

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**OSMANLI TOPLUMUNDA EVLİLİĞİN
SONA ERDİRİLMESİ (1839-1922)**

TUBA ÇINAR

**TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ BİLİM DALI**

OCAK 2018

OSMANLI TOPLUMUNDA EVLİLİĞİN SONA ERDİRİLMESİ (1839-1922)

Tuba ÇINAR

**DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

OCAK 2018

Tuba ÇINAR tarafından hazırlanan “Osmanlı Toplumunda Evliliğin Sona Erdirilmesi (1839-1922)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında Yakınçağ Tarihi Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Hale ŞIVGIN

Tarih, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.....

Başkan :Prof. Dr. Necdet HAYTA

Tarih, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.....

Üye :Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU

Tarih, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.....

Üye :Prof. Dr. Mustafa TURAN

Tarih, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.....

Üye :Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Tarih, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum.....

TezSavunmaTarihi:09/01/2018

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Hilmi ÜNSAL

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Tuba ÇINAR

09/01/2018

OSMANLI TOPLUMUNDA EVLİLİĞİN SONA ERDİRİLMESİ (1839-1922)

(Doktora Tezi)

Tuba ÇINAR

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ocak 2018

ÖZET

Türkiye’de aile hukukunun gelişiminin Osmanlı toplumundan hareketle yeniden düşünülmesi gerekmektedir. Zira bir yandan yenilikleri iktidara mal etme, diğer taraftan ise toplumsal sorunları İslam dininin içeriği ile açıklama eğilimi, haliyle bir yandan Türkiye’de kadın haklarının ilk kez Cumhuriyet’in ilanı ile beraber yapılan düzenlemeler çerçevesinde tanındığı, diğer taraftan ise Osmanlı’da aile hukukuyla ilgili kadınların sıkıntılarının olmadığı ve Osmanlı’da bu yönde düzenleme yapılmadığı gibi bir algı oluşturmuştur. Bu çalışma hem bu iki algının dışına çıkması hem de hayatın en önemli ögesi olan ailenin evlenme, boşanma gibi en temel özelliklerinin gelişiminin arz ettiği öneme rağmen henüz örneklerinin çok görülmemiş olması bakımından önemlidir. Çalışma Medeni Kanun öncesinde Osmanlı’da bir aile hukuku arayışı olduğunu iddia etmektedir. Bu yönüyle tez, Osmanlı’da bir yandan Hanefi hukukuna göre boşanma imkanları yok denecek kadar az olan kadınların istemedikleri evliliklerinden kendilerini azad etmek için hileler yapmak, bedel ödemek, diğer taraftan hukukçular ve devlet adamlarının kadınların müşkiliyetlerini gidermek için diğer mezheplerden istifade etmek, zorlama metodlar kullanmak gibi dolambaçlı yollara başvurmak zorunda kalmaları vb. nedenlerle yeni bir aile hukukuna ihtiyaç duyulurken; reformlar ve ard arda yaşanan savaşların şehri, insanları, ilişkileri, insanların evlenme, boşanma, aile anlayışlarını değiştirmesinin ve geleneksel yapıyı belirli nispette sarsmasının yeni bir aile hukukuna duyulan ihtiyacı daha da şiddetlendirdiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Aile hukuku arayışının birden fazla ayağının olması dolayısıyla bu çalışmanın da birden fazla amacı bulunmaktadır: Kadınların neden ve nasıl boşandıklarını, neler yaşadıklarını kendi ifadelerinden vermek, Osmanlı’da boşanma konusundaki yanlış eğilim ve algıları düzeltmek, siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik gelişmelerin insanları, insanların ise birbirlerini ve kanun yapıcılarının fikir ve uygulamalarını nasıl etkilediklerini ortaya koymak, Medeni Kanun’un öncesinde Osmanlı toplumunda kadınların aile hukukları için mücadele ettiklerine dair bir tarihlerinin olduğunu açığa çıkartmak. Ki bu aynı zamanda aile hukuku reformunun sadece devletin projesi olmayıp, toplumun talep, ihtiyaç ve çabaları doğrultusunda ortaya çıktığı anlamına gelmektedir. Son olarak Osmanlı Devleti’nin aileye zaman zaman müdahalede bulunduğunu ve kadınların haklarını aradığını göstermek. Çalışmada ilk önce İslam Osmanlı hukukuna göre kadınların boşanmalarının nasıl olduğu ve Osmanlı uygulaması için şer’iyye sicilleri ve belgeler üzerinden mevcut hukukun ihtiyaçları ne kadar karşıladığı saptanmaya çalışıldı. İkinci aşamada toplumdan, özellikle kadınlardan bu konuda şikayet yahut yeni bir hukuk oluşturulması konusunda talep gelip gelmediği, reformlar ve savaşlarla değişen koşulların toplumu, toplumun ihtiyaç ve beklentilerini, kadın-erkek ilişkilerini, aileye karşı fikirleri nasıl etkilediği gibi sorulara süreli yayınlar üzerinden cevap arandı.

Bilim Kodu : 116114
Anahtar Kelimeler : Aile, Aile Hukuku, Boşanma, Kadın, Modernleşme, Osmanlı.
Sayfa Adedi : 503
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Hale ŞIVGIN

TERMINATION OF MARRIAGE IN THE OTTOMAN SOCIETY (1839-1922)

(Ph. D. Thesis)

Tuba ÇINAR

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF EDUCATIONAL SCIENCES

January 2018

ABSTRACT

Development of family law in Turkey should be reviewed considering the Ottoman society. The tendency to attribute novelties to the political power on the one hand and to explain social problems by the content of the religion of Islam on the other hand has led to the perceptions that, on the one hand, women's right in Turkey were recognized for the first time through the regulations following the proclamation of the Republic and that, on the other hand, Ottoman women did not have problems about family law and that no regulations were made about family law in the Ottoman State. The current study is important because of the fact that it goes beyond these two perceptions and that developments about the most fundamental characteristics of family, the most important element of life, such as marriage and divorce have not yet been studied sufficiently despite their significance. This study asserts that there was a seeking for a family law before enactment of the Civil Code in the Ottomans. The thesis, in this context, makes an attempt to reveal, first of all, that a new family law was needed because, for instance, Ottoman women, who barely had an opportunity of divorce according to the Hanafi law, had to play tricks and pay prices to free themselves from their unwanted marriages while jurists and statesmen had to use such devious means as utilising other sects and various strained methods in order to relieve women of their predicament, and, secondly, that the need for a new family law was intensified due to the fact that reforms and successive wars had changed cities, people, relationships, people's understanding of marriage, divorce and family, and shaken the traditional structure. As the seeking for a family law involved multiple aspects, this study has multiple purposes in parallel: To depict, through their own statements, why and how women got divorced and what they went through; correct erroneous tendencies and perceptions about the issue of divorce in the Ottomans; show how political, social, cultural and economic developments influenced people and, in turn, how people influenced each other and the ideas and implementations of lawmakers; reveal that Ottoman women had a history of struggle for their familial rights before enforcement of the Civil Code, which also means that the family law reform was not only a state project but that it emerged as a result of collective needs, demands and efforts, and; establish that the Ottoman State occasionally intervened in the familial process and sought women's rights. The study first attempted to determine how women's divorces took place according to the Ottoman Islamic law and to what extent the available law met the needs based on Qadi Registers and other documents. Secondly, through periodical publications, answers were sought for such questions as whether women, in particular, had any complaints about their related problems or a demand for the establishment of a new law, and how the conditions that changed with reforms and wars influenced social needs and expectations, men-women relationships and ideas about family, etc.

Science Code : 116114

Key Words : Family, Family Law, Divorce, Woman, Modernization, Ottoman

Page Number : 503

Supervisor : Prof. Dr. Hale ŞIVGIN

TEŞEKKÜR

Bu çalışmaya katkıda bulunanlara teşekkür yazmak için oturduğum anda yaşadıklarım bir hikaye gibi gözümün önünden geçti. Aslında her tez farklı bir hikayeden oluşur fakat bizler genellikle bilmeyiz. Bu nedenle ben tezimle ilgili hikayemin bir kısmından bahsetmek istiyorum.

Doktorada hangi konu üzerine tez yapacağımı düşünürken ilk aklıma gelen fikir Osmanlı toplumunda kadınlar üzerine çalışma yapmak oldu. İlk aklıma gelen diyorum ama aslında kafamda bu düşünce hep vardı. Bununla ilgili araştırma yaparken Prof. Dr. Serpil Çakır'ın *"Kadınlar Dünyası"* isimli kitabında *"...keşke tarih bölümlerinde yapılanı tekrarlamak yerine, saptarılan eksiklikler temelinde çalışmalar, tezler yapılabilse..."* ve *"... tarih bölümlerinin tutuculuğu ve baskısı yüzünden, yeterli sayıda ve nitelikte araştırma yapılamadı bugüne dek. Kadın dergilerinde yer alan konular eğitim, aile, şiddet gibi belli başlıklar altında ayrıntılandırılmalı..."* sözleri beni kadınlar üzerine çalışma yapma konusunda yüreklendirdi. YÖK'ten Osmanlı'da kadın konusu üzerine yapılan çalışmalara baktığımda da gerçekten özellikle Osmanlı ailesinin çalışılmamış olduğunu gördüm. Bunun üzerine Serpil hocayla mail yoluyla iletişime geçtim. Serpil hoca uzunca yazdığım maileme uzunca bir cevap göndermiş ve bu konuda bana destek olacağını söylemişti. Çok mutlu olmuştum. Bir süre sonra Serpil hocayla yüz yüze konuşmak için İstanbul'a gittim. O zamanlar kadın milletvekilleriyle ilgili sözlü tarih üzerine kitap hazırlayan Serpil hoca kütüphanedeki çalışmasını bırakarak beni Moda'da bir çay bahçesine götürdü. Çay, simit eşliğinde yaptığımız görüşme sonunda Serpil hocanın eksiklik olarak görüp önerdiği, benimse ilgimi çekmiş olan Osmanlı'da boşanma konusunda çalışma yapmama karar vererek tezin ilk sorularını kağıda orada döktük.

İşte tezimin hikayesi böyle başladı ama bunlarla sınırlı değil. İttihatçıların güçlü bir ulus için *"milli aile"*, evliliğinde sıkıntı yaşayan kadınların *"boşanma ve mutlu yuva"*, değişen insanların *"evlenecekleri kişiyi tanıma ve gerektiğinde boşanma"* hayallerinin onların bir şekilde yollarını kesiştirip yeni bir aile hukukunun oluşturulmasını sağlamaları gibi, bu tez de çok fazla kişinin yollarının ve hayallerinin kesişmesinin bir ürünüdür: Hocalarımın ilmi bir terbiye içinde yapılmış akademik çalışma hayalleri, kadınların ailede değer görme hayalleri, erkeklerin eğitimli eş ve anne hayalleri, ailemin mutluluğum için ellerinden geleni yapma hayalleri, benim hayallerim... Yani bu çalışma birçok insanın yardımıyla şekillenmiştir. Bundan dolayı:

Tez konumun tespitinde ve çalışma sürecimde kendi öğrencilerine gösterdiği ilgi ve desteği benden esirgemeyerek gönderdiği maillerle moral veren, bir çalışmayı kuru fasulye yemeğine benzeterek öncelikle *“fasulyemi”* bulmam gerektiğini öğütleyen, *“kördüğüm”* dediğim yerde *“bu iş örgü örmeye benzer översin, olmadı der söker bir daha översin”* diyerek bana azmettiren Prof. Dr. Serpil ÇAKIR’a,

Osmanlı kadınlarının tecrübelerine ilişkin çalışmaların yapılmasına olumlu yaklaşarak hem tez konumu seçmemde, hem de çalışmam esnasında sağladığı özgür ve rahat ortamla tezimi destekleyerek bu hikayeyi tamamlamamı sağlayan tez danışmanım Prof. Dr. Hale ŞIVGIN’a,

Tez İzleme Komitesi üyelerinden olan ve yüksek lisans tez çalışmamda olduğu gibi doktora tez çalışmamda da babacan tavrını ve desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen, çalışmamı modernleşme açısından da ele almam tavsiyesinde bulunarak, her ne kadar işimi zorlaştırmış ise de, konuya farklı bir pencereden bakmamı ve daha doğru bir sonuca ulaşmamı sağlayan Prof. Dr. Mustafa TURAN’a,

Yine Tez İzleme Komitesi üyelerinden olan ve komite toplantıları boyunca iyimser tavrıyla tavsiye ve eleştirilerde bulunarak her zaman ufkumu açan, Osmanlı kadını ve ailesi üzerine yapılan çalışmalarda Türkçülerin görüşlerinin yeterince incelenmediğini belirterek *“Yeni Mecmua”* ile tanışmamı sağlayan Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU’ya,

Temin etmekte sıkıntı yaşadığım çalışmalarını bana gönderme nezaketinde bulunan Doç. Dr. Berrak BURÇAK ve Doç. Dr. Esra YAKUT’a,

Kaynakları temin etmemde sağladıkları kolaylıktan dolayı Türk Tarih Kurumu kütüphanesi görevlilerine, özellikle Mustafa SÖNMEZ’e,

Çalışmamın başından sonuna kadar büyük desteğini gördüğüm kıymetli iki arkadaşıma,

Hayat arkadaşına, Tolga AKAY’a,

Eğitimim ve mutluluğum için sundukları koşulsuz sevgi ve destek ile kendimi her zaman güvende hissettiren aileme,

Bana bunları nasip eden yaradana minnettarım...

Ocak/2017 Ankara

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR.....	xiv
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

OSMANLI İSLÂM HUKUKUNA GÖRE BOŞANMA

1.1. İslam Hukukuna Göre Boşanma Yöntemleri	22
1.1.1. Kocanın Boşaması “ <i>Talak</i> ”	22
1.1.1.1. Cayılabilir-Dönülebilir Boşanma “ <i>Talak-ı Ric’i</i> ”	28
1.1.1.2. Dönülemeyen-Ayırıcı Boşanma “ <i>Talak-ı Bâin</i> ”	31
1.1.1.3. Üçlü Boşama “ <i>Talak-ı Selase</i> ”	36
1.1.1.4. Şarta ve Süreye Bağlı Boşanma “ <i>Talîk-i Talak</i> ”	41
1.1.1.5. Boşama Yetkisinin Kadına Verilmesi “ <i>Tefvîz-i Talak</i> ”	50
1.1.2. Kadının Bedel Ödeyerek Kocayı Boşanmaya İkna Etmesi “ <i>Muhâla’a</i> ”	57
1.1.3. Kadının Boşanma Hakkına Dair Tartışmalı ve Post Modern Bir Yaklaşım “ <i>İftida</i> ”	75
1.1.4. Hâkim Kararıyla Boşanma “ <i>Tefrik</i> ”	76

2. BÖLÜM

OSMANLI TOPLUMUNDA BOŞANMA

2.1. Boşanma Sebepleri	86
2.1.1. “ <i>Şiddetli Geçimsizlik</i> ”ın Ardındakiler	86
2.1.1.1. Evli Ama Sorumsuz Olmak	88
2.1.1.2. Kocanın İhmalkârlığı: Fikren-Ruhen Uyuşmazlık.....	89

Sayfa

2.1.1.3. Çocuksuzluk.....	90
2.1.1.4. Mehrin Ödenmemesi.....	91
2.1.1.5. Kadınların Kocalarından İzinsiz Dışarı Çıkmaları	93
2.1.1.6. Hapis ve Parasızlık.....	94
2.1.2. Güvensizlik ve Güvenliksizlik.....	95
2.1.3. Askerlik: Kişisel Kariyerizm ve Çürük Raporu	98
2.1.4. Evlilikte Rıza	100
2.1.4.1. Seçim Hakkının Başkası Tarafından Kullanılması “ <i>Hıyarü’l-Bulüğ</i> ”	100
2.1.4.2. Akd-i Mübadele “ <i>Berdel</i> ”	104
2.1.5. Din Ayrılığı: “ <i>İhtida</i> ” ve <i>İhtidanın Araçsallaştırılması</i>	106
2.1.6. Dini Kaygılar	110
2.1.7. Eşler Arasında Denge “ <i>Küfüv</i> ”	112
2.1.8. Geniş Aile Kültürü.....	114
2.1.9. Çok Kadınla Evlilik	120
2.1.10. Kötü Alışkanlıklar: Alkol ve Kumar	135
2.1.11. Aile İçi Şiddet.....	138
2.1.11.1. Sözlü ve Duygusal Şiddet	138
2.1.11.2. Ekonomik Şiddet.....	140
2.1.11.3. Fiziksel Şiddet.....	141
2.1.12. Cinsel Hastalık.....	153
2.1.13. Zina, Aldatma	156
2.1.14. Kocanın Kaybolması	163
2.2. Boşanmanın Sonuçları.....	181
2.2.1. Eşler Açısından.....	181
2.2.1.1. Ertelenmiş Mehrin Tahsili “ <i>Mehr-i Müeccel</i> ”	181
2.2.1.2. Nesebin Tescili “ <i>İddet ve İddet Nafakası</i> ”	189

Sayfa

2.2.2. Çocuklara İlişkin.....	193
2.2.2.1. Çocukların Nafakası.....	193
2.2.2.2. Çocukların Kimde Kalacağı Meselesi “ <i>Hidane</i> ”	196
2.3. Boşanma Sonrasında Yaşanan Sorunlar.....	202
2.3.1. Kadın ve Erkeğe Dair	202
2.3.1.1. Yeni Evlilik Girişimleri ve Fiziksel Şiddet.....	202
2.3.1.2. Çocukla(r)la İlgili Anlaşmazlıklar	205
2.3.1.3. İncir Çekirdeğinden İnciye Mal Davası	207
2.4.1. Kadınlara Mahsus Sorunlar	210
2.4.1.1. Yeniden Evlenmek İsteyen Kadınların Boşandıklarını Belgelendirmekte Yaşadıkları Güçlükler	210

3. BÖLÜM**MODERNLEŞME SÜRECİNDE KADIN, AİLE VE DEVLET**

3.1. Tanzimat, II. Abdülhamit ve Meşrutiyet Dönemi Siyasi Söylemlerinin Kadın ve Aileye Etkileri	224
3.1.1. Tanzimat Döneminde Kadın ve Aile	224
3.1.1.1. Tanzimat Fermanı ve Kadınların Değişen İlkeleri.....	224
3.1.1.2. Geleneksel Aileye İlk Tepkiler ve Araçları: Aydınlar, Edebiyatçılar ve Basın.....	227
3.1.1.3. Kadınların Eğitimi	230
3.2. II. Abdülhamit Döneminde Kadın ve Aile	233
3.2.1. Kadın ve Aile Hayatı	233
3.2.2. Kız Okullarının Artırılması	234
3.2.3. Basın Sahasındaki Gelişmeler	234
3.2.4. Sosyal Hayatın Kadın ve Aileye Etkileri.....	236
3.3. II. Meşrutiyet Döneminde Kadın ve Aile.....	237
3.3.1. Babalar, Anneler, Çocuklar: <i>Jön Türkler</i> ve “ <i>Çekirdek Aile</i> ”	237

Sayfa

3.3.2. Büyüyen Basın, Artan Talepler	241
3.3.3. Kadınların Eğitimi	244
3.3.4. Meşrutiyet ve Hayal Kırıklıkları: “Boşanma İşleri İğrenç”	245
3.4. Avrupa İle Artan Ticaret ve Osmanlı’da Avrupa Kültürü	247
3.5. Kentsel Dönüşümün Kadın ve Aile Yaşamına Etkileri.....	248
3.5.1. Modernleşmenin Somut Araçları: Vapurlar ve Tramvaylar	251
3.5.1.1. Vapur ve Tramvayların Ortaya Çıkışı.....	251
3.5.1.2. Kadın ve Erkek Aynı Mekânda.....	252
3.6. Birinci Dünya Savaşı ve İşgal Yıllarında Sosyal Değişim ve Ahlaki Çöküntü	256
3.6.1. Kadınların Zorunlu İstihdamı ve Cinsiyetler Arası Sınır	256
3.6.2. Kadının Görünürlüğü, Tesettür ve Moda	259
3.6.3. Kadınların Vazife ve Davranışları	261
3.6.4. Aile Krizleri.....	262
3.6.5. Alınan Önlemler: “Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi”, “Kadın İşçi Taburu” ve İki “İrade”	267
3.7. Kadın ve Erkeğin Değişen Zihniyet Dünyalarının Aileye Yansıması	270
3.7.1. Yeni Eğlence Biçimleri	270
3.7.2. Değişen Evlilik Tercihleri ve Boşanma Arzuları	278
4. BÖLÜM	291
MODERNLEŞME SÜRECİNDE OSMANLI AİLESİ ÜZERİNE DÜŞÜNCE VE TARTIŞMALAR	291
4.1. Süreli Yayınlar Göre Aile İçi Huzursuzluk ve Boşanma Nedenleri.....	293
4.1.1. Örf-Adetler	293
4.1.2. Aile Birlikteliğinin Olmaması	298
4.1.3. Evlenme Usulü: Görücülük	302
4.1.4. Eğitimin Eş Tercihindeki Önemi	311
4.1.5. Çok Kadınla Evlilik	316

Sayfa

4.1.6. Tesettür	330
4.2. Mutlu Aileler Kurulması İçin Öneriler.....	346
4.2.1. Tanışarak Evlenme	346
4.2.2. Kadınların Çalışma Alanlarının Genişletilmesi.....	355
4.2.3. Çeyiz, Düğün Masraflarının Azaltılması ve Başlık Parasının Kaldırılması.....	368
4.2.4. Evlenme Yaşı.....	374
4.2.5. Akraba Evliliği ve Doktor Raporu.....	377
4.2.6. Özel Gün Kutlamaları ve Kadınların Ev İşlerinin Hafifletilmesi.....	378
4.3. Boşanma: Kadın ve Mahkeme	380
4.3.1. Tanzimat Döneminde Boşanma Üzerine Düşünceler.....	380
4.3.2. II. Meşrutiyet Döneminde Boşanma Üzerine Düşünceler.....	383
4.3.2.1. Boşanmanın Evlilik Yöntemi Üzerinden Seslendirilmesi	383
4.3.2.2. Aydınların Boşanma Konusundaki Düşünceleri.....	385
4.3.2.3. Boşama Hakkının Kadına ve Mahkemeye Verilmesi Üzerine Düşünce ve Endişeler.....	399
SONUÇ	415
KAYNAKLAR	425
EKLER.....	475
EK-1.Boşanma sonrasında eşe müdahale.....	476
EK-2. Boşanmayı inkar ve müdahale.....	477
EK-3. Alkol içmemeye dair şartlı talak.....	478
EK-4. Şartlı talak.....	479
EK-5. Fatma Ulviye Sultan'ın tefviz-i talak yetkisini kullanarak eşini boşaması	480
EK-6. Kadının mehrini iade edip, nafakasından vazgeçmesi üzerine kocasının boşamayı kabul etmesi	483
EK-7. Boşanmak isteyen bir kadının kocasına ödediği hul bedeli.....	484
EK-8. Hul bedelleri	485

Sayfa

EK-9. Mehir ve nafakasından vazgeçerse kendisini boşayacağına dair bir kocanın karısına boşanma teklifi.....	486
EK-10. Mehir ve nafakasından zorla vazgeçirilerek boşanan bir kadın.....	488
EK-11. Fiziksel, sözlü ve duygusal şiddet uygulanarak mehrinden ve nafakasından zorla vazgeçirilen bir kadın	489
EK-12. Mehir, nafaka ve kırılan dişinin diyetinden vazgeçerek boşanmak zorunda kalan bir kadın.....	490
EK-13. Boşanma mektubu	491
EK-14. Kocasından İslam dinine aykırı teklifler alanlar bir kadının boşanma isteği. ...	492
EK-16. Eşlerini terk eden kocaların son çare olarak boşanmaya zorlanması	494
EK-17. Boşanma yetkisinin şer'an erkeğin elinde olduğu maddesine sığınarak eşini boşamak istemeyen bir erkek	495
EK-18. Osmanlı Devleti'nin önceliği evliliğin devamından yana kullandığına, olmadığı takdirde kocaları boşanmaya zorladığına dair	496
EK-19. Boşanma sonrasında çocuğuyla beraber intihara kalkışan kadın	497
EK-20. İlişkilerin ve duyguların basitleşmesi.	498
Ek-21. Telefon Cilveleri.....	499
EK-22. Eş terciğinde değişen kriterler.	500
EK-23. Kocanın hapiste olmasının boşanmaya imkan vermemesi nedeniyle geçimini sağlamak için hizmetçilik yapmak zorunda kalan bir kadının evin erkekleri tarafından taciz edildiğine dair.	501
EK-24. Gaiplik sebebiyle boşanma talebinde bulunan kadın.	502
ÖZGEÇMİŞ	503

KISALTMALAR

a.g.b.:	Adı geçen bildiri
a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.k.:	Adı geçen kanun
a.g.m.:	Adı geçen makale
a.g.n.:	Adı geçen nizamname
a.g.t.:	Adı geçen tez
B.:	Receb
Bkz./bkz.:	Bakınız
BOA.:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.:	Cilt
C.:	Cemaziyelahir
Ca.:	Cemaziyelevvel
Çev.:	Çeviren
Ed.:	Editör
Haz.:	Hazırlayan
HAK:	Hukuk Aile Kararnamesi
İTC.:	İttihat ve Terakki Cemiyeti
L:	Şevval
R:	Rebiülahir
Ra:	Rebiülevvel
S.:	Sayı
s.:	Sayfa
y.y.:	Yüzyıl
Za:	Zilkaade

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti aile hukuku alanında bir reform yapmıştı. Savaş gibi sıkıntılı bir dönemde böyle bir reform yapılmasına yol açan neydi? Bunda kimlerin rolü vardı? Aile reformu öncesinde aile hukukunun işleyişi nasıldı?

Bu çalışma modernleşme sürecinde Osmanlı toplumunda yeni bir aile hukukuna ihtiyaç duyulduğu¹ savıyla hareket ediyor ve bunun çeşitli nedenleri olduğunu ileri sürüyor. Ancak itiraf edilmelidir ki M. Akif Aydın başta olmak üzere çeşitli araştırmacılar tarafından siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik gibi çeşitli etkenler nedeniyle Aile Hukuku Kararnamesi'nin ilan edildiği daha önce ifade edilmiş ve kararname incelenmiştir. Böyle olmakla beraber bu çalışmanın hareket ve odak noktasının zaten Aile Hukuku Kararnamesi olmadığına bilinmesinde de fayda var. Bu çalışmanın merak konusu Aile Hukuku Kararnamesi değil, modernleşme sürecinde Osmanlı toplumunda aile hukukunun nasıl işlediği, yeni bir aile hukukuna duyulan ihtiyaçtır. Çünkü kararnamenin daha ziyade hukukçular tarafından çalışılmasından kaynaklansa gerek ki, kararname öncesinde aile hukukunun nasıl işlediği, modernleşmenin aile hukukuna etkisi hakkında bilgi ve konuyla ilgili tarih literatürü, kadın

¹Osmanlı Devleti'nde Tanzimatla beraber bir dizi kanunlaştırma hareketi yapılmış, fakat birtakım gerekçelerle aile hukuku bu hareketin dışında tutularak bu alanda kanunlaştırmaya gidilmemişti. Çoğu kişinin düşündüğünün aksine Mecelle'de de aile hukuku yer almıyordu. Bunda Mecelle'nin Nizamiye mahkemelerinin ihtiyacını karşılamak üzere hazırlanması, Osmanlı toplumunun farklı dine ve mezheplere mensup insanlardan oluşmasının ve çeşitli dini hukukların aile hukukunda etkili olmasının Mecelle Cemiyeti'nin bu alanı hukuk ve yargı bakımından birleştirmenin ne kadar güç, ayrı ayrı düzenlemenin ise ne kadar sorunlu olduğunu göz önünde bulundurarak bu alanı tamamen kanunlaştırma dışında bırakması, aile hukukunun tedvini sırasında ortaya çıkabilecek itirazlardan çekinme, Mecelle hazırlandığı dönemde aile hukuku alanında bir kanunlaştırmaya diğer alanlarda olduğu kadar ihtiyaç hissedilmemesi, o zamanki aile hayat şartlarının henüz değişmemiş ve hukuki zihniyetin yeterli derecede ilerlememiş olması gibi çeşitli faktörlerin etkili olduğu ileri sürülmektedir. Böyle olmakla beraber bazı araştırmacılar bir medeni kanun olarak hazırlanan Mecelle'yi tedvin eden cemiyetin ve bu cemiyetin başkanı Cevdet Paşa'nın Mecelle'deki eksikliklerin yani aile hukukunun kanunlaştırılması gerektiğinin farkında olduklarını iddia etmektedirler. Bu iddiada bulunanlara göre Mecelle cemiyetinin 16. kitaptan sonra aile hukukunun tedvinine meşgul olmayı planladıklarına dair işaretler bulunmaktadır. Mesela Cevdet Paşa'nın, Sultan II. Abdülhamit'e yazdığı arizadaki "*Mecelle'nin birkaç kitabı nakis kalmış ise de Cemiyet bunların ikmaliyle meşgul olamıyor, şimdi meşguliyeti ancak ahkâm-ı mecelle'nin tatbikatında mehakimce görülen müşkilâtı ki bu mecliste hallolunuyordu*" ifadesi önemlidir. İşte bazı araştırmacılara göre "*birkaç kitabı nakis*" ifadesi ile aile hukukuna ait kitaplar kastedilmektedir. Bkz. Ebül'ulâ Mardin. (1946). *Medenî Hukuk Cephesinde Ahmet Cevdet Paşa*. (Birinci Baskı). İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 275, s. 154.; Aydın, M. A. (1985). *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*. (Birinci Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Nu:11, s. 133.; Gayretli, M. (2008). *Tanzimat Sonrasında Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 225.; Fındıkoğlu, Z. F. (1991). Aile Hukukumuzun Tedvin Meselesi. (Derleyenler: Dikeçligil, B., Çiğdem, A.) Aile Yazıları, C. 2., Ankara: Aile Araştırmaları Kurumu Başkanlığı Yayınları, s. 24.; Erçoşkun, T. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 139; Berkes, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (6. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 226-227.

tarihçi bakışı zayıf kalmıştır. Bu nedenle daha önce yapılan çalışmalardan bu tezin cevap aradığı soruların yanıtlarına ulaşılması pek mümkün olmadı. Bunun yanında her ne kadar kararnamenin yukarıda sayılan çeşitli nedenlerle hazırlandığı daha önce ifade edilmiş ise de bir şeyin neden olduğunu bilmek ile nasıl olduğunu anlamak birbirinden farklıdır. İşte bu çalışma bunu yapmak ve yakın dönem tarihini determinist anlayışla hep aynı çizgide okumak zorunda bırakmamak için yukarıdaki “nasıl” sorusuna yanıt arıyor.

Çalışmada “nasıl” sorusunun sorulmasının bir diğer nedeni Türkiye’de yapılan bazı sosyal bilim çalışmalarının bu konudaki yaklaşımlarını ve önyargılarını düzeltmekle ilgili. Zira bu çalışmalardan bir kısmı yapılan yeniliklerin neredeyse tamamını siyasal iktidara yontma eğiliminde oldukları için Türkiye’de kadın haklarının ilk kez Cumhuriyetle beraber yapılan yasal düzenlemeler çerçevesinde tanındığı şeklinde bir algı oluşmuştur. Hatta kadınlardan bu konuda hiçbir talep gelmediği, kadınların sahip oldukları haklarının kıymetini bilmedikleri şeklinde ön yargı bulunmaktadır². Bu yüzden Medeni Kanun veya Osmanlı döneminde boşanma konusu geçtiğinde Osmanlı’da kadınların boşanamadığı, erkeklerin ise boşanmak için “boş ol” demelerinin yeterli olduğu şeklinde sözler mutlaka işitmişizdir.

Diğer taraftan bazı sosyal bilim çalışmaları ise tüm sorunları İslam dininin içeriği ile açıklama ve çözme eğiliminde oldukları için Osmanlı toplumunda kadınların aile

² “ ‘Türkiye’de kadın haklarının ilk kez cumhuriyetle birlikte yapılan yasal düzenlemeler çerçevesinde tanındığı, kadınlardan bu konuda hiçbir talep gelmediği, bu nedenle sahip oldukları hakların değerini bilmedikleri, verilen hakları hak etmedikleri’ şeklindeki bir ön yargı, yıllardır karşımıza çıkarıldı, yüzümüze vuruldu. Bu yargı kadınların hak talepleri gündeme geldiğinde, hep bir karşı tez olarak kullanıldı. Kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanındığı yıldönümü kutlamalarında da, Medeni Kanun’un kabul gününde de dinledik bu türden söylevleri... Bu aynı zamanda, kadınların toplumsal hareketlerde aktif bir özne olmadıklarını da besleyen bir ifadeydi. Bkz. Çakır, S. (2011). **Osmanlı’da Kadın Hareketi**. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Metis Yayınları, s. 21-22.; “Türkiye’de feminizm ilk defa 1980’lerde gündeme gelmedi. Tersine, kökleri 19. yüzyılın sonlarına giden, neredeyse yüz yıllık bir tarihi geçmişi var. Bu tarihi başlıca üç evrede ele alıp incelemek gerekiyor. Doruk noktasına II. Meşrutiyet döneminde, 1908’de, kadınların kurdukları çok sayıda dernek ve çıkardıkları çok sayıda yayınlara ulaşan, Osmanlı toplumunda kadınların, özellikle aile içinde, zevcelik ve annelik rolleriyle sınırlandırılmalarını eleştiren ve eğitim, çalışma, toplum hayatına katılma talepleriyle ortaya çıkan güçlü bir kadın hareketi vardı. Cumhuriyet döneminde yapılan alfabe reformunun bir sonucu olarak genç kuşakların yayınlarını doğrudan okuyamadıkları, onun için bugünkü taleplerine ne kadar yakın, can alıcı sorunlara parmak bastığını bilmedikleri bu hareket, bir yandan Osmanlı’nın gözlerini Batı’ya çevirmiş bürokratik elitlerinin modernleşme özlemlerine, bir yandan çökmekte olan imparatorlukta uyanan milliyetçilik hareketine, bir yandan da o yıllarda Batılı siyasal hayatlarını kasıp kavurmakta olan suffragette hareketin başını çektiği uluslararası feminist harekete duyarlıydı. Ama son kertede geliştirdiği tahliller, önerdiği çözümler, eli kalem tutan orta sınıf Osmanlı kadınlarının kendi günlük yaşam deneyimlerinin eleştirisinden besleniyordu. İkinci evrede, bu ilk hareketin taleplerini özümseyip Medeni Kanun (1926) ve oy hakkı eşitliğini sağlayan anayasa değişikliğiyle (1934) kadınların yasal statülerini, on yıl gibi kısa bir sürede Osmanlı’ya göre çok daha eşit bir konuma getiren bir devlet feminizmi ortaya çıktı”. Bkz. Tekeli, Ş. (2011). **1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar**. (Beşinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 28-29.; “Sosyal bilimcilerin birçoğu Türkiye’de kadınların hakları için mücadele etmediği ve kadın haklarının Cumhuriyet idaresi tarafından “verildiğini” ileri sürerek bu yöndeki resmi söylemin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuş olabilirler”. Bkz. Zihnioğlu, Y. (2013). **Kadınsız İnkılap**. (İkinci Baskı). İstanbul: Metis Yayınları, s. 17.

hayatlarında değer görüp, hiçbir sıkıntı yaşamamış oldukları, haliyle de Osmanlı'da başta kadınlar olmak üzere toplumdan yeni bir aile hukukuna dair talep gelmediği gibi bir algı oluşmuştur. Ki, bu yönde bir talep olmadığı ile ilgili algı aslında yukarıdaki ilk grup sosyal bilimcilerin iddialarına uygun bir zemin hazırlamıştır. Bunun yanında bu ikinci grup sosyal bilim çalışmaları yukarıdaki ilk grubun iddiaları karşısında “boş ol” demekle evliliklerin bitmediği, birlikte yaşamayı kendi açısından çekilmez bulan kadınlar için muhâla'a yolunun her zaman açık tutulduğu, muhâla'a kayıtlarının fazlalığının kadınların rahatça boşandığını gösterdiği, boşanmaların tamamen İslam hukuku çerçevesinde gerçekleştiği, bu konuda yapılan çalışmalarda kadınların haklarını arayamadığı, erkeklerin baskısına maruz kaldığı, erkeklerin İslam Hukuku çerçevesinde ‘sınırsız’ boşama haklarına sahip olduğu iddia edilip bu iddiaların çoğunun ön yargılı olduğu gibi bir savunma mekanizması geliştirmişlerdir.

Halbuki birinci grup araştırmalar, Leslie Peirce'in de ifade ettiği gibi, Osmanlı mahkemelerinin kadınlara açık olduğu, kadınların erkekler kadar sık olmasa da önemli ölçüde mahkemeleri kullandığı, kadınların ailevi sorunları da dahil olmak üzere çeşitli konuları mahkemeye taşıdığı kadın, aile, hukuk, miras üzerine yapılan çok sayıda araştırmayla belgelenmesine rağmen bu gerçeği yok saymaktadırlar. Diğer taraftan ikinci grup araştırmalar kadınların dinen boşanma hakları olmasına rağmen bunun oldukça sınırlı olup erkeğinkinin eş değeri olmadığını, Osmanlı'da padişah kızları dışında “tefviz-i talak” yetkisinin nikah anında toplumdan sadece bir kadına verildiğine dair kayda rastlandığını, boşanmanın daha ziyade erkek merkezli gerçekleştiğini, kadınların boşanabilmek, kimi zaman da kendilerini terk eden kocalarıyla evliliklerini sürdürebilmek için dolambaçlı yollar takip etmek zorunda olduklarını ve yine L. Peirce'in ifade ettiği gibi çoğu davalarını imparatorluk kadılarının huzuruna götüren kadınların karşılaştıkları engelleri hesaba katmazlar. Gerek İslam hukuku, gerekse Osmanlı kanunları bir yandan kadınlara tanınan çeşitli hakları korurken diğer taraftan hiyerarşili toplum içerisinde kadının genelde erkeğe bağımlılığını pekiştirmişlerdir³.

İşte bu çalışma yukarıdaki her iki yaklaşımın gözden kaçırdığı ya da görmezden geldiği hususları ortaya koymaya çalışmaktadır. Bundan dolayı bu çalışmada bir yanda kadınların rahatça boşanabildiğine, diğer yanda ise boşanmada sıkıntı yaşayan, boşanamayan kadınlara dair verilen örnekler birbirini çürüten istisnalar gibi düşünülmemeli. Bunun yanında nasıl ki Osmanlı toplumunda bir kadının adilane bir şekilde boşanabilmesi Osmanlı'daki bütün

³ Peirce, L. (2005). *Ahlak Oyunları*. (Birinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 2. (Eserin orijinali 2003 yılında California'da basıldı).

kadınların rahatça boşanabildiği anlamına gelmez ise, kocasından şiddet gören, maddi haklarından zorla vazgeçirilerek boşanan bir kadının varlığı da Osmanlı’da bütün kadınların kötü muamele gördüğü anlamına gelmemeli. Örneğin kocasının kendisini açık saçık gezdirmek, Avrupa’ya götürmek istediğinden şikayetle boşanma talebinde bulunan bir kadınla ilgili belge üzerinden Osmanlı’da bütün kadınların bu gibi şeyler yaşadığı genellemesine ulaşılmadığı gibi, bu yaşanan olay istisnai kabul edilip görmezden gelinmedi. Çünkü istisnaların genellenmesi doğru olmayacağı gibi, genele dair bilgi vermez diye istisnai (gibi duran) ama hayattan bir kesit olan bu gibi yaşanmışlıkların görmezden gelinmesi de doğru değildir.

Bu çalışmada yapılmak istenen bir diğer şey ise Cumhuriyet’ten önce kadınların ailevi sorunlarını çözmeye, ailedeki konumlarını güçlendirmeye yönelik olarak boşanma, tazminat, çalışma, eğitim gibi hak taleplerinin olup bu doğrultuda, her ne kadar talepleri istenilen nispette karşılanmasa da, Aile Hukuku Kararnamesi’nin yayımlandığını, dolayısıyla da kadınların medeni haklarını elde etmek için mücadele ettiklerini ortaya koymaktır.

Bu yönleriyle tez, Osmanlı toplumunda aile hukukunu bilhassa boşanmayı konu edinen sınırlı sayıdaki çalışmalara pek benzemez. Ancak farklar bunlarla bitmiyor. Söz konusu çalışmalar sadece şer’iyye sicillerine ve belirli bir şehre odaklanmışlardır. Bu çalışmada ise konuyu bütün yönleriyle ele almak, kadınların yerel mahkemelerde çözümlenemeyen sorunlarını padişah divanın ağırlığından faydalanarak nasıl çözmeye çabaladıklarını ve kimi zaman çözdüklerini göstermek, bu konuda bir yakarış, bir şikayet, talep olup olmadığını, kocaları kendilerini boşamayan kadınlar ile din görevlileri ve devlet adamlarının nasıl stratejiler geliştirdiklerini ortaya koymak için şer’iyye sicillerine ek olarak süreli yayınlar ve arşiv belgeleri kullanıldı. Kadınların, aynı ailevi sorunla mahkemeye gelen kadınlara aynı şekilde mi hükmettiği, çözüm bulduğu, gelen şikayetlerin çeşitliliği, uygulamaların şehirden şehire, bölgeden bölgeye, kadıdan kadıya aynı mı olduğunun tespiti için ise belli bir şehir ya da bölge yerine Osmanlı toplumunun bütününe bakılmaya çalışıldı. Bunun bir nedeni de karı-kocanın ifade ve şikayetlerini çok kısa şekilde hükme bağlayan hakim ve bunları kısaca kaydeden katibin “*şiddetli geçimsizlik*” gibi sözler kullandığı kayıtlar yerine, karı-kocaya daha çok söz hakkı tanınmış haliyle de karı-kocanın ifadelerinin daha ayrıntılı şekilde kaydedilmiş olduğu mahkeme kayıtlarına ulaşmaktır. Elbette bunda Osmanlı toplumuna ait bütünlüklü bir resim ortaya koyma düşüncesi de etkili oldu. Bunun yanında söz konusu çalışmalar Osmanlı toplumunda kadınların boşanabildiğini ortaya koymada

şer’iyye sicillerinden yararlanma eğiliminde olmuşlardır. Bu çalışmada ise kadınların boşanıp boşanmadığının tespit edilmesinin yanı sıra, nasıl boşandıkları, kadın ve erkeğin evlilikleriyle ilgili hangi sorunlarını ilgili makamlara getirdikleri, kadınların boşanması konusunda katı olan Hanefi hukukunun karşısında boşanmak isteyen kadınların ve kadınların bu taleplerini yerine getirmeye çalışan görevlilerin nasıl yöntemler izledikleri, değişen koşulların ve ortamın kadın ve aile yaşamını nasıl etkilediği, kadın ve erkeğin sorunlarını nasıl bir üslup ve ses tonuyla ifade ettikleri merak edilmiştir. Nitekim çalışmada boşama niyeti olmaksızın sarf edilen sözlerle yıkılan bir yuvanın ardından yapılan serzenişlerden tutun da bir daha eşini darb etmeyeceğine dair verilen sözlere, kuma gitmek istemeyen kadınlardan kumasını öldüren kadınlara, çocuğu paylaşamayıp birbirinden kaçıran eşlerden çocuğuyla intihar etmek çıkmazına düşen annelere, yaptıkları hata nedeniyle aşiret örfüne göre öldürülecekleri için eşlerine teslim edilmek istemeyen kadınlara, yataklardan mücevherlere mal çekişmelerine dair çeşitli konuşma ve olaylar geçmektedir.

Çalışmanın sınırlarının ne olduğu konusuna gelince, çalışmanın sınırlarını bu tezin kavramsal çerçevesi belirliyor. Tezin kavramsal çerçevesi “*modernleşme süreci*”. Çerçevenin içindekiler ise kadın, aile, boşanma, aile hukuku olmakla beraber asıl olarak modernleşmenin tanımıyla ortaya çıkacaktır. Modernleşme, H. Kaynar’ın ifadesiyle, “*yaşadığı mekânda gerçekleşen ve gündelik hayatını etkileyen politik, teknolojik, iktisadi değişiklikleri tecrübe eden sokaktaki insanın bütün bu değişen koşullara karşı gösterdiği tepkilerin bütünü*”dür⁴. Gerçekten de bu tezin içindekiler Osmanlı’da toplumun ihtiyaçlarını yeterince karşılayamayan mevcut aile hukukunun Tanzimat’tan itibaren başlanan siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik, hukuki reformlar ve değişikliklerle değişen insanların ihtiyaç, talep ve tepkileri karşısında tıkanarak devlet adamlarını ve hukukçularını yeni bir aile hukuku hazırlamaya sevk etmesidir. Dolayısıyla çalışma Tanzimat’ın ilanından neredeyse Cumhuriyet’in ilanına kadar uzanmaktadır. Çalışma zamandan ziyade konunun örüntüsünü ortaya koymayı hedef aldığı için, çalışmada toplumdaki aile düşüncesiyle ilgili değişimleri göstermek adına kimi zaman Cumhuriyet’in hemen sonrasında insanlardaki değişikliklere dair örnekler verildi. Yeni bir aile hukuku hazırlanmasındaki en önemli gereksinimi kadınların boşanmada yaşadıkları sıkıntılar, mevcut aile hukukunun ihtiyacı karşılamadığı düşüncesi

⁴ Kaynar, H. (2007). *Cumhuriyet İstanbul’unda Modernlik Fragmanları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

oluşturduğu için çalışmanın odak noktasını boşanma ve aile içi anlaşmazlıklar teşkil etti. Bundan dolayı çalışmanın hareket noktası mevcut aile hukuku ve boşanma oldu.

Bu çalışmada aşağıdaki önermeler tartışılacak:

1. Osmanlı toplumunda uygulanan İslam Osmanlı hukukuna göre kadınların boşanma imkanları yok denecek kadar azdı. Bu nedenle bazı kadınlar istemedikleri evliliklerinden kendilerini azad etmek için birtakım hilelere başvurmak, bir bedel ödemek, hukukçular ve devlet adamları ise kadının boşanmasının sağlanması için diğer mezheplerden istifade etmek, zorlama metodlar kullanmak, kimi zaman da diğer mezheplerden istifade edilmesi yasaklanmış olmasına rağmen Hanefi mezhebinin dışında uygulama yapmak zorunda kalıyorlardı. Yani gerek kadınlar gerekse yönetici ve hukukçular erkeğin karısını boşamadığı durumlarda boşanmanın sağlanması için dolambaçlı yollar takip etmek zorunda kalıyorlardı. Anlaşıyordu ki bir yandan Hanefi mezhebinin katılığı, diğer taraftan erkeklerin sorumsuzlukları ve diğer bazı problemler nedeniyle mevcut aile hukuku ihtiyaçlara cevap vermiyor, sıkıntı yaşıyordu.
2. Yeniçerilerin kaldırılmasıyla beraber önü açılan reformlar, Tanzimat Fermanı ve Meşrutiyet'in ilanı, erkeklerin Avrupa'ya eğitime gönderilmesi, Avrupai tarzda okullar açılması, kız çocuklara mürebbiyeler tutulması, kentsel dönüşüm, batılılarla artan ticaret, Müslüman halkın gayrimüslim halkla, kadın ve erkeğin birbiriyle vapurda, tramvayda, parkta, tiyatro ve sinemada bir araya gelmesi, aynı ulaşım araçlarında kadın ve erkeğin karşılaşmaları ve etkileşimleri şehri, insanları, ihtiyaçları ve talepleri değiştirmişti. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde basın sahasındaki gelişmeler, aydınların düşünceleri, kadınların dergiler çıkarmaları, dernekler kurmaları, kitaplar yayınlamaları, Avrupai romanların tercüme edilmesi gibi gelişmeler ve ard arda yaşanan savaşların bunda payı büyüktü. Artık aydınlar ve kadınlar kadınlığı sorguluyor, yeni bir kadınlık düşlüyordu. Avrupa'ya giden erkeklerin artık Müslüman kadınlarını beğenmemesi ailedeki durumundan pek de hoşnut olmayan kadınları erkeklere nispetle sahip olmadıkları haklarını aramaya sevk etmişti. Kadınlar hem eşlerine iyi bir hayat arkadaşı olma, hem de çocuklarını iyi yetiştirme adına eğitim; eve destek olmak ve boşanma-dul kalma durumlarında ise hayatlarını namuslarıyla idama ettirmek için ellerinde bir mesleklerinin olmasını istiyorlardı. Bu kadınlar ve aydınlar hayatın en önemli ögesi olan aile ve ailenin

evlenme, boşanma gibi en temel özelliklerini de sorguluyor, kökenlerine iniyorlardı. Önceki nesillere göre daha farklı düşünen bu insanların artık evlilik ve hayattan beklentileri değişmişti. Bu yeni nesil kendilerinin seçeceği insanla evlenmek, eğitim görerek çocuklarına iyi bir anne olmak, çalışarak eşlerine destek olmak ve eğer kocasız kalırlarsa kimseye muhtaç olmadan evlerini geçindirmek, evliliklerinden memnun olmamaları durumunda ise boşanabilmek için tıpkı erkeklerin sahip olduğu gibi boşanma hakkına sahip olmak istiyorlardı.

3. Osmanlı’da aydınları en çok meşgul eden sorulardan birisi devletin nasıl kurtulacağı idi. Ekonomik imtiyazlar, Avrupalı devletlerin azınlıkları bahane ederek devlete yaptığı müdahaleler, azınlıkların ayrılıkçı hareketleri kısacası hem içerde hem de dışarda sorunlar yaşanıyor, aydınlar ve yöneticiler devleti kurtarmak için formüller üretmeye çalışıyorlardı. Böyle bir zeminde üretilen formüller arasına kadın ve ailenin durumunu iyileştirmek de girmişti. Zira bazı kesimlerce geri kalmışlığın sebebi Osmanlı kadınlığıydı ve güçlü bir devlet ile güçlü bir aile arasında sıkı bir ilişki bulunmaktaydı. Aydınlar ve yöneticiler devletin ve toplumun kendisini yenileyebilmesi için aile reformunu zorunlu görmüşlerdi. Anne, baba ve çocuklardan oluşan bir aile “çekirdek aile” ile iyi bir ulus inşa edilebilirdi. Bu nedenle devlet zaman zaman aileye müdahalelerde bulunmuş, özellikle nüfusun artırılması yönünde politikalar takip etmişti. Diğer taraftan kadınların eğitilmesinin onların cehaletini alacağı düşüncesiyle kadınlara yönelik eğitim politikaları yapılmıştı. Ancak burada üzülererek ifade etmeliyiz ki, D. Kandiyoti’nin söylediği gibi, kadınların içinde bulundukları durumun iyileştirilmesi düşüncesi kadınların haklarının çiğnendiğinden değil, cahil anneler, sığ eşler, istikrarsız evlilikler ve üretken olmayan tembel bireyler meydana getirmelerinden kaynaklanmıştı.

Bu çalışmanın asıl önermesi ise şudur: Osmanlı toplumunda uygulanan İslam Osmanlı aile hukuku evlenme ve boşanmada birtakım sıkıntılar yaratıyor, özellikle bu kanuna göre boşanma hakları yok denecek kadar az olan kadınlar istemedikleri yahut kendilerini ne sahiplenilen, ne de boşamaya yanaşan kocalarıyla olan evliliklerini sonlandırmakta engellerle karşılaşıyorlardı. Diğer taraftan İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yönetilen Osmanlı devleti “milli aile” oluşturmak gibi ideolojik düşüncelerdeydi ve Tanzimat’la başlayan sosyo-kültürel dönüşümler II. Meşrutiyetle beraber ivme kazanmış, düşünceler, talepler, ihtiyaçlar değişmişti. Bütün bunların yanında arda arda yaşanan savaş koşulları ellerinde

evlerini geçindirecek bir meslekleri olmayan ve savaşa giden kocalarından ölü mü diri mi olduklarına dair haber alamayan kadınları maddi ve manevi kötü durumlara sürüklemiş mevcut aile hukuku tıkanmış, yeni bir aile hukuku hazırlanmasına daha çok ihtiyaç hissedilmişti. Nitekim I. Dünya Savaşı gibi oldukça sıkıntılı günlerde Aile Hukuku Kararnamesi'nin hazırlanması Osmanlı aile hukukunda ve toplum hayatında bir sıkışmanın yaşandığını, tabiri caiz ise aile hukukunun tıkanıldığını göstermektedir. Ki bu durum kararnamenin içeriğine de yansımıştır.

Tezin planı bu önermenin üzerinden kurulmuştur. Başlangıçta İslam Osmanlı Aile hukukuna ve özellikle Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebine göre kadın ve erkeğin boşanma haklarının nasıl olduğu ortaya konulmaya çalışıldı.

Aslında bir nevi birinci bölümün bir başlığı fakat tek başına ayrı bir bölüm oluşturacak hacim ve niteliğe sahip olan ikinci bölümde boşanma konusunda ihtiyaçtan kaynaklı bir şekilde Hanefi mezhebine sadık kalınıp kalınmadığı, kadınların boşanma taleplerinin olup olmadığı, eğer böyle bir talepleri varsa bunu gerçekleştirmek için boşanma haklarını kullanmalarına izin verilip verilmediği, boşanma yetkisi olmayan kadınların neler yaptığı, nasıl bir yol takip ettikleri, kadınlara boşanma kararını aldırان sebeplerin neler olduğu, günümüzdekilere benzer boşanma sebeplerinin olup olmadığı, hangi kadınların boşanmak istediği -zengin, eğitilmiş-, çocuklu kadınların boşanıp boşanmadığı, boşanma sonrasında devletin kadınlara bir güvence sağlayıp sağlamadığı, kadınların boşanma sürecinde ve sonrasında günümüzdeki gibi şiddete maruz kalıp kalmadıkları, kadınların eşlerinden hangi tür şiddet gördükleri, boşanan kadınların hayatlarını nasıl devam ettirdikleri, çocukların durumunun ne olduğu sorularına yanıt aranmaktadır.

Üçüncü bölümde Tanzimat, II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemlerinde kadınlara yönelik bir hak verilip verilmediği, eğer verilmiş ise bundaki amacın ne olduğu ve verilen hakların yahut yapılan yenilik hareketlerinin kadın ve aileyi nasıl etkilediği, kadınların bu yenilik hareketlerinde rollerinin ne olduğu sorgulanmaktadır. Daha sonra arda arda yaşanan savaş ve işgal yıllarının kadın ve aileyi nasıl etkilediği sorulmaktadır. Son olarak kadın erkek ilişkilerinden yola çıkılarak yaşanan dönüşümlerin kadın ve erkeğin aileye karşı tutumlarında, evlilik beklentilerinde, değer yargılarında ne gibi değişiklikler meydana getirdiği ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Kadın ve aileye yönelik tartışmaların ele alındığı dördüncü bölümde, birinci ve ikinci bölümde şer'iyeye sicilleri ve arşiv belgelerinde cevapları olmayan soruların cevapları,

kadınların kendi sesleri, Osmanlı aile hayatı hakkındaki düşünceleri, ailevi bir problemleri olup olmadığı, eğer varsa bunun kaynağının ve çözümünün neler olduğu, kadınların yanı sıra erkeklerin özellikle düşünce akımlarının Osmanlı aile hayatı hakkındaki eleştiri ve önerilerinin neler olduğu gibi sorulara yanıt arandı. Ve bu konularla ilgili hararetli tartışmalara yer verildi.

Aile Hukuku Kararnamesi'nin kısa süre yürürlükte olması, tezin hacmini aşması, tezin odak noktasının kararname olmaması ve bu konuda yapılmış çeşitli çalışmalar bulunması gibi nedenlerle kararnameye ve Osmanlı toplumunda uygulamasına bakılmadı.

Burada savunulan önermelerin bu alandaki yeni çalışmalarla bir irdeleme sürecinden geçtikten sonra geçerlilik kazanacağını umuyoruz.

KAYNAKLAR VE YÖNTEM

Modernleşme sürecinde Osmanlı'da yeni aile hukuku arayışında çeşitli faktörler etkili olduğu için bu konuda yapılacak bir çalışmanın kaynakları da çeşitlidir. Ayrıca böyle bir konunun araştırmacısı metnini oluşturacak kaynakları kendisi derlemek zorundadır. Zira bu konu sıradan insanların hayatlarına, mahrem bir alan olan aile hayatına girmeyi gerektirmektedir. Her ne kadar nüfus politikası, ulus-devlet inşası gibi amaçlarla devletin zaman zaman aileye müdahalesi aileyi mahrem alan olmaktan çıkarmış ise de takdir edileceği üzere ailenin dört duvar arasında bir bilinmezliği mutlaka olmuştur. Bunun yanında eşlerin artık taşıyamadıkları ve kendi aralarında çözemedikleri sorunlarını belirli bir nispette de olsa içlerinden ve evlerinden çıkardıklarına dair kayıtların bulunduğu kaynakların ağızı genel olarak pek sıkıdır. M. Zilfi'nin de tespit ettiği gibi mahkeme katipleri insanların kendilerine özgü ifadelerini kadının hüküm vereceği esas hukuki noktalar biçiminde damıtarak pek çok ailevi davanın sebebini “*adem-i imtizac*” şeklinde kaydetmişlerdir. Bu şekilde katipler ile davaları karara bağlayan kadılar esas soruna odaklanıp hızla yol alabilmişlerdir. İşte boşanmaya götüren sebebini hakaret, küfür, soğukluk, morarmış gözler, çürükler ya da kırık çanak çömlek her ne olursa olsun mahkeme katibini ilgilendiren “*geçinemiyoruz*” sözlerinin hemen hemen tüm kayıtlar için yeterli olması⁵ böyle bir derlemeyi zorunlu kıldı. Diğer taraftan böyle bir konuyu modernleşme kavramıyla ele almak, yaşanan değişikliklerin kadın, erkek ve aileyi nasıl etkilediğini ortaya koymayı gerektirmektedir. Bunlara süreli yayınlarda yeni bir aile hukuku arzu ve ihtiyacına dair

⁵ Zilfi, M. C. (2010). “Geçinemiyoruz”: 18. Yüzyılda Kadınlar ve Hul. Madeline C. Zilfi (Editör). *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. İkinci Baskı. İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 280.

yazıların “*hukuk, boşanma*” gibi temel başlıklardan ziyade eğitim, çalışma, evlenme usulü ve hiç tahmin edilemeyecek başlıklar altından seslendirilmesini, sıradan insanların aile hayatlarında yaşadıkları sıkıntılara, arzuladıkları aileye dair arkalarında anılar, günlükler bırakmamalarını, kadınlar arasında okur-yazarlık oranının düşük olmasını da ilave edebiliriz. O dönemde hatıralarını yazmış olan en önde gelen iki kadından biri 19. yüzyılın sonlarında Şair Nigar diğeri ise 20. yüzyıl başında romancı ve feminist Halide Edip’tir. İkisi de görücü usulüyle evlenmişler daha sonra boşanarak kendi istekleri doğrultusunda yeni bir evlilik yapmışlardır⁶.

Kaynakların bu niteliği böyle bir çalışmayı zorlaştırması bir tarafa, Osmanlı toplumunda özellikle kadınlardan yeni bir aile hukuku hazırlanması konusunda talep gelmediği, bunun için mücadele edilmediği, böyle bir kanuna ihtiyaç duyulmadığı, gerek Aile Hukuku Kararnamesi’nin gerekse Medeni Kanun’un siyasal gücün projesi olduğu yahut muhâla’a kayıtlarının çokluğundan hareketle Osmanlı’da boşanmak isteyen kadınlar için muhâla’a yolunun her zaman açık olduğu gibi söylemlere uygun bir alt yapı oluşturmuştur.

Çalışmada kullanılan kaynaklara gelince, bu çalışmada üç çeşit ana kaynak kullanılıyor. Bunlardan ilki boşanmanın nasıl ve neden gerçekleştiği, kadınların boşanabilmek için nelerden vazgeçtiği, nasıl stratejiler geliştirdikleri, boşanmanın sağlanması için nasıl bir yol takip edildiği hakkında bilgi veren şer’iyye sicil defterleridir. Çalışmada Ankara, Antep, Antalya, Adıyaman, Afyon, Bolu, Bitlis, Burdur, Çankırı, Çorum, Gebze, Konya, Kayseri, Mardin, Maraş, Manisa, Marmaris, Iğın, İstanbul, İnegöl, Rize, Sivas, Siverek, Tarsus, Tokat, Trabzon, Urfa, Yozgat gibi çeşitli illere ait siciller kullanıldı.

Osmanlı toplumunun değişimini, aileyi ve özellikle kadınların taleplerini gündeme getiren süreli yayınlar ise çalışmanın ikinci kaynağıdır. Kullandığımız süreli yayınlar Sebilürreşad, İctihad, Âti, Hayat, Genç Kadın, Kadınlar Dünyası, İşhad, Hanımlara Mahsus Gazete, Türk Kadını, Kadınlık, Asar-ı Nisvan, Mehasin, Türk Yurdu, Türk Kadın Yolu, İslam Mecmuası, Süs, Tanin, Resimli Ay, İnci, İzdivâc, Kadın, Rûbab, Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, Beyanülhak, Mekteb, Hayat, Musavver, Mahfel, İleri, Akbaba, Yeni Mecmua’dan oluşmaktadır. Ancak bazı süreli yayınların daha çok politik meselelerle ilgilenip, kadın ve aileyle ilgili konulara şöyle bir dokunup geçmeleri ve/ya konuyu sadece fıkıh yönünden ele almaları gibi nedenlerle bu konulara daha duyarlı olan yayınlara daha çok yer verildi.

⁶ Duben, A., Behar, C. (1996). *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*. (Birinci Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 110.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin muhtelif katalogları ise yararlandığımız kaynaklardan bir diğeridir. Arşiv belgeleri yerel mahkemelerde ailevi sorunlarına çözüm bulamayan mesela boşanmakta, nafaka temininde, eşini evine döndürmekte sıkıntı yaşayan kadınların İstanbul kadılarına müracaatla son umut kapısında bulunmaları yani kadınların ailevi sorunlarının çözümlenmesinde dolambaçlı bir yol takip edilmesi ve yeni bir aile hukuku ihtiyacını ortaya koyması bakımından önemlidir. Arşiv belgelerinin bu çalışmadaki bir diğer önemi ise kadın arzuahalleri sayesinde kadınların kendi ifadelerinden az da olsa sıkıntılarını bilmemize, hissetmemize imkan sağlamalarıdır. Ancak şer'iyye sicillerinde olduğu gibi arşiv belgelerinde de genellikle detaylara girilmeden konunun özü verilmiştir. Bunda bir makamdan bir makama yazı yazılırken ülkenin içinde bulunduğu daha ciddi, politik meseleler olduğundan hareketle işlerin çabuk hallolması ve insanların özellerini deşifre etmemek gibi düşünceleri ile kadınların kocalarından çekinceleri etkili olsa gerek.

Çalışmanın ana kaynakları üç gruba ayrılmış olmakla beraber başka bir ana kaynağı daha bulunmaktadır: Döneminde yazılmış eserler. Bunların başında Osmanlı'da kadın ve ailenin ilk ele alınması bakımından Ahmed Cevad'ın "*Bizde Kadın*",⁷ Salahaddin Asım'ın "*Türk Kadınlığının Tereddidi Yahud Karışmak*"⁸, Şemseddin Sami'nin "*Kadınlar*"⁹ ve Celal Nuri'nin "*Kadınlarımız*"¹⁰ isimli eserleri gelmektedir.

Çalışmada araştırma eserlerden de faydalanıldı. Mevcut aile hukukunu anlamak ve uygulamayla kıyaslamak amacıyla İslam Osmanlı aile hukukuna ait literatüre bakıldı¹¹. Bu

⁷ Ahmed Cevad. (1988). *Bizde Kadın*. (Haz. Hayrün-nisa Köni). Tarih ve Toplum Kitaplığı. Yayın Yeri: Yok. (Eserin Orjinalinin yayınlanma tarihi 1912).

⁸ Salahaddin Asım. (1989). *Osmanlıda Kadınlığın Durumu*. (Haz. Metin Martı). İstanbul: Arba Yayınları. (Eserin orijinali 1910 ya da yakın bir yılda yayınlandı).; Salahaddin Asım. (Tarihsiz). *Türk Kadınlığının Tereddidi Yahud Karışmak*. (Birinci Baskı). İstanbul Resimli Kitap Matbaası, Türk Yurdu Kütüphanesi. Tarihsiz.

⁹ Şemseddin Sami. (1996). *Kadınlar*, (Hazırlayan: İsmail Doğan). (Birinci Baskı). Ankara: Gündoğan Yayınları. (Eserin orijinali 1879'da yayımlandı).

¹⁰ Celal Nuri. (1993). *Kadınlarımız*. (Eski yazı ve Osmanlıca'dan aktaran: Özer Ozankaya). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. (Eserin orijinali (1331) 1915'de yayımlandı).

¹¹ Dalgın, N. (1999). *İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi*. (Birinci Baskı). Samsun: Etüt. Yayınları.; Cin, H. (1974). *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. (Birinci Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 341.; Aydın, M. A. (1996). *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. (Birinci Baskı). İstanbul: İz Yayınları.; Imber, C. (2004). *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*. (Çev. Murteza Bedir). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Eserin orijinali 1997'de yayınlandı).; Yılmaz, İ. (2006). *Yetki ve Sistem Açısından İslâm Hukukunda Boşanma*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.; Karaman, H. (1992). *İslâmın Getirdiği Aile Anlayışı. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-2*. T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71.; Ortaylı, İ. Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-2*, Ankara: T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71.; Karaman, H. (2008). *Anahatlarıyla İslâm Hukuku (1. 2. 3. Ciltler Bir Arada)*. (3. Baskı). İstanbul: Ensar Neşriyat.; Aktan, H. (Eylül-Aralık 2002). Kur'an'a Göre Boşanma Prosedürü. *Dini Araştırmalar*, 5 (14).; Cin, H., Akgündüz, A. (1990). *Türk Hukuk Tarihi*. (Birinci Baskı) Cilt: 2. İstanbul: Timaş Yayınları.

çalışmalar tezimize katkıda bulunmakla beraber, hukuk bakış açısıyla oluşturulmaları ve Türk hukuk tarihinin gelişimine odaklanmaları¹² nedeniyle İslam Osmanlı aile hukukunun ihtiyaçları karşılayıp karşılamadığı, Osmanlı'da aile hayatının ne düzeyde olduğu, kadınların aile içindeki konumlarının nasıl olduğu gibi sorulara cevap vermekten genellikle uzaktırlar.

İslam Osmanlı aile hukuku hakkında en kapsamlı çalışmalar hukuk tarihçilerinden Halil Cin'in "*Eski Hukukumuzda Boşanma*"¹³ ve M. Akif Aydın'ın "*İslam ve Osmanlı Aile Hukuku*"¹⁴ isimli kitabı ve çeşitli makaleleridir. Ancak yine konunun hukuki yönden ele alınmasından kaynaklansa gerek ki, Osmanlı toplumunda boşanma nedenleri, boşanma sonucunda neler yaşandığı, kadınların boşanamama konusunda yaşadıkları sıkıntılara dair ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Özellikle H. Cin, söz konusu kitabında boşanmayla ilgili Osmanlı belgelerine yer vermemiş, konuyu sadece teorik olarak ortaya koymuştur. M. A. Aydın ise Osmanlı arşiv belgeleri ve şer'iyye sicillerini kullanmakla beraber çalışmasında evlenmeyi de incelemesi ve İslam hukuku yönüne ağırlık vermesi nedeniyle olsa gerek ki uygulamadaki bazı noktalara sadece sözle değinip geçmiştir. Mesela kadınların padişah divanının ağırlığından faydalanarak boşandıklarına dair ifadeyi, hem Aydın'ın hem de Aydın'dan yararlanarak bu konuda çalışma yapan başka araştırmacıların çalışmalarında okuduğumuzda bizim için sadece bir bilgi olarak kalıp, çok bir şey ifade etmemiştir. Tâ ki kadınların verdiği arzuhaller ve bu arzuhallerdeki talebin yerine getirilmesi için ilgili makamlara yazılan yazılar üzerine kocanın boşanmaya zorlandığı ve Hanefi mezhebinin sınırları dışında boşanma yapıldığı sonucuna kendi kendimize ulaşana kadar. Böyle olmakla beraber M. A. Aydın'ın çalışması genel olarak bu çalışmanın en önemli kaynaklarından biri olmuştur. Özellikle Aile Hukuku Kararnamesi'nin ortaya çıkışında sunduğu ekonomik, siyasi, kültürel, sosyal, hukuki etkenler ve dönemin aydınlarının düşüncelerine, süreli yayınlara yer vermesi bize tezimizin önermesini kabul ettirecek sağlama yapma imkanı verdi. Bunun yanında, bir tarihçi ve kadın gözüyle, her iki çalışmanın tarihi ve sosyolojik yönden eksiklikleri bize bu alandaki boşluğu doldurma, onların yapmadıklarını yapma fırsatı

¹² Velidedeoğlu, H. V. (1968). *Türk Kadınının Eski ve Yeni Hukuktaki ve Gerçek Hayattaki Durumu*. (Birinci Baskı). İzmir: İzmir Eğitim Enstitüsü Uyanış Dergisi Yayınları: 10.; Mardinî Zade Ebül'ulâ. (1934). *Medenî Hukuk Dersleri*. C. 3, İstanbul: Güneş Matbaası. (Kaçınıcı baskı olduğu belirtilmemiş.); Hatemi, H.-Serozan, R. (1993). *Aile Hukuku*. (Birinci Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi.; Çandarlı Z., Berki, O. F. (1949). *Medeni Kanun ve Devletler Hususi Hukukunda Boşanma-Ayrılık ve Buna Mütedair Yargıtay Kararları*. (Birinci Baskı). Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O.; Berki, O. Fazıl. (1943). *Türk Hususî Hukuku Düvelinde Boşanma ve Ayrılık*. (Birinci Baskı). İstanbul: Kenan Matbaası.; Bozkurt, G. (2010). *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*. (İkinci Baskı). Ankara: TTK. Basımevi.

¹³ Cin, H. (1988). *Eski Hukukumuzda Boşanma*. (İkinci Baskı). Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları No: 41.

¹⁴ Aydın, M. A. (1985). *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*. (Birinci Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Nu: 11.

verdi: İslam Osmanlı aile hukukunun uygulamasının nasıl olduğunu ve kimi zaman İslam hukukunun dışında uygulamalarda bulunulmak zorunda kalındığını göstermek, Osmanlı'da insanların hangi ailevi sorunları mahkemeye götürdüklerini ve hangi nedenlerle boşanmak istediklerini tespit etmek, kadınların kendi seslerinden boşanmak yahut evliliklerini kurtarmak için çırpınışlarını duyurmak, mekan ve kişilere göre uygulamaların değiştiğini, kadınların boşanabilmek için eşleri tarafından maddi haklarından vazgeçmeye nasıl zorlandıklarını göstermek, dönemin gelişmelerinin kadın-erkek ilişkilerini, kadın ve aile yaşamını nasıl etkilediğini ortaya koymak ve aile hukuku arayışının bütüncül bir resmini çizmek gibi.

İslam Osmanlı aile hukukunu oluşturan ve çalışmada faydalanılan literatür çeşitlerinden bir diğeri evlenme, boşanma, nafaka, mehir¹⁵, çok kadınla evlilik¹⁶ gibi aile hukuku kapsamına giren konuları ele alan kaynaklardır. Genellikle şer'iyeye sicillerine dayalı olarak yapılan bu çalışmalar İslam hukukunun kararlarını ele alarak Osmanlı hukuk sisteminde bu meselelerin uygulamasını değerlendirmektedirler. Ayrıca genel olarak kadınların evlenme esnasında baskı altında oldukları ve boşanamadıkları gibi görüşlere itiraz eden, mehir, nafaka gibi uygulamaların, kadınların kendi mallarını kendilerinin tasarruf etme haklarının Osmanlı ailesinde kadınların durumunun gerek evlilik, gerekse boşanma sonrasında kötü olmadığı gibi savunmacı bir tarza sahiptirler¹⁷. Bu çalışmalar arasında E. Yakut'un bazı çalışmaları

¹⁵ Akyüz, J. (2005). Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Ögesi Olan "Mehir" Hakkında Bazı Düşünceler. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*. XXIV (37); Benedict, P. (1947). Hukuk Reformu Açısından Başlık Parası ve Mehr. Adnan Gürüz ve Peter Benedict (Editörler). *Türk Hukuku ve Toplumuna Üzerine İncelemeler*. (Birinci Baskı). Ankara: Sevinç Matbaası; Imber, C. (2010). Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behcetü'l-Fetâvâ'sında Mehr. *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. (İkinci Baskı) (Editör: Madeline C. Zilfi), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

¹⁶ Öztürk, S. (2002). Osmanlıda Çok Evlilik. *Türkler*. C. 10, (Editörler: H. C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

¹⁷ Akyılmaz, S. G. (2002). Osmanlı Aile Hukukunda Kadın. *Türkler*. C. 10. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.; Erten, H. (2001). *Konya Şer'iyeye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Yapısı (XVIII. y.y. İlk Yarısı)*. (Birinci Baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.; Kurt, A. (1998). *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*. (Birinci Baskı). Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.; Özdemir, R. (1991). *Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)*. (Belleten. Cilt LIV, Sayı: 211 Aralık 1900'dan ayrışması). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.; Aköz, A. (2006). *Bir İmamın Nikâh Defteri (Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi)*. (Birinci Baskı). Konya: Tablet Yayınları.; Aktan, H. (1992). İslâm Aile Hukuku. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-2*. T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71.; Kaya, A. (2008). *17. Yüzyıl Bursa Şer'iyeye Sicillerinin İslam Aile Hukuku Açısından Tahlili*. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17(1).; Kıvrım, İ. (2011). 17. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği; Talâk, Muhâla'a ve Tefrik). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10(1).; Koçak, Z. (2011). Ayntab Şehrinde Aile Birliğinin Sona Erme Süreci (1600-1650). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10(1).; Savaş, S. (1992). Fetva ve Şer'iyeye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılımı. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71.; Saydam, A. (2000). Trabzon'da Gayri Resmî Nikâh'ın Doğurduğu Problemler ve Boşanma Davaları (1830-1844). *Osmanlı Araştırmaları-XX*. İstanbul.; Yakut, E. (2004). Eskişehir Şer'iyeye Sicillerine Göre Evliliğin Sona Ermesi ve Sonuçları. *I. Uluslararası Düünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu*.; Yakut, E. (2008) XIX. Yüzyılda Orta Anadolu Bölgesi'nde Evliliğin Ortaya Çıkışı,

biraz daha farklı söyleme sahiptir. E. Yakut, kadınların boşanma hakkına sahip olduğunu kabul etmekle beraber bir makalesinde erkeklerin talak yöntemini sıklıkla kullandığını, başka bir makalesinde ise kadınların “*boşanmak istiyoruz haykırıışları*”nda bulunduğunu söyleyerek kadınların boşanma konusunda sıkıntı yaşadıklarına dikkat çekmiştir¹⁸. Bunun yanında bu çalışmalar genellikle şer’iyye sicilleri ve fetvalara dayalı olarak hazırlanmış olup, dönemin tarihi olaylarının, dönüşümlerinin kadın ve aile hayatına, aile hukukuna etkileri hakkında bilgi sunmazlar.

İslam Osmanlı hukukuna dair çalışmalardan bazıları boşanmanın sadece bir çeşidini ele almıştır¹⁹. Bu konudaki özgün çalışmalardan biri Madelina Zilfi’nin ““*Geçinemiyoruz*”: 18. Yüzyılda Kadınlar ve Hul” isimli kitap bölümüdür. Zilfi muhâla’a yöntemiyle boşanmayı, kendi deyimiyle hul’ün örüntüsünü irdeleyerek muhâla’anın kadınlara boşanma imkanı sağlayan bir yöntem olmasının dışındaki anlamlarına dikkat çekmiş, bu boşanma şeklini kimlerin, hangi yaş grubunun tercih ettiği, çocuksuzluğun muhâla’ayı nasıl etkilediği gibi sorulara yanıt aramıştır²⁰.

Osmanlı toplumunda kadın ve aileyi modernleşme içerisinde ele alan çalışmalar da bulunmaktadır²¹. Z. Toprak’a göre Tanzimat’la beraber toplumda yaşanan dönüşümler ve gayrimüslimlerle olan ilişkiler özel hukuk alanında somut ihtiyaçların doğmasına neden olmuştu. Özel hukuk alanında o günün fıkıh hükümleri karışık ve hakimlerin birikimi açısından kullanışlı değildi. Bunun yanında Jön Türklerin iktidarıyla beraber tüm temel dönüşümler kadına odaklanmıştı. Arda arda yaşanan savaşlar kadının özgürlüğünü kazanmasında maddi ortamı oluşturmuştu. Mütareke yıllarında ise özel yaşam alanı köklü

Sona Ermesi ve Sonuçları. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. XII (1-2).; Yakut, E. (1996). Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi’nin “Fetevâ-yi Ali Efendi” Adlı Fetvâ Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılması. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. Cilt Yok (7).; Yüksel, H. (1992). Vakfiyelere Göre Osmanlı Toplumunda Aile. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-2*. Ankara: T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71.

¹⁸ Yakut, E. (2009). XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Kadınların “Boşanmak İstiyoruz” Haykırıışları. *Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi*, İzmir.

¹⁹ Aydın, M. A. (1986). Osmanlı Hukukunda Kazâi Boşanma “Tefrik”. *Osmanlı Araştırmaları*. C. V. İstanbul.; Moğol, H. (Nisan-Mayıs 1991). Osmanlı Aile Hukukunda Şartlı Talâk. *Diyanet Dergisi*. 1991, 27 (2).; Sak, İ., Aköz, A., (Bahar 2004). Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma ile Sona Erdirilmesi: Muhâla’a (18. Yüzyıl Konya Şer’iye Sicillerine Göre). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Cilt Yok (15).

²⁰ Zilfi, M. C. (2010). “Geçinemiyoruz”: 18. Yüzyılda Kadınlar ve Hul. Madeline C. Zilfi (Editör). *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. İkinci Baskı. İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

²¹ Güzel, Ş. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. C. 3-4. İstanbul: İletişim Yayınları.; Özkiraz, A. (2011). İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1).

değişimlere uğramış, geleneksel aile ilişkileri çözülmüştü²². Tezimizin bazı önermelerini desteklemesi ve bazı önermelerini oluşturmamızda Z. Toprak'ın çalışmaları oldukça faydalı oldu. Modernleşmeyi bizim için daha somut hale getiren, kadın ve aile hayatındaki değişimleri daha iyi görmemize imkan sağlayan çalışmalar ise H. Kaynar'ın doktora tezi²³, C. Emrence'nin makalesi²⁴, İ. Özer'in makale ve eseri²⁵ oldu.

Modernleşmenin kadın ve aileye etkilerine değinen bir diğer çalışma N. Altınbaş'ın makalesidir²⁶. Altınbaş, makalesinde süreli yayınlar üzerinden giderek sosyal değişimin evlenme ve boşanmaya etkilerini ele almıştır. Makale bu yönüyle tezimizin modernleşme boyutundaki argümanını destekleyen önemli kaynaklardan biridir. Altınbaş'ın bir de 2014 yılında tamamlanmış doktora tezi bulunmaktadır²⁷. Ancak teze başladığımızda YÖK'te böyle bir tez bulunmadığı ve tezimize çalışırken tekrar YÖK'te tez taraması yapmadığımız için Altınbaş'ın tezinden tezimizi hocalarımıza teslim ettikten sonra habedar olduk. Bu nedenle Altınbaş'ın tezinden istifade etme fırsatımız olmadı. Böyle olmakla beraber tezin içindekiler ve giriş kısmına baktığımızda, tezin adından da anlaşılacağı üzere, Aile Hukuku Kararnamesi'ni çıkaran etkenler üzerinde durulmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla her ne kadar Altınbaş'ın çalışmasının son bölümü Aile Hukuku Kararnamesi olsa da, hareket noktası da Aile Hukuku Kararnamesi olmuştur. Bizim hareket noktamız ise boşanmada kadınların yaşadıkları sıkıntılar oldu. Çünkü her ne kadar modernleşme yeni bir aile hukuku hazırlanmasını gerektirmiş ise de bunu tetikleyen en önemli faktör yine mevcut aile hukukunun ihtiyaçlara tam olarak cevap vermemesi, boşanmada yaşanan sıkıntılar olmuştur. Gerek modernleşme, gerekse savaş şartları ise bu yöndeki ihtiyaç ve taleplerin seslendirilmesine ve hızlandırılmasına imkan sağlamıştır. Nitekim Aile Hukuku Kararnamesi değişen toplumun taleplerini pek karşılar nitelikte olmamıştır. Bunun yanında Altınbaş, Aile Hukuku Kararnamesi'nden önceki uygulamaya değil de kararnamenin uygulamasına bakmıştır. Bu nedenle kararname öncesinde boşanma hakkında bizimle aynı

²² Toprak, Z. (1992). II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile Ve Feminizm. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi- 1*, Ankara: T. C. Başbakanlık Aile ve Araştırma Kurumu Yayınları.; Toprak, Z. (2015). *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

²³Kaynar, H. (2007). *Cumhuriyet İstanbul'unda Modernlik Fragmanları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

²⁴ Emrence, C. (2001). İstanbul Tramvayında Sınıf ve Kimlik (1871-1922). *Toplumsal Tarih*. S. 93.

²⁵ Özer, İ. (2003). Mütareke Ve İşgal Yıllarında Osmanlı Devletinde Görülen Sosyal Çöküntü ve Toplumsal Yaşam. *OTAM*. 14(14); Özer, İ. (2009). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Yaşam ve Moda*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: Truva Yayınları.

²⁶ Altınbaş, N. (2014). Marriage and Divorce in the Late Ottoman Empire: Social Upheaval, Women's Rights, and the Need for New Family Law. *Journal of Family History*, 39(2).

²⁷ Altınbaş, N. (2014). Marriage and Divorce in Early Twentieth Century Ottoman Society: The Law of Family Rights Of 1917. Department Of History İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara.

düşüncelere sahip mi bilmiyoruz. Bir diğer fark ise Altınbaş'ın evlenme konusuna da değinmesidir. Muhtemelen kararnamenin hazırlanmasındaki bir diğer nedenin Osmanlı toplumunda evlenmede yaşanan sorunlar olduğunu ileri sürdü. Ki doğrudur. Ancak biz, T. Ercoşkun 2010 yılında tamamladığı “*Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler*” isimli²⁸ tezinde evlenmede yaşanan sorunları ele aldığı için boşanmayla bağlantılı olmadıkça evlenme konusuna girmemeye çalıştık. Burada yanlış anlaşılmaya mahal vermemek ve yaptığımız çıkarımların yanlışlanmaya açık olduğunu bilinmesi adına Altınbaş'ın tezini okumadığımızı, sadece kısaca göz gezdirdiğimizi tekrar belirtmeliyiz. Okumadığımız bir çalışma hakkında yorum yapmak da doğru değil aslında. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi tezimizin modernleşme boyutundaki argümanını destekleyen böyle bir çalışmanın olduğunu burada ifade etmemek de olmazdı.

Burada yeri gelmişken Aile Hukuku Kararnamesi üzerine yapılan çalışmalardan da bahsetmek istiyoruz. Bunlardan ilki Ebru Kayabaş'ın “*Osmanlı Devlet’inde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi –Hukuk-ı Aile Kararnamesi-*” isimli yayımlanmış yüksek lisans tezidir²⁹. Kayabaş, M. A. Aydın'ın açtığı yoldan giderek Aile Hukuku Kararnamesi’ni ortaya çıkaran siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel, hukuki etkenler üzerinde durmuş ve kararnameyi incelemiştir. Ayrıca tezinin sonuç kısmında aile hukuku alanındaki bütün kanunlaştırma çabalarının toplumdan, tabandan gelen taleplerle değil de iktidardan gelen zorlamalarla olduğunu ileri sürmüştür. Aile Hukuku Kararnamesi üzerine hazırlanan bir diğer çalışma M. Ünal'ın “*Medenî Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi*” isimli makalesidir. M. Ünal da kararnameyi ortaya çıkaran sosyal, kültürel, iktisadi, siyasi, hukuki etkenler ve kararnameyi ele almıştır. M. Ünal’a göre kararname, çağdaş kanunlaştırma hareketinin son halkası; Osmanlı aile hayatını düzenleyen ilk “*code*”tur. Fakat kararname öncesinde bir kanunlaştırma niteliğinde olmamakla beraber çeşitli zamanlarda Türk aile hayatına ilişkin tasarruflar olmuştur³⁰.

²⁸ Ercoşkun, T. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

²⁹ Kayabaş, E. (2009). *Osmanlı Devlet’inde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi – Hukuk-ı Aile Kararnamesi-*. (Birinci Baskı), İstanbul: Filiz Kitabevi.

³⁰ Ünal, M. (1977). Medenî Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 34(1-4).

Aile hukukuna ve ailenin muhtevasına ilişkin İ. Ortaylı'nın "*Osmanlı Toplumunda Aile*" isimli eseri³¹ ve çeşitli makaleleri, İ. Doğan'ın "*Osmanlı Ailesi –Sosyolojik Bir Yaklaşım*"³², D. Cebeci'nin "*Tanzimat ve Türk Ailesi*"³³ isimli çalışmaları Osmanlı geleneğindeki aile düzenine ilişkin aile tarihi konusundaki literatüre başlangıç düzeyinde katkılar sunan çalışmalardır. Bunun yanında aile yapısı ve oluşumuyla³⁴, aileyi demografik açıdan değerlendiren çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalar tereke kayıtlarındaki mevcut bilgileri istatistiksel olarak değerlendirerek medeni durum, statü, çocuk sayısı, çok kadınla evlilik, aile yapısı gibi bilgilere ulaşmada kullanılır. Nitekim aileyi demografik olarak inceleyen çalışmaya göre Osmanlı'da çok kadınla evlilik yaygın olmayıp, çocuk sayısı çok değildir. Aile yapısı ise çekirdek aile görünümündedir³⁵.

Osmanlı toplumunda kadın ve aile konuları sadece fetva ve şer'iyye sicilleri değil, süreli yayınlar üzerinden de çalışılmıştır. Bu konudaki çalışmalardan bazıları belirli bir süreli yayın üzerinden kadın ve aileyi ele alırken³⁶, bazıları da farklı süreli yayınlar üzerinden gitmişlerdir³⁷. Kadın ve aile konularına en duyarlı dergilerden biri olması bakımından S. Çakır'ın çalışmasını; Batıcı, İslamcı ve Türkçü düşünürlerin kadın-aile konularındaki tartışmaları için ise M. Gündüz ve F. Bulut'un çalışmalarını özellikle takip ettik.

Aile ve cinsiyet ilişkilerine odaklanan çalışmalarda da Osmanlı toplumunda kadın ve aile konularına değinilmiştir³⁸. Sorgulayıcılığı yüksek olan bu çalışmalardan tezimizde yer yer faydalanıldı.

³¹ Ortaylı, İ. (2010). *Osmanlı Toplumunda Aile*. (On İkinci Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.

³² Doğan, İ. (2001). *Osmanlı Ailesi –Sosyolojik Bir Yaklaşım–*. (Birinci Baskı). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

³³ Cebeci, D. (2009). *Tanzimat ve Türk Ailesi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.

³⁴ Duben, A., Behar, C. (1996). *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*. (Birinci Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.

³⁵ Demirel, Ö., Gürbüz, A., Tuş, M. (1992). Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-1*. Ankara: T. C. Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71.

³⁶ Ahmetoğlu, S. (2010). *İttihatçı Aktüaliteden Kitleli Popülariteye: Şehbal Mecmuası (1909-1914)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Libra Yayınları.; Kılıç Denman, F. (2009). *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*. (Birinci Baskı). İstanbul: Libra Yayınları.; Çakır, S. (2011). *Osmanlı'da Kadın Hareketi*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.

³⁷ Gündüz, M. (2007). *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*. (Birinci Baskı). Ankara: Lotus Yayınevi.; Bulut, F. (1999). *İttihat ve Terakki'de Milliyetçilik Din ve Kadın Tartışmaları*. (Birinci Baskı). C. 1, İstanbul: Su Yayınları.; Ulu, C. (2013). I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul'da Yaşanan Sosyal Ve Ahlaki Çözülme (1914-1922). *Tarih Dergisi*. S. 58.; Kurnaz, Ş. (2013). *Osmanlı Kadınının Yükselişi (1908-1918)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.; Kurnaz, Ş. (1991). *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*. (İkinci Baskı). Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları.; Kurnaz, Ş. (2011). *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.

³⁸ Sancar, S. (2013). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*. (İkinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.; Kandiyoti, D. (2011). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.

Osmanlı’da kadın ve aile konularına eğilen çalışmalardan bir diğeri seyahatnamelerdir³⁹. Bu araştırmalarda genel olarak Osmanlı toplumunda kadınların aile hayatında değer gördükleri ve boşanabildikleri ifade edilmiştir.

Sonuç olarak bütün bu çalışmalar hem yarar sağlayarak hem de eleştiri olanağı vererek tezimizin şekillenmesinde önemli birer kaynak teşkil etti.

Çalışmada takip ettiğimiz yönteme gelince, birinci ve ikinci bölümde “*Osmanlı’da kadınlar nasıl boşanıyordu?*” sorusundan hareketle önce İslam hukuku ve Hanefi mezhebine göre boş(a)nmanın nasıl olduğu hakkında bilgi verdik. Bu soru bize kadınların boşanma haklarının olup olmadığı ve eğer varsa nasıl gerçekleştiği hakkında bilgi verecekti. Ardından hemen hemen her teorik bilgi için şer’iyye sicilleri ve arşiv belgelerinden uygulamanın nasıl olduğuna baktık. Bundaki amacımız Osmanlı toplumunda boşanmada İslam hukukunun bilhassa Hanefi mezhebinin kurallarına tam olarak uyulup uyulmadığını, eğer uyulmuyorsa bunun hangi durumlarda olduğunu sorgulamaktı. Çünkü bu soruların cevabı Hanefi mezhebinin katı kurallarının ihtiyaçları karşılamadığı manasına gelirdi ki bu da gerek savaş dönemindeki zorlukların, gerekse değişen toplumun daha modern bir aile yasasına ihtiyaç duyduğunu, daha doğrusu ihtiyacı daha da pekiştirdiğini ortaya koyacaktı. Nitekim bunun için süreli yayınları takip ettik. Ayrıca dönemin çeşitli gelişmelerinin ve kadın-erkek okur-yazarların düşüncelerinin kadın ve aileyi nasıl etkilediğine baktık.

Bütün bunları yaparken zor ama sağlıklı olduğuna inandığımız bir yöntemi tercih ettik: Ana kaynakların neredeyse tamamını baştan sona çevirmek gibi. Yukarıda belirttiğimiz gibi süreli yayınlar üzerinden yapılan bazı çalışmalar bulunmaktaydı. Ancak bunların zaman zaman damıtılmış olması ve bizim için önemli olabilecek olan bir yerinin atlanmış olabileceği ihtimaliyle böyle bir yönteme başvurduk. Nitekim çoğu zaman cevap aradığımız

³⁹ Cox, S. S. (2013). *Bir Amerikan Diplomatinin İstanbul Anıları 1885-1887*. (İkinci Baskı). (Eserin orijinali 1893’te Newyork’ta basıldı). Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul.; Ostrorog, C. L. (1972). *Ankara Reformu*. (Tercüme: Yusuf Ziya Kavakçı). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası. (Eserin orijinali 1927’de yayınlanmıştır).; Akman, F. B. (2011). *Batılı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.; Busbecq, O. G. (1939). *Türk Mektupları*. (Tercüme: Yalçın, H. C.). (Birinci Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi. (Eserin orijinali 1589’da yayımlandı).; Baer, M. D. (2016). *Atmeydanı’nda Ölüm*. (Çev. Pınar Yanardağ). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları: 88, (Eserin orijinalinin basım tarihi).; Davis, F. (2009). *Osmanlı Hanımı*. (İkinci Baskı). (Çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.; D’Ohsson, M. de M. (1973). *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler*. (Çev. Zerhan Yüksel). İstanbul: Kervan Kitapçılık. (Eserin orijinalinin basım tarihi belirtilmemiş).; Evren, B., Can, D. G. (1997). *Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını*. (Birinci Baskı). Yayın yeri yok: Milliyet Yayınları.; Sancar, A. (2010). *Osmanlı Kadını Efsane ve Gerçek*. (Birinci Baskı). İzmir: Kaynak Yayınları.; Thevenot, J. (1978). *1655-1656’da Türkiye*. Çev. Nuray Yıldız. Tercüman 1001 Temel Eser İstanbul: Kervan Kitapçılık. (Eserin orijinalinin basım tarihi belirtilmemiş).; Şahin, G. (2007). *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*. (Birinci Baskı), İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.

sorulara satır aralarından ulaşabildik. Kimi zaman da önemsiz gibi duran bir arşiv belgesini kılı kırk yarmak deyiminden hareketle sorularımıza cevap bulmak, kadınları görünür kılmak için uğraştık.

Çalışmamız esnasında başı-sonu belli ve/ya sorunu olmaksızın derli-toplu konu çalışan herhangi bir araştırmacının karşılaştığından daha fazla sorunla karşılaştık. Bunun nedenlerinden biri başlangıçta da belirttiğimiz üzere metni oluşturacak kaynakların ağzının çok sıkı olması ve satır aralarından derleme yapmak zorunda olmamızdı. Takdir edileceği üzere tarihin erkek bakış açısıyla yazılması, siyasi, ciddi konulara ağırlık verilmesi, okur-yazar kadın sayısının az olması, halkın bilhassa kadınların devlet adamları yahut Fatma Aliye Hanım gibi kişilerin yaptığı şekilde arkalarında anılar bırakmamaları gibi sebeplerle Osmanlı'da sıradan ailelerin hayatlarına ve Osmanlı kadınına ilişkin fazla veri bulmak pek mümkün değildir. Hele bir de işin içine boşanma girince her şey daha da zorlaşmaktadır. Boşanma davalarında genellikle “*şiddetli geçimsizlik*” denilip geçiliyordu. Hatta bu süreçte yeterli veriye ulaşamayacağımız gerekçesiyle tez konumuzu değiştirmemiz hususunda tavsiyeler de aldık. Ancak bir yandan Osmanlı kadınlarının nasıl boşandıklarına, neler yaşadıklarına, hissettiklerine olan ilgi ve merakımız, diğer taraftan böyle bir konuda derli toplu bir çalışma olmayıp bunu açığa çıkarma arzumuz bizi girdiğimiz yoldan döndürmedi. Bundaki bir diğer etken ise bir kadın olarak boşanma konusunda empati kurduğumuzda hissettiğimiz duyguların, taşıdığımız kaygıların boşanmanın da boşan(a)mamanın da sonuçlarının basit olmayacağına dair bizde uyandırdığı kanaatti. Nitekim günümüzde sosyoloji, psikoloji, hukuk, kamu yönetimi, antropoloji gibi alanlarda “*boşanma nedenleri ve boşanma sonrasında karşılaşılan güçlükler*”, “*boşanmış kadınların toplumsal kabulleri*”, “*boşanmaların ortaya çıkardığı bireysel sorunların aile sağlığına etkisi*”, “*eğitilmiş ve çalışan kadınların boşanma sonrası tecrübeleri*”, “*boşanma sürecindeki insanların baş etme becerileri*”, “*boşanma sürecindeki eşlerin problem çözme becerileri*”, “*toplumsal yapının dönüşümü ve boşanmanın kadın emeğine etkisi*”, “*boşanma sonrasında yaşama uyum*”, “*boşanma davası görülen kadınların koca şiddetine maruz kalmaları*”, “*boşanma sürecindeki kadınlarda tramva sonrası stres belirtileri*”, “*boşanma sebebi olarak pek kötü ve ağır derecede onur kırıcı davranış*”, “*boşanma sebepleri bakımından aile içi şiddet*”, “*boşanma sürecindeki eşlerin aile içi ilişkileri ile problem çözme becerileri arasındaki ilişki*”, “*Türk hukukunda terk sebebiyle boşanma*”, “*boşanmanın kadınların statüleri ve cinsiyet rolleri üzerine etkileri*”, “*boşanma ile sonlanan evliliklerde aile içi saldırganlık*”, “*boşanmış kadınların psikososyal ekonomik durumları*”, “*kentleşme*

sürecinin sosyal sonuçlarından biri olarak boşanma” gibi ünvanlar altında yapılan çalışmalar bu konudaki kanaatimizi kuvvetlendirdi. Çünkü Osmanlı toplumunda da gönüllü ya da gönülsüz bir şekilde evlenmiş, evliliğinin yürümesi için sabretmiş, kendisinden, hayallerinden ve beklentilerinden taviz vermiş, mücadele etmiş, boşanmak istemiş, boşanmak zorunda kalmış yahut geçerli neden olmaksızın kocası tarafından boşanıvermiş kadınlar psikolojik, ekonomik, toplumsal kabul gibi çeşitli yönlerden sıkıntı yaşamış, yıpranmış, hastalık sahibi olmuş, düşmüş, dile düşmüş, gözden düşmüş, başka bir evlilik yapmak zorunda kalmış olabilirlerdi. Bunlara dair belgeleri bulmak çeşitli nedenlerle elbette kolay değildi. Fakat söz konusu belgelerin olmaması Osmanlı kadınlarının bunları yaşamadığı anlamına gelemezdi.

Tüm bunlardan sonra kaynaklarda neyi aradığımız sorusunu yinelemek faydalı olabilir. Ancak cevabı başka sorularla verebiliriz. Osmanlı toplumunda kadınlar boşanabiliyor muydu? 1839’da Tanzimat’ın ilanından itibaren ki gelişmeler kadın ve aile yaşamını etkilemiş miydi? Eğer etkilemiş ise bu ne şekilde olmuştu? Özellikle İstanbul gibi kentlerdeki insanların tramvayla, vapurla, tiyatro ve sinemayla, dansla tanışmaları aile hayatını nasıl etkilemişti? Kızlara yüksek öğrenime kadar okul kapılarının açılması, erkeklerin eğitim için Avrupa’ya gönderilmesi onların aileye bakışlarını değiştirmiş miydi? Arda arda yaşanan savaşlar ve işgal yılları cephe arkasındaki kadın, erkek ve aile hayatını nasıl etkilemişti? Devletin kadın ve aileye müdahalede bulunmasını gerektiren durumlar söz konusu olmuş muydu? Hanefi mezhebinin katı kuralları, savaş ve değişen toplumun taleplerini karşılıyor muydu? Yoksa tıkanmış mıydı?

Daha önce de belirttiğimiz üzere bu soruların cevabının arandığı kaynakların niteliği ve uygulamaların zaman, mekan, yer, kişi ve uygulayıcıya göre değişmesi nedeniyle kimi zaman alınan cevaplar muğlak ve çelişkili iken, kimi zaman da sorunun cevabı bulunamamıştır.

1. BÖLÜM

OSMANLI İSLÂM HUKUKUNA GÖRE BOŞANMA

İslam Hukuku'nda aile birliğinin korunması açısından evlilikte devamlılık esas alınmasına⁴⁰ rağmen eşler arasında birlikteliğin sürdürülmesi imkânsız bir hal aldığı durumlarda evliliğin sona erdirilmesine de izin verilmiştir. Ancak evlenme süreci gibi boşanma süreci de birtakım şartlara bağlanarak ayrılan eşlerin karşılıklı olarak hakları koruma altına alınmıştır. İslam Hukuku'na göre boşanma yetkisinin prensip olarak erkeğe ait olduğu kabul edilmekle beraber kadına da bazı durumlarda boşanma davası açma hakkı tanınmıştır⁴¹.

Osmanlı aile hukukunun temeli olan İslam aile hukukuna göre boşanmanın sonuçları hemen hemen aynı olmakla beraber meydana gelişi üç farklı şekilde gerçekleşmektedir. Bunlardan birincisi “*talak*” olarak tanımlanan kocanın tek taraflı irade beyanıyla karısını boşamasıdır. Her ne kadar boşanma genel olarak “*talak*” kelimesi ile ifade edilse de çağdaş İslam hukuku kaynaklarında daha çok erkeğin boşaması için kullanılmaktadır. Bundan dolayı bu çalışmada “*talak*” kelimesi, diğer boşanmalardan ayırt etmek için, burada ifade edilen manasıyla kullanılacaktır. Diğer iki boşanma çeşidi ise belli bir bedel üzerine anlaşarak boşanma olan “*muhâla'a*” ve hakim kararıyla boşanmayı ifade eden “*tefrîk*”tir⁴².

⁴⁰Bundan dolayıdır ki İslam dini üç yerde yalan söylemeye izin vermiştir: “*Harpte, halk arasını ıslah hususunda ve kocanın karısına, kadının da kocasına (aile düzeni için yalan) söylemesi*”. Ancak burada izin verilen yalan karı ile kocanın birbirlerini önemli mevzularda, namusta, büyük haklarda aldatmaları değil, aralarında birlik beraberliğin, sevginin devamı için söz ve vaatlerde bulunmalarıdır. Bunun yanında Hz. Muhammed (s.a.s.) “*Mü'min bir erkek mü'min bir kadını (zevcesini) sevmemezlik etmesin. Eğer onun bir huyundan hoşlanmıyorsa öbüründen memnun olur*” diyerek kocalara sabrı ve pozitif olmayı tavsiye edip onları olumluya koşullamıştır. Bkz. Topaloğlu, B. (1997). *İslâm'da Kadın*. (Yedinci Baskı). İstanbul: Yağmur Yayınevi, s. 129.

⁴¹ İslam hukukunda boşanma ile ilgili olarak bkz. Dalgın, N. (1999). *İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi*. (Birinci Baskı). Samsun: Etüt Yayınları.; Acar, H. İ., Turan, M. F. (2006). İslam Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Cilt Yok (7).; Yılmaz, İ. (2006). *Yetki ve Sistem Açısından İslâm Hukukunda Boşanma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.; Aktan, H. (Eylül-Aralık 2002). Kur'an'a Göre Boşanma Prosedürü. *Dini Araştırmalar*, 5(14), s. 5-16.; Osmanlı Devleti'ndeki uygulaması için bkz. Cin, H. (1988). *Eski Hukukumuzda Boşanma*. (İkinci Baskı). Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları No: 41.; Aydın, M. A. (1985), *İslâm ve Osmanlı Aile Hukuku*. (Birinci Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Nu: 11.; Aydın, M. A. (1986). Osmanlı Hukukunda Kazâi Boşanma “Tefrik”. *Osmanlı Araştırmaları*, 5(Sayı no yok), İstanbul.; Moğol, H. (Nisan-Mayıs 1991). Osmanlı Aile Hukukunda Şartlı Talâk. *Diyanet Dergisi*, 27(2).; Saydam, A. (2000). Trabzon'da Gayri Resmî Nikâh'ın Doğurduğu Problemler ve Boşanma Davaları (1830-1844). *Osmanlı Araştırmaları-XX*. İstanbul.

⁴² Aydın, a.g.m., s. 1.

1.1. İslam Hukukuna Göre Boşanma Yöntemleri

1.1.1. Kocanın Boşaması “*Talak*”

İslam hukukunda boşanma hakkı prensip olarak erkeğe aittir. Erkeğin bu tasarrufu kötüye kullanmasını engellemek amacıyla İslam’da mehir, nafaka gibi birtakım kısıtlayıcı şartlar bulunsa da erkek tek taraflı iradesi ile istediği zaman karısını boşayabilme hakkına sahiptir. Bu nedenle dar manasıyla “*talak*” kocanın tek taraflı irade beyanıyla evlilik birliğine son vermesidir. Bu şekilde meydana gelen boşanmalarda erkeğin herhangi bir boşanma sebebi göstermesi gerekmediği gibi boşanmanın meydana gelmesi için hakim kararına da ihtiyaç yoktur. Kocanın boşanma iradesini ortaya koyan “*seni boşadım, boş ol*” gibi sözleri boşanmanın meydana gelmesi için yeterli görülmüştür⁴³. Mesela 19 Ocak 1896 tarihli sicil kaydında Müntehi Hatun kocası Araboğlu Mehmed’in kendisini nasıl boşadığını şöyle anlatmaktadır: “*Mehmed sabahleyin bana kalk baban hânesine git deyu tekrar be tekrar söylediğinde ben niçün gideyim deyü söylediğimi müte’akip merkûm Mehmed ben seni hul etmişim dediğinden ben merkumdan mutallaka olmamla*”⁴⁴. Bu durum, her ne kadar boşanmanın sonuçları bu kadar basit olmasa da, erkeğin boşamasının basit bir şekilde gerçekleşebildiğini göstermektedir. Nitekim F. Davis boşanma kararının basitçe dile getirildiğini, kocanın iki müslüman erkek şahidin huzurunda karısına “*seni boşadım*” veya “*boşsun*” demesinin yeterli olduğunu söylemiştir⁴⁵.

⁴³ Aydın, *a.g.m.*, s. 1.

⁴⁴ 218 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili, Belge No: 832, Sayfa No: 119-120, (3 Şaban 1313).; Taş, Y. (2013). *Kadı Sicillerine göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa’da Sosyal Hayat*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 114.; Şer'iyye sicillerinden kendi okuduklarım dipnotlarda önce defter numarası, ardından belge ve sayfa numarası verilmiştir. Yanında faydalanılan kaynak belirtilmiştir. Ancak bazı araştırmacıların şer'iyye sicillerinin sayfalarını ve belgelerini kendilerinin tekrar numaralandırması nedeniyle zaman zaman benim okuduklarım ile diğer araştırmacıların okuduğu aynı sicilin sayfa ve belge numarası birbirini tutmamaktadır. Ben bu çalışmamda sicilleri tekrar numaralandırmadan, sayfada ne görüyorsam o sayfa ve belge numarasını vermeyi esas aldım. Ayrıca tarih çevirilerinde TTK.’nın tarih çevirme klavuzunu kullandım.

⁴⁵ Davis, F. (2009). *Osmanlı Hanımı*. (İkinci Baskı). (Çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 137.; Bir erkeğin karısını kolayca boşayabilmesi, temelsiz kanıtlara dayanarak düşüncesizce davranmasına yol açabiliyordu. Günün birinde “*seni boşadım*” diyerek masadan kalkan ve bir daha dönmek üzere evden çıkıp giden Osmanlı diplomatı böyle bir örnekti. Karısının kahvesine zehir koyduğunu düşünmüştü. Oysa kadın, kocasının aşkını pekiştirme umuduyla kahveye aşk iksiri koymuştu. Söz konusu diplomat, bir süre Washington büyükelçisi olan Kâzım Bey, karısı ise Maarif Nazırı Zühdü Paşa’nın kızı Lütfiye Hanımdı. Lütfiye Hanım yaşamı İmparatorluktan Cumhuriyet’e geçiş sürecine yayılsa da, eski göreneklere bağlı kalmış olan kayda değer bir kadındı. İleri yaşlardayken ve ailesi dağıldığında, dostları Lütfiye Hanım’ı ona kur yapan zengin bir taşrahlıya evlenmeye ikna etti. Cumhuriyet dönemine gelinmişti ve medeni nikahla evlenmişti. Düğün davetlileri eve girdikten sonra kocasını bahçede köylüler gibi büyük bir mendile zeytin toplarken görmek, İstanbullu bir hanımefendi olarak ona fazla gelmişti. Anında ve oracıkta onu koca olarak istemediğine karar verdi ve bu evliliği sürdürmeme kararlılığını, kendisini bir merdiven aşağı atıp bacağı kırarak gösterdi. Damat taşraya döndü; nikah bozuldu. Bkz. Davis, *a.g.e.*, s. 139.

İslam’da talak dini ve hukuki anlamlar yüklenen birtakım lafızlarla gerçekleşmektedir. Bunu şer’iyye sicillerindeki boşanma kayıtlarından takip edebiliriz. Zira boşanma kayıtlarına yer yer talakların hangi lafızlarla gerçekleştiği de kaydedilmiştir. Söz konusu kayıtlarda eşin genellikle “*anaya ve baciya*” benzetildiği ve talak-ı selase ifadesiyle boşanıldığı görülmektedir. Mesela 4 Ağustos 1895 tarihli sicil kaydında Ayne binti Hame kocası Satoğlu Mame (Musa) bin Ali’nin kendisini “*benden yedi talak boş ol dünya ve ahiret anam ve bacımsın*” diyerek boşadığını anlatmıştır. Ancak bunu ispat edemediği için kocasına itaat etmesi tembihlenmiştir⁴⁶. 21 Eylül 1892 tarihli diğer bir kayıta ise Harran Nahiyesi Şeyh Çoban karyesinden İsa’nın, karısı Avâşe’yi boşarken Avâşe’ye “*anam gibisin bacım gibisin git mutallakasın*”, kardeşine ise “*git hemşireni kime verirsen ver*” dediği görülmektedir⁴⁷. Ana, bacı lafızlarının yanı sıra kız ve kız kardeş lafızları da kullanılmıştır⁴⁸. Hatta kimi zaman boşanmanın kesin olduğunu vurgulamak için sayı verilmiştir. Mesela Çorum’un Tozcluburun köyünden Fatıma binti Mehmed kocası Kör Ömeroğlu Hasan’ın kendisini “*Fatıma isminde ehlim yoktur. 3’den 9’a şart olsun*” diyerek boşadığını anlatmaktadır⁴⁹. Başka bir kayıta ise Adıyaman’dan Halil kızı Halime’yi kocasının üç dört defa “*git seni tatlik ettim*” diyerek boşadığı görülmektedir⁵⁰.

Osmanlı hukukunda erkeklerin tek taraflı irade beyanıyla yaptıkları boşanmaları mahkeme defterlerine kaydettirdikleri görülmektedir. Bu durum meydana gelen bir boşanmanın ve bunun neticelerinin gerektiğinde kolaylıkla ispat edilmesi isteğinden kaynaklanmıştır⁵¹. Çünkü koca tek taraflı olarak karısını boşadığında karısının üç aylık geçim masraflarını

⁴⁶ **218 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili**, Belge No: 708, Sayfa No: 218, (12 Safer 1313).; Taş, **a.g.t.**, s. 115.; Kocanın karısını, kendisine ebediyyen haram olan kadınların mahrem uzuvlarına veya tamamına benzetmesine “*zihar*” denilir. “*Sen anam gibisin*”, “*sen bana teyzemsin*”, “*bana kız kardeşim gibisin*” gibi sözler koca tarafından eğer zihar amacıyla söylenmişse zihar olur. Boşanma maksadıyla söylenmişse boşanma olur. Karısına değer verdiğini ifade etmek için söylenmiş ise birşey vaki olmaz. Bkz. Aktan, H. (1992). *İslâm Aile Hukuku. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-2*. T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 414.

⁴⁷ **220 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili**, Belge No: 857, Sayfa No: 149, (28 Safer 1310).; Taş, **a.g.t.**, s. 115.

⁴⁸ Mesela 3 Şevval 1284 (28 Ocak 1868) tarihli bir sicil kaydında Kuro oğlu Abdullah’ın karısı Mehmed kızı Feride’yi “*anam, bacım ve kızım gibisin benden talak-ı selase ile mutallaka ol*” sözleriyle boşadığı görülmektedir. Bkz. Taş, **a.g.t.**, s. 115.; Benzer şekilde 8 Rebiülevvel 1305 (24 Kasım 1887) tarihli sicil kaydında da Trabzon’un Yomra Nahiyesi’nden Kadın Hatun binti Hacı Ali oğlu Mustafa mahkemede 10 seneden beri evli olduğu kocasının iki ay önce kendisini “*kız karındaşım ol*” diyerek boşadığını anlatmıştır. Bkz. Bülbül, M. (2007). **2039/225 Numaralı Trabzon Şer’iyye Sicilinin (Vr. 71-123) Transkribi ve Değerlendirilmesi (H. 1303-1305/M. 1886-1888)**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, s. 124.

⁴⁹ Korkmaz, Ş. (2003). **Çorum’un İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Meşrutiyet)**. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 196.

⁵⁰ Kanadıkırık, İ. (2005). **260 Numaralı Hısn-ı Mansûr (Adıyaman) Kadı Sicilinin 1-122. Sahifelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maraş, s. 97-98.

⁵¹ Aydın, **a.g.e.**, s. 109.

kapsayan iddet nafakasını, evlenme sırasında mehrin tamamını ödememişse mehrini, eğer çocuk(lar) var ise hem anne hem de 2 yaşına kadar süt çocukları için “*naḫaka-i hizānet*” ismi verilen çocuk bakımı ödeneği ile yaşı daha büyük olup reşit olmayan erkek çocuklar için 7 yaşına kadar, kız çocuklar için 9 yaşına kadar giyim vb. ihtiyaçları karşılamakla yükümlüdür. Bu paralar bir kapris nedeniyle boşanmaya karşı koruyucu işlev görerek kocayı evliliği sona erdirmeyi bir kez daha düşünmeye teşvik etmenin yanı sıra, koca yolundan dönmez ise kadına bir nebze ekonomik rahatlık sağlamaktadır⁵². Eşlerinin daha sonra bu gibi maddi taleplerle karşılarına çıkmalarını istemeyen kocalar boşanma gerçekleşmesine ve mahkeme kararı olmasına rağmen bunu sicil defterlerine kaydettirme gereksinimi duymuşlardır.

Kocanın tek taraflı iradesi ile yaptığı boşanmaların mahkemeye tescil ettirilmesinde erkeklerden ziyade kadınların sayısının daha fazla olduğunu belirtmeyiz. Hatta erkeklerin eşlerini talakla boşadığı genellikle kadınların boşanmadan sonraki mehir ve nafaka alacaklarını talep etmeleriyle ortaya çıkmıştır⁵³. Bu durum kadınların boşanmanın getirdiği yükümlülükleri yerine getirmek istemeyen kocalarından alacaklarını tahsil etmek⁵⁴ ve onlarla evlilik bağlarının kalmadığını ilan etmek istekleriyle açıklanabilir. Çünkü kadınlar bu şekilde hem dul olduklarını belgelendirerek yeniden talip bulmayı kolaylaştırabilir, hem

⁵² Zilfi, M. C. (2010). “Geçinemiyoruz”: 18. Yüzyılda Kadınlar ve Hul. Madeline C. Zilfi (Editör). *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. (İkinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 268.

⁵³ Mesela Şerife isimli bir kadın İstanbul’da Koca Mustafa Paşa civarında nalband kalfası olan kocası Ali’nin zimmetinde kalan 700 kuruş ile küçük oğlunun nafaka ve kisve parası olan 1.120 kuruşu ödmeden Çankırı kazasına bağlı Koçhisar kasabasına savuşması üzerine söz konusu paranın alınması hususunda arzuhal vermiştir. Bkz. **BOA, A. MKT. DV.**, 48/21, (14 Z 1268).; Bu arzuhal üzerine yapılan tahkikatta Ali’nin 15 seneyi aşkın zamandır Çankırı’ya gitmemiş olup, Şam’da kavaslık yapmakta olduğu ortaya çıkmıştır. Bkz. **BOA, A. MKT. UM.**, 108/51, (28 Z 1268).; Başka bir belgede ise Ayşe Sıdika isimli bir kadın kocası Mustafa’nın bir sene önce kendisini kefil yaparak 2.000 kuruş borç ile ticarete girdikten sonra kendisine harçlık göndermemesi ve borcunu ödememesinin yanı sıra mehr-i müeccel ve nafakasını vermeksizin kendisini boşadığını anlatmaktadır. Bkz. **BOA, A. MKT. DV.**, 106/90, (07 B 1273).

⁵⁴ Mesela Varna sancağı Köstence kazasına bağlı Tekfurköyü karyesinden müteveffı Hacı İsmail Ağa’nın karısı Ümmügülsüm Hanım kimsesiz kalması nedeniyle evlendiği Halil Efendi’nin Tekfurköyü karyesinde sahip olduğu çiftliğinde bulunan 25 res’ hergele ve kısarak ile 9 res’ öküz ve 2 res’ manda ineği ve 3 res’ erkek mandasını ve 8.000 kuruş akçesini alarak kendisini boşaması üzerine davacı olmuştur. Bkz. **BOA, A. MKT. UM.**, 440/76, (22 Ca 1277).; 17 Safer 1277 (4 Eylül 1860) tarihli belgede Şerife Hanım’ın, Niğde sancağına bağlı Ürgüp kazası kuralarından Cami-i Cedid mahallesinden olan kocası Mehmed’in karyedeki caminin mum akçesi adıyla anılan vakıf akçesinden 3.000 kuruşu alıp kendisini kefil gösterdikten sonra bu parayı ödemediği için mutasarrıf olduğu mülkünün cebren satılması ve kocasının kendisini boşaması üzerine fuzuli yere satılmış olan menzilinin kendisine teslim edilmesi için arzuhal vermiştir. Bkz. **BOA, A. MKT. DV.**, 169/64, (26 S 1277).

de daha sonraki evliliklerine eski kocalarının müdahalelerini engelleyebilirlerdi⁵⁵. Bundan dolayıdır ki kadınların boşandıklarına dair ispat vesikası aldıkları kayıtlara geçmiştir⁵⁶.

Kadınların bu talepleri karşısında erkeklerin çoğu zaman boşanma iddiasını reddettiği ve şahit bulunmaması durumunda davanın düştüğü görülmektedir. Fakat erkeğin boşadığını inkar etmesine rağmen iddiasını şahitlerle ispat eden kadınlar için mahkeme hem boşamaya hükmetmiş hem de erkeği mehir ve nafaka ödemekle yükümlü kılmıştır. Mesela Ankara'nın Hacı Seyyid mahallesinden Nafia binti Halil'in vekili, Ankara hapishanesinde mahkum olup Ankara şer'i mahkemesine gönderilen Karşlı Hüseyin bin Mehmed'in huzurunda, müvekkili ile kocası Karşlı Hüseyin arasında çekişme olması ve iyi geçimin bulunmaması nedeniyle Hüseyin'in "*ben seni boşadım*" diyerek Nafia'yı hânesinden kovduğunu belirtip mehr-i müeccelini istediğinde, her ne kadar Hüseyin boşanmayı inkar etmiş ise de, vekil Mehmed Efendi'nin getirdiği şahitlerin "*Hüseyin ile zevcesi Nafia beyninde hâsıl münâza'a üzerine ben mezbûre Nafia'yı terk etdim bundan böyle benim zevcem değildir*" demeleri üzerine mahkeme mehrin ödenmesi hususunda Hüseyin'e tembihte bulunmuştur⁵⁷. Bu kayıt boşanmak isteyen eşlerin bizzat olduğu gibi vekilleri aracılığıyla da mahkemeye başvuruda bulunabildiklerini göstermektedir⁵⁸. Eşlerin vekilleri aracılığıyla mahkemeye başvuruda bulunmalarının tarafların ayrıldıklarında üzerlerinde hissedecekleri toplumsal baskının azaltılmasını temin ettiği düşünülmektedir. Bilhassa çekingen kadınlar kendilerini deşifre etmekten vekilleri aracılığıyla kurtulabilmişlerdir⁵⁹.

Şer'i mahkemelerde çözüm bulamayan kadınlar ise arzuhal vererek mehir ve nafakalarını almaya çalışmışlardır. Mesela Fatma isimli bir kadın kendisini boşayan kocası Said

⁵⁵ Erten, H. (2001). *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Yapısı (XVIII. y.y. İlk Yarısı)*. (Birinci Baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 112-113.; Yakut, E. (2009). XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kadınların "Boşanmak İstiyoruz" Haykırıları. *Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi*, İzmir, s. 41.

⁵⁶ 22 Şevval 1309 (20 Mayıs 1892) tarihli sicil kaydında Kandıra kazasının Şeyhler nahiyesine bağlı Topçu köyünden Sıdika Hatun'un aynı köyden olup askerde müstahdem olan kocası Köseoğlu Kamil tarafından bağırarak boşadığına dair ispat vesikası talep etmesi ve şahitlerin de ifadelerinde Sıdika Hanımı doğrulaması üzerine ispat vesikasını aldığı görülmektedir. Şahitler boşanmayı şöyle anlatmaktadır: "*Sıdika Hatun'un eşi, askerde müstahdem Topçu köyünden Köseoğlu Kâmil'dir. Bin üç yüz dokuz senesi Ramazân ayının yirmi altıncı gecesini bizim hûzûrumuzda eşi Sıdika Hatun'u bağırarak boşamıştır. Bu sebeple eşinden boşanmıştır. Biz bu husûsa şahitleriz ve şahitlik dahi yaparız*". Bkz. Kızıllorman, F. (2006). *381 Numaralı Şer'iyye Sicili'ne Göre (1885-1893) Kandıra Kazâsı Şeyhler (Kaynarca) Nahiyesi'nde İctimai, İktisadi ve İdari Hayat*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, s. 30-31.

⁵⁷ *1000 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili*, Belge No:153, Sayfa No: 102, (4 Rebiülahir 1324).

⁵⁸ Savaş, S. (1992). Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılımı. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 529.; Erten, a.g.e., s. 109.

⁵⁹ Erten, a.g.e., s. 109.

Efendi'den talep ettiği paranın tahsili için verdiği arzuhal üzerine Said Efendi'ye parayı ödemesi bildirilmiştir⁶⁰.

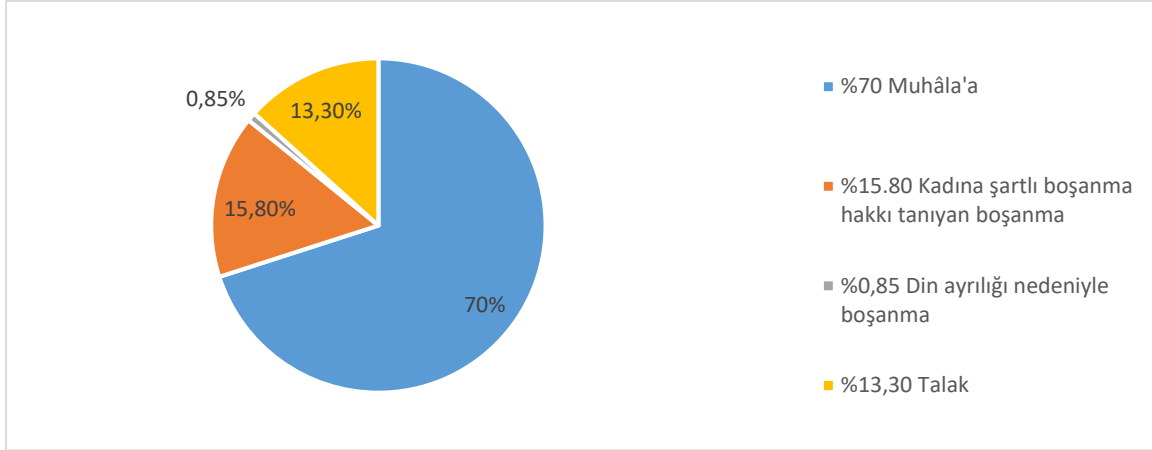
Sicillerde yer alan kayıtlarda birçok erkeğin şahitler huzurunda talakla boşadıkları eşlerinin mahkemeye müracaat ederek nafaka ve mehir talep etmeleri üzerine boşanma iddialarını reddettiği görülmektedir. Burada boşanmanın daha önce gerçekleşmiş olduğunu şahitlerin ifadesi ve mahkemenin dava sonundaki kararından anlamaktayız. Bu durumu erkeklerin boşanmadan sonra pişman olduğu şeklinde yorumlamak mümkünse de nafaka ve mehir ödememek için mahkeme huzurunda yalan söylemiş olabilecekleri de ihtimal dâhilindedir⁶¹.

Erkeğin “*boşanıyorum*” demesiyle yapılan bu tarz boşanmanın yaygın olup olmadığı konusunda ise tüm sicilleri incelemediğimiz için net bir şey söylememiz mümkün olmamakla beraber 1699-1750 arasında Konya'ya ait şer'îye sicilleri üzerine çalışma yapan H. Erten 474 boşanma kaydından 63 tanesini kocanın tek taraflı iradesiyle yaptığı boşanmaların, 332 tanesini ise muhâla'a yoluyla yapılan boşanmaların oluşturduğundan bahsederken, söz konusu dönemde Konya'da kocanın tek taraflı iradesi ile boşama şeklinin yaygın olmadığı kanısına ulaşmıştır. Erten, boşanma şekilleri ve oranları hakkında şöyle bir çizelge ve şekil sunmuştur⁶²:

⁶⁰ BOA, HR. MKT., 11/14, (06/R/1262).

⁶¹ Taş, *a.g.t.*, s. 117.; 21 Şevval 1313 (5 Nisan 1896) tarihli sicil kaydına göre Sivas sakinlerinden Rukiye binti Mehmed, aralarında iyi geçim olmadığı gibi başka bir kadınla daha evlenen kocası Demircioğlu Mehmed bin Ahmed'i dava ederek 15 gün önce kendisini talak-ı baîn ile boşadığından bahisle mehir, nafaka ve eşyalarının alınmasını istediğinde, her ne kadar Mehmed karısının mehir ve nafakasından vazgeçerek onu boşandığını belirtmiş ise de, bunu ispat edemediği için mahkeme mehir ve nafakanın ödenmesi yönünde karar vermiştir. Bkz. Kaya, Ü. (2004). *60 Numaralı Sivas Şer'îye Sicili (H. 1312-1314/M. 1895-1897) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, s. 232-233.; Benzer belgeler için bkz. *60 Numaralı Sivas Şer'îye Sicili*, Belge No: 275-103, Sayfa No: 73, (6 Cemaziyelevvel 1313); Kaya, *a.g.t.*, s. 238.

⁶² Erten, *a.g.e.*, s. 110-112.

Şekil 1.1. Boşanma Biçimlerinin Dağılımı

Çizelge 1.1. Boşanma Biçimlerinin Dağılımı

Boşanma Şekli	Sayı	%
Talak	63	13.3
Muhâla'a	332	70
Kadına şartlı boşanma hakkı veren boşanma	75	15.8
Din ayrılığı nedeniyle boşanma	4	0.85
Toplam	474	100

17. ve 18. yüzyıl mahkeme kayıtlarında bu tarz boşanmalara genel olarak rastlanmadığını belirten M. Zilfi'ye göre ise bu durum çok şaşırtıcı değildir. Çünkü boşanmanın en sık rastlanan bu türünde sınırlandırılmamış boşanma hakkı olan koca gerek mahkemeye gerekse eşine bildirimde bulunmaksızın eşini boşayabiliyordu ve buna iki taraftan da itiraz gelmezse yargının işe karışmasına gerek kalmıyordu. Ancak boşanma sonrası ailenin maddi durumu, taşınabilir ve taşınamaz mallar ve çocuklar konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar mahkeme kayıtlarının bir parçası olmaya yazgılıydı. Eşler kendi aralarında doyurucu bir anlaşmaya varamadıkları takdirde kadınların, bağımlı durumdaki çocukların ve nadiren de olsa

kocaların mahkemeye müracaat etmek zorunda kalması nedeniyle mahkeme kayıtlarında talakın bazı üzücü sonuçlarına rastlanabiliyordu⁶³. Mesela kocası Kudüslü Mustafa'dan mehrini ve çocuklarının nafakasını alamayan Hürmüz Hanım, paranın tahsili için Mustafa'yı mahkemeye getirtip, parayı ödeyeceğine dair elinden senet almasına rağmen, Mustafa'nın "*bugün yarın diyerek*" kendisini oyalaması üzerine paranın tahsil edilmesi için arzuhal vermiştir⁶⁴. Benzer şekilde Sultan Mehmed sakinlerinden Nefise Hatun, 6 sene önce kendisini boşayan kocası İsmail'in nikahı ile kendisine ve çocuklarına ait nafakayı ödememesi nedeniyle haklarının alınması hususunda arzuhal vermiştir. Bu arzuhal üzerine gereğinin yapılması istenmiştir⁶⁵. Kocası Hüseyin Timur Mirza'nın vefatı üzerine kendilerine bakacak kimseleri olmadığı için kızını Rumeli ordusu cerrahlarından İbrahim Efendi ile evlendiren Kırımlı Ayşe Hanım ise bu evlilikten birkaç gün sonra damadının Kerç tarafına gitmesi nedeniyle makeme aracılığıyla damadının maaşından 500 kuruşun kendilerine tahsis edilip birkaç ay bu maaştan aldıklarını, damadının İstanbul'a geldiğini haber almaları üzerine de, İstanbul'a geldiklerini fakat damadının kendilerinin İstanbul'a geldiğini haber aldığı zaman kızını boşadığına dair bir pusula göndererek memleketine gittiğinden şikayetle tahsis edilen maaştan 6 aydır alacakları ile kızının nikah ve nafakasını istemiştir. Mahkeme söz konusu paranın tahsiline karar vermiştir⁶⁶.

1.1.1.1. Cayılabilir-Dönülebilir Boşanma "*Talak-ı Ric'i*"

Kocanın belli şartlarla boşama iradesini geri alabildiği yani boşanma kararından dönebildiği boşanma şekline "*talak-ı ric'i*" denilmektedir. Bir boşanmada talak-ı ric'i nin varlığından bahsedebilmek için evliliğin zıfılla fiilen başlamış olması ve boşanmanın evlenmeye hemen son verme amacını güden sarıh, şiddet, mübalağa ifade eden sözler ve işaretler kullanılmaksızın yapılmış olması gerekmektedir⁶⁷.

İslam Hukuku'nda boşanmada prensip dönülebilir olmaktır. Nitekim peygamber efendimiz (s.a.s.) talak-ı ric'i tarzındaki boşanmanın evliliği mümkün mertebe koruyan bir boşanma şekli olduğunu söylemiştir. Çünkü bu tarz boşanmada belli bir düşünme süresi vardır ve bu süre içerisinde koca kararından dönerek aile birliğinin devamını sağlayabilir⁶⁸. Şöyle ki,

⁶³ Zılfi, *a.g.m.*, s. 267.

⁶⁴ BOA, MVL., 806/61, (05 Ş 1274).

⁶⁵ BOA, DH. MKT., 1315/64, (19 S 1288).

⁶⁶ BOA, A. MKT. DV., 100/50, (23 S 1273).

⁶⁷ Cin, *a.g.e.*, s. 54.; Aydın, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁸ Cin, *a.g.e.*, s. 38.

talak-ı ric'i ile yapılan boşanma sonrasında kadının üç defa hayz gördüğü iddet müddeti denilen süreçte koca boşanmaktan vazgeçip karısına müracaatta bulunursa evlilik geçerliliğini sürdürmektedir. Ayrıca bu durumda tarafların yeni bir nikah akdi yapmasına ve erkeğin kadına mehir vermesine de gerek yoktur⁶⁹. Mesela 13 Safer 1308 (28 Eylül 1890) tarihli sicil kaydına göre Maraş sancağının Elbistan kazasının Hacı Yakub mahallesinden Emine binti Şeyh Mehmed'in vekili mahkemede, Masharoğlu Mustafa bin Mehmed'in üç ay önce talak-ı ric'i ile boşadığı müvekkilinin iddet süresinin dolması nedeniyle mehrini ve 3 yaşındaki oğullarının nafakasını istediğinde Masharoğlu Mustafa, Emine'nin hala karısı olduğunu zira talak-ı ric'i ile boşadıktan sonra Emine'ye müracaat ettiğini hatta iki defa da halvette bulunduklarını söylemiştir. Kendisinden bunu ispatlaması istenildiğinde ise getirdiği şahitlerin "*Mustafa zevcesi ve vekil-i merhum Arif'in müvekkilesi mezbure benim zevcemdir ben andan geçmem ben ona müracaat eyledim*" demeleri üzerine mahkeme yeni bir nikah yapılmasına gerek görmeksizin tarafların hala karı-koca olduklarına hükmederek Emine'nin kocasına itaat etmesini tembihlemiştir⁷⁰.

Talak-ı ric'i ile yapılan boşanma sonrasında kocanın boşanma kararından pişman olup karısına tekrar müracaatta bulunması halinde kadının bu konuda rızası aranmazdı⁷¹. Sicil kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla kocalarıyla tekrar bir araya gelmek istemeyen kadınlar kocalarının mahkemeye şikayette bulunması sonucunda istemeyerek de olsa koca evlerine dönmek zorunda kalmışlardır. Mesela Rebiülahir 1307 (Kasım/Aralık 1889) tarihli sicil kaydına göre Sivas'ın Ece mahallesinden Hacı Mehmed bin Ali, karısı Göküş Hatun binti Hacı Ahmed Ağa'nın babasının evinde kalması nedeniyle kendisine tembihte bulunulmasını istediğinde, Hacı Mehmed'in Göküş Hanımla kavga ettikleri esnada "*ben seni tatlik ettim*"

⁶⁹ Aydın, *a.g.e.*, s. 39.; Aktan, *İslâm Aile...*, s. 410-411.; Ancak 21 Rebiülahir 1297 (2 Nisan 1880) tarihli bir sicil kaydında talak-ı ric'i ile yapılan boşanma sonrasında kocanın mehre zam yaptığı görülmektedir. Muhtemelen koca eşini ikna etmek amacıyla mehre zam yapmıştır. Bu sicil kaydına göre Galata'ya bağlı Beşiktaş mahallatı Sinan Paşa mahallesinden Emine Firdevs ibnet Hâzır Azmi Bey'in vekili, müvekkilini 7.500 kuruş muaccel ve 7.500 kuruş müeccel üzerine nikahlayarak talak-ı ric'i ile boşayan Giritli Mehmed Rıfat bin Esad'ın mehr-i müeccele 1.000 kuruş zam yaparak iddet müddeti içerisinde karısına müracaat ettiğini anlatmıştır. Bkz. Topal, M. (1992). *İstanbul Kadılığı 247 Numaralı Şer'îyye Sicili: 1296-1297/1879-1980*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 71.

⁷⁰ 456 Numaralı Elbistan Şer'îyye Sicili, Belge No: 112; Sayfa No: 278, (13 Safer 1308).; Dağıstanlı, M. F. (2010). *456 Numaralı Elbistan Kadı Sicili (H. 1302-1308/M. 1884-1890) 196-300. Sayfalarının Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, s. 233-234.

⁷¹ Aydın, *a.g.e.*, s. 39.; Ancak A. Semiz farklı bir görüş ileri sürerek şöyle der: "*Koca, iddet bittikten sonra karıma müracaat etmişim der ve karı da tasdik ederse müracaat sahih olur. (Nitekim iki tarafın tasdikiyle nikâh da sahihtir.) Fakat karı, kocanın bu davasını tasdik etmezse yeminsiz olarak söz karınındır*". Bkz. Semiz, A (1948). *Eski Hukukta Nikâh ve Talâk Meseleleri*. (Birinci Baskı). Son İçtihatlar Dergisi Yayınlarından, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, s. 34.

diyerek evinden kovduğu ortaya çıkmış ise de talak-ı ric'i ile boşadıktan sonra iddet süresi içerisinde karısına müracaat ettiğini söylemesi üzerine mahkeme Göküş Hanım'ın kocasına itaat etmesine karar vermiştir⁷².

Talak-ı ric'i ile yapılan boşanmalarda koca iddet dönemi içerisinde boşanma kararından vazgeçmez ise iddet süresi sona erdiğinde eşler birbirinden ayrılmış sayılmaktadır. Böylece taraflar başka kişilerle evlenebilirler⁷³. Mesela 17 Cemaziyelevvel 1297 (27 Nisan 1880) tarihinde İstanbul Şeyh Ebu'l-vefa kurbunun Yahya güzel mahallesinden Behiyye binti Osman'ın vekili, “*ıtlak eyledim*” diyerek müvekkilini talak-ı ric'i ile boşayıp daha sonra tekrar müracaatta bulunmayan Asakir-i Bahriye Kolağalarından Ahmed Efendi bin Muharrem'in bu konuda sorgulanarak müvekkilinin mehrini ve iddet nafakasını istediğinde, Ahmed Efendi'nin bu iddiayı kabul etmesi üzerine mahkeme boşanmaya hükmetmiştir⁷⁴.

Sicillerde talak-ı ric'i ile ilgili örneklere çok az rastlanmaktadır. Bunun en önemli nedeni bu boşanma yöntemi evlilik bağına tamamiyle ortadan kaldırmadığı için boşanmanın ardından kadına ödenecek mehir ve nafaka gibi taleplerle olayın mahkemeye intikal ettirilmesini gerektiren zorunlu durumların ortadan kalkmasıdır. Nitekim bu konuda çalışma yapan araştırmacılardan bazıları sicillerde talak-ı ric'i ile ilgili kayıtlara rastlamadıklarından bahsetmişlerdir⁷⁵.

Talak-ı ric'i konusunda son olarak Kuran-ı Kerim'in 2. suresinin 228. ve 229. ayetlerinde boşanmadan dönülebileceği ancak bunun iki defa olabileceğinin belirtildiğini söyleyelim⁷⁶. Bunun nedeni kocanın boşanmadan cayma yetkisini kötüye kullanarak kadın için sürekli bir güvensizlik kaynağı olmasını engellemek, kadını kocanın kaprislerinden korumaktır. Bu düşünceden hareketle iki defa talak-ı ric'i ile yapılan boşanma sonrasında kocanın karısını tekrar alabilmesi için çok ağır şartlar konularak “*hülle*” denilen yönteme başvurulması emredilmiştir⁷⁷. Hülle konusuna “*talak-ı selase*” başlığı altında değinilecek.

⁷² 60 Numaralı Sivas Şer'iyye Sicili, Belge No: 328-154, Sayfa No: 112, (23 Rebiülahir 1314); Kaya, *a.g.t.*, s. 319-320.

⁷³ Cin, *a.g.e.*, s. 53-54.

⁷⁴ Topal, *a.g.t.*, s. 73.

⁷⁵ Yakut, E. (2008) XIX. Yüzyılda Orta Anadolu Bölgesi'nde Evliliğin Ortaya Çıkışı, Sona Ermesi ve Sonuçları. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XII (1-2), s. 252.

⁷⁶ Cin, *a.g.e.*, s. 53-54.; Aydın, *a.g.e.*, 39.; “Boşanma iki defadır. Bundan sonra ya iyilikle tutmak (geri almak), ya da güzel ve adaletli bir biçimde salıvermektir...”. Bkz. Aktan, İslam Aile..., s. 409.

⁷⁷ Cin, *a.g.e.*, s. 38.

1.1.1.2. Dönülemeyen-Ayırıcı Boşanma “*Talak-ı Bâin*”

Evlilik birliğine derhal son veren boşanma şekline “*talak-ı bâin*” denilmektedir. Dönülemeyen veya ayırıcı boşanma olarakta adlandırılan bu boşanma iki şekilde gerçekleşmektedir: Birincisi talak-ı ric’i ile karısını boşamış olan kocanın, iddet süresi içerisinde boşanmadan vazgeçmemesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Yani iddet süresi içerisinde geri alınmayan boşanma talak-ı bâin halini almaktadır. Böylece evlilik birliği sona ermektedir. İkinci şekli ise erkeğin karısını boşarken boşanmanın kesin, ayırıcı olduğunu ifade eden sözler kullanması, talak sözünü aynı anda üç defa söylemesi yahut işaretle boşanmanın üçlü olduğunu ifade etmesi ile ortaya çıkmaktadır⁷⁸. Mesela 16 Ocak 1874 tarihli Eskişehir’e ait bir sicil kaydında Paşa mahallesinden Kör Hacı Hasan kızı Aişe’yi kocası Delibaş oğlu Ahmed bin Süleyman’ın şahitler huzurunda “*seni istemem kız karındaşım, evvel var git*” sözlerini sarf ederek talak-ı bâin ile boşadığı görülmektedir⁷⁹.

M. A. Aydın talak-ı bâinden bahsedebilmek için ya boşanmanın nikahtan sonra fakat zifaktan önce gerçekleşmiş olması veya üçüncü talak hakkının kullanılmış olması yahut bir bedel karşılığında gerçekleşmesi (muḥâla’a) gerektiğinden bahsetmektedir⁸⁰. Nitekim kayıtlarda bu şekilde yapılan boşanmalara rastlanmaktadır. 20 Şevval 1325 (26 Kasım 1907) tarihli bu kayıtlardan birinde Ankara’nın Yenimahalle Saray muḥâcirlerinden Ayşe binti Ömer kocasının kendisini talak-ı bâin ile boşamasını şöyle anlatmaktadır: “...*beynimizde ḥâsıl adem-i hüsn-i mu’aşeret mebnî mehr-i müeccel-i mezkûrumla iddetim inkıâsına değin nafaka-i şer’iyyem dahî kendi üzerime olmak üzere talaka tâlibe olduğumda ol dahi ber vech-i muharrer talak-ı bâyin ile tatlîk eyledi*”⁸¹. Burada dikkat çekici olan diğer bir husus ise boşanmanın gerçekleştiğinin ve mehir, nafaka gibi kadının şer’i haklarının kadının ağzından mahkeme defterine kaydedilmesidir.

Talak-ı bâin ile gerçekleşen boşanmaların en önemli nedeni günümüzdeki boşanmalarda şiddetli geçimsizliğe karşılık gelen karı-koca arasında “*hüsn-i mu’aşeretin*” olmamasıdır⁸². Mesela aslen Eskişehir muḥâcirlerinden olup Konya’nın Cedidiye mahallesinde oturan Ali Rıza kızı Fatma Fevziye Hanım kendisini talak-ı bâin ile boşayan kocası Tahsin Efendi’yi

⁷⁸ Cin, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁷⁹ Yakut, E. (2004). Eskişehir Şer’iye Sicillerine Göre Evliliğin Sona Ermesi ve Sonuçları. *I. Uluslararası Düünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu*, s. 108.

⁸⁰ Aydın, *a.g.e.*, s. 40.

⁸¹ *1001 Numaralı Ankara Şer’iyye Sicili*, Belge No: 45, Sayfa No: 24, (20 Şevval 1325).

⁸² Yakut, Eskişehir Şer’iyye Sicillerine..., s. 108.

dava ederek mehir ve iddet nafakası ile 1,5 yaşındaki oğlu için geçim parasını istediğinde Tahsin Efendi karısını boşadığını kabul ederken, mehir, iddet nafakası ve geçim parasına dair vereceği borcunun kalmadığını söyleyerek bunu ispat edebileceği bir senet çıkarmıştır. Senette şunlar yazmaktadır:

... zevcim Tahsin Efendi ile aramızda iyi geçim mümkün olmadığından bana hakkım olan 2001 kuruş mehri müeccelimi ve 3 ay 10 günlük nafakam olan 1500 kuruşu tamamen ve nakit olarak teslim etmiştir. Ayrıca evliliğimiz sırasındaki izinnamemizde yazan mehr-i muaccel ve müeccel ve şahsıma ait eşya, çeyiz, nişan vesairemi bana vererek aşağıda isimleri yazan şahitler önünde beni talak-ı baîn ile tatlik etmiştir.

Tahsin Efendi'nin bu senedi ortaya koyduktan sonra *"benim gerek mehir gerek nafakadan vereceğim kalmadı"* diyerek davanın kapatılmasını istemesi üzerine, Fatma Fevziye Hanım *"... o senedi Tahsin Efendi'ye ben verdim lakin hayatımı kurtarmak için verdim. Ben para almadım"* diyerek söz konusu senedi verdiğini kabul ederken içeriğini red etmiştir. Ne var ki Mecelle'nin 1610'uncu maddesi gereğince senedi kendisinin verdiğini kabul fakat içeriğini red etmenin şer'an işitilmiş bir şey olmadığı gerekçesiyle mahkeme davayı kapatarak Tahsin Efendi'ye sadece oğlu için aylık 250 kuruş nafaka yükümlülüğü getirmiştir⁸³.

Geçimsizlik nedeniyle bazı kocaların öfkeli anlarında eşlerini boşadıkları da olmuştur. Ancak öfkeli bir anda yapılan boşamalardan sonra kocanın mahkemede ben öfkeliydim yahut talak niyeti ile söylemedim gibi mazaretleri geçerli kabul edilmemiştir. Mesela Çorum'un Medrese mahallesinden Şaraplıoğlu Hüseyin mahkemede karısı Fatıma ile aralarında geçen bir tartışma esnasında *"Fatıma adlı avradım yoktur"* demesi üzerine karısının evi terk ettiğini halbuki bu sözleri boşama niyetiyle söylemediğini belirtip karısının kendisine itaat etmesi hususunda uyarılmasını istediğinde, mahkeme bu şekilde bir ifadenin boşanma için yeterli olduğunu belirterek davayı geçerli saymamıştır⁸⁴. Benzer şekilde 21 Kasım 1910 tarihli sicil kaydında Aydın vilayeti Saruhan sancağının Kırkağaç kazasına bağlı Gelenbe nahiyesinin Gebeler karyesinden Nazire binti Hacı Osman'ın vekili ve aynı zamanda kardeşi olan Hafız Mehmed Efendi, müvekkilini boşayan Hatib Vehbi Akday bin Mustafa'dan müvekkilinin alacaklarını istediğinde Hatib Vehbi boşanmayı reddetmiş ise de kendisinden istenilen şahitlerin Vehbi Efendi'nin Nazire ile tartışmaları esnasında talak ve

⁸³ Konya Büyükşehir Belediyesi. (2011). *Konya Kadı Sicili 1916-1921 (Kataloglarda Yer Almayan)*. (Haz. Erdoğan, H. Ve Küçükdağ, Y.). Konya: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 168, s. 93-94.

⁸⁴ Korkmaz, *a.g.t.*, s. 197.

“*hal-i gazabda*” elfâz ismiyle kovmadığını söylemeleri üzerine Vehbi Efendi “*zevcem mezbure Nazire beni boşa dediği esnada çık git dedim ise de bundan maksadım redd idi ve sual olub boşamak değildir ve talaka dahi niyetim yok idi*” demiş ise de bu konuda alınan fetvada “*müzakere-i talak ve gazab halinde elfâz tesmiyesi ile bila-niyet zevcesi mezbureyi hanesinden kovmuş olmak telaffuz kinayesiyle kazaen zevce-i mezbure bâinen mutallaka olur*” cevabı verilerek boşanmaya hükm edilip Vehbi Efendi’ye mehir ve nafaka borcunu ödemesi hususunda tembihte bulunulmuştur⁸⁵.

Talak-ı bâin ile yapılan boşanmaların diğer nedenlerini ise kadınların sû-i halleri⁸⁶ ve başka yere gidecek erkeklerin gittikleri yerden dönme ihtimalleri olmadığında yolculuğa çıkmadan önce yahut sonra eşlerini boşamaları oluşturmaktadır. Ancak bu konulara boşanmanın sebeplerinde değineceğimiz için burada ayrıntılarına girmeyeceğiz. Son olarak eşlerin psikolojik yahut kişilik bozukluklarının talak-ı bâin ile boşanmanın sebeplerinden bir diğerini oluşturduğunu söylemek sanırım yanlış olmaz. Zira bir erkek, bir kadını ard arda nikahlayıp boşuyors ise bunun başka bir açıklaması olmasa gerek. Halep vilayetine ait bir sicil kaydı buna örnektir. Bu kayda göre Antep’in Mektepüstü mahallesinden Abdullah kızı Ayuş Hanım 600 kuruş mehr-i müeccel üzerine evlendiği Abdî oğlu Gülekoğlu Bostancı Ali’nin kendisini bir talak-ı bâin ile boşayıp daha sonra 200 kuruş mehr-i müeccel ile tekrar nikâhlayıp duhul gerçekleştikten 15 gün sonra talak-ı selase ile bir kez daha kendisini boşadığını anlatarak her iki evliliğinden alacağı olan mehrinin kendisine verilmesini istemektedir⁸⁷. Bu kayıt aynı zamanda boşanan eşlerden tekrar biraraya gelenler olduğunu göstermektedir.

Talak-ı bâin ile yapılan boşanmalar bizzat olduğu gibi vekiller aracılığıyla mahkemeye başvuruda bulunarak da yapılabiliyordu. 10 Mayıs 1874 tarihli sicil kaydına göre Çerkez Osman oğlu Ali kardeşi Mehmed’i kendisine vekil tayin ederek Seyyid Kul kızı Kevser’den boşanmıştır⁸⁸. Ancak bu durum bizi bu şekilde yapılan boşanmaların her zaman mahkeme

⁸⁵ 426 Numaralı Manisa Şer’iyye Sicili, Belge No: 31, Sayfa No: 17-18, (18 Zilkaade 1328/ 21 Kasım 1910).; Seven, U. (2009). 426 Numaralı (1328-1330/1910-1912) Yıllarına Ait Manisa Şer’iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, s. 68-70.

⁸⁶ Kıvrım, İ. (2011). 17. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği; Talâk, Muhâla’a ve Tefrik). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), s. 377.

⁸⁷ Erkmén, A. (2005). 156 Numaralı Ayntab Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1312-1314); Sayfa 167-250, 1-93, 1-8). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, s. 414.

⁸⁸ Yakut, Eskişehir Şer’iye Sicillerine..., s. 108.

huzurunda gerçekleştiği, böyle bir zorunluluk olduğu gibi bir yanılgıya düşürmemelidir. Zira belgelerden mehir ve iddet nafakasını almak için mahkemeye müracaatta bulunan kadınların, dava tarihinden birkaç gün öncesinden, bir yıl öncesine kadar geçen zaman diliminde kadı huzuruna çıkmadan kocaları tarafından talak-ı bâin ile boşandıkları anlaşılmaktadır. Mesela Eskişehir kazasının Keskin karyesinden Raziye binti Ahmed'in vekili "...İbrahim müvekkilem mezbure Raziye'nin zevc-i dahili olup beynlerinde hüsn-i mu'âşeretleri olmamağla bundan çend gün mukaddem müvekkilem mezbureyi bâyinlen tatlik etmekle..." diyerek boşanma gerçekleştikten birkaç gün sonra mahkemeye müracaatta bulunmuştur⁸⁹. Benzer şekilde 29 Şevval 1327 (13 Kasım 1909) tarihli sicil kaydına göre Ankara'nın Fakih mahallesinden Alime binti Ahmed kocası Hüseyin bin Mustafa'nın 1327 senesi Şevvali'nin 26. günü talak-ı bâin ile kendisini boşadığını anlatarak nafaka ve me'ûnet-i süknâsı takdir edilmesini istemiştir⁹⁰.

Talak-ı bâin ile yapılan boşanma evlilik birliğine hemen son verdiği için koca eski karısı ile tekrar bir araya gelmek isterse yeni bir nikah yapmak zorundadır⁹¹. Mesela 13 Cemaziyelahir 1297 (23 Mayıs 1880) tarihli sicil kaydına göre İstanbul Aksaray kurbu Çakır Ağa mahallesinden Şerife Sıddıka Hanım binti el-Hac Mustafa kocası Ahmed Şakir Efendi bin Ömer tarafından "*iradetin elinde olsun*" diyerek talak-ı bâin ile boşandıktan sonra, iddeti içerisinde kendisine müracat etmesi üzerine, 7 yirmilik ve 1 onluk sim mecidi mehr-i müeccel üzerine onunla yeniden nikâhlanmıştır. Ancak Ahmed Şakir Efendi'nin "*iraden elinde olsun*" diyerek bir kez daha talak-ı bâin ile kendisini boşaması üzerine alacaklarını talep etmiştir⁹². 23 Rebiulahir 1326 (25 Mayıs 1908) tarihli sicil kaydında da Ankara'nın Karapürçek karyesinden Hamide Hanım'ın kendisini daha önce iki defa boşayan kocası Pehlivanoğlu Kazım ile nikâh tazelediği görülmektedir. Fakat Hamide Hanım aralarında geçim devam ederken kocasının "*seni boşadım lâzım değilsin çık git*" diye bir kez daha kendisini boşadığını anlatarak mehrini ve çocuklarının nafakalarını istemiştir⁹³. Bu şekilde ikinci kez yapılan boşanmalardan sonra yeni bir nikah yapılmasının yanı sıra yeni bir mehir de verilmesi gerekmektedir. 4 Ramazan 1297 (10 Ağustos 1880) tarihinde Üsküdar'ın Kefçe Dere mahallesinden Fatımetüzzehra binti Mehmed, 3.000 kuruş mehir üzerine nikahlandığı Yüzbaşı Yusuf Selahattin bin İbrahim'in talak-ı bâin ile kendisini boşayıp, mehrini

⁸⁹ Yakut, Eskişehir Şer'iye Sicillerine..., s. 108.

⁹⁰ **1003 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili**, Belge No: 200, Sayfa No: 83, (29 Şevval 1327).

⁹¹ Aydın, **a.g.e.**, s. 40.; Aktan, *İslâm Aile ...*, s. 410.

⁹² Topal, **a.g.t.**, s. 79 ve 87.

⁹³ **1005 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili**, Belge No: 211, Sayfa No: 81, (23 Rebiulahir 1326).

vermeden iddeti içinde müracaatta bulunarak 51 kuruş müeccel üzerine tekrar nikahladığını fakat yine talak-ı bâin ile boşayıp, mehrini vermeden bir kez daha müracaatta bulunarak 51 kuruş müeccel üzere nikahladıktan sonra üçüncü kez boşadığını anlatarak mehirlerinin alınmasını istemiştir⁹⁴.

Ancak koca, karısını üç defa talak-ı bâin ile boşarsa bundan sonra hülle gerekmektedir. Ayrıca talak-ı bâin ile boşanan kadına iddet nafakası ve hamile ise doğuma kadar nafakası ödenir. Henüz ödenmeyen mehrin de hemen ödenme zamanı gelmiş olur. İddet dönemi içerisinde karı veya kocadan birinin ölmesi durumunda arada mirasçılık ilişkisi bulunmaz. Fakat ölüm hastası olan koca, karısının onayını almadan talak-ı bâin ile onu boşar ve iddet süresi içinde ölürse kadın kocasının mirasçısı olur. İddet süresi içerisinde kadın ölürse koca, karısının mirasçısı olamaz⁹⁵.

Talak-ı bâin ayırıcı boşanma olduğu için bu yöntemle yapılan boşanmada kocanın boşanma fikrinin kesin olduğunu düşünsek de bu şekilde boşanan kocaların daha sonra eski eşlerine müdahalede bulundukları, hatta boşadıkları eşleri başkasıyla evlenmeye kalkınca problem çıkardıkları görülmektedir. Mesela Eskişehir kazasına bağlı Yakakayı halkından olan Ali Osman bin Halil, eski karısı Dudu'nun aynı kasabanın Paşa mahallesinden olan Dellal Mehmed bin Hasan ile nikâhlanması nedeniyle davacı olunca, Mehmed, Dudu Hanım'ın Ali tarafından talak-ı bâin ile boşanmış olduğunu ayrıca Ali'den boşandığına dair mahalle muhtarı tarafından verilen ilmühaber ve Nüfus kalemince verilen izinname üzerine Dudu'yu nikahladığını söylemiştir⁹⁶. Davanın devamı mevcut olmadığı için nasıl sonuçlandığı hakkında bilginiz bulunmamakla beraber takip ettiğimiz başka bir davada mahkemenin bu gibi durumlarda boşanmanın kesinliğine hüküm ederek boşadıkları eşlerine müdahalede bulunmamaları yönünde eski kocalara tembihte bulunduğu görülmektedir⁹⁷.

⁹⁴ Topal, **a.g.t.**, s. 92.

⁹⁵ Cin, H., Akgündüz, A. (1990). **Türk Hukuk Tarihi**. (Birinci Baskı) Cilt: 2. İstanbul: Timaş Yayınları, s. 107.; Aydın, **a.g.e.**, s. 40.; Yakut, Eskişehir Şer'iyi Sicillerine..., s. 109.

⁹⁶ Yakut, Eskişehir Şer'iyi Sicillerine..., s. 108-109.

⁹⁷ Ankara'nın Mukaddem mahallesinden Kamil kızı Nursen Hanım kocası Ahmed oğlu Aşçı Mehmed'in, iki ay önce kendisini bir talak-ı bâin ile boşayıp mehr-i müecceli olan 501 kuruşunu ödedikten ve kendisinin de iddet nafakasından feragat ederek birbirlerinin zimmetini ibra ettikten sonra "*tatlik etmedim*" diyerek kendisine müdahalede bulunduğu bahisle bunun engellenmesi için şikayetçi olduğunda, sorguya çekilen Mehmed'in de Nursen Hanım'ın söylediklerini teyit etmesi üzerine mahkeme Nursen Hanım'a müdahalede bulunmaması konusunda Mehmed'e tembihte bulunmuştur. Bkz. **1005 Numaralı Ankara Şer'iyi Sicili**, Belge No: 243, Sayfa No: 165, (13 Şaban 1326).; **Ek-1**.

Eski kocalarının müdahalesi ile karşılaşmak istemeyen bazı kadınlar mehir, nafaka talepleri olmadığı halde mahkemeye başvuruda bulunarak boşanmalarını deftere kaydettirmişlerdir. Eskişehir kazasına bağlı Keskin karyesinden Ahmed kızı Raziye Hanım'ın vekili buna bir örnektir. Vekil,

...İbrahim müvekkilem mezbure Raziye'nin zevc-i dahili olup beynlerinde hüsn-i mu'âşeretleri olmamağla bundan çend gün mukaddem müvekkilem mezbureyi bâyin tatlik etmekle zimmetinde mütekarrer ve ma' kudun aleyh mehr-i müeccel hakkı olan dört yüz bir kuruşla hin-i tezvicde müvekkilem mezbure Raziye'ye üç yüz kuruş kıymetli bir re's kara sığır ineği hibe ve teslim eylediğinden müvekkilem mezbure dahi ittihâb ve tesellüm kabz edüp⁹⁸

diyerek boşanmayı kayıt altına aldırılmıştır. Benzer şekilde 24 Zilkade 1316 (2 Nisan 1899) tarihli sicil kaydında da Ebû Eyüp el-Ensari Takyeci mahallesinden İbrahim kızı Nazife Hanım'ın, Salih oğlu Eyüp Ağa'nın kendisini bir talak-ı bâin ile boşaması üzerine mehrinden vazgeçtiğini mahkemeye bildirerek birbirlerinin zimmetlerini ibra ve ıskat ettiklerini tescil ettirdiği görülmektedir⁹⁹.

Boşadıkları eşlerinin daha sonra mehir, nafaka gibi talepleriyle karşılaşmak istemeyen erkekler de boşanmaları mahkemeye kaydettirme ihtiyacı duymuşlardır¹⁰⁰.

1.1.1.3. Üçlü Boşama “*Talak-ı Selase*”

Talak-ı ric'i ve talak-ı bâin kısmında değindiğimiz üzere boşanma ister talak-ı ric'i, ister talak-ı bâin ile olsun koca aynı kadın hakkında ancak iki defa tekerrür edebilir. Eğer koca, karısını talak-ı ric'i ile üç defa boşarsa veya boşanma iradesini açıklarken “*üç kere boşadım*” gibi bir söz söylerse talak-ı selase gerçekleşmiş olur. Mesela 9 Şevval 1297 (14 Eylül 1880) tarihli sicil kaydında İstanbul'da Kadırga Limanı kurbunda Bostânî Hâli mahallesinden Feride Ümmü Gülsüm binti Mehmed Sadri “*boş ol*” diyerek talak-ı ric'i ile kendisini boşayıp mehrini vermeden iddeti içinde müracaatta bulunarak ikinci bir nikahla tekrar kocası olan Hüseyin Hüsnü Efendi ibn Ahmed Vehbi'nin “*seni bir talak-ı ric ile tatlik ba'dehu*

⁹⁸ Yakut, Eskişehir Şer'îye Sicillerine..., s. 108.

⁹⁹ Mızrak, A. A. (2011). *Havâss-ı Refia Mahkemesi'ne Ait 15/585 Numaralı Şer'îyye Sicili (H. 1316-1317/M. 1898-1899) Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, s. 47.; Benzer belgeler için bkz. Mızrak, *a.g.t.*, s. 91-92.

¹⁰⁰ Mesela 6 Şaban 1305 (18 Nisan 1888) tarihli sicil kaydında Trabzon'un Yenicuma mahallesinden ve zaptiye askerlerinden Kurdoğlu Mustafa bin Hüseyin'in karısı Molla Kadın Hatun binti İspiroğlu Ali'yi bir talak-ı bâin ile boşayarak günlük 60 para iddet nafakası ve ma'ûnet süknası tahsis ettiğini mahkemeye kaydettirdiği görülmektedir. Bkz. Bülbül, *a.g.t.*, s. 118.

müraca'at itmişdim el-yevm bâkî kalan iki talak ile seni tatlik itdim ol vechle talak-ı selase ile mutallekamsın” diyerek boşadığını anlatmaktadır¹⁰¹.

Bu şekilde yapılan boşanma sonrasında karı-koca arasında geçici bir evlenme yasağı doğar ve bu yasak ortadan kalkmadıkça eski kocanın karısı ile evlenmesi imkansızdır. Bu nedenle üçüncü boşamadan sonra karı-koca arasında meydana gelen ayrılığa “*büyük ayrılık*” anlamına gelen “*beynûnet-i kübra*” adı verilmektedir¹⁰². Buna göre erkek ile kadın yeniden evlenmek isterse, kadının iddet süresi tamamlandıktan sonra hür iradesiyle başka bir erkekle usulüne uygun olarak evlenmesi, bu evlilikten sonra normal şartlar altında kocasından boşanması veya kocasının ölümü üzerine dul kalıp iddet süresini tamamlaması gerekmektedir¹⁰³. Üç defa yapılan talaktan sonra esasen aynı kişi ile evlenme arzusunun çok nadir rastlanacağından bununla ilgili kayıtlar sınırlı sayıda¹⁰⁴ olmakla beraber, Osmanlı toplumunda bu hususa itina gösterildiğini söyleyebiliriz. Zira bazı boşanma kayıtlarında bu konuda uyarıda bulunulduğu görülmektedir. Mesela 10 Cemaziyelevvel 1329 (9 Mayıs 1911) tarihinde Mısır’da Amadullah caddesinde oturan Mısır Maliye Nezareti’nden Hasan Rüşdü Bey’in, karısı Emine Seniyye Hanımı talak-ı selase ile boşadığına dair talaknamede “...bir zevc-i diğ̃er ile akd-i izdivaç etmedikçe mutlakının taht-ı nikâhına giremeyeceği” belirtilmektedir¹⁰⁵. “*Hülle*” olarak da adlandırılan bu usûl sonrasında koca eğer isterse eski karısıyla yeni bir nikah akdi ile evlenebilir. Bu uygulama kocanın hiddete kapılarak boşama yetkisini kötüye kullanmasını engellemek, kötüye kullanan kocaları cezalandırmak düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle erkeğin boşayıp tekrar evlenme sayısı üzerinde bir sınırlama getirilmiştir¹⁰⁶. Bu hususa dikkat etmeyenlerin nikahları ise fesh edilerek hapis cezası verilmiştir. Mesela 13 Teşrinisani 1309 (25 Kasım 1893) tarihli belgede Bağdat Adliye Müfettişi Hüsnü Efendi’nin, Müşir Paşa’nın aleyhinde konuştuğundan sonra, Müşir Paşa’ya aleyhinde konuşmadığına dair talak-ı selase ile şart edip tecdid-i nikah yapması gerekirken buna uymaması üzerine Mehmed Said’in,

¹⁰¹ Topal, *a.g.t.*, s. 97.

¹⁰² Cin-Akgündüz, *a.g.e.*, s. 107-108.; Cin, *a.g.e.*, s. 55-56.

¹⁰³ Aktan, *İslâm Aile...*, s. 404.

¹⁰⁴ Hatemi, H.-Serozan, R. (1993). *Aile Hukuku*. (Birinci Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi, s. 12-13.

¹⁰⁵ BOA, HR. TO., 404/41, (9/5/1911).

¹⁰⁶ Cin-Akgündüz, *a.g.e.*, s. 107-108.; Cin, *a.g.e.*, s. 55-56.; Velidedeoğlu, H. V. (1968). *Türk Kadınının Eski ve Yeni Hukuktaki ve Gerçek Hayattaki Durumu*. (Birinci Baskı). İzmir: İzmir Eğitim Enstitüsü Uyanış Dergisi Yayınları: 10, s. 14.; Hüllede hile-i şer’iyyeye kaçıldığı konusunda bkz. Ekinci, E. B. (2006). Eski Hukukumuzda Hile-i Şer’iyyeye Dair. *AÜEHFD*, X(1-2), s. 14-15.

...Bağdad gibi bir şehir-i şehir-i İslam ahalisi içinde hilaf-ı vaki' olarak nikah ile şart iden ve icab-ı şer'isine bakmayarak adeta zina eyler ise her halde zevcesinden tefrik için arz ve ihbara şer'an ve dinen her Müslim mecbur olmağla arzuhal mücaseret kılındı

diyerek gerçeğin öğrenilmesini isteyip, eğer bu iddia doğruysa Hüsnü Efendi'nin eşiyle olan nikahının tefrik edileceğini belirttiği görülmektedir¹⁰⁷. 18 Eylül 1845 tarihinde Edirne kadısı tarafından gönderilen bir mektupta ise karısını üç talak-ı bâin ile boşadıktan sonra kendisine boşadığı karısı başka biriyle evlenip boşanmadıkça onunla tekrar evlenemeyeceği hususunda uyarıda bulunulduğu halde bu uyarıyı dikkate almayarak karısını bulunduğu karyeye götürüp Şafi mezhebine göre nikah kıydıran Talbakacı Ali'nin karısından ayrılmasına ayrıca 79 diğnek ve 2 ay hapis ile cezalandırılmasına karar verildiği görülmektedir¹⁰⁸. Hülle yapmaksızın karı-koca ilişkisi yaşayanların yanı sıra yaşamlarına müsaade edenler de cezalandırılmışlardır. Mesela Kavukçu bin Mustafa'nın karısı Zeynep Hatunu üç defa boşadıktan sonra hülle olmaksızın karı-koca muamelesi yapmasının ve Galata'ya bağlı Kasımpaşa'daki Hacı Ahmed Mahallesi imamı es-Seyyid Ali Efendi'nin “...*nikahlarında şüphe yoktur*” diyerek bu konuda ruhsat vermesinin haber alınması üzerine müezzin Mehmet Emin Halife ve halktan Zaim Hasan Ağa'nın sorgulamalarında talakın kaç defa olduğu hakkında bilgilerinin olmadığını söyleyerek yalancı şahitlik yaptıklarını itiraf etmeleri ve ayrıca Kasımpaşa Cami-i Kebir mahallesi imamı Ahmet Efendi ve es-Seyyid Mehmet Sait Efendi ve Kulaksız Ahmet, Budana mahallesi imamı Mahmud Efendi ve el-Hac Ferhad mahallesi imamı Hüseyin Efendi başta olmak üzere 50'yi aşkın kişinin yaptıkları şahitlikte es-Seyyid Ali Efendi'nin kendi halinde ırzında olmayıp, çeşitli fuhşa ve fesata sebep olduğunu beyan etmeleriyle İmam es-Seyyid Ali Efendi ile müezzin Mehmed Emin Halife ve Zaim Hasan Ağa'nın Bozcaada'ya sürgünlerine karar verilmiştir¹⁰⁹.

Talak-ı selase ile yapılan boşanmaların nedenlerine baktığımızda 8 Cemaziyelahir 1307 (30 Ocak 1890) tarihli sicil kaydında Urfa'nın Hekimdede mahallesinden Fatma binti Osman “...*merkum Hamdi'nin menkûha-i metrûke bihâsı olup beynimizde hüsn muaşeretimiz olmamakla ben mehr-i müeccel ve nafaka-i iddet-i malumumuz ve sâir levâzım-ı şer'iiyemden birrıza fârîga olduğumdan merkûm Hamdi beni talak-ı selâse ile tatlik eyledi*” diyerek geçimsizlik nedeniyle boşandıklarını anlatmaktadır¹¹⁰. 3 Cemaziyelevvel 1313 (22

¹⁰⁷ BOA, BEO., 343/25667, (07/B/1311).

¹⁰⁸ BOA, A. MKT. MVL., 1/71, (5 L 1261).

¹⁰⁹ BOA, C. ADL., 32/1908, (28 S 1219).

¹¹⁰ Bağmancı, F. (2006). *216 Nolu Urfa Şer'iyeye Sicilinin Hukuksal Analizi*. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, s. 63.

Ekim 1895) tarihli sicil kaydında ise Sivas'ın Kayalı mahallesinden Mevlüde binti Abdullah'ın 3 gün önce talak-ı selase ile kendisini boşayan kocası Nasuhoğlu Eyüb bin Ömer'den mehir, iddet nafakası ve geçim parasının alınması için açtığı dava neticesinde Eyüb Ağa'nın karısını kendisinden izin almadan 4 ay önce evi terk etmesi nedeniyle boşadığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca o bu durumda nafaka verilmesi gerekmediği gibi mehr-i müeccelin miktarının da karısının belirttiği miktarda olmadığını söylemiştir. Ne var ki bu hususta yemin etmekten kaçınması üzerine Mevlüde Hanıma borcunu ödemesi tembih edilmiştir¹¹¹. Benzer şekilde 24 Mart 1890 tarihli başka bir sicil kaydında Bitlis'in Taş mahallesinden Güllü binti Halil'in Jandarma çavuşlarından olan kocası Abdulmecid Efendi bin Hüseyin'in 11 gün önce kendisini talak-ı selase ile boşayıp, mehr-i muaccel ve müeccellini vermediği gibi nikahları esnasında babasının evinden çeyiz olarak getirdiklerinin de zimmetinde kalmasından davacı olunca Abdülmecid Efendi'nin Güllü'yü hukuk-ı zevciyete riayet etmemesi nedeniyle boşadığı ortaya çıkmıştır. Bunun yanında Abdulmecid Efendi mehir ve çeyiz davasını reddetmiş ise de Güllü'nün vekilinin mahalle imamı ve muhtarı ile durumu ispat etmesi üzerine Güllüye mehr-i muacceli ve müecceli olan 2.500 kuruş ile iddet nafakası ve ma'ûnet süknası olarak 90 kuruş bağlanmıştır¹¹².

Talak-ı selase ile yapılan boşanmaların yaygın olup olmadığı hakkında net bilginiz bulunmamakla beraber pek fazla olmadığı konusunda görüş bulunmaktadır¹¹³. Zira bu tarz boşanma, talakın diğer çeşitlerinde olduğu gibi, kocanın mahkemeye bildirmesini yahut eşinin rızasını almasını gerektirmediğinden genellikle tescil edilmemiştir. Ancak bazı kadınların mehir, nafaka, eşyalarını almak ve/ya kocalarının müdahalelerini engellemek için mahkemeye yaptığı müracaatlar neticesinde bu boşanmalar kayıtlara yansımıştır. Mesela 28 Şevval 1325 (4 Aralık 1907) tarihli sicil kaydı Ankara'nın Erzurum mahallesinden Hafize binti Hasan'ın Ankara şer'i mahkemesinde, on beş gün önce aralarında geçen münakaşa üzerine kendisini talak-ı selâse ile boşayan kocası Şorbalıoğlu Hüseyin bin Ahmed'ten mehir ve iddet nafakasını talep etmesi üzerine kayıtlara yansımıştır. Hüseyin'in bu iddiayı kabul

¹¹¹ **60 Numaralı Sivas Şer'iyye Sicili**, Belge No: 248-76, Sayfa No: 55, (3 Cemazıyelevvel 1313).; Kaya, **a.g.t.**, s. 200-201.; Bu konuda arzuhal verildiği de olmuştur. Mesela Silistre kazası Rahmet Aşıkları mahallesindeki kocası Pravadili Hacı Hüseyin Beyzade Lütfi Bey'in kendisini boşaması nedeniyle zimmetinde olan 20 Osmanlı lirası ile nafakasının tahsili hakkında Hafize Advıye Hanım tarafından arzuhal verilmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT.**, 1754/32, (07/M/1308).

¹¹² **412 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili**, Belge No: 87, Sayfa No: 79, (2 Şaban 1307/24 Mart 1890).; Uluçay, S. (2006). **412 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (Hicri: 1306/1308-Miladi: 1889/1891)**. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, s. 129-130.

¹¹³ Saydam, **a.g.m.**, s. 348.

etmesi üzerine Hafize Hanım'a mehir ve iddet müddeti tamamlanıncaya kadar nafaka ödemesi tembih edilmiştir¹¹⁴. Benzer şekilde 28 Ramazan 1325 (4 Kasım 1907) tarihli sicil kaydı Ankara'nın Macun karyesinden Hafize binti Ali'nin, kocası Arnavudoğlu Mehmed bin Mustafa'nın iki sene önce kendisini talak-ı selâse ile boşarken kocasının zimmetinde kalan iki yüz on kuruş kıymetindeki iki adet iç minderini, on beş kuruş kıymetindeki bir adet yün minderini, yirmi beş kuruş kıymetindeki bir adet şatari yorganını ve yirmi beş kuruş kıymetindeki bir adet zıbınını istemesi¹¹⁵, Konya'da yaşayan Ali kızı Emine Hanım'ın ise 5 ay önce talak-ı selase ile kendisini boşayan kocası Mustafa bin Mehmed Çavuş'un kendisini rahatsız etmesinden şikâyetçi olması¹¹⁶ üzerine bu boşanmalar kayıtlara geçmiştir. Mustafa'nın boşanmayı inkâr etmesi de bunun daha önce tescil edilmediğine işaret etmektedir.

Yukarıdaki belgede dikkat çekici hususlardan bir diğeri de kocaların eşlerini boşadıklarını inkar etmeleridir. Ancak bu durumda davasını şahitlerle ispatlayan kadınlar için mahkeme boşanmaya hükm etmiştir. Mesela 3 Safer 1314 (14 Temmuz 1896) tarihli sicil kaydında Sivas'ın Mihri Vefa nahiyesi Hoca Bey karyesinden Mevlüde binti Feyzullah iki ay önce kendisini talak-ı selase ile boşayan kocası Hacı Ali bin Mehmed'i dava ederek mehrini ve nafakasını istediğinde Hacı Ali boşanmayı inkar etmiş ise de Mevlüde Hanım'ın şahitlerinin Hacı Ali'nin iki ay önce huzurlarında “*deynim ve imanım ve ırzım ve nikahım ve talakım yoktur ve talakım gitsin ki zevcem mezbure Mevlüde'yi istemem*” demeleri üzerine Hacı Ali'ye Mevlüde'ye müdahalede bulunmaması tembihlenmiştir¹¹⁷. Benzer şekilde Ankara'nın Kırış mahallesinden Mustafa kızı Safiye kocası Ali oğlu Mehmed Ali ile aralarında geçen bir tartışma üzerine mehir, nafaka ve me'ûnet-i süknası ile dört yaşındaki kızının nafakası kendi üzerine olmak üzere hul'a talip olduğunda kocasının “*emîn ol*” diyerek üç defa tekrar ederek kendisini talâk-ı selâse ile boşadığı halde hala karısıymış gibi müdahale etmesinden şikayetçi olduğunda, Mehmed Ali bu iddiaları inkâr etmesine rağmen, Safiye Hanıma aynı mahalleden Hacı Abdurrahman ve Mehmed Çavuş bin Yusuf yaptıkları şahitlikte “*bundan on beş gün mukaddem müdde'ye-i mezbûre bizi hanesine çağırıp zevc-i merkûm Mehmed Ali ile vâki' olan münâza'a üzerine zevc-i mûmâileyh müdde'ye-i mezbûre*

¹¹⁴ **1001 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili**, Belge No: 63, Sayfa No: 46, (28 Şevval 1325).; Benzer belgeler için bkz. **1003 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili**, Belge No: 129, Sayfa No: 56, (18 Şevval 1327).

¹¹⁵ **1001 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili**, Belge No: 37, Sayfa No: 26, (28 Ramazan 1325).

¹¹⁶ Konya Büyükşehir Belediyesi. (2011). **Konya Kadı Sicili 1916-1921 (Kataloglarda Yer Almayan)**, s. 27.

¹¹⁷ **60 Numaralı Sivas Şer'iyye Sicili**, Belge No: 298-124, Sayfa No: 89, (3 Safer 1314).; Kaya, **a.g.t.**, s. 273-274.

Safiye ile diğer zevcesi Hadice'den her ikisini bundan emin olsun deyü üç def'a tekrâr etti"¹¹⁸ demeleriyle boşanmaya hükm edilmiştir.

Bu belgeler bütün kocaların mehir, nafaka vermemek için boşanmayı inkar ettiği gibi bir kanaat uyandırmamalıdır. Zira kocanın mehir borcunu karısı ne zaman isterse vereceğine dair talak-ı selase kayıtları da bulunmaktadır¹¹⁹.

1.1.1.4. Şarta ve Süreye Bağlı Boşanma “*Talîk-i Talak*”

İslam Osmanlı Hukuku'nda kocanın talak yetkisini kullanırken başvurduğu yollardan ve boşanmanın sıkça rastlanılan şekillerinden bir diğeri “*şartlı talak*”tır. Boşanmada kocanın boşamayı ifade eden irade beyanı kayıtsız, şartsız olabileceği gibi geciktirici bir şarta veya vadeye de bağlı olabilmektedir. Kayıtsız, şartsız yapılan boşanmaya “*müneccez talak*”, geciktirici bir şarta bağlanan boşanmaya “*muallak talak*”, vadeye bağlanan boşanmaya ise “*mûzaf talak*” adı verilmektedir¹²⁰.

Şartlı talak yöntemiyle yapılan boşanmada boşanma belirli bir eylemi yapmaya ve/ya belirli bir süreye bağlanmaktadır. Şöyle ki, koca herhangi bir şartın gerçekleşmesini bir eyleme yahut süreye bağlayarak, bunu yaptığı takdirde, eşinin kendisinden boş olacağını belirtmektedir. Mesela 31 Ocak 1815 tarihli sicil kaydında Ali nam Zenci'nin mahkemede karısı Rabia huzurunda “*Antalya kazasından bilâ-iznin diyâr-ı ahira firar ider isem benden bâyin-i talâk vâki' oluna*” diyerek şartı bir eyleme bağladığı görülmektedir¹²¹. Şartın gerçekleşmesinden sonra ise hakim boşanmanın vaki olduğuna hükmederek tarafları ayırmaktadır¹²².

¹¹⁸ **1005 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili**, Belge No: 264, Sayfa No: 179, (1326).; **Ek-2.**; Benzer belgeler için bkz. Erkmen, **a.g.t.**, s. 127-128.

¹¹⁹ Ankara'da kolağası M. Fevzi Efendi'nin kızı Sıdika Safinaz Hanımı talak-ı selâse ile boşayan Mehmed Ratib Efendi mehir borcunu Sıdika Hanım ne zaman isterse ödemeye hazır olduğunu belirtmiştir. Bkz. **1000 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili**, Belge No: 100, Sayfa No: 61-62, (16 Rebiülevvel 1324).

¹²⁰ Aydın, **a.g.e.**, s. 41; Selçuk, H. (Tarih Yok). Kadına Uygulanan Şiddetin Osmanlı Mahkeme Tutanaklarına Yansımaları. **Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)**, 1(1), s. 112.; Kıvrım, **a.g.m.**, s. 379.

¹²¹ **1 Numaralı Antalya Şer'iyye Sicili**, Belge No: 25, Sayfa No: 8, (19 Safer 1230/31 Ocak 1815).; Nergiz, H. (2010). **Teke Sancağı Şer'iyye Sicili 1807-1817 Transkripsiyon ve Değerlendirme**. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, s. 59.; Moğol, H. (1996). **Teke Sancağı Şer'iyye Sicili-1 (1223-1232/1807-1817)**. (Birinci Baskı). Ankara: Mehter Yayınevi, s. 73.; Sarıhan, S. (2003). **1 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre XIX. Yüzyıl Başında Antalya'nın Sosyo-Ekonomik Profili**. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, s. 80.

¹²² **BOA, A. MKT.**, 235/27, (29 Z 1265).

Ancak şartlı talaklar kimi zaman erkekler tarafından günlük hayat içerisinde karşılaşılan çeşitli durumlarda muhataplara verilen sözlerin inandırıcılığını artırmak için, bir nevi yemin olarakta kullanılarak suiistimal edilmeye başlanmıştır¹²³. Mesela İsmail bin İsmail ile Çakılcı oğlu Hacı Abdullah mahkemede 1 ay önce Gülşan'ın kocası Çulçapurlu Topal'ın “400 kuruş borcu otuz bir güne kadar eda eylemez isem üzerime talak-ı selase ile avradım benden boş olsun” diyerek şart ettiğini fakat 1 ayın dolup borcunu ödemediğini anlatmışlardır¹²⁴. Benzer şekilde başka bir sicil kaydında da “borcumu filan güne eda etmezsem zevcem talak-ı selase ile boş olsun” denildiği görülmektedir¹²⁵.

Erkeklerin yanı sıra bazı kadınların da şartlı talakı suiistimal ettiklerine dair kayıtlara rastlanmaktadır. Aslında bu durum Osmanlı toplumunda kadınların boşanma hakkının sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle evliliklerini sonlandırmak isteyip de bunu gerçekleştiremeyen yahut mehir ve nafaka gibi haklarından vazgeçmek istemeyen kadınlar, kocaları şartlı talakta bulunmamasına rağmen, mahkemeye müracaatta bulunarak boşanma talep etmişlerdir. Konuyla ilgili olarak 10 Mart 1887 tarihli sicil kaydında Trabzon'un Tekfur Çayır mahallesinden Zehra binti Ömer'in, kocası Yomralı oğlu Ömer Ağa'nın iki ay önce “üçden dokuza şart olsun bir daha zevcem Zehra ile kavga etmeyeceğim” deyip o günden beri gece gündüz kendisiyle kavga ettiğinden şikayetle kocasından boş olduğunu söyleyerek mehir ve nafakasını talep etmiştir. Ancak Ömer Ağa karısının iddiasını reddederek bu konuda şahit göstermiştir¹²⁶. Bu gibi kadınların iddialarını ispat edemediği durumlarda mahkeme evliliğin devamı yönünde karar vermiş, böylece dava erkeklerin lehine sonuçlanmıştır. Mesela 14 Temmuz 1891 tarihli sicil kaydında Emin kızı Gülfezar Hanım'ın mahkemede iki yıl önce evlendiği kocası Mustafa oğlu Mustafa'nın dört ay önce kayını Arif ile tartışırken “seni evime korsam veyahud ben senin evine varır isem zevcim benden kırk talak boş olsun” deyip kısa bir zaman sonra iki kardeşin yeniden görüşmeye başladıklarını söyleyerek kendisinin kocasından boş olup müdahalesinin engellenmesini istediğinde bunu ispatlayamadığı için mahkeme evliliğin devamına karar vermiştir¹²⁷. Aralık 1856 tarihli başka bir kayıta ise Çakerli mahallesinden Rabia binti Mehmed'in vekili,

¹²³ Aydın, *a.g.e.* s. 113-114.; Akyılmaz, S. G. (2002). Osmanlı Aile Hukukunda Kadın. *Türkler*. C. 10. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 369.

¹²⁴ Yılmazçelik, İ. *392 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili H. 1260-1264 (M. 1844-1848)*. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, s. 289.

¹²⁵ Bursa, F. (2002). *Manisa'nın 14 Numaralı H. 1002 Tarihli Şer'iyye Sicil Defteri (Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, s. 248.

¹²⁶ *2039/225 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili*, Belge No: Yok, Sayfa No: 74, (14 Cemaziyelahir 1304).; Bülbül, *a.g.t.*, s. 19.

¹²⁷ Yakut, Eskişehir Şer'iye Sicillerine..., s. 110.

müvekkilinin kocası Kara Hacı Mustafa'nın Rabia'yı dövüp, Rabia baba evine gittikten sonra *"ben iyalimi bugün haneme götürmez isem iyalim üç talak ile boş olsun"* diye şart ettiğini ve evine götürmediğini belirterek gereğinin yapılmasını istediğinde, bunu ispatlayamadığı için Rabia'nın kocasına teslimine karar verilmiştir¹²⁸. Benzer şekilde 3 Aralık 1856 tarihli sicil kaydına göre Şanlıurfa'nın Ruha Câkiri mahallesinden Rabia binti Muhammed, kocası Kara Hacı Mustafa'nın kendisini darb edip *"min ba'de babaîn evine giderek benden üç talâk ile mutallaka ol deyu"* şart ettiğini söylemiş ise de bunu ispatlayamadığı için kocasına teslim edilmiştir¹²⁹.

Bu şekilde yapılan boşanmalarda şahitlerle iddianın ispatlanması gerekli olduğu için, iddiasını ispat edemeyen kadınlardan bazıları yalancı şahit tutarak kocalarından boşanmaya çalışmışlardır. Nitekim Ostrorog, kadınların bir başka yol olarak bazen iki yalancı şahit ile kocalarının kendilerini boşadıklarını mahkeme huzurunda ispat ederek kocalarından boşanabildiklerini söylemiştir¹³⁰. Şeriyye sicillerinde bu şekilde boşanmayı deneyen kadınların davalarına rastlanmaktadır¹³¹. Bunun yanında birbirine garazi olan bazı kişilerin de böyle iddialarda bulunarak karı kocayı ayırmaya çalıştığı olmuştur. Mesela Salih Tatar isimli kişi Amasya sancağının Merzifon kazasının Rumcuk karyesinden Alime Hatun ile 10 seneyi aşkın zamandır aralarında iyi geçim olduğu halde, karye halkından İbrahim ve karye muhtarının oğlu İbrahim'in kendisini çekemedikleri için güya karısını darb etmemek üzere şart edip daha sonra darb ettiğine dair iki tane yalancı şahit göstererek karısını kendisinden ayırdıklarını anlatmıştır. Salih Tatar'ın bu şikayeti üzerine gerekli tahkikatın yapılmasına karar verilmiştir¹³².

Şartlı talak her ne kadar zaman zaman suistimallere neden olmuş ise de kadınların mağduriyetlerinin giderilmesinde önemli bir işleve sahip olmuştur. İş, ticaret gibi sebeplerle uzun bir yolculuğa çıkacak olan kocaların bulundukları yerleşim yerinden ayrılmadan önce eşleri ile konuşup talakı belirli bir süre dönmeme şartına bağlayarak, eğer vaat ettikleri süre

¹²⁸ 205 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili, Belge No: 345, Sayfa No: 152, (Cemaziyelevvel 1273).

¹²⁹ Selçuk, *a.g.m.*, s. 121.

¹³⁰ Aydın, *a.g.m.*, s. 9.; "...kocanın hatırlayamamış olmasına rağmen serhoş değilken boşama kelimelerini söylediğine şahadet eden şahitlerle kadının huzuruna çıkmaktadır." Bkz. Ostrorog, C. L. (1972). *Ankara Reformu*. (Tercüme: Yusuf Ziya Kavakçı). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası. (Eserin orijinali 1927'de yayımlandı), s. 85.

¹³¹ Aydın, *a.g.m.*, s. 9.

¹³² BOA, A. MKT. DV., 135/78, (3 Receb 1275).

içinde geri dönmezler ise, kadınların boş kabul edilmesine imkan sağlamak gibi¹³³. Bu nedenle kadınlar kocalarının yaptığı şartlı talaklar vuku bulmaksızın, ileride ispatlama kolaylığı olsun diye, bunu mahkemeye tescil ettirmişlerdir. Mesela 15 Kasım 1535 tarihli sicil kaydına göre Dilferid binti Abdullah “*Oruc bin Halil beni kor gider dedikde mezbûr Halil şart edip dedi ki eğer bir aydan ziyade kor gidersem zevcem Dilferid benden bâyin-i talâk boş olsun*” diyerek kocasının kendisini bırakıp gitmesi durumunda kendisinin boş sayılması için bu şartlı talakı tescil ettirmiştir¹³⁴. 15 Kasım 1849 tarihli belgeye göre de Zehra Hanım, kocası Cafer Bey’in başka bir yere gitme durumunun ortaya çıkması üzerine “*ben kimsesizim beni bırak da git*” diyerek kendisini boşamasını teklif ettiğinde kocasının “*sık sık mektup ve harçlık göndermez isem benden boş ol*” diyerek şart edip, bu ayrılıktan sonra 4-5 ay kadar mektup ve harçlık gelmiş ise de 14 aydır ne mektup ne de harçlık gelmemesinin nikahın sıhhatini zedelediği gerekçesiyle geçen süre zarfındaki nafakasını ve boşanma kağıdını istemiştir¹³⁵.

Şartın gerçekleşmesi durumunda ise boşanmaya hükm edilmiştir¹³⁶. 7 Temmuz 1849 tarihli belgede Varna’da Kal’a mahallesinden Fatma Hatun’un, kocası Trabzonlu Hafız Haşim’in başka bir memlekete giderken “*bir seneye kadar gelmez isem iradetin elinde olsun*” deyip, 4 seneden beri kendisinden haber gelmemesi üzerine Bartın’lı Mustafa ile evlendiği görülmektedir¹³⁷.

Şartlı talakların kadınların mağduriyetini giderdiği diğer bir konu ise fiziksel şiddet gördüğü için kocasının evini terkeden ve ona itaat etmeyen kadınların kocalarının “*seni bir daha döversem, sen benden boş ol*” diye şart ederek kadınların itaatlerini tekrar sağlamaları ve aynı fiili bir daha tekrarladıklarında kadınların durumu mahkemeye intikal ettirerek boşanma hakkını elde edebilmeleridir¹³⁸. Nitekim Jennings, eşlerine kötü muamelede bulunan kocaların bu davranışlarına karşı tedbir almak isteyen Kayseri kadısının kocaya şartlı talak teklifinde bulunduğunu anlatmaktadır¹³⁹. İşte bunun farkında olan kadınlar hem kendilerini

¹³³ Kurt, A. (1998). *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*. (Birinci Baskı). Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, s. 56.; Erten, *a.g.e.*, s. 119.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 369

¹³⁴ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2015). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı’da Kadın*. (Birinci Baskı). İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın nu: 137, s. 13.

¹³⁵ BOA, A. MKT., 235/27, (29 Z 1265).

¹³⁶ Düzdağ, M. E. (1972). *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. (Birinci Baskı), İstanbul: Enderun Kitabevi, s. 44.

¹³⁷ BOA, A. MKT. DV., 16/59, (25 Ş. 1265).

¹³⁸ Kurt, *a.g.e.*, s. 56.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 369.

¹³⁹ Aydın, *a.g.m.*, s. 9.

koruma altına almak hem de bu gerçekleşmediği takdirde sıkıntı çektikleri evliliklerinden kurtulmak için, kocalarına şartlı talak ettirmek amacıyla, mahkemeye şikâyetle bulunmuşlardır. Kadınların kendilerine fiziksel şiddet uygulayan, nafakalarını temin etmeyen yahut istemedikleri davranışı gerçekleştiren kocalarını mahkemeye şikâyet etmeleri üzerine, mahkemeye çağrılan kocalar suçlarını kabullenmişler ve eşlerinin rahatsız olduğu davranışları bir daha tekrar etmeyeceklerine dair şartlı talakta bulunmuşlardır. Hatta bu hususta eşlerine senet dahi vermişlerdir. Mesela Paşa mahallesinden Hüseyin kızı Ümmühan Hatun, kocası Süleyman oğlu Abdullah'ın içki içerek kendisine ezâ ve cefâda bulunması nedeniyle kocasını mahkemeye şikâyet ederek eşine bir daha içki içmemesinin tembihlenmesini ve eğer içer ise kendisinden boş olmuş sayılmasını isteyip bu hususta bir de senet almıştır. Kısa bir süre sonra da kocasının eve sarhoş gelmesi nedeniyle onu eve almayıp elindeki senete dayanarak boşanmanın gerçekleştirilmesini istemiştir. Ne var ki Abdullah karısının kendisini eve almadığı gün içki içtiğini inkar edip hazırlanan senedi de o anda sarhoş olması nedeni ile hatırlamadığını söyleyerek şartlı boşanmayı reddetmiştir¹⁴⁰.

Şartlı talak önerisi kadınların yanı sıra onların aileleri tarafından da talep edilmiştir. 27 Haziran 1858 tarihli sicil kaydında zulmünden bıktığı için kocasının evini terk ederek abisinin evine kaçan Ayşe binti Muhammed'in bu davranışı üzerine kocası eve dönmesini istediğinde, Ayşe'nin abisinin kardeşini haksız yere dövmeyeceğine dair söz vermesi şartıyla onu kocasına teslim ettiği görülmektedir¹⁴¹.

Erkeklerin mahkeme huzurunda şartlı talakta bulunmaları eşlerinin kendilerini güvende hissetme, evliliğini sürdürme taraftarı oldukları gibi bizde iyi bir düşünce oluştursa da aslında bunun arkasında itici bir güç bulunmaktadır. Karısına şiddet uygulayan ya da evinin geçimini temin etmeyen bir erkeğin mahkemeye çağrıldığında orada ezilip yeminde bulunması yerine bu durumu gurur yapıp karısını boşaması gerektiği düşünülmektedir. Muhtemeldir ki bunda kocaların mahkemede kadı karşısında suçlu durumda bulunmaları yahut şahitler karşısında kendilerini psikolojik baskı altında hissetmeleri etkili olmuştur. Zira kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla kocalar çoğunlukla yapamayacakları davranışlar için söz vermişler ve bir süre sonra bu davranışları tekrarladıkları için eşleri kendilerinden boş

¹⁴⁰ Yakut, Eskişehir Şer'iye Sicillerine..., s.110.

¹⁴¹ Cide, Ö. (2007). *205/2 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, s. 155-156.; Selçuk, *a.g.m.*, s. 121.

sayılmıştır¹⁴². Bu durumu fırsata çeviren bazı kadınlar da üzerlerine kuma getirmeyeceği, ayrı bir ev açacağı, kendilerini bulundukları yerden başka bir yere götürmeyeceği gibi hususlarda kocalarına mahkemede şart ettirmişlerdir¹⁴³.

Burada yeri gelmişken şartlı talak edilen konulara değinmekte fayda bulunmaktadır. Şer'iyye sicillerindeki davalarda erkeklerin borcunu vaktinde ödememe¹⁴⁴, askerlerin elinden firar etmeme¹⁴⁵, içki içmeme¹⁴⁶, kumar oynamama¹⁴⁷, fuhuşta bulunmama¹⁴⁸, kardeşiyle konuşmama¹⁴⁹, eşiyle kavga etmeme¹⁵⁰, eşini darp etmeme¹⁵¹, eşine ayrı bir ev tahsis etme, kendilerini bulundukları şehirden alıp başka bir yere götürmeme¹⁵², karısının kardeşi, babası¹⁵³, falancanın evine gitmemesi¹⁵⁴ yahut onların evlerine gelmesi¹⁵⁵, baba

¹⁴² Koçak, Z. (2011). Ayntab Şehrinde Aile Birliğinin Sona Erme Süreci (1600-1650). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), s. 424.; Selçuk, *a.g.m.*, s. 120.; Taş, *a.g.t.*, s. 105-121.

¹⁴³ Koçak, *a.g.m.*, s. 424.

¹⁴⁴ Yılmazçelik, *a.g.t.*, s. 289.

¹⁴⁵ **220 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 1112, Sayfa No: 328-329, (30 Şaban 1310/Şaban 29 çekiyor.); Taş, *a.g.t.*, s. 120.

¹⁴⁶ Mesela Elif Hanım, kocasının “eğer ben bundan böyle rakı içer isem zevcem Hacı Bedir’in kerimesi benden talak-ı selase ile mutallaka olsun” diye şart edip, rakı içmesi nedeniyle kendisinden boş olduğunu söyleyerek mehir ve nafakasını talep etmiştir. Bkz. **221 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 8, Sayfa No: 344, (7 Zilkade 1306); **Ek-3**; Taş, *a.g.t.*, s. 120.; Çorum’un Çepni mahallesinden Çakıroğlu kızı Ayşe mahkemede kocasının dört ay önce “bir daha teşrebü hamr eder isem, hatta koklar isem, karım Aişe benden üç talak boş olsun” diye şart edip 15 gün önce bir gündüz vakti eve sarhoş gelmesi üzerine kocasından boş olduğunu söyleyerek mehir ve nafakasını istemektedir. Bkz. Korkmaz, *a.g.t.*, s. 197.; Benzer belgeler için Bkz. **205 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 506, Sayfa No: 220, (27 Recep 1275/2 Mart 1859); Topal, *a.g.t.*, s. 71.

¹⁴⁷ Taş, *a.g.t.*, s. 120.; Topal, *a.g.t.*, s. 71.

¹⁴⁸ 21 Rebiülahir 1297 (2 Nisan 1880) tarihli sicil kaydında Galata’ya bağlı Beşiktaş Mahallatı Sinan Paşa mahallesinden Emine Firdevs binti Hâzır Azmi Bey’in vekili el-Hac Hüseyin Efendi bin Halil, müvekkilinin kocası Giritli Mehmed Rıfat bin Esad’ın “arpa suyu ve nam-ı diğer bira nam işretden ma’ada her türlü müskiratı içmeyeceğim ve kumar aynamayacağım ve fuhşiyatta bulunmayacağım” diye şartlı talak ettiğini, fakat bir süre sonra Ömer Bey Kiraathanesinde iskambil kağıdı ile kumar oynayıp, müskirat içip, fuhşiyatta bulunması üzerine müvekkilinin tahminen 7 aylık hamile olduğunu söyleyip nafakasının verilmesini istemiştir. Bkz. Topal, *a.g.t.*, s. 71.

¹⁴⁹ Taş, *a.g.t.*, s. 120.

¹⁵⁰ Bülbül, *a.g.t.*, s. 19.

¹⁵¹ Taş, *a.g.t.*, s. 120.; Tayyibe Hanım, kocası Mustafa oğlu Arap Hasanzade el-Hac Hasan’ın şiddetli geçimsizlik nedeniyle kendisini boşadıktan bir süre sonra “şayet darp ider isem boş olsun” diyerek tekrar nikahladığını fakat sonra bir kez daha dövdüğünü şahitlerle ispatlayarak mahkemeden boşanmalarına hükm edilmesini talep etmiştir. Bkz. Yakut, *Eskişehir Şer'iye Sicillerine...*, s. 110.

¹⁵² Koçak, *a.g.m.*, s. 424.; Selçuk, *a.g.m.*, s. 120.

¹⁵³ 10 Cemaziyelevvel 1297 (20 Nisan 1880) tarihli sicil kaydına göre Galata’ya bağlı Rumeli Kavağı mahallatı Dere mahallesinden Emine Hanım binti İsmail, 4 aylık hamile olduğu halde kocası Hassa İtfaiye Birinci Alayı Üçüncü Tabur Katibi Mehmed Sadık bin Mehmed’in “eğer sen ebeveyninin hanesine gider isen benden boş ol” diye şart ettiğini ve ailesinin evine gitmesi nedeniyle kocasından boş olduğunu anlatarak mehrini talep etmiştir. Bkz. Topal, *a.g.t.*, s. 73.

¹⁵⁴ Taş, *a.g.t.*, s. 120.; Topal, *a.g.t.*, s. 73.; Çorum’a ait bir sicil kaydında kocasından izin alarak geceleyin düğüne giden bir kadına daha sonra kocasının gelerek “şimdi benimle gidersen git, gitmezsen benden üç talak ile boş ol” demesi mahkemede şartlı talak ifadesi olarak kabul edilmiştir. Bkz. Korkmaz, *a.g.t.*, s. 197.

¹⁵⁵ Çorum’a ait bir sicil kaydında kocanın karısına “kardeşin bu eve gelirse seni talak-ı selase ile boşarım” diye şartlı talak ettiği görülmektedir. Bkz. Korkmaz, *a.g.t.*, s. 196-197.

evine giden eşin belli bir zamana kadar geri dönmemesi¹⁵⁶, falanca ile görüşmeme¹⁵⁷ yahut eşinin görüşmemesi¹⁵⁸, bulunduğu yere gelmemesi¹⁵⁹ gibi hususlarda eşlerini boşamayı şart koşmuşlardır.

Bunlara ek olarak şartlı talakların taraflar arasındaki anlaşmazlık yüzünden de ortaya çıkarak hakaret, darb gibi olaylara neden olduğunu söyleyebiliriz. Mesela İstanbul Hacılar mahallesinden Hakkı Efendi, kızını nikâhlayan fakat 7 aydan beri *“leyt ve le’al”* ile vakit geçiren ve her izinli olduğu iki gecede bir hanelerinde yatan damadı polis Ahmet Nuri Efendi’ye etrafa karşı zıfaf icra edilmemesi nedeniyle uygun bir dille hanelerine gelmemesini söylediğinde, Ahmet Nuri Efendi’nin hemen bulundukları Halıcılar Mahallesi imamı Hacı Hasan Efendi’ye müracaat ederek *“61 gün zarfında zıfaf için tedarik edemez isem odasını kendi haline münasib bir surette döşemezsem ve kudretime göre bir yüz görümlüğü namıyla adet-i belde olan hediye tedarik idemez isem talak-ı baîn ile terk etmiş bulunacağım”* diyerek bir ilmühaber almış, fakat 61 gün sonra bunları gerçekleştirmediği için iki taraf arasında hakaret ve darb yaşanmıştır¹⁶⁰.

Sicil kayıtlarında şartlı talakların genellikle hem şart gerçekleşmeksizin hem de şart gerçekleştikten sonra, ileride isbat kolaylığı olsun diye, kadınlar tarafından tescil edildiği görülmektedir¹⁶¹. Bu şekilde kadınlar daha sonra yaşanabilecek olan sıkıntıları engellemek

¹⁵⁶ 228 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili, Belge No: 124, Sayfa No: 54, (23 Rebiülahir 1288).; Taş, *a.g.t.*, s. 120.

¹⁵⁷ Bekçi İsmail Efendi Mahallesi’nde oturan Ayşe binti Kenan kocası Tiryaki oğlu Mehmed bin Mehmed’in 18 gün önce *“oğlum Mustafa haneme ve bağma gelir ise iyalim Ayşe benden talak-ı selase ile boş olsun”* diye şart ettikten bir gün sonra oğlunun hanesine gelmesi nedeniyle nikahın düştüğünü belirterek mehir, nafaka talep etmiştir. Fakat Mehmed, oğlu hanesine ve bağına gelmeden hanesini ve bağını Çıkrıkçı Mehmet Usta’ya satıp menziline ve bağını icar ettiğini bundan dolayı karısının kendisinden boş olmayacağını söylemiştir. Bkz. 279 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili, Belge No: 68-69 ve 70, Sayfa No: 50, (18 Rebiülahir 1320/25 Temmuz 1902).; Akşit, R. Y. (1999). 279 Numaralı Şer’iyye Sicili (H. 1319-1322/M. 1901-1904). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, s. 23 ve 124.

¹⁵⁸ Sivas’ın Kaleardı mahallesinden Ayşe binti Mehmed Ağa’nın kocası Kasım Ağa zade Hafız Kasım Efendi bin Abdülkadir’in *“Enişten kızı oğlu Mustafa’ya görünür isen benden üç talakla boş ol”* demesi ve bir süre sonra *“Senin bana lüzumun yoktur çık benim hanemden nereye gider isen git”* diyerek evinden kovması üzerine babasının evine gittiğinde orada eniştesi Mustafa ile karşılaşmasıyla kocasıyla olan nikahları düşmüştür. Bkz. 60 Numaralı Sivas Şer’iyye Sicili, Belge No: 340-166, Sayfa: 121-122, (3 Cemaziyelahir 1314).; Kaya, *a.g.t.*, s. 338-341.

¹⁵⁹ 1 Kasım 1868 tarihli sicil kaydında Burdur’da oturan Hamza kızı Zahide mahkemede Yafa’da oturan kocası Arab Hacı Ali’nin kendisi için *“Burdur’dan kalkıp Yafa’ya gelmez ise benden boş olsun”* dediğini ve kendisinin de onun yanına gitmediğini şahitlerle ispatlayarak ondan boşanmıştır. Bkz. 13/210 Numaralı Burdur Şer’iyye Sicili, Belge No: Yok, Sayfa No: 54, (15 Recep 1285/1 Kasım 1868).; Kür, H. (2008). 210 Numaralı Şer’iyye siciline Göre Burdur Kazası’nın İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (H. 1255-1261/M. 1839-1845). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, s. 30.

¹⁶⁰ BOA, DH. EUM. VRK., 26/34, (06/R/1329).

¹⁶¹ Aydın, *a.g.e.*, s. 113-114.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 369.; 2 Şubat 1888 tarihli sicil kaydına göre Trabzon’a bağlı Saçlı Hoca mahallesinden Vesile Hatun binti el-Hac Ahmed kocası Abdülhamid bin el-Hâc Ömer Alemdar’ı dava ederek kocasının 2 ay önce kendisine *“ben seni bıraktım terk etdim çık evimden”*

istemişlerdir. Nitekim kayıtlarda herhangi bir olayın olması veya olmamasını şart koşarak eşlerinden boşanacaklarına dair yemin eden kocaların birçok kere şart gerçekleşsin ya da gerçekleşmesin eşlerinden kendilerine kadınlık görevlerini yerine getirmelerini istedikleri görülmektedir. Ancak mahkeme çoğu defa eşlerin ayrılmış olduğuna hükm etmiştir¹⁶². Mesela 30 Ekim 1902 tarihli sicil kaydına göre Hırka karyesinden Bekir bin Hacı Osman, karısı Kadriye binti Hacı Mustafa'yı dava ederek Kadriye'nin 5 seneden beri babasının evinde kalıp kendisine itaat ve hukuk-ı zevciyete riayet etmediğini halbuki onun için ayrı bir mesken tahsis ettiğinden Kadriye Hanıma ödediği nafakanın durdurulmasını ve onun kendisine itaat etmesini talep ettiğinde¹⁶³ Kadriye Hanımın vekili, Bekir'in at pazarında Hasan Ağa'nın kahve dükkanında *"üzerime takdir olunan nafakayı verir isem zevcem Kadriye benden talak-ı selase ile boş olsun"* diye şart ettiğini söyleyerek Kadriye Hanım'ın Bekir'e itaat ve hukuk-ı zevciyete riayet etmeyeceğini belirtmiştir. Bekir ise bu iddiayı reddetmiştir¹⁶⁴. Benzer şekilde 24 Rebiulevvel 1337 (28 Aralık 1918) tarihli sicil kaydında Konya'nın Ulurmak Saka mahallesinden Hacı Ali kızı Miyase Hanım, kocası Halil'in *"Eğer zevcem Miyase kendine masarîf olarak ettiğim altmış lirayı bana iade ederse mezbure Miyase benden üç talakla boş olsun"* diye kendisine haber göndermesi üzerine, mahalleden biri aracılığıyla kocasına 44 lira gönderdiğini ve kocasının bu parayı alarak üç defa talak-ı selase ile kendisini boşadığını anlatarak kocasının kendisine müdahalesinin engellenmesini istediğinde, Halil boşanmayı inkar etmiş ise de Miyase Hanım'ın getirdiği şahitlerin de karı-koca arasında anlaşmazlık olup Halil'in şartlı talakta bulunduğunu söylemeleri ve tekrar duruşmaya çağırılan Halil'in ortadan kaybolup bulunamaması üzerine mahkeme boşanmaya hüküm etmiştir¹⁶⁵.

Konumuzla ilgili olarak belirli bir şarta bağlı olarak yapılan boşanmalarda söz konusu şart meydana gelse dahi eğer kadın bu durumu açıklamazsa boşanmanın gerçekleşmeyeceğini de belirtelim. Ayrıca bazı sözler boşanmayı gerektirse bile asıl olan niyet olduğu için, bilhassa

dediğini bunun üzerine evinden çıktığını, ayrıca Abdülhamid'in evdeyken kardeşi Kamil'i çağırıp ona *"ben bu avreti bıraktım üç talak şart olsun ben bu avreti bıraktım ben daha hükümete giremem seni vekil itdim"* diyerek kendisini boşadığını, o günün sabahı çarşafı almak için evine gittiğinde kocasının *"ben şartlıyım seni evime koymam"* dediğini belirterek kocasının zimmetinde olan mehr-i müecceli ile iddet nafakası ve ma'ûnet süknası ile eşyalarını talep etmiştir. Bkz. **2039/225 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili**, Belge No: Yok, Sayfa No: 100, (19 Cemaziyevvel 1305/2 Şubat 1888).; **Ek-4**.; Bülbul, **a.g.t.**, s. 90-91.

¹⁶² Kıvrım, **a.g.m.**, s. 381.

¹⁶³ **280 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili**, Belge No: 1, Sayfa No: 2, (27 Recep 1320).; Özdere, M. O. (2004). **H. 1320-1326, M. 1902-1908 Tarihli 280 Numaralı Kayseri Şer'iye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme**. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 58.

¹⁶⁴ **280 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili**, Belge No: 2, Sayfa No: 2, (28 Recep 1320/31 Ekim 1902).; Özdere, **a.g.t.**, s. 58-59.

¹⁶⁵ **152 No'lu Konya Şer'iyye Sicili**, s. 59-60.

öfkeli bir anda söylenen sözler durumunda, erkek niyetinin boşanma olmadığını söyler ise uygulamada boşanmaya sebep olmadığı ileri sürülmektedir. Fakat bazen niyetten çok şekle itibar edilerek öfkeli iken ve boşanmayı gerektiren sözlerin söylendiği durumlarda şekil itibariyle söylenen söz yerine getirilmekte ve böylece nikahın devamı hîle-i şer'iyye ile mümkün kılınmaktadır¹⁶⁶. Bu nedenle bazı kadınlar kocalarının niyetlerinin gerçekte boşama olup olmadığını mahkemeye müracaatta bulunarak öğrenmeye çalışmışlardır. Mesela 25 Aralık 1884 tarihli sicil kaydında Haleb vilayeti Ayntab mahallatından Ayuş binti Hacı Mustafa'nın vekili, 3 ay önce müvekkilinin kocası Kara Mustafa bin Ahmed'in "*eğer ben senin döşekde yatar isem benden üç talak boş ol*" diyerek şart ettiğini fakat Ayuş'un yatağında yatmadığını, Kara Mustafa'nın şarttan kastının terk-i cima ve ilâ olup, Ayuş'un pederi evinde kalıp aralarında karı-koca ilişkisinin bulunmadığını söyleyerek müvekkilinin mehir, iddet nafakası, geçim masraflarını talep etmiştir. Kara Mustafa cevabında "*ben mezbûrenin yalnız yorganı içinde yatmak istediğimde o dahi yorganım leke olur deyu beynimizde vâki' olan niza' üzerine döşek dahi kendünün olduğu cihetle ona rağmen döşeğinde yatmam*" diyerek talak-ı selase ile şart ettiğini fakat yatağında yatmadığı için şartın gerçekleşmediğini söyleyerek "*ben mesele-i ilâ nedir ve terk-i cimâ' meselesi nedir bilmem*" demiştir. Konunun fetavahaneye sorulması üzerine fetevahane de Kara Mustafa'nın karısının yatağında yatmaması nedeniyle şartın gerçekleşmediğini belirterek karı-koca muamelesinin devam ettiği Ayuş'a bildirilmiştir¹⁶⁷.

Şartlı talaklarla ilgili burada son olarak nikah akidlerinde bazı şartlara rastladığından bahsedelim. Örneğin bazı kadınlar evliliği iyi muamele görme, akrabalarını ziyaret edebilme, çocuklarının iyi bir eğitim görmesi veya kocası ile ayrı bir evde yaşamak gibi koşullarla kabul etmişlerdir. Duben-Behar İstanbul sicillerinde bu türden kayıtlara rastlamışlardır. Bunlardan birinde kuması olan bir kadın eşiyle ikinci kez nikahlanırken ona eşlerine adil davranması şartını koymuştur. Diğer bir kayıt ise askere giderse kendisinden karısını geçindirmesini talep etmemelerine dair gelinin akrabalarından imza isteyen bir erkeğe aittir. Ancak bunların şartlı talak mı yoksa özel şartlı bir evlilik mi olduğu konusunda hukukçular arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Böyle olmakla beraber bu gibi şartlar

¹⁶⁶ Savaş, *a.g.m.*, s. 528.

¹⁶⁷ *152 Numaralı Antep Şer'iyye Sicili*, Belge No: Yok, Sayfa No: 48, (7 Rebiülevvel 1302/25 Aralık 1884).; Yıldırım, M. A. (2006). *152 Numaralı (H. 1302-1303/M. 1884-1885) Ayntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, s. 92-93.; Düzdağ, *a.g.e.*, s. 51, Mesele: 126.

kadınlara evlilik içindeki konumlarını yükseltme ve kocanın şarta uymaması halinde kadınlara boşanma davası açma hakkını sağlaması bakımından önemli olmuştur¹⁶⁸.

1.1.1.5. Boşama Yetkisinin Kadına Verilmesi “*Tefvîz-i Talak*”

İslam Hukuku’na göre boşama yetkisine esas itibarı ile koca sahip olmakla beraber koca, nikah anında veya daha sonra bu yetkiyi karısına verirse kadın da bu yetki dahilinde boşanma hakkını kullanabilir. İslam hukukunda buna “*tefvîz-i talak*” adı verilmektedir¹⁶⁹. Boşanma hakkının tefvîzi aynı zamanda temlik (mülk olarak verme) bir tasarruftur. Bu nedenle karısına boşanma hakkı veren bir kocanın bu kararından geri dönmesi mümkün değildir. Nikah akdi esnasında koca “*istediğin zaman ihtiyarın elinde olsun*” gibi kadına ayrılma hakkı verir¹⁷⁰ yahut kadın istediği zaman kocasını boşayabileceği şartını ileri sürer ve koca da bunu kabul ederse tefvîz gerçekleşmiş olup kadın dilediği zaman kocasını boşayabilmektedir¹⁷¹. Fakat koca, boşama yetkisini evlendikten sonra karısına devreder ise kadın bu hakkını bulunduğu topluluğu terk etmeden kullanmalıdır. Boşanmayı reddetmek, bulunduğu topluluğu terk etmek, boşanma ile ilgili olmayan bir işle uğraşmak veya sohbete dalmak kadının bu yetkisini kaybetmesi anlamına gelir. Yani kadın bu yetkiyi bir daha kullanamaz. Eğer koca, bu yetkiyi “*dilediğin vakit kendini boşa*” şeklinde karısına devreder ise kadın bu yetkisini hemen o toplulukta kullanmak zorunda değildir¹⁷².

Koca, karısına bu yetkiyi verirken “*nefsini ihtiyar et*”, “*işin kendi elindedir*”, “*dilersen kendini boşa*” gibi ifadelerden birini kullanabilir. “*Nefsini ihtiyar et*” deyiimi ile koca, karısına “*kendini boşa*” dediği takdirde kadın kocasının bu vekaletini kabul de edebilir red de edebilir. Kabul eder ise kendini boşar. “*İşin kendi elindedir*” deyiimi ile ise kadın kocası tarafından kendisine tanınan boşanma çeşitlerinden birini tercih etmek konusunda serbesttir. Şöyle ki koca, karısına “*kendini bir veya iki talak ile boşayabilirsin*” der ise kadın bu iki

¹⁶⁸ Duben, A., Behar, C. (1996). *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*. (Birinci Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 133.

¹⁶⁹ Cin, *a.g.e.*, s. 68-69.; Aydın, *a.g.e.*, s. 110-112.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 369.; Aktan, İslâm Aile..., s. 418.

¹⁷⁰ Berki, O. F. (1943). *Türk Hususî Hukuku Düvelinde Boşanma ve Ayrılık*. (Birinci Baskı). İstanbul: Kenan Matbaası, s. 110.; Çandarlı Z., Berki, O. F. (1949). *Medeni Kanun ve Devletler Hususi Hukukunda Boşanma-Ayrılık ve Buna Mütedair Yargıtay Kararları*. (Birinci Baskı). Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O, s. 3.; Mesela kadın erkeğe boşama hakkı elinde olmak üzere “*seninle evlendim*” erkek de “*o şekilde seni karılığa kabul ettim*” dese bu boşanma yetkisi gerçekleşmiş olur. Bkz. Asutay, H. (1999). *Sorulu-Cevaplı Nikah ve Talak*. (Birinci Baskı). Ankara: Hacegan Yayınları, s. 76.

¹⁷¹ Semiz, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁷² Cin, *a.g.e.*, s. 68-69.; Semiz, *a.g.e.*, s. 44.

boşanma şeklinden birini serbestçe tercih edebilir. “*Dilersen kendini boşa/kaderin kendi ellerinde*” deyimleriyle kadın, kocasını dilediği boşanma şekli ile boşama yetkisine sahip olur¹⁷³.

Tefvîz-i talak’da boşanmanın çeşidi yani talak-ı ric’i ya da talak-ı bâin olması kocanın niyetine ve kullanılan tabirlere bağlıdır. Koca, açıkça dönülebilir veya ayırıcı boşanma istediği halde kadın yetkisini aşarak aksini yaparsa kocanın istediği boşanmanın gerçekleştiği kabul edilir. Boşanma sayısı konusunda karı-koca arasında anlaşmazlık olursa, mesela koca iki boşanmaya yetki verdiği halde kadın üçlü boşanma yolunu tercih ederse bu boşanmalardan hiçbirisi meydana gelmemiş kabul edilir. Fakat koca üçlü boşanmaya yetki verdiği halde kadın bir talak-ı ric’i ile boşanırsa bu geçerli sayılır¹⁷⁴.

Osmanlı toplumunda boşanma yetkisinin kadına verildiğine dair örneklerle rastlanmakla beraber sayıları sınırlıdır. Bu örnekler de genellikle evlilik devam ederken boşanma yetkisinin kadına devredilmesi ile ilgilidir¹⁷⁵. Mesela 3 Cemaziyelahir 1160 (12 Haziran 1747) tarihli sicil kaydına göre Zeyneb binti Ali kocası Abdurrahman bin Abdülkâdir’in on altı ay önce Şam’a giderken “*eğer on aya kadar gelmezsem iraden elinde olsun*” diyerek boşanma yetkisini kendisine verdiğiinden bahisle, on aylık süre tamamlandığından, bu yetkiyi kullanmıştır¹⁷⁶. Nikâh âkdi esnasında boşanma yetkisinin kadına devredilmesine ise pek rastlanmadığı kabul edilmektedir¹⁷⁷. Hatta Aydın, bu yetkinin nikah anında verildiğine dair incelediği kadarıyla bir örneğe rastlayamadığını, bunun tek istisnasının Osmanlı padişah kızlarının olduğunu söylemiştir¹⁷⁸. Ancak E. Yakut tarafından 20 Mayıs 1894 tarihli Develi şer’iyye siciline ait bir kayıta padişah kızlarının dışındaki kadınlara da nikah anında boşanma yetkisinin verilmiş olduğu tespit edilmiştir¹⁷⁹. Bu sicil kaydına göre Zahide isimli

¹⁷³ Cin, **a.g.e.**, s. 68.

¹⁷⁴ Cin, **a.g.e.**, s. 69.; Bilmen, Ö. N. (1985). Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu. (Birinci Baskı). C. 2. İstanbul: Bilmen Yayınevi, s. 261.

¹⁷⁵ Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 369.; Yakut, Orta Anadolu..., s. 252.; Yılmaz, **a.g.t.**, s. 238.; Aydın, **a.g.e.**, s. 110.; “...evlilik hayatı içerisinde her kadın, kocasının talak niyetiyle ‘iraden elinde olsun’ sözüyle tefviz hakkına sahip olabilmış ve böyle bir sözün akabinde, kocası istemediği halde mahkemenin bilgisi dahilinde, evlilik hayatını sona erdirebilmiştir. Sicillerde nadiren de olsa böyle örneklerle rastlanmaktadır”. Bkz. Kurt, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁷⁶ Aydın, **a.g.e.**, s. 110.

¹⁷⁷ Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 369.; Yakut, Orta Anadolu..., s. 252.; Yılmaz, **a.g.t.**, s. 239.

¹⁷⁸ Aydın, **a.g.e.**, s. 110-111.

¹⁷⁹ Yakut, Orta Anadolu..., s. 252.; B. Pamuk, Erzurum’a ait bir kayıta nikah esnasında kadının kocaya birtakım şartlar ileri sürerek boşanma hakkını ele aldığını anlatmaktadır. Ayrıca Kayseri şer’iyye sicilleri üzerine çalışan Jennings’in on bir tane boşanma davasının nikah esnasında ileri sürülen şartlardan dolayı olduğunu ifade ettiğini aktarmıştır. Bkz. Pamuk, B. (2003). XVII. Yüzyıl Erzurum’unda Toplumsal Bir Vaka: Şartlı Boşanma. **Sosyal Bilimler Dergisi**, 3(30), s. 109.

bir kadın babası tarafından 551 kuruş mehr-i muaccel, bir kat yatak, bir kilim ve bir batman mehr-i muaccel üzerine ve boşama yetkisinin kendisine tefvîz edilmesiyle İbrahim isimli biriyle evlenmiştir. Bu belge Zahide'nin boşanması sonucunda alacakları için babasını vekil tayin etmesi üzerine kayıtlara geçmiştir¹⁸⁰.

Fakat yukarıdaki kayıt dışında bu konuda başka bir örneğe rastlamamamızı Osmanlı toplumunda uygulamada kadınlara bu yetkinin çoğunlukla verilmediği¹⁸¹ şeklinde yorumlayabiliriz. Aksi halde evliliğini sonlandırmak isteyen kadınlara ait muhâla'a kayıtlarının sayısının bu kadar fazla olmaması gerekirdi. Hâlbuki belgeler bunun aksini göstermektedir. Bu konudaki örneklerin az olması muhtemelen daha sonra vazgeçme imkânı olmadığı için, erkeklerin boşama yetkilerini kaybetme endişesi yaşamak istememelerinden ileri gelmiştir¹⁸². Böyle olduğunu düşünmekle beraber boşanmaların mahkemeye gitmeden gerçekleşebileceği de ihtimal dahilinde¹⁸³. Fakat yinede muhâla'a kayıtlarının fazlalığı bu savı çürütmektedir. Bunun yanında kadınların bu haklarından haberdar olmadığını da söyleyebiliriz. Nitekim fıkıh kitaplarının tefvîz-i talak yönteminin kadınlara öğretilmemesini ihtiyaten tavsiye ettiği yönünde görüş bulunmaktadır. Bu görüşe göre bu haklarından haberdar olan kadınlar, yüksek ihtimalle, evlenirken tefvîz yetkisinin kendilerine verilmesini şart koştukları için bu yetkinin kadınlara verilmesi sakıncalı görülmüştür¹⁸⁴. Konuyla ilgi olarak Velidedeoğlu da tefvîz-i talak gibi bir imkanın varlığından yalnız

¹⁸⁰ "Ali Beğ ibn-i İbrahim zevç-i dâhilim olub benim babam Seyyid efendi beni Ali Beğe beş yüz elli guruş mehr-i mu'accele ve bir kat yatak ve ir kilim ve bir batman mehr-i muaccele tesviyesiyle akd-i nikah idüib merhum Ali Beğe vekil bulunan Tefvîk Mehmed ibn-i Ahmed dahi bade'l-kabul hin-i akd-i tâlakı kendi yedime tefvîz iderek şu şartla akd-i nikah olunmuş idim. Bu husus için merkûm Ali Beğden tefrik ve yedinde mütekarrir ve ma' kud-ün-aleyh olan beş yüz elli bir guruş mehr-i müeccele ve bir kat yatak bir batman nühasiye ve bir kilim mehr-i mu'accele ve iddet-i mu'ayene-i mâ'lumenin imzasına değin nafakamı Ali Beğden talep ve dava ve ahz-u kabza ve makbuzatı bana teslim... ve'l-hâsıl mütevakkıf olduğum umurun küllisini ifâya tarafımdan hazır-ı bil-meclis pederim Seyyid Efendi ibn-i Cafer'in merkumu vekâlet-i amme-i mutlaka-i sahiha-i şer'iyye ile....". Bkz. Süme, M. (1993). **42 Numaralı Develi Şer'iye Sicili**. Yayımlanmamış Yüksek Lisans. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, s. 79.; Batman, iki okkadan sekiz okkaya kadar değişir. Genellikle altı okkadır. Halen kullanılan ölçü birimine göre sekiz kilo kadardır. Ancak bu kayıta iki defa mehr-i muaccelden bahsedilip mehr-i müeccele değinilmemesi nedeniyle yanlış okunduğunu düşünmekteyiz. İkinci miktar yüksek olduğu ve genellikle muaccelden sonra müeccel mehir zikredildiği için ikinci miktar mehr-i müeccel olabilir. Nitekim belgenin devamındaki kargaşa da yanlış okuma olduğuna işaret etmektedir.

¹⁸¹ Yakut, Orta Anadolu..., s. 252.

¹⁸² Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 369.; Yılmaz, **a.g.t.**, s. 239.

¹⁸³ Batılı seyyahlardan Mohammad Ali Syed, 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda erkeklerin boşanmak için talak haklarını kullandığını, kadınların ise boşanmak için mahkemeye müracaatta bulunduğunu anlatırken, evlilik öncesi eşler arasında yapılan tefvîz-i talak anlaşması çerçevesinde kocaların boşanma haklarının mahkemeye gitmeden kadın tarafından da kullanılmasını kabul ettiği durumlar da olduğunu kaydetmiştir. 1878 yılında İstanbul'da bulunan Harvey ise bir kadının eşinden ancak kadıya başvurarak boşanabildiğini ve bu durumda da özgürlüğünün karşılığında malını ve mehrini almamayı kabul ettiğini söylemiştir. Bkz. Akman, F. B. (2011). **Batılı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını**. İstanbul: Etkileşim Yayınları, s. 106 ve 122.

¹⁸⁴ Kesikioğlu, O. (1988). **Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku**. (Dördüncü Baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 210.

kadınların değil, erkeklerin de haberleri olmadığından, bunun halka öğretilmediğinden bahisle “... yalnız padişah ve bazan vezir kızlarının evlenmesinde bu şart koşulurdu ki, hanım sultan beğenmediği kocasını boşayabilsin!”¹⁸⁵ demiştir.

Gerçekten de yukarıdaki bahsettiğim örnek dışında, talak yetkisinin nikah akdi sırasında kadınlara devredilmesini ve bu hakkın kadınlar tarafından kullanılmasını sadece Osmanlı padişah kızlarının evliliklerinde görmekteyiz¹⁸⁶. Mesela Ziyaeddin Efendi’nin kızı Behiye Sultan (V. Mehmet Reşat’ın torunu) Yıldız Sarayı Hümayunu’nda 3 Cemâziyelahir 1334 (7 Nisan 1916) tarihinde “... ben nefsimi emr u talak yedimde olmak şartıyla ve icabı benim vekilim canibinden ...” diyerek, 1.000 kese mehr-i müeccel ve 1.000 kese mehr-i muaccel mukabilinde Said Hilmi Paşazade Ömer Bey ile evlenmiştir. Fakat bir süre sonra “... zevc-i müşarun ileyh kable’ d-duhul taşrada azimet ederek elyevm Dersaadet’e avdet etmediğinden ve aramızda hüsnü mu’aşeret te’sisi mümkün olmadığı tahkik ettiğinden bu kere ben bi’l-isale talakı ihtiyar ve nefsimi tatlik eyledim”¹⁸⁷ diyerek Said Hilmi Paşazade Ömer Bey’i boşamıştır. Benzer şekilde Ziyaeddin Efendi’nin diğer kızı Düriye Sultan 4 Recep 1338 (24 Mart 1920) tarihinde talak yetkisi elinde olmak şartı ile evlendiği Naime Sultan Hazretlerinin oğlu Mehmed Cahid Bey’i aralarında geçimin mümkün olamayacağı gerekçesiyle boşamıştır¹⁸⁸.

Bu uygulamanın tam olarak ne zaman başladığı bilinmemekle beraber G. Akyılmaz belirli bir tarihten sonra¹⁸⁹, M. A. Aydın 16. asırdan sonraki bir tarihte başlamış olduğunu, Ç. Üçok ise Osmanlı Devleti’nin başlangıcından itibaren hanedan üyesi olan kızlara bu yetkinin verildiği yönünde fikir ileri sürmüştür¹⁹⁰.

Tefvîz-i talak yetkisinin kadınlar tarafından kullanılması ile ilgili karşılaştığımız belgelerden biri de Sultan Vahdettin’in kızı Fatma Ulviye Sultan ile Sadrazam Tevfik Paşa’nın oğlu İsmail Hakkı Bey’in¹⁹¹ boşanmalarına dairdir. F. Ulviye Sultan “*Hanedan-ı Âl-i Osmani*

¹⁸⁵ Velidedeoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁸⁶ Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 369.; Aydın, *a.g.e.*, s. 111-112.

¹⁸⁷ BOA, İ. DUİT., 6/66, (29 S 1339).

¹⁸⁸ BOA, İ. DUİT., 6/74, (5 Ra 1340).

¹⁸⁹ Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 369.

¹⁹⁰ Aydın, *a.g.e.*, s. 112.

¹⁹¹ İsmail Hakkı Bey son sadrazam Tevfik Paşa’nın oğlu. 1881 de Atina’da doğmuştu. Annesi İsviçreli Elisabeth idi. 1908’den sonra askeri eğitim almak için Almanya’ya gitti. Ancak bu sırada başlayan Balkan Savaşları’na gitmek için eğitimini yarıda bıraksa da daha sonra tamamladı. Bkz. Kırpık, C. (2009). Anadolu’da Savaş, İstanbul’da Kanun Hazırlığı ve Hanedan-ı Âl-i Osman Kararnamesi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (19), s. 20.

Kararnamesi”nin 19. maddesine uygun olarak 23 Zilhicce 1332 (12 Kasım 1914) tarihinde İ. Hakkı Bey ile evlenirken “... *ben nefsimi emr-i talak yedimde olmak şartıyla* ...” diyerek boşanma yetkisinin kendi elinde olmasını şart koşmuş ve İ. Hakkı Bey’in vekili de bunu kabul etmiştir¹⁹². Fakat İ. Hakkı Bey Anadolu’da Yunanlılara saldırı hazırlıklarının sürdüğü bir sırada Ankara’ya davet edilmesi üzerine F. Ulviye Sultan’dan habersizce 27 Ocak 1922 tarihinde Anadolu hareketine katılmış ve geri dönmemiştir¹⁹³. Bu dönemde F. Ulviye Sultan kocasından boşanma işini ele almıştır. Buna ne zaman başladığı tam olarak bilinmemekle beraber 22 Haziran 1338 (19 Mayıs 1922)’de boşanma yetkisini kullandığına dair düzenlenen belgeden anlaşıldığı kadarıyla eşinin gidişinden 4 ay sonra boşanma işlemini gerçekleştirmiştir¹⁹⁴.

Hanedan ailesine ait boşanma kuralına göre eşlerin arasında iyi geçim mümkün olmadığı yahut evliliğin devamına mani bir durum ortaya çıktığında sultan durumu padişaha iletir, padişah da konuyu encümene havale ederdi. Encümen anlaşmazlığın nedenlerini inceler ve taraflar arasında uyuşmanın mümkün olmayacağı anlaşılır ise boşanmanın gerçekleşmesine dair bir mazbata düzenlenirdi. Bunun üzerine padişah boşanmanın gerçekleşmesine izin verirdi¹⁹⁵. Nitekim F. Ulviye Sultan şu sözleri söyleyerek talak-ı bâin ile boşanma yetkisini kullanmıştır. Ayrıca mehir hakkından da vazgeçmiştir:

*...beynimizde hüsnü mu’aşeretin devamı mümkün olmadığı nezd-i hümayun-ı mülükânede tahakkûk eylediği takdirde vekâleten ikâ’-ı talak buyurmak üzere amm-ı efhâmım cennet mekân Sultan Mehmed Han-ı Hamis Hazretleri’ni tevkil etmiş idim. Zevc-i müşarunileyh ile aramızda hasıl olan adem-i imtizacdan naşi hüsnü mu’aşeretin devamı mümkün olamayacağı tahakkûk eylemesine mebni şayan buyrulan müsa’ade-i seniyye cenab-ı padişahi üzerine*¹⁹⁶.

C. Kırpık çalışmasında eğer damat İ. Hakkı Bey eşi F. Ulviye Sultanı boşamak isteseydi bunun Hanedan-ı Âl-i Kararnamesi hükümlerine göre mümkün olamayacağını ve belki de İ. Hakkı Bey’in eşinden ayrılmak için Anadolu’ya geçmesinden başka çare bulamamış olacağından bahsetmiştir¹⁹⁷. Bu kanıya varmasında muhtemelen incelediği Hanedan defterinde konuyla ilgili bir açıklık bulunmaması etkili olmuştur. Zira Milli Mücadele’ye

¹⁹² BOA, İ.DUİT., 6/46, (25 L 1340); BOA, İ. DUİT., 6/45, (25 M 1340).

¹⁹³ Bardakçı, M. (2006). *Şahbaba*. (İkinci Baskı). İstanbul: İnkılap Yayınları, s. 211-212.; Kırpık, *a.g.m.*, s. 20.

¹⁹⁴ BOA, İ. DUİT., 6/46, (25 L 1340); BOA, İ. DUİT., 6/45, (25 M 1340).; Bardakçı 5 ay olduğunu söyler. Bkz. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 211.

¹⁹⁵ Kırpık, *a.g.m.*, s. 21

¹⁹⁶ BOA, İ. DUİT., 6/46, (25 L 1340).; BOA, İ. DUİT., 6/45, (25 M 1340).; Ek-5.

¹⁹⁷ Kırpık, *a.g.m.*, s. 22.

katılan İ. Hakkı Bey'in 26 Ağustos 1338 (26 Ağustos 1922) tarihinde kardeşine gönderdiği mektubundan F. Ulviye Sultan'dan boşanmak istemediği ve buna engel olmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. O, mektubunda şunları söylemiştir:

Ben mücahede-i milliyeye iştirak etmek üzere müfarekat ettiğimde namusumun vekayesi ve ailemin istirahatı için vasıtan ile takdim eylediğim istirhamnamem niçin nazar-ı itibara alınmadı ve ailem niçin yalnız başına bırakıldığının sebebi nedir? Ben burada mukaddesi vazifemi ifa etmekte iken maazallah zevcem acaba irtikab etdi mi? Öyle müesseyf bir hal vâki' olmamış ise refikamın menfaati ve çocuğumun ve benim saadetim için ayrılmayı kattiyyen kabul edemeyeceğim¹⁹⁸.

Bunun yanında M. Bardakçı, İ. Hakkı Bey'in Büyük Taarruz için İstanbul'dan Ankara'ya gizli kanallarla çağrılan subaylar arasında olup, gidişinden karısının bile haberi olmadığını, hatta yol hazırlıklarının farkedilmemesi için bir hafta önce sudan bir bahane yaratarak F. Ulviye Sultan ile tartışıp, yatak odasını ayırıp yola sessizce çıktığını anlatmaktadır. Nitekim F. Ulviye Sultan daha sonraki yıllarda İ. Hakkı Bey hakkında “onu asla affetmem... Ben yatağında, kızım beşikte uyurken kaçır gibi gidişini asla affedemem” demiştir¹⁹⁹.

İ. Hakkı Bey'in mektubunda dikkat çeken diğer bir husus ise F. Ulviye Sultan'ın “histerlik” hastası olması ve İ. Hakkı Bey'in evlenirken bu hastalıktan haberdar edilmemesiydi. Bu durumu “... refikamın izdivacından evvel histerlik halleri olduğunu pederleri ve etibbaca malum iken ben kattiyyen haberdar edilmemişdim ve bilmiş olsa idim böyle bir yüke katlanamazdım...” şeklinde anlatan İ. Hakkı Bey şöyle devam etmiştir: “... lakin şimdi müteehhil bulunuyorum ve yine mezkur histerlik hallerin tesiriyle taleb edilmekte olan talak kabul edecek olur isem manen ve maddeten mutazarrar ve mağdur olacağımdan kat'i suretde red ederim ²⁰⁰”.

Ayrıca, F. Ulviye Sultan'ı şuur sahibi biri zannettiğinden nikah akdi esnasında talak yetkisinin ona verilmesini kabul ettiğini söyleyen İ. Hakkı Bey, “... talak vekaletinin muvaffakatim olmaksızın herhangi gıyabi bir hükmü tatbik edilmek istenilirse bunun hükmü olmayacağını ve Ulviye Sultan halen meşru' zevcem olduğunu kendilerine tebliğ edilmesini rica ederim kardeşim²⁰¹” demiştir.

¹⁹⁸ BOA, HSD. AFT., 6/118, (16 M 1341).

¹⁹⁹ Bardakçı, a.g.e., s. 211- 212.

²⁰⁰ BOA, HSD. AFT., 6/118, (16 M 1341).

²⁰¹ BOA, HSD. AFT., 6/118, (16 M 1341).

İ. Hakkı Bey'in bu mektubu üzerine kardeşi, talak-ı bâin kararının tekrar gözden geçirilmesi için Encümen-i Âl-i Hanedan Başkitabet Aliyyesi'ne 28 Eylül 1922 tarihinde arzuhal vermiştir ve bu arzuhalde üç husus üzerinde durmuştur²⁰². Bunlardan birincisi, İ. Hakkı Bey'in, talak yetkisini F. Ulviye Sultan'ın elinde bulunmasını vekâleten yerine getirilmek üzere kabul ettiği fakat vekil olarak tayin edilen kişinin vefatı üzerine yeniden bir vekil tayini hakkında İ. Hakkı Bey'den izin alınmadığı için talak hakkının şer'an İ. Hakkı Bey'in eline geçmesidir. İkincisi harp cephesinde bulunan bir askerin aile meselesinde hiçbir mahkemenin böyle ağır bir kararı kabul edemeyeceği Encümen-i Âlice de dikkate alınarak buna uygun hareket edilmesi gerektiğidir. Üçüncüsü, F. Ulviye Sultan'ın talak beyan ederek Hanedan Âl-i Osman Kararnamesi'ne uygun hareket ettiğini iddia etmesidir. Hâlbuki söz konusu kararnamede yer alan maddeler tafsilatlı bir şekilde tetkik edildiğinde gereği ile “*telif-i beyn (ara bulma, barıştırma)*”ın Encümen-i Âli'ce dikkate alınmadığı için bu konunun yeniden tetkik ve tashih edilmesi gerektiğidir²⁰³.

Tefvîz-i talakla ilgili olarak hanedan ailesine mensub her kadının talak yetkisini elinde bulundurarak evlenmediğini de burada belirtelim. Mesela Sultan II. Abdülhamit'in kızı Ayşe Sultan'ın iddet müddeti dolup başka biriyle evlenebileceğine dair olan 11 Recep 1339 (21 Mart 1921) tarihli belgeden Ayşe Sultan'ı kocası Ahmet Nami Bey'in geçimsizlik nedeniyle İsviçre'nin Cenevre şehrinde iken 21 Eylül 1918 tarihinde boşamasından Ayşe Sultan'ın elinde boşanma yetkisinin olmadığını çıkartabiliriz²⁰⁴.

Hatta bazı sultanlar nikâh akdi esnasında boşanma yetkisini ellerine al(a)madıkları için boşanmak istedikleri zaman, kocaları da kendilerini boşamayınca, boşanmanın sağlanması hususunda padişaha mektup yazmışlardır. Mesela V. Murad'ın kızı Hatice Sultan kocası Vasıf Paşa'dan boşanmak istediğinde, elinde talak yetkisi olmadığı için, bu isteğinin yerine getirilmesi hususunda padişaha mektup yazmıştır²⁰⁵. Hatice Sultan'ın evliliğinin ilginç olan tarafı onun rızasız bir şekilde evlendirilmesi, haliyle bu evliliğin ona zulm gelmesidir. Nitekim bu manada Sultan Mehmed Vahdettin 21 Kanunusani 1324 (3 Şubat 1909) tarihli

²⁰²BOA, HSD. AFT., 19/41, (1 S 1341).

²⁰³BOA, HSD. AFT., 19/41, (1 S 1341).; Boşanmada takip edilecek usule dair konu kararnamenin Esbâb-ı Mûcibe Layihası'nda “*Aile Meclisi*” başlığı altında açıklanmaktaydı. Burada özetle Hanefî Mezhebi'nin değil, Mâlikî Mezhebi'nin uygulamasının tercih edildiği belirtilmekte, buna göre taraflar istesin ya da istemesin hakem heyeti teşkil olunmaktaydı. Heyet öncelikle ailenin devamını temin için uğraşacak eğer mümkün değilse suçlu tarafın aleyhine sonuçlar doğuracak şekilde evlilik sona erdirilecekti. Bkz. Kırpık, *a.g.m.*, s. 186.

²⁰⁴BOA, İ. DUİT., 6/21, (11 B 1339); BOA, İ. DUİT., 6/20, (5 B 1339).

²⁰⁵BOA, Y.E..KP., 43/4208, (29/Z/1341).

yazısında büyük biraderi Sultan Murad'ın kızı Hatice Sultan'ın bir mahiyet ve meziyeti bulunmayan ve hiçbir suretle layık olmayan Vasıf Paşa ile hilaf-ı şer'i ve vicdan olarak birkaç sene önce evlendirildiğini fakat böyle zoraki, zulm ve iki tarafın da rızası olmaksızın akd edilen nikahın şer'an sahih ve geçerli olamayacağının doğal olduğunu, mahkemeye müracaat ile nikahın hükümsüzlüğünün isbatının mümkün olduğunu fakat ailelerine ait böyle özel bir meselenin bu suretle ortaya çıkarılıp dile düşmenin uygun olmayacağını belirterek bu işin bir an evvel güzellikle neticelenmesini ve Refik bey vasıtasıyla cevap verilmesini rica etmiştir²⁰⁶.

Konumuzla ilgili son olarak Osmanlı saltanatının tek boşanma davasının Yavuz Sultan Selim'in kızı, Kanunî Sultan Süleyman'ın kız kardeşi Şahi Sultan ile “*Tevarih-i Ali Osman*”ın yazarı Lütî Paşa arasında gerçekleştiği ve mahkeme kararı ile boşandığının ileri sürüldüğünü belirtelim²⁰⁷.

Bütün bunlardan sonra asıl konuya dönersek, İslam Osmanlı Hukuku'na göre kadınların boşanma haklarının olduğunu iddia edenlerin sağlam gerekçelerinden biri olan “*tefvîz-i talak*” uygulaması, her ne kadar dinen kadınlara tanınmış önemli bir hak ise de, Osmanlı uygulamasında padişah kızları hariç diğer kadınların bu haklarını kullanmasına müsaade edilmemiştir. Bu durum kadınların bitirmek istedikleri evliliklerini sonlandıramamasına ve/ya muhâla'a gibi kadınların aleyhine olan boşanma yöntemine başvurmalarına neden olarak yeni bir aile hukuku hazırlanması ihtiyacını ortaya koymaktadır.

1.1.2. Kadının Bedel Ödeyerek Kocayı Boşanmaya İkna Etmesi “*Muhâla'a*”

İslam Hukuku'nda evlilik birliğini sona erdirmenin bir diğer yolu “*muhâla'a*” veya “*hul*” adı verilen karı kocanın anlaşmalı boşanmasıdır. Muhâla'a terimi giyilmiş olan evlilik giysisinin ortadan kaldırılması ya da reddedilmesi anlamına gelmektedir. Burada kocalar ve kadınlar için Kuran'da yer alan mecaza gönderme yapılmaktadır: “*Onlar sizin için giysidir, sizde onlar için giysisiniz*”²⁰⁸. Aynı zamanda muhâla'a kadının kocasına vereceği bir bedel karşılığında talakı satın almasıdır²⁰⁹. Mesela Kayseri'nin Gesi Karyesi'nden Bağdat binti Abdullah kocası Hızır Bâli bin Hasan'ın kendisi üzerine bir kızı nikahlamasından şikayetle

²⁰⁶ BOA, Y. EE. KP., 34/3357, (12 M 1327).

²⁰⁷ Eraslan, S. (2013). *Kadın Sultanlar*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, s. 107-112.

²⁰⁸ Zılfi, a.g.m., s. 268-269.

²⁰⁹ J. Schacht. J. (1979). Talak, *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul: MEB Yayınları, s. 688.

“... *ben üzerime nikâh olduğu değilüm, beni boşasın ...*” diyerek davacı olunca Hızır Bâli “*âcizlik getirürse talâkın satun alsın*” demiştir. Bunun üzerine Bağdat Hanım mehri müeccelinden vazgeçip, bir leğen, bir sini ve karyedeki nısf-ı bağıni kocasına vererek boşanmaya razı olmuştur²¹⁰. Kur’an-ı Kerim’de “*Eğer erkek ve kadının, Allah’ın sınırlarında duramayacaklarından korkarsanız, o zaman kadının (ayrılmak için) verdiği fidyede (hakkından vazgeçmesinde) ikisine de bir günah yoktur*”²¹¹ denilmiştir.

Eşlerin karşılıklı rızalarına dayanan bu boşanma yöntemi, evlilik sözleşmesinde olduğu gibi, karı-kocanın yahut onların vekillerinin teklif ve kabulü ile gerçekleşmektedir²¹². Boşanma kadın tarafından teklif edilirse prensip olarak kadın erkeğe bir bedel öder²¹³. Bu belirli bir nakdi bedelin ödenmesi şeklinde olabileceği gibi mehir alacağından vazgeçmek veya mehir tesisine elverişli olan herhangi bir mal vermek şeklinde de olabilir. Fakat bazı mezheplere göre muhâla’a herhangi bir tazminat ödenmeksizin de gerçekleşebilir²¹⁴. Nitekim F. Davis, karşılıklı rızaya dayanan boşanmada kadının mehrinden vazgeçmesinin gerekli olup olmadığına ilişkin ulemada görüş ayrılıkları olduğunu, uygun gerekçeler olmaksızın koca evini terkeden kadının nikah bedelinden yoksun kaldığını söylemiştir²¹⁵.

Muhâla’ada mali bir tasarruf söz konusu olduğu için, evlenme ve boşanmada ehliyet için reşit olma şartı aranmamasına rağmen, bu yöntemle yapılan boşanmada erkeğin boşanma ehliyetine²¹⁶ sahip olması yeterli görülürken kadının tam ehliyetli olması yani akıl balığ ve reşit olması şartı aranmıştır²¹⁷. Mesela 21 Nisan 1852 tarihli sicil kaydında Siverek Kasabası’ndan Zarife binti Hasan’ın vekili mahkemeye gelerek 20 gün önce müvekkilinin 200 kuruş mehr-i müecceli ile iddet nafakası ve ma’ûnet süknasından vazgeçerek kocası Eyyüb bin el-Hac Ali’den boşandığını fakat Zarife’nin mecnune olması nedeniyle

²¹⁰ Savaş, *a.g.m.*, s. 524.

²¹¹ Asutay, *a.g.e.*, s. 80.; Zılfi, *a.g.m.*, s. 271.

²¹² **338 Numaralı Tarsus Şer’iyye Sicili**, Belge No: 44, Sayfa No: 22, (13 Safer 1312/16 Ağustos 1894).

²¹³ Cin, *a.g.e.*, s. 70-72.; Akyılmaz, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 370.

²¹⁴ Cin, *a.g.e.*, s. 70.; Mesela Çorum’un Akpınar mahallesinden Emine binti Feyzullah muhâla’a ile boşanırken mehr-i müccel ve iddet nafakasının yanı sıra yün döşek, yorgan, yastık, minder, tepsi, kazan gibi eşyaları da almıştır. Bkz. Korkmaz, *a.g.t.*, s. 200.; Gayrimüslimlere ait bir belgede de Döçine binti Yorgi’nin 12 filori mehir üzerine evlendiği kocası Dimo Levend ile muhâla’a yaparken mehrine karşılık olarak iki ak çarşaf, iki yastık, nakışlı küçük yastık, iki çift küpe altın isdikan, gümüş lef, bohça ve kuşak aldığı kaydedilmiştir. Bu kayıta dikkat çeken hususlardan bir diğeri de muhâla’a esnasında söz konusu bu malların verileceğine dair Dimo’nun annesinin kefil olup, Dimo’nun vefatı üzerine bunları Döçine’ye Dimo’nun annesinin vermesidir. Bkz. Yılmaz, Ç. (Editör). (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*. C. 8, İstanbul: İSAM Yayınları, s. 76.

²¹⁵ Davis, *a.g.e.*, s. 138.

²¹⁶ H. Cin buradaki ehliyetin “*mümeyyiz*” ve “*reşit olma*” olduğunu söyler. Bkz. Cin, *a.g.e.*, s. 73.

²¹⁷ Cin-Akgündüz, *a.g.e.*, 2, s. 109.

haklarından feragat etmesinin meşru olmadığını belirterek mehrinin ve nafakasının alınmasını istemiştir. Eyyüb'ün karısının mecnun olduğu iddiasını kabul etmemesi üzerine arabulucuların devreye girmesiyle taraflar 100 kuruşa sulh yapmıştır²¹⁸.

Sicillere baktığımızda cinsel ilişki ile tamamlanmış bir evlilikte muhâla'a süreci genellikle kadının kocasına boşanma karşılığında maddi tazminat önermesi ile başlamıştır: Kadınlar evlilik sözleşmesi yapılırken kocalarının vermiş yahut söz vermiş oldukları mehrin ödenmemiş kısmı olan mehr-i müeccellin tamamından ya da bir kısmından, boşanmadan sonraki üç ay için geçim giderleri olan ma'ûnet-i süknalarından feragat etmiş ve/ya belirli bir mal vermişlerdir²¹⁹. Başka bir ifadeyle boşanmak isteyen kadınlar, mehir ve nafaka gibi haklarından vazgeçerek, boşanma sonucunda kocalarının yüklenecekleri maddi külfetten onları kurtarmayı teklif ederek kocalarını boşanmaya razı etmek istemişlerdir. Trabzon Mollasiyah mahallesinden Binnaz binti Çulhazade Mehmed'e vekil tayin edildiğine dair 4 Temmuz 1880 tarihli sicil kaydına göre Binnaz Hanımın kocası Abanoszade Süleyman Efendi bin Osman ile aralarında meydana gelen husumet nedeniyle "*redd-i cevaba, sulh-u ibraya, hul'a, tatlike ve mehrini almaya bağışlamaya, nafaka almaya bağışlamaya*" razı olması kocasını boşanmaya ikna etmeye çalıştığını göstermektedir²²⁰. Kadınlar evlilik bağından kurtulmanın bedelini bu şekilde ödemiş oluyorlardı. Kocanın bu teklifi kabul etmesiyle de boşanma gerçekleşiyordu. Hatta kimi zaman kadınlar daha önce aldıkları mehirlerini dahi iade etmek zorunda kalmışlardır. 24 Nisan 1846 tarihli sicil kaydına göre Şavi aşiretinden Adile binti İsa'nın geçimsizlik nedeniyle aralarının tefrîk edilmesini istediği kocası Mehmed bin Hacı önce "*talâk vormem üç yüz kuruş mehr-i mu'accel vermişim*" diyerek boşanmayı kabul etmemiş ise de, Adile'nin ödenen mehri iade edip, mehr-i muaccellinden ve iddet nafakasından vazgeçeceğini belirtmesi üzerine boşanmayı kabul etmiştir²²¹.

²¹⁸ **443 Numaralı Siverek Şer'iyye Sicili**, Belge No: 124, Sayfa No: 27, (1 Recep 1268/21 Nisan 1852).; Yiner, A. (1996). **443 Numaralı Siverek Şer'iyye Sicili (H. 1268-1269. M. 1851-1853)**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, s. 132.

²¹⁹ Erten, **a.g.e.**, s. 114.; Aydın, **a.g.e.**, s. 42.; Zilfi, **a.g.e.**, s. 270-271.

²²⁰ **2032/218 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili**, Belge No: Yok, Sayfa No: 24, (26 Recep 1297/4 Temmuz 1880).; Okudan, M. (2004). **2032/218 Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 1296-1297/M. 1879-1880) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, s. 102.

²²¹ **204 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 262, Sayfa No: Yok, (27 Rebiülahir 1262/24 Nisan 1846).; **Ek-6.**; Taş, **a.g.t.**, s. 116.

Ne var ki bu boşanma yönteminde de boşanmayı sağlayan kocanın irade beyanı olduğu için koca boşanmaya razı olmazsa kadının boşanmayı istemiş olması tek başına yeterli olmamıştır²²². Mesela 15 Aralık 1890 tarihli sicil kaydına göre kocası Hüseyin oğlu Abdi'nin kendisini dövmesi nedeniyle evini terk ederek erkek kardeşinin evine giden Esmâ Hanım, eğer Abdi kendisine iyi davranır ve kendileri ile yaşayan kayınvalidesine ayrı bir ev açar ise eşinin evine geri döneceğini, aksi halde mehir, nafaka gibi haklarından vazgeçerek muhâla'a ile kocasından boşanmak istediğini bildirdiğinde Abdi *"muhâla'a olmam validemsiz de olamam validemle beraber durur ise gelsin bana itaat etsin"*²²³ diyerek bu isteği reddetmiştir.

Muhâla'anın kocanın rızasına bağlı olması, muhâla'a şeklindeki boşanmanın kocanın sahip olduğu talak yetkisinin kadın tarafındaki eşdeğeri olmadığını göstermektedir. Zira muhâla'anın gerçekleşebilmesi için kocanın rıza göstermesi gerekirken, talakta kadın kesinlikle karşı çıksa bile boşanma koca bunu söyler söylemez gerçekleşiyordu²²⁴. Bu nedenle normal şartlar altında kocalarını muhâla'aya razı edemeyen kadınlardan bazıları kocalarını boşanmaya ikna etmek için evlerini terk etmişlerdir²²⁵. 1 Eylül 1891 tarihinde Eskişehir'in Paşa mahallesinden Halil kızı Elife kocası Osman oğlu Halil İbrahim'i dava ederek aralarındaki şiddetli geçimsizlik nedeniyle 5 yıl önce kocasının evinden kaçtığını söyleyip kocasının ya nafakasını vermesini ya da kendisini boşamasını istediğinde, Osman oğlu Halil İbrahim 3 ay önce Elife'nin kaldığı eve gittiğini fakat orada dövüldüğünü ve bunu şahitlerle ispatlayabileceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Elife mehir, nafaka ve oturacağı yerin masrafının karşılanması gibi haklarından vazgeçerek kocasına muhâla'a teklifinde bulunmuştur. Kocasının da kabul etmesiyle talak-ı bâin ile boşanmışlardır²²⁶. Ancak bu gibi durumlarda genellikle kocalar mahkemeye müracaatta bulunarak eşlerinin evi terk ettiğini söyleyip, eşlerinin eve dönüp kendilerine itaat etmesi yönünde uyarılmalarını istemişlerdir. Mahkeme sonucunda da kadınlar genellikle evlerine dönmüşlerdir²²⁷. Zilfi, Osmanlı ailesinde kadınların muhâla'a teklifinde bulunup kocaların bunu reddetmelerine dair sayı vermenin boşa konuşmak olduğunu, zira böyle bir teklif koca tarafından reddedilmiş ise teklif konusunda mahkeme kaydı bulunmayacağını söylemiştir²²⁸. Gerçekten de bununla

²²² Aydın, *a.g.m.*, s. 1.; Aydın, *a.g.e.*, s. 115.

²²³ Yakut, Eskişehir Şer'îye Sicillerine..., s.112.

²²⁴ Zilfi, *a.g.m.*, s. 272-273.

²²⁵ Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 369-370.; Aydın, *a.g.m.*, s. 7-8.; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 239.

²²⁶ Yakut, Eskişehir Şer'îye Sicillerine..., s. 112.

²²⁷ Korkmaz, *a.g.t.*, s. 202.

²²⁸ Zilfi, *a.g.m.*, s. 272-273.

ilgili bir sicil kaydına, bir de arzuhale rastladık. 12 Teşrinisani 1335 (12 Kasım 1919) tarihli Erzincan'a ait bu sicil kaydına göre Firdevs isimli bir kadın, kocasının kendisine ait eşyaları satması nedeniyle annesinin evine gittiği süreçte kocasının da annesinin evine gelerek kendilerini darb ve işkence ettiğinden şikayetle ve emniyette olmamaları nedeniyle kocasına muhalaa teklif etmiştir. Ancak kocası kabul etmemiştir²²⁹. Arzuhalde ise Saruhan sancağına bağlı Kasaba kazası Zeytincik mahallesinden Çaker Hacı Hüseyin kızı Emine Hanım aralarındaki anlaşmazlık nedeniyle boşanma talep ettiği kocası Gök İbrahim oğlu Manav Mehmed'in boşamayı reddetmesi üzerine şer'i mahkeme aracılığıyla boşanmalarının sağlanarak emlak ve eşyasının kendisine teslim edilmesine dair Saruhan kaymakamına emirname yazılmasını istemiştir. Bu arzuhal doğrultusunda Saruhan kaymakamlığına yazı gönderilmiştir²³⁰. Nitekim kocanın ısrarla boşanmayı reddettiği durumlarda ortaya Osmanlı'ya özgü bir uygulama çıktığını, kocasından mutlaka boşanmak isteyen kadınların padişah veya divan-ı hümayuna başvurarak kocalarını muhâla'aya zorladıklarını biliyoruz²³¹.

Muhâla'a yöntemiyle boşanmak isteyen kadınların mehirlerinden ve nafakalarından vazgeçmelerinin yanı sıra "*hul akçesi*" yahut "*hul bedeli*" adıyla kocalarına bir miktar para ödediği²³², hatta işin pazarlığa döküldüğü²³³ görülmektedir. Faroqhî'nin anlattığına göre boşanmak isteyen kadının kocasına bir miktar para ödemesi çok karşılaşılan bir durumdu²³⁴. Mesela Üsküdar'ın Gekboze kazasından Ümmügülsüm binti Mehmed muhâla'a ile boşanırken kocasına 600 kuruş hul bedeli ödemiştir²³⁵. Çorum'a ait bir sicil kaydında ise bir

²²⁹ Gökbayır, S. (2013). *Osmanlı Hukuk Sisteminde Fıkıhın Belirleyiciliği Erzincan Şer'iyye Sicilleri Evlenme-Boşanma Kayıtları Örneği (Günümüz Erzincan'ı ile Mukayeseli)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 91.

²³⁰ BOA, A. MKT. UM., 141/71, (03/Z/1269).

²³¹ Yılmaz, a.g.t., s. 239.

²³² Savaş, a.g.m., s. 530.; Erten, a.g.e., s. 114.; Aydın, a.g.e., s. 42-43.

²³³ Ankara'nın Helvayi mahallesinde Behiye binti Süleyman, 901 kuruş mehr-i müeccel üzerine evlendiği Abidinoğlu Mustafa bin Abidin'den boşanırken mehir, iddet nafakası ve geçim masrafları için 200 kuruş toplam 1.101 bir kuruş alacağından 600 kuruşunu hul bedeli olarak kocasına hibe edip, 500 kuruş alacak hakkını aylık 50'şer kuruş olarak on ayda tarafına ödenmesi hususunda senet almıştır. Ancak Mustafa'nın bunu ödememesi üzerine Behiye Hanım davacı olunca, Mustafa'ya borcunu ödemesi hususunda tembihte bulunulmuştur. Bkz. *1003 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili*, Sayfa No: 62, Belge No: 141, (23 Şevval 1327).

²³⁴ Faroqhî, S. (2011). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*. (Çev: Elif Kılıç). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Eserin orijinali 2003'de yayımlandı), s. 130.

²³⁵ *1304 Numaralı Gebze Şer'iyye Sicili*, Belge No: Yok, Sayfa No: 62, (12 Cemaziyelevvel 1309).; Ek-7.; İbiş, E. (2004). *1304 Numaralı Gebze Şer'iyye Sicili (1289-1290 H./1873-1874 M.) Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, s. 348.

kadının mehir ve nafakadan vazgeçmesinin yanı sıra kocasına 1.000 kuruş vererek boşanabildiği görülmektedir²³⁶.

Ancak kocanın evlenirken karısına verdiğiinden ya da vermeyi taahhüt ettiği miktardan fazlasını hul bedeli olarak alması dinen hoş karşılanmıyordu²³⁷. Bu konuda Hz. Muhammed (s.a.s.)'in sahabeti Sabit bin Kays'ın karısı Cemile ile boşanmasını örnek verebiliriz. İlgili hadise göre Cemile, Sabit ile evliliğinden memnun olmadığını Hz. Peygambere anlatmış ve boşanmak istemişti. Bunun üzerine Peygamber efendimiz Cemile'den evlendikleri zaman kocası Sabit'in vermiş olduğu bahçeyi ona geri vermeyi kabul edip etmeyeceğini sormuştu. Cemile'nin "*Hemen geri veririm. Hattâ fazlasıyla iade etmek isterim*" cevabı üzerine Peygamber efendimiz "*Fazlasıyla iade etmek yoktur*"²³⁸ karşılığını vermiştir. Kadın açısından çekilmez hale gelen evliliğin boşanma noktasına varmasında kocanın bir kusuru yok ise kadının kocasından aldığı mehri iade etmesi veya buna karşılık bir miktar para yahut mal ödeyerek ayrılmasına cevaz verilmiştir. Fakat eğer koca kusurlu ise ve kadını muhâla'a teklif etmeye mecbur etmişse kadından bir bedel alması mekruhtur²³⁹. Antep'e ait bir sicil kaydına göre Şarkiyân mahallesinden Ümmühan binti Halil iki ay önce mehrinden ve nafakasından vazgeçip bir bedel ödeyerek boşandığı kocası Osman bin Ali'yi dava edip "*ol hinde bana kerh eyledi*" diyerek boşanmaya karşılık ödediği bedelin fazla olup, bunu ödemek zorunda kaldığından şikayetçi olunca taraflar arasında sulh yapılmış ve Osman, Ümmühan Hanıma 15 kuruş sulh bedeli vermiştir²⁴⁰. Fakat kendi karısını kandırmak, kendi karısına, hakkı olan malları ya da çocukların vesayetini teslim etmesi için baskı yapan kocanın bu davranışı, hukuk gözüyle hor görülse bile, kendi başına ceza konusu olabilecek bir suç olmamıştır²⁴¹.

Hul bedellerine baktığımızda başlık parası ve mehir miktarının yüksek olduğu aşiretlerde boşanma için verilen bu bedellerin daha yüksek olduğu görülmektedir. 1868 tarihli bir sicil kaydına göre İsa kızı VEDIHA Hanım aralarındaki geçimsizlik nedeniyle Kays aşiretinden olan kocası Mehmed oğlu Osman'a 2.000 kuruş hul' akçesi vererek boşanabilmiştir²⁴². Bunun yanında hul bedeli olarak paranın yanı sıra yatak, yorgan, yastık, kap, kacak, sandık,

²³⁶ Korkmaz, *a.g.t.*, s. 199.

²³⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 43.; Zılfi, *a.g.m.*, s. 281.

²³⁸ Akkad, M. *Kur'ân da Kadın Hakları*. (1977). (Çev. Ahmet Demirci). İstanbul: Çığır Yayınları, (Eserin orijinali 1959'da yayımlandı), s. 144.; Zılfi bu kadının isminin "*Habibe*" olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Zılfi, *a.g.m.*, s. 271-272.

²³⁹ Aktan, *İslâm Aile...*, s. 412.

²⁴⁰ Savaş, *a.g.m.*, s. 531.

²⁴¹ Zılfi, *a.g.m.*, s. 281.

²⁴² Taş, *a.g.t.*, s. 116.

sini, seccade gibi birtakım taşınır taşınmaz mallar da pazarlık konusu olmuştur. 8 Şevval 1307 (28 Mayıs 1890) tarihinde Elbistan kazasının Hacı Şaban mahallesinden Hanım binti el-Hac Ahmed, hul bedeli olarak bir çift altın bilezik, 11 parça bakır ve 3 takım yatağı²⁴³, Üsküdar'ın Tuzla karyesinden Şefika Hatun binti Mehmed Emin 5 adet Osmanlı altını, 5 adet çöp memlu yastık, 2 adet yün memlu döşek, 2 pembe memlu şilte, 1 ma'kad, 1 seccade, 2 adet baş yastığı, 1 nuhas sini ve 5 adet sahanı²⁴⁴, Maraş Sancağı'nın Emirli karyesinden Emine binti Abdülcelil bir takım yatağı, bir sandığı²⁴⁵, Çorum'un Abdalata köyünden Emine binti Ahmed kendi malı olan 1 ev, 1 bağ ve birer çuval, çul, nühas sini, ibrik, yün döşek, yorgan, yastığı vermek suretiyle kocasından boşanabilmiştir²⁴⁶.

Muhâla'a türü boşanmalarda kadınların iddet nafakaları ve mehr-i müeccellerinden vazgeçip, kocalarına para ve taşınır-taşınmaz mal vermelerinin yanı sıra babanın sorumluluğunda olan reşit olmayan çocukların bakım giderlerini de kendi üzerlerine aldıkları, ya da kocalarının ikna etmesiyle kabul ettikleri kadının daha da aleyhine olan muhâla'a şeklindeki boşanmalara da rastlanmaktadır²⁴⁷. Mesela 12 Eylül 1907 tarihli sicil kaydına göre Ankara'nın Direkli mahallesinden Sâre binti Hasan aralarındaki geçimsizlik nedeniyle kocası Çaycı İbrahim bin Abidin'den boşanırken “*merkûmun firâşından hâsıl ve benden mütevellid ve bi-hakkı'l-hızâne hucr ve terbiyemde bulunan bir yaşında sulbî oğlu Satılmış'ın nafakası dahî tarafımdan tesviye olunmak üzere ben talaka tâlibe olduğumda*” diyerek çocuğun bakımını da üstlenmiştir²⁴⁸. Benzer şekilde Aydın vilayetine ait fakat battal edilmiş bir kayıta, Kırkağaç kazasından Cemile binti Emin, “*üç yüz bir kuruş mehr-i müeccelim üzerine ve nafaka-i iddet-i mu'ayyenem ve ma'ûnet süknâm ile mezburun sulbinden hasıl ve benden mütevellid hala bi-hakkı'l-hizane hicr ve terbiyemde bulunan iki yaşında sağır oğlu Osman'ın nafakasını dahi nefsimde aid olmak üzere*” diyerek kocası İsmail ile muhâla'a yoluyla boşandıklarını anlatmaktadır²⁴⁹. Çorum'a ait bir sicil kaydında ise Ümit Halife mahallesinden Aişe Hatun binti Osman kocasından boşanırken mehir ve nafakasından fariğ olmak şartıyla, 4 ve 1 yaşındaki oğullarına 7 yaşına kadar bakmayı kabul

²⁴³ 456 Numaralı Elbistan Şer'iyye Sicili, Belge No: 3, Sayfa No: 242, (8 Şevval 1307).; Ek-8.; Dağıstanlı, a.g.t., s. 156.

²⁴⁴ İbiş, a.g.t., s. 112.

²⁴⁵ 456 Numaralı Elbistan Şer'iyye Sicili, Belge No: 167, Sayfa No: 292, (7 Şaban 1308).; Dağıstanlı, a.g.t., s. 265.

²⁴⁶ Korkmaz, a.g.t., s. 199.

²⁴⁷ Zilfi, a.g.m., s. 283.; Kıvrım, a.g.m., s. 387.; Aydın, a.g.e., s. 115.

²⁴⁸ 1001 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili, Belge No: 16, Sayfa No: 15, (4 Şaban 1324).

²⁴⁹ 426 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili, Belge No: 17, Sayfa No: 106, (23 Rebiülahir 1330/11 Nisan 1912).; Seven, a.g.t., s. 270-271.

etmiştir²⁵⁰. Hatta hamile kadınlar da bütün haklarından feragat ederken doğacak çocuklarının nafakalarını da kendileri karşılamak şartıyla muhâla'a yapmışlardır. 18 Şevval 1307 (7 Haziran 1890) tarihli kayda göre Elbistan kazası Hacı Hamza mahallesinden Adile binti İbrahim geçimsizlik nedeniyle kocası Halil bin Ahmed ile muhâla'a yaparken mehir, nafaka, ma'ûnet süknası ve kisve parasından vazgeçmesinin yanı sıra 8 aylık hamile olduğu çocuğunu kendi malından infak edeceğini taahhüt etmiştir. Ayrıca 250 kuruş kıymetindeki iki odalı ve havlulu mülkünü hul bedeli olarak Halil'e vermek zorunda kalmıştır²⁵¹. Ancak çocuklarının bakımını üstlenipte daha sonra çocuklarının nafakasını temin edemeyecek nispette ekonomik sıkıntı yaşayan kadınlardan bazıları mahkemeye müracaatta bulunarak kocalarının itirazlarına rağmen çocukların nafakası ve zaruri ihtiyaçları için babaları üzerinden nafaka bağlatabilmişlerdir²⁵². Mesela 20 Mayıs 1912 tarihli sicil kaydına göre Saruhan sancağına bağlı Kırkağaç kazasının Küçük Musa Ağa mahallesinden Hamidiye binti Arif muhâla'a yaptığı kocası Muhrib oğlu Seyid Ahmed bin Hacı'yı dava ederek 6 ay önce maddi haklarından vazgeçip, doğacak çocuğunun da bakımını üstlenerek boşandığını fakat fakir olması nedeniyle 50 gün önce doğan çocuğuna babasının nafaka vermesini istediğinde, babaya çocuğu için nafaka ödeme yükümlülüğü getirilmiştir²⁵³.

Sicillere baktığımızda muhâla'a kayıtlarının uygulamada talak kayıtlarından daha çok yer aldığı görülmektedir. Zilfi, muhâla'a davalarının bu kadar fazla olacağının önceden hiç tahmin edilmediğini, talaka oranla muhâla'a konusunda ne kadar az şey yazılmış olduğuna bakıldığında kadınların kendilerine göre nedenlerle boşanmak istediklerine hemen hiç rastlanmadığının düşünülebileceğini, hâlbuki son dönemlerde yapılan bilimsel çalışmaların daha önce yazılmış olan tarihte bazı düzeltmeler yapılmasını önerdiğini söylemiştir. Mesela 17. ve 18. yüzyıllarda başka yerlerin yanı sıra İstanbul²⁵⁴, Anadolu, Suriye, Kıbrıs, Mısır ve Filistin şer'iyye sicillerinde beklenmedik çoğunlukta muhâla'a davalarına rastlanmıştır²⁵⁵.

²⁵⁰ Korkmaz, *a.g.t.*, s. 200.; Benzer belgeler için. Bkz. *1498 Numaralı Rize Şer'iyye Sicili*, Sayfa No: 74, Belge No: 77, (28 Cemaziyelevvel 1294/10 Haziran 1877).; Başaran, S. (2012). *1498 Numaralı Rize Şer'iyye Sicil Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (101-200 Arası Sayfalar)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, s. 104-105.

²⁵¹ *456 Numaralı Elbistan Şer'iyye Sicili*, Belge No:14, Sayfa No: 245, (18 Şevval 1307).; Dağıstanlı, *a.g.t.*, s. 163.

²⁵² "Maddi imkanı olmayan boşanan kadın, çocuklarına bakmak şartı ile bakım taahhüdüne rağmen kocasına müracaat edebilir". Bkz. Cin, *a.g.e.*, s. 76.

²⁵³ *426 Nolu Manisa Şer'iyye Sicili*, Belge No: 36, Sayfa No: 115, (3 Cemaziyelahir 1330); Seven, *a.g.t.*, s. 290-291.

²⁵⁴ İstanbul'un bazı bölgelerinde 1742'den 1745'e kadar ki yıllarda her ay 10 ila 12 kadın çeşitli şer'i mahkemelerden biri olan İstanbul Bâb Mahkemesi'ne hul davası için başvuruda bulunmuştur. Bkz. Zilfi, *a.g.m.*, s. 273.

²⁵⁵ Zilfi, *a.g.m.*, 269.

Erten de, 1699-1750 tarihleri arasında Konya şer'îye sicilleri üzerine yaptığı çalışmasında boşanmayla ilgili olan 474 davadan 332'sinin muhâla'a, 75'inin şartlı boşanma, 63'ünün kocanın doğrudan boşaması ile gerçekleştiğini tespit etmiştir. Ve bu durumu kadınların boşanma konusunda zannedildiği gibi zorlanmadıkları dolayısıyla toplumsal yapı ve sisteme zarar verebilecek aile bunalımı ve sıkıntılarının bertaraf edilebildiği, kadınların eşlerinin haksız davranışlarına katlanmak zorunda kalmadıkları şeklinde yorumlamıştır²⁵⁶. Aynı durum 19. ve 20. yüzyıl için de geçerlidir. Söz gelimi 1865-1870 yılları arasında Urfa'da gerçekleşen 37 boşanma olayından sadece 6 (%16,3)'sı kadının nafaka ve mehir alabildiği talak şeklindeki boşanma iken diğer boşanmalardan 1 (%2,7)'i tefrîk, geri kalan 30 (%81)' tanesi ise kadının genellikle “*şikak vukuu*” sebebiyle nafaka, mehir ve diğer haklarından vazgeçtiği muhâla'a tarzı boşanmalardır²⁵⁷. Urfa'nın yanı sıra Osmanlı'nın diğer şehirlerinde de²⁵⁸, Türk Hukuk Tarihi içerisinde de²⁵⁹ karı kocanın karşılıklı rıza ile gerçekleştirdikleri boşanmanın diğer boşanma şekillerine göre daha fazla olduğu söylenmektedir. Bunun yanında kadın yahut aile ile ilgili pek çok başka şey gibi özel anlaşma yolu ile hiç mahkemeye gitmeksizin gerçekleşen muhâla'aların olup bittiği de göz önünde bulundurulmalıdır²⁶⁰.

Muhâla'a tarzında boşanma şeklini -İslam Hukuku'nda yaygın görülen ve erkeğe ayrıcalık tanıyan boşanma şeklinin aksine- kadına söz hakkı veren bir sistem olarak değerlendiren Zilfi 18. yüzyılda muhâla'a ile boşanmaların önceki dönemlere kıyasla çok yaygınlaştığını ve her kesimden insanın bu yola başvurduğunu belirtir²⁶¹. Ona göre bu artış kadınların aile ve toplum içinde güçlenen pozisyonları ve değişen cinsiyetler arası ilişkilerle alakalıdır. Zilfi bu düşüncesini, her görüşüne katılmasa da²⁶², Lale devri tarihçisi Şemdanizade ile destekler.

²⁵⁶ Erten, *a.g.e.*, s. 119.; Talak kayıtlarının azlığı ise çeşitli sebeplerle bu durumun uygulamaya yansımadağı şeklinde yorumlanmıştır. Bkz. Cebeci, D. (2009). *Tanzimat ve Türk Ailesi*. (Birinci Baskı).İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.

²⁵⁷ Taş, *a.g.t.*, s. 118.

²⁵⁸ Sak,İ., Aköz, A., (Bahar 2004). Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma ile Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18. Yüzyıl Konya Şer'îye Sicillerine Göre). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Cilt Yok (15), s. 96.; Kurt, *a.g.e.*, s. 59.; Erten, *a.g.e.*, s. 115. ; Kıvrım, *a.g.m.*, s. 383.; Zilfi, *a.g.m.*, s. 260

²⁵⁹ Koçak, *a.g.m.*, s. 424.; Aydın, *a.g.e.*, s. 115.

²⁶⁰ Zilfi, *a.g.m.*, s. 292.

²⁶¹ Argıt, B. İ. (2005). Osmanlı Hukuk Çalışmalarında Kadın. *Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi*. 3(5), s. 575-621, s. 587.; Zilfi, *a.g.m.*, s. 294.

²⁶² Zilfi, Şemdanizade'nin 18. yüzyılda kadınların belirsiz olsa da toplumsal güç ortaya koyduğunu ve Lale Devri olarak anılan 1718-1730 döneminin sürüp gitmesinde büyük ölçüde kadınların kusuru olan bir cinsel ahlaksızlık iklimini harekete geçirdiği ayrıca kadınları kocalarından olanaksız para talebinde bulunmak ve kocaları onları doyuramaz olunca boşanmakta ısrar etmekle suçladığını söyler. Bkz. Zilfi, *a.g.m.*, s. 294.; Şemdanizade, Damat İbrahim Paşa'nın kurdurduğu atlı karıncalara, salıncaklara binmek isteyen kadınların kocalarından zorla seyir akçesi alıp, olmazsa boşanma talep etiklerini söyleyerek şöyle der: “*Boşanma avratların elinde olup; ehl-i ırz (namuslu) diyecek her mahallede beş hatun kalmadı. İbrahim Paşa, halkın*

Şemdinizade'ye göre kadınlar mahkemelerin de yardımıyla talakı fiilen kendi çıkarlarına kullanıyorlardı. Kocalar “erkeklikleriyle” eşlerini isteseler dahi, naiplerin “karı karılığı ile seni istemeyecek, sen erliğin ile anı ister misin” diyerek karılarının kendilerini istemediğini söyleyip onları küçük düşürmesi üzerine sevgileri nefrete dönüşen kocaların boşanmadan başka çareleri kalmıyordu²⁶³. Bu durum aynı zamanda bu dönemde kadıların ve müftülerin kadınların taleplerini daha kolaylıkla kabul edip, verdikleri kararların değişen cinsiyetler arası ilişkilere paralel olduğunu göstermektedir²⁶⁴.

Muhâla'a kayıtlarının diğer boşanma şekillerine göre bu kadar fazla sayıda olmasının nedeni bu boşanma şeklinin bir nevi anlaşma akdi olması ve tescil ettirilme ihtiyacı duyulmasından kaynaklanmaktadır. Mesela talakın gerçekleşmesi için kocanın karısına üç defa boş ol

nizamında olan ailesini, yiyecek ve giyeceğini baştan çıkardı”. Bkz. Bulut, F. (1999). *İttihat ve Terakki’de Milliyetçilik Din ve Kadın Tartışmaları*. (Birinci Baskı). Cilt: 1, İstanbul: Su Yayınları, s. 25.; Refik Altınay da Lale devrinde birçok kadının zevk ve zîynet yüzünden kocasından ayrıldığını anlatır. Bkz. Bulut, *a.g.e.*, s. 24.

²⁶³ Zılfı, *a.g.m.*, s. 294.; Argıt, *a.g.m.*, s. 588.

²⁶⁴ Nitekim Tucker hukuki doktrin üzerinde oynanabilmesinin, cinsiyete bağlı sosyal rollerin tarifinde bir esneklik sağladığını söylemiştir: Kadılar ve müftüler bazı durumlarda kadın ve erkek arasındaki dengesizliği azaltmak için kendi inisiyatiflerini kullanarak resmi hukukun öngördüğünden daha esnek kararlara varırlar. Çalışmasında boşanma konusunda örnekler veren Tucker, İslam Hukuku’nda boşanmada erkek egemenliğini vurgulamasına rağmen kadıların ve müftülerin başarılı bir şekilde bunu değiştirebildiklerine işaret etmektedir. Boşanmanın adil olmayan ve cinsiyet ayrımına dayalı yapısı değişmemiştir fakat kadıların ve müftülerin kadınlara verilen hakları tekrar gözden geçirerek ve kadınlara birtakım inisiyatifler tanıyarak cinsiyete dayalı ayrımı yumuşatmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Özellikle kocaları kayıp olan veya bülûğ çağına erişmiş olan kadınların evliliğinin fesh ettirilmesi gibi durumlarda kadıların ve müftülerin inisiyatifi daha yoğun olduğu görülmektedir. Bunun yanında, Tucker kadıların ve müftülerin bazı konularda Şafî ve Hanbelî mezheplerine başvurmalarının da kadınları korumak amacıyla olduğunu belirtmiştir. Ancak bütün bunlar kadıların ve müftülerin her zaman kadınlar lehinde karar verdiği manasına gelemmez. Çünkü kimi zaman kadı ve müftüler kendi aralarında uzlaşmaz ve aynı dönemde yaşamış iki müftü aynı konuda farklı da düşünebilir. Bu nedenle Tucker kadı ve müftülerin kararlarının zamana, mekana ve insanların ihtiyaçlarına göre değiştiğini vurgulamıştır. Benzer şekilde L. Peirce da bir yandan İslam hukuku ve Osmanlı kanunnamelerinin hiyerarşik bir toplumda kadınların erkeklere bağımlı oldukları gerçeğini hala vurguladığını belirtirken, diğer taraftan kadınların haklarını korumaya çalıştıklarını dile getirmiştir. Bütün bunlar aynı zamanda “IX. yüzyıldan bu yana ictihad kapısı kapalı ve İslam hukuku statik idi” şeklindeki tezi reddeder. Bkz. Argıt, *a.g.m.*, s. 614-616.; Osmanlı mahkemelerinde kadınların etkin biçimde haklarını aramasına mahkemelerin destek olduğunu ve kadınların mahkemelerde çoğu zaman adaleti bulduğunu söyleyen Sancar bu düşüncesini H. Gerber’in 17. ve 18. yüzyılda Osmanlı kadı sicilleri üzerine yaptığı çalışmasındaki kadınlarla erkeklerin karşı karşıya geldiği davaların % 77’sinin kadınların kazandığı söylemine ve Jennings’in şu sözlerine dayandırır: “... kadıların zayıf ve savunmasız olanları korumak gibi bir yükümlülüğü vardı. Kadınların nispeten güvenli bir pozisyonda olmaları da Lefkoşa’daki ve adanın başka yerlerindeki kadıların kadınları zulüm ve baskıya karşı korumak noktasında gösterdiği sadakatli çabadan kaynaklanıyordu”. Bkz. Sancar, A. (2010). *Osmanlı Kadını Efsane ve Gerçek*. (Birinci Baskı). İzmir: Kaynak Yayınları, s. 141.; Boşanma ile alakalı meseleleri inceleyen araştırmacıardan A. Sonbol ise modernleşmenin katı İslam hukuk sistemini gevşeterek kadının statüsünü – iddia edildiği gibi- yüceltmeyip, tam aksine, 19. yüzyıl öncesi İslam Hukuku’nun insanların müzakere edebileceği bir çerçeve oluşturduğunu söylemiştir. Zira modernleşen devletin kontrolü saplantı haline getirmesi, İslam Hukuku’nun daha katı uygulanmasına ve çoğu zaman kadınların aleyhine karar verilmesine neden olmuştur. Bununla ilgili olarak Sonbol, 19. yüzyılda kadınların mahkemede fiziksel zarar ve maddi imkanların yokluğu gibi nedenlerle boşanmak için kadının huzuruna çıktıklarında genelde olumlu netice alırlarken, 20. yüzyıla gelindiğinde mahkemelerin her türlü şart altında kadınların itaati konusunda daha ısrarlı olduklarını dile getirmiştir. Bkz. Argıt, *a.g.m.*, s. 589-590.

demesi yeterliydi ve talakın tescil ettirilmesine gerek yoktu. Zaten sicillerde kayıtlı olan talakla ilgi belgelerin büyük kısmı daha çok talak sonrası ortaya çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle tescil ettirilmişti²⁶⁵. Muhâla'a sayısının bu kadar fazla olmasında Hanefi mezhebinin de etkisi olduğu düşünülmektedir. Çünkü mezheplerin boşanma konusundaki yaklaşımı boşanma şekillerinin yoğunluğuna yön verebilmektedir. Örneğin Hanefi mezhebinin geçimsizlik ve fena muameleyi kadın için boşanma gerekçeleri arasında görmemesi ve tefriki çok sınırlı hallerde kullanması bu boşluğun muhâla'a yolu kullanılarak giderilmesine neden olmuştur²⁶⁶. Muhâla'anın yaygın olması nedeniyle ilgili son olarak her nikah akdinde mehrin ödenmesini verebiliriz. Akyüz, mehrin her evlilik akdinde ödenecek olmasının kadınlar için bir avantaj olduğunu fakat bu uygulamanın muhâla'a ile boşanmayı yaygınlaştırdığını, kendileri için talak durumunda maddi yük getirecek olan mehri ödemek istemeyen erkeklerin de kadınların hul talebini memnuniyetle karşılamış olabileceğini söylemektedir²⁶⁷. Muhâla'a kayıtlarının fazla olması erkeklerin boşanma sürecinde nafaka ve mehir vermeye pek yanaşmadıklarının göstergesi olması bakımından kayda değer bir diğer husustur.

Bunun yanında her ne kadar mahkemeye yapılan muhâla'a başvuruları genellikle kadın tarafından yapılmış olsa da bu bizi yanıltmamalıdır. Kayıtlardan muhâla'a'yı daha çok karısına mehir ve nafaka vermek istemeyen erkeklerin talep ettiği anlaşılmaktadır²⁶⁸. Başka şehre giden ve karısına ne zaman döneceği hususunda süre vermeyen kocalar daha sonra bulundukları yerden birer vekil göndererek karılarına muhâla'a teklifinde bulunuyorlardı. Bu durumu erkeklerin geride bıraktıkları eşlerini madur etmek istemedikleri şeklinde iyimser bir şekilde yorumlamak istesek de ne yazık ki asıl mevzu kocaların boşanmanın maddi yükümlülüklerini üstlenmek istememelerinden, kimi zaman da eşlerinden ilave maddi bir şeyler alma düşüncelerinden kaynaklanmış olsa gerek. Aksi halde erkekler talak haklarını kullanılabiliyorlardı. Ancak başka şehre giden kocanın herhangi bir evlilik bağı olmaksızın dönüşünü engelleyen iş bağlantıları olabileceğini de göz ardı etmemek gerekir. Çünkü kimi zaman bu durumda olan bir koca muhâla'a teklif ederken kendi maddi çıkarlarının yanı sıra

²⁶⁵ Kıvrım, *a.g.m.*, s. 383.

²⁶⁶ Aydın, *a.g.e.*, s. 118.; Erten, *a.g.e.*, s. 117.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 370.; Aköz, A. (2006). *Bir İmanın Nikâh Defteri (Beşiktaş Sinan-ı Cedit Mahallesi)*. (Birinci Baskı). Konya: Tablet Yayınları, s. 18.

²⁶⁷ Akyüz, J. (2005). Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Ögesi Olan "Mehir" Hakkında Bazı Düşünceler. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV(37), s. 226.

²⁶⁸ Savaş, *a.g.m.*, s. 531.; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 239.

geride bıraktığı eş ve çocuklarını da düşünmüş olmaktadır²⁶⁹. Bu saklı kalmak kaydıyla, kocaların boşanmak isteyen eşlerine karşı mehir ve nafakayı bir nevi koz olarak kullandığını söyleyebiliriz: Kadın mehri hibe etmek istememekte ancak erkek mehrin hibe edilmesi durumunda boşanmaya razı olacağını belirtmektedir²⁷⁰. Mesela Ayşe Hanım'ın ya aylık 1.500 kuruş nafaka vermesini yahut da kendisini boşamasını istediği kocası Tahir Efendi o an için bu nafakayı veremeyeceğini fakat Ayşe Hanım nafaka ve nikahından feragat ederse gereğini yapacağını söylemiştir²⁷¹. Benzer şekilde 7 Ağustos 1895 tarihli sicil kaydında Dergezenli mahallesinden Demirci Mehmet kızı Gafure Hanım'ın kocası Kahveci Zülfi'nin yaptığı haksızlıklar nedeniyle baba evine dönmesi üzerine, kocasının “*zevcem Gafure'ye söyleyin eğer mehir ve nafakasından geçer ise kendüye talak viririm*” şeklinde arkadaşı Halil ile kendisine haber göndererek boşanma teklifinde bulunduğu görülmektedir. Fakat Gafure Hanım haklarından vazgeçmeyi kabul etmemiştir²⁷². Çorum şerhiye sicillerinde de bir kocanın “*eğer mehir ve nafakayı bana bağışlarsan ben de seni boşarım*” diyerek karısına muhâla'a teklifinde bulunduğu görülmektedir²⁷³. Ankara'ya ait 27 Şaban 1325 (5 Ekim 1907) tarihli bir sicil kaydında ise bir kocanın kendisine itaat etmeyen karısını önce dava ettiği, fakat daha sonra karısının maddi haklarından vazgeçmesi üzerine muhâla'a yaptığı görülmektedir²⁷⁴. 15 Kasım 1919 tarihli bir belgeden de Feride Hanım'ın kocası ve kayınbabası tarafından bazı kişilerin huzurunda zorla mehir ve nafakasından vazgeçirilerek boşanıp, kapı dışarı edildiği hatta eşyalarına el konulduğu anlaşılmaktadır²⁷⁵.

Bu belgeler aynı zamanda nafaka ve mehrin ailelerin dağılmasını engelleyerek, eşleri bir arada tutan önemli bir fonksiyona sahip şer'i müeyyide olduğunu ortaya koymaktadır. Keyfi olarak ya da doğrudan karısını boşamak isteyen bir koca mehr-i müecceli ödeme yükümlülüğünü ciddi anlamda düşünecektir. Ayrıca eşi ile uyumsuzluk içerisinde olan veya sıkıntılı bir aile hayatı yaşayan kadınların bu problemlerinden kurtulmalarında, yeni bir aile hayatı kurabilmelerinde ve en önemlisi boşanma sonrasındaki sıkıntılı dönemlerini atlatabilmelerinde mehir oldukça işlevsel olmuştur²⁷⁶. Nitekim Zilfi mehir uygulamasının

²⁶⁹ Kıvrım, *a.g.m.*, s. 385-386.

²⁷⁰ Bilgin, V. (2003). *Fakih ve Toplum*. (Birinci Baskı). İstanbul: İz Yayıncılık, s. 91.

²⁷¹ BOA, A. MKT. UM., 297/34, (26 Ra 1274).

²⁷² 218 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili, Belge No: 720, Sayfa No: 47-48, (15 Safer 1313/7 Ağustos 1895); Ek-9.; Taş, *a.g.t.*, s. 117.

²⁷³ Korkmaz, *a.g.t.*, s. 201.

²⁷⁴ 1001 Numaralı Ankara Şer'iyeye Sicili, Belge No: 72, Sayfa No: 37, (27 Şaban 1325).

²⁷⁵ BOA, DH. EUM. AYS., 26/52, (21 S 1338); Ek-10.

²⁷⁶ Erten, *a.g.e.*, s. 127-128.; Özbilgen, E. (2010). *Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdâb-ı Osmâniyye*. (Beşinci Baskı). İstanbul: İz Yayıncılık, s. 450.

bilhassa da mehr-i müeccelin muhâla'a seçeneğini boş bir vaat olmaktan kurtardığını söylerken²⁷⁷, Jennings bu uygulamayı “çok iyi bir model” olarak değerlendirmiştir²⁷⁸.

Bunun yanında yukarıdaki belgeler aynı zamanda, karısından boşanmak isteyip de nafaka ve mehir gibi maddi külfet altına girmek istemeyen bazı erkeklerin karısı için hayatı çekilmez bir hale getirerek boşanma talebini karısından beklediği veya onu muhâla'a ile ayrılmak zorunda bıraktığı gibi izlenim uyandırmaktadır²⁷⁹. Konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalar da bunu teyit eder niteliktedir: Şikâyet Defterleri'ni inceleyen Shahr, bazı durumlarda kadınların kocaları tarafından muhâla'a ile boşanmaya zorlandıklarına dair örnekler vermektedir. Şikâyet defterinde yer alan kayıtlardan birinde Divan-ı Hümayun'a başvuran bir kadın kocasının mehir zorunluluğundan kurtulmak için kendisini muhâla'a ile boşanmaya zorladığını yazarak mehrini talep etmiştir²⁸⁰. Bir fetvaya konu olmasından yola çıkan Bilgin de mehri tehdit yoluyla hibe ettiren kocaların var olduğundan bahsetmiştir. Ancak bu durum ispat edildiğinde kadın mehrini alabiliyordu²⁸¹.

Kadınların, muhâla'a ile boşanmaya mecbur edildiği şeklindeki algımız sadece yukarıdaki belgelerden yola çıkılarak edindiğimiz bir izlenimden ibaret değildir: Muhâla'a ile boşanan kadınlardan bazılarının mahkeme sürecinde boşanmadan önce şiddet gördüklerine dair mahkemedeki ifadeleri onların muhâla'a yapmaya mecbur bırakıldıklarına dair fikrimizi desteklemektedir²⁸². 16 Rebiulahir 1312 (13 Ekim 1894) tarihli sicil kaydında Tarsus'un Tekye mahallesinden bir kadın, kocası Mamo bin Ramazan'ı dava ederek 20 gün önce “*beni dövdü sövdü seni istemem didi nikah nafakandan geç didi ben de geçtim nikahuma bedel seni hal' itdim*” dediğini anlatmaktadır. Ayrıca kendisini boşamasına rağmen müdahalede bulunup, ceza alması için hala kendisinin karısı olup, başkası ile “*fiil-i şen'i*” yaptığına dair iddiada bulunduğunu söyleyerek Mamo'nun müdahalesinin engellenmesini istemiştir. Mamo bu iddiaları inkar yoluna gitmiş ise de karısının bu konuda şahitler göstermesi üzerine boşanmalarına hükm olunmuştur²⁸³. 23 Nisan 1856 tarihli sicil kaydına göre de Dedo bin

²⁷⁷ Zılfi, *a.g.m.*, s. 293.

²⁷⁸ Erten, *a.g.e.*, s. 122.; Cox ise, “*kanun, mihri zorunlu yapmakla, çoğunlukla “boş ol” denilen kadının rızkını gözetir. Mihir aynı zamanda boşanma olaylarının çok sık olmasına karşı da bir kalkandır. Karısını boşamak isteyen kocanın, mihri ödemeyi olanaksız bulması, sık rastlanan bir durumdur; böylece, karısını boşamaktan kaçınır....*”. Bkz. Cox, *a.g.e.*, s. 613.

²⁷⁹ Taş, *a.g.t.*, s. 117.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 369.

²⁸⁰ Argıt, *a.g.m.*, s. 588.

²⁸¹ Bilgin, *a.g.e.*, s. 91.

²⁸² Taş, *a.g.t.*, s. 117.

²⁸³ **338 Numaralı Tarsus Şer'iyye Sicili**, Belge No: 62, Sayfa No: 32, (16 Rebiulahir 1312).; **Ek-11.**; Gündaş, S. (2004). *Tarsus'un 338 Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 25 Şa'bân 1311- 6 Şevval 1312/M. 6 Eylül 1893-1*

Eyüp'ten muhâla'a ile boşanan Ali kızı İmhan Hanım mahkemede “*yüz elli kuruş mehr-i muahharım ve doksan gün nafakam ve şikest olan dişimin diyetinden vazgeçtim*” diyerek Dedo ile zimmetlerini ibra etmiştir²⁸⁴. Çorum'a ait sicil kaydında ise kocasından gördüğü fiziksel şiddet sonucu karnındaki 3 aylık çocuğunu ölü olarak dünyaya getiren bir kadının mehri müeccelinden vazgeçerek mahkemede boşandığı görülmektedir. Yine Çorum mahkemesine yansıyan bir davada aralarında şiddetli geçimsizlik olan kocasının kendisini dövüp, zorla mehrinden ve nafakasından vazgeçirerek boşadığından şikayetçi olan bir kadına rastlanmaktadır. Ne var ki kadın davasını ispatlayamamıştır²⁸⁵. İşte bu kayıtlar kadınların kusurları olmadığı halde iddet nafakalarından ve mehr-i müeccellerinden mahrum kaldıklarını, kocaların ise haksız yere para ya da mal aldıklarını göstermektedir²⁸⁶.

Yeri gelmişken kadınların muhâla'a'ya başvurma nedenlerinden de bahsedelim. Mahkeme kayıtlarına bakıldığında kocanın karısının dini ibadetlerini yerine getirmesine karşı çıkması²⁸⁷, küfür ve rencide edip²⁸⁸ kötü muamelede bulunması²⁸⁹, sık sık fiziksel şiddet uygulaması²⁹⁰, fuhuş yapmaya zorlaması²⁹¹, çocuk olmaması²⁹² gibi özel sebeplerin yanı sıra şiddetli geçimsizlik başta gelmektedir²⁹³. Bunun yanında kocanın nafakasız bir şekilde karısını terk etmesi de kadınları muhâla'aya itmiştir. Mesela Balata civarı Sinan Çeşmesi mahallesinden Kör Ahmet'in karısı Sabiha Hanım 3 sene önce 1 seneliğine diye taşraya giden kocasının nafaka göndermemesi nedeniyle çocuklarıyla sefil bir şekilde kaldığından bahisle mehr-i müeccelinin alınmasını isterken, eğer kocası bunu ödemez ise nikah ve nafakasından feragat etmeye hazır olduğunu belirtip, boşanma belgesinin gönderilmesini

Şubat 1895). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, s. 96-97.

²⁸⁴ **205 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 119, Sayfa No: 53, (17 Şaban 1272 (23 Nisan 1856).; **Ek-12.**; Taş, **a.g.t.**, s. 117.

²⁸⁵ Korkmaz, **a.g.e.**, s. 200.

²⁸⁶ Akyılmaz, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 370.

²⁸⁷ Yakut, *Eskişehir Şer'iye Sicillerine...*, s.112.; Yakut, XIX. Yüzyılda Osmanlı..., s. 42.

²⁸⁸ Yakut, XIX. Yüzyılda Osmanlı..., s. 42.; **BOA, A. MKT. DV.**, 89/76, (21 C 1272).

²⁸⁹ Akyılmaz, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 370.

²⁹⁰ Yakut, *Eskişehir Şer'iye Sicillerine...*, s. 112.

²⁹¹ 3 Mayıs 1891 tarihli Eskişehir'e ait sicil kaydında İraz Hanım'ın kendisini fuhuşa teşvik ettiği gerekçesi ile kocasından muhâla'a yoluyla ayrılmak istediği görülmektedir. Bkz. Yakut, XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde..., s. 42.

²⁹² Muhâla'alardan bazıları talakta olduğu gibi eşlerin çocuksuzluğundan ve kadının kısır sayılmasından da ileri gelmiş olabilir. Ancak muhâla'a vakalarının reşit olmayan erkek ve kız çocuk sahibi aileler, hatta hamile kadınlar arasında da düzenli bir biçimde gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum muhâla'a vakalarında çocuksuzluktan daha güçlü bir değişkenin olduğuna mesela karı-kocanın genç yaşta olmasına ve/ya evliliğin yeni olmasına işaret etmektedir. Muhâla'a ister çocuklu ister çocuksuz olsun evleneli uzun süre olmamış çiftler için “*yol yakinken dönmek*” olarak görülmüş olabilir. Bunun yanında 18. yüzyılda muhâla'a vakalarının genç çiftler arasında yoğunlaşması boşananların yeniden evlenme şansı yüksek adaylar olduğu varsayımını desteklemektedir. Bkz. Zılfi, **a.g.m.**, s. 290.

²⁹³ Zılfi, **a.g.m.**, s. 266.

istemiştir²⁹⁴. Benzer şekilde 20 Rebiülevvel 1319 (7 Temmuz 1901) tarihli başka bir belgede İffet Hanım Girid'in Hanya kasabasından olan kocası Tensof'un 4 ay önce kendisini nafakasız olarak bırakıp Selanik'teki babasının yanına gitmesinden şikayetçi olarak kocası kendisini boşar ise mehr-i muaccel ve müeccelinden vazgeçeceğini belirtmiştir²⁹⁵.

Muhâla'a kayıtlarında hem erkeğin hem de kadının bizzat ya da vekilleri aracılığıyla mahkemede hazır bulundukları ve davaların genellikle kadınlar tarafından tescil ettirilmek istendiği görülmektedir. Zira kadınlar iddet müddetleri sona erip başkası ile evlenmek istediklerinde eski kocalarının müdahalede bulunmalarından çekinmişlerdir. Muhâla'a yoluyla boşanan kadınların pek çoğunun mehrini kocasına hibe etmesine rağmen, diğer boşanma şekillerine göre, muhâla'anın mahkemeye daha çok tescil ettirilmesi de bu fikrimizi desteklemektedir. Nitekim yeniden evlenmek isteyen kadınlara eski kocalarının müdahalede bulunduğu dair pek çok dava bulunmaktadır²⁹⁶. Erkeklerin davaları tescil ettirme nedeni ise boşandıkları eşlerinin daha sonra muhâla'ayı inkar ederek kendilerinden mehir, nafaka ve benzeri hakları talep etmelerini engellemek istemeleriyle açıklanabilir²⁹⁷. Zira kayıtlarda bazı kadınların muhâla'a yoluyla boşanmaktan pişman oldukları anlaşılmaktadır: Muhâla'a ile boşanan bazı kadınlar boşandıktan sonra boşanma bedeli olarak vazgeçtikleri maddi haklarının peşine düşerek kocalarının kendilerini muhâla'a ile değil de, talak-ı selase ile boşadığını ileri sürerek boşanmanın sonucu olarak almaları gerektiği halde alamadıkları mehir, nafaka gibi haklarının alınmasını talep etmişlerdir. Konuyla ilgili kayıtlardan da anlaşılacağı üzere bu şekilde iddialarda bulunan kadınların asıl gayesi boşanmanın hangi biçimde gerçekleştiğinden ziyade kendilerinin maddi olarak zararını asgariye indirebilmek, hatta mümkün olursa boşandıktan sonra geçecek süre içinde nafakalarını sağlayabilecek maddi bir kazanç elde edebilmektir²⁹⁸. Bu nedenle erkeklerin kadınları muhâla'ayı mahkemeye tescil ettirmeye zorladıkları da düşünülmektedir²⁹⁹. Ne var ki bu şekilde mücadeleye giren kadınların çoğu hatta belkide tamamı davalarını kaybettikleri için herhangi bir maddi kazanç elde edememişlerdir³⁰⁰. Mesela 17 Nisan 1887 tarihli sicil

²⁹⁴ BOA, A. DVN., 10/21, (29 Z 1260).

²⁹⁵ BOA, DH. MKT., 2507/29, (20 Ra 1319).

²⁹⁶ 60 Numaralı Sivas Şer'iyye Sicili, Belge No: 276-104, Sayfa No: 73-74, (21 Zilkade 1313); Kaya, a.g.t., s. 238-239.

²⁹⁷ Taş, a.g.t., s. 117.; Mesela Abdülhalim Bey 7 Kanunisani 1315 (19 Ocak 1900) tarihli yazısında "Zevce-i menkuhem Kadriye'yi bugünden i'tibaren hasbe'l-kader tatlik etmiş olduğumdan keyfiyyet mezburenin bizzat kendisine veyahut biraderi Ali Bey'e tebliğ ve tefhim itmenizi ve o sırada münasib görünecek bir iki kişiyi hazır bulundurarak şahit tutmanızı rica ederim" demiştir. Bkz. BOA, TFR. I. ŞKT., 153/15290, (25/R/1326).

²⁹⁸ Kıvrım, a.g.m., s. 387.

²⁹⁹ Erten, a.g.e., s. 116.

³⁰⁰ Kıvrım, a.g.m., s. 387.

kaydına göre Trabzon'un Kavakmeydanı mahallesinden Havva binti Manzu oğlu Mustafa, bir buçuk sene önce evlendiği Şükür bin Ali'nin, 6 aylık bebeği ile kendisini terk edip babasından kendisini boşadığını haber aldığından şikayetle mehrini ve hem oğlunun hem de kendisinin nafakasını talep ettiğinde Şükür bin Ali, Havva'nın "*nikahım helal başım azad*" diyerek nikahından ve nafakasından feragat ederek boşanmaya talip olması üzerine onu boşadığını ifade etmiştir. Davanın devamını takip edememekle beraber Şükür bin Ali'nin bu konuda şahit gösterdiğini ve çocuk için nafaka bağlandığını görmekteyiz³⁰¹. 19 Kanun-ı Evvel 1308 (31 Aralık 1892) tarihli belgede ise 10 sene önce kendisini nafakasız olarak terk eden kocası Emin Ağa'nın Aydın sancağında bulunduğunu haber aldığından bahisle geçen süredeki nafakasının tahsilini ve bundan böyle de nafaka verilmesini yahut boşanmasının sağlanmasını isteyen Ayşe Hanım'ın arzuhalı üzerine 15 Rebiülahir 1310 (6 Kasım 1892) tarihinde Aydın vilayetinden gelen cevapta, Emin Ağa'nın 1297 (1879/1880) senesinde İstanbul'da bazı kişilerin huzurunda eşini boşayıp borcunun olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca bu gibi karşılıkları önlemek için boşanma işlemlerinin yalnızca şer'i mahkemelerde yapılması gerektiği bildirilmiştir³⁰².

İşte bu gibi iddialarla karşılaşmak istemeyen kocalar muhâla'aları ve eşlerinin hibe ettikleri şeyleri şahitler huzurunda yapıp, boşanmaları mahkemeye kaydettirerek ileride çıkabilecek anlaşmazlıkları kendi lehlerine çözmek istemişlerdir³⁰³. Hatta bazı erkekler bu hususta senet dahi almışlardır. 24 Kasım 1794 tarihli bir belgede Fatıma isimli bir kadının mehir, nafaka gibi haklarından vazgeçerek muhâla'a yoluyla boşandığı kocası Seyyid Mehmed Said Galib'e, onda hiçbir alacağının kalmadığına dair, kendisinin ve babasının mührü bulunan bir senet verdiği görülmektedir³⁰⁴. Ankara'ya ait bir sicil kaydında ise Hacettepe mahallesinden Mustafa kızı Fatıma Hatun'un "*...gıyâbımda beni üç talakla tatlik edip üzerinde mütekarrer ve ma'küdü'n-aleyh olan iki yüz elli bir gurus mehr-i müeccelimi hâlâ tarafıma teslîmden imtinâ' eder*" diyerek dava ettiği kocası Abdullah bin Said'in 5 ay önce aralarında geçen kavga nedeniyle Fatıma'nın mehir, nafaka gibi haklarından vazgeçerek muhâla'aya talip olması üzerine onu talak-ı bâyin ile boşadığını ayrıca bu hususta senet dahi aldığını söylediği kaydedilmiştir. Fatıma'nın kocasının iddiasını ve senedi inkar etmesi üzerine ise, Abdullah'ın mahkemeye getirdiği şahitlerin de tarafların muhâla'a yaptığını ifade

³⁰¹ 2039/225 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili, Belge No: Yok, Sayfa No: 78, (23 Recep 1304/17 Nisan 1887).; Bülbul, *a.g.t.*, s. 29.

³⁰² BOA, BEO., 131/9784, (11/C/1310).

³⁰³ Kıvrım, *a.g.m.*, s. 382.

³⁰⁴ Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın, s. 29.

etmeleriyle dava düşmüştür³⁰⁵. 29 Zilhicce 1300 (23 Ekim 1883) tarihli bir belgede ise Bursa'da yaşayan İbrahim bin Ali karısı Fatma ile muhâla'a yapıp zimmetlerini ibra ettikleri ve bu hususta elinde hüccet olduğu halde Fatma'nın tekrar talepte bulunmasından şikayet ederek yüzleştirilmeleri için padişah'tan emir istemiştir³⁰⁶. Bu belgede de görüldüğü üzere karı-kocanın karşılıklı olarak evlilikten doğan tüm haklarından vazgeçerek birbirlerinin zimmetlerini ibra ettiklerine dair kayıtlara da rastlanmaktadır³⁰⁷.

Anlaşılabileceği üzere eşler arasındaki evlilik bağı sonlandıran muhâla'a'nın mahkemede kayıt altına alınarak sicil defterine yazılması ile pek çok meselede olduğu gibi daha ziyade ileride doğabilecek çeşitli anlaşmazlıkların önüne geçilmek istenmiştir.

Muhâla'a üzerine çalışma yapan Zilfi, gerek yaptığı incelemelerden gerekse yapılan diğer çalışmaların ortaya koyduğu kanıtlardan yola çıkarak kadınların muhâla'a yolunu kullanmalarına kırsal kesimlerden çok kentlerde rastlandığını, bunun nedeninin de günümüz Ortadoğu'sunda olduğu gibi o zamanlarda da halkın yaşamında değişiklik yaratma yetisi çok büyük olan başkentten kaynaklandığını söylemiştir: Metropol yaşamının hızı, ayırt edici iş gücü örüntüleri ve kent ortamının sunduğu büyük toplumsal hareketlilik, artan toplumsal fırsatlar ve erişim. Ayrıca kadın emeğinin yitirilmesi kentte ve kırdaki aynı manalara gelmiyordu. Erkeğin ücretli olduğu kentli hanede kadın emeğinin yitirilmesinin maliyeti, bir köy hanesinin ekonomisindeki maliyetten daha düşüktü³⁰⁸. H. Erten ise bu durumu cemaat topluluğu özelliğine sahip köyde yaşayan evli erkek ve kadınların kent halkına göre birbirlerini daha iyi tanımalarına ve kültürel uyumlarının bulunmasına bağlayarak kırsal kesimdeki ailelerde uyumsuzluk ve çatışmanın kentli ailelere kıyasla daha az ortaya çıkabileceğini bu nedenle köylü çiftlerin kentlilere nispetle daha az oranda muhâla'a ile boşandıklarını söylemiştir. Bunun yanında ailelerin üzerindeki sosyal baskı şehirdeki ailelere nispetle köyde daha fazladır. Zira köy halkı, kentli halka oranla daha içine kapanık bir topluluk olup, sosyal ilişkileri daha yüz yüzedir ve güçlüdür. Ayrıca evlenen tarafların akraba olma ihtimali de daha yüksektir. Bunlara ilaveten köy halkı, kentli halka göre

³⁰⁵ *1003 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili*, Belge No: 111, s. 80, (15 Şaban 1324); Bkz. **BOA, C. ADL.**, 6/377, (29 Z 1300).

³⁰⁶ **BOA, C. ADL.**, 6/377, (29 Z 1300).

³⁰⁷ Halep vilayeti dahilinde Maraş sancağına bağlı Elbistan kazasından Fatıma binti Hasan kaza meclisinde kocası Mehmed bin Ali huzurunda "...beynimizde şikâk vukû'una binâen merkûmun zimmetinde ma'kûd ve mütekarrer mehr-i mezkûr ile nafaka-i iddet ve meûnet süknâm kendi üzerime olmak üzere bir kat yatak üzerine zevcim merkum Mehmed ile muhâla'a-i sahiha-i şer'iyye ile hal olduğumda" diyerek birbirlerinin malını ibra etmişlerdir. Bkz. Dağıstanlı, **a.g.t.**, s. 132.

³⁰⁸ Zilfi, **a.g.m.**, s. 291.

boşanmaya karşı daha olumsuz bir tavırla yaklaşmış olmalıdır ve gelenek-görenek ve örflerinde şehirlilere oranla daha muhafazakârlardır. Bu nedenlerle köydeki evli eşlerin kentteki eşlere kıyasla birbirlerine daha fazla katlandıkları düşünülmektedir³⁰⁹.

Muhâla'a yoluyla boşanmalar karşısında toplumun tutumunun ne olduğunu öğrenmek istediğimizde H. Erten muhâla'a ile boşanmalar eğer halk vicdanını aşırı derecede rahatsız etmemiş, makul gerekçelerle meydana gelmiş ise toplumsal ve kültürel bakımdan normal karşılanmış olacağını söylerken³¹⁰, Zilfi toplumun muhâla'a yoluyla boşanmaları nasıl yorumladığını hiçbir zaman bilemeyeceğimizi fakat muhâla'a yöntemiyle boşanan kadının oturduğu mahallenin imamı, müezzini ve diğer ileri gelenleri genellikle mahkemede kadının kimliği hususunda şahitlik eden kişiler de olduklarından boşanmaların komşular arasında bilinmemesi ya da tartışılmamasının olanaksız olduğunu ifade etmiştir³¹¹. Bu konudaki diğer önemli bir nokta ise evliliğin dinsel bir değer ya da kutsal nitelikli bir olgu sayıldığı toplumlarda boşanmanın çok güç ya da yalnız erkeğin ayrıcalığında olduğu düşünülmesine³¹² karşın Erten dinin başat bir öge kabul edildiği Osmanlı toplumundan bir kesit olan Konya ailesinde kadınlar açısından boşanmanın hiç de aşırı zor olmayıp 50 yıllık bir periyotta en az 474 tane boşanmanın %85,8'inin kadınların talebiyle gerçekleştiğini kaydetmiştir³¹³.

Peki muhâla'a kayıtlarının diğer boşanma kayıtlarından daha fazla olması kadınların istemedikleri evliliklerini kolayca sonlandırabildikleri şeklinde yorumlanabilir mi? Konuyla ilgili yapılan bazı çalışmalarda muhâla'a yoluyla boşanmayla kadınların sevmedikleri veya geçinemedikleri kocalarından ayrılmaları noktasında sıkıntı çekmedikleri, zorlanmadıkları ve toplumun kendilerine aşırı direnç göstermediği³¹⁴, kadınların oldukça rahat bir şekilde istemedikleri evliliklerini sonlandırabildikleri söylenmiştir³¹⁵. Ancak bunun bu kadar basit olduğunu söylemek güç. Çünkü başlangıçta da bahsettiğim üzere kadınlar çoğu zaman maddi haklarından vazgeçmek zorundaydı. Bir de kocanın buna rıza göstermesi şartı vardı. Bu nedenle muhâla'a çok da kolay bir şekilde gerçekleşmemekle beraber kadınların sürdürmek istemedikleri evliliklerini sonlandırabilmeleri için önemli bir çıkış kapısı

³⁰⁹ Erten, *a.g.e.*, s. 113, 117 ve 118.

³¹⁰ Erten, *a.g.e.*, s. 118.

³¹¹ Zilfi, *a.g.m.*, s. 275.

³¹² Ozankaya, Ö. (1986). *Toplumbilim*. (Altıncı Baskı). İstanbul: Tekin Yayınevi, s. 288.; Erten, *a.g.e.*, s. 117.

³¹³ Erten, *a.g.e.*, s. 117.

³¹⁴ Erten, *a.g.e.*, s. 115.

³¹⁵ Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 369-370.; Aydın, *a.g.m.*, s. 7-8.

olmuştur. Nitekim Zilfi “kocanın evlilik ve boşanma üstündeki veto yetkisi fiilen kuşku götürmez bir biçimde geçerli olmakla birlikte, hul seçeneği kadınlara evlilik planında yazgılarını düzeltebilecekleri önemli bir araç sağlıyordu³¹⁶” demiştir.

Osmanlı toplumunda muhâla’aya gayrimüslim kadınlar da başvurmuştur³¹⁷. Fakat muhâla’a yöntemi ile boşanmaya çalışan gayrimüslim kadınların kimi zaman mehir ya da nafaka gibi evlilik bünyesinde hazır bulunan pazarlık nesneleri olmuyordu. Bu nedenle muhâla’a bildiriminde bulunmak üzere mahkemeye gelen birkaç gayrimüslim kadın muhâla’a yöntemini kullanabilmek için ellerinde ne varsa onu değerlendirmeye yahut başka yollar bulmaya çalışmışlardır³¹⁸.

Anlaşılabacağı üzere muhâla’a uygulaması Osmanlı kadınları için istemedikleri evliliklerini sonlandırma noktasında önemli bir araç olmakla beraber, muhâla’a yapmak için kocanın rızasının şart olması ve kadınların maddi haklarından vazgeçmesinin gerekmesi, kadınların koşulsuz ve aleyhlerine olmayacak şekilde boşanmalarını sağlayacak yeni aile hukuku ihtiyacını ortaya koymaktadır.

1.1.3. Kadının Boşanma Hakkına Dair Tartışmalı ve Post Modern Bir Yaklaşım “İftida”

“İftida”, A. Bayındır’ın boşanma konusundaki çalışmalarına dair “*suleymaniyevakfi.org*.” sitesinde karşılaştığımız bir kavramdır. A. Bayındır bu konuda çalışma yapmış olan öğrencesinin yüksek lisans tezini tanıtmaktadır. Öğrenci ise tezinin girişinde iftidaya dair görüşlerinin oluşmasında hocasını referans göstermektedir.

Çalışmaya göre iftida, hiçbir şarta bağlı olmaksızın kadının boşanma hakkına sahip olması demektir. Ancak aynı zamanda çalışmada iftida “*evliliğin sürdürülmemesi endişesi ortaya çıkar, mahkeme veya hakem heyeti de bu endişeye katılırsa kadın için kocasına fidyeye vererek evliliğe son verme hakkı tanınır. Buna iftida denir*” şeklinde tanımlanmıştır. Bu ifade iftida türü boşanmanın yine belli şartlara bağlı olduğunu diğer bir ifadeyle erkeğin “*talak*” yetkisi

³¹⁶ Zilfi, *a.g.m.*, s. 273.

³¹⁷ Mesela Notahor binti Kedtür isimli Ermeni asıllı bir kadın kocası Yakob veledi Köfük ile 300 gümüş dirhem, iddet nafakası ve iskân bedeli karşılığında muhâla’a yaptığı kayda geçmiştir. Ayrıca aynı sicil tutanağında eski kocası ile ancak yeni bir nikah akdi yaparak evlenebileceği ibaresine yer verilmiştir. Bkz. Kaya, A. (2008). 17. Yüzyıl Bursa Şer’iye Sicillerinin İslam Aile Hukuku Açısından Tahlili. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), s. 81-107, s. 99.

³¹⁸ Zilfi, *a.g.m.*, s. 276-277.

gibi olmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca iftidanın kadının kocasına fidye vermesine bağlı olması iftida yönteminin muhâla'a'dan ne gibi farkı olduğu sorusunu akla getirmektedir. Anladığım kadarıyla bu çalışmada muhâla'a tarzı boşanmadaki bedel mehirle sınırlandırılırken, iftidadaki bedelin sınırsız olduğu savunulmaktadır. Ancak muhâla'a ile ilgili kısımda görüldüğü üzere kadınlar kocalarını kendilerini boşamaya ikna etmek için mehir dışında mal da vermişlerdir. Zaten mehir sadece altın ve para cinsinden bir şey değil, bedeli olan her şey olabilmektedir. Nitekim söz konusu bu yüksek lisans tezindeki iddia ile ilgili çalışma yapan İ. Yılmaz'ın makalesinden de bunu anlıyoruz³¹⁹. Ancak yinede tartışmalı ve yeni bir yaklaşım olduğu için anlaşılmaya ve irdelenmeye muhtaç olsa gerek.

Diğer taraftan bu konuda bizim çalışmamızı ilgilendiren asıl kısım iftida yöntemiyle boşanmaya Osmanlı mahkemelerinde rastlanıp rastlanmadığıdır. Bu çalışmada böyle bir yöntemle rastlanmadı. Ancak bu böyle bir yöntemin olmadığı anlamına gelmemelidir. Zira iftida yaklaşımı aynı zamanda yeni bir kavram olduğu için muhtemelen şimdiye kadar yapılan çalışmalarda dikkat çekmemiş olabilir. Bu çalışmada iftidaya yer açmamızın nedeni bundan sonra bu konuda çalışma yapan araştırmacıların şer'iyye sicillerini incelerken bu kavrama, böyle bir uygulamaya dikkatlerini çekmektir.

1.1.4. Hâkim Kararıyla Boşanma “Tefrik”

Osmanlı mahkemelerinde görülen bir diğer boşanma şekli de “tefrîk”tir. Tefrîk, evliliğin mahkeme kararıyla sona ermesidir. “Kazâî boşanma” olarakta adlandırılan bu uygulamada belirli sebeplerin varlığında eşlerden biri mahkemeye müracaatta bulunarak boşanma talebinde bulunmakta, sebeplerin vârid oması durumunda kadı tarafların ayrılmasına hükmetmektedir. Bu tür boşanmada kocanın rızası aranmamaktadır³²⁰. Mesela 21 Haziran 1855 tarihli bir belgeye göre Drama sancağı Eskice karyesinin Yenice Karasu kazasından Hasan Bey kızı Behiye Hatun ile Mehmed Bey oğlu Sukut nikâhlandıktan sonra sütkardeş olduklarının ortaya çıkması üzerine aralarındaki nikahın fesh edilmesini istemişlerdir³²¹. 4

³¹⁹ Bu konuda bkz. Yılmaz, *a.g.m.*, s. 209-240.; Yıldız, F. (2000). *Kur'an ve Sünnete Göre Kadının Evliliği Sona Erdirme Hakkı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

³²⁰ Aydın, *a.g.m.*, s. 1-2.

³²¹ BOA, A. MKT. UM, 198/85.; Benzer belge için bkz. BOA, A. MKT. NZD., 67/5, (15/S/1269).; Fakat bu konuda da şahitlerin ifadeleri dikkate alınmıştır. Mesela 21 Şaban 1304 (15 Mayıs 1887) tarihli bir sicil kaydına göre Karahisar-ı Sahib'e bağlı Belkaracaviran karyesinden Aşçıoğlu Himmet bin Ali 15 yaşındaki baliğa Ümmühan binti Abdullah'ın hüsnü rızası ile kendisiyle evlenmek istediğini fakat Ümmühan'ın annesi Raziye'nin buna mani olduğu gerekçesi ile ondan davacı olmuştur. Raziye cevabında “Himmet bir buçuk yaşında ve kızım hazira-i mezbure Ümmühan altı aylık oldukları halde müddet-i rızamda ikisi bir elimde irzâ’

Şaban 1311 (10 Şubat 1894) tarihli belgede ise Hama'dan Mehmed bin Mehmed'in, karısının boşanması ile ilgili mahkeme kararına itiraz ederek temyize başvurduğu görülmektedir³²².

Tefrîk türü boşanmalarda eşlerden birinin şikâyeti bulunmakla beraber boşanma gerekçesi söz konusu şikâyet ve irade beyanına göre değil, hâkimin gördüğü bir sebebin varlığına bağlıdır. Bu nedenle tefrîk talebi karşısında hâkim çoğunlukla durumu tespit etmekle yetinmiş, takdir hakkını sınırlı kullanmıştır³²³. Diğer bir deyişle hâkimin evliliğe son vermesi ilgili tarafların başvurmasının yanı sıra ayırma sebebinin de var olmasına bağlıdır³²⁴. Nitekim kimi zaman eşlerden birinin tefrîk için talep ve şikâyeti olduğu halde hâkimin boşanmaya izin vermediği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Mesela 1 Ekim 1895 tarihli sicil kaydına göre Dergezenli mahallesinde merkep çaldığı sabit olduktan sonra bir süre hapisteye kalan Mehmed bin Abdülfettah'ın eşi İslim binti Muşlu İsmail kocasının suçu sabit olmadan önce bazı kişiler tarafından kocasına eğer merkebi çalmış ise sahibine teslim etmesinin söylediğinde, kocasının “*eğer ben bu merkebi sirkat etmiş isem ve nezdinde ise iyalim benden talak-ı selase ile mutallaka olsun*” diyerek şartlı talak ettiğini ve merkebi çaldığının sabit olması üzerine aralarının tefrîk edilmesini talep etmiş, fakat şahitlerin olayla ilgili “*müşâhâdetimiz yoktur*” şeklindeki beyanları üzerine hakim tarafların tefrîkine izin vermemiştir³²⁵. 25 Temmuz 1911 tarihli başka bir sicil kaydına göre ise Aydın vilayeti Saruhan sancağına bağlı Kırkağaç kazası Bakır karyesinin Atık mahallesinden olan Behiye Hanım kocasının Bakır köyünden Kırkağaç'a gelirken Tepe Bağları altında eşekten düşüp sinirlenerek eşiğin din imanına küfretmesi, ayrıca birkaç seneden beri aralarında karı-koca ilişkisinin olmadığını söyleyerek boşanma talebinde bulunup mehrini istediğinde, her ne kadar şahitler kocasının eşiğin din ve imanına küfrettiğini doğrulasa da, eşiğe küfretmekle

edüb ol vechle mezbur Himmet kızım hazira-i mezburenin beynlerinde vuku' bulacak nikahın adem-i sıhhatına binaen nikahdan men'ini murad ederim” demiş ise de getirdiği şahitlerin kendisini destekleyecek şekilde şahadet edememeleri hatta bazı şahitlerin şahadet için gelmekten çekinmeleri üzerine şöyle bir fetva verilmiştir: “*Hind'in annesi Zeynep ben Zeydi müddet-i rıza'ada irzâ'a etmişim dese mücerred Zeynep böyle demekle rizâa'-i sabit olmadığından Hindi Zeyd'ten tefrik lazım olmayıp lakin Zeynep sika olacak nezdin müfarekat etmek evla olur mu el-cevap olur demiştir. Karahisar-ı Sahib müftüsü Yunus'un vermiş olduğu fetva-yı şerif Himmetin akd-i nikah hususunda Ümmühan'a müdahale vakıası men olunduğu*”. Bkz. Siligül, M. (2007). **Karahisar-ı Sahip Sancağı'nın 615 No'lu Şer'iye Sicili (Trasnkripsiyon)**. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 173-174.

³²² BOA, Y. PRK. MŞ., 5/46, (15 N 1311).

³²³ Aydın, a.g.e., s. 43.

³²⁴ Karaman, H. (2008). **Anahatlarıyla İslâm Hukuku (1. 2. 3. Ciltler Bir Arada)**. (3. Baskı). İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 341.

³²⁵ **218 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 782, Sayfa No: 78, (11 Rebiülevvel 1313/1 Ekim 1895).; Taş, a.g.t., s. 120.

aradaki nikah düşmeyeceği için mahkeme evliliğin devamına karar vermiştir³²⁶. Fakat kocanın karısının din ve imanına küfretmesi tefrîk sebebi olarak kabul edilmiştir³²⁷. Ş. Korkmaz, Çorum sicillerinde bununla ilgili çok sayıda belge olduğunu söylemiştir³²⁸. Ankara'ya ait bir sicil kaydında da Hayriye isimli bir kadın Tekâ'üd İdâre Emîni Mehmed Efendi'nin oğlu Cemaleddin Efendi'nin, babası Mehmed Efendi'nin “*el-ıyâzen billâh ağız ve sakalına seb ve şetm*” etmesi nedeniyle “*ben mezbûr Cemaleddin Efendi'den mübâne olmamla*” diyerek tefrîkını istemiştir³²⁹. 25 Safer 1307 (21 Ekim 1889) tarihli sicil kaydında ise küfür nedeniyle tefrîke hükm edildiğini görmekteyiz. Bu kayda göre Maraş sancağının Elbistan kazasına bağlı Belaver karyesinden Abdulhalim bin Deli Mehmed karısı Aişe binti Mehmed'in kendisine nefsinin teslim etmemesi nedeniyle davacı olduğunda Aişe'nin 7 ay önce kocasıyla aralarında geçen münakaşa esnasında “*ben sana nefsimi teslim edip hanene gitmem ve itaat etmem*” demesi üzerine Halim'in Aişe'nin din ve imanına şetm ettiği ortaya çıkıp, şahitlerin de doğrulaması üzerine talak-ı bâin ile tefrîk olunmalarına karar verilmiştir³³⁰. Başka bir kayıta ise boşanma talebinde bulunan bir kişinin müftüden küfür sebebiyle boşanma konusunda “*bir insanın dine küfür etmesinin boşanma sebebi*” olduğuna dair bir fetva alarak bu fetva üzerine kadının boşanmaya hükmetmesini sağladığı görülmektedir³³¹.

Tefrîk'e hükmedildiği durumlarda mahkeme kocadan tecdîd-i iman yapmasını istiyordu. Eğer koca nikah da tazelemek istiyorsa mahkeme bunun ancak kadının rızasıyla olacağını karara bağlıyordu. İddianın şahitlerle ispatlanamadığı durumlarda ise dava düşüyordu³³². Mesela 16 Mayıs 1895 tarihli Halep vilayetine ait bir sicil kaydına göre Antep Boyacı mahallesinden Mehmed kızı Fatma kocası hamal Abuzer'in iki hafta önce buğday pazarında hamal esnafı Mustafa ile tartışırken din ve imanına cima lafzıyla küfrettiğini haber alması nedeniyle ondan boş olduğunu belirterek mehrinin kendisine ödenmesinin Abuzer'e tembih

³²⁶ **426 Nolu Manisa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 122, Sayfa No: 65-66, (28 Recep 1329).; Seven, **a.g.t.**, s. 181-182.

³²⁷ “*Mes'ele: Zeyd cimâ' lafzı ile, zevcesi Hindin ağızına ve dînine şetm eylese, şer'an ne lâzım olur? Elcevap: Ta'zîr-i şedîd ve tecdîd-i îman lâzımdır. Hind dilediği kimseye varır*”. Bkz. Düzdağ, **a.g.e.**, s. 58, Mesele: 175.

³²⁸ Korkmaz, **a.g.t.**, s. 198.

³²⁹ **1001 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili**, Sayfa No: 31-32, Belge No: 61, (25 Şevval 1325).

³³⁰ **456 Numaralı Elbistan Şer'iyye Sicili**, Belge No: 412, Sayfa No: 200, (25 Safer 1307).; Dağıstanlı, **a.g.t.**, s. 65-66.

³³¹ Kadınların fetva mekanizmasını kullanmaları kadın ve hukuk ilişkisi hakkında bir fikir verir. Yukarıdaki kayıta olduğu gibi sicillerde kadınların kendi iddialarını güçlendirmek için müftüden fetva aldıkları ve bunu mahkemede kullandıklarına dair örnekler bulunmaktadır. Bunun yanında sicillere kıyasla fetvaların daha mahrem konuları içerdiği görülür. Dolayısıyla kadın ve hukuk ilişkisi konusunda fetvalara dayalı yapılan çalışmalar sicillere dayalı çalışmaları tamamlayıcı mahiyettedir. Bkz. Argıt, **a.g.m.**, s. 588.

³³² Korkmaz, **a.g.t.**, s. 198.

edilmesini istediğinde, her ne kadar Abuzer iddiayı reddetmiş ise de şahitlerin Fatma Hanımı doğrulaması üzerine mahkeme boşanmaya hükmederek Abuzer'in tecdid-i iman yapması gerektiğini söylerken, nikahın yenilenmesi hususunun Fatma Hanım'ın rızasına bağlı olduğunu belirtmiştir³³³. Mayıs 1843 tarihli sicil kaydına göre ise kardeşi Mustafa ile arasında geçen tartışma esnasında “*ben şer'i şerife râzı değilim*” diyen Ali bin Süleyman'ın imanının zedelenmesi ve karısından boş sayılması nedeniyle hem imanı hem de karısıyla olan nikahı tazelenmiştir³³⁴. Bir belgede ise Ferik Halid Paşa'nın boşadığı zevcesi Hatice Hanım ile tecdîd-i nikah yapmak için arzuhal verdiği görülmektedir³³⁵.

Bu şekilde yapılan boşanmalarda kadınların mehri müeccelinden ve iddet nafakasından vaz geçmek zorunda kalmadıklarını da belirtelim. Mesela 11 Haziran 1900 tarihli sicil kaydına göre Adana'nın İçel sancağına bağlı Mut kasabasının Kal'a mahallesinden Süleyman kızı Hatice kocası Hasan bin Ali'nin, kendi annesinin verdiği bahçeyi satışa çıkardığını öğrenmesi üzerine, annesinin dinine ve imanına cima kelimesiyle küfrettiğini bu nedenle talak-ı baîn olduklarını belirterek tefrîk olunmak istediğinde, her ne kadar Hasan cima lafzı ile şetmi reddetmiş ise de, şahitlerin Hatice Hanım'ı doğrulaması üzerine Hasan'a Hatice Hanıma olan mehir, nafaka vs. haklarını vermesi söylenmiştir. Ayrıca Hasan'a tecdîd-i iman ettirilmesi tembihlenirken, tecdîd-i nikahın ancak Hatice Hanım'ın isteği ile olabileceği ifade edilmiştir³³⁶.

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla tefrîk türü boşanmaları en çok kadınlar kullanmışlardır. Zira kadınların nikah akdi esnasında veya daha sonra kocalarından boşanma hakkını alamamaları halinde evliliği sonlandırmak için başvuracağı yolların en önemlisi mahkeme olmuştur³³⁷.

Burada yeri gelmişken tefrîk türü boşanmaların nedenleri üzerinde durmakta fayda görüyoruz³³⁸. Tefrîk türü boşanmalara hapis, tassüf, irtidat, eşlerden birinin Müslüman

³³³ *156 Numaralı Antep Şer'iyye Sicili*, Belge No: 376, Sayfa No: 217, (21 Zilkade 1312/16 Mayıs 1895).; Erkmen, *a.g.t.*, s. 217.

³³⁴ *13/210 Numaralı Burdur Şer'iyye Sicili*, Belge No: Yok, Sayfa No: 3, (1 Rebiülahir 1259/1 Mayıs 1843).; Kür, *a.g.t.*, s. 30.

³³⁵ *BOA, A. MKT. NZD.*, 146/1, (08/Ş/1271).

³³⁶ Karabaş, M. (1997). *157 Nolu Mut Şer'îye Sicili Defteri Transkrib ve Kataloğu (1317/1900-1319/1901)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, s. 45-46.

³³⁷ Karaman, *a.g.e.*, s. 341.; Aydın, *a.g.m.*, s. 1-2.

³³⁸ Zuhayli tefrikin fesh mi yoksa talak mı olduğu konusunda, eğer eşler kendi arzusuyla değil de dinin emirleri gereği ayrılıyorsa bunun fesih olduğunu söylemiştir. Mesela süt akraba ile nikâhlanmak yahut iddetini bitirmeyen kadınla nikahlanmak, irtidat ve eşlerden birinin Müslüman olması gibi. Şayet ayrılma sebebi bir

olması³³⁹, kocanın nafakayı temin etmemesi yani evinin ihtiyaçlarını karşılamaması, kocanın cinsel hastalık veya başka hastalıklara sahip olması, kocanın gaib olması³⁴⁰, karısına kötü muamelede bulunması, liân, ilâ³⁴¹ gibi sebepler girmektedir³⁴². Bu sebeplerden birinin varlığı halinde kadının mahkemeye müracaatta bulunarak evliliğin sona erdirilmesini isteme hakkı bulunmaktadır. Bu durumda kadı, eğer uygun görürse, evlilik birliğine son vermektedir. Ancak tefrîk türü boşanmalarda tefrîk sebepleri hususunda mezhepler farklı görüşlere sahiptir. Bu konuya en katı yaklaşan ise Hanefi mezhebi olmuştur. Hanefi mezhebinden Ebu Hanife ve Ebu Yusuf sadece kocada bulunan cinsel hastalığı tefrîk sebebi olarak kabul etmiştir³⁴³. Hanefi hukukçulardan İmam Muhammed³⁴⁴ ise kocadaki cinsel hastalığın yanı sıra akıl hastalığı, cüzam, baras gibi hastalıkları da ilave etmiştir. Fakat

kusurdan dolayı reddetme gibi tarafların isteği ile olursa talaktır. Bkz. Zuhaylî, V. (1994). *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi*. (Tercüme: Ahmet Efe). C. 9. İstanbul: Risale Yayınevi, s. 402-403.; Tefrîk talak sonucu doğuran ve fesih sonucu doğuran olarak ikiye ayrılmaktadır. Talak Sonucunu Doğuran Tefrîkler: Hakimın müdahalesini gerektirmeyip talak sonucu doğuran tefrîklerdir. İla ve kadının Müslüman olup kocasının İslam'ı kabul etmemesi, fiziksel kusurlar ve lian nedeniyle tefrik gibi. Fesih Sonucunu Doğuran Tefrîkler: Nikah akdinin fesadı, nikah akdinin üzerine sonradan hürmet-i musaharenin oluşması. Mesela kocanın kendi eşinin kızıyla yani üvey kızıyla ya da kayınvalidesiyle ve karısının da kendi kocasının oğluyla yani üvey oğluyla ya da kayınpederi ile cinsel yaklaşımlar durumunda nikah akdi hemen fesh olunur. Eşlerden birinin irtidad etmesi, Darü'l-Harb ve Darü'l-İslam belirlenmesinde eşlerin birinin Müslüman olması. Mesela eşlerden biri Müslüman olup Darü'l-İslam'a hicret etmesi ve eşini Darü'l-Harb'da kafir olarak bırakması. Mehrin ödenmemesi veya mehrin mehr-i misilden az olması, bülüğ muhayyerliği, kefaetin bulunmaması, kadının Müslüman olup kocasının İslam'ı kabul etmemesi. Bkz. Hussein Bahjat Hussein Ali (2012). *İslam Aile Hukukunda Nikâh Akdinin Feshi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 17-18.; A. Kurt, hürmet-i müsâhereye erkeklerin eşlerinin anne ve babalarına cima lafzıyla küfür etmelerini de vermiştir. Konuyla ilgili olarak kadınlar tarafından şikayet üzerine hakimın eşlerinin babalarına bu şekilde küfür eden iki şahıs, 9 yaşındaki üvey kızının bekaretini izale eden birinin ve yetişkin üvey kızlarını şehvetle öpen iki kişinin nikahlarını fesh ettiğini kaydetmiştir. Bunun yanında üvey kızına tecavüz eden ikinci olaydaki şahıs mahkemenin birinci oturumunda suçunu ikrar ettiği halde ikinci oturumunda inkar ettiği için kendisinden zina suçu sakıt olmuştur. Bkz. Kurt, *a.g.e.*, s. 62.

³³⁹ Zuhaylî, *a.g.e.*, s. 402.

³⁴⁰ Kıvrım, bunu gaiplik-terk olarak belirtmiştir. Bkz. Kıvrım, *a.g.m.*, s. 388.

³⁴¹ Osmanlı mahkemelerinde bu tarz uygulamaların da olduğu görülmektedir. Kimi zaman karı-koca birbirlerinin yanına 12 ay kadar varmamaya and içip, eğer varırlar ise belirli bir parayı nezir etmeyi şart koşuyorlardı. Bu uygulama geçici ve hukuken kesin olmayan bir yöntemle eşleri birbirinden ayırıp, kararlaştırılan süre içinde eşlerin daha mantıklı ve tarafsız düşüncelerine fırsat verirdi. Böylece taraflar hata yapıyorlarsa muhtemel bir boşanmanın önüne geçilir yahut yıkılacak bir yuvanın yıkımı hızlandırılırdı. Mesela 1807 tarihinde Tokat'ın Çay mahallesinden Ayşe binti Osman'ın kocası "yanında 12 aya kadar varmamağa and içer". Eğer varırsa ikisi de ayrı ayrı yüzer kuruş nezir ederler. Bkz. Özdemir, R. (1991). *Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)*. (Belleten. Cilt LIV, Sayı: 211 Aralık 1900'dan ayırması). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1023.; İslâm hukukunda bu uygulamaya "ilâ" denilmektedir. Hanefi mezhebine göre bu şekilde yemin eden bir koca 4 ay içerisinde karısına dönmezse 4. ayın bitiminde kadın hakim kararına ihtiyaç duyulmaksızın bir talak-ı bâin ile boşanmış sayılırdı. Bkz. Aydın, *a.g.e.* s. 48-49.

³⁴² Aydın, *a.g.e.*, s. 43-49.

³⁴³ Karaman, *a.g.e.*, s. 342.; Aydın, *a.g.e.*, s. 116-117.

³⁴⁴ "Kadın, hasta veya kusurlu ve sakat olan erkekle beraber yaşadığı takdirde zarar göreceği her sebeple hakime başvurulabilir". Bkz. Karaman, *a.g.e.*, s. 342

Osmanlı Devleti'nde 1916 yılına kadar İmam Muhammed'in görüşüne itibar edilmeyerek Ebu Hanife ve Ebu Yusuf'un içtihadları uygulamada esas alınmıştır³⁴⁵.

Tefrik ile ilgili üzerinde durulması gereken konulardan biri de Hanefi mezhebine göre "tefrîk" ile boşanma hakları sadece kocada bulunan cinsel hastalıkla sınırlı olan³⁴⁶ Osmanlı kadınlarının, kocalarının başka bir hastalığa yakalanmış olması, kaybolmuş olması, terk etmesi, nafakasız bir şekilde bırakması, kötü muamelede bulunması ve diğer iki boşanma şekli olan muhâla'a ve tefvîz-i talaktan yararlanamamaları gibi durumlarında nasıl bir yol takip ettikleri, nasıl boşandıklarıdır.

Osmanlı kadıları özellikle kocaları geçimlerini temin edecek kadar nafaka bırakmadan kaybolan kadınların mağduriyetlerinin giderilmesi için bu gerekçeleri boşanma sebebi olarak kabul eden diğer mezheplerden, bilhassa Şafî mezhebinden naibler tayin ederek ve onların kendi mezheplerine göre verdikleri boşanma kararlarını uyguluyarak gidermeye çalışmışlardır. Fakat bu imkan 16. yüzyılın ortalarına kadar kullanılabilmiş, bu tarihten sonra Şafî mezhebi içtihadlarının uygulanması yasaklanmıştır³⁴⁷. Hangi düşüncelerle alındığı kesin olarak bilinmeyen³⁴⁸ bu yasaklama kararı birçok zorluklara ve kimsesiz kadınların sıkıntı içerisinde yaşamalarına neden olmuştur. Hanefi mezhebinin bu duruma getirdiği çözüm ise mahkemece kadına günlük nafaka takdir etmek ve başkalarından borç alabilmesi

³⁴⁵ Aydın, *a.g.e.*, s. 44-45; Cin, *a.g.e.*, s. 88.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 370.

³⁴⁶ 16. yüzyılda Osmanlı'da bulunan Busbecq, kadınların şikayeti üzerine boşanmayı gerektiren sebeplerden birinin kocanın karısını nafakadan mahrum etmesi ve gayritabiî zevkler istemesi olduğunu, hakim huzuruna çıkan kadının, hakim boşanmak isteme nedenini sorması üzerine, hiçbirşey söylemeden ayağındaki pabucu çıkarıp ters çevirerek yere koyduğunu, bunun kadının kocasından ne türlü bir muamele gördüğünü anlattığını ifade etmiştir. Bkz. Aydın, *a.g.m.*, s. 5.; Busbecq, O. G. (1939). *Türk Mektupları*. (Tercüme: Yalçın, H. C.). (Birinci Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi. (Eserin orijinali 1589'da yayımlandı), s. 149-150.; Benzer şekilde Madden, Türkiye'de erkeğin boşanma talep hakkının çeşitli iken kadınların tek bir sebepten dolayı boşanma talep edebildiklerini söylerken bunun kocanın hastalığı ve kendisini ihmal etmesi veya kocanın daha çirkin isteklerde bulunması durumunda kadının kadı efendinin huzurunda terliğini çıkararak ters çevirmekte olduğunu söylemiştir. Bkz. Şahin, G. (2007). *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı*. (Birinci Baskı), İstanbul: Gökkuş Yayınları, s. 287.; Bassona ise kocanın sapık eğilimleri olması, erkek çocuklarla ilişki kurması, karısının isteği dışında onu şarap içmeye zorlaması gibi durumlarda kadının kocasından boşanması için tüm şartların hazır olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Evren, B., Can, D.G. (1997). *Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını*. (Birinci Baskı). Milliyet Yayınları, s. 160.

³⁴⁷ Aydın, *a.g.m.*, s. 5-6.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 370.; A. Kurt, Bursa şer'iyye sicillerinde kocanın iktidarsızlığının yanı sıra, din ayrılığı, bülûğ muhayyerliği, hürmet-i müsâhere ve kocanın gaipliği sebepleriyle tefrik yapıldığını tespit etmiştir. Kocanın gaipliği ile ilgili yazdığı kısımdan anladığımız kadarıyla Şafî mezhebinin içtihadlarının uygulandığı dönemi kastetmektedir. Bkz. Kurt, *a.g.e.*, s. 60-63.

³⁴⁸ Kurt, gaiplik durumunda kocalarından boşanamayan kadınların çoğu defa yalancı şahitlerle kocalarının öldüğünü iddia ederek boşanma hakkını elde edip yeni bir evlilik yaptıklarını, fakat bir süre sonra bazı kocaların döndüklerinde mahkeme kararıyla tekrar eşlerine kavuşmakla beraber, kıskançlıktan işlenen cinayetler nedeniyle aile ocağını söndüren korkunç facialar yaşandığından bahsederek, Hanefi mezhebine dönülmesinin nedeninin yalancı şahitlikle artan boşanmalar ve yıllar sonra kocaların geri dönmesiyle yaşanan facialardan kaynaklanmış olabileceğini düşünmektedir. Bkz. Kurt, *a.g.e.*, s. 63.

için eşe izin vermek olmuştur. Ne var ki borç verecek kimsenin olmadığı durumlarda nafaka bağlanmasının ve borçlanmaya izin verilmesinin uygulamada faydası olmamıştır³⁴⁹. Nafakasızlık mahzuru ortadan kaldırmak ve geride bıraktıkları eşlerinin bir ömür boyu kendilerini beklemelerine engel olmak için uygulanan diğer bir çözüm, geri dönüp dönmeyecekleri belli olmayan bazı kocalara savaşa ya da uzun ve tehlikeli bir yolculuğa çıkmadan önce şartlı talak ettirmek olmuştur.

Kocaların karılarına kötü muamelede bulunması ve geçimsizlik durumlarında Hanefi mezhebine kadına boşanma hakkı verilmemesinin meydana getirdiği boşluk ise muhâla'a yolu kullanılarak doldurulmaya çalışılmıştır. Kocanın kötü niyet gibi çeşitli nedenlerle muhâla'aya yanaşmadığı durumlarda ise kadının boşanabilmek için Hanefi mezhebi içerisinde sahip olduğu başka bir imkan hemen hemen yok gibidir. İşte özellikle kocanın ısrarla karısını boşamayı reddettiği bazı durumlarda kadının, hukuken sahip olmadığı boşanma imkanına fiilen sahip olduğu görülmektedir. Şöyle ki karı koca arasında şiddetli geçimsizliğin sabit olduğu ve kocanın da boşanmaya razı olmadığı durumlarda koca muhâla'ayı kabule ve/ya karısını boşamaya mahkemece fiilen zorlanmıştır. Özellikle kocasıyla şiddetli geçimsizlik yaşayıp da, ondan mutlaka boşanmak isteyen kadınlar bizzat padişah ve divan-ı hümayuna başvurmaları halinde muhâla'a yolu zorlanmıştır³⁵⁰. Nitekim Yılmaz, Hanefi mezhebinde tefrikle boşanma hakkı doğuran sebeplerin sınırlı olması nedeniyle kadınların daha çok muhâla'a ile boşandıklarını söylemiştir³⁵¹. Bir diğer çözüm yolu ise karısına kötü muamelede bulunan kocanın istenmeyen davranışını tekrarlamaması, tekrarladığı takdirde karısının kendisinden boş olması için yine şartlı talak yöntemini uygulamak olmuştur. Son olarak Ostorog'un anlattığı kadınlara bazen iki yalancı şahit tutarak kocalarının kendilerini boşadığı iddiasında bulunup, bunu mahkeme huzurunda ispat ederek boşanabildiklerini söyleyebiliriz³⁵². Tabi bir de kocalarının kendilerini

³⁴⁹ Aydın, *a.g.m.*, s. 6.; Aköz, *a.g.e.*, s. 18.

³⁵⁰ Aydın, M. A. (1996). *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. (Birinci Baskı). İstanbul: İz Yayınları, s. 170.; Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile...*, s. 117-120.; Aydın, *a.g.m.*, s. 7-8.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 370.; Fariba Zarinebaf-Shahr, sicillere ilaveten başka bir hukuki kaynak olan şikayet defterleri üzerine yaptığı çalışmada kadınların adalet aramaları meselesi üstünde durarak, Jennings'den beri vurgulanan "kadınlar, haklarının bilincinde idiler" gerçeğini bir kez daha vurgulayarak, kadınların adalet aramak için kadı mahkemelerinden memnun kalmadıkları durumlarda Divân-ı Hümâyûna başvurdıklarını belirtmiştir. Bkz. Argıt, *a.g.m.*, s. 593.

³⁵¹ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 240.; Fakat bazı araştırmacılar, İslam hukuku çerçevesinde kadına boşanma konusunda en çok esneklik tanıyan boşanma tarzının tefrik olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bkz. Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 47.; Kıvrım, *a.g.m.*, s. 388.

³⁵² Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile...*, s. 121.

boşaması için koca evini terk eden yahut onunla cinsel beraberlik yaşamayan kadınlar olmuştur.

Bu konulara daha önce etraflıca değindiğimiz için burada tekrar etmeyeceğiz. Fakat şunu belirtmeliyiz ki tüm bu zorlama metodları yerine Osmanlı'da diğer mezhepler örnek alınarak kazaî boşanma sebepleri artırılısaydı kuşkusuz hem hukukî temeli güçlü, hem de kadınlar lehine olan uygulamaların gelişme imkânı olabilirdi. Gerek sicil kayıtları gerekse belgeler incelendiğinde görülmektedir ki Osmanlı hukuk tarihinde özellikle karı-koca arasında geçimsizlik ve kocanın herhangi bir sebeple kaybolup geride nafaka bırakmadığı durumlarda kazaî boşanma ihtiyacı oldukça fazla hissedilmiştir³⁵³. Bu aynı zamanda yeni bir aile hukukuna olan ihtiyacı ortaya koymaktadır.

³⁵³ Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 370.; Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile...*, s. 121.

2. BÖLÜM

OSMANLI TOPLUMUNDA BOŞANMA

Osmanlı toplumunda şer'i mahkemelere yansıyıp sicillere kaydedilmiş olan boşanma davalarının neredeyse tamamına yakınında rastladığımız boşanma sebeplerinden bir tanesi eşler arasındaki şiddetli geçimsizliktir. Bu durum sicillerde “*beynimizde hüsn-i zindegâne ve musafât olmamağla*, “*hüsn-i muaşeret*”in³⁵⁴ bulunmaması, “*beynimizde hüsn-i zindegânîmiz olmayub şikâk vaki’ olub*” ve “*beynimizde adem-i zindegânîmiz olmamağla*”, “*beynimizde imtizâc olmayub*”, “*beynimizde ülfet ve hüsnü mu’âşeret olmayub*”³⁵⁵, “*aramızdaki adem-i hüsn-i muâşerete binaen*”, “*aramızda hüsn-i imtizâc olmamağla*”, “*aramızda şikâk vuku’una binâen*”³⁵⁶ şeklinde ifade edilip, eşleri boşanmaya götüren geçimsizliğin sebepleri genellikle belirtilmemiştir³⁵⁷.

Nitekim S. Savaş, belgelere bakarak geçimsizliğin sebeplerini tespit etmemizin mümkün olmadığını ayrıca erkeğin karısı üzerine bir başka kadınla daha evlenmesi yahut kadının kocası tarafından dövülmesi gibi hadiselerin geçimsizliğin sebeplerinden ziyade sonuçları olarak gözüktüğünü ifade etmiştir³⁵⁸. Ancak şer'i mahkemelere taşınıp sicil defterlerine kaydedilmiş olan davalarda, dava sürecinde tarafların kullandığı kimi ifadeler ve/ya mahkemenin eşlerden birine veya her ikisine birden tembihte bulunduğu hususlardan yola çıkarak geçimsizliğin nedenleri hakkında bazı tespitlerde bulunmak mümkündür.

Bu bölümde “*adem-i imtizac*”ın ardında olan boşanma sebepleri, “*boş ol*” sözüyle evliliklerin bitip bitmediği, kadınların boşanma hikayeleri, mücadeleleri, boşanmak için nasıl hilelere başvurmak zorunda bırakıldıkları, devlet adamları ve hukukçuların kadınların

³⁵⁴ Savaş, *a.g.m.*, s. 524.

³⁵⁵ Kıvrım, *a.g.m.*, s. 384.

³⁵⁶ Korkmaz, *a.g.t.*, s. 199-200.

³⁵⁷ Hatta belgelerde bazı kadınların dahi eşlerinin kendilerini niye boşadığını bilmeyip, oyuna getirilerek boşandıkları görülmektedir: Mesela 12 Ağustos 1861 tarihli belgede Gül Hanım 7 senedir evli olduğu kocası Bosnevi Perider Mehmed kaptanın “*karındaşın keyifsiz imiş*” diyerek kendisini babasının memleketine gönderip ardından boşadığına dair kağıt yolladığını anlatmıştır. Bkz. *BOA, A. MKT. DV.*, 199/81, (17 S 1278).; 30 Kasım 1858 tarihli belgede ise İstanbul’dan Malu Hanım bir sene önce kızı Halise Hanımla evlenerek Bursa’da yaşayan damadı Kemal Hüseyin Bey’in kendisinin de geleceğini belirterek Halise Hanımı İstanbul’a gönderdikten beş ay sonra boşadığından bahsetmiştir. Bkz. *BOA, A. MKT. DV.*, 132/71, (23 R 1275). Ayrıca bu konuda talak mektubuna yer verilmiştir. Bkz. *BOA, A. MKT. DV.*, 132/71 (23 R 1275). **Ek-13.**; Benzer belgeler için bkz. *BOA, A. MKT. UM.*, 43/78, (26 S 1267).; *BOA, A. MKT. UM.*, 43/78, (26 S 1267).

³⁵⁸ Savaş, *a.g.m.*, s. 524-525.

boşanmasında hangi stratejiler geliştirdikleri, kadınların boşanmasında takip edilen dolambaçlı yollar, mehir ve nafakanın önem ve yetersizliği ortaya konmaya çalışılacak.

2.1. Boşanma Sebepleri

2.1.1. “Şiddetli Geçimsizlik”ın Ardındakiler

Osmanlı’da aileyle ilgili pek çok davada ve belgede boşanmanın sebebi “şiddetli geçimsizlik” formülüyle geçirtilse de bunun arkasında birbirinden farklı nedenler bulunmaktadır. Bu konuda Rana binti Saffet’in şu sözleri oldukça mühimdir:

Talak denilince vezaif-i mütekâbile-i zevciyette bir tarafın kusur ettiği ve hele ademin akamete gelmesi tabiidir. Halbuki bazı talaklar hiçbir sebebe mebni olmayarak vuku’ bulduğu gibi... Bir zevc zevcesini tatlik eder. Kadıncağz ne için ne sebebe mebni tatlik olduğunu bilemez, zevcden niçin tatlik ettirdiği sual olunca en kestirme sözü ‘imtizâc edememek’den ibarettir ki: buna karşı da kimse bir şey söyleyemez. İşte böyle kelam-i mübhemiyet içinde kalan talaklar da vardır. Vicdan-i beşerin a’mak ve hafayasına kesb-i vukuf etmek kâbil olsa bu gibi talakların esbabı anlaşılabilirdi. Talak hususunda böyle ifrata gitmek biçare zevceyi kabahatsiz yere daire-i mahremiyetten çıkarmak onun âvân-i sabavetten beri beslediği tatlı tatlı emellerin mukaddematına nail olmak üzere iken ansızın o tatlı ümitlerini istikbal için beslediği hayallerini kesr eder, hiç kabahati yok iken onu tatlik edivermek elbette büyük bir vicdansızlıktır³⁵⁹.

Rana binti Saffet bu cümleleri bir tanıdığının kızlarının “adem-i imtizac” gerekçesiyle kocası tarafından boşanıp halbuki adamın başka bir kadınla ilişkisi olması ve iki kadını geçindirmeye maddi gücü yetmemesi nedeniyle diğer kadınla evlenmek için karısını boşadığının ortaya çıkması üzerine yazmıştır³⁶⁰.

Burada yeri gelmişken kadınların geçimsizlik nedeni ile eşlerinden boşanamadıklarına değinmekte fayda var. Osmanlı Devleti’nin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebine göre kadınların geçimsizlik nedeniyle boşanma hakları yoktu. Bundan dolayı geçimsizlik nedeniyle kocalarına itaat etmeyen kadınların bu gerekçelerine itibar edilmemiştir. Mesela 14 Ekim 1900 tarihli sicil kaydında Adana vilayetinin İçel sancağına bağlı Mut kazasının Mirahor köyünde yaşayan Ali’nin, kendisine itaat ve hukuk-ı zevciyyete riayet etmediği gerekçesiyle dava ettiği karısı Kiraz Hanım önce bu iddiayı reddetmiş ise de şahitlerin Ali’yi

³⁵⁹ Rana binti Safvet. (27 Rebiülahir 1318). Talak Hakkında Makale 2. *Hanımlara Mahsus Gazete*, 5(73-275), s. 1-3.

³⁶⁰ Rana binti Saffet, Talak Hakkında Makale 2, s. 1-3.

doğrulaması üzerine gerçeği itiraf ederken aralarında iyi geçim olmadığı için kocasına itaat etmeyeceğini belirttiğinde, kendisine bunun “*teveccüh iltafata şayan*” olmadığı söylenerek kocasına itaat ve hukuk-ı zevciyyete riayet etmesi tembihlenmiştir³⁶¹.

Geçimsizlik nedeniyle boşanma hakkı olmaması bazı kadınların, kocalarına karşı kadınlık vazifesini yerine getirmemelerinin yanı sıra kocalarının kendilerine şiddette bulunduğu, boşadığı, hatta onunla evli olmadıkları gibi iddialarda bulunmalarına neden olmuştur. Ne var ki durumun şahitlerle ispat edilmesi ile kadınların bu iddialarına itibar edilmemiştir. Mesela 17 Nisan 1906 tarihli sicil kaydında Ankara’nın Çubukabad Nâhiyesi’nin Balıkhisar karyesinden Köseoğlu Hüseyin bin İbrahim’in hukûk-ı zevciyyete riayet etmediği nedeniyle dava ettiği karısı Hediye “*...bundan üç mâh mukaddem merkûm Hüseyin beni darb ve rencide ettiği gibi elimden tutarak derûn-ı hânesinden ihrâc ve seni boşadım deyü ol vechile beni tatlik edip merkûmun mutallakası olmamla beynimiz tefrîk olunması matlubumdur...*” cevabını vermiş ise de şahit gösterememesi nedeniyle kocasının evine varıp ona itaat etmesi tembihlenmiştir³⁶². 9 Ramazan 1326 (5 Ekim 1908) tarihli sicil kaydında da Ankara’nın Örüncek karyesinden Ahmed bin İbrahim, karısı Fatıma binti Süleyman’ı dava ederek Fatıma’nın babası hanesine firar ettiğini, kendi evine dönüp hukûk-ı zevciyyete riayet etmesini istediğinde, Fatıma’nın vekili Mehmed Efendi’nin, müvekkilinin Ahmed ile evli olduğunu inkar etmesi üzerine, Ahmed’in iddiasını ispatlamasıyla Fatıma’nın kocasına itaat etmesine karar verilmiştir³⁶³. Benzer şekilde kocasıyla yaşamaya devam etmek istemeyen bir kadın, evliliğinin kaydı olmadığı için, kocası olduğunu iddia eden adamın kendisiyle hiçbir zaman evlenmediğini beyan etmiştir. Ancak kocası buna itiraz ederek nikahlarına tanıklık ettiklerini iddia ettiği iki kişiyi mahkemeye getirmiş ve evliliklerini kayıtlara geçirmiştir³⁶⁴.

Taraflar arasındaki geçimsizlik erkeklerin eşlerini evden kovması gibi tatsız olaylara da neden olmuştur. 17 Kasım 1911 tarihli sicil kaydında Saruhan sancağına bağlı Kırkağaç kazasının İlyaslar karyesinden Fatıma binti Ali, kendisine ve çocuğuna nafaka almak için kocası Kayadibli Hüseyin’i dava ettiğinde “*beynimizde hüsn-ü mu’aşeret hâsıl olmayub beni hanesinden tard ve teb’id ederek*” diyerek aralarında geçimsizlik olup kocası tarafından

³⁶¹ Karabaş, *a.g.t.*, s. 66-67.

³⁶² *1000 Numaralı Ankara Şer’iyye Sicili*, Belge No: 85, Sayfa No: 53, (22 Safer 1324/17 Nisan 1906).

³⁶³ *1005 Numaralı Ankara Şer’iyye Sicili*, Belge No: 311, Sayfa No: 111, (9 Ramazan 1326/5 Ekim 1908).

³⁶⁴ Ortaylı, İ. (2004). *Ottoman Studies*. (İkinci Baskı). İstanbul: Bilgi University Press, s. 175.

evden kovulduğunu anlatmaktadır. Bunun üzerine mahkeme kocası üzerinden Fatıma ve oğlu için nafaka ödenmesine karar vermiştir³⁶⁵.

Evinden kovulan kadınlardan tekrar eşiyle bir araya gelenler de olmuştur. Bunda muhtemelen arada çocukların olması yahut kadının kendi geçimini temin edememesi etkili olmuştur. Ne var ki boşanan çiftlerin tekrar evlenmesi onların geçimsizlik sorunlarını aşmalarını ve kadınların bir kez daha evden kovulmalarını engelleyememiştir. Mesela 6 Nisan 1908 tarihli sicil kaydına göre Ilgın kazasının Balıfka mahallesinden Arab Emine binti Battal, kocası Arap Abdulvahhap tarafından pazara gönderilirken üzerindeki yeni kıyafetleri çıkartıp, eski elbiseler giymeye zorlanmış ve pazar dönüşü elindeki paralar alınıp, dövülerek evinden kovulmuştur. Hatta komşuları da kocasının kendisini kapıdan attığını görmüştür. Evden kovulan Emine Hanım başka insanların evlerinde hizmet ederek geçimini temin etmiştir. Fakat 8 ay sonra kocasının mehri karşılığında 400 kuruş borcu olduğunu tasdik eden bir senet vermesi üzerine kocasının evine dönmüş ise de 3 ay sonra kocası tarafından tekrar kapı dışarı edilmiştir. Bunun üzerine Emine Hanım kocası kendisini boşamış ise mehir ve nafakasının alınması istemiştir. Davanın devamında Emine Hanımın iddiasının doğru olup nafaka bağlandığı görülmektedir³⁶⁶.

2.1.1.1. Evli Ama Sorumsuz Olmak

Günümüzde olduğu gibi Osmanlı toplumunda da aileleri parçalanmaya götüren ve esasında çözümü çok da kolay olan nedenlerin başında karı-kocanın birbirlerinin haklarına saygı göstermemeleri, evliliğin kendilerine yüklediği sorumlulukları yerine getirmemeleri oluşturmıştır. Kayıtlarda bu durum “*hukuk-ı zevciyyete menafi*” olarak ifade edilmektedir. Mesela Terkos Nahiyesi’nin Alaton karyesindeki karısı ve kızını nafakasız olarak terk ederek Bulgaristan’ın Kavacık karyesine giden Mustafa’nın bu davranışı üzerine kayınpederi Hüseyin, Mustafa’nın celbini yahut kızını boşamasını isteyince Bulgaristan ve Şark-ı Rumeli Kapu Kethüdalığı İmaret memurları durumu Mustafa’ya bildirdiğinde Mustafa’nın “*hukuk-ı zevciyyete menafi*” harekette bulunması nedeniyle zaten 2,5 sene önce karısından ayrılmış olduğu, sunulan teklifi kesinlikle reddettiği, ayrıca karısının yanına

³⁶⁵ 426 Numaralı Manisa Şer’iyye Sicili, Belge No: 174, Sayfa No: 93, (25 Zilkade 1329/17 Kasım 1911).; Seven, a.g.t., s. 247.

³⁶⁶ 268 Numaralı Ilgın Şer’iyye Sicili, Belge No: Yok, Sayfa No: 65-66, (4 Rebiülevvel 1326/6 Nisan 1908).; Oğur, Ö. (2011). 1322-1326 Tarihleri Arasında Ilgın’ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (268 Numaralı Ilgın Şer’iyye Sicili Defterine Göre). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, s. 169-170.

dönmesine ikna etmek için Kavacık'a gelen kayınpederine de aynı cevabı vermiş olduğu ortaya çıkmıştır³⁶⁷.

Aksaraylı Hasibe Hanım ise “...kendisinin cevri-i düşmane hareket-ı gayri layikasına tahammül edemediğimden ve kendisi ahlak-ı mezmum ile meşhur kimesneden bulunduğundan ve cariye burda ve kendisi elyevm ol tarafda bulunduğundan...” diyerek Amasya’da bulunan kocası Mehmed Çavuş ile olan nikahlarının tefrikini yahut kocasının yanına gelmesinin sağlanmasını istemiştir. Ayrıca bu konuda daha önce Amasya mutasarrıflığına emirname gönderilmiş ise de kocasının ne yanına geldiğini, ne de boşanma kağıdını gönderdiğini ifade ederek gereğinin yapılmasını istemiştir³⁶⁸.

Evlilikte erkekler daha geniş hareket alanına sahip olmalarına karşın “*hukuk-ı zevciyyete menafi*” davranış gerekçesiyle eşlerinin kendilerine itaat etmesi için en çok onlar şikayette bulunmuşlardır. Kayıtlarda özellikle erkeklerin, kadınlarının nefislerini kendilerine teslim etmemelerinden şikayet ettikleri görülür. Bu durum garip değildir. Çünkü boşanma yetkisi elinde olmayan kadınlar kocalarını yıldırım için eşleriyle beraber olmama, evi terk etme gibi davranışlarda bulunmuşlardır. Ne var ki bu kadınlar kocaları tarafından dik kafalılıkla itham edilerek mahkeme aracılığıyla kocalarına itaate mecbur kalmışlardır.

2.1.1.2. Kocanın İhmalkârlığı: Fikren-Ruhen Uyuşmazlık

Bir gün yolda tanıştığı bir adam ona “*Sizi seviyorum*” dediğinde yanıtı şöyle olmuştu: “*Ne kadar çabuk! Yedi yıldır evliyim ve kocam hâlâ beni sevip sevmediği konusunda tereddütte*”³⁶⁹.

Kadınların boşanmak isteme nedenlerinden biri hak ettikleri yahut bekledikleri sevgi ve saygıyı görememek olmuştur. Bu ifadeyi okuyanlardan bazıları muhtemelen “*hani nerede, belgesi var mı*” diye soracaklar. Bununla ilgili sicillerde bir belgeye rastlanmadı. Şimdilik. Ancak bu durum Osmanlı toplumunda, nasıl erkekler ikinci bahar tahayyül ediyor, bir sevdaya dalıyorsa, kadınların da bir ruha, duygulara sahip olduğu düşüncesinden hareket ederek bu tarz arzulara bulunmadıkları, sevgisizlik, ilgisizlik yaşamadıkları anlamına gelmeyeceğini söyleyebiliriz. Bütün sorun bu gibi şeylerin mahrem sayılması, şer’i

³⁶⁷ BOA, DH. MKT., 2219/18, (26 S 1317).

³⁶⁸ BOA, DH. MKT., 1256/21, (22 R 1326).

³⁶⁹ Davis, *a.g.e.*, s. 140.

mahkeme görevlilerinin erkek olması, kadınların kendilerini rahat bir şekilde ifade edememeleri olsa gerek. Buna bir de naiplerin kadınların şikayetlerinin özünü sicillere kaydetmelerini verebiliriz.

Böyle olmakla beraber F. Davis'in bu yönde bir serzenişi kaydettiğini görmekteyiz. Davis, bazı kadınların onları ihmal eden kocalarını boşamakta başarılı olduklarını anlatmaktadır. Böyle bir vaka Seniha Moralı tarafından aktarılmıştır: Tahminen 1868 yılında doğmuş, kız okulunda okumuş ve müzik eğitimi almış olan Hayriye Hanım ordudan bir subayla evlenmiş, fakat kocasının Girit'e gönderilmesi ve kendisini ihmal etmesi nedeniyle boşanma davası açmıştı. Bir gün yolda tanıştığı bir adam ona "*sizi seviyorum*" dediğinde yanıtı şöyle olmuştu: "*Ne kadar çabuk! Yedi yıldır evliyim ve kocam hâlâ beni sevip sevmediği konusunda tereddütte*". Hayriye Hanım daha sonra boşanarak çok iyi bir aileden gelmekle birlikte çok yoksul olan ve belediyede küçük memuriyette bulunan kendisinden genç bir erkekle evlenmiştir³⁷⁰.

2.1.1.3. Çocuksuzluk

Bir iddiayı belgelendirme meselesi pek çok konu gibi "*çocuksuzluk*" için de geçerlidir. Çok kadınla evliliğin nedenlerinden birinin çocuk sahibi olmak olduğunu hatta tereke kayıtlarında birden fazla eşi olup da çocuğu az yahut, çok küçük yaşta yahut birkaç kızı olup da küçük bir erkek çocuğun olmasının çok kadınla evliliğin çocuk yahut erkek çocuk sahibi olmak amacıyla yapıldığı bilgisine sahibiz. Fakat sicillerde çocuğun yahut erkek çocuğun olmamasıyla ilgili bir boşanma davasına rastlamadık. Muhtemelen bunda kocanın başka biriyle evlenmesi yahut talak yetkisini kullanarak yeni bir evlilik yapması etkili olsa gerek. Kalkıp kadınların çocuğum olmuyor diye boşanmak isteme ihtimalleri çok düşük. Zaten bu isteği mahkemeye gitmeden kocada gerçekleştirebilir.

Kısacası çocuksuzluk nedeniyle gerçekleşen boşanmalar olmasına rağmen buna dair bir kayda henüz rastlanılmadı. Halbuki Davis, en sık rastlanılan boşanma nedeninin çocuksuzluk olduğunu³⁷¹ söyleyerek, en sık olmasa bile, bu konuda sicil kaydına rastlamama rağmen çocuksuzluk nedeniyle boşanmalar olduğu konusunda bu çalışmayı destekler.

³⁷⁰ Davis, *a.g.e.*, s. 140.

³⁷¹ Davis, *a.g.e.*, s. 141.

2.1.1.4. Mehrin Ödenmemesi

Eşler arasında ortaya çıkan anlaşmazlığın en yaygın nedenlerinden bir diğeri de mehir konusudur. Karısı kendisine itaat etmediği yahut nefsinin teslim etmediği için mahkemeye müracaatta bulunarak eşine tembihte bulunulmasını isteyen birçok erkeğin eşi mehrini alamadıkları gerekçesiyle kocalarının meşru isteklerini yerine getirmediklerini ifade etmişlerdir³⁷². Aynı şekilde kocasından yeterli nafaka alamayan kadınlar da rencide edildikleri şikâyetiyle mahkemeye müracaatta bulunmuşlardır. Mesela 31 Ağustos 1865 tarihli sicil kaydında Vesile binti Beno'nun kocası Şerif bin Davud'u dava ederek mehr-i muaccel ve müeccelini ödemediği ayrıca kendisine zülm ettiği gerekçesiyle boşanmak istediği görülmektedir³⁷³. Benzer şekilde 27 Safer 1312 (30 Ağustos 1894) tarihli sicil kaydında Tarsus'un Müfti mahallesinden Fatma binti Mehmed kocası Yunusoğlu karyesinden Bekir bin Hasan'ı dava ederek, kocasının mehr-i müaccelini vermeksizin kendisini karyesine götürmek istemesinin yanı sıra her zaman “*darb-ı şedid*” ile darb ettiğini belirterek kocasının mehrini ödemesini ve kendisini darb etmeden güzelce geçineceğine dair kefil getirmesini talep etmiştir. Fatma'nın hikayesindeki kayda değer noktalardan bir diğeri, mehrini almayan kadınların gerek kocalarının yanına gitmeye gerekse cima yapmaya zorlanamayacaklarıdır: Bekir'in karısının darb iddiasını reddedip mehr-i muaccelini de vermeyeceğini söylemesi üzerine Fatma muaccelini almadıkça nefsinin teslim etmeyeceğini belirterek nafaka talebinde bulunmuştur. Bu defa Bekir mehr-i muacceli vermeyeceği için Fatma'nın kendisiyle karyesine gelmesini istediğinde fetevahaneden “*zevce mehri müeccelini almak için gerek sefer ve gerek cimadan nefsinin men edip nafaka talebine salahiyeti vardır*”³⁷⁴ denilmiştir. Nitekim P. Benedict de mehrin hiç olmazsa peşin ödenmesi gereken bölümü kendisine verilinceye kadar kadının kocası ile birlikte oturmaktan ya da cinsel birleşmeden çekinmeye hakkı olduğunu söylemiştir³⁷⁵. Bu kayıt aynı zamanda fetvaların kadınlara arka çıktığını göstermektedir.

³⁷² Taş, *a.g.t.*, s. 108.

³⁷³ **238 Numaralı Mardin Şer'iyye Sicili**, Belge No: Yok, Sayfa No: 14, (8 Rebiülahir 1282/31 Ağustos 1865).; Özçoşar, İ, Güneş H. H., Gümüş, E. (2007). **238 Nolu Mardin Şer'iyye Sicili Belge Özelleri ve Mardin**. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 14, s. 30.

³⁷⁴ **338 Numaralı Tarsus Şer'iyye Sicili**, Belge No: 33, Sayfa No: 25, (27 Safer 1312/30 Ağustos 1894).; Gündaş, *a.g.t.*, s. 87-88.

³⁷⁵ Benedict, P. (1947). Hukuk Reformu Açısından Başlık Parası ve Mehr. Adnan Güriz ve Peter Benedict (Editörler). **Türk Hukuku ve Toplumuna Üzerine İncelemeler**. (Birinci Baskı). Ankara: Sevinç Matbaası, s. 10.

Kadınların dinen kendilerine bir hak olarak tanınan ve nikah akdi esnasında belirlenen mehirlerini alma konusunda oldukça istekli oldukları görülmektedir³⁷⁶. Hatta bazı kadınların mehirlerini vermeyen kocalarına itaat etmedikleri ve sırf bu nedenden dolayı kocalarının evlerini terk ettikleri belgelerden anlaşılmaktadır. Mesela Konya'ya ait bir sicil kaydında Kadir bin Ali 2.000 kuruş mehr-i muaccel ve 31 kuruş mehr-i mueccel üzerine evlendiği karısı Nesibe Hatun'un mehr-i muaccelinden 1.000 kuruşunu kendisine hibe edip, geriye 1.000 kuruş mehr-i muaccel borcu kaldığını fakat karısının hukuk-ı zevciyete riayet etmemesi nedeniyle 1.000 kuruş borcunun kendisinden alınıp karısına verilerek hukuk-ı zevciyyete riayet etmesi yönünde karısına tembihte bulunulmasını istediğinde, Nesibe Hatun kocasının iddialarını kabul etmiş fakat mehrinin verilmesinin yanı sıra mesken talebinde bulunmuştur. Kadir'in ayrı bir ev tuttuğunu ifade etmesi üzerine söz konusu mahallede böyle bir ev olup olmadığının araştırılması için Katip Abdullah Saib Efendi keşif yapmakla görevlendirilmiş ve Kadir'in bir ev açtığının doğru olduğunu söylemiştir. Nesibe Hatun kocasından alacağı olan mehrini “*şimdilik*” tehir ettiğini belirtmiş ise de mahkeme Nesibe Hatun'a kocasının açtığı eve gidip ona itaat ve hukuk-ı zevciyete riayet etmesi konusunda tembihte bulunmuştur³⁷⁷.

Konuyla ilgili başka kayıtlarda da kadının talebi durumunda mehrin mutlaka ödenmesine hükmedildiği ve mehri ödemeye yanaşmayan kocalara mehir borçlarını ödeyinceye kadar baba evlerine gitmiş olan eşlerine nafaka verme yükümlülüğü getirildiği görülmektedir. Mesela 26 Kanunuevvel 1336 (26 Aralık 1920) tarihli sicil kaydında 52.300 kuruş mehr-i muaccel ve 100 kuruş mehr-i müeccel üzerine Mehmed bin Ahmet ile evlenen Konya'nın Pürçekli mahallesinden Hasan kızı Sıdıka Hanım'ın, 20.650 tutarında mehrine karşılık kocasından eşya aldığını, geriye kalan 31.650 kuruşu da kocasının eşyası ile takas ettiği halde kocasının bunları kendisine teslim etmemesinden şikayetçi olması üzerine mahkeme kocanın mehri teslim edinceye kadar karısına aylık 500 kuruş nafaka vermesine karar vermiştir³⁷⁸. Hatta kimi zaman mehrin kefilden tahsil edilmeye çalışıldığı³⁷⁹ ve mehir

³⁷⁶Mesela Gül Hanım kendisini boşayan Kastamonulu kocası Osman'dan alacağı olan 4.000 bin kuruşu belirleyen ilam-ı şer'inin buldurularak paranın tahsil edilmesini istemiştir. Bkz. **BOA, A. MKT. UM.**, 362/69, (28/M/1276).; Benzer şekilde Selanik Valisi'ne gönderilen yazıda Zeliha Hanım'ın eski kocası Salih Bey zimmetinde olan 14.000 kuruşunun tahsil edilmesini istediği görülmektedir. Bkz. **BOA, A. MKT. UM.**, 458/53, (17/Ş/1277).

³⁷⁷ **Konya Kadı Sicili 1916-1921 (Kataloglarda Yer Almayan)**, s. 14-15.

³⁷⁸ **Konya Kadı Sicili 1916-1921 (Kataloglarda Yer Almayan)**, s. 80-81.

³⁷⁹ Konya'ya ait bir sicil kaydında Aişe binti Ali 13 Mayıs 1335 (13 Mayıs 1919) tarihinde 5.000 kuruş mehr-i muaccel 31 kuruş mehr-i mueccel üzerine evlendiği Hacı Abdullah oğlu Mehmed'in, zifaf gerçekleşmesine rağmen, mehrinden 1.000 kuruşunu verip 4.000 kuruşunu ödememesi üzerine mahkemeye başvurarak mehrinin kefil Halil Ağa'dan alınmasını talep edince mahkeme duruşmaya gelmekten ve vekil göndermekten

borcunu ödemeyen kocaların hapisle cezalandırıldığı olmuştur³⁸⁰. 24 Nisan 1882 tarihli bir sicil kaydına göre Hacı Recep bin Mehmed, karısı Elif binti Abdullah'a 500 kuruş mehr-i muaccelini ödememesi nedeniyle Urfa hapishanesinde 90 gün hapis yatmış, iflas etmesi üzerine de serbest bırakılmıştır³⁸¹. Aynı şekilde Bursa'ya ait bir sicil kaydına göre F. Zehra Hanım mehr-i muacceline mukabil olarak aldığı bir kısım eşyalarını kendisine vermeyen kocasının 60 gün hapiste kalmasını sağlamıştır³⁸².

Ancak mehrin ödenmesi ve ayrı bir ev tahsis edilmesi durumunda ödenen nafaka durdurularak kadınların koca evlerine dönmeleri ve onlara itaat etmeleri kararı alınmıştır. Mesela Konya'ya ait bir sicil kaydında Vesile Hanım'ın kocası Süleyman bin Hüseyin'den mehrinin kalan kısmını almak için mahkemeye yaptığı müracaatı üzerine, mehir borcunu ödeyinceye kadar Vesile Hanıma nafaka verme yükümlülüğü getirilen Süleyman'ın³⁸³ kalan mehir borcunu hemen ödeyebileceği için nafakanın durdurulmasını ayrıca evinin iki odası olup birini Vesile Hanım için düzenlediğini söylemesi üzerine mehrini alan Vesile Hanım kocasının evinin iki odalı olduğunu doğrulayıp fakat yine de kocasının evine gitmek istemediğini söylemiş ise de mahkeme bu sözün “*duyulmuş işitilmiş şey ve iltifata şayan olmadığı*”nı belirterek Vesile Hanımın nafakasının kesilmesine hüküm etmiş ve ona kocasının evine gidip itaat etmesini tembihlemiştir³⁸⁴.

2.1.1.5. Kadınların Kocalarından İzinsiz Dışarı Çıkmaları

Aile içi anlaşmazlığın diğer bir nedeni kadınların eşlerinden izinsiz bir yerlere gitmeleridir. 20 Nisan 1856 tarihinde Siverekli mahallesinden Yusuf bin Hacı'nın eşi Ayşe'yi “*bî-gayrı hak darb ve te'addi nafaka ve kisveye muhtaç etmeyeceği*”ne dair kefil tayiniyle ilgili davada, Ayşe'nin de “*zevc-i merkûm emrinden çıkmayup ve mahal-i sâire bilâ izin gitmeyeceği*” hususunda amcasının oğlu İsmail'in kefil olduğu görülmektedir³⁸⁵. 22 Nisan 1856 tarihli başka bir sicil kaydında ise Musa Cami mahallesinden Mehmed bin Hasan'ın eşi Sitti binti Abdurrahman'ı darp etmesi üzerine açılan davada, mahkeme Mehmed'e eşini

kaçan Halil Ağa'nın gıyabında Aişe Hanıma 4.000 kuruş ödeme yükümlülüğü getirtmiştir. Bkz. **Konya Kadı Sicili 1916-1921 (Kataloglarda Yer Almayan)**, s. 63-64.

³⁸⁰ BOA, ŞD., 2616/22, (18 S 1311).

³⁸¹ 226 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili, Belge No: 2, Sayfa No: 2, (5 Cemaziyelahir 1299/24 Nisan 1882).; Taş, a.g.t., s. 93.

³⁸² Kurt, a.g.e., s. 35.

³⁸³ Konya Kadı Sicili 1916-1921 (Kataloglarda Yer Almayan), s. 105-106.

³⁸⁴ Konya Kadı Sicili 1916-1921 (Kataloglarda Yer Almayan), s. 102-103.

³⁸⁵ 205 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili, Belge No: 151, Sayfa No: 64, (14 Şaban 1272 (20 Nisan 1856).; Taş, a.g.t., s. 109.

“*bî-gayrı darb ve te'addi*” etmemesi için kefil tayin ederken, Sitti Hanım’a da kocasından izinsiz başka yerlere gitmemesini tembihlemiştir³⁸⁶.

Kadınların sık sık baba evlerine giderek uzun süre kalmaları da eşler arasında anlaşmazlığa neden olmuştur. Konuyla ilgili olarak 15 Nisan 1886 tarihli sicil kaydında Urfa’nın Meşâırıkıye mahallesinden Cânâz Bedir bin Cuma, karısı Hatice binti Torgamcı Mehmet’in her ay on gün dahi yanında durmayıp sürekli babasının evine gidip orada kalmasından şikayetle, her defasında adam gönderip eve davet ettiği halde inatla eve gelmeye yanaşmadığından şikayet etmiştir³⁸⁷.

2.1.1.6. Hapis ve Parasızlık

Boşanmanın bir diğer nedenini kocanın hapiste olması gibi durumlar oluşturmuştur. Ancak belgelerden anlaşıldığı kadarıyla kadınlar kocalarının hapiste, yani suçlu olmalarından kaynaklanan bir rahatsızlıktan değil de nafakalarının karşılanmaması nedeniyle böyle bir talepte bulunmuşlardır. Mesela 6 Mart 1847 tarihinde İshak Paşa civarında oturan Hüsna Hanım, kocası Fesci Kasım Ağa’nın Ligoyazergan’a olan 6.500 borcundan dolayı 110 gündür hapiste bulunması nedeniyle çocuklarıyla beraber bir ekmeğe muhtaç olduklarını belirtip, eğer kocası hapiste kalacaksa kendisinin boşandırılarak bu zaruret durumundan kurtarılması için arzuhal vermiştir³⁸⁸. Aynı şekilde 14 Haziran 1893 tarihli belgede Fatma Hanım, sahtekârlık maddesinden müebbed cezasıyla Rodos’ta mahkum olan kocası Emin Çavuş bin Ömer’den boşanmak istediğine dair arzuhal vermiştir³⁸⁹. Fakat Emin Çavuş boşanmayı reddedip eğer karısı Rodos’a gelirse geçimini temin edeceğini belirtmiştir³⁹⁰. Başka bir kayıta ise böyle bir gerekçeyle, mehir ve nafakasından vazgeçmeksizin boşanan bir kadın görülmektedir³⁹¹.

³⁸⁶ **205 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili**, Belge No: 152, Sayfa No: 64, (16 Şaban 1272/22 Nisan 1856).; Taş, **a.g.t.**, s. 109.

³⁸⁷ **227 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili**, Belge No: 431, Sayfa No: 19, (11 R.ecep 1303).; Taş, **a.g.t.**, s. 110.

³⁸⁸ **BOA, A. MKT.**, 69/73, (18 Ra 1263).

³⁸⁹ **BOA, DH. MKT.**, 85/17, (28 Z 1310); **BOA, DH. MKT.**, 2012/67, (28 Ra 1310).

³⁹⁰ **BOA, DH. MKT.**, 2030/37, (22 Ca 1310).

³⁹¹ Bu kayıta göre Ankara’nın Zîr Nâhiyesi’nin Peçenek karyesinden Hasırcıoğlu Mustafa kızı Hafize Hanım mahkemede Cemşid karyesinden kocası Pekmezciöğlu Hasan bin Mustafa’nın huzurunda “*ben merkûm Hasan’ın üç yüz gurus mehr-i müeccel tesmiyesiyle zevce-i menkûha-i medhûlesi olup merkûm muvakkat kürek cezâsıyla on beş sene müddetle mahkûm ve mahbûs olup*” diyerek mehr-i müecceli ve iddeti tamamlanincaya kadar ki nafakası kocasının üzerine olmak kaydıyla boşanmaya talip olduğunda kocası tarafından talak-ı bâin-i vâhid ile boşanmıştır. Ayrıca taraflar birbirlerinin zimmetlerini ibrâ etmişlerdir. Bkz. **1000 Numaralı Ankara**

Anlaşılabacağı üzere buraya kadar irdelediğimiz kayıtlar her ne kadar boşanmanın sebebi “*şiddetli geçimsizlik*” formülüyle geçirtilse de bunun arkasında pek çok ve günümüzde de var olan nedenler olduğunu ortaya koymaktadır.

Burada son olarak, 19. yüzyıl İngiliz seyyahı Spry’ın kadınların ramazan ayında özellikle iftara yarım saat kala kocalarını öfkelenndirmemek için son derece itina gösterdiklerini, pek çok boşanmanın iftardan önceki kritik yarım saat içerisinde gerçekleştiğini kaydettiğini ifade edelim³⁹².

2.1.2. Güvensizlik ve Güvenliksizlik

Evliliğin sürdürülmesinde olmazsa olmazlardan biri olan “*güven duygusu*” nun yitirilmesi yahut hiç olmaması bugün olduğu gibi Osmanlı ailesinde de eşleri boşanma noktasına getirmiştir. Mesela İstanbullu Hatice Hatun, kocası Rüstem Ağa’nın bir buçuk sene önce evindeki birtakım eşyalarını çalarak firar etmesi üzerine artık ona güvenemeyeceğinden boşanmalarının sağlanarak mehrinin gönderilmesi hususunda arzuhal vermiştir³⁹³. 28 Nisan 1893 tarihli sicil kaydında ise Mardin’in Şeyh Şeyullah mahallesinden ve Keldani milletinden Verdo binti Abdal Afbablı’nın vekilinin mahkemede müvekkilinin kocası Keldani milletinden Yosef veledi Yakub el-Buhtanlı’nın iki buçuk sene önce karısını nafakasız bir şekilde bırakıp, beş ay önce evine döndüğünde karısını sahiplenmediği gibi üç aylık hamile olan karısı ile beş yaşındaki kızını yine bırakarak başka bir yere gitme düşüncesinde olduğundan şikayet ederek müvekkiline nafaka takdir edilmesini istediği görülmektedir. Yosef, başka bir şehre gitmek istediğini itiraf etmekle beraber fakir olması ve elinde bir sanatının bulunmaması nedeniyle nafaka vermeye gücü olmadığını fakat eşi kendisi ile gelirse onu götürebileceğini söylemiştir. Daha sonra tarafların rızaları ile Verdo ve kızına aylık 35 kuruş nafaka verilmesi kararlaştırılmıştır³⁹⁴.

F. Davis göre kuşkusuz pek çok kadın evliliğine güvenmiyordu. Kıbrıslı Mehmed Paşa’nın karısı Melek Hanım’ın bir erkek çocuk evlat edinmesine rağmen, kendi çocuğu olduğunu

Şer’iyye Sicil, Belge No: 124, Sayfa No: 80, (10 Rebiülevvel 1324).; Zimmetlerin ibra edildiği ile ilgili olarak bkz. Mızrak, *a.g.t.*, s. 47.

³⁹² Şahin, *a.g.e.*, s. 287.

³⁹³ BOA, A. MKT. DV., 145/17, (06/R/1276).

³⁹⁴ 183 Numaralı Mardin Şer’iyye Sicili, Belge No: Yok, Sayfa No: 155, (11 Şevval 1310/28 Nisan 1893).; Kankal, A., Özçoşar, İ., Güneş, H. H., Gürhan, V. (2007). *183 Nolu Mardin Şer’iye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*. (Birinci Baskı). İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 13, s. 84-85.

söylemek gibi bir antikalık yapmasında bu duygu kışkırtıcı olmuştu. Durumun ortaya çıkmasıyla ise Kıbrıslı Mehmed Paşa tarafından boşanmıştı³⁹⁵.

Konu güven olduğunda esasında akla ilk olarak can güvenliği gelmektedir. Nitekim bu husus, günümüzde olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da boşanmak isteme sebeplerinden birini oluşturmuştur. Mesela 5 Zilkade 1268 (21 Ağustos 1852) tarihli belgede Hüdavendigâr sancağına bağlı Gemlik kazası kuralarından Fıstıklı karyesinde oturan Berber esnafından Abidin isimli şahsın karısı, Abidin'in İstanbul'da olduğu halde kendisine bakmayıp sokak ortasında aç ve perişan bir halde bıraktığını ayrıca oturduğu mahalleye gitmek istediğinde *"gelmesin katl ve idam ederim"* diyerek haber gönderdiğini anlatarak can emniyeti olmaması nedeniyle kocasından boşanmak istediği görülmektedir³⁹⁶. 20 Temmuz 1861 tarihli belgede ise Şehr-i Zor'da yaşayan Revanduz eski kaymakamı Rıfat Paşa'nın İstanbul'da zehirlettiği eşi Ayşe Hanım'ın verdiği arzuhalinden kocasından yol ve tedavi masrafları olan 32.000 kuruşun alınmasını ve can güvenliği olmaması nedeniyle kendisini boşamasını talep ettiği anlaşılmaktadır³⁹⁷.

Eşler arasında anlaşmazlık olduğunda her ne kadar aileler arabuluculuk yapıp evliliğin devamından yana olsalar da, can güvenliği gibi bir hususta kimi aileler de hiç tereddüt etmeksizin kızlarının kurtarılmasını istemişlerdir. Tıpkı Halide Edip'in büyükbabası örneğinde olduğu gibi. Halide Hanım'ın annesinin ilk kocası eğlence için ateş etmeyi seven bir kürttür. Kürt koca kaza sonucu birini yaraladığında Halide'nin büyükbabası kızının boşanmasına karar verir. Ancak Halide Hanım, büyükbabasının ne gibi gerekçeler öne sürdüğünü anlatmaz³⁹⁸.

Bunun başka bir örneği ise 10 Kasım 1861 tarihli belgedir. Belgeye göre Bursa'da oturan Mehmet Ağa'nın kızı Zehra ile evlenen Hoca Tahir Efendizade Mehmed'in bu evlilikten üç, beş ay kadar sonra bir Ramazan ayında kayınpederinin evine misafir olduğunda bazı kötü düşüncelere kapılarak sahur vaktinde kayınpederini ve kayınpederini zehirlemek amacıyla onların içecekleri kahveye zehir koyması üzerine, ertesi gün kayınpederi durumu hakime

³⁹⁵ Davis, *a.g.e.*, s. 143.

³⁹⁶ BOA, A. MKT. DV., 56/30, (6. 7. 1268).

³⁹⁷ BOA, A. MKT. DV., 195/77, (12 M 1278)

³⁹⁸ Davis, *a.g.e.*, s. 139-140.

ifade ederek can güvenlikleri tehlikede olduğu gerekçesiyle kızının boşandırılması hususunda gereğinin yapılmasını istemiştir³⁹⁹.

Esasında Osmanlı toplumunda zehirlenme olayları üzerine çalışma yapmış olan Aykut, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde karşılaşılan zehirlenme yoluyla cinayet biçiminin daha çok hane içinde cereyan ettiğini ve zehirin daha ziyade kadınlar tarafından kullanılan bir silah olduğunu anlatmaktadır. Ona göre kocasını baltayla, bıçakla, piştov kuşunuyla ya da boğarak öldüren kadınlara dair de arşiv belgeleri arasında çok sayıda örnek bulunmakla beraber, bu gibi kanlı veya fiziksel güç gerektiren yöntemleri daha ziyade erkekler tercih etmişlerdir. Bunun nedeni kadınların erkeklerden daha aciz veya daha az şiddet eğilimli olmalarından değil, fiziksel olarak kocalarından daha güçsüz olmalarından ileri gelip, kendileri için en kolay, en garantili ve geleneksel hane içi iş bölümünden kaynaklanan rollerine en uygun yöntemi seçmeleriyle ilgilidir. Hane içi zehirlenme vakalarında faillerin birkaç istisna dışında kadın olması ve zehirin neredeyse istisnasız olarak erkeğin yiyeceğine, içeceğine karıştırılması ister istemez kadının mutfakla olan ilişkisini akla getirmektedir. Bunun yanında bunda zehirlerin temin edilmesinin kolaylığı da etkili olmuştur⁴⁰⁰.

Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bazı kadınlar can güvenliklerinin olmadığı gerekçesiyle kocalarının evini terk edip, kocaları eve dönmeleri yönünde şikayette bulunduğunda, kefil tayin edilmesini talep etmişlerdir. Osmanlı mahkemeleri de kadınların korunması için bir önlem olarak kefil tayininde bulunmuşlardır. Mesela 10 Ocak 1896 tarihli belgede Siirt'e bağlı Eruh kazasından Şeref bin Hacı Süleyman, karısı Halime binti Hüseyin'i dava ederek, Halime'nin dört, beş aydan beri kayıplara karışıp Siirt'te kadınlara ait hapisanede bulunduğunu belirterek karısının kendisine itaat etmesi yönünde tembihte bulunulmasını istediğinde, Halime şunları söylemiştir:

*...hemîse beni tehdîd ve bilâ sebep seni öldürürüm demesiyle berâber kisve ve sair levâzım-ı zaruriyece bana bakmamakla nezdine bunun için havfımdan gidemiyorum, fakat nefs-i Siird'de ikâmet etmek üzere ve bir daha tehdidâtıma kalkışmamak ve nafaka ve sair levâzımât-ı zarûriyemi haline nazaran te'diyeye mu'teber kefil irâe ederse kendisine ittatt u inkiyâd edeceğim...*⁴⁰¹.

³⁹⁹ BOA, A. MKT. DV., 209/58, (7 Ca 1278).

⁴⁰⁰ Aykut, E. (Şubat 2010). Osmanlı'da Zehir Satışının Denetimi ve Kocasını Zehirleyen Kadınlar. *Toplumsal Tarih*, (194), s. 60-62.

⁴⁰¹ Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın, s. 42-43.

Bunun üzerine Şeref'in kefil getirmesine, Halime'nin de kocasına itaat etmesine karar verilmiştir⁴⁰².

Ancak bunun dışında bu konuda başka bir önlem alındığına rastlamamakla beraber, diğer mevzularda olduğu gibi bu konuda da Osmanlı mahkemelerinin dolambaçlı yollarla boşanmayı sağladığını düşünmekteyiz. Mesela 5 Zilhicce 1305 (13 Ağustos 1888) tarihli belgede Hafize Hatun'un, Çerkez muhacirlerinden olup Eskişehir kazasında dava vekaleti etmekte olan kocası Osman Bey'in hile ile elinden bir çeyreğini ve nakit parasını aldığından ve geçimini temin etmediğinden şikayetle geçiminin temini için kocasının ya yanına gelmesi yahut boşattırılarak mehri olan 3.000 kuruş vesairesinin gönderilmesi hususunda verdiği arzuhalı üzerine, Hüdavendigâr vilayetine yazılan yazıda aceze nisvanın infak ve iâşeleri kocalarına ait olması nedeniyle durumun araştırılarak gereken muamelenin yapılması bildirilmiştir⁴⁰³. İşte bu durum Osmanlı mahkemelerinin kadınlarının mağduriyetini gidermek için Hanefi mezhebinin dışına çıkmak durumunda kalarak boşanmaya hükmettiklerini göstermektedir. Bu da yeni bir aile hukuku ihtiyacını ortaya koymaktadır.

2.1.3. Askerlik: Kişisel Kariyerizm ve Çürük Raporu

Osmanlı toplumunda boşanmanın sebepleri arasında karşımıza çıkan ilginç bir gerekçe evlatlarını askerlik hizmetinden kurtarmak isteyen kocaların eşlerini boşamalarıdır. Mart 1908 tarihli bir belgede Akçahisar halkından 50'yi aşkın erkeğin mücerred evlatlarını askerden kurtarmak amacıyla eşlerini boşamış oldukları halde birlikte yaşamaya devam ettiklerinin Akçahisar asker nazırı ile kur'a heyeti riyaseti tarafından bildirildiği görülmektedir. Bunun üzerine eşlerini boşayıp da evlerinde beraber yaşamaya devam edenlerden tespit edilebilenlerin oğullarının asker edilmesine karar verilmiştir. Ayrıca bu gibi aldatmalara meydan verilmemesi için boşanma olaylarının karye veya mahalle imamı tarafından nüfus idaresine bir ilmühaber ile bildirilmesi ve onun üzerine kaydın tashihiinin yapılacağı nüfus nizamnamesinin 36. maddesi gereğince evlilik yoluyla kocaları hanesine nakilleri yapılan kadınların boşanma durumunda yine geldikleri mahalle yani babalarının yanına nakillerinin yapılması İşkodra vilayetine tebliğ edilmiştir⁴⁰⁴. Benzer şekilde 31 Mayıs 1908 tarihinde Kudüs mutasarrıflığına gönderilen yazıda boşanan kadınlarının nakilleri için

⁴⁰² *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın*, s. 42-43.

⁴⁰³ BOA, DH. MKT., 1532/76, (05/Z/1305).

⁴⁰⁴ BOA, DH. MKT., 1243/70, (26 S 1326).

sicill-i nüfus nizamnamesinde bir açıklık yok ise de boşanma sonrasında kadınların geldikleri mahallere kayıtlarının iade olunmadığı takdirde askerlik açısından birtakım suiistimale sebep olacağı, zira Bağdat, Basra, Musul vilayeti'ne gönderilen yazıda Irak halkından bazı kişilerin evlatlarını askerden kaçırmak maksadıyla zevcelerini boşadıkları ve bu durumun askeri kuvvete noksan ibraz edilmekte olduğu belirtilerek bunun bir dereceye kadar da olsa önünün alınabilmesi için boşanan kadınların kocalarından ayrı bir hanede ikamet etmeye mecbur tutulmaları bildirilmiştir⁴⁰⁵.

Buraya kadar evlilik yahut kimsesizlik gibi gerekçe ve hilelerle askerlikten kaçışı gördük. Burada ise Dersaadet ordusuna girebilmek için eşini boşayan bir erkekten bahsedilecek. Bu kişi Eyüb el-Ensari civarında oturan Ayşe Hanım'ın kocasıdır. Ayşe Hanım 13 Muharrem 1267 (18 Kasım 1850) tarihinde verdiği arzuhalinde kocası Ahmed bin Hasan'ın Dersaadet ordusuna girmeyi çok isteyip, evli olanları orduya almamalarından çekinerek kendisini boşadığını anlatmıştır. Ayrıca anne-baba ve akrabası bulunmadığı gibi dikili bir ağacının da olmayıp, mahallede bir hanımın hanesinde Allah rızası için oturabildiğini, altında ve üstünde bir nesnesi olmayıp, ekmeğe dahi muhtac olduğunu söyleyerek kocası ile aralarında tecdid-i nikah yapılmasını talep etmiştir. Ne var ki 20 Cemaziyelevvel 1267 (23 Mart 1851) tarihinde arzuhal üzerine düşülen notta Ayşe Hanım'ın kocasının askere yazıldığı esnada bekâr olup şer'an bir engeli olmadığına dair mahalle imam ve muhtarı tarafından bir ilam verildiği, ayrıca askeri neferlerin eşlerini idare etmeye iktidarları olmaması nedeniyle evlenenlere ruhsat verilmemesi hususunun karargir olan nizamın gereğinden olması nedeniyle bu konudaki kararın padişaha ait olduğu cevabı verilmiştir⁴⁰⁶.

Son olarak askerlik görevi yapmamak için eşlerini boşamadan terk ederek onları zor durumda bırakan kocaların olduğunu da belirtmeliyiz. Ayşe isimli bir kadın 3 Ağustos 1289 (15 Ağustos 1873) tarihli arzuhalinde askerlik görevinden kurtulmak için Romanya'ya kaçan kocasından boşanma belgesinin alınmasını istemiştir. Ne var ki Bulgaristan Kapı Kethüdalığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne verilen cevapta bunun mümkün olmadığı belirtilmiştir⁴⁰⁷.

⁴⁰⁵ BOA, DH. MKT., 648/29, (9 Za 1320).

⁴⁰⁶ BOA, A. MKT. NZD., 43/100, (20 Z 1267).

⁴⁰⁷ BOA, HR. TO., 175/62, (10/10/1889).

2.1.4. Evlilikte Rıza

2.1.4.1. Seçim Hakkının Başkası Tarafından Kullanılması “*Hıyarü’l-Bulûğ*”

İslam hukukuna göre kız ve erkek çocuklar bülüğa ermemiş olsalar dahi velileri tarafından nikahları kıyılıp evlendirilebiliyorlardı. Bu uygulama İslam hukukuna ait olmayıp ilk ve ortaçağ toplumlarında özellikle İslamiyet’ten önce Arabistan’da ve Musevi hukukunda görülmekteydi⁴⁰⁸. Seçim hakkının veli tarafından kullanılması konusunda her ne kadar hukukçular arasında görüş ayrılıkları olsa da⁴⁰⁹ bu tür nikahların geçerli olduğu ifade edilmektedir⁴¹⁰. Çünkü İslâm hukuku nikah akd edilebilmesi için taraflara bir yaş sınırlaması getirmemiş, hangi yaşta olurlarsa olsunlar erkek ve kız çocukların velileri tarafından evlendirilebilmelerini kabul etmiştir. Ayrıca İslam hukukuna göre evlenme için mümeyyiz ve baliğ olma şartı yoktur⁴¹¹. İşte bunlardan dolayı evlenme ehliyetine sahip olmayan kişiler üzerinde (küçükler, akıl hastaları) velileri velayet hakkını kullanmış ve bu velayet hakkı “*velayet-i icbar*” olarak nitelendirilmiştir⁴¹².

Evlenmede cebir hakkı olarak da adlandırılan bu yetki⁴¹³, Hanefi mezhebi dışındaki mezheplerde baba ve dede gibi çok dar bir zümreye verilirken, Hanefi mezhebinde çok sayıda akrabaya verilmiştir⁴¹⁴. Hukukçulara göre velinin çocuğu küçük yaşta evlendirmesi bir hakimiyet hakkı değil, küçükleri korumak için tanınmış bir himaye yetkisidir. Bu nedenle küçükleri evlendirme hakkına sahip olan veli bu hakkı kendi şahsi menfaatine değil, sadece çocuğun menfaatine kullanmak zorundadır⁴¹⁵. Ancak bu hakkın kötüye kullanılması ihtimal dâhilinde olduğu⁴¹⁶ için bu anlayışın uygulamada yarattığı sakıncaları ortadan kaldırabilmek amacıyla “*hıyar’ül bulûğ*” müessesesi kabul edilmiştir⁴¹⁷. Bu müessese ile 17. yüzyıldan

⁴⁰⁸ Cin, H. (1974). *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. (Birinci Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 341, s. 77.; Kıvrım, *a.g.e.*, s. 389.

⁴⁰⁹ Bazı fıkıhçılar küçüklerin velileri tarafından evlendirilmelerinin caiz olmadığını çünkü küçük yaşta evlilik yapan çocuklardan evlilik hukukunun doğuracağı sonuçların beklenmeyeceğini belirtilmektedir. Bkz. Aktan, *İslâm Aile...*, s. 400.

⁴¹⁰ Koçak, *a.g.m.*, s. 428.; Aktan, *İslâm Aile...*, s. 400.; Cin, *Eski Hukukumuzda...*, s. 91.

⁴¹¹ Aktan, *İslâm Aile...*, s. 399-400; Akyılmaz, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 366.

⁴¹² Akyılmaz, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 366.

⁴¹³ Aköz, *a.g.e.*, s. 16.

⁴¹⁴ Hanefi mezhebi diğer mezheplerden farklı olarak velâyet-i icbar ile ihtiyarî velâyet arasında bir fark gözetmeyerek evlenmede veli olabilecek herkese bu hakkı tanımıştır. Dolayısıyla asabe sayılan bütün hısımlar sırasıyla baba, babaların babaları ve dedeler, anne-baba bir ve baba bir erkek kardeşler ve bunların oğulları, anne baba bir ve baba bir amcalar ve bunların oğulları zorlayıcı velayet yetkisine sahiptirler. Bunlar yoksa bu yetki zev’ül-erhama geçer. Bkz. Cin, *Evlenme*, s. 71-72.; Akyılmaz, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 366.

⁴¹⁵ Kıvrım, *a.g.m.*, s. 389.

⁴¹⁶ Cin, *Eski Hukukumuzda...*, s. 91.; Aköz, *a.g.e.*, s. 16.

⁴¹⁷ Bilmen, C. 2, s. 50-55.; Akyılmaz, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 366.

itibaren Osmanlı mahkemelerinde kadıların temel başvuru kitabı olan Mülteka'ya göre Ebu Hanife ve İmam Muhammed'in görüşleri doğrultusunda velisi veya vâsisi tarafından evlendirilen küçüğe ergenlik çağına girdiğinde bizzat yahut vekilleri aracılığıyla⁴¹⁸ bu evliliği fesh ettirme hakkı tanımıştır. Bu haktan kadın ve erkekte her ikisi de istifade edebilmektedir. Fakat seçim hakkının kullanılmasında erkek ve kadın olmasına göre bazı farklar göz önünde bulundurulmuştur. Kadın bulûğa eriştiği anda veya nikahtan haberi olduğu zaman şahitler huzurunda nikahı fesh ettireceğini hemen beyan etmelidir. Bulûğa ermiş olan kız nikahtan haberi olduğu halde susarsa nikahı kabul etmiş sayılır ve seçim hakkını kaybeder. Ancak fesih iradesini bir kere beyan ettikten sonra hemen kadıya başvuruda bulunmaması seçim hakkını düşürmemektedir. Yani davayı dilediği kadar erteleyebilmektedir⁴¹⁹. Nitekim belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı toplumunda kadınların bu haklarından haberdar olduğu ve bulûğa erer ermez hemen buna birilerini şahit tuttuğu görülmektedir⁴²⁰. Erkek ise bulûğa eriştiği anda fesih hakkını kullanmak zorunda değildir. Açıktan nikahı kabul ettiğini bildirmediği evlenmeyi bu sebebe dayanarak bozma hakkı hayatı boyunca devam eder⁴²¹. Her iki taraf da mahkemede hazır bulunduğunda kadı nikahın feshine hüküm eder. Taraflardan birinin henüz bulûğa ermemiş olması halinde kadı küçüğün velisi huzurunda karar verir. Kadı fesih kararı vermedikçe evlilik devam eder⁴²². Erkek çocuklarının bulûğa ermesi ile ilgili olarak Harput şer'iyye siciline ait bir kayıta Mustafa bin Haydar'ın bulûğa erdiğinin mahkemece tescil edilerek evlendirilmesi gerektiği üzerinde durulduğu görülmektedir⁴²³.

Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan bir diğeri bu tür nikahın küçüğün babası ve babasının babası dışında biri tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır. Eğer çocuk babası ve/ya dedesi tarafından birine nikahlanmış ise bu nikahın fesh edilemeyeceği kabul

⁴¹⁸ *111 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicili*, Belge No: 18, Sayfa No: 7, (19 Şaban 1327/5 Eylül 1909).; Bilirli T. (2006). *111 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Tokat, s. 47.

⁴¹⁹ Cin, *Eski Hukukumuzda...*, s. 91-92.; Kıvrım, *a.g.m.*, s. 389-390.

⁴²⁰ Trabzon vilayetine ait bir sicil kaydında Rize kazasından Akite binti el-Hâc Eşref isimli baliğa "iki gün mukaddem mahalle-i mezbûrde sâkin olduğum menzilde rû'yet-i dem hakkıyla bâliğa olduğum üzere nefsimi ihtiyâr ve işhâd etmemle hiyâr-ı bulûğla fesh-i nikah olunmak matlubumdur" diyerek aynı kazadan olan kocası Emir Ahmed oğlu Mehmed bin Ömer ile olan nikahlarının feshini talep ettiğinde her ne kadar Mehmed "malumum değildir" diyerek bu iddiayı inkar etmiş ise de Akite Hanımın şahitlerinin dinlenmesi üzerine nikah fesh edilmiştir. Bkz. *1498 Numaralı Rize Şer'iyye Sicili*, Belge No: 110, Sayfa No: 68, (20 Rebiülahir 1294/4 Mayıs 1877).; Başaran, *a.g.t.*, s. 91-92.

⁴²¹ Cin, *Eski Hukukumuzda...*, s. 91.; Aköz, *a.g.e.*, s. 16-17.

⁴²² Bilmen, Kamus, C. II, s. 50-55.; Cin, *Eski Hukukumuzda...*, s. 92.

⁴²³ Beşirli, M. (1999). 385 Numaralı Harput Şer'iye Sicili'nin Tanıtımı ve Osmanlı Şehir Tarihi Açısından Önemi. *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, (10), Ankara, s. 23.

edilmektedir⁴²⁴. Nitekim şer'iyce sicillerinde baba veya dede dışındaki veliler tarafından kıydırılan nikahların daha sonra taraflardan birinin bülûğa ermesi ve nikahın fesh edilmesini istemesi üzerine nikahın fesh edildiğine dair pek çok kayıt görülürken⁴²⁵, baba veya dede tarafından yaptırılan nikahın fesh edildiğine dair bir kayda rastlanmamıştır⁴²⁶. Bu durum Osmanlı'da bülûğ muhayyerliğinin İslam'ın öngördüğü sınırlar içerisinde yapıldığını göstermekle beraber, her ne kadar velileri tarafından evlendirilen kız ve erkek çocuklarının bülûğa eriştiklerinde nikahları kabul edip etmeme muhayyerliklerinin olup olmadığı konusunda nikahı kıydıran velilerin statüsüne göre farklı hükümler bulunuyor ise de, genellikle muhayyerlik hakkının tanındığı yönünde görüş bulunmaktadır⁴²⁷. Ayrıca söz konusu nikah akdinin feshi bülûğa erişmeye bağlı olduğu için halvetin gerçekleşip gerçekleşmemiş olmasının nikahın feshi üzerinde bir etkisi bulunmamıştır. Mesela 4 Recep 1296 (24 Haziran 1879) tarihli bir kayıta İstanbul Küçük Mustafa kurbunda Molla Hüsrev mahallesinde tahminen 15 yaşında olan Fatımetüzzehra binti Mustafa,

...ben sağire olduğum halde velî-i akrabam olub bundan akdem vefat eden validem Hacı Saadet 1295 senesi Rebiulevvelinin üçüncü günü beni 3000 kuruş mehr-i muaccel ve 3000 kuruş mehr-i müeccel tesmiyeleri ile Ali Rıza Efendi'ye nikahlayıp bana duhul edip lakin ben 4 Şaban 1295 tarihinde hayza baliğa olmamla...

diyerek tefrikini istediğinde, Ali Rıza Efendi'nin duhul ve bülûğu inkar etmesine rağmen mahalle imamı, şekerci esnafı gibi şahitlerin “... 1295 senesi Şabanül muazzamının dördüncü günü bizi sakine olduğu menzile çağırıp ben bu anda rü'yet-i demm-i hayzla

⁴²⁴ Bilmen, Kamus, C. II, s. 50-55.; Cin, *Eski Hukukumuzda...*, s. 91.; Aköz, *a.g.e.*, s. 16.; Kıvrım, *a.g.m.*, s. 389.; Koçak, *a.g.m.*, s. 428.; “*Hind-i nâ-bâligayı, Zeyd nikâh eylese sahîh olur mu? Elcevap: Olur, amma velî babası yahud dedesi değil ise, hıyâr-i feshi vardır, hin-i bulûğda*”. Bkz. Düzdağ, *a.g.e.*, s. 38.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 366.; “*Hind-i sağîreyi veliyy-i akrabası Zeyneb, Zeyd'e tezvîc itdikten sonra Hind bâliğa olub, ba'dehû akd-i mezbûru âlime olduğu anda nefsinî ihtiyâr ve işhâd idüb, hıyâr-ı bülûğla akd-i mezbûru Zeyd'in huzurunda hakime fesh itdirmeğe kâdire olur mu? El-cevab: Olur*”; “*Zeyd, sağîre kızı Hind'i Amr'a tezvîc eylese, Hind baliğa oldukda akd-i mezbûru hıyâr-ı bülûğla feshe kâdire olur mu? El-cevab: Olmaz*”. Bkz. Savaş, *a.g.m.*, s. 513.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 366.

⁴²⁵ 25 Ekim 1892 tarihli sicil kaydına göre Mardin'in Şehidiye mahallesinden Bessi binti Süleyman Çavuş mahkemede annesinin beş yıl önce, henüz çok küçük yaşta iken kendisini es-Seyyid Haco'nun oğlu Abdurrezzak'a velayeten nikahladığını ancak iki ay önce “*rüiyyet-i hayzla baliğa olduğum anda nefsimi ihtiyar ve akd-i mezburi fesh idüb*” diyerek bülûğ çağına geldiğinde nikah akdini rızası ile fesh ettiğini söylemiştir. Ancak Besi'nin annesi kızının iddiasını inkar etmiştir. Davanın devamını takip edemediğimiz için nasıl sonuçlandığını bilmiyoruz. Bkz. *183 Numaralı Mardin Şer'iyce Sicili*, Belge No: Yok, Sayfa No: 157, (3 Rebiülahir 1310/25 Ekim 1892); Kankal, A., Özçoşar, İ., Güneş, H. H., Gürhan, V. (2007). *183 Nolu Mardin...*, s. 86.

⁴²⁶ Savaş, Tokat'ta yaşanan bir hadiseden hareketle kadının mümkün olduğu kadar tarafların rızasını gözetmeye çalıştığını ve kız tarafından istenmeyen bir nikaha müsaade edilmediğini söylemiştir. Tokat'a ait bu kayda göre Rukiye isimli bir kız babasının kendisini evlenmek vaadiyle Mustafa'ya namzed ettiğini ve aralarında sahîh bir nikahın bulunmadığını belirterek “*...ben âkile ve bâliğa ve âkilâ-i fâile muhtar olduğum ecilden nefsimi âhara tezvîce izin murâd eylerim...*” dediğinde bu isteği mahkeme tarafından kabul edilmiştir. Ancak buradaki mesele bir nikah olmayıp küçük yaşta yapılan bir nişanlanmadır. Bkz. Savaş, *a.g.m.*, s. 514.

⁴²⁷ Aktan, İslâm Aile..., s. 400.

balığa olmağla nefsimi ihtiyar-ı firkat idüb validem müteveffâ-ı mezbûrenin velayet eylediği akidden i'râz eyledim deyu bizi işhad eyledi” şeklindeki ifadeleri üzerine nikah fesh edilmiştir⁴²⁸.

Seçim hakkı başkası tarafından kullanılarak yapılan evliliklerin sorunsuz bir şekilde devam etmeyeceğini söylemek su götürmez bir gerçek olsa gerek. Nitekim bülüğ çağına erişen kızlardan bazılarının başka bir erkeğe kaçmasına⁴²⁹, hatta kızların bülüğ ermeksizin nikahlarını fesh ettirmeye kalktıklarına dair vakalara rastlanmaktadır⁴³⁰. Bunun yanında sayısı az olmakla beraber bazı kadınların istemedikleri evliliklerinden kurtulmak için reşit değilken evlendirildiklerini ileri sürüp, artık reşit oldukları için evliliklerinin geçersiz sayılmasını istediklerine dair kayıtlar da vakidir⁴³¹. Bu nedenle bülüğ erişmeyle fesh edilen nikahlarda iddia sahibinin bunu ispatlamasına, şahit göstermesine oldukça dikkat edilmiştir. Hatta kimi zaman şahitlere de güvenilmeyerek iddia sahibinden yemin etmesi istenmiştir. Bunda kadınların istemedikleri evliliklerini sonlandırmak için nikahın feshini sağlayan bu yöntemi kötüye kullanmalarını önlemek ve aileyi korumak düşüncesi etkili olmuştur. Mesela 1902 tarihli sicil kaydında 1 yıl önce annesi Emine tarafından Hoca Ömer mahallesinden Bekir’e nikâhlanıp duhulü gerçekleşen Ü. Gülsüm 3 gün önce kuşluk vaktinde şüphe edilmeyecek derecede hayız gördüğünde kendisini boş kabul edip bu durumdan mahalle halkından Hasan ve Hasan’ın kayınvalidesi Emine gibi kişileri haberdar ederek mahkemeden nikahının fesh edilip mehir ve nafakasının alınmasını talep ettiğinde, Bekir bu iddiayı reddederek Gülsüm’ün gerdekten 2 ay sonra hayız gördüğünü söylemiştir. Konu müftüye danışıldığında ise müftü eğer Bekir Gülsüm’ün daha önce bülüğ girip de o zaman sükut ettiğini ispat ederse Gülsüm’ün davasının düşeceğini, ispat edemez ise Gülsüm’den yemin alınarak tefriklerine hüküm edileceği yönünde görüş bildirmiştir. İddiasını ispatlamak isteyen Bekir’in mahkemeye getirdiği mahalle halkından erkek şahitler ifadelerinde Gülsüm’ün önceki yılın Ramazan ayından bir ay sonra hayız gördüğünü ve bunu eşlerinden işittiklerini söylemişler ise de mahkeme şahitlerin sadece eşlerinden aldıkları bilgilerle

⁴²⁸ Topal, *a.g.t.*, s. 30.; Bu belge Osmanlı toplumunda kadınların istemedikleri evliliklerinden kurtulabilmek için özellikle o dönemler için oldukça mahrem sayılan böyle bir konunun başka erkeklerle paylaşılabildiğini de ortaya koymaktadır.

⁴²⁹ Samsun’da Sakaoğlu Mehmed ile evlendirilen Mahmud Bey’in kızı bülüğ dönemine eriştiğinde “*sizin verdiğiniz adama varamam*” diyerek Ali ismindeki bir gence kaçmıştır. Samsun mahkemesi de sabi iken yapılan evliliği reddederek kızın Ali’ye nikahlanmasını uygun görmüştür. Bkz. Ercoşkun, T. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 31-32.

⁴³⁰ *426 Numaralı Manisa Şer’iyye Sicili*, Belge No: 81, Sayfa No: 42, (21 Rebiülevvel 1329/22 Mart 1911).; Seven, *a.g.t.*, s. 128-129.

⁴³¹ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 129.

şahitlik etmelerinin geçerli olup olmayacağı noktasında tereddüte düşerek konuyu fetevahaneye sormuştur. Fetevahane de bu şekilde şahitliğin geçerli olmadığını bildirerek Gülsüm’den iddiasını ispatlaması için yemin alınmasını istemiştir. Gülsüm’ün yemin etmesi üzerine ise mahkeme nikahın fesh edilerek Bekir’in mehr-i müeccel borcunu ödemesine karar vermiştir⁴³². Bu belgede dikkat çekici hususlardan bir diğeri de mehrin ödenmesidir. Halbuki bülûğ muhayyerliği kullanılarak nikahın hakim kararıyla fesh ettirilmesi durumunda talak hakkı kullanılmış olmadığı gibi koca karısına mehir de ödemek zorunda değildi⁴³³.

Yukarıdaki kayıta da görüldüğü üzere bülûğ muhayyerliği nedeniyle yapılan fesihlerde eşlerden birinin nikahın fesh edilmesine rızası olmayabiliyordu. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bu kişi genellikle erkek olmuştur. Hatta kimi zaman erkeğin ailesi de duruma müdahale ederek gelinlerinin nikahının fesh edilmesi yönündeki taleplerinin önlenmesini istemişlerdir⁴³⁴. Ancak bülûğ muhayyerliğine dayalı fesihlerde/boşanmalarda eşlerden her ikisinin de rızasının olması gerekmediği için durumun ispat edilmesi halinde nikahın feshi yönünde karar verilerek erkeklerin aksi yöndeki iddialarına itibar edilmemiştir⁴³⁵. Konunun şer’i mahkemelerde çözümlenememesi durumunda ise kadınların arzu halleri doğrultusunda konu üst makamlara taşınarak orada çözümlenmeye çalışılmıştır⁴³⁶.

2.1.4.2. Akd-i Mübadele “Berdel”

Rızasız olarak yapılan evliliklerle ilgili “berdel usulü”nden bahsetmek istiyorum. Berdel, “nikâh-ı şigâr” yahut “akd-i mubâdele” olarak adlandırılan bir evlilik yöntemidir. Bu yöntemde göre iki kadın mehirsiz olarak biri diğerine karşılık olmak üzere iki erkeğe nikâhlanmaktadır. Diğer bir ifade ile iki erkeğin bacılarını mehirsiz olarak takas usulüyle birbirlerine nikahlamalarıdır⁴³⁷. Urfa sicillerindeki davalardan berdel usulüyle evlenen

⁴³² 260 Numaralı Adıyaman Şer’iyye Sicili, Belge No: 12, Sayfa No: 14-15, (Recep 1320/Ekim/Kasım 1902).; Kanadıkırık, *a.g.t.*, s. 42-43.

⁴³³ Aktan, *İslam Aile...*, s. 414.

⁴³⁴ BOA, İE. ADL., 13/850, (21 Za 1141).; 111 Numaralı Tokat Şer’iyye Sicili, Belge No: 22, Sayfa No: 8, (22 Şaban 1327/8 Eylül 1909).; Bilirli, *a.g.t.*, s. 127-128.

⁴³⁵ BOA, DH. MKT., 550/51, (23 R 1320).

⁴³⁶ BOA, A. DVN., 142/21, (25 Za 1275).; BOA, HR. MKT., 13/7, (16 B 1262).

⁴³⁷ Taş, *a.g.t.*, s. 80.; Benedict, *a.g.m.*, s. 12.; Eski Türkler’de karşılıklı kız-değiş tokuş etme yani erkeklerin birbirine kız kardeşlerini vermeleri durumunda “kalın” da ödenmezdi. Bkz. Tezcan, M. (2000). *İslam Öncesi ve Sonrası Eski Türk Ailesinin Sosyo-Kültürel Nitelikleri. Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri (Mayıs 1998)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi. İstanbul: Globus Dünya Basımevi, s. 10-11.

kızlara mehir verilmediği ve berdel niyeti olmadan yapılan bazı nişanların sonradan berdele dönmesi üzerine ilk nişan esnasında verilen mehirlerin geri alındığı görülmektedir. Evlilik iki kişi arasında meydana gelmesine rağmen berdel usulü evlilikler dört kişiye de karşılıklı sorumluluklar yüklemektedir. Evlilik öncesinde ve evliliğin devamında çiftlerden birinin yaşadığı huzursuzluk “berdel”ine de yansımaktadır. Konuya dair olarak 14 Ramazan 1291 (25 Ekim 1874) tarihli iki ayrı boşanma kaydı bu durumu örneklemektedir. Belgelerin ilkinde Harran Nahiyesi Keberli karyesinden Ali bin Şetâvî’nin nikahlı karısı Aynzeliha binti Abdullah’ı talak-ı bâin ile boşadığı, diğer belgede ise yine aynı karyeden Abdullah bin Kays’ın karısı Fatma binti Şetâvî’yi aynı usul ile yani talak-ı bâin ile boşadığı kaydedilmiştir. Yani, boşama öncesinde, Ali kız kardeşi Fatma’yı Abdullah’a, Abdullah da kızı Aynzeliha’yı Ali’ye nikahlamıştır⁴³⁸.

Berdel usulü evliliğin diğer bir örneğine Diyarbakır sicil defterinde rastlanmıştır. Diyarbakır’da Cemalettin Köyü’nden Fatma Hanım kocası Halef ile rızasız bir şekilde evlendirilmiştir. Şöyle ki Fatma’nın amcası, Halef’in kız kardeşini zorla kendisine nikahlamış, karısının bedeli olarak Fatma Hanımı da zorla Halef’e nikahlamıştır. Fatma Hanım zorla evlendirildiği için nikahın sahih olmadığı gerekçesiyle boşanmak için davacı olduğunda Halef kendisini “*benim bacımı mezburenin emmisi cebren alub bedeline mezbureyi bana viridi*” sözleriyle savunmuştur. Fetvahaneye gönderilen dava sonuçlandırılmamıştır⁴³⁹.

Evlilikte rızanın önemini ortaya koyan bir diğer şey ise kız kaçırma ve tecavüz olayları sonucu kadınların suçluyla evlendirilmeleri uygulamasıdır. Bu şekilde yapılan zoraki evlilikler de tarafları boşanmaya sürüklemiştir. Buradaki bir diğer sorun ise kadınların bu gibi gerekçelerle boşanma haklarının olmamasıdır. İşte bütün bunlar yeni bir aile hukuku ihtiyacını ortaya koymaktadır.

Konu evlilikte rıza ama bazı kadınların rızalarıyla evlenmelerine rağmen bu kararlarından pişman olduklarına dair örneklerle de rastladığımızı belirtmeliyiz. 12 Rebiulahir 1307 (6 Aralık 1889) tarihli sicil kaydına göre Halep vilayeti Maraş sancağına mülhak Elbistan kazasının İğde karyesinden Avanoğlu Ömer bin Ali aynı karyeden 16 yaşında baliğa olan

⁴³⁸ Taş, *a.g.t.*, s. 81.

⁴³⁹ Korkmaz, M. (1988). “*Şer’iye Sicillerine Göre*” 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır’da Sosyal, İktisadi Ve Kültürel Hayat. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 59.

Elif binti Hacı Ahmed ile 1 sene önce rızasıyla evlendiği halde nefisini teslim ve itaat etmediği hususunda tembihte bulunulması için davacı olduğunda karısı Elif “... *beni merkurum Ömer’e rızamla akd-i nikah itdiler ise de şimdi akd-i mezkuru kabul itmem ve raziye (?) dahi olmadım...*” demiştir. Ne var ki Ömer’in bu konuda şahitler göstermesi üzerine Elifin sözlerine itibar edilmeyerek ona kocasının evine gidip itaat etmesi tembih olunmuştur⁴⁴⁰.

2.1.5. Din Ayrılığı: “İhtida” ve İhtidanın Araçsallaştırılması

Osmanlı toplum yapısı farklı dine mensup insanlardan oluşmakla beraber kültürel ve dini açıdan Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak iki dini sınıftan meydana gelmektedir. Gayrimüslimlerden İslamiyet’i kabul ederek dikey hareket ile Müslümanlar sınıfına geçiş yapanlar olmuştur. Burada din değiştiren gayrimüslim eşlerin cinsiyetleri önem arz etmektedir. Çünkü İslam hukukunda zimmîler ile Müslümanlar arasındaki evliliklerin hangi hallerde olabileceği düzenlenmiş ve bu çerçevede bazı kısıtlamalar getirilmişti. Buna göre doğacak çocukların babasının dinine tabi olup İslam’a hizmet edeceği düşüncesinden hareketle Müslüman erkeğin ehl-i kitap bir kadınla evlenmesine müsaade edilirken⁴⁴¹, İslam’daki kefaet yani denklik hükümleri gereğince⁴⁴² Müslüman kadınların zimmî bir erkekle evlenmesi dinen yasak olduğu için bu tür evliliklere izin verilmezdi⁴⁴³. Bu nedenle eşlerden kadının İslam dinine geçmesi durumunda evliliğin devam edip etmeyeceği konusunda İslam hukukçuları farklı görüşler ileri sürmüşlerdir⁴⁴⁴. Osmanlı devletinin resmi mezhep olarak kabul ettiği Hanefi hukukçuların konuyla ilgili görüşleri ise bu şekilde

⁴⁴⁰ 456 Numaralı *Elbistan Şer’iyye Sicili*, Belge No: 449, Sayfa No: 211, (12 Rebiülahir 1307).; Dağıstanlı, *a.g.t.*, s. 92-93.

⁴⁴¹ Aktan, *İslâm Aile...*, s. 404.; Mesela 7 Kanunusani 1332 (20 Ocak 1917) tarihli belgede Trabzon Sultanisi Ulûm-u Tıbbiye muallimliğinde bulunan Ahmet Şevket Efendi’nin Erenköy İnas Sultanisi müeyyideliğinde bulunan Emine ismindeki Fransız bir kadınla 1911 senesinde evlenip bir süre sonra boşandıkları görülmektedir. Ayrıca Emine Hanım ihtida etmek için defalarca teşebbüste bulunduğu dair elinde birçok belgenin mevcut olup fakat bu müracaatlarından sonuç alamadığını anlatmıştır. Bkz. **BOA, DH.İ.UM.EK.**, 105/96, (25/Ra/1335).

⁴⁴² Müslüman bir kadın ancak kendisine denk olan biri ile evlenebilirdi. Denklik din, kavim ve mal varlığı açısından aranıyordu. Zengin bir kadın zengin bir erkek ile, arap bir kadın arap bir erkek ile, Müslüman bir kadın ise ancak Müslüman bir erkekle denk olabilirdi. Buna uymayan kadınlar cezalandırılırdı. Hatta bir fetvada Müslüman bir kadının bir zimmî ile evlenmesi halinde kadına şiddetli tazir gerekeceği ve aralarının tefrik edileceği belirtiliyordu. Bkz. Soykan, T. T. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler*, (Birinci Baskı), İstanbul: Ütopya Kitabevi Yayınları, s. 112-113.

⁴⁴³ 1908’de gayrimüslim Todori ile evlenmek isteyen Müslüman kadını Bedriye saldırıya uğramıştır. Bkz. Kaplan, L. (1998). *Cemiyetlerde ve Siyasî Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*. (Birinci Baskı). Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası’nda basılmıştır, s. 26.

⁴⁴⁴ Kıvrım, *a.g.m.*, s. 392.; Erten, İslam dininin Müslüman kadınların, Müslüman olmayan bir erkekle evlenmesini uygun görmediğini söylemiştir. Bkz. Erten, *a.g.e.*, s. 120.

evliliğin devam etmeyeceği yönündedir. Bu nedenle gayrimüslim bir kadın Müslüman olduğunda kocası da İslamiyet'e davet edilirdi. Eğer koca bu teklifi kabul eder ve başka bir evlilik engeli bulunmaz ise evlilik devam ederdi. Aksi halde yani kocanın İslam dinine girmeyi kabul etmemesi durumunda hakim evliliğe son verirdi⁴⁴⁵. Böyle bir evlilik yasağının konulmasında müslüman bir kadının iffetinin korunması ve kültürel baskı altında kalmasının önlenmesi düşüncesi etkili olmuştur⁴⁴⁶. Mesela Sivas'ın Sarı Şeyh mahallesi sakinlerinden ve Ermeni milletinden olan Meryem isimli bir kadının ihtida ederek Mevlüde ismini alması, kocasının ise başka bir kadınla evlenmek niyetinde olup İslam dinine geçmemesi üzerine nikahı fesh edilmiştir⁴⁴⁷. Benzer şekilde 8 Ocak 1862 tarihli belgede de Niş sancağı dahilinde Köstendil kazasında oturan Terabko'nun karısı Suna'nın İslam dinine geçmesi nedeniyle boşanmaları gerektiğinden karısıyla eşyalar konusunda karşılıklı anlaşmak istedikleri görülmektedir⁴⁴⁸.

İhtida nedeni ile yapılan boşanmalarda gayrimüslim koca, mühtedi karısına boşanma tazminatı öderdi. Beşiktaş'ın Beyazıd mahallesinden Yahudi mühtedi Hatice Hanım eski kocası Salamon oğlu Yahudi Yako hakkında açtığı davada, *"bahsi geçen Yako benim kocamdı. Hidayet yolu önüme açıldığında şeref-i İslâm'la müşerref oldum. Fakat naip İslâm'ı kendisine önerdiğinde Yako bunu reddetti ve naip bizi boşadı"* deyip şöyle devam etmiştir: *"Bu vesileyle bana mehr-i müeccel olarak borçlanılan 1200 İspanyol realini (riyal gurus) talep ediyorum"*⁴⁴⁹.

Pek çok davada olduğu gibi bu kayıta da Hatice Hanımın davayı kazanıp kazanmadığını öğrenemiyoruz. Ancak mühtedi başka bir kadının Yahudi Menahem'e açtığı davada *"...bahsi geçen Yahudi benim kocamdı ve ben İslam'ın şerefiyle müşerref olduğumda sık sık ve birçok kez kendisinden Müslümanlığı kabul etmesi istendi ancak Menahem bunu*

⁴⁴⁵ Kıvrım, *a.g.m.*, s. 392.; Erten, *a.g.e.*, s. 120.; Aktan, *İslâm Aile...*, s. 416.

⁴⁴⁶ Erten, *a.g.e.*, s. 120.

⁴⁴⁷ **BOA, HR. MKT.**, 263/83, (29/Ra/1275).; Benzer belgeler için bkz. **BOA, C. ADL.**, 19/1150, (28 Zilhicce 1204).

⁴⁴⁸ **BOA, A. MKT. DV.**, 205/32, (7 R 1278).; İhtida eden bir kadına ait 20 Haziran 1292 (2 Temmuz 1876) tarihli arzuhal: *"... din-i mübeyyin İslamı kabul ettiğimde pek ziyade düçar-ı ıstırab olmuş isem de hiçbir vakit ve hiçbir halde dinimden ayrılmayacağım "Gülâm Şah" kendi işiyle geçinebilir halbuki cariyeleri peder ve maderden mahrum dul bir kadın ve li'ecli'l-ihida vatan ve meskenimi terk ve kaffe-i ehibba ve ta'likatımdan mufarekat etdim. Merhum cariyelerine muavenet etmekten başka birtakım isnadat-ı kaziye ile beni lekedar dahi etmiştir. Kendisinin bu derece deli bir adam olduğunu evvelce keşf etmek cariyeleri için gayr-ı kabil idi. Her gün esbab-ı maişetten mahrum olduğum ahvalde memlekete adem-i vukufum hasebiyle bu işte yanlış hareket etmekteğim muhtemel bulunduğu cihetle bir an evvel cariyelerine icrâ-yı... ve i'ta-yı nesâyih buyurulmasını istirham eylerim". **Bkz. BOA, BEO.**, 19/1374, (18/Za/1309).; **BOA, BEO.**, 15/1068, (11/Za/1309).*

⁴⁴⁹ Baer, M. D. (2016). *Atmeydanı'nda Ölüm*. (Çev. Pınar Yanardağ). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları: 88, (Eserin orijinalinin basım tarihi belirtilmemiş), s. 44.

reddetti...” diyerek Menahem’in mehr-i müeccel olarak ödemesi gereken 100 riyal borcundan dolayı ona dava açtığını, kocasının bu parayı ödemeyi reddetmesi üzerine ise mehr-i müeccelinin yaklaşık yarısına tekabül eden 4.500 akçenin ödenmesi karşılığında Menahem’le uzlaşıp onun asıl borcu ödemekten muaf olduğunu beyan ederek mehr-i müecceli ödemekten kurtardığını görüyoruz⁴⁵⁰.

Gayrimüslim kocalar eşlerinin ihtidası üzerine sadece eşlerini değil çocuklarını da kaybediyorlardı. Çatalcalı Ali Efendi’ye ait bir fetvada gayrimüslim bir adamın karısı ihtida ettiğinde çiftin ergenliğe girmemiş çocukları mühtedi kadına tabi sayıldıkları için Müslüman olacakları belirtilmiştir. Nitekim başlıca Yahudi mahallesi olan Hasköy’deki Kiremitçi Ahmed Çelebi mahallesinden bir anne ile küçük oğlunun ihtida ettikten sonra Meryem Hatun ve Abdurrahman isimlerini aldıkları, yine Hasköy’de ikamet eden ve yeni ihtida etmiş olan Fatma Hanım’ın sultana bir arzuhal göndererek Hasköy naibine bekar kızının velayetini ve mülkiyeti ile evindeki eşyaları alması için kendisine müsaade etmesi yönünde talimat vermesini istediğini ve naibin bu isteği yerine getirdiği görülmektedir⁴⁵¹.

Bear, şer’i mahkemelerde ihtida edip boşanmış, çocuklarının velayetini almış ve yeniden evlenmiş kadınların anlatılarının onların yasal olarak güçlenmiş olduklarının kanıtı ve kadınların ihtida kararları neticesinde en kazançlı çıkanın Müslüman erkekler olduğunu, yeni Müslüman olmuş kadınların onlara göre daha az fayda elde ettiğini, en zararlı çıkan tarafın ise gayrimüslim erkekler olduğunu, bu durumun toplumsal hiyerarşiyi de gözler önüne serdiğini söyler. Bunun yanında o, Osmanlı Devleti tarafından uygulanan ihtida ve zoraki boşanmaların öncelikle Müslüman erkeklerle cinsel ilişkide bulunmasına ve evlenmesine hükmeden köklü İslam hukukundan ve örflerden, ikinci olarak da önemli Osmanlı din otoritelerinin fetvalarından kaynaklandığını ifade eder. Mesela Çatalcalı Ali Efendi’ye ait fetvanın birinde bir gayrimüslimin karısının ihtida etmesi ve kendisine İslam’a geçip geçmeyeceği sorulduğunda Müslüman olmayı reddetmesi durumunda karısından boşanmasının sağlanacağı belirtilmiştir⁴⁵².

Yukarıda ihtida eden kadınların kazançlı olduğundan bahsetmiştik. Bunun en somut örneği gayrimüslim kadınların devam etmesini istemedikleri evliliklerinden kurtulmalarıdır. Tabi

⁴⁵⁰ Baer, *a.g.e.*, s. 44.

⁴⁵¹ Baer, *a.g.e.*, s. 45.

⁴⁵² Baer, *a.g.e.*, s. 43 ve 45.

bu durum aynı zamanda gayrimüslim kadınların ihtidayı bir boşanma aracı olarak kullandıklarını da göstermektedir. Nitekim Bear, 17. yüzyıl İstanbul’unda boşanmak isteyen Yahudi kadınların bunu gerçekleştirmesinin kolay olmadığını, kocalar ya da Yahudi mahkemeler boşanma izni vermeyi reddeder ise Yahudi kadınların başka bir seçeneğinin şer’i mahkemede ihtida ederek derhal boşanmaları olduğunu söylemiştir. Böylece kadınlar hem istemedikleri evliliklerinden kurtuluyor hem de Yahudi hukukuna göre kaybedecekleri ertelenmiş çeyiz ödemelerini İslam hukuku sayesinde talep edebiliyorlardı. Bunun yanında İslam dinine geçmek bu kadınları zorunlu, görücü usulü ve başarısız evliliklerinden, kötü ve istenmeyen kocalarından kurtarıyor ve pek çok Osmanlı hahamı çok kadınla evliliğe müsaade ettiği için eve gelen ikinci bir eşi doğrudan doğruya kabul etme ya da Osmanlı hahamları kutsal kitabın emrine uyarak çocuksuz dul kadınları kayınbiraderiyle evlenmeye zorlandıklarında yaşadıkları gibi istemedikleri biriyle evlenme mecburiyetinden kaçınabilmelerini sağlıyordu. Din değiştiren evli bir kadın zina dahil olmak üzere Tevrat’ın emirlerini ihmal etmiş sayıldığı için kocasının onunla olması engellenebilirdi. Benzer şekilde zina yapmış Yahudi kadın İslam dinine geçerek hayatını yeniden başlatabilirdi. Yahudi otoriteleri istikrara bir tehdit olarak gördükleri mühtediye cemaatlerinden kovuyorlardı. Fakat İslam hukukuna göre boşanan Müslüman kadınlar çeyiz haklarından feragat ederek fidye verip kendilerini kurtarıyorlardı. Kadın sadece kocasından verdiği taviz karşılığında kendisini boşamasını talep edebildiği için boşanmaya ilişkin son söz hala kocada idi. Dolayısıyla mühtedi kadınlar her iki bakımdan da avantajlı oluyordu. Boşanma sürecini kendileri başlatmış olsalar da ertelenmiş çeyizlerini ellerinde tuttukları için kocaları kendilerini boşamış muamelesi görüyorlardı⁴⁵³.

İhtida eden gayrimüslim şayet koca ise eşi evliliği devam ettirmek isterse bu din değişikliği evliliğin sona ermesini gerektirmezdi. Fakat gayrimüslim kadın müslüman olan kocasıyla evliliğe devam etmek istemiyorsa mahkemeye başvurarak kocasından ayrılabilmiştir. Zira gayrimüslim kadının kendi sosyal sınıfının baskısından kurtularak mevcut statüsüne göre evliliğine devam etmesi sıkıntı ve zorlukları beraberinde getirmiştir. İşte bu nedenlerle ister erkek isterse kadın din değiştirdiğinde “*din ayrılığı*” boşanma sebebi olarak geçerli görülmüştür. Nitekim 1699-1750 arasında Konya’ya ait şer’iye sicillerindeki 474 boşanma kaydından 4 tanesini Hristiyan eşlerden birinin Müslüman olması nedeniyle ortaya çıkan boşanmalar oluşturmuştur. Bu boşanmalarda Hristiyan iken Müslüman olan koca İslam’a

⁴⁵³ Baer, *a.g.e.*, s. 47-48.

göre evliliğini devam ettirmesine engel bulunmamasına rağmen karısının evliliği sona erdirmeye isteğiyle karşı karşıya kalmıştır⁴⁵⁴.

Yukarıda ki belgelerden de anlaşıldığı üzere Osmanlı toplumunda gayrimüslim vatandaşlar bu uygulamadan haberdarlardı. Hatta 5 Şevval 1264 tarihinde hahambaşından meclis-i valaya gönderilen bir belgede Yahudi taifesinden Yako isimli Yahudi ile oğlunun Protestan mezhebine geçmesi nedeniyle Yako'ya karısına nikah akçesi ile talak kağıdını göndermesi bildirilince konu fetvahaneye sorulmuştur. Fetavahane Yako'nun Yahudi dinini terk ederek Protestan mezhebine geçmesi nedeniyle karısını boşaması gerekmediği, bu kuralın İslam dini için geçerli olduğu, Yako'nun zevcesini boşamaya zorlanamayacağı cevabını vermiştir⁴⁵⁵.

Konumuzla ilgili son olarak irtidad yani İslam dinini terk etme nedeniyle kadınların Müslüman kocalarından boşanmaları gerekmemekle beraber bu konuda iki farklı uygulamayla karşılaştığımızı ifade edeyim. 1 Mayıs 1312 (13 Mayıs 1896) tarihli bir belgede ihtida etmiş ve Urfalı Raşit ile evlenmiş olan bir Ermeni kadının kocasından boşanmak istemesi üzerine, kadın tekrar kendi dinine dönmüş olsa bile boşanmasını gerektiren bir durum olmadığı belirtilerek bu istek reddedilip boşanmak isteme nedeninin araştırılmasına karar verildiği görülürken⁴⁵⁶, 5 Mart 1335 (5 Mart 1919) tarihli Erzincan'a ait bir sicil kaydında Nasraniye olup İslam dinine geçerek Harir ismini alan bir kadının Rüşdi Efendi ile evlendikten 4 yıl sonra kendi dinine geçmesi nedeniyle nikahları hükümsüz olduğundan Rüşdi Efendi ile olan nikahının tazelendiği ve yeni bir mehir aldığı görülmektedir⁴⁵⁷. Benzer şekilde bir başka belgede de mürtedlik nedeniyle tarafların tecdid-i nikah yapmak için mahkemeye başvuruda bulundukları anlaşılmaktadır⁴⁵⁸.

2.1.6. Dini Kaygılar

Osmanlı toplumunda eşlerin dine aykırı davranışlarda bulunması yahut dini konularda hassasiyetsiz davranışları da aile içinde huzursuzluk oluşturarak eşleri boşanma noktasına

⁴⁵⁴ Erten, *a.g.e.*, s. 110 ve 120.

⁴⁵⁵ BOA, MVL., 60/43, (08/Ş/1264).

⁴⁵⁶ BOA, DH. TMIK. M., 4/54, (04 Z 1313).

⁴⁵⁷ Gökbayır, *a.g.t.*, s. 80-81.

⁴⁵⁸ BOA, A. DVN., 81/64, (1268).

getirmiştir⁴⁵⁹. Konuyla ilgili olarak 14 Temmuz 1893 tarihli bir belge dönemine göre oldukça ilginç şikayetler içermektedir. Belgeye göre Beyrut valisi Ali Paşa'nın biraderi katip İsmail Bey'in kızı Nuriye Hanım, 1892 yılında evlendiği mütercim Abdullah Sadık Bey'in daha zifaf gecesinde kendisine gayrimeşru tekliflerde bulunarak, dininin emirlerini yerine getirmesine müsaade edemeyeceğini, sokağa çıkarken tesettürlü olmasını arzu etmeyip açık ve serbest kıyafetle çıkmasından hoşlanacağını, kimseye haber vermeden birlikte Avrupa'ya firar edip ona "*hürriyet-i şahsiye ve nisvanîyelerinin*" ne olduğunu göstereceğini, Müslüman yemeklerini yiyememesi nedeniyle Müslüman hizmetçileri kovarak Beyoğlu'ndan Hristiyan hizmetçiler getireceğini söylemesi ayrıca insanı bir hoş edecek birtakım ilaçlar vasıtasıyla her şeye muvafık olacağı sözünü dahi ağzından kaçırmaması nedeniyle öyle bir adamla bir arada yaşamak ve iyi geçinmek mümkün olmadığından boşanma talebinde bulunmuştur⁴⁶⁰. Bu yönde bir talebe dair rastladığımız tek belge bu olmakla beraber Max Müller özellikle Avrupa'da eğitim görmüş genç Türk erkeklerinin evlenmeden önce eşlerini yüzü açık ve serbest dolaştıracaklarını söylemeye başladıklarını ifade etmiştir⁴⁶¹.

Peki Osmanlı devleti kadınların bu tarz şikayetleri karşısında nasıl bir yol takip etmiştir? Yukarıdaki belgenin devamı olmadığı için İsmail Bey'in kızının durumunun ne olduğunu bilmemekle beraber konuyla ilgili olarak sicil kayıtlarından birinde kocanın iddiayı reddetmesi ve iddianın ispat edilememesi durumunda kadına kocasına itaat etmesinin tembihlendiği aksi durumda ise iman ve nikah tazelendiği anlaşılmaktadır. Mesela 4 Muharrem 1283 (19 Mayıs 1866) tarihli sicil kaydına göre Sultan Beg mahallesinden Aynzeliha binti Mustafa, "*kelime-i küfür sâdır*" olması nedeniyle kocası Hüseyin bin Abodan'a itaat etmeyerek tefrik talebinde bulunduğunda, Hüseyin'in durumu reddetmesi üzerine mahkeme evliliğin devamına karar vererek Aynzeliha'nın kocasına itaat etmesini tembihlemiştir. Başka bir sicil kaydında ise mahkemenin kocadan iman ve nikah tazelemesini istediği görülmektedir. Söz konusu 13 Aralık 1880 tarihli bu sicil kaydında Erzurumlu olup Urfa'nın Hüseyin Paşa mahallesinde yaşayan Süleyman bin Ali'nin nafaka ve sükna (mesken) suçları nedeniyle karısı Güneş bin Zehrab Muhammed ile tartışırken "*şer'i bilmem tanımam gitmem*" demesinden şikayet eden karısının makemeden tefrik

⁴⁵⁹ 2 Ocak 1884 tarihli sicil kaydında Harran nahiyesi Sırrın karyesinden Bekiye binti Virdoğlu Halil, "*mezâhib-i erba'a-yı İslâmiyeden hariç*" olan kocası Bektaş'ın hukûk-ı zevciyete riâyet etmediği, ayrıca imanına "*şetm-i galiz ile şetm*" ettiğini belirterek nikahının fesh edilmesini istemiştir. Bkz. **226 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 631, Sayfa No: 301, (3 Rebiülevvel 1301/2 Ocak 1884).; Taş, **a.g.t.**, s. 110.

⁴⁶⁰ BOA, Y. PRK. AZJ. 25/49, (29 Zilhicce 1310/14 Temmuz 1893).; **Ek-14**.

⁴⁶¹ Meriç, N. (2007). *Âdâb-ı Muâşeret: Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi (1894-1927)*. (İkinci Basım). İstanbul: Kapı Yayınları, s. 200-201.

talebinde bulunması üzerine mahkeme Süleyman'dan iman ve nikah tazelemesini istemiştir. Ayrıca nikah tazelenmesinin Güneş'in rızasına bağlı olduğu belirtilmiştir⁴⁶².

Yabancı seyyahlar ise İslam dinine uygun olmayan durumlarda kadınların kadınların boşandırılması yönünde hükmettiklerini anlatmaktadırlar. Mesela Bassona'nın anlattığına göre koca sapık eğilimlerde bulunuyorsa, erkek çocuklarla ilişki kuruyorsa, karısının isteği dışında onu şarap içmeye zorluyorsa kadının kocasından boşanması için tüm şartlar hazır demektir⁴⁶³. 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bulunan Busbecq de Türkler'de erkeklerin boşanmasının gayet kolay, kadınların boşanmasının ise oldukça zor olduğunu söylerken kadınların şikayeti üzerine boşanmayı gerektiren sebeplerden birinin de kocanın gayritabiî zevkler istemesi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca hakim huzuruna çıkan kadının, hakim boşanmak isteme nedenini sorması üzerine, hiçbir şey söylemeden ayağındaki pabucu çıkarıp ters çevirerek yere koyduğunu, bunun kadının kocasından ne türlü bir muamele gördüğünü anlattığını ilave etmiştir⁴⁶⁴. Bu anlatı Madden'in⁴⁶⁵ ve Thevenot'un notlarında da yer almaktadır. Thevenot bunu şöyle ifade etmiştir:

“Kocası, âdetlerin hilafına kadından yararlanmak istediği zaman kadın boşanmak isteyebilir, bu durumda Kadı'ya gider ve hiçbir şey söylemeksizin terliğini ters çevirerek koyar; kadı bu dili anlayarak kocayı getirtmek için birini gönderir, bu suçlamadan dolayı erkeğe sopa atılır ve kadın boşanabilir⁴⁶⁶”.

Anlaşılabacağı üzere dini hassasiyetsizlikler aile içi huzursuzluk sebebi oluşturarak eşleri boşanma noktasına getirmiş, bu şekilde olan boşanmalar sonrasında iman ve kadının rızası doğrultusunda nikah tazelenmiştir.

2.1.7. Eşler Arasında Denge “Küfüv”

İslam Hukuku'nda evlenecek kadın ve erkeğin arasında dini, iktisadi ve sosyal seviye gibi birtakım şartlar itibariyle denklik olmasına “kefâet” veya “küfüvvet” denilmektedir. Hanefi mezhebine göre küfüvvetin kapsamını soy, müslüman olma, dindarlık, hürriyet, servet, sahat ve meslek oluşturmaktadır. Küfüvvette esas itibariyle erkeğin kadına denk olması şartı

⁴⁶² 208 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili, Belge No: 947, Sayfa No: 211, (10 Muharrem 1298/13 Aralık 1880).; Taş, *a.g.t.*, s. 111.

⁴⁶³ Evren, B., Can, D.G., *a.g.e.*, s. 159-160.

⁴⁶⁴ Busbecq, *a.g.e.*, s. 149-150.; Evren, B., Can, D.G., *a.g.e.*, s. 159.; Şahin, *a.g.e.*, s. 287.

⁴⁶⁵ Şahin, *a.g.e.*, s. 287.

⁴⁶⁶ Thevenot, J. (1978). *1655-1656'da Türkiye*. Çev. Nuray Yıldız. Tercüman 1001 Temel Eser İstanbul: Kervan Kitapçılık. (Eserin orijinalinin basım tarihi belirtilmemiş), s. 140.

aranmaktaysa da bazı istisnai hallerde kadının da erkeğe denk olması şartı göz önünde bulundurulmuştur. Mesela Hanefiler kadına evlenme ehliyeti tanırken, ailenin bundan zarar görmemesi için söz konusu hususlarda erkeğin kadına denk olması şartını aramışlardır⁴⁶⁷. İ. Kıvrım, Hanefi hukukunun “aşağı” toplum sınıflarından erkeklere kız verme yasağı nedeniyle evlenecek çiftler arasında denklik arandığını söylemiştir⁴⁶⁸.

Kefâet olmaksızın gerçekleşen evliliklere eşlerden itiraz gelmiştir⁴⁶⁹. Mesela 28 Ağustos 1859 tarihli belgeye göre babasının vefatından sonra baliğa olmaksızın annesi tarafından Küçükkoğlu Ahmed’e nikahlanan Tophaneli Ayşe Hatun, Ahmed’in kendisinin yaşça küfüvvü olmaması nedeniyle firar ettiğini anlatarak nikahının feshini talep etmiştir⁴⁷⁰.

Her ne kadar Hanefi mezhebinden Ebu Hanife ve Ebu Yusuf kadının velisinin izni olmadan nikah akd edebileceğini kabul etmişler ise de denklik olmaksızın yapılan nikahlarda eşlerin yanı sıra veliler de mahkemeye itirazda bulunarak nikahı fesh ettirme imkanı tanınmıştır⁴⁷¹. Urfa’ya ait bir sicil kaydında dindarlık bakımından denklik olmadığı gerekçesiyle bir velinin kızının evliliğine itirazda bulunduğu görülmektedir. 11 Haziran 1886 tarihli bu sicil kaydında Dergezenli mahallesinden Numan ve Hüseyin bin Molla Mahmud isimli kardeşler kız kardeşleri Zeliha’nın kendilerinden izinsiz ve habersiz olarak evlendiği Abdullah bin Hüseyin’in “*târîki’s-salât olup namaz kılmaz ve kumârbâz makulesinden*” olması nedeniyle Zeliha’nın küfüvvü olmadığını belirterek nikahın fesh edilmesini talep etmişlerdir. Abdullah’ın namaz kılmaz ve kumarbaz olduğunun şahitlerle ispatlanması üzerine ise tarafların tefrîkine karar verilmiştir⁴⁷².

Ancak burada yapılan evliliğe razı olmayan ve küfüvvet gibi şer’î bir yolla evliliğe mani olamayan bazı velilerin kızlarının zorla kaçırıldığını iddia ederek kızlarının kendilerine teslim edilmesi için dava açtıklarını da belirtelim. Fakat bu tür davalarda nikahın şahitlerle ispatlanması üzerine iddialar reddedilmiştir⁴⁷³.

⁴⁶⁷ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile...*, s. 27.; Aktan, *a.g.m.*, s. 401.

⁴⁶⁸ Kıvrım, *a.g.m.*, s. 391.

⁴⁶⁹ Aynı yer.

⁴⁷⁰ BOA, A. MKT. DV., 141/32, (28 Muharrem 1276).

⁴⁷¹ Bilgin, *a.g.e.*, s. 97.; Aktan, *İslâm Aile Hukuku...*, s. 401.

⁴⁷² 227 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili, Belge No: 491, Sayfa No: 373-374, (9 Ramazan 1303/11 Haziran 1886).; Taş, *a.g.t.*, s. 77-78.

⁴⁷³ Taş, *a.g.t.*, s. 78.

Konumuzun başında küfüvvetin kapsamını soy, müslüman olma, dindarlık, hürriyet, servet, sahat ve mesleğin oluşturduğunu söylemiştik. Ancak İstanbul'a ait 24 Recep 1296 (14 Temmuz 1879) tarihli bir sicil kaydında Habib Ali Kuyusu Kapısı Üsküp mahallesinden Ayşe Sıdika Hanım binti Hüseyin'in kardeşi ve vekili olan Kolağası Hakkı Bey, kardeşinin kocası Mülkiye hocalarından Mehmed Ricalu'nun annesi tarafından Kıpti olup kardeşinin küfüvvü olmadığı gerekçesi ile nikahın feshini istediğinde, mahkeme böyle bir şeyin duyulup işitilmemiş olması nedeniyle davayı men ederken⁴⁷⁴, Yozgat'a ait başka bir sicil kaydında bir annenin Kıbtî taifesinden olan damadının kızının küfüvvü olmadığı gerekçesiyle velayeten nikahın reddi talebiyle davacı olması üzerine mahkemenin tarafların ayrılmalarına karar verdiği, hatta kadına nafaka bağladığı görülmektedir⁴⁷⁵. Benzer şekilde 12 Haziran 1676 tarihli bir sicil kaydında İznikmid Kazası Değirmenderesi karyesinden Havva binti Ahmed'in "... *iki sene mukaddem Kıbtî olduğu malum olmamağla iki bin akçe mehr-i müeccel üzerine nefsimi tezvîc ve inkâh ettiğimden sonra mezbûr İbrahim'in ba'de'd-duhûl Kıptî olduğu ma'lumûm olub benim küfyüm olmadığına binaen...*" diyerek kocası İbrahim bin Ahmed'ten boşandığı anlaşılmaktadır⁴⁷⁶. Aynı konuda farklı kararlar alınması, zaman, kişi, ihtiyaç ve kanun uygulayıcıların farklılığından kaynaklansa gerek.

Buraya kadar yazdıklarımızı özetleyecek olursak günümüzde olduğu gibi Osmanlı toplumunda da eşler arasında denklik olmaması onları boşanma noktasına getirmiştir. Ancak anladığımız kadarıyla bu denkliğin kadınlar açısından boşanma ile sonuçlanması için kadının değil de, dinin denklikte aradığı unsurlar kıstas olmuştur. Aksi halde, mesela kendisinden yaşça çok büyük yahut fiziksel olarak uyumlu olmadığı, beğenmediği biriyle ailelerin kararı üzerine evlendirilen kadınların boşanmak için davacı olduklarına dair kayıtlara da rastlamamız gerekirdi.

2.1.8. Geniş Aile Kültürü

Osmanlı toplumunda aile içi huzursuzluk yahut boşanmanın nedenlerinden bir diğerini de geniş aile yapısının beraberinde getirdiği sıkıntılar oluşturmuştur. Bunların başında ise, günümüzde de hala devam eden, "*gelin-kayınvalide*" anlaşmazlığı gelmiştir. Gelin-kayın

⁴⁷⁴ Topal, *a.g.t.*, s. 31.

⁴⁷⁵ 2 Numaralı Yozgat Şer'iyye Sicili, Belge No: 76, Sayfa No: 29, (11 Şevval 1300/15 Ağustos 1883).; Yüzgeçer, H. (2005). 2 Numaralı Yozgat Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1299-1304/M. 1882-1887). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, s. 35.

⁴⁷⁶ Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın, s. 25.

valide arasındaki anlaşmazlıklara dair kayıtlardan bahsetmeden önce Osmanlı toplumunda kayınvalidelerin aile içindeki yerlerine değinmekte fayda olduğunu düşünmekteyiz.

Osmanlı toplumunda kayınvalide eğer oğluyla yaşıyorsa, padişah haremlerindeki valide sultanlar gibi, harem halkının en önde gelenidir. Ve yine padişah haremlerinde olduğu gibi evlerin haremlerinde de kayınvalide son derece kıymetli tutulur ve ona büyük hürmet gösterilirdi. Haremdeki bütün konularda son söz kayınvalideye aitti. A. Sancar'a göre kayınvalidenin ailedeki bu ayrıcalıklı durumu Kur'an-ı Kerim'deki "*rahimlere hürmet*" emrine dayandırılabilirdi. Osmanlı ailesinin bu emre harfiyyen uyduğu kabul edilmektedir. Bunun yanında Batılı seyyahlara ait aşağıdaki sözler de Osmanlı evlerinin haremlerinde kayınvalidelerin yerini ve ne kadar önemli olduğunu göstermektedir:

Haremdeki en önemli kişi kocanın annesidir, ataerkil toplumlarda evlenmiş çocukların ebeveynlerle oturması geleneğine bağlı olarak, burada bizdekinden daha fazla kayınvalide ev halkının bir üyesidir. Evin efendisinin hanımından önce kayınvalide gelir. Yaşadığı sürece evin 'büyük hanım'ı odur. Evde kendisine azami hürmet gösterilir⁴⁷⁷.

Eğer bir erkeğin dul annesi oğlunun evinde yaşıyorsa, ki bu sık rastlanan bir durumdur, karısının evdeki yeri onunkinden sonra gelir. Gelinin her konuyu kayınvalidesinin fikrine bırakması gerekir. Saygı göstermek üzere el öpülmesi âdettendir, evin hanımı aile için önemli günlerde, yıl dönümlerinde, Müslümanların dinî günlerinde, mesela bayram sabahlarında hem kayınvalidesinin hem de kocasının elini öper. Kayınvalide sofraya oturmadan önce gelini oturmaz, ondan önce yemeğe başlayamaz, kendisine ikram edilmediği sürece 'büyük hanım'ın önünde tütün de içemez⁴⁷⁸.

Kayınvalidelerin yukarıda bahsedilen ayrıcalıklı durumunun gelinleri rahatsız edip aile içinde huzursuzluk oluşturduğunu söylemek sanırız yanlış olmaz. Hele bir de evde kuma varsa eşler arasındaki ilişki daha da zayıflamıştır⁴⁷⁹. Bu nedenle kocasının ailesi ile yaşayan fakat onlarla anlaşamayan kadınlardan bazıları koca evini terketmişlerdir. Mesela 21 Mart 1892 tarih sicil kaydında Mardin'in Şehidiye mahallesinden Haco bin Mehmed Cerado'nun, 1,5 ay önce kendisinden izin almaksızın babasının evine giden karısı Nuri binti Hasan'ı dava ederek eve dönüp evliliğin gereklerini yerine getirmesini istemesi üzerine Haco'nun karısına

⁴⁷⁷ Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 54.

⁴⁷⁸ Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 54-55.

⁴⁷⁹ 11 Temmuz 1890 tarihli sicil kaydında Bitlis'in Hersan mahallesinden Hanife binti Kasım'ın küçük oğlunu alarak kendisini nafakasız bir şekilde dışarıda bırakması ve başka bir kadınla evlenip kendisine ayrı bir hane açmaması nedeniyle nafaka almak için dava ettiği kocası Beşir bin Recep'in sorgulamasından Hanife'nin kayınvalidesi ile geçinemediği ayrıca üzerine kuma gelmesi nedeniyle oğlunu terk ederek gittiği ortaya çıkmıştır. Beşir'in Hanife ve oğlu için ayrı bir ev açınca kadar nafaka vermesine karar verilmiştir. Bkz. **412 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili**, Belge No: 138, Sayfa No: 113, (23 Zilkade 1307).; Uluçay, *a.g.t.*, s. 172.

460 kuruş mehir borcu olmasının yanı sıra Nuri'nin kayınvalidesi İmiş ve onun kız kardeşi Hüsniye ile anlaşamadığı için evi terk ettiği ortaya çıkmıştır. Nuri'nin vekilinin eğer Haco ayrı bir hane açar ve mehir borcunu öder ise müvekkilinin kocasının evine döneceğini belirtmesi üzerine Haco evini ayırıp annesi ile teyzesini evine almayacağını fakat geriye kalan mehir borcunun 400 kuruş olduğunu söylemiştir⁴⁸⁰. Benzer şekilde 10 Mayıs 1873 tarihli sicil kaydında Suruç kazasına bağlı Hızırsız karyesindeki baba evine giden Gafire binti Mustafa'dan kocası Müslüm bin Ahmed'in şikayetçi olması üzerine, Gafire'nin kaynanası ve kayınbiraderi ile aynı evde kalıp onlarla anlaşamadığı için baba evine gittiği ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine mahkeme kaynana ve kayınbiraderin Gafire'ye zulmetmesi ayrıca nafaka ve kisvesinin karşılanması hususunda tembihte bulunarak eşlere de birer kefil tayin etmiştir⁴⁸¹.

Yukarıdaki sicil kaydında dikkat çeken noktalardan birisi de eşinin ailesi ile yaşayan kadınların kendilerine ayrı bir hane açılması hususunda kocalarını dava ederek onlara tembihte bulunulmasını istemeleridir. 15 Rebiülevvel 1305 (1 Aralık 1887) tarihli sicil kaydında Trabzon'un Hasan Ağa Mescidi mahallesinden Emine binti Gümüşhaneli Mehmed Ağa, Ayafilbo mahallesinden olan kocası Beyaz oğlu Kara Ahmed bin Veli Abdülhalim'in kendisini diğer 3 kardeşi ile birlikte oturduğu yerde iskan ettirmek fikrinde olup bunun şer'i şerife aykırı olması nedeniyle kocasının ayrı bir mesken bulup kendisini geçindirmesinin tembih edilmesini istemiştir. Ne var ki kocası iki kardeşiyle aynı evde oturduğunu kabul etmiş fakat ayrı bir hane tutmaya durumunun elvermediğini belirtmiştir⁴⁸². Ancak Osmanlı mahkemeleri bu gibi durumlarda kadınların taleplerini dikkate alarak ayrı bir ev açması hususunda kocaya uyarıda bulunmuştur. Ayrıca mahkemeler ayrı bir ev açılıncaya kadar kocaya karısına nafaka verme yükümlülüğü getirmiştir. Mesela 20 Kasım 1911 tarihli sicil kaydında Saruhan sancağına bağlı Kırkağaç kasabasının Zor Ağa mahallesinden Fatıma binti Hacı Hüseyin kayınvalidesinin kocasını kandırıp, kışkırtarak kendisini rencide ettiğinden ve hanesinden kovarak nafakasız olarak baba evine bıraktığından şikayetle kocası Hüseyin bin Hafız Ahmed'in sorgulanmasını ayrıca kayınvalidesinden rahatı olmaması nedeniyle kocasının ayrı bir hane açarak geçimini temin etmesini aksi halde nafakasının verilmesini

⁴⁸⁰ *183 Numaralı Mardin Şer'iyye Sicili*, Belge No: Yok, Sayfa No: 108-109, (21 Şaban 1309/21 Mart 1892).; Kankal, A., Özçoşar, İ., Güneş, H. H., Gürhan, V. (2007). *183 Nolu Mardin...*, s. 62.

⁴⁸¹ *228 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili*, Belge No: 823, Sayfa No: 435, (12 Rebiülevvel 1290/10 Mayıs 1873).; Taş, a.g.t., s. 109.

⁴⁸² *2039/225 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili*, Belge No: Yok, Sayfa No: 90, (15 Rebiülevvel 1305).; Bülbül, a.g.t., s. 61-62.

istediğinde, Hüseyin'in ayrı bir hane açamayacağı için karısının annesiyle oturması ve hukuk-ı zevciyete riayet etmesinin tembih edilmesini talep etmesine karşın, mahkeme Fatıma Hanım'ın isteğini “*nefsül emre*” uygun bularak Fatıma için ayrı bir hane açılmasını ayrıca bu hane tedarik edilinceye kadar Fatıma'ya günlük 2 şer kuruş nafaka verilmesini kararlaştırmıştır⁴⁸³. Hatta kimi zaman ayrı ev açılması hususunda kefil tayin edildiği dahi görülmektedir⁴⁸⁴.

Bazı kadınların kocalarına ayrı ev açtırmak için kocalarının ailesinin kendilerine eziyet ettiği şeklinde iddialarda bulundukları da olmuştur. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla mahkeme bu gibi şikayet durumlarında olayın ispat edilmesine önem vermiştir. 15 Eylül 1892 tarihli sicil kaydında Hekimdede mahallesinden Hacı Hüseyin bin Hacı Cuma babasının evine giden karısı İslim binti Kerkerli Mehmed'in kendisine itaat etmesi için mahkemeye müracaat ettiğinde, İslim aynı evde yaşadığı kayınvalidesi ve görümcesinin kendisine çeşitli eza ve cefa çektirip darp etmeleri nedeniyle huzurunun olmadığını söyleyerek ayrı bir hane talep etmiş ise de, şiddet uygulandığını ispat edememesi ve kocasının da ayrı bir ev açmak için maddi gücünün olmaması nedeniyle kendisine kocasının evine dönmesi tembih edilmiştir. Mahkemenin şiddet ispat edilemediği için kadının ayrı hane talebini reddetmesi, bu hususun ispatı halinde bunun ayrı bir hane tedariki için şer'i bir hak olarak değerlendirildiğini göstermektedir⁴⁸⁵.

Gelinlerin ayrı ev taleplerinde yaşadıkları anlaşmazlığın yanı sıra bazen hastalık gibi özel durumlar da etkili olmuştur. 13 Nisan 1908 tarihli sicil kaydına göre kayınvalidesi ile beraber yaşayan Ilgın'ın Hoşi mahallesinden Hacı Abdi kızı Ayşe, kayınvalidesinin ökseli hastası olması nedeniyle aynı evde kalamayacakları için kardeşinin evine gitmiştir. Ne var ki Ayşe kardeşinin evinde kaldığı 1 yıl süresince kocasının kendisini arayıp sormaması üzerine mahkemeye müracaatta bulunarak mehir ve nafakasının alınmasını istemiştir⁴⁸⁶.

Her ne kadar aile birlikteliğinin devamının sağlanması açısından mahkemeler kadınların ayrı ev taleplerini dikkate almış olsalar da bilhassa gelin-kayınvalide arasında yaşanan anlaşmazlıklar karı-koca arasındaki muhabbeti zedeleyip tarafları boşanma noktasına

⁴⁸³ **426 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 171, Sayfa No: 91, (28 Zilkade 1329/20 Kasım 1911).; Seven, **a.g.t.**, s. 242.

⁴⁸⁴ Kaya, **a.g.t.**, s. 99-100.

⁴⁸⁵ **220 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 833, Sayfa No: 128-129, (22 Safer 1310/15 Eylül 1892).; Taş, **a.g.t.**, s. 109.

⁴⁸⁶ **268 Numaralı Ilgın Şer'iyye Sicili**, Belge No: Yok Sayfa No: 68, (11 Rebiülevvel 1326/13 Nisan 1908).

getirmiştir. Ilgın'ın Hoş mahallesinden Osman oğlu Salih damadı Mustafa bin Şerif'in, kızı Selime'yi talak-ı selase ile boşadığı halde hala zevciyyet muamelesi yapmasından şikayetle aralarının tefrikinin istediğinde, Mustafa boşanmayı reddedip annesi ile geçinemeyen Selime'nin babasının evine gitmesi için "*birkaç gün git*" dediğini ifade etmiştir. Selime ise kocasının talak-ı selase zikretmeyip yalnız "*nikah ve nafakandan vazgeçersen seni boşarım*" demesi, kendisinin de vazgeçmesi üzerine boşayıp babasının evine gönderdiğini söylemiştir⁴⁸⁷. Sivas'ın Örtülüöinar mahallesinden Gökdenilizade kızı Emine binti Mehmet Nuri ise kendisini kayınvalidesi ile aynı evde oturtup, hukuk-ı zevciyyete riayet etmeyen ayrıca kendisini evden kovduğu gibi altınlarını alıp nafaka dahi vermeyen kocası Süvari Zabtiye neferatından Katib oğlu Şükrü bin Yusuf'u dava ettiğinde Şükrü Efendi'nin 4 ay önce kendisini talak-ı selase ile boşadığını öğrenmiştir. Mahkeme Şükrü'ye karısının mehir ve iddet nafakasını ödemesi hususunda tembihte bulunmuştur⁴⁸⁸.

Buraya kadar hep gelin-kayınvalide anlaşmazlığından bahsettik. Peki kayınvalidesinden şikayetçi olan kocalar yok muydu? Sayısı az olmakla beraber gerek sicil kayıtlarında gerekse belgelerde kocaların da kayınvalidelerinden ya da eşlerinin ailesinden davacı oldukları görülmektedir. Mesela Umubey köyünden Mehmed Arif karısıyla aralarında fitnelik ortaya çıkıp kayınvalidesinin karısını kendisinden ayırarak mallarını ve eşyalarını Bursa'ya götürmesinden şikayetle davalarının görülmesi için yardım istemiştir⁴⁸⁹. Kırım muhacirlerinden Hüseyin ise Mecidiye kasabasından olan karısı Şerife'yi kayınvalidesinin kaza naibi Abdullah Efendi'ye rüşvet verip kendisinin boşadığı yönünde sahte mektup düzenleyerek Emir Ali isimli kişiye nikahlaması nedeniyle davacı olmuştur⁴⁹⁰. Sivas'ta Abdulvahhab Gazi Hazretleri'nin evlatlarından olan Seyyid Hafız İsmail Efendi ise Zile sakinelerinden olan karısı Hatice Hatunu kendisi boşamadığı halde kayını Kaya oğlu Mehmed'in "*hemşiremi zevci tatlik eyledi*" diyerek dava açması üzerine, karısını boşamadığını belirtmesine rağmen, Mehmed'in bunu dikkate almayarak karısını bütün eşyalarıyla beraber evine götürmesinden şikayetçi olmuştur⁴⁹¹. 3 Ağustos 1875 tarihli sicil kaydında Müderriş mahallesinden Ramo bin Halil, eşi Mekiye'yi kayınvalidesi Emine'nin kandırdığını bu nedenle Mekiye'nin kendisine itaat etmediğini belirterek eşinin ve

⁴⁸⁷ 268 Numaralı Ilgın Şer'iyye Sicili, Belge No: Yok, Sayfa No: 26, (Tarih Okunmuyor).; Oğur, *a.g.t.*, s. 71.

⁴⁸⁸ 60 Numaralı Sivas Şer'iyye Sicili, Belge No: 314-141, Sayfa No: 101, (1313).; Kaya, *a.g.t.*, s. 295-296.

⁴⁸⁹ BOA, A. MKT. DV., 13/27, (23/Ca/1265).

⁴⁹⁰ BOA, A. MKT. UM., 489/79, (29/M/1278).

⁴⁹¹ BOA, A. MKT. DV., 33/35, (22/R/1267).

kayınvalidesinin sorgulanmasını istemiştir⁴⁹². 27 Nisan 1902 tarihli sicil kaydında da Gülkız isimli kadın, babasının 6 kişiyle kocası Abdülkadir'i dövüp kendisini ondan alarak Elebaş karyesindeki başka bir kocaya vermelerinden şikayetçi olmuştur⁴⁹³.

Konumuzla ilgili cevaplanması gereken sorulardan biri de Osmanlı toplumunda geniş ailenin yaygın olup olmadığıdır? Osmanlı aile yapısının geniş mi yoksa çekirdek mi olduğu noktasında farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Mesela A. B. Zafer, genel olarak Osmanlı toplumunda hakim olan aile yapısının geleneksel, ataerkil, geniş aile yapısında olup, erkeğin tartışmasız olarak ailenin başı kabul edildiğini, Osmanlı ailesinin kesinlikle ataerkil bir yapıya sahip olduğunu⁴⁹⁴, İ. Özer ise Cumhuriyet öncesinde İstanbul'da yaşayan Müslüman hanelerin yarısından fazlasının geniş aile yapısında, geri kalan hanelerin ise çekirdek hane ailelerinden daha büyük olduğunu, Osmanlı'da ailenin küçülmesinin Batı'yla etkileşimin sonucunda ortaya çıktığını, hakim olanın ise ataerkil düzen olduğunu söylerken⁴⁹⁵; A. Tabakoğlu Osmanlı aile biçiminin çok çocuklu olmasının istisnai bir durum olup, en yaygın olanının bir, iki üç çocuklu aile şekli olduğunu söylemiştir. Bu nedenle klasik dönem Osmanlı aile nüfusu beş kişiye dahi ulaşamamaktadır⁴⁹⁶. Çok kadınla evliliğin olmaması da bu çerçevede değerlendirilebilir⁴⁹⁷. Tereke defterlerine dayandırılan bir başka çalışmaya göre de Osmanlı ailesi anne, baba ve çocuklardan meydana gelen çekirdek aile görünümündedir. Anne-baba, kardeşler ve diğer akrabaların farklı mekanlara sahip olmaları yani bir arada bulunmadıkları dikkate alındığında Osmanlı aile şeklinin geniş aile şekli olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır⁴⁹⁸. Ayrıca Osmanlı toplumunda ebeveyn, anne-baba, çocuklar, kardeş ve diğer akrabalar ile kölelerin de bir arada yaşadığı ailelerin yaygın olmamakla beraber mevcudiyetinin düşünülmesinin mümkün olduğu belirtilmektedir⁴⁹⁹.

Sonuç olarak Osmanlı toplumunda geniş aile biçimi yaygın olsa da olmasa da, bütün ataerkil toplumlarda olduğu gibi, özellikle kayınvalidelerin ailedeki ayrıcalıklı konumu onların

⁴⁹² Taş, *a.g.t.*, s. 110.

⁴⁹³ 279 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili, Belge No: 53, Sayfa No: 43, (18 Muharrem 1320/27 Nisan 1902); Akşit, *a.g.t.*, s. 113.

⁴⁹⁴ Zafer, A. B. (2013). Cumhuriyet İle Birlikte Değişen Türk Aile Yapısı ve Kadının Durumu. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 14(24), s. 123.

⁴⁹⁵ Özer, *a.g.e.*, s. 214.

⁴⁹⁶ Özkiraz, A.-İşçi Baş, G. (2016). Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplumunda Aile Yapısı ve Boşanma. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 18(30), s. 90.

⁴⁹⁷ Özkiraz-İşçi Baş, *a.g.m.*, s. 90.

⁴⁹⁸ Demirel, Ö., Gürbüz, A., Tuş, M. (1992). Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi I*. Ankara: T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 113.; Özkiraz-İşçi Baş, *a.g.m.*, s. 90.

⁴⁹⁹ Demirel, Gürbüz, Tuş, *a.g.m.*, s. 113.

mutlak hükümdar gibi davranmalarına bu durum ise onların yükünü, kaprislerini çeken, eli ayağı olan gelinleriyle olan ilişkilerini dolayısıyla da karı-kocanın ilişkisini zedeleyerek tarafları boşanma noktasına getirmiştir. “*Ev üstünde ev olmaz*” sözünün eskiden beri kullanıla gelmesi de buna işaret etmekte ve geçmişteki tecrübelerden kaynaklansa gerektir. Tabi burada sıkıntı çeken gelinlerin iddialarını ispatlayarak ayrı bir ev talebinde bulunmaları halinde Osmanlı mahkemelerinin bunu kadınlara ait şer’i bir hak olarak değerlendirerek ayrı bir ev açılması yönünde kocaya tembihte bulunduklarını da hatırlatalım. Fakat bu durumdan ne kadar kadının istifade edebildiği şüphelidir. Zira kayınvalidelerin ayrıcalıklı konumlarının olduğu bir toplumda bundan şikayet etmekten yahut boşanmaktan çekinen pek çok kadın durumu kabullenerek sabretmek zorunda kalmıştır. Aslında bu da bir nevi kadına uygulanan şiddetlerden biridir. Ayrıca Osmanlı’da kadınların kayınvalidelerinin yarattığı rahatsızlığı ileri sürerek boşanma hakları bulunmamaktaydı.

2.1.9. Çok Kadınla Evlilik

İslâm hukukunda ve Osmanlı uygulamasında kadının statüsünü yakından etkileyen uygulamalardan ve boşanmanın nedenlerinden bir diğeri de “*taaddüd-ü zevcat*” yani çok kadınla evliliktir. Çok kadınla evliliğin Osmanlı ailesinde yaygın olup olmadığı, ailenin parçalanmasında nasıl rol oynadığı gibi mevzulara değinmeden önce çok kadınla evliliğin Kuran-ı Kerim’de nasıl ele alındığından bahsetmekte fayda var.

Nisa suresinin 98/3 ayetinde “*yetimler konusunda adaleti koruyamayacağınızdan korkarsanız size helal olan kadınlardan ikişer üçer dörder alın. Yahud ellerinizin altında bulunan cariyelerle yetinin, işte bu haksızlığa sapmamanız için en uygun yoldur*” denilerek ergenlik çağına ulaşmış olduğu halde vasilerince sahip oldukları mal-mülk kendilerine verilmeyen yetim kızlar bağlamında bahsedilmiştir. Ancak dört kadınla evlenmek bir emir değil, ruhsat şeklindedir ve bu ruhsat “*adalet*” şartına bağlanmıştır. Nitekim yine Nisa suresinin 129. ayetinde konuya açıklık getirilerek,

tutkunluk derecesinde isteseniz de kadınlar arasında adaleti sağlamaya güç yetiremezsiniz. Öyle ise birine tamamen yönelip ötekini askıda bırakmayın⁵⁰⁰. Barışı esas alıp sakınırsanız Allah çok affedici; çok merhametli olacaktır⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Velidedeoğlu “askıda bırakmayın” sözünü kadınların ne dul ne de kocalı bir şekilde bırakılmaması olarak yorumlamıştır. Bkz. Velidedeoğlu, *a.g.e.*, s. 13.

⁵⁰¹ Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 366-367.

denilmiştir. Yani çok kadınla evli olan erkeklerin, eşleri arasında adaleti sağlamalarının mümkün olmadığı ifade edilmiştir⁵⁰². Ancak modernist İslâm hukukçuları konuya adalet açısından yaklaşarak Kuran'da tercih edilen evlilik şeklinin tek kadınla evlilik olduğunu savunurken, bazı İslâm hukukçuları adalet konusundan hareketle çok kadınla evliliğe karşı çıkılamayacağı görüşünde olmuşlardır⁵⁰³.

Hukukçuların görüşleri bir tarafa, peygamber efendimiz Hz. Muhammed (s.a.s.)'in kızı Fatıma üzerine damadı Hz. Ali'nin ikinci bir eş almasına izin vermemesi çok kadınla evlilik konusunda doğru olanın ne olduğunu daha iyi ortaya koymaktadır. Kızının durumuyla ilgili kaygılarından haberdar olan peygamber efendimiz (s.a.s.) Medine'deki mescidinin kürsüsünden şöyle buyurmuştur:

Hişam ibn Muğire oğulları kızlarını Ali ibn Abu Talib'le evlendirmek için benden izin istediler. Buna iznim yoktur, tekrar ediyorum, iznim yoktur, bir daha tekrar ediyorum, iznim yoktur. Ali benim kızımı boşayıp onların kızıyla evlenirse, buna tabii ki hakkı vardır. Fatıma benim parçamdır. Her kim onu üzerse beni üzer, her kim ona zarar verirse bana zarar verir⁵⁰⁴.

Peygamber efendimizin sözlerindeki içtenlikten de anlaşılacağı üzere İslam dini tek kadınla evliliğe teşvik etmekle beraber klasik deyiimiyle “çeşitli hikmetlere” binaen çok kadınla evliliği yasaklamayarak bir erkeğin aynı anda dört kadına kadar evlenmesine izin vermiştir. Fakat bunu bazı kayıt ve şartlara bağlamıştır. Bu kayıt ve şartlardan bahsetmeden önce çok kadınla evliliğin sebeplerine bakalım.

Gerek şer'iyye sicillerine gerekse arşiv belgelerine bakarak çok kadınla evliliğin temel sebeplerini tam olarak tespit etmemiz mümkün olmamakla beraber bazı kayıtlar bize bu konuda ipucu vermektedir. Örneğin bazı tereke kayıtlarında erkeğin birden fazla eşi olmasına rağmen vârisleri içinde çocukların bulunmaması bu ailelerdeki çok eşliliğin çocuk sahibi olmak amacıyla gerçekleştirilmiş olabileceği izlenimi uyandırmaktadır. Zira hangi

⁵⁰² Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 366-367.; “Ne kadar istesiniz de kadınlar arasında (tam) adalet yapamazsınız.” Bkz. Omran, A. R. (1995). *İslâm Kültüründe Aile Planlaması*. (Bir komisyon tarafından tercüme edilerek Dr. Fahri Demir tarafından kontrol edilmiştir). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. (Eserin orijinali 1992'de yayımlandı), s. 24.; “En iyi arzularınıza rağmen karılarınızın arasında eşitlik gözetmeye, onlara karşı âdil olmaya gücünüz yetmeyecektir”. Bkz. Ağaoğlu, A. (1985). *İslamiyette Kadın*. Çev. Hasan Âli Ediz. (Birinci Baskı). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, s. 32.

⁵⁰³ Çok kadınla evlilikte tartışmalı olan bir diğer nokta hangi konularda eşler arasında adaleti sağlamanın gerekli olduğudur. Burada söz konusu olan sadece maddi imkânlar açısından eşitlik değildir. Koca gecelerini bölüştürmede, sevgide, şefkatte, sohbette ve can yoldaşlığı gibi hususlarda da adil davranmalıdır. Bkz. Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 366-367.; Velidedeoğlu, *a.g.e.*, s. 13.

⁵⁰⁴ Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 156.

dönem incelenirse incelensin evliliğin itici güçlerinden biri çocuk sahibi olmaktır⁵⁰⁵. Çocuğun olmaması halinde problemin kadından kaynaklandığı düşünülüp⁵⁰⁶, çocuksuz kadın işe yaramaz olarak nitelendirilerek ya baba evine gönderilir ya da üzerine kuma getirilirdi⁵⁰⁷. Nitekim A. Sancar şer'iyye sicilleri üzerine yapılan bilimsel çalışmaların Osmanlı toplumunda çok eşlilik nadir görülürdü ve genelde ilk eş kısır ise tercih edilirdi diyen Avrupalı seyyahların fikirlerini doğruladığını söyler. 17. yüzyıla ait şer'iyye sicillerinin incelendiği bir çalışmada tek kadınla evlilik oranı % 92 olarak tespit edilmiştir. Elde edilen verilere göre 95 tane çok kadınla evlilik sonucunda 115 çocuk dünyaya gelmiştir. Aile başına 1.2 çocuk düşmektedir. Bu durum tekrar evlenen erkeklerin çocuk sahibi olmak amacıyla çok kadınla evliliğe yöneldiklerine işaret etmektedir. İstanbul, Edirne, Bursa, Ankara, Şam ve diğer Anadolu şehirlerinde yapılan çalışmalar neticesinde bulunan çok eşlilik oranları arasında yalnızca %7'lik bir sapma gözlenmiştir⁵⁰⁸.

Benzer şekilde erkek çocuğun daha önemli sayıldığı zamanlarda ve toplumlarda⁵⁰⁹, sırf erkek çocuk olması için de ikinci bir evlilik yapılabilmekteydi⁵¹⁰. Hatta boşanmaların çoğu kez erkek çocuk sahibi olmak için yapıldığı yönünde de görüş bulunmaktadır⁵¹¹. Nitekim çok kadınla evli olan bazı erkeklerin terekelerinde varislerin arasında hiç erkek çocuğun bulunmayıp da çok fazla sayıda kız çocuğun olması, erkek çocuk varsa da yaşının küçük olması, kız çocukların varlığına rağmen eşlerden birinin hamile olması bu düşüncüyü

⁵⁰⁵ Zılfi, *a.g.m.*, s. 290.

⁵⁰⁶ Aslında bir erkeğin iki karısından başka varisinin olmaması, çocuksuzluğun erkek kaynaklı bir sorun olduğuna işaret etmektedir. Bkz. *204 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili*, Belge No: 123, Sayfa No: Yok, (Evasit Rebiülahir 1294).; *218 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili*, Belge No: 772, Sayfa No: 72, (12 Rebiülevvel 1313/2 Eylül 1895).; *219 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili*, Belge No: 352, Sayfa No: 223, (11 Rebiülevvel 1312/12 Eylül 1894).; Taş, *a.g.t.*, s. 87.

⁵⁰⁷ Çakır, S. (2011). *Osmanlı'da Kadın Hareketi*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Metis Yayınları, s. 262.; Öztürk, Osmanlı çağlarında çocuk sahibi olmak isteyip de olamayan bir erkeğin tek çıkış yolunun ikinci bir evlilik olduğunu söyler. Bkz. Öztürk, S. (2002). Osmanlıda Çok Evlilik. *Türkler*. C. 10, (Editörler: H. C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.375-384.; 18. yüzyıl Osmanlı toplumunda bir kadının ne kadar çok çocuğu olursa kocasına o kadar çok söz geçireceği ve halkın da kendisine karşı daha fazla saygı duyacağı anlayışı bulunmaktadır. Bkz. D'Ohsson., M. de M. (1973). *XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Âdetler*. (Çev. Zerhan Yüksel)., İstanbul: Kervan Kitapçılık. (Eserin orijinalinin basım tarihi belirtilmemiş), s. 203.

⁵⁰⁸ Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 154-155.

⁵⁰⁹ Soyun erkek çocuktan devam ettiği düşüncesinden hareketle Güneydoğu Anadolu bölgesinde evli olmayan evli olsa dahi erkek çocuk sahibi olmayanlar ocaklarını sürdürecektir kimse olmadığı için "körocağ" olarak değerlendirildi. Bkz. Ökten, Ş. (2009). Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Toplumsal Cinsiyet Düzeni. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(8), s. 307.; Taş, *a.g.t.*, s. 87.; "Ocağın Sönmesi (erkek evlat edinmemek)". Bkz. Savcı, K. (1973). *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadını*. (Birinci Baskı) Ankara: Cihan Matbaası, s. 22.

⁵¹⁰ Kurnaz, Ş. (2013). *Osmanlı Kadınının Yükselişi (1908-1918)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 144.

⁵¹¹ Özbilgen, *a.g.e.*, s. 450.

desteklemektedir⁵¹². Mesela 2 Haziran 1868 tarihli bir tereke kaydında Harran kazası Şeyh Çoban karyesinde vefat eden Hamo bin Bekir'in iki kadınla evli olup 9 kız çocuğu bulunduğu fakat erkek çocuğunun olmadığı görülmektedir. Bunun yanında çok kadınla evli olan erkeklere ait terekelerde varisler arasında yer alan bütün çocukların ya da bütün erkek çocukların küçük yaşta olması da çok kadınla evliliğin çocuk ya da erkek çocuk sahibi olmak amacıyla gerçekleştirildiği noktasında bilgi vermektedir⁵¹³. Fakat bu durum çok kadınla evliliğin tamamiyle çocuk ya da erkek çocuk sahibi olmak nedeniyle yapıldığı gibi masumane bir şekilde yorumlanmamalıdır. Çünkü bazı kayıtlarda çocuk sahibi hatta erkek ve birden fazla çocuk sahibi olan erkeklerin de ikinci bir evlilik yaptığı görülmektedir⁵¹⁴. Çok kadınla evliliğin başka nedenleri de bulunmaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: ölen kişinin ve babasının çok eşi olması dolayısıyla⁵¹⁵ toplumun bazı kesimlerinde çok eşliliğin prestij kazanma ve otorite kanıtlama olarak değerlendirilerek bir kültür olarak devam etmesi, geleneksel kuralların etkili olduğu toplumsal yapının boşanmayı hoş görmemesi⁵¹⁶, kadının aile hayatını sürdüremeyecek şekilde hastalığa sahip olması⁵¹⁷, özellikle ziraat gibi üretimin kol gücüne bağlı olarak yapıldığı dönemlerde nüfusun üretim artışına katkısını göz önünde bulundurursak nüfusa duyulan ihtiyaç⁵¹⁸ ve “*cinsel doyumsuzluk*”. Ki aslında en çok bunun için çok kadınla evlilik yapılmış olsa gerek.

Peki Osmanlı toplumunda çok kadınla evlilik yaygın mıydı? Esasında çok kadınla evlilik hararetli tartışmaların konusu olmasına rağmen sanılanın aksine Osmanlı toplumunda yaygın bir uygulama olmadığı kabul edilmektedir. Çok kadınla evliliğin gerçek önemi sembolik ve polemik öneminden çok daha az olmuştur⁵¹⁹. Osmanlı tarihi üzerine çalışma yapan araştırmacılar bunu açıkça ifade etmektedirler. Bu araştırmaların sonuçlarına bakıldığında çok eşlilik örnekleri görülmekle beraber sayılarının son derece sınırlı olduğu ortaya çıkmaktadır⁵²⁰. Mesela İ. Ortaylı bu konuda şunları söylemiştir:

⁵¹² Demirel, Gürbüz, Tuş, *a.g.m.*, s. 105.

⁵¹³ Taş, *a.g.t.*, s. 87.

⁵¹⁴ Siligül, *a.g.t.*, s. 216-217.; BOA, DH. MKT., 369/62, (06/Za/1312).

⁵¹⁵ Taş, *a.g.t.*, s. 88.

⁵¹⁶ Ökten, *a.g.m.*, s. 306.

⁵¹⁷ 11 Mart 1895 tarihli bir kayıta Asker-i Şahane Yüzbaşısı Sirân (Seyran) Ağa'nın eşi Hatice'nin aklını yitirmesi üzerine onu boşamadan Tiryakizâde Mehmed Ağa'nın kızıyla evlenip, Hatice Hanıma da bir hizmetçi tutarak nafakasını ödediği görülmektedir Bkz. 219 Numaralı *Urfa Şer'iyye Sicili*, Belge No: 561, Sayfa No: 356-357, (14 Ramazan 1312/11 Mart 1895).; Taş, *a.g.t.*, s. 88.

⁵¹⁸ Öztürk, *a.g.m.*, s. 375-384.; Taş, *a.g.t.*, s. 88.

⁵¹⁹ Duben, A. (2012). *Kent, Aile, Tarih*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 147.

⁵²⁰ Demirel, Ö., Gürbüz, A., Tuş, M., *a.g.m.*, s. 102.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 367.; Ortaylı, İ. (1992). Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-*

Hayır, yaygın olamaz hiçbir yerde; mümkün değil; çünkü o kadar çok kadın yok. Ve erkekler her zaman fazladır. Masraflı ıstır, uygun değildir. Elit tabakada son derecede kızarlar. Yani her paşanın öyle dört karısı falan olamaz; paşaları döver paşanın karısı. Öyle gül üstüne gül koklamak diye adet var. Tabii yaygındır... Ama hiçbir zaman öyle yüksek rakamlarda değildir⁵²¹.

Benzer şekilde terekeler üzerine yapılan çalışmalar da Osmanlı toplumunda çok kadınla evliliğin yaygın olmadığını göstermektedir⁵²². Mesela 16. yüzyılda Bursa'da 939 erkekten iki kadınla 22 kişi (%2), üç kadınla 2 kişi (%0,2) evli bulunurken, dört kadınla birden evli olan erkeğe rastlanmamıştır. Gerber'in 17. yüzyılda Bursa şer'iyye sicillerine göre yaptığı çalışmasında ise 2.000 tereke kaydından sadece 20'sinde erkeklerin iki veya daha fazla eşi olduğu belirlenip⁵²³, üst sınıflarda bile çok kadınla evli olan erkeğin %5 oranında olduğu tespit edilmiştir⁵²⁴. 1839-1876 tarihleri arasında Bursa'da birden fazla kadınla evlilik yapanların oranı ise önceki dönemlerden pek farklı bulunmamıştır. İncelenen tereke kayıtlarına göre 361 erkekten 353'ü tek (%97,8), 7'si 2 (%0,5), 1 tanesi de 4 (%0,3) kadınla evlidir. Üç kadınla evli kimse bulunmamaktadır. Toplam çok kadınla evlilik oranı ise %2,2'dir⁵²⁵. Barkan'ın Edirne şehri üzerine 16. ve 17. yüzyıllar için yapmış olduğu araştırmada ise bu oran %7'dir. Ayrıca Ankara ve Kayseri ile ilgili 18. yüzyıl başlarında yapılan iki ayrı çalışmada bu oran %9 ve %12 olarak tespit edilmiştir⁵²⁶. 1571-1640 yılları arasında şer'iyye sicilleri üzerine çalışma yapan Jennings de çok eşliliğe dair az delil bulunduğunu bu uygulamanın muhtemelen çok yaygın olmadığını belirtmiştir. 1885-1906 yılları arasındaki İstanbul'a ait şer'iyye sicilleri üzerine yapılan çalışma ise çok kadınla evlilik oranının %2 olduğunu göstermektedir⁵²⁷. 19. yüzyıl Urfa toplumunda ise tek eşlilik oranı % 87,3 iken çok eşlilik oranı %12,7'dir. Tüm evlilikler içinde aynı anda 3 kadın ile evli olanların oranı ise %1 civarında tespit edilmiştir. Ayrıca şehir merkezindeki çok eşliliğin %1 civarında bir farkla kırsal kesimden daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bunun yanında mevcut tereke kayıtlarında aynı anda 4 kadınla evli olan herhangi bir erkeğe rastlanmayıp, tereke dışındaki belgelerde ise bu durumda bulunan 1 kişiye tesadüf

2, Ankara: T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 460.; Ortaylı, İ. (2010). *Osmanlı Toplumunda Aile*. (On İkinci Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, s. 99 ve 123.; D'Ohsson, *a.g.e.*, s. 206.; Duben, *a.g.e.*, s. 147.; Faroqhi, *a.g.e.*, s. 130.

⁵²¹ Ortaylı, İ., Türk Osmanlı Aile Yapısı, *Perşembe Konferansları*, s. 29-53, s. 51.

⁵²² Taş, *a.g.t.*, s. 83.

⁵²³ Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 367.; Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 154.

⁵²⁴ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 125.

⁵²⁵ Kurt, *a.g.e.*, s. 87.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 367.; Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 155.

⁵²⁶ Demirel, Ö., Gürbüz, A., Tuş, M., *a.g.m.*, s. 103.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 367.; Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 155.

⁵²⁷ Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 155.

edilmiştir⁵²⁸. Batılı gezginler ve diğer gözlemciler de Osmanlı toplumunda çok eşliliğe pek rastlanılmadığını, %5 kadar olduğunu tahmin ettiklerini belirtmişlerdir⁵²⁹.

Araştırma sonuçları bir başka ilgi çekici noktayı daha ortaya koymaktadır. Bu da çok kadınla evlilikte erkeğin ekonomik gücünün etkili olup olmadığıdır. Duben 1885 ve 1907 yıllarında İstanbul’da evli olan erkeklerin ancak %2,5’inin çok eşli olup evliliklerinin yalnız bir döneminde çok eşli kaldıklarını söylerken, kırsal kesimle ilgili elinde sağlam veri olmadığı halde büyük olasılıkla bazı zenginler dışındaki kişiler arasında çok kadınla evliliğin yaygın olmadığını söylenebileceğini ifade etmiştir⁵³⁰. Urfa’ya ait 694 tereke kaydı üzerine yapılan incelemede, şehirde yaşayan tek kadınla evli 357 erkeğin tereke ortalamasının 9.740 kuruş iken, birden fazla kadınla evli erkeklerin ortalamasının 14.453 kuruş; kırsal kesimde yaşayan 269 adet tek eşli erkek terekesinin ortalamasının 4.956 kuruş iken, birden fazla eşli bulunan erkeklerin ortalamasının 10. 977 kuruş olduğu görülmektedir. Bu rakamlar çok kadınla evliliğin ekonomik düzeyi yüksek olan erkeklerde daha yaygın olduğunu ortaya koymakla beraber bu durum genel geçer bir kaide değildir. Nitekim bazı kayıtlarda çok kadınla evli olan erkeklerin oldukça düşük miktarlardaki terekelere sahip olduğu görülmektedir. Bunun yanında erkeklerin sahip olduğu ekonomik düzeyin çok kadınla evlenmeye paralel olduğunu söylemek de mümkün değildir. Zira Osmanlı şehirleriyle ilgili yapılan bazı çalışmalarda kişinin zengin ya da fakir olmasının birden fazla eşle evliliği doğrudan etkilemediğini ortaya koymuştur⁵³¹. Ancak Zilfi çokeşlilik ile refah arasında genel bir bağ, daha özgül olarakta Osmanlı asker kadrolarının “*paşa sınıfı*”nın zengin mensupları ile çok eşlilik arasında bir örtüşme olduğunu ileri sürmüştür⁵³². Benzer şekilde bir başka görüşte de çok kadınla evliliğe izin verilmesine rağmen, kültür düzeyi ve toplumsal adalet bilinci yüksek seviyede olan toplumlarda çok kadınla evlilik oranının düşük olacağı; çok kadınla evlilik yaşağına karşın ise refah seviyesi yüksek ve ahlak seviyesi düşük toplumlarda çok kadınla evlilik oranının yüksek olacağı ifade edilmiştir⁵³³.

⁵²⁸ Taş, *a.g.t.*, s. 84-85.

⁵²⁹ Zilfi, *a.g.m.*, s. 266.

⁵³⁰ Duben, *a.g.e.*, s. 147.

⁵³¹ Demirel, Ö., Gürbüz, A., Tuş, M., *a.g.m.*, s. 105.; Taş, *a.g.t.*, s. 86.

⁵³² Zilfi, *a.g.m.*, s. 292.

⁵³³ Hatemi-Serozan, *a.g.e.*, s. 12.

Ancak ekonomik etkenlerin çok eşliliği sınırladığını söylemek sanırız yanlış olmaz⁵³⁴. İ. Ortaylı, kentsel alanda eşler arasında ekonomik sosyal eşitsizlik bulunduğu takdirde çok kadınla evliliğin servetin cazibesiyle gerçekleşebileceğini, fakat gelir grupları ve toplumsal konumları yakın eşlerin kurduğu yuvada kuma getirilmesinin mümkün olmadığını, gelir düzeyi düşük geniş halk kesiminde ise çok kadınla evliliğin yerleşmesinin zaten imkânsız olduğunu söylemiştir⁵³⁵. Nitekim Zilfi de evlilik ilişkilerini daha derinden sorgulamış olanların çok eşliliği sınırlayan etkenin vicdani olmaktan ziyade⁵³⁶ ekonomik olduğunu düşündüklerini belirtmiştir. Onlara göre kent toplumunda -kırsal kesimde zengin toprak sahipleri ve aşiret reisleri arasında çok eşlilik oranı epey daha yüksek olabilir- aynı anda birden fazla eşi bakabilenler yalnızca en zengin aileler, bilhassa paşa sınıfı ve askeri-idari Osmanlı seçkinleriyle bağlantısı olanlardır⁵³⁷. Örneğin Köprülü Mehmet Paşa'nın dört hanımı ve sayısı belirtilmeyen cariyeleri olmuştur⁵³⁸. Başka örneklerin de incelenmesi sonucunda görülmektedir ki Osmanlı yönetici tabakası mevki ve rütbelerinin derecesi nisbetinde büyük servetlerinin tanıdığı imkânlar çerçevesinde konak yaşamlarıyla, sayısız köle, cariye, odalık, birden fazla eşleriyle saray hayatını taklit etmeye çalışmışlardır⁵³⁹. Buna

⁵³⁴ Preveze sancağı tahrirat müdür muavini Muhyiddin Efendi'nin karısı Pervin Hanım'ın kocasının kendisiyle iki çocuğunun geçimini temin etmediği ve para göndermediği ile ilgili dilekçesi üzerine yapılan araştırma sonucunda kocasının 7-8 senedir Preveze'de başka bir kadınla evli ve çocuklarının olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca Muhyiddin Efendi maaşının azlığı nedeniyle her iki karısının geçimini idare edemeyeceği için Pervin Hanımı boşamıştır. Bkz. **BOA, DH. MKT.**, 1469/40, (27/Rebiülevvel 1305 / 13 Aralık 1887).

⁵³⁵ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 124.

⁵³⁶ 9 Ağustos 1857 tarihli bir belgede Tahir Efendi'nin memur olarak gittiği Bosna eyaletinin Gradçabac kazasında ard arda iki kadınla evlenerek çocuklu çocuğa karışıp, 8 sene önce Dersaadet'te bıraktığı ve geçimini temin etmediği karısının mektuplarına oradaki işlerini halledip yakın vakte kadar geleceği cevabını vererek karısını oyalamasının vicdana sığmadığını söylemek yanlış olmaz. Bkz. **BOA, A. MKT., DV.**, 112/72, (18 Z 1273).; Ancak D'Ohsson fazla varlıklı olmayan vatandaşların asla birden fazla karısı olmadığını, bir yahut iki cariye alacak kadar varlıklı olanların ise karılarını üzmemek ve evlerinin huzurunu devam ettirmek için cariyelerin yaşlı olmasını tercih ettiklerini söylemiştir. Bkz. D'Ohsson, **a.g.e.**, s. 207.

⁵³⁷ Zilfi, **a.g.m.**, s. 266.; Bunlardan en yüksek orana "ağa" ünvanını taşıyanlar %17.24 ile ulaşmışlardır. Bkz. Demirel, Ö., Gürbüz, A., Tuş, M., **a.g.m.**, s. 104.

⁵³⁸ Yüksel, H. (1992). Vakfiyelere Göre Osmanlı Toplumunda Aile. **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-2**. Ankara: T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 489.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 367.

⁵³⁹ II. Abdülhamit devrinde yaşamış olan şair ve müzisyen Leyla (Saz) bu durumu şöyle anlatmaktadır: "O vaktin büyük paşalarının ve zengin devlet adamlarının birçok kadın ve odalıkları vardı. Kadınların çocuklarıyla beraber küçük daireleri, ayrı sofraları, cariyeleri mevcuttu. Gözde olan ya da çocuğu olmuş odalıkların birer ikişer odaları olurdu. Gözden düşmüş kadınların, ikisi üçü bir odada hayatlarını geçirirlerdi. Bu bahtsızların durumu hizmetçilerden daha düşküncü. Çünkü bunlar çekinmeyerek efendilerinin önlerine çıkarak hizmet ederler. Kocasını elinden alan hanımlara da yaltaklanırlardı. Ortakların birbirini kıskanmamaları mümkün değildi. Hele müsavatsız ortaklık dayanılmaz bir şeydi. Erkeğin karısını boşamasının kadın için ayıp sayıldığı o devirde ikinci plana düşen kadınlar, ister istemez, ruhlarından kopan isyanı bastırıp her şeye katlanırlardı. Zenginler, karılarının hepsini bir konakta yaşatırlardı. Orta halliler iki üç eve yerleşirler, bir akşam bir eve, bir akşam bir eve giderlerdi. Aynı, aynı ev idare edemeyenlerde kadınlar kavga eder otururlar, fakat koca, akşam eve gelince şikâyet istemediği için hepsi güler yüz göstermeye mecbur kalırlardı. Fakirler arasında da ortaklık (fazla kadın) yok değildi. Kocanın kaşığı iki ise birini kır atasözü, erkeğin iki kadın idare etmesine kudreti olmasın anlamına gelmekteydi". Bkz. Altındal, M. (1994). **Osmanlıda**

karşılık geliri sınırlı olan halk tabakaları ve köylerde çok kadınla evlilik oranı son derece düşüktür. Örneğin köylerde birden fazla eşle evli olanların oranı %0,3'dür. Bunların da hepsi iki kadınla evli olup, üç ya da daha fazla kadınla evli olan erkek görülmemiştir⁵⁴⁰.

Burada yeri gelmişken çok eşliliği sınırlandıran yahut yaygın olmamasını engelleyen ekonomik etkenlerin yanı sıra diğer faktörler üzerinde durmakta da fayda var. A. Sancar, Osmanlı kadınlarının aktif bir biçimde mahkemeye başvurmasının çok kadınla evliliği sınırladığını söyler. Bazı kadınların bu konudaki geçit vermez duruşu, evlilik sözleşmelerine "*koca ikinci bir kadınla evlenirse ilk eş mali haklarını kaybetmeksizin boşanmış sayılacakları*" şeklinde eklettikleri maddeden ve erkeğin tekrar evlenmesi durumunda boşanma davası açmalarından anlaşılabilir⁵⁴¹.

Osmanlı mahkemelerinin ilk eşleriyle geçimsizlik yaşayan kocalara, o eşlerini ikna ile yanlarına alamadıkları takdirde onları boşamadan başka bir kadınla evlenmelerine izin vermemesinin de çok eşliliğin yaygın olmamasının nedenlerinden biri olduğunu söylemek sanırız yanlış olmaz. Ne var ki bununla ilgili sadece bir belgeye rastladık. 19 Nisan 1321 (2 Mayıs 1905) tarihli bu belgede Ustrumca'dan Yusuf bin Mahmud İstervice naibinin inzibat hanesine firar eden karısı Sıdika binti Yusuf'a naibin kendisine itaat etmemesini tembihleyip, kendisine de Sıdika'ya layık olmadığını söyleyerek onu boşamasını istediğini ayrıca Şehzane binti Timur isimindeki başka bir kadınla nikahlanmak için izinname istediğinde, bakirenin nikahlanmak için herhangi bir şer'i manisi olmadığı halde, izinname verilmesinin Sıdika'yı boşamasına bağlı olduğunun söylenerek Sıdika'yı boşamaya mecbur edildiği şikayetiyle Sıdika'nın kendisine teslim edilmesi, Şehzane ile nikahlanması için de izinname verilmesi hususunda arzuhal vermiştir. Bu arzuhal üzerine 8 Mayıs 1905 tarihinde

Kadın. (Birinci Baskı).İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, s. 56-57.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 367.; Yüksel, **a.g.m.**, s. 489.

⁵⁴⁰ Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 367.

⁵⁴¹ Sancar, **Osmanlı Kadını Efsane...**, s. 155.; Bu madde 1917 tarihli HAK'da yer almakla beraber, kocaya üzerine eş alırsa kendinden boş olacağına yönelik şartlı talaklar bulunmaktadır. Bunun yanında H. Karaman, çok kadınla evlilikle ilgili "...gerçekleştirilmesi zor şartlara bağlanmış ve ilk hanıma itiraz hakkı tanınmıştır" der. Bkz. Karaman, H. (1992). İslâmın Getirdiği Aile Anlayışı. **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-2**. T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 388.; B. Pamuk ise Erzurum'da Raziye isimli bir kadının Ahmed isimli biri ile nikahlanırken, Ahmed'in evlendikten sonra cariyelerinden hiçbirini evine getirmemesini şart koşmuş, Ahmed ise bu şarta aykırı bir davranışta bulunacak olursa karısının talak-ı selase hakkının olduğunu ve nikahının düşeceğini şahitler üzerinde kabul etmişti. Ayrıca Ahmed'in taahhüdü bununla sınırlı kalmamış, şartına aykırı davranışta bulunacak olursa nikahının düşeceğini şeyhülislam ve müftünün verdiği fetvalarda da kabul etmişti. Ne var ki bir süre sonra eski cariyelerini evine getirmesi nedeniyle Raziye Hanım, şeyhülislam ve müftüden nikah esnasındaki şartına aykırı davranması halinde Ahmed'in nikahından düşeceğine dair aldığı fetvayla kadıya başvurarak Ahmed'ten boşanmıştır. Bkz. Pamuk, **a.g.m.**, s. 106.

verilen cevapta Sıdika'nın aralarında iyi geçim olmayan kocasından gördüğü kötü muamele nedeniyle evini terk ettiği anlaşıp, kendisine defalarca kocasına itaat etmesinin söylendiği fakat onun kocasından gördüğü tazyik ve eziyet nedeniyle kesinlikle gidemeyeceğini kocasının huzurunda ifade ettiği belirtilmiştir. Şehzane isimli kadınla nikâhlanma mevzusunda ise yapılan tahkikattan Yusuf'un eskicilikle meşgul fakir biri olup, biraderi ve biraderinin karısının da olduğu bir göz hanede yaşaması nedeniyle değil iki zevceye, bir zevceye bile mesken tutup geçindirmekten aciz biri olduğu anlaşıldığından, ve çoğu adamın zevcelerini boşamaksızın başka kadınlarla evlenerek intikam almak fikriyle daha önceki nikahlı eşlerini senelerce sürükleterek şer-i şerif-i hükümlerine tamamen aykırı davranışta bulundukları genellikle müşahade edildiğinden bu durumun günden güne fesatlık ortaya çıkarması nedeniyle şer'i şerife uygun olmayan bu halin önünü almak için bu gibi adamlara daha önceki eşlerini rıza ve ikna yoluyla alamamaları durumunda önceki eşlerini boşamadan başka bir kadınla evlenmelerine izin verilmemesinin mahkemece eskiden beri uygulanması nedeniyle Yusuf'a da önceki karısını boşamadığı için diğer kadınla evlenmesi için izin verilmediği söylenmiştir⁵⁴².

Bu belgeden de anlaşılacağı üzere çok kadınla evlilik uygulaması her ne kadar kanunen mümkün olsa da, bunun ictimai olarak hoş görülmediği de düşünülmektedir. Nitekim Osmanlı tarihi üzerine çalışan pek çok Batılı seyyahın yazdıkları ile yapılan bilimsel çalışmalar da bunu doğrulamaktadır⁵⁴³. İslamiyette teoride var olan, bazı şartların uygun olması koşuluyla, dört kadına kadar evlilik izni Batı toplumunda ve seyyahlarda "*Türk kanunlarında bir erkeğin karısından başka dilediği kadar odalık almasını engelleyecek hiçbir hüküm yoktur*" gibi bir anlayışı beraberinde getirmekle beraber, pek çok seyyah evlilikle ilgili bilgi verirken çok kadınla evliliğin her yerde uygulanmadığını, özellikle zengin kızlarla evlenen erkeklerin bir daha evlenmemelerine kız babalarının itina gösterdiğini vurgulamıştır. Ayrıca çok kadınla evliliğin halk arasında yaygın olmadığını, fakirlerde ise hiç rastlanmadığını, her eşe ayrı bir ev açmak gibi şartların çok kadınla evliliğin ancak zenginler arasında yaygınlaşmasına müsaade ettiğini kaydetmişlerdir⁵⁴⁴. Bu seyyahlardan İstanbul'da İsveç elçiliğinde uzun süren çalışan⁵⁴⁵ D'Ohsson'un,

⁵⁴² BOA, TFR. I. ŞKT., 64/6355, (04/Ra/1323).; Ek-15.

⁵⁴³ Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 152.; Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 123-124.

⁵⁴⁴ Şahin, *a.g.e.*, s. 286-287.

⁵⁴⁵ Akyılmaz, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 367.

*Pek az Müslümanın iki karısı vardır. Dörde kadar evlenen zenginlere de çok az rastlanır. Bütün kadınlara birden bakma güçlüğü, ev huzurunu bozma endişesi, hepsinin birbiriyle geçindirmenin zorluğu ve nihayet ana babanın, evli erkeklere kız verme hususunda titiz davranmaları... Çok defa da, erkek, ancak evli kaldıkları müddetçe eşinin üstüne evlenmemek şartıyla kız alabilir*⁵⁴⁶

ve Z. Duckett Ferriman'ın “yapılacak evlilik masrafları zaten fazlalıkla caydırıcıdır, Çünkü kanuna göre her bir eşine ayrı bir daire, ayrı hizmetçiler ve ev için gereken başka ne varsa vermesi” sözleri çok eşliliğin yaygın olmamasındaki caydırıcı faktörleri⁵⁴⁷ ortaya koymaktadır. 16. yüzyıl sonunda Türkiye'den geçen Alman Protestan Papazı Salamon Schweigger de benzer konulara değinerek “Türkler dünyaya, karıları da onlara hükmeder. Çok karılılık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişlerdir. Boşanma pek görülüyor. Çünkü boşanırken erkek para ve eşya veriyor ve kız çocuk anaya kalıyor”⁵⁴⁸ demiştir.

Anlaşılabacağı üzere Osmanlı kadınları evlilik sözleşmelerine kocaları başka bir kadın ile evlenir ise ondan boşanmış olacakları şeklinde bir taahhüt koydurarak çok eşliliğe karşı önlem almış, bunun yanında yapılacak evlilik masraflarının çokluğu, her eşe ayrı bir ev kurmanın maddi yükü, kumalar arasındaki anlaşmazlığın evdeki huzuru bozması, eşler arasında adaleti sağlamanın zorluğu, ailelerin kızlarını evli erkeklere vermek istememesi, bazı kadınların da evli erkeklerle evlenmeyi reddetmeleri ve Osmanlı mahkemelerinin bu konudaki tutumu çok kadınla evlilikte caydırıcı olmuştur. Mesela 1631'de Harput'un Piran karyesinden Şâhiye isimli bir kadın nişanlısı Hasan bin Cafer'in başka bir hanımı bulunduğu için “bir avreti dahi vardır, kuma üzerine varmazam” diyerek nişanlısının nikah isteğini geri çevirmiştir. Bir başka kayıta ise Fatma isimli bir kadının, başka bir eşi daha olan Mevlüd ile babasının zorlamalarına rağmen evlenmeyeceğini söylediği görülmektedir: “... Babam mezbur eteğimi çalıya bend etmiştir. Ben başıma vekilim. Mezbur Mevlüd'e varmazam....”⁵⁴⁹.

Çok kadınla evliliği sınırlayan etkenlere ve çok kadınla evliliğin yaygın olmamasına karşın çok kadınla evlilik uygulaması kadınlara ve ailelere zarar vermiş⁵⁵⁰, hatta boşanma nedeni

⁵⁴⁶ D'Ohsson, *a.g.e.*, s. 206.; Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 152.; Akyılmaz, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 367.

⁵⁴⁷ Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 153-154.

⁵⁴⁸ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 99.; Ortaylı, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 460.; Akyılmaz, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 367.

⁵⁴⁹ Akyılmaz, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 367.

⁵⁵⁰ Zılfi, *a.g.m.*, s. 266.

olmuştur. Nitekim “*işte evde kargaşa ve sorunların başladığı yer burasıdır*” diyen Cox’un işaret ettiği yer çok eşli erkeklerin evidir⁵⁵¹. Belkide Osmanlı toplumunda çok eşliliğin yaygın olmamasının bir nedeni de buydu⁵⁵². Şimdi burada çok eşliliğin nasıl aile içi huzursuzluk sebebi oluşturduğu üzerinde duralım. Bilindiği üzere İslam dini çok kadınla evliliğe izin vermiş olmakla beraber bunu eşler arasında adaletin sağlanması, eşlerin ve çocukların nafakalarının temin edilmesi gibi birtakım sınırlayıcı şartlara bağlamıştır. Ne var ki bazı erkeklerin çok eşli olup da bu şartları yerine getirmemesi aile içinde huzursuzluk oluşturmuştur.

Çok eşli evliliklerde karı-koca arasında görülen en yaygın anlaşmazlık nedeni kocanın eşlerinin hukukuna riayet etmemesidir⁵⁵³. 29 Nisan 1891 tarihli sicil kaydında Niğde’nin Şehitler mahallesinden Karoğlu kızı Kezban Hanım’ın vekili, müvekkilinin 20 seneyi aşkın zamandır evli olduğu Mustafa Çavuş bin M. Emin’in müvekkilini 4 senedir darb edip evinden kovduğu gibi nafaka da göndermemesi nedeniyle müvekkilinin aç bir halde sürünmekte olduğunu ayrıca Mustafa Çavuş’un geceleri sürekli diğer karısının yanında kalıp eşler arasında taksime riayet etmediğini belirterek müvekkiline ayrı bir hane açıp nafaka vermesini talep etmiştir⁵⁵⁴. 2 Mayıs 1893 tarihli Burdur’a ait sicil kaydında ise iki karısı olan Abdil Ağa’nın eşlerinden Şehri Hanım’ı annesinin evine göndererek diğer karısı ile yaşamaya devam etmesi üzerine Şehri Hanım’ın kocasından davacı olarak mehr-i müeccelini ve nafakasını istediği görülmektedir⁵⁵⁵. Mahkeme bu tür şikâyetlerde, kimi zaman kadının talebi doğrultusunda, olayın bir daha tekrarlanmaması için kocaya kefil tayininde bulunmuştur. Zira İslam Hukukuna göre kocanın eşlerine adaletli davranması gerekiyordu⁵⁵⁶. 25 Temmuz 1867 tarihli bir sicil kaydında Urfa’nın Korkmaz mahallesinden Hanife binti Karaca kocası Mahmud bin Mahmud’un sürekli olarak haksız yere kendisini dövmesi ve mahalledeki diğer eşinin evinde kalarak hukuk-ı zevciyyete riayet etmemesinden şikâyetçi olunca, mahkeme bu durumun tekrarlanmaması için kocaya bir kefil tayin ederek

⁵⁵¹ Cox, *a.g.e.*, s. 613.

⁵⁵² Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 152.

⁵⁵³ Taş, *a.g.t.*, s. 88.

⁵⁵⁴ Ermiş, A. (2000). *Dokuz Numaralı Şer’iyye Sicil Defteri (185-233 Sayfalar) (H.1308/1891) Transkripsiyon Değerlendirme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi A. B. Dalı, Niğde, s. 25-26.; Benzer belgeler için bkz. *456 Numaralı Elbistan Şer’iyye Sicili*, Belge No:100, Sayfa No: 274, (17 Rebiülahir 1308).; Dağıstanlı, *a.g.t.*, s. 226.

⁵⁵⁵ *23/220 Numaralı Burdur Şer’iyye Sicili*, Belge No: Yok, Sayfa No: 172, (15 Şevval 1310/2 Mayıs 1893).; Göçer, G. (2010). *220 ve 221 Numaralı Şer’iyye sicillerine Göre Burdur’un Sosyo-Ekonomik Tarihi (1889-1893)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, s. 50.

⁵⁵⁶ “Mes’ele: Zeyd üç avretli olup, dâimâ Hinde varıp gayrilere varmasa, şer’an ne lâzım olur? Elcevap: Cümlesin ri’âyet etmek lazımdır, her birinde bir gece olmak gerektir” Bkz. Düzdağ, *a.g.e.*, s. 57, Mesele: 165.

Hanife Hanım'ın haklarına riayet etmesini istemiştir. Mahmud da buna riayet edeceğini taahhüt etmiştir⁵⁵⁷. 13 Ağustos 1891 tarihli sicil kaydında da Niğde'nin Çınara karyesinde oturan Hacı Mehmet Ağa'nın kızı Kezban 10 seneden fazla evli olduğu Mehmed Ağa bin Numan Ağa'nın 9 seneden beri diğer karısı Gül Ayişe'nin evinde kalıp kendisini evden kovduğundan bahisle baba evinde kaldığı süreçteki nafakasını isterken, kocası ayrı bir hane açıp, kendisini aç bırakmayacağına dair kefil gösterirse kendisini hanesine götürmesini aksi halde boşamasını talep etmiştir⁵⁵⁸.

Çok eşli evliliklerde karı-koca arasında görülen diğer bir anlaşmazlık nedeni de kocanın eşlerine ayrı ev açmaması sonucunda kumalar arasında ortaya çıkan çekişmedir. Konya'nın Kerim Dede Çeşme mahallesinden Hasibe binti Hasan kocasının ikinci bir karısının daha olup aralarında geçimin mümkün olmadığı gerekçesiyle Kara Veli bin Abdullah'ı dava etmiştir⁵⁵⁹. 1 Zilhicce 1304 (21 Ağustos 1887) tarihli sicil kaydında ise Trabzon'un Karlık karyesinden Fatma Hatun binti Ali kocası Ali oğlu Abdürreşid bin Osman'ın başka bir karısı daha olup ayrı bir ev açmadığı gibi geçimini de temin etmemesinden şikayetle ayrı bir ev açması hususunda kocasına tembihte bulunulmasını istemiştir⁵⁶⁰. Bu nedenle bazı kadınlar çocuklarını da yanlarına alarak kocalarının evini terk etmiş⁵⁶¹, hatta onlara nefsinin teslim etmemiştir. Mesela Konya'nın Tercüman mahallesinden berber Hacı Mehmet kızı Şükriye Hatun, kocası Kemaleddin Efendi bin Salih Efendi'nin başka bir karısı daha olup aralarında iyi geçim olmaması nedeniyle küçük oğlunu alarak baba evine gitmiştir. 2 Nisan 1904 tarihli sicil kaydında da Hüseyin bin Mehmet, kendisine nefsinin teslim etmediği gibi aleyhine nafaka yükümlülüğü getirten karısı Sare binti Hasan'ı hukuk-ı zevciyyete riayet etmesi ayrıca nafakanın durdurulması için dava ettiğinde, Sare Hanım'ın mehrinin ödenmemesi ve kumasıyla aynı evde oturtulması nedeniyle kocasına itaat etmediği ortaya çıkmıştır. Ayrıca eğer kocası ayrı bir hane açar ve hilafı şer'îye aykırı harekette bulunmayacağına dair kefil gösterirse ona itaat edeceğini belirtmiştir⁵⁶².

⁵⁵⁷ **206 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 757, Sayfa No: 242, (23 Rebiülevvel 1284).; Taş, **a.g.t.**, s. 88.

⁵⁵⁸ Ermiş, **a.g.t.**, s. 69.

⁵⁵⁹ **Konya Kadı Sicili 1916-1921 (Kataloglarda Yer Almayan)**, s. 78.

⁵⁶⁰ Bülbül, **a.g.t.**, s. 126.

⁵⁶¹ **Konya Kadı Sicili 1916-1921 (Kataloglarda Yer Almayan)**, s. 96-97.

⁵⁶² **280 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili**, Belge No: 38, Sayfa No: 32, (16 Muharrem 1322/2 Nisan 1904).; Özdere, **a.g.t.**, s. 82-83.

Anlaşılabacağı üzere kuması olan kadınlar mahkeme aracılığıyla kocalarından ayrı ev talebinde bulunmuş ve gerek mehir borçları gerekse ayrı mesken açmamaları nedeniyle nafaka talep etmişlerdir⁵⁶³. Osmanlı mahkemeleri ise kadınların bu taleplerini dikkate alarak ayrı bir ev açılması ve nafaka bağlanması konusunda kocalara tembihte bulunmuştur. Mesela 10 Kasım 1906 tarihli sicil kaydında Ankara'nın Kutludüğün karyesinden Zehra binti Halil mahkemede,

“...Abdurrahman beş yüz bir gurus mehr-i müeccel tesmiyesiyle zevc-i dâhilim olup diğer zevcesi Dudu ile birlikte bir menzilde ma'an iskân ve beni her bâr darb ve rencîde ederek târîh-i zabıttan dört gün mukaddem menzilinden ihrâc edip pederim menziline sâkine isem de cins-i nafakaya dâir bir nesne göndermediğinden mâ'adâ hukûk-ı zevciyyete ri'âyet etmediğinden suâl olunup karye-i mezkûrede benim için... merâfıkı müstakil mesken-i şer'î tedârik edinceye değin merkûm üzerine meclis-i şer'den mikdâr-ı kâfi nafaka takdîr olunması matlubumdur....”

diyerek kocası Abdurrahman bin İbrahim'i dava edince, Abdurrahman'ın Zehra için müstakil bir menzil tahsis edeceğini taahhüt etmesi üzerine, mahkeme söz konusu menzil tedarik edilinceye kadar Zehra'nın nafaka, kisve vs. ihtiyaçları için Abdurrahman'ın aylık 60 kuruş ödemesine karar vermiştir⁵⁶⁴.

Ancak kadına nafaka ödenmesine sebep teşkil eden halin ortadan kalkması durumunda nafaka ödeyen koca mahkemeye başvuruda bulunarak nafakanın kesilmesini talep edebilmekteydi. Bu çerçevede kendisine ayrı bir mesken temin edilmediği yahut mehrini alamadığı gerekçesi ile baba evine gidip kocalarından nafaka alan kadınların söz konusu şartların yerine getirilmesinden sonra, geçerli bir mazeret olmaksızın kocalarından ayrı yaşamaları durumunda nafakaları kesilmiştir. Mesela 16 Ocak 1896 tarihli sicil kaydına göre Kıbrıs mahallesinden Halil kızı Ayşe Hanım'ın ayrı bir evi olmadığı gerekçesi ile baba evine giderek nafaka ödeme yükümlülüğü getirttiği kocası Bekir, bir süre sonra tahsis ettiği eve Ayşe Hanım'ın dönmemesi üzerine nafakanın kesilmesi talebinde bulununca, mahkeme bu konuda yaptığı tahkikat neticesinde geçerli bir mazeret olmaksızın evine dönmeyen Ayşe Hanım'ın nafakasının kesilmesine karar vermiştir⁵⁶⁵.

⁵⁶³ Ancak kayıtlarda bazı kadınların kumalarından ayrı evi olduğu halde kocalarının ayrı bir ev açmadığı iddiasıyla kendilerine nafaka bağlatmaya çalıştıkları da vakidir. Bkz. **1005 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili**, Belge No: 228, Sayfa No: 156, (4 Şaban 1326/1 Eylül 1908).

⁵⁶⁴ **1003 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili**, Belge No:142, Sayfa No: 109, (23 Ramazan 1324/10 Kasım 1906).

⁵⁶⁵ **218 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 828, Sayfa No: 116, (30 Recep 1313 (16 Ocak 1896).; Taş, a.g.t., s. 105.

Burada belirtmemiz gereken önemli noktalardan biri de tek eşli evliliklerde kadınların yeni mesken talepleri erkeğin ailesinden kaynaklı açık bir huzursuzluk olmadığı sürece reddedilirken, kayıtlarda yer alan birçok davadan anlaşıldığı kadarıyla, çok eşli ailelerdeki kadınların bu talepleri herhangi bir mazeret gösterilmeksizin kabul edilerek mahkeme kocayı karısının meskenindeki ihtiyaçları karşılaması noktasında yükümlü kılmıştır. Hatta mahkemeler ayrı ev açmaya gücü olmadığını belirten kocanın sözüne itibar etmeyerek söz konusu mesken temin edilinceye kadar onu karısına nafaka ödemeye mecbur tutmuştur. Mahkemelerin bu yöndeki kararları çok kadınla evli erkeklerin eşlerinin ayrı meskende oturtulması gerektiği hususunun Osmanlı mahkemelerinde kadına ait bir hak olarak değerlendirildiğini göstermektedir⁵⁶⁶.

Fakat gerek kadınlara ayrı ev açılması, gerekse çok kadınla evliliğin dinen diğer şartlara bağlı olması boşanmaları engelleyememiştir. Mesela Marmaris kasabasından Ayşe binti Mehmet üzerine kuma getirmesi nedeniyle kocası Karaduman oğlu Hüseyin'den boşanma talebinde bulunmuştur⁵⁶⁷. 26 Kasım 1856 tarihli belgede ise 4 sene önce Bosna'da zabtiye çavuşluğu görevine getirilen ve Bosna'da ikinci bir evlilik yapan Mehmed Ağa'nın geride bıraktığı eşi Ayşe Hanım kızı ile kendisinin geçimini temin etmeyen kocasının ya İstanbul'a getirtilmesi yahut harçlık göndertilmesi hususunda arzuhal verince kocası kendisini boşayacağı cevabını vermiştir⁵⁶⁸. Aynı şekilde çocuğuyla beraber nafakasız olarak terk edilen Havva Hanım kocası Mehmet oğlu Sadık'tan ya geçimlerini temin etmesi yahut kendisini boşadığına dair ilam göndermesini isteyince kocası başka bir kadınla daha evli olduğunu bu nedenle Havva Hanımı boşadığına dair talakname göndereceğini belirtmiştir⁵⁶⁹. 21 Eylül 1892 tarihli sicil kaydında ise Harran Nâhiyesi Şeyh Çoban karyesinden İsa karısı Avâşe'nin diğer karısı Zehra ile anlaşamayıp aralarında meydana gelen tartışma sonrasında kardeşinin evine gitmesinden şikayetle Avâşe'yi dava ederek eve dönmesini istediğinde Avâşe Hanım kocasının kendisini infak ve iksâ etmeyip dâima darb ve şetm edip diğer karısı Zehra'ya iltifat ettiğini ayrıca 3 yıl önce Zehra ile kavga ederken kocasının "*anâm gibisin*

⁵⁶⁶ Taş, **a.g.t.**, s. 89-90.; "*Mes'ele: İki avretli olan Zeydin zevceleri, bir evde sâkine olmaktan imtina' eyleseler, her birine müstakil ev lâzım olur mu? Elcevap: Lâzımdır, avluları dahî ayrı olmak lâzımdır*". Bkz. Düzdağ, **a.g.e.**, 1972, s. 57, Mesele: 164.

⁵⁶⁷ Soytürk, S. (2004). **Marmaris Şer'iyye sicillerine Göre H. 1303-1329/M. 1885-1911 Tarihleri Arasında Marmaris'te Sosyo-Ekonomik Hayat**. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, s. 29.

⁵⁶⁸ BOA, A. MKT. DV., 102/30, (28 Ra 1273).

⁵⁶⁹ BOA, DH. MKT., 1925/121 (24 Recep 1309).

bâcım gibisin git mutallakasin” diyerek kendisini boşadığını söylemiştir. Şahitlerin de Avâşe Hanım’ı doğrulaması üzerine mahkemeye boşanmaya hükmetmiştir⁵⁷⁰.

Kuma nedeniyle biten evliliklerden biri de Halide Edip’in evliliğidir. Halide Edip’in babasının iki karısı olmuştur. Bu durum Halide Hanım’ın çok kadınla evliliğin bir kadına verebileceği acıyı ilk elden öğrenmesini sağlamıştır. Sonraları kendi kocası ikinci bir kadınla evlendiğinde dokuz yıldır evli ve iki erkek çocuk dünyaya getirmiş olduğu halde boşanmakta direktmiştir. Kocası gönülsüzce de olsa bunu kabul etmiştir⁵⁷¹.

Bu arada 26 Mayıs 1908 tarihli bir belgeden anladığımız kadarıyla başka ülkelerde bulunan Osmanlı vatandaşlarının çok evliliğin gereklerini yerine getirmedikleri nedeniyle suçlanıp cezalandırmalarına karşı çıkmıştır. Söz konusu bu belgede Osmanlı tebaasından olup Romanya’da yaşayan İsterfan’ın çok kadınla evlilik maddesine göre yargılanamayacağı belirtilmiştir⁵⁷².

Anlaşılabileceği üzere Osmanlı toplumunda her ne kadar çok eşliliğin yaygın olmadığı yönünde genel bir kanı olsa da ve çok kadınla evlilikte eşler arasında adaletin sağlanması gibi hususlara dikkat edilerek kadınların lehine hareket edilmeye çalışılmış ise de⁵⁷³ çok kadınla evlilik uygulaması kadınların huzurunu kaçırmaya yetmiş, hatta kimi zaman ailelerin parçalanmasına neden olmuştur. Fakat bu boşanmalar çoğunlukla erkeklerin arzuları doğrultusunda gerçekleşmiştir. Üzerine kuma gelmesi nedeniyle her an ızdırap yaşayan kadınlar ne kanuna karşı çıkarak üzerine kuma gelmesini engelleyebilmiş, ne de Hanefi mezhebine göre kadınların üzerlerine kuma geldiği gerekçesiyle boşanma hakları olmadığı için evliliklerini -kolaylıkla- sonlandırabilmişlerdir. İşte bunlar çok kadınla evliliğin kaldırılması ve/ya kadınların böyle bir gerekçeyle boşanmasını gerektiren yeni bir aile hukukuna duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır. Nitekim Ostrorog, çok kadınla evlilik uygulamasının tam kullanılamayış halinin ve boşanma konusunda başvuru hilelerinin

⁵⁷⁰ **220 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili**, Belge No: 857, Sayfa No: 149, (28 Safer 1310/21 Eylül 1892).; Taş, **a.g.t.**, s. 89.

⁵⁷¹ Davis, **a.g.e.**, s. 139-140.

⁵⁷² **BOA, HR. H.MŞ. İŞO.**, 14/12, (13 Ma 1324).

⁵⁷³ Charles White, kocanın eşlerinin hukukuna riayet etmemesi durumunda kadınların hakimlere başvurarak boşanma talep etme hakkı olduğunu söylemiştir: “*Kur’an bir adama birden çok kadınla evlenme izni verirken karı koca arasındaki evlilik haklarının eşit dağılımını şart koşar. Kocaları tarafından ihmal edilme durumunda kadınların hakimlere başvurup boşanma isteme yetkisi vardır. Bu başvuruya her zaman cevap verilir ve kadının ailesi tarafından da desteklenir. Bireyler düzeyinde uygulanan bu kanuni yaptırımlara sultan tarafından da saygı duyulur*”. Bkz. Akman, **a.g.e.**, s. 107.

mevcut İslam hukukunun modern Türkiye cemiyetinin temayüllerine ve hislerine artık cevap veremediğini gösterdiğini ifade etmiştir⁵⁷⁴.

2.1.10. Kötü Alışkanlıklar: Alkol ve Kumar

Bütün toplumlarda ve zamanlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da alkol, kumar gibi kötü alışkanlıklar ailenin dağılmasının nedenlerinden birini oluşturmuştur. Şerife isimli bir kadın 11 Rebiulahir 1276 (7 Kasım 1859) tarihinde verdiği arzuhalinde kocası Osman'ın sarhoşluğu nedeniyle kendisine yaşattığı zulmü,

... on sekiz mâh taht-ı nikâhında iken kendisi eşedd-i serhoş olduğundan bî-kes bulunmam mülâbesesiyle akşam ve sabah döğmek ve çok vakitler bıçak altında kalmak ve gûna rencide ederek nâ-mizac olup genç yaşında tıfl halimde döşeklere esir olarak bî-kes olduğum hâlde ihtiyar dedem kulları bu câriyelerini kaldırıp götürmüş ve Allah bilir daima telef etmeye gayret ederler....

şeklinde anlatarak mehrine karşılık gelen eşyalarını, incilerini ve altınlarını istemiştir⁵⁷⁵. Benzer şekilde Marmaris'te yaşayan Hasibe Hanım kocası Rodoslu Hacı Tahiroğlu Mehmet'in evine bakmayıp tüm paralarını içkiye harcadığından ve eve her gün sarhoş gelip kendisine eziyet ettiğinden şikayetle eşinden davacı olup nafaka talep etmiştir⁵⁷⁶. 25 Safer 1338 (19 Kasım 1919) tarihli Erzincan'a ait bir sicil kaydında ise bir kocanın her gün gecenin saat 3'ünde, 5'inde sarhoş şekilde eve gelip, şiddetli bir şekilde kapıyı çalarak ailesini ve mahalleliyi incittiği konusunda mahalle sakinlerinin şahitlik yaptığı görülmektedir⁵⁷⁷.

Peki Osmanlı toplumunda kocasının alkol kullanmasından rahatsız olup eşinden boşanmak isteyip de boşanamayan kadınlar nasıl bir yol takip ediyorlardı? Şartlı talak kısmında da değindiğimiz üzere alkol kullandığı sabit olan erkekler bir daha alkol kullanmayacakları konusunda eşlerine söz verip bunun teminatı olarak şartlı talakta bulunuyorlardı⁵⁷⁸. Ayrıca bu durumdaki kadınların sıkıntılarının giderilmesi amacıyla gerektiğinde mahkeme de kocaya şartlı talak ettirmiştir. Böylece kocanın yapılmasını istenmeyen davranışı

⁵⁷⁴ Ostrorog, *a.g.e.*, s. 86.

⁵⁷⁵ BOA, A. MKT. UM., 380/57, (11 Rebiülahir 1276); *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın*, s. 236-237.

⁵⁷⁶ Soy Türk, *a.g.t.*, s. 56.

⁵⁷⁷ Gökbayır, *a.g.t.*, s. 92.

⁵⁷⁸ Kayseri'ye ait bir sicil kaydına göre Seyyid Mehmed "eğer ben bundan sonra rakı içerse talak-ı selase ile zevcem mezbure Limon benden boş olsun" ve "ben bundan sonra kumar oynar isem zevcem mezbure Limon benden boş olsun" diyerek şartlı talakta bulunmuştur. Bkz. 279 Numaralı Kayseri Şer'iyeye Sicili, Belge No: 95, Sayfa No: 67, (21 Recep 1320/24 Ekim 1902).; Akşit, *a.g.t.*, s. 27.

engellenmeye çalışılmıştır. Kocanın istenmeyen davranışı tekrar etmesi durumunda ise karısı kendisinden boşanmış kabul edilmiştir. 21 Rebiulahir 1297 (2 Nisan 1880) tarihli sicil kaydına göre Galata'ya bağlı Beşiktaş'ın Sinan Paşa mahallesinden Emine Firdevs binti Hâzır Azmi'nin vekili, Asakir-i Şahane kolağalarından Giritli Mehmed Rıfat bin Esad'ın müvekkilini talak-ı ric'i ile boşadıktan sonra iddet müddeti içerisinde mehrine 1.000 kuruş zam yaparak karısına müracaat edip ona *“arpa suyu ve nam-ı diğer bira nam işretden ma'ada her türlü müskiratı içmeyeceğim ve kumar oynamayacağım ve fuhşiyatda bulunmayacağım”* diye şart ettiğine dair mektup verdikten bir süre sonra Ömer Bey kıraathanesinde iskambil kağıdı ile kumar oynayıp, müskirat içip, fuhuşta bulunduğu görülmesi üzerine müvekkilinin kendisinden boş olduğunu belirterek mehrinin ve nafakasının alınmasını istemiştir⁵⁷⁹. Benzer şekilde Çorum'un Çepni mahallesinden Çakıroğlu kızı Ayşe mahkemede dört ay önce kocasının *“bir daha teşrebü hamr eder isem, hatta koklar isem, karım Aişe benden üç talak boş olsun”* diye şart edip dava tarihinden 15 gün önce bir gündüz vakti eve sarhoş gelmesi üzerine kocasından boş olduğunu söyleyerek mehrini ve nafakasını talep etmiştir⁵⁸⁰.

Hanefi hukukunda kadına, fevrî veya sarhoşluğun etkisi altında bildirilen bir boşanma kararının geçerli olduğu kuralına dayanılarak mutsuz olduğu evlilikten kurtarılması için bir imkan daha tanınmıştır: Kadın, sefih kocasından kurtulmak için kocasının kendisini sarhoşken boşadığına dair kadı huzurunda yemin edecek tanıklar bularak bu koşuldan yararlanıyorlardı⁵⁸¹.

Alkolle ilgili olarak şunu da belirtelim ki sarhoşluk mübah bir şeyi yemekten veya içmekten yahut sarhoş edici şeyi zaruret, zorlama yahut yanılarak kullanmaktan ileri gelmiş ise boşanma geçerli olmamaktadır⁵⁸².

Alkol konusundaki toplumsal hassasiyetin bir benzeri kumar konusunda da mevcuttur. Ve burada da çözüm, alkol de olduğu gibi, kocaya şartlı talak ettirmekte bulunmuştur. 14 Muharrem 1309 (20 Ağustos 1891) tarihli sicil kaydında Hekimdede mahallesinden Eyüp oğlu Zaptiye Ömer'in *“eğer ben kumar oynar isem i'yâlim benden talak-ı selase ile mutallaka olsun”* diyerek şartlı talak ettikten sonra kahvede tekrar kumar oynamasının sabit

⁵⁷⁹ Topal, *a.g.t.*, s. 71.

⁵⁸⁰ Korkmaz, *a.g.t.*, s. 197.

⁵⁸¹ Davis, *a.g.e.*, s. 138.

⁵⁸² Asutay, *a.g.e.*, s. 72.

olması üzerine eşi Ayşe binti Kürkcü Ali'nin talebiyle açılan dava sonucunda mahkeme boşanmanın vaki olduğuna hüküm ederek tarafları tefrik etmiştir. Belgedeki dikkat çekici diğer bir husus Ayşe Hanım'ın ailesinin damatlarının kumar oynamasından dolayı rahatsızlık duyduğu ve tarafların bu nedenle boşanma noktasına geldiğidir. Şöyle ki, damadı Zaptiye Ömer'in kumar oynadığını öğrenen kayınpeder Hanönün'de zaptiyelerin kaldığı “*kolluk*”ta damadına bir daha kumar oynamaması konusunda tembihte bulunarak bu hususta şart-ı talak ettirmiştir. Fakat bir süre sonra damadının kumar oynadığını haber alınca Hüseyiniye çarşısında damadını yanına çağırarak “*Oğlum sen kumar oynamışsın diye işitiyorum, halbuki sen talak-ı yemin etmiştin bu nasıl olur*” diyerek tepki göstermiş, olay da bundan sonra mahkemeye intikal etmiştir⁵⁸³.

Anlaşılabileceği üzere yapılmaması şart koşulan kötü alışkanlığın daha önceden kadında veya kadının ailesinde hoşnutsuzluk oluşturduğu, istenmeyen davranışın tekrarı durumunda da kadının söz konusu fiili işleyen erkeklerle evlilik hayatını devam ettirmek istemediği görülmektedir. Dolayısıyla eşini döven, içki içen, kumar oynayan erkeklerden talak yeminin istenmesinin söz konusu kötü alışkanlıkları engellemeye yönelik sosyal bir tedbir olduğu kanaatindeyiz.

Ne var ki alkol ve kumar gibi kötü alışkanlıklar aile içi huzursuzluk kaynağı oluşturarak eşlerin tahammül gücünü zorlayıp onları boşanma noktasına getirmiştir. Yukarıda kocasının sarhoşluğu nedeniyle can emniyeti olmadığından dedesi tarafından yanına alınan Şerife isimli 15 yaşındaki kızın arzuhalı üzerine İzmit kaymakamlığına gönderilen yazıda “*taife-i nisâ acezeden olarak bu misülliü gadr ve zülme düçâr olmaları şer'an caiz olamayacağından*” denilerek eğer bu olay sahil ise bunun adalet ve merhamete aykırı olması nedeniyle kızın şer'i hakkının yani mehir, nafaka gibi haklarının ve eşyalarının alınması gerektiği belirtilmiştir⁵⁸⁴. 8 Eylül 1890 tarihli Eskişehir'e ait bir sicil kaydında ise Ümmühan Hanım'ın, içki müptelası olup kendisine eza ve cefa çektiren kocası ile muhâla'a yoluyla boşanmak istediği görülmektedir⁵⁸⁵. 11 Kasım 1911 tarihinde Erzurum Vilayeti Polis Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda ise Erzincan'da ikamet eden Yüzbaşı Mehmed'in oğlu Tayyar'ın ahlaksız ve daima sarhoş olmasından bıkan karısının İstanbul'a gelerek

⁵⁸³ Taş, *a.g.t.*, 123.

⁵⁸⁴ BOA, A. MKT. UM., 380/57, (11 Rebiülahir 1276); *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın*, s. 238-239.

⁵⁸⁵ Yakut, XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kadınların..., s. 42.

Tayyar'dan boşanma talebinde bulunup talaknamesinin alınmasını istemesi üzerine Tayyar'ın celb edilerek talakname alınmasına karar verildiğini görmekteyiz⁵⁸⁶.

Buraya kadar yazdıklarımızı özetlersek kadınların eşlerinin alkol ve kumar gibi kötü alışkanlıklara sahip olması durumunda boşanma haklarının olmaması hem eş ve aileleri hem de Osmanlı Devleti'ni kocaya şartlı talak ettirmek yahut kocayı celb ederek zorla kadından boşatmak, yalancı şahit tutmak gibi boşanmanın sağlanması için dolambaçlı yöntemlere sevketmiştir. İşte bu durum yeni bir aile hukukunun hazırlanmasına duyulan ihtiyaç ortaya koymaktadır.

2.1.11. Aile İçi Şiddet

2.1.11.1. Sözlü ve Duygusal Şiddet

Aile içi şiddet denildiği zaman genellikle kadına uygulanan dayak düşünülmektedir. Halbuki şiddet sadece fiziksel örseleme ile değil sözel, duygusal ve ekonomik olarak da uygulanabilmektedir. Bağırarak, iğneleyici sözler kullanmak, kendisini kötü hissettiren söz ve cümlelerin kullanılması, hakaretler... Bunların hepsi sözlü şiddete girmektedir ve kadınların özgüvenlerini yok etmeyi hedef alan çok etkili saldırı yöntemi olarak kullanılmaktadır⁵⁸⁷.

Peki Osmanlı toplumunda eşler, özellikle kadınlar bu türden şiddetlere maruz kalıyorlar mıydı? Evet. Mesela U. Mevlan erkeklerin eşleri ve çocuklarıyla zaman geçirmek yerine dışarda bekar gibi kafalarına göre hareket etmelerini eleştirirken “*ha âdet-i belde böyle imiş. Kadın erkeğin işine ne olursa olsun karışmaz imiş. Ya! Kadınlar zehirlensin, ölsün öyle mi*”⁵⁸⁸ diyerek kocaların aile sorumluluğundan uzak davranışları nedeniyle ilk önce duygusal, psikolojik şiddete maruz kalan kadınların daha sonra çeşitli hastalıklara yakalanarak ölüme kadar itildiklerine işaret etmiştir.

Ancak günümüzde bile pek çok kadın sözel ve duygusal şiddete maruz kaldığıyla yüzleşmek istemediği yahut durumu kanıksadığı için sözlü şiddetle ilgili şikayetler pek su yüzüne

⁵⁸⁶ BOA, DH. EUM. MTK., 9/3, (1 Z 1331).

⁵⁸⁷ <http://www.degisimterapi.com/makale/sozel-siddet-kadinin-ruh-sagligini-derinden-etkiliyor>.

⁵⁸⁸ Demirdirek, A. (1993). *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*. (Birinci Baskı). Ankara: Ayizi Yayıncılık, s. 90.

çıkılmamaktadır⁵⁸⁹. Benzer şekilde Osmanlı toplumunda da çok az sayıdaki kadın eşinin kendisine kötü sözler kullanması ve kendisini rencide etmesi nedeniyle şikayetçi olup boşanmak istemiştir⁵⁹⁰.

Aslında bu konuda belgelerin az olmasında, aile ve boşanmayla ilgili sicil kayıtlarına kısaca “*adem-i hüsnü muaşeret*” ifadesinin konması yani çok önemli bir davada bile, gerek mahremiyet gerekse işlerin hızlı yürümesi açısından, ayrıntılara girilmeden “*iyi geçimin olmaması*” ifadesinin konulmasının etkisi büyüktür. Kadınların bu gibi sorunlarını mahkemeye intikal ettirip eşleri ile aralarının daha da açılmasından ve eşlerinin kendilerine uyguladıkları şiddeti artırmalarından çekinmiş olmaları da ihtimal dahilindedir. Bunlara şiddetin her çeşidine maruz kalan kadınların ellerinden yapacakları bir şey gelmemiş olduğunu, zira ataerkil bir toplumda erkeğin hemen hemen her türlü davranışı hoş görüldüğü için kadınların bu tarz şikayetlerinin dikkate alınmamış olabileceğini, bu duruma rıza göstermeyip boşanmak istemişler ise de böyle bir imkanlarının yok denecek kadar az olmuş olduğunu ve hem ekonomik özgürlükleri olmadığı hem de bakirelik avantajlarını kaybettikleri için boşandıktan sonraki hayatlarının daha iyi olacağına dair garantilerinin olmamış olacağını da ilave edebiliriz. Mesela mülkiye kaymakamlığından emekli Yaşar Zühdü Efendi'nin boşadığı karısının Yaşar Zühdü Efendi'nin adab ve insaniyete yakışmayacak bazı kötü davranışları nedeniyle çocuklarını ve kendisini terk ederek boşadığını anlatıp, mehrine karşılık olarak ödenen aylık 130 kuruştan başka geliri olmaması nedeniyle devletten yardım istediği belgeden, kadının kocasının insaniyetinden şüphe ettiği halde dahi, boşanmanın kocanın karısını terk etmesiyle başladığı anlaşılmaktadır⁵⁹¹.

Boşanmanın sebeplerini satır aralarından zor tespit edebildiğim Osmanlı ailesiyle ilgili “*sözlü şiddet*”e ilişkin bir kaynak bulma konusunda ümidim yitikti. Ancak M. Gündüz’ün kitabında Ali Kâmi’nin sözlü şiddete dair bir yazısının olduğunu tespit ettim. Gündüz’ün söylediği gibi birçok ailenin acı bir şekilde yaşadığı “*sözlü şiddet*” konusunda Ali Kâmi dönemine göre oldukça ilginç fikirler ileri sürmüştür. Ona göre sözlü şiddet o kadar kötüdür ki bir kişiye her gün bir miktar zehir vererek öldürmekten daha berbattır⁵⁹²: *Birisine her gün*

⁵⁸⁹ <http://www.degisimterapi.com/makale/sozel-siddet-kadinin-ruh-sagligini-derinden-etkiliyor>.

⁵⁹⁰ BOA, A. DVN., 148/6, (3 Ca 1276).; BOA, A. DVN., 141/67, (10 Za 1275).; BOA, A. MKT. DV., 89/76, (21 C 1272).

⁵⁹¹ BOA, İ. DH., 1256/98612, (Tarih Yok).

⁵⁹² Gündüz, M. (2007). *II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları*. (Birinci Baskı). Ankara: Lotus Yayınevi, s. 177.

*bir parça zehir yedirerek bir tesemmüm-ı baty ile onu birkaç ayda öldürseniz bu iş anlaşılınca kanun sizi mesul eder. Zehirden acı sözlerle onu her gün tesmim ederek birkaç ayda verem eder öldürseniz bir şey lazım gelmez, muafsiniz...*⁵⁹³.

2.1.11.2. Ekonomik Şiddet

Kadınların maruz kaldığı şiddetten bir diğeri ekonomik şiddettir. Kadının çalışmasına izin vermeme yahut maddi imkanı daha geniş olduğu halde kadına çok kısıtlı para verme, çalışan kadının kazandığı parayı elinden alma, evle ilgili tüm maddi bilgileri eşinden saklama, malların ve mülklerin sadece kendi üzerinde olmasını sağlama gibi davranışlar ekonomik şiddete girmektedir⁵⁹⁴. Bunlara kocanın karısına ait mallara el koymasını da ilave edebiliriz. Nitekim belgelerden Osmanlı toplumunda kadınların bu gibi haksızlıklara maruz kaldıkları anlaşılmaktadır⁵⁹⁵. Osmanlı Devleti bu gibi olaylarda her ne kadar kadınların haklarını aramaya çalışmış ise de⁵⁹⁶, bu durum Avrupa kadınlarının evlendiklerinde mal mülklerinin kocalarına geçmesi nedeniyle malsız mülksüz kaldığı halbuki Osmanlı Müslüman kadınlarının evlenmelerine karşın mallarını tasarruf etme haklarının olduğu şeklindeki söylemleri ve savunuları uygulamada zedelemektedir. Tabi kadınlara nispetle sayısı az olmakla beraber aynı şikayetin kocalar tarafından dile getirildiği kayıtlar da vakidir⁵⁹⁷.

Aslında yukarıda da işaret ettiğim üzere İslam hukuku kadınlara kendi malını tasarruf etme hakkı verip, kadınların geçimlerini sağlamakla kocaları yükümlü kılmıştır. Osmanlı devleti de bu hususa riayet edilmesine çalışmıştır. Ancak bazı erkeklerin bu konudaki hassasiyetsizlik ve sorumsuzlukları kadınları boşanma noktasına getirmiştir⁵⁹⁸.

Ne var ki kocanın karısına kötü muamelede bulunması, karısının nafakasını temin etmemesi gibi davranışlar Hanefî mezhebince bir boşanma sebebi olarak kabul edilmediğinden⁵⁹⁹

⁵⁹³ Ali Kâmi. Mes'ul Kimdir? (Kanunlar-Nizamlar-Talimler-Mesuliyetler). (12 Eylül 1329/25 Eylül 1913). *İşhad*, 4(80), s. 1759-1761.

⁵⁹⁴ <http://www.degisimterapi.com/makale/sozel-siddet-kadinin-ruh-sagligini-derinden-etkiliyor>.

⁵⁹⁵ BOA, A. MKT. DV., 100/64, (27/S/1273).; BOA, A. MKT. DV., 119/45, (27 Rebiülevvel 1274).; BOA, A. MKT., DV., 125/2, (24/B/1274).; Okudan, *a.g.t.*, s. 52-53.; Akşit, *a.g.t.*, s. 29.; Cide, *a.g.t.*, s. 50-51.

⁵⁹⁶ Özçoşar, İ., Güneş, H. H., Gümüş, E. *238 Nolu Mardin Şer'îye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*, s. 23.; Babaninoğlu, Y. (2004). *155 Nolu (H. 1308-1310) Gaziantep Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, s. 93-94.

⁵⁹⁷ BOA, TFR. I. ŞKT., 45/4457, (19 R 1322).

⁵⁹⁸ Soytürk, *a.g.t.*, s. 29.; Benzer belgeler için bkz. BOA, A. DVN., 72/31, (29 Z 1267).; BOA, A. DVN., 127/78, (10 R 1274).

⁵⁹⁹ Aköz, *a.g.e.*, s. 15-16.; Aydın, *a.g.m.*, s. 3.

kadınların bu husustaki şikâyetleri üzerine, her ne kadar Hanefi mezhebinin dışına çıkılarak koca boşanmaya zorlansa da⁶⁰⁰, genellikle kadınlara kocalarına itaat etmeleri tembih edilmiştir. Mesela 8 Şubat 1904 tarihli sicil kaydına göre Adıyamanlı Alo bin Müslim eşi Meryem’i dava ederek karısının evlilik hukukuna riayet etmeyip kasabada bulunan Hamo’nun evinde kalıp sebepsiz yere inat ettiğinden şikayetle kendisine itaat etmesi hususunda uyarılmasını istediğinde, Meryem kocasının kendisine kötü davranması ve kendisini üzmesi nedeniyle ona itaat etmeyeceğini söylemişse de mahkeme bu müdafaanın şer’an duyulup, işitilmemiş şey olup “*iltifata şayan olmadığı*”nı belirterek Meryem’in kocasına itaat etmesini tembihlemiştir⁶⁰¹.

Ancak bu durum kocalarının dayacağından, kötü muamelesinden, kıskançlığından bıkan, fakirlikten, ezadan kurtulmak isteyen kadınları kocalarını zehirleyerek öldürme gibi teşebbüslerde bulunmaya sevk etmiştir. Mesela 1854 yılı Ağustos’unda Edirne’nin Dimetoka kazasından Maltode isimli bir kadın vücudundaki yakılara baktırmak için kocası Gorki’den izin almadan eve doktor çağırınca Gorki’nin buna çok sinirlenerek kendisine olmadık sözler söylemesi üzerine bir gün kocasının kahvesine sıçanotu katarak onu öldürmek istemiştir. Fakat Gorki’nin zehirin tesiri ile hastalanıp yatağa düşmesi üzerine Maltode bu sefer sıçanotunu kocasının çorbasına karıştırarak ona kendi eliyle yedirmek suretiyle kocasını öldürmüştür⁶⁰².

Yukarıdaki belgelere bakarak Osmanlı toplumunda kadınların eşlerinden gördüğü kötü muamele, sözlü yahut ekonomik şiddet gibi nedenlerle bir hak arayışına çıktığını söyleyebiliriz. Ayrıca kadınların bu gibi gerekçelerle maddi haklarından vazgeçerek “*muhâla’a*” yöntemiyle boşanmayı göze almaları kayda değer bir diğer noktadır.

2.1.11.3. Fiziksel Şiddet

Fiziksel şiddet mevzusuna gelince, fiziksel şiddeti geçerli bir boşanma sebebi olarak düşünmemize rağmen konuyla ilgili çalışma yapan H. Selçuk Hanefi mezhebine göre

⁶⁰⁰ Kadıların bazı durumlarda kadınların lehine karar verdiğini biliyoruz. Mesela bir fetvada eğer kâdının kötü muameleden haberi olursa tefrik etme yetkisi olduğundan bahsedilmektedir: “*Zeyd zevcesi Hinde envâ’-i îzâ’ edip kâdînin ma’lûmu olsa, Zeydden tefrîka kâdir olur mu? Elcevap: Ezâdan ne tarik ile mümkün ise men’ eylemeğe kâdirdir*”. Bkz. Düzdağ, *a.g.e.*, s. 54., Mesele: 144.

⁶⁰¹ **260 Numaralı Adıyaman Şer’iyye Sicili**, Belge No: 134, Sayfa No: 121, (21 Zilkade 1321/8 Şubat 1904).; Kanadıkırı, *a.g.t.*, s. 137.

⁶⁰² Aykut, *a.g.m.*, s. 61-62.

kocasından fiziksel şiddet gören kadınların boşanmak için kadıya müracaatta bulunma hakları olmayıp, yalnızca kocalarının kendilerine fiziksel şiddet uygulamaması hususunda mahkemeyi kullanabileceklerinden bahsetmiştir⁶⁰³. Selçuk'un burada kastettiği Hanefi mezhebinin fiziksel şiddeti boşanma sebebi olarak kabul etmemesi olsa gerek. Zira belgelerde kocasından şiddet gören kadınların boşanmalarının sağlanması hususunda dilekçe verdikleri⁶⁰⁴, hatta bu dilekçelere istinaden ilgili makamlara kocaların celbi için yazı yazıldığı görülmektedir⁶⁰⁵.

Fiziksel şiddetle ilgili belgelerde şiddetin sebebi genellikle açıkça belirtilmemekle beraber bazı belgeler bize bu konuda ipucu olmaktadır. Mesela Musa Cami mahallesinden Mehmed bin Hasan'ın eşi Sitti binti Abdurrahman'ı darp etmesi üzerine açılan davada mahkemenin Mehmed'e eşini darb etmemesini, Sitti Hanım'a da kocasından izin almadan başka yerlere gitmemesini tembihlemesinden şiddetin sebeplerinden birini kadınların eşlerinden izinsiz dışarı çıkmalarının oluşturduğunu söyleyebiliriz⁶⁰⁶. Nitekim 20 Nisan 1856 tarihli bir kayıta Siverekli mahallesinden Yusuf bin Hacı'nın eşi Ayşe'yi darp etmesi üzerine görülen davada Yusuf'un Ayşe'yi bir daha darb etmeyeceğine, Ayşe'nin de "*zevc-i merkûm emrinden çıkmayup ve mahal-i sâire bilâ izin gitmeyeceğine*" dair yakınlarının kefil olduğu görülmektedir⁶⁰⁷. Bunun yanında eşlerin arasında iyi geçimin olmaması da onları şiddet uygulamaya sevketmiştir. Mesela Bafra kazasına bağlı Kozköy karyesinden Cennet Hatun'un kocası İbrahim'i darb ve yaralamasından sonra olayın nedeninin öğrenilmesi için yapılan tahkikatta tarafların arasında iyi geçim olmadığı anlaşılmıştır⁶⁰⁸. Mayıs 1919 tarihli belgede ise Erzincan'ın Taşçı mahallesinden Firdevs Hanım aralarında iyi geçim olmayan kocasının çeyiz vb. eşyalarını çalıp satması nedeniyle annesinin evine gittiğini fakat kocasının da annesinin evine gelerek kendilerini dayakla taciz ettiğini anlatmıştır⁶⁰⁹.

⁶⁰³ Selçuk, *a.g.m.*, s. 111.

⁶⁰⁴ 3 Ocak 1862 tarihinde Fatma Hanım'ın İzmir valisi Rıza Paşa'ya gönderdiği arzuhalde ise kocası Rençber Osman'ın kendisini darb ve tahkir ettiği gerekçesiyle boşanmak istediği görülmektedir. Bkz. **BOA, A. MKT. DV.**, 204/43, (2 R 1278).

⁶⁰⁵ 12 Haziran 1860 tarihinde Amasya mutasarrıflığına gönderilen yazıda Asiye Hatun'un kocası Mehmed Çavuş'tan gördüğü şiddet nedeniyle ondan kaçıp, boşanmak istemesi üzerine tarafların muhakemeleri için Mehmed Çavuş'un İstanbul'a gönderilmesinin istendiği görülmektedir. Bkz. **BOA, A. MKT. UM.**, 410/29, (23 Za 1276).

⁶⁰⁶ **205 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 152, Sayfa No: 64, (16 Şaban 1272/22 Nisan 1856).; Taş, *a.g.t.*, s. 109.

⁶⁰⁷ **205 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 151, Sayfa No: 64, (14 Şaban 1272/20 Nisan 1856).; Taş, *a.g.t.*, s. 109.

⁶⁰⁸ **BOA, A. MKT. MVL.**, 26/74, (5 C 1266).

⁶⁰⁹ Selçuk, *a.g.m.*, s. 114.

Yukarıdaki belgede dikkat çeken diğer bir husus fiziksel şiddet gören kadınların koca evini terk etmeleridir⁶¹⁰. Evini terk eden kadınlar daha ziyade baba evlerine gitmekle beraber, kuması bulunan bazı kadınların yaşadıkları sıkıntı ve şiddet sonucunda başka erkeklere kaçtıkları böylece sorunlu olan evliliklerine yeni bir sorun daha eklendiği görülmektedir. Aralık 1889 tarihli bir sicil kaydında Harran nahiyesi Hancıgaz karyesinden Salluha binti Müslim 15 yıldır evli olduğu kocası Bozan bin İsa Sadık'ın 2 tane daha karısının olması ve kendisini sürekli dövmesi nedeniyle aynı köyden olan Hüseyin'e kaçmıştır. Şikayet üzerine yakalanan Hüseyin kendisine sığınıp “*beni bunlardan kurtarıp bir tarafa sakla*” diyen Salluha'yı kaçırdığını itiraf edince mahkeme Saluha'nın kocasına teslim edilmesine karar vermiştir. Ne var ki kocasına teslim edilmesi halinde aşiret örfüne göre katl ve idam edileceğini iddia eden Saluha kefil talebinde bulunmuştur. Bu talep üzerine Saluha'ya kefil tayin edilmiştir⁶¹¹.

Fiziksel şiddetin ölümle sonuçlandığı vakalar da olmuştur. Çorum'un Çanakçı karyesinden Süleyman kızı Emine kocası Hasan oğlu İbrahim tarafından maruz kaldığı darb sonucu hayatını kaybetmiştir⁶¹². Benzer şekilde Harput'a bağlı Pertek kazasından Şerife ve Tahir isimli namzetlerden Şerife, nikah akd edildikten sonra kendisini evine çağıran Tahir'in bu isteğini kabul etmeyince Tahir tarafından Fırat nehrine atılarak boğulmuştur. Tahir 5.000 dirhem diyet parası ödemiş ayrıca haps edilmiştir⁶¹³. 1861 yılının Ramazan'ında Biga sancağının Bayramiç kazasından 13-14 yaşlarında olan Hatice ise yeni evlendiği kocası Ahmet'in gerdeğe girdikleri gece kendisine “*kızoğlan kız değilsin*” diyerek dövüp sövmesi nedeniyle bir yahudiden aldığı 20 paralık aksümeni kocasının şerbetinin içine karıştırmak suretiyle kocasını zehirlenme teşebbüsünde bulunmuştur. Fakat kayınvalidesinin yetişip oğluna sarımsaklı yoğurt yedirmesi üzerine amacına ulaşamamıştır. Hatice sorgulamasında bu işi şeytana uyarak yaptığını söyleyerek tövbe etmiştir. Tekrar kocasına dönmek isteyip istemediğini soran memurlara ise “*evvelki gibi döğör ise istemem*” cevabını vermiştir.

⁶¹⁰ BOA, TFR. I. ŞKT., 13/1279, (14 R 1321).; Benzer belgeler için bkz. BOA, A. MKT. DV., 204/43, (2 R 1278).

⁶¹¹ 221 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili, Belge No: 1, Sayfa No: 386, (Rebiülahir 1307/Aralık 1889).; Taş, a.g.t., s. 107-108.

⁶¹² Gündoğdu, A. (1989). *Çorum'un 2 Numaralı Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1268-1280 M. 1852-1863)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 190.; Selçuk, a.g.m., s. 19.; Yılmazçelik, a.g.t., s. 12.

⁶¹³ Selçuk, a.g.m., s. 19.; Yılmazçelik, a.g.t., s. 12.

Hatice cinayete teşebbüsten 3 yıl kürek cezasına çarptırılmıştır. Ancak Biga’da kadın hapisanesi olmaması nedeniyle cezasının infazı gerçekleşmemiştir⁶¹⁴.

Yukarıda fiziksel şiddet gören kadınların evlerini terk ettiklerinden bahsetmiştik. Evlerini terk eden kadınların tekrar evlerine dönmesi için aracı gönderen kocalar, eşlerinin olumsuz cevabı karşısında mahkemeye başvuruda bulunarak eşlerini dik başlılıkla suçlayıp, “*hukûk-i zevciyete riâyette*” kendilerine “*itaat etmelerini*” talep etmişlerdir. Bu durumdaki bazı kadınlar gördükleri şiddet nedeniyle evlerini terk ettiklerini söyleyerek kocalarının evine dönmek istemediklerini belirtmişlerdir. Ne var ki mahkeme karı-koca arasındaki şiddeti kadının koca evini terk ederek başka bir yerde kalması için yeterli bir sebep olarak görmeyerek kadınların bu isteklerine itibar etmeyip, eşlerinin hukukuna riayet etmeleri hususunda kocaya tenbîhte bulunup kadının kocasının evine dönmesine hükmetmiştir. Ayrıca kocadan yiyecek ve giyecek konusunda ailesini mağdur etmemesi de istenmiştir⁶¹⁵.

Anlaşılabacağı üzere aile içi şiddetin önlenmesi amacıyla mahkeme kocaya tembihte bulunarak aile hayatının devamının sağlanmasını amaçlamıştır. Bunun yanında şiddetin bir daha tekrarlanmaması için kefil tayininde bulunmuştur⁶¹⁶.

S. Savaş, kadının kocası tarafından taciz edilmesi ya da dövülmesi durumunda hemen mahkemeye başvurarak boşanma talebinde bulunduğunun düşünülmemesi gerektiğinden bahsetmektedir⁶¹⁷. Bu gibi durumlarda öncelikle mahalle ya da köy ileri gelenleri ile komşular ve aile büyükleri ailenin devamını sağlamak bakımından araya girip karı kocayı barıştırmaya çalışmışlardır. Özellikle bayramların bu konuda mühim bir fonksiyonu olduğu bilinmektedir. Bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğu hakkında kesin bir bilgi verilmemekle beraber A. Saydam tarafların uzlaşması ile biten davaların sicillere kaydedilmemiş olabileceğini düşünmenin mümkün olduğunu fakat bu duruma istisna olabilecek bir sicil kaydına rastladığından bahseder⁶¹⁸.

⁶¹⁴ Aykut, *a.g.m.*, s. 62.

⁶¹⁵ Taş, *a.g.t.*, s. 105.; Selçuk, *a.g.m.*, s. 120.; Konuyla ilgili belgeler için bkz. **220 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili**, Belge No: 871, Sayfa No: 160, (6 Rebiülevvel 1310/28 Eylül 1892).; Taş, *a.g.t.*, s. 107.; Cide, *a.g.t.*, s. 184-185.; Selçuk, *a.g.t.*, s. 122.

⁶¹⁶ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s.167.; **338 Numaralı Tarsus Şer’iyye Sicili**, Belge No: 33 Sayfa No: 25, (27 Safer 1312/30 Ağustos 1894).; Gündaş, *a.g.t.*, s. 87-88.

⁶¹⁷ Savaş, *a.g.m.*, s. 525.

⁶¹⁸ Saydam, *a.g.m.*, s. 351.; Bu kayıt aynı zamanda kadınların şiddet olayı üzerine araya birileri girmeksizin de olayı mahkemeye intikal ettirdiklerini göstermektedir.

Kadın ve erkeğe birer kefil tayini eşler arasındaki anlaşmazlığa sebep olan niza konusunun bir manada aile büyüklerine havale edilmesidir⁶¹⁹. Sosyal bir yaptırım olarak da değerlendirilebilecek olan bu uygulama ile kefiller şiddetin bitirilmesinde birinci dereceden sorumlu tutulmuştur. Kefillerin karı ve kocanın amca dayı gibi “büyük” telakki ettikleri yakınlarından yahut mahalle muhtarı, imamı veya esnafı gibi toplumda sözüne itibar edilen kişilerden seçilmiş olması onların eşlere nüfuz edebilecek insanlar olduğunun göstergesidir. İslam aile hukukundaki hakem tayinini anımsatan bu uygulama ile karı-koca arasındaki şiddet önlenmeye çalışıldığı gibi tarafların evlilik birliğini toplum desteği ile yürütmeleri sağlanmıştır⁶²⁰. Ayrıca tembih ve kefil göstermeye mecbur etme yoluyla kadın kocasından gelebilecek eziyetlere karşı bir nevi hukuken koruma altına alınmıştır⁶²¹.

H. Selçuk, Şanlıurfa ve Antep mahkemelerinde diğer mahkemelerde rastlanmayan bir uygulama ile karşılaştığını, bu yerlerde herhangi bir sebep veya vaka anlatılmaksızın ve kadınların şikâyeti olmaksızın kocaların mahkemeye gelerek eşlerini nafaka ve kisvesiz bırakmayacaklarına, darb etmeyeceklerine dair söz verip, kefil gösterdiklerini, bununla ilgili 205 numaralı Şanlıurfa şer’iyye sicilindeki 35 belgenin kocaların eşlerini nafakasız ve kisvesiz bırakmayacakları ve haksız yere dövmeyecekleri konusunda söz vermeleriyle ilgili olduğunu anlatmaktadır⁶²².

Tembih ve kefil uygulamalarına rağmen huzursuzluk devam ediyorsa genellikle kadının arzusu ve bir bedel ödemesi şartıyla koca muhâla’aya ikna edilmiştir⁶²³. Bu şekilde boşanmak isteyen kadınlara ait belgelerin⁶²⁴ devamına ulaşamadığımız için boşanmaların gerçekleşip gerçekleşmediğini bilmemekle beraber 31 Ağustos 1865 tarihli başka bir sicil kaydında Vesile binti Beno’nun, kocası Şerif bin Davud’un mehr-i muaccel ve müeccelini ödemediği gibi kendisine zülm etmesi nedeniyle kocasından boşanma ve iddet nafakasının

⁶¹⁹ Karı-koca arasındaki anlaşmazlıklarda kefil tayini uygulaması 1917 Hukuk Aile Kararnamesi ile yasal bir hale getirilmiştir. Aydın, Osmanlı Hukukunda Kazâî..., s. 1-2.; Taş, **a.g.t.**, s. 112.

⁶²⁰ Taş, **a.g.t.**, s. 112.; Kur’an’da bu hüküm şöyle ifade edilmektedir: “Eğer karı kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Bunlar barıştırmak isterlerse Allah aralarını bulur”. Bkz. Aktan, İslâm Aile..., s. 409.; Ancak Kuran’da aile sırlarının dışarıya çıkmaması ve eşlerin hususi hallerini daha iyi bilmeleri nedeniyle bu hakemlerin eşlerin ailelerinden seçilmesi tavsiye edilmektedir. Bkz. Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 132-133.

⁶²¹ Savaş, **a.g.m.**, s. 525.

⁶²² Selçuk, **a.g.m.**, s. 120.

⁶²³ Savaş, **a.g.m.**, s. 525.

⁶²⁴ BOA, A. DVN., 118/90, (28 R 1273).; BOA, A. MKT. DV., 157/94, (22 L 1276).

alınması talebinde bulunması üzerine tarafların üzerlerine düşeni yapacaklarını taahhüt ederek boşanmayı kabul ettikleri görülmektedir⁶²⁵.

Aile içi şiddeti önlemeye yönelik olarak alınan diğer bir tedbir de kocaya şartlı talak ettirmektir. Şartlı talak bahsinde de belirttiğimiz üzere aralarında şiddetli geçimsizlik olduğu halde kocanın karısını boşamadığı yahut muhâla'aya yanaşmadığı durumlarda çaresiz kalan kadınlar için kadılar, karısına kötü muamelede bulunan kocaya şartlı talak teklifinde bulunurlar böylece kocanın istenmeyen davranışı tekrarlaması durumunda kadınların eşlerinden boşanabilmelerini sağlarlardı⁶²⁶. Bu şekilde kadınlar muhâla'anın aksine, maddi bedel ödemeksizin boşanmış olurlardı⁶²⁷. Mesela Kıptî taifesinden Güldalı'nın kocası Mustafa'nın kendisini dövdüğünden şikayetçi olması üzerine mahkeme önce kocaya tembihte bulunmuş, fakat bir süre sonra tekrar kocasının şiddetine maruz kalan Güldalı'nın bir kez daha mahkemeye gelerek “... *îcab eder nesnem yoğ iken hilâf-ı şer’ daima ...*” kocasının kendisini dövdüğünü söyleyince mahkeme Mustafa’ya “... *mevâzı’-ı hamseden gayrıdan darbetmemek için bâin talaka şart*” üzerine yemin ettirmiştir. Ne var ki Mustafa bu şartlı talaka rağmen karısını yine dövdüncü Güldalı tekrar mahkemeye gelerek “... *benden darb icabeder er zenb sâdır olmayıp bilâ zenb-i şer’î beni darbetti, mutallakayım..*” demiş, şahitlerin de doğrulamasıyla kocasından boşanmıştır⁶²⁸.

Bu sicil kaydı şiddetin devam etmesi durumunda kadınlara boşanma imkanının sağlandığını göstermesinin yanı sıra Osmanlı’da hem kadınların hem de toplumun kadınların haklarından haberdar olduklarını⁶²⁹, kadınların haklarını korumaya ve gerektiğinde hak aramaya yetecek kadar bilgi sahibi oldukları şeklinde yorumlanmaktadır. Mesela Güldalı'nın kullandığı “*hilâf-ı şer’/hukuka aykırı*”, “*bilâ zenb-i şer’î/dinen suç olmayan*”, “*mevâz-ı hamse/beş husus*” terimleri onun İslam Hukuku’na göre kocaların eşlerini hangi beş halde dövebileceği, kadınların bu durumda haklarının ne olduğu ve talak yemini hususlarında bilgi sahibi olduklarını ortaya koymaktadır⁶³⁰.

⁶²⁵ Özçoşar, İ, Güneş H. H., Gümüş, E. *238 Nolu Mardin Şer’iye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*, s. 30.

⁶²⁶ Selçuk, *a.g.m.*, s. 111-112.

⁶²⁷ Kurt, A. (1999). Osmanlı’da Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu. *Osmanlı*. C. 5, (Editör: Güler Eren), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 446.

⁶²⁸ Selçuk, *a.g.m.*, s. 113.

⁶²⁹ Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 157-158.

⁶³⁰ Selçuk, *a.g.m.*, s. 113.

Bunun yanında yukarıdaki sicil kaydında dikkat çekici olan diğer bir nokta “*mevâzı’-ı hamseden gayrıdan darbetmemek*” ifadesidir. Bu ifade kadına şiddet göstermenin meşru sayıldığı beş hususun olduğunu dolayısıyla kadınların bazı suçları işlemeleri durumunda eşlerinden fiziksel şiddet görmelerinin normal karşılandığını göstermektedir⁶³¹. Nitekim başka sicil kayıtlarında da kadına şiddetin meşruluğu konusunda genellikle “*hilâf-ı şer’i şerîf tekdîr ve bi-gayr-ı hakkın darb*”⁶³² ifadesinin kullanıldığı tespit edilmiştir. 23 Ekim 1855 tarihli bir sicil kaydında ise Kara Musa Cami mahallesinden Mehmed bin Kürdo’nun eşi Hamide’yi “*vechi meşrû’ üzere beş şeyden mâ’adâ*” darp ve “*teaddi*” etmeyeceğini söylediği ve kefil tayin olunduğu görülmektedir⁶³³.

Kadına fiziksel şiddeti meşru kılan bu beş hususun ne olduğu incelediğimiz sicillerde belirtilmemekle beraber, Sancar, Osmanlı toplumunda uygulanan İslam kanunlarına göre kadının hafifçe dövülmesine izin verildiğinden ve bunun hangi şartlar altında, ne derecede uygulanabileceğinin Nisa Suresi’nin 34. ayetinde⁶³⁴ açıkça ifade edildiğinden, söz konusu ayete göre kadının hafifçe dövülmesi için kadının sadakatsizlik ve fena davranışları gibi çok ciddi bir sebebin olması gerektiğini, aksi halde erkeğin öfkeli bir anında eşine vurmasına izin olmadığını ve kocanın öncelikle karısını sözlü olarak uyarması, bundan bir sonuç alınmazsa yatağını ayırması, bundan da sonuç elde edemez ise hafifçe dövmesine izin verildiğinden bahseder. Fakat kadını zedeleyecek, yara bere içinde bırakacak şekilde dövmeye, yüzüne veya başına vurmaya izin verilmemiştir⁶³⁵. Benzer şekilde H. Aktan

⁶³¹ Selçuk, *a.g.m.*, s. 124

⁶³² *1005 Numaralı Ankara Şer’iyye Sicili*, Belge No: 472, Sayfa No: 160, (29 Şevval 1326).; Korkmaz, *a.g.t.*, s. 198.

⁶³³ *205 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili*, Belge No: 79, Sayfa No: 38, (11 Safer 1272/23 Ekim 1855).; Taş, *a.g.t.*, s. 111.

⁶³⁴ Nisa Suresinin 34. ayeti farklı şekillerde yorumlanmıştır: “...*serkeşliklerinden endişe ettiğiniz kadınlara gelince: evvelâ kendilerine nasihat edin, sonra yattıkları yerde mehur bırakın, yine dinlemezlerse döğün, dinledikleri halde incitmeye bahane aramayın çünkü...*” **Elmalılı-Orijinal.**; “...*fenalık ve geçimsizliklerinden korkuttuğunuz kadınlara gelince: Önce kendilerine öğüt verin, yataklarından ayrılın. Bunlar da fayda vermezse dövün. Eğer size itaat ederlerse kendilerini incitmeye başka bir bahane aramayın. Çünkü...*” **Elmalılı.**; “...*Serkeşlik etmelerinden endişelendiğiniz kadınlara öğüt verin, yataklarında onları yalnız bırakın, nihayet dövün. Size itaat ediyorlarsa aleyhlerine yol aramayın...*” **Diyanet Vakfı.**; “...*baş kaldırmasından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yataklarda yalnız bırakın ve (bunlarla yola gelmezlerse) dövün. Eğer size itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın...*” **Diyanet Vakfı.**; “...*Serkeşliklerinden korktuğunuz kadınlara gelince onlara nasihat veriniz ve onları yataklarda yalnız bırakın ve onları dövünüz. Fakat size itaat ederlerse artık onların aleyhlerine bir yol aramayınız...*” **Ömer Nasuhi Bilmen.**; “...*dik başlılığından yıldığınız kadınlara gelince: Onlara evvelâ öğüt verin, vazgeçmezlerse yataкта yalnız bırakın ve bunlarla da yola gelmezlerse onları hafifçe dövün. Şayet size itaat ederlerse, onlara yüklenmek için bir sebep aramayın...*” **Suat Yıldırım.**; “...*serkeşlik etmelerinden endişelendiğiniz kadınlara öğüt verin, kendilerini yataklarında yalnız bırakın, (yine uslanmazlarsa) dövün, size itaat ederlerse aleyhlerinde bir yol aramayın...*” **İbni Kesir.**

Bkz. <http://www.multimediaquran.com/quran/turkce/004/004-034.htm>.

⁶³⁵ Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 157.

kadınların serkeşlik etmeleri durumunda kocaların tedip hakkının bulunduğunu fakat bu hakkın koca tarafından kötüye kullanılmasına, kadının haklı olmayan nedenlerle kocası tarafından rencide edilmesine şer'i müsaade verilmediğini söylemiştir⁶³⁶. Kocanın karısını İslamın belirlediği sınırların dışına çıkararak daha fazla dövmesi ya da vurulmayacak yerlerine vurması kadının şikayette bulunması için yeterli bir sebeptir. Ayrıca kadın gerekli delilleri ortaya koyarsa mahkeme kadının tarafında olur, kocaya ciddi ihtarlar verebilir hatta dövme cezası uygulayabilirdi. Ayrıca kadı genellikle, kocanın karısını şeraite ters düşecek şekilde tekrar dövmesi durumunda, bu davranışının kadının maddi haklarını kaybetmeksizin boşanmaya neden olacağı şartını kocaya kabul ettirirdi. Mesela 1026 (1617) tarihli bir kayıttta Zahir'e'nin kocası Hasan'ın vurulması yasak olan bir yerine vurduğunu şahitlerle ispatlaması üzerine Hasan'ın karısına para bağışlamasına ve eğer bir daha döverse boşanmalarına hükm edileceği belirtilmiştir⁶³⁷.

İslam hukukuna göre kadına şiddet uygulamanın meşru olup olmadığı konusunda Akyılmaz, Sancar'ın aksine 34. ayetin kocaya ailenin reisliği pozisyonunu sağladığını fakat birçok yazarın belirttiği gibi kocaya karısını dövme hakkını vermediğini iddia eder. Zira İslâm hukukunda evliliğin hükümleri yani kadın ve erkeğin karşılıklı hak ve yükümlülükleri incelendiği zaman hiyerarşik olarak erkeğe bir üstünlük tanınmaktadır ve bu konudaki temel kaynaklardan birincisi Nisa Suresi'nin 34. ayetidir⁶³⁸. Fakat 34. ayette geçen ve geleneksel kabulde “dövmek” anlamında tercüme edilen “*darp*” kelimesinin arapçada yirmiye yakın anlamı bulunmaktadır. Yani kelimenin tek anlamı dövmek manasına gelmemektedir. Diğer taraftan bu müeyyidenin kadının hangi davranışlarına karşı uygulanabileceği ile ilgili olarak yine geleneksel kabulün ayette geçen “*nüşuz*” kelimesini “*huysuzluk, geçimsizlik, dikbaşlılık*” olarak ele alarak bu durumların birisi söz konusu olduğunda kocanın karısına vurabileceği kabul edilmektedir. Halbuki Y. N. Öztürk'e göre “*nüşuz*” kelimesinin kadının kocasına kin tutması, ona saygıdan uzaklaşarak isyan etmesi, başkasına göz koyması şeklinde tercüme edilmesi gerekmektedir. Bunun yanın da Hz. Peygamber'in sünneti de bu

⁶³⁶ Aktan, İslâm Aile..., s. 416.

⁶³⁷ Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 158.

⁶³⁸ Bu ayet şöyledir: “*Erkekler; kadınları gözetip kollayıcıdırlar. Şundan ki Allah, insanların bazılarını bazılarından üstün kılmıştır. Çünkü erkekler mallarından kadınlar için harcamışlardır. İyi ve temiz kadınlar saygılıdırlar; Allah'ın kendilerini koruduğu gibi, gizliliği gereken şeyi korurlar: Sadakatsizlik ve iffetsizliklerinizden korktuğunuz kadınlara önce öğüt verin sonra onları yataklarında yalnız bırakın ve nihayet onları evden çıkarın/bulundukları yerden başka yere gönderin/onları dövün. Bunun üzerine size itaat ederlerse artık onlar üzerine başka bir yol aramayın. Çünkü Allah yücedir...*”. Bkz. Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 367.

durumu teyit eder niteliktedir⁶³⁹. Hz. Peygamber hayatı boyunca zina iftirasına maruz kalan eşi de dahil olmak üzere hiçbir hanımına el kaldırmamıştır. Kısacası Nisa suresinin 34. ayetinde kadının dövülmesini emreden bir beyan yoktur. 34. ayet sadece kadının sadakatsizlik ve iffetsizlik kuşkusu yaratması durumunda üçlü bir tedbir getirmektedir. Bunlar: Öğüt vermek, yatakta yalnız bırakarak dikkate davet etmek, daha etkili bir uyarı için olay açıklık kazanıncaya kadar evden uzaklaştırıp, başka yerde ikamete mecbur etmek gibi⁶⁴⁰. A. O. Ateş, köle dövmenin de kadın dövmenin de dinen cevâz ve meşruyeti olmadığını söylemiştir⁶⁴¹.

34. ayetle kast edilenin kadının dövülmesinin meşru olup olmadığı bir tarafa, Akyılmaz'ın da belirttiği gibi Osmanlı uygulamasında dikkat çeken nokta kadınların dövülmesi ile ilgili rastladığımız kayıtların hiçbirinde ayetteki söz konusu izne dayanarak kocaların mahkemece mazur görülmemesidir⁶⁴². Aksine mahkeme kocalarından kötü muamele gördüğünü ispatlayamayan kadınların⁶⁴³ iddialarını dahi dikkate alıp, ciddi bir inceleme yaparak kadınlara gerekli desteği vermiştir. Mesela nafakasını temin etmediği gibi kendisini haksız yere dövüp sövdüğü gerekçesiyle kocasından şikâyetçi olan Hacılar mahallesinden Fatma, iddiasını şahitlerle ispatlayamamasına rağmen, mahkemece eşine gerekli uyarının verilmesini sağlamıştır⁶⁴⁴. Karısını dövmemesi hususunda uyarılan kocanın bu uyarıyı dikkate almayıp karısını tekrar dövmesi⁶⁴⁵ yahut olayı inkar edipte yemin etmekten kaçması durumunda ise tazir cezası verilmiştir⁶⁴⁶. Bunun yanında fiziksel şiddete uğrayan kadınlardan bazıları kadıya şikayette bulunarak kocalarını hapse attırabilmiş⁶⁴⁷, hatta

⁶³⁹ Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 367-368.

⁶⁴⁰ Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 368.; Güner, O. (2007). İslam Düşüncesinde Kadına Yönelik Şiddet Söylemine Bir Bakış. *Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (23), Samsun, s. 58.

⁶⁴¹ Ateş, A. O. (2006) *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*. (İkinci Baskı). İstanbul: Beyan Yayınları, s. 358.

⁶⁴² Kurt, *a.g.e.*, s. 36.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 368.

⁶⁴³ Selçuk, şiddet olayını ispatlayamayan kadınların muhâla'a yoluyla boşanabildiklerini ayrıca eğer koca dayak atmadığı konusunda ısrar ederse ve şahidi yoksa ona dini ve imanı üzerine yemin ettirildiğinden, gayrimüslimlere ise kendi iman ettikleri din ve kitap üzerine yemin ettirildiğinden bahseder. Bkz. Selçuk, *a.g.m.*, s. 124.; Çorum'a ait bir sicil kaydında aralarındaki geçimsizlik nedeniyle kocasından şiddet gördüğü için davacı olan kadının bu iddiasını ispatlayamaması üzerine kocası muârizadan men edilmiştir. Bkz. Korkmaz, *a.g.t.*, s. 198.

⁶⁴⁴ Kurt, *a.g.m.*, s. 446.; Kurt, *a.g.e.*, s. 36.; Selçuk, *a.g.m.*, s. 368.

⁶⁴⁵ Selçuk, *a.g.m.*, s. 111.

⁶⁴⁶ 1844 tarihinde Bursa'nın Filiboz mahallesinden Selime isimli kadının bir gün önce kendisini haksız yere döven kocası Mehmet'ten davacı olması üzerine dayak olayını inkar eden Mehmet buna dair yemin etmekten kaçınıncı mahkeme tazir cezasına hükmetmiştir. Bkz. Kurt, *a.g.m.*, s. 446.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 367-368.; Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 167.; Aktan, İslâm Aile..., s. 416.; Korkmaz, Çorum'a ait bir sicil kaydında karısına şiddet uygulayan kocaya darb maddesi nizamı gereği ceza verilmesi gerektiği belirtilmekle beraber bu cezanın ne olduğu ve uygulanıp uygulanmadığı hakkında bir bilgiye rastlanmadığını ifade etmiştir. Bkz. Korkmaz, *a.g.t.*, s. 200.

⁶⁴⁷ Aktan, İslâm Aile..., s. 416.

dövdürebilmişlerdir⁶⁴⁸. Ancak bunların sayısının fazla olduğunu düşünmemekteyim. Konuyla ilgili olarak Sivas'a ait bir sicil kaydına göre Artukabad kazası Devecikarkını karyesinden Abdulkadir'in karısı Arife'yi darb etmesi esnasında kızını kurtarmak için araya girmiş olan kayınvalidesi Zeynep'in ağzına taşla vurup bir dişini kırması ve karnına da üç defa vurarak çocuk düşürmesine sebep olduğu gerekçesiyle diş için 250 dirhem, düşen çocuk için 5.000 dirhem diyet ödemesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Abdülkadir'in bu katli dikkatsizlikten ve nizamata uymamaktan ortaya çıkmış ise 6 aydan 2 seneye kadar hapis olunması gerektiği yönündeki fetevahanenin görüşü doğrultusunda, Zeynep'in dişini kırması şiddet kabul edilerek, Abdülkadir'e 2 sene hapis cezası verilmiştir⁶⁴⁹. Benzer şekilde kocasına şiddet uygulayan kadınlara da hapis cezası verildiği belgelerden anlaşılmaktadır⁶⁵⁰.

Peki Osmanlı ailesinde kadına uygulanan fiziksel şiddet yaygın mıydı? Bazı araştırmacılar eşlerin görev ve sorumluluklarını kötüye kullanmaları durumunda aile birliğini sarsan olayların meydana gelip kocaların eşlerinin nafakalarını temin etmemeleri, onlara hakaret etmeleri, eve hapsedmeleri gibi hoş olmayan davranışlara rastlanmakla beraber bunların sayısının az olduğunu belirtirken⁶⁵¹, 19. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'daki sosyal hayat üzerine çalışma yapan Y. Taş şiddete ilişkin şikayetlerin fazla olmasından ve gerek şiddet göstermemek için yapılan şart-ı talâkların vukuuna binaen açılan davalardan gerekse boşanma sürecindeki ifadelerden yola çıkarak 19. yüzyılın ortalarından 1870 yılına kadar ki süreçte fiziksel şiddetin ailelerin parçalanmasında önemli bir rol oynadığını, söz konusu dönemde aile içi şiddetin yaygın bir sosyal problem olduğunu söylemenin yanlış olmayacağını ifade etmiştir⁶⁵². Konya üzerine yapılan bir çalışmada da geçimsizliğin sebepleri arasında en fazla kadına şiddetin bulunduğu kaydedilmiştir⁶⁵³. Bunun yanında muhâla'a yoluyla boşanan bazı kadınların dava sürecinde kırılan dişlerinin diyetinden vazgeçmelerinin boşanmaların dolaylı olarak fiziksel şiddet sebebiyle gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Mesela Musa Efendi Mescid-i Şerifi mahallesinden Ümmühan binti Ali mahkemede aralarında geçimsizlik olan kocası Eyüb'e açtığı mehir, nafaka ve kırılan dişinin

⁶⁴⁸ Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 157-158.

⁶⁴⁹ BOA, MVL., 745/33, (19 S 1283).; Benzer belgeler için bkz. 338 Numaralı Tarsus Şer'iyye Sicili, Belge No: Yok, Sayfa No: 4, (5 Şevval 1311/11 Nisan 1894).; Gündaş, *a.g.t.*, s. 55-56.

⁶⁵⁰ BOA, A. MKT. MVL., 26/74, (5 C 1266).

⁶⁵¹ Kurt, *a.g.m.*, s. 445-446.; Akyılmaz, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 368.

⁶⁵² Taş, *a.g.t.*, s. 122.

⁶⁵³ Sak-Aköz, *a.g.m.*, s. 98.

diyetine dair davadan vazgeçtiğini söyleyerek bunların bedeline karşılık kocasının kendisini “*hul*” etmesini istemiştir⁶⁵⁴.

Ancak 2017 yılının Ocak ayında 37 tane kadın cinayetine -bunların hepsi evli kadınlar değil- evinde kimsenin haberi olmaksızın kocasından şiddet gören kadınları da ilave edersek Osmanlı ailesinde kadına şiddetin yaygın olmadığını söyleyebiliriz. Fakat imkanların daha çok olduğu, cehaletin daha azaldığı günümüzde kadına şiddetin Osmanlı döneminden daha fazla olduğunu söylemek çok da mantıklı olmasa gerek. Öte yandan kadına uygulanan şiddetin yoğunluğunun kadına verilen değere paralel olarak bölgeden bölgeye, şehirden şehire, kültürden kültüre değiştiğini göz önünde bulundurursak aynı coğrafyada aynı kültürlerle yaşadığımız için, şiddetin de bir aktarım olarak bugüne geldiğini düşünürsek belki eski ile bugün arasında bir fark yoktur da diyebiliriz. Bunu düşünürken Osmanlılar döneminde aile içi şiddet olaylarının günümüzdeki gibi deşifre olma imkanının yani toplumsal bir sorun olarak görülerek basına yansımaları, iletişim araçları gibi şeylerin olmadığını da göz önünde bulundurmalıyız.

Kadına şiddetin bugüne kıyasla Osmanlı’da yaygın olup olmadığı bir tarafa cevap bulmamız gereken sorulardan biri de kocasından şiddet gören kadınların boşanıp boşanamadıkları, hangi yöntemle boşandıklarıdır. Yöntemi önemsememizin nedeni kadınların mehir, nafaka gibi haklarından mahrum kalıp kalmadıklarıyla ilgili.

Her ne kadar şiddetin önlenmesi için çeşitli tedbirler alınmış olsa da dövme fiilinin devamı halinde bu durumu hoş karşılamayan mahkemeler boşanmaya hükmetmişlerdir⁶⁵⁵. Mesela 5 Mart 1792 tarihli sicil kaydına göre kocası Seyyid Osman Ağa’nın elinde bıçakla üzerine saldırmasından ve küfür etmesinden şikayetçi olarak bunu şahitlerle ispatlayan Zübeyde Hanım’ın kocasından boş olduğuna hükmedilmiştir⁶⁵⁶. Ancak bu boşanma Hanefi hukukunun dışına çıkılarak, zorlama yoluyla gerçekleştirilmiştir. Nitekim H. Aktan şiddet durumunun nikahın feshi için bir sebep teşkil etmediğini söyler⁶⁵⁷.

⁶⁵⁴ 205 Numaralı *Urfa Şer’iyye Sicili*, Belge No: 191, Sayfa No: 81, (17 Şaban 1272/23 Nisan 1856).; Taş, *a.g.t.*, s. 122.

⁶⁵⁵ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 166-167.

⁶⁵⁶ Selçuk, bu konuda çok ciddi önlemlerin alınmadığını mesela mahkemenin Seyyid Osman Ağa’ya ceza uygulamayıp, işin dini yönüyle ilgilenerek küfür etmesi nedeniyle iman ve nikah tazelenmesi gerektiği üzerinde durduğundan bahseder. Bkz. Selçuk, *a.g.m.*, s. 114.

⁶⁵⁷ Aktan, *İslâm Aile...*, s. 416.

Bunun yanında birçok boşanma davasında eşlerin kendiliğinden boşanma noktasına geldiği görülmektedir. 28 Ekim 1898 tarihli sicil kaydına göre Döğerli nahiyesi Nalçıhan karyesinden İmam bin Bedir karısı Eyüb kızı Ayşe Hanımı darb ettikten sonra Urfa telgrafhanesinde “*eğer ben zevcem Ayşe’yi darb ve te’addi ider isem benden talâk-ı selâse ile boş olsun*” diye şart ettikten 2 ay sonra tekrar darp edince Ayşe Hanım açtığı boşanma davası sonucunda mehrini alarak kocasından boşanmıştır⁶⁵⁸. Aralarındaki geçimsizlik nedeniyle kocasını yaralayan Bafra kazasına bağlı Kozköy karyesinden Cennet Hatun ise kocası İbrahim ile muhâla’a yaparak boşanmıştır⁶⁵⁹. Yani kocasından normal bir şekilde boşanamadığı için, her ne kadar belgede belirtilmemiş ise de muhâla’a olmasından yola çıkarak, maddi haklarından feragat ederek boşanmak zorunda kalmıştır.

Bunlara ek olarak karısına şiddet uygulayan erkeklerden bazılarının öfkeli bir anlarında eşlerini boşadıklarını söylemek sanırım yanlış olmaz⁶⁶⁰.

Fiziksel şiddetin gayrimüslim ailelerde de olduğuna dair gerek belgeler gerekse sicil kayıtları bulunmaktadır. Her ne kadar gayrimüslimler aile içi meseleleri daha ziyade kendi geleneklerine göre kiliselerde çözüyor olsalar da bazı gayrimüslim kadınlar bu gibi konuları şer’î mahkemelere taşımışlardır⁶⁶¹.

Konumuzla ilgili olarak fiziksel şiddetin sadece beden gücü ile olmadığını da belirtelim. Bursa’ya ait 1604 tarihli bir sicilde Hacı Hasan damadı Ali oğlu Hacı Mehmed’in karısı Fatma’yı başka mahalledeki evine hapsedip, dört beş gündür diğer karısıyla başka yere gittiklerini, halbuki kızı Fatma’nın bulunduğu evin dışarı kapısı kilitli olup yiyecek ve içecek göndermediği gibi kendisini de yiyecek içecek vermekten men ettiğinde şikayetle keşif yapılmasını talep etmiştir. Yapılan araştırma sonucunda Hacı Hasan’ın söylediklerinin doğru olduğu hatta Fatma’ya eza cefa da bulunulduğu⁶⁶² ortaya çıkmıştır.

⁶⁵⁸ Taş, *a.g.t.*, s. 122.

⁶⁵⁹ BOA, A. MKT. MVL., 26/74, (5 C 1266).

⁶⁶⁰ BOA, A. MKT., 237/28, (29 Z 1265); BOA, A. MKT. DV., 78/84, (19 Ca 1271); BOA, A. MKT. UM., 168/89-1, (3 S 1271).; BOA, A. MKT. UM., 474/49, (17/Za/1277).

⁶⁶¹ *1 Numaralı Yozgat/Boğazlıyan Şer’iyye Sicili*, Belge No: 71, Sayfa No: 29, (13 Cemaziyelevvel 1307/5 Ocak 1890).; Köse, C. (1994). *Boğazlıyan’ın 1 Numaralı Şer’iyye Sicili H. 1306-1321/M. 1888-1903 – Transkripsiyon ve Değerlendirme-*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 191-193.; BOA, TFR. I. KV., 22/2188, (4 R 1321).

⁶⁶² Kurt, *a.g.e.*, s. 36.

Anlaşılabacağı üzere Hanefi hukukuna göre kadınların şiddet gerekçesiyle boşanma haklarının olmaması Osmanlı kadılarını, kadının korunması ve aile birlikteliğinin sağlanması için kocaya karısına şiddette bulunmaması hususunda sözü geçen kimselerin arabuluculuğuyla tembihte bulunmak ve kefil tayin etmek, kocanın istenmeyen davranışının tekrarlanma ihtimalini ortadan kaldırmak ve istenmeyen davranışın tekrarlandığı durumlarda kadını kurtarmak amacıyla kocaya şartlı talakta bulundurmak gibi yollara başvurmaya yöneltmiştir. Böyle bir gerekçe ile boşanmaya nadiren hükmedilmiştir. Bunun yanında kocalarının şiddetine dayanamayan kimi kadınlar kocalarına muhâla'a yoluyla boşanma teklifinde bulunarak maddi haklarından vazgeçmek zorunda kalmışlardır. İşte kadınların şiddet nedeniyle normal yollarla boşanabilme imkanının olmayıp, dolambaçlı ve muhâla'a gibi kadınların aleyhine bir yol takip edilmesi yeni bir aile hukuku ihtiyacını ortaya koymaktadır.

2.1.12. Cinsel Hastalık

Tefrik bahsinde belirttiğimiz üzere Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebi kocada bulunan cinsel birleşmeye mani hastalıklar nedeniyle kadınlara nikahlarını fesh ettirme imkanı tanıyordu. Nitekim şer'iyye sicillerine baktığımızda söz konusu hastalık nedeniyle kadınların mahkemeye müracaatta bulunarak eşleri ile aralarının tefrik edilmesini istediklerini görmekteyiz. Bu gibi durumlarda kadı, hastalık iyi olabilecek gibi ise boşanmayı 1 yıl ertelemiştir. Konuyla ilgili olarak 25 Mart 1876 tarihli sicil kaydına göre Urfa'nın Dergezenli mahallesinden Halil kızı Leyla Hanım'ın 3 yıl önce evlendiği kocası Ali bin Mehmed ile aralarında “...bi'l-defa'ât halvet-i sahiha-i şer'i ve mutâva'ât...” bulunmasına ve kendisinde buna mani bir şey olmamasına rağmen Ali'nin kendisine vâsıl olmadığını fakat vâsıl olur ihtimaliyle 3 yıl dava etmeyip beklemesine rağmen kocasının vusule iktidarı olmadığını söyleyerek şer'an gereğinin yapılmasını talep etmesi ve kocasının bunu teyit etmesi üzerine mahkeme boşanmayı tecil ederek Leyla Hanım'a 1 kameri yıl daha beklemesini tembih etmiştir⁶⁶³. Aynı şekilde 23 Haziran 1836 tarihli bir kayıta Tirebolu'dan Zeyneb binti Osman'ın mahkemede “...üç seneden berü âtime olup mücâma'ta kudreti olmayup vaty ve duhûl olmadığından tefrika matlubumdur...” diyerek kocası Salih bin İbrahim ile aralarının tefrik edilmesini istemesi, Salih'in de kusurunu kabul etmesi üzerine

⁶⁶³ 211 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili, Belge No: 1053, Sayfa No: 135, (28 Safer 1293/25 Mart 1876).; Taş, a.g.t., s. 124.

mahkeme tefriki “*sene-i kâmile te’cîl*” etmiştir⁶⁶⁴. Kadınlara 1 yıl daha beklemlerinin tembih edilmesi, muhtemelen, bu konudaki zorunlu bir uygulamadan kaynaklansa gerek.

Yukarıda bahsi geçen her iki davanın bir yıl sonra nasıl neticelendiği bilinmemekle beraber sicil kayıtlarından takip edilebilen başka bir davada 1 kameri yılın bitiminde kadının boşanmasına izin verildiği görülmektedir. Böyle bir süre verilmesinin nedeni cinsel ilişki gerçekleştiği takdirde boşanmayı önlemektir⁶⁶⁵. Söz konusu 14 Mayıs 1867 tarihli davaya göre kocası Mecnun Abdurrahman’ın kendisine vâsıl olamadığı gerekçesi ile şer’an gereğinin yapılmasını talep eden Hüseyin Paşa mahallesinden Hacı Bayram kızı Mekiye Hanım, mahkemece 1 yıl daha beklemesi tembih edildikten yaklaşık olarak 1 yıl sonra tekrar mahkemeye müracaatta bulunarak söz konusu durumu nedeniyle 1 sene önce dava açtığını hatırlatıp bu konuda kendisine bir hüccet verildiği ve 1 yıllık süre dolmasına rağmen kocasının zevciyyet muamelesine kadir olamadığını belirterek tefrîk talebini yenileyince mahkeme tarafların tefrîkine hüküm etmiştir. Ayrıca Mekiye Hanım’a 1.001 kuruş mehrinin ödenmesine karar vermiştir⁶⁶⁶.

Anlaşılabileceği üzere söz konusu hastalıklar sebebiyle açılan davalarda, dava tarihinden itibaren kadına hüccet verilmekte, eğer hastalık devam ederse taraflar 1 kameri yıl sonra tefrîkle ayrılabilir. Ancak fetvalardan anlaşıldığı kadarıyla karısı tarafından iktidarsızlıkla itham edilip hakkında boşanma davası açılan kocanın mahkemenin verdiği bir yıllık sürenin ardından tefrîk olunmamak için ortadan kaybolduğu görülmektedir. Zira bu durumda hakim kadını kocasından tefrîk edemiyordu. Yani karısından boşanmak istemeyen bir koca hile ile gaipliğe karışabiliyordu⁶⁶⁷.

Başlangıçta da belirttiğimiz üzere cinsel hastalık dışında kalan hastalıklar bir tefrik sebebi teşkil etmiyordu. Bundan dolayı mıdır yoksa bu durumdaki eşlerin talak ya da muhâla’a yöntemiyle boşanmalarından mıdır bununla ilgili gerek sicillerde gerekse arşivde kayda değer bir belgeye rastlanmadı. Rastlanılan belgelerden ilkinde sara hastası olan bir adamın sara nöbeti esnasında şartlı talakta bulunması üzerine karısının nikahın fesh edilmesi için mahkemeye müracaatta bulunduğu, mahkemenin ise konuyu fetevahaneye danışmasıyla

⁶⁶⁴ Yüksel, A. (2003). *Tirebolu Bir Sahil Kasabasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1788-1858)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 50.

⁶⁶⁵ Davis, *a.g.e.*, s. 145.

⁶⁶⁶ Taş, *a.g.t.*, s. 124-125.

⁶⁶⁷ Bilgin, *a.g.e.*, s. 94.

ilgilidir. Bu sicil kaydına göre aslen Urfalı olup Gülabibey mahallesinden Zeyneb binti Ömer sara hastası olan kocası Muhammed bin İbrahim'in 2 ay önce sara nöbeti tuttuğu esnada babasının evinde oturmamasına ve birlikte durmamasına üçten dokuza şart edip, babasının evine gidip oturması nedeniyle aralarının tefrik olunmasını istemiştir. Muhammed'in boşadığını inkar fakat "...*babam ile menzilde sakin olmam deyu söylediğini ikrar yalnız sara illetinde ne söylediğim malumum değil...*" demesi üzerine konu fetavahaneye havale edilmiştir⁶⁶⁸. Diğeri ise gayrimüslim bir vatandaşın ikinci grup olduğunu düşündüğümüz bir hastalık nedeniyle patriğe müracaatta bulunduğu ve patriğin kadına 2 yıl müddet ile kocasından ayrı bir evde kalma hakkı verdiğiyle ilgilidir. Muhtemelen koca bulaşıcı tarzda bir hastalığa yakalanmıştı. Belgeye göre Rum milletinden Abdülkavs, damadının zevciyyete mani olan bir hastalığı olması nedeniyle patriğe başvuruda bulunduğu, patrik eşlerin iki sene kadar birbirlerinden ayrı oturmalarına ve eğer bu müddet içinde damadının hastalığı düzelmez ise boşanmalarına hükm edeceğine dair bir ilam vermiştir. Belgede dikkat çeken hususlardan bir diğeri, Abdülkavs'ın, damadının karısı ile aralarındaki hukuk-ı zevciyyeti devam ettirmek için Osmanlı'ya müracaatta bulunup Şam valisi tarafından verilen ilam ve meclisin kararına istinaden, kızını kocasına teslim etmesi konusunda kendisine baskı yapıp hatta iki zabitanın kızını almak üzere evine gitmesinden şikayette bulunmasıdır. Ancak Rum milletine verilen imtiyazların hala geçerli olduğu belirtilerek evlenme ve boşanma gibi işlemlerine müdahale edilmesinin yanlış olduğu hatırlatılmıştır⁶⁶⁹.

Yukarıda değindiğimiz üzere muhtemelen cinsel hastalık dışındaki hastalıklar nedeniyle boşanma imkanları olmadığı için kadınlar talak ve muhâla'a yöntemlerini kullanmışlardır. Kadınlar diyorum çünkü kadın hasta ise erkek zaten talak yetkisini kullanarak evliliğini sonlandırabiliyordu. Nitekim bir araştırmacı "*basur ve a'raz*" hastalığına yakalanan bir adamdan karısının muhâla'a yoluyla boşandığını tespit etmiştir⁶⁷⁰.

Anlaşılabacağı üzere Hanefi mezhebi sadece kocada bulunan cinsel hastalığı boşanma sebebi olarak gördüğü için, bazı istisnalar dışında, cinsel hastalık nedeniyle mahkemeye şikayetler yansımıştır. Cinsel hastalık dışında kalan rahatsızlıklar nedeniyle boşanmaya müsaade edilmediğinden, tabi eğer talak ve muhâla'a yöntemi kullanılmamış ise, diğer hastalıklar nedeniyle boşanma talepleri gerek sicillere gerekse arzuhallere yansımamıştır. Ancak eminiz

⁶⁶⁸ Yiner, *a.g.t.*, s. 66.; *443 Numaralı Siverek Şer'iyye Sicili*, Sayfa No: 6, Belge No: 28, (Tarih Yok).

⁶⁶⁹ BOA, HR. MKT., 79/30, (26/N/1270).

⁶⁷⁰ Kurt, *a.g.e.*, s. 58.

ki bu gerekçelerle de boşanmak isteyen kadınlar olmuştur. İşte bu nedenle II. Meşrutiyetten sonra bir fetva koleksiyonu hazırlamak üzere kurulan “*Heyet-i İftaiye*” tarafından hazırlanan “*zevcin cünûn, cüzzâm, baras ve emsali aletlerle ma'luliyeti halinde zevcenin feshi nikahı taleb salahiyeti*” hakkındaki fetva 23 Mart 1916 tarihinde irade-i seniyyeye iktiran ettirilerek bu alanda ilk adımlar atılmıştır. Bu irade-i seniyye daha sonra kabul edilen 1917 Aile Hukuku Kararnamesi'nin 119. ve 123. maddelerinde hükmünü muhafaza ederek, kocasında evliliğin fiilen devamına engel olan bir kusur bulunan veya kocası cüzzam, baras ve zührevi hastalıklar gibi bir hastalığa evlendikten sonra yakalanan yahut daha önce yakalanmış olup da bundan haberdar olmayan yahut kocası evlendikten sonra akıl hastalığına mübtela olan kadınların mahkemeye müracaat ederek belirli şartlarla boşanma talebinde bulunabileceğine yer verilmiştir⁶⁷¹. Böylece evlilik çekilmez bir birliktelik olmaktan kurtarılmıştır.

2.1.13. Zina, Aldatma

İslam hukukuna göre zina, aralarında nikâh akdi bulunmayan bir erkekle kadının kendi istekleri ile cinsel birleşmede bulunmaları⁶⁷², kanun dışı cinsel buluşma, gayrimeşru münasebette bulunma, evli erkek veya kadının kendi rızasıyla eşinden başka bir kişiyle cinsel ilişkide bulunması, aralarında şer'an cinsi münasebete imkan veren bir bağ olmadan bir erkekle bir kadının cinsi münasebette bulunması⁶⁷³ şeklinde tarif edilmiştir.

Nesillerin bozulmasında ve neseplerin karışmasında önemli bir etken olan zina toplumun temelini teşkil eden ailenin de dağılmasının nedenlerinden biri olmuştur. Nitekim Osmanlı toplumunda da zina/aldatma sonucu tarafların boşanma noktasına geldikleri görülmektedir. 27 Mayıs 1908 tarihli bir belgeye göre Galata'ya bağlı Beşiktaş kasabasından Üsküplü Mustafa Beyin kızı Kadriye Hanım “...ahvâl ve ifâl-i gayri meşru'alarına adem-i tahammülü...” ve kardeşini öldürmesi nedeniyle kocasından boşanmak istemiştir⁶⁷⁴. Benzer şekilde 14 Ağustos 1851 tarihli belgede Dersaadet Ordusu Süvari Redif Katibi Mehmed Arif Efendi, Eskişehirli Topal oğlu Mehmed Çavuş'un çeşitli fuhşiyatta bulunması nedeniyle

⁶⁷¹ Aydın, Osmanlı Hukukunda Kazâ..., *a.g.m.*, s. 11.; Hukuk-ı Aile Kararnamesi. (25 Teşrin-i Evvel 1333/25 Ekim 1917). No: 326. *Düstur*, 2. Tertip, C. 9, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928, s. 762-781.; Takvim-i Vekâyî ile neşr ve ilanı: (14 Muharrem 1336/31 Teşrinievvel 1333/31 Ekim 1917), No: 3046.

⁶⁷² Bilmen, Ö. N. (1985). Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu. (Baskı sayısı belirtilmemiş). C. 3 İstanbul: Bilmen Yayınevi, s. 26.; Mutaş, A. (Summer 2008). Teorik ve Pratik Olarak Osmanlı'da Recm Cezası: Bazı Batı Anadolu Şehirlerindeki Uygulamalar. *Turkish Studies*, 3(4), s. 575.

⁶⁷³ Çalışkan, İ. (Tarih Yok). İslam Hukukunda Zina Suçunun Mahiyeti ve Cezası. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIII, (Sayı Yok), s. 62.

⁶⁷⁴ BOA, TFR. I. ŞKT., 153/15290, (25/R/1326).

kardeşinin boşanmasının sağlanmasını istemiştir. Ayrıca Topal oğlu Mehmed Çavuş'un kardeşinin nafaka ve ihtiyaçlarını da karşılamadığından şikayet etmiştir⁶⁷⁵.

Peki Osmanlı toplumunda zina/aldatma yaygın mıydı? Zina fiilinin şehirlerde yaşayanlar arasında köy ve kırsal kesimlerdekilere oranla daha çok görüldüğü söylenmekle beraber⁶⁷⁶, bu konuda kadı sicillerine olduğu gibi arşive de az sayıda belge yansımıştır. Toplum hayatındaki sıkı ve tabii kontrol mekanizmasının boşanmanın asıl sebebi olan zina veya fuhuş olayını önemli ölçüde engellediği düşünülmektedir⁶⁷⁷. Özdemir, Osmanlı Devleti'nin zina fiilinin işlenmemesi için ehl-i örf ve ehl-i şer' mensuplarını görevlendirerek bu görevlilerin çeşitli zaman ve saatlerde “*kola çıkararak*” zina ve diğer suçları men etmelerinin bu tarz hadiselerin görülmesini daha aza indirmiş olabileceğini söylemiştir⁶⁷⁸. Mesela yukarıda zikrettiğimiz iki belge dışında kadınların aldatıldıkları için boşanma talebinde bulunduklarına dair başka bir belgeye rastlamadık. Ancak bu durum Osmanlı toplumunda bu tarz olayların çok çok nadir görüldüğü gibi bir izlenim uyandırmamalıdır. Zira çok kadınla evliliğin kabul gördüğü bir toplumda kadınların bu nedenle yüksek sesle feryat etmeleri beklenmese gerek. Böyle olmakla beraber L. Montagu “...*kadınlar aldatılmaya asla tahammül göstermezler. Erkeğin aldatması gayet normaldir, buna rağmen sevgilisini ayrı bir evde oturtur ve onu gizlice ziyaret eder, tıpkı İngiltere’de olduğu gibi*”⁶⁷⁹ demiştir. Bunun yanında ekonomik şartların daha zor olduğu dönemlerde dar gelirli ailelerden gelen ve ekonomik bağımsızlığı olmayan Osmanlı kadınlarının sırf aldatıldıkları için boşanıp maddi sıkıntıları göze almaları nadir olmalı. Zaten Hanefi mezhebine göre kadının aldatıldığı gerekçesi ile boşanma hakkı da bulunmamaktaydı.

Meseleye bir de kocanın aldatılması tarafından bakarsak, kocanın bu durumu mahkemeye ya da üst makamlara intikal ettirmeksizin boşanma yetkisini kullanarak karısını boşayıp, onunla olan bütün ilişkisini bitirmiş olması ihtimalini göz önünde bulundurmalıyız. Nitekim İ. Kıvrım, kadının “*sû-i hali*” durumunda kocanın karısını talak-ı bâin ile yani geri dönüşsüz bir biçimde boşadığından bahsetmiştir⁶⁸⁰. Burada akla böyle kötü bir olay yaşayan kocanın

⁶⁷⁵ BOA, A. MKT. UM., 69/87, (16 L 1267).

⁶⁷⁶ Gerber, H. (1999). Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa’da Kadın’ın Sosyo-Ekonomik Statüsü (1600-1700). (Çev. H. Erten). Selçuk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi, (8), Konya, s. 340.; Mutaş, a.g.m., s. 584.

⁶⁷⁷ Savaş, a.g.m., s. 525.

⁶⁷⁸ Özdemir, a.g.e., s. 1025.

⁶⁷⁹ Erkoç, N. (2010). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Cariyelik ve Kadın*. (Birinci Baskı). İstanbul: Postiga Yayınları, s. 52-54.

⁶⁸⁰ Kıvrım, a.g.m., s. 377.

karısının cezalandırılması amacı ile bu durumu neden mahkemeye intikal ettirmediği sorusu gelebilir. Bilindiği üzere günümüzde dahi aldatılan kocalar eşlerinden boşandıklarında, boşanma nedenlerinin aldatılmak olduğunu genellikle söylemek istemezler. Çünkü toplumumuzda bir erkek aldattığında onur duyulurken (!), erkeğin aldatılması namusa leke olarak görülmektedir. Bu nedenle zina yapan kadınlarla ilgili durumlar kocalar tarafından mahkemeye intikal ettirilmemiş olabilir. Öte yandan zina yapan kadınlar da bu durumun utanç verici olması, aileleri ve toplum tarafından dışlanma korkusuyla böyle bir meselenin eşlerinin kendilerini sessizce boşaması ile kapanmasını yeğlemiş olabilirler.

Batılı gözlemciler, başka ne gibi nedenler olursa olsun, genelde kadının sadakatsizliğinin nadiren boşanma sebebi olduğu hususunda uzlaşmışlardır: Kadınların hareket alanı evlilik dışı bir ilişkiye fırsat bulamayacak kadar sınırlıydı. Gönül macerasına giren ve bunu yürütebilen bir kadın çok usta olmalıydı. Çünkü tüm mahalle iffetinin bekçisiydi. Evde yabancı bir erkeğin varlığı kuşku uyandırıcıydı. Komşular mahalle imamını çağırabilir ve hep birlikte suçluyu yakalamak için eve baskın yapabilirlerdi. Yakup Kadri Karaosmanoğlu “*Baskın*” adlı öyküsünde böyle bir baskına değinmiştir⁶⁸¹.

Osmanlı toplumunda aldatmanın yaygın olup olmadığı bir tarafa, üzerinde durulması gereken mevzulardan bir diğeri de zinanın önlenmesi için ne gibi ceza verildiği ve bu cezanın caydırıcı olup olmadığıdır. Zina ahlakı bozma, nesillerin geleceğini tehlikeye atma ve nesep karışıklıklarını olumsuz yönde etkileme gibi sebepler nedeniyle toplumsal bir suç olarak kabul edildiğinden zina suçuna verilen cezalardaki asıl gaye caydırmak ve utandırmak olmuştur. İslam hukukuna göre zina “*hadd*” cezasını gerektiren bir suçtur⁶⁸² ve bu suç için İslamda celde, tağrîb ve recm olmak üzere üç çeşit ceza verilmiştir. Bu cezaların verilmesi zina yapan kişinin evli olup olmamasına göre değişmektedir. Buna göre zina yapan evli bir erkek ve/ya kadın ise taşlanarak öldürülme anlamına gelen “*recm*” cezasına; bekâr ise sopa ile dövülme anlamına gelen “*celde*” ve sürgün anlamına gelen “*tağrîb*” cezalarına çarptırılır⁶⁸³. Ancak Kuran’da recm cezasının verilmesini doğrudan emreden bir ayetin

⁶⁸¹ Davis, *a.g.e.*, s. 141.

⁶⁸² Hadd, Allah’a karşı işlenmiş suçlar olarak kabul edilmekte olup, af söz konusu değildir, bu yetki kimseye verilmemiştir. Hadd cezasını gerektiren suçlar; zina, zina iftirası, içki içmek, hırsızlık, yol kesme, isyan ve dinden dönme. Bkz. Mutaş, *a.g.m.*, s. 575.

⁶⁸³ Mutaş, *a.g.m.*, s. 576.; Konan, B. (Bahar 2011). Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu. *OTAM*, (29), s. 155.

olmadığı, bu cezanın Nur suresinin 2. ayetindeki “*zina eden erkek ve kadına verilecek cezanın 100 sopa olduğu*” ifadesine dayanılarak sonradan konulduğu ileri sürülmektedir⁶⁸⁴.

Osmanlı toplumunda recm cezasının olup olmadığı ve uygulanıp uygulanmadığı ise tartışmalı bir konu olup⁶⁸⁵, bununla ilgili sadece tek bir örnek bulunmaktadır. Söz konusu bu örnek henüz belgelerle ispatlanabilmiş değildir⁶⁸⁶. Geleneksel toplumların tamamında olduğu gibi 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda da evlilik dışı ilişkiler, nesebi belli olmayan çocuk dünyaya getirmek gibi olaylar tepki ile karşılanmıştır. Fakat bu konuda 16. yüzyıl Osmanlı toplumu eski Doğu toplumlarındaki katı ceza uygulamasını terketmiştir. Ayrıca daha ilk dönemde bu cezanın uygulanmasını zorlaştıran adeta imkansız hale getiren hükümler ortaya konulmuştur: Mesela zina suçunun hukuken sabit olması için bu fiili bizzat gören dört erkek şahit bulunması yani ispatlanması oldukça zor olduğu için bu tarz örneklerle rastlamak kolay olmamıştır. Bunun yanında eğer kadın yemin ve inkar yoluna saparsa cezadan kurtulabilirdi⁶⁸⁷. İşte bu hüküm Osmanlı’da kabul edildiğinden kadılar “*zinanın sübut ettiği hükmüne*” hiç varmamışlardır⁶⁸⁸. Fakat sicillerde zina suçuna⁶⁸⁹ ve verilen cezalara ilişkin çok sayıda kayıda rastlamak mümkündür⁶⁹⁰. Zira mahalle halkı uygunsuz ilişki kuran insanların evine baskın yapıp onları teşhir ve alayla mahkemeye getirdiklerinde varılan hüküm “*zina isnadı*” şeklinde olup kürek ve hapis cezaları verilmiştir⁶⁹¹. Recm

⁶⁸⁴ Konan, *a.g.m.*, s. 155.

⁶⁸⁵ Osmanlı kanunnameleri içerisinde ilk olduğu kabul edilen ve Fatih Sultan Mehmet zamanında hazırlanmış olan ceza kanunnamesindeki evli ve bekar kişilerin zina suçu işlemleri durumunda verilecek cezayı belirleyen maddesi İslam hukukundaki recm, dayak ve sürgün cezasından bahsetmeyip sadece para cezasını dile getirmiş olması nedeniyle tartışmalara konu olmuştur. Söz konusu madde şöyledir: “*Eğer bir kişi zina kılsa, şeriat huzurunda sabit olsa, ol zina kılan evlü olsa ve dahi bay olursa ki bin akçeye dahi ziyadeye gücü yeterse, cürm üç yüz akçe alına. Evsatü’l-hal olursa kim altı yüz akçeye malik ola, cürm iki yüz akçe alına. Andan aşağı gücü yeterse, cürm yüz akçe alına. Andan dahi aşağı halli olursa, elli akçe; andan daha aşağı ki gayette fakirü’l-hal olursa, kırk akçe cürm alına*”. “*Eğer zina kılan ergen olursa, bin akçeye dahi ziyade gücü yeterse, cürm yüz akçe alına. Eğer orta halli olursa, altı yüz akçeye gücü yeterse, kırk akçe; gayet fakir olsa otuz akçe cürm alına*”. Bkz. Mutaş, *a.g.m.*, s. 579-580.; Üçok, Ç. (1946). Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(1), 52.

⁶⁸⁶ Mutaş, *a.g.m.*, s. 584-585.

⁶⁸⁷ Eğer koca karısını zina ile itham edipte bunu dört şahitle ispatlayamazsa boşanmanın gerçekleşmesi ve kadının zina cezasından kurtulabilmesi için karı-kocanın karşılıklı olarak dörder defa kendilerinin haklı olduğuna dair yemin etmeleri, beşincide eğer yalan söylüyorlarsa Allah’ın lanetine uğramayı istemeleri gerekmektedir. Kocanın iddia ve karısının inkar etmesi üzerine kadı huzurunda yapılan bu yeminleşmeye “*liân*” veya “*mülâ’ane*” denilmektedir. Bu şekilde yapılan boşanma ayırıcı boşanma yani talak-ı bâin olduğu için mehir ve iddet nafakasının ödenmesi gerekmektedir. Fakat eğer kadının zina yaptığı sabit olursa mehr-i müeccel ödenmediği gibi nikah anında verilmiş olan mehr-i muaccelde geri alınmaktadır. Bkz. Savaş, *a.g.m.*, s. 526.

⁶⁸⁸ Ortaylı, Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek..., s. 461.; Özdemir, *a.g.e.*, s. 1027.

⁶⁸⁹ Kayıtlarda kadın ve/ya erkeğin bir daha zina yapmayacaklarına dair “*tevbe-i nasuh ile tevbe ve istiğfar*” ederek tevbeelerini sicill-i mahfuza kaydettirdikleri görülmektedir. Özdemir, *a.g.e.*, s. 1027.

⁶⁹⁰ Özdemir, *a.g.e.*, s. 1025.

⁶⁹¹ Ortaylı, Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek..., s. 461.; Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 113.; Özdemir, *a.g.e.*, s. 1026.; Mesela Ankara’nın Debbâğın mahallesinden bazı kişiler mahalle halkından Yasemin

cezası Osmanlı tarihinde taassub hüküm sürdüğü bir dönemde 1680’de bir kere verilerek uygulanmış fakat hiç hoş karşılanmadığı için bir daha tekrarlanmamıştır⁶⁹². Nitekim A. Sonbol zina konusunda teori ve mahkemelerdeki uygulamanın birbirinden farklı olduğunu ve kadıların verdikleri kararlarda kadınları koruduklarını söylemiştir⁶⁹³. Osmanlı toplumunda recm cezasına dair sadece bir örneğe rastlanmasının nedeni Osmanlı hukuk ve devlet adamlarının işini kolaylaştıran, hatta onlara recm konusunda yapılacak bir şey bırakmayan toplumdaki namus anlayışı olsa gerek. Bu anlayışa göre aldatılan koca hukuk ve uygulayıcısı olan güvenlik kuvvetlerinden önce davranıp tabiri caiz ise namusunu temizliyordu. Mesela Tarsus’ta Meryem isimli bir kadın zina yaptığı için kocası Ali tarafından öldürülmüştür. Ayrıca karısını zina yapması nedeniyle öldürdüğü için kısıstan vazgeçilerek para cezası verilmiştir. 9 Şubat 1852 tarihli bir belgede ise karısı ile zina yapması nedeniyle Abdülkadir’i öldüren Kürtoğlu Ali’nin serbest bırakılmasından bahsedilmektedir⁶⁹⁴.

Osmanlı toplumunda zina olayına recm cezasının uygulandığına dair her ne kadar bir tane kayıt olsa da bunun dışında başka bir uygulama yok diyebilmek mümkün değildir. Zira böyle bir kesin hüküm verebilmek için sicillerin ve konuyla ilgili bütün vesikaların incelenmesi gerekmektedir. Fakat söz konusu örnekler recm cezasının uygulanmasında Osmanlı Devleti’nin fazla ısrarcı olmadığı veya toleranslı davrandığı şeklinde bir kanaat uyandırmaktadır⁶⁹⁵. Nitekim U. Heyd de “*Osmanlı kanununun birçok hallerde ya şiddetli şeriat cezalarını hafiflettiğine yahut zina cezası olarak recm veya bazı hallerde hırsızlık*

binti Mehmed hakkında “...Yasemin yaramazdır ve fahişedir, birgün bizim mahallemize bunun ucundan kan olur, mahalleden reddolunmasını murâd iderüz, gice gündüz nâmahrem gelüb gider...” diyerek şikayette bulunmuşlardır. Bkz. Savaş, *a.g.m.*, s. 526.; Ongan, H. (1974). *Ankara’nın İki Numaralı Şer’iye Sicili*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIV. Dizi Sayı: 4, s. 16.; 27 Ekim 1565 tarihli bir belgede de Galata’da Sultangir Cami mahallesi halkı “*mahallemizde Arab Fatı ve Nârin ve Giritlü Nefise ve Atlu Ases demekle ma’rûfe Kamer ve Balatlu Aynî nâm avretler yaramazlık ile meşhurelerdir*” diyerek bu kadınların evlerinin satılıp mahallelerinden gönderilmesini istemişlerdir. Ve bu şikayet üzerine söz konusu kadınların evlerinin satılıp sürgün edilmesine karar verilmiştir. Bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı’da Kadın*, s. 318-319.; Altınay, A. R. (2000). *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*. (Haz. Abdullah Uysal). (İkinci Baskı). Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 67-68.

⁶⁹² Ortaylı, Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek..., s. 461-462.; Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 112-113.; 1680 yılında İstanbul’da bir yeniçerinin karısı evine yakın bir yerde ipek dükkanı sahibi olan bir Yahudi’ye aşık olur ve bir gün onu evine alır. Bu durumu farkedene mahalle halkı kadının evine baskın yapıp hep bir ağızdan “*zina halinde bulduk*” diye olayı kazaskere intikal ettirmeleri ve her ikisini de getirmeleri üzerine kadının recm edilmesine, Yahudi’nin ise öldürülmesine hüküm edilmiştir. Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 113.; Mutaş, *a.g.m.*, s. 584-585.

⁶⁹³ Zina konusunda modern hukuk ile İslam hukukunun bir mukayesesini de yapan A. Sonbol Fransız hukukunun uygulanışından önce kadınların mahkemeyi kullanma konusunda daha serbest olduklarını ve modern hukukun sınıf ve cinsiyet ayrımını pekiştirdiği fikrini savunur. Bkz. Argıt, *a.g.m.*, s. 590.

⁶⁹⁴ Mutaş, *a.g.m.*, s. 593.

⁶⁹⁵ Mutaş, *a.g.m.*, s. 589.

cezası olarak el kesme yerine para cezaları gibi daha hafif olanlara tebdil ettiğine sık sık işaret edilmiştir⁶⁹⁶” demiştir. Mesela 21 Zilhicce 1310 (6 Temmuz 1893) tarihli belgede polis memuru olan Sivaslı İsmail’in Penbe adında evli bir kadınla gayrimeşru ilişki yaşaması sonucunda Penbe’nin kocası tarafından boşanmasına neden olduğu gibi, Penbe’yi evlenme vaadiyle kandırarak 3 lirasını alması ve daha öncede “*baskın maddesi*” ile götürülmüş olması ayrıca bu gibi ahlaksız adamların polislik mesleğinde bulunmasının caiz olmayacağı gerekçesiyle polislik mesleğinden atılmasına karar verildiği görülmektedir⁶⁹⁷. İsmail’e ne gibi ceza verildiğini bilmemekle beraber, zina yapan kişilerin asılarak yahut suda boğularak ölümle cezalandırıldığından da bahsedilmektedir⁶⁹⁸.

Ne tür ceza verilirse verilsin aldatma/zina toplum huzurunu bozmasının yanı sıra eşlerde öfkeyi körükleyerek kimi zaman yaralama, öldürme gibi asayiş olaylarına neden olmuştur. Mesela 1866 yılında Mardin’in Mısreti karyesinden Nuriye, Remko ismindeki bir adama meyli nedeniyle pişirdiği helvaya zehir karıştırarak kocası Fermano’yu öldürmeye kalkışmıştır. Anlatılanlara göre Remko, Nuriye’ye bir miktar zehir vererek “*zevcini tesmim et seni tezevvüc ederim*” demiştir. Fermano’nun boğazında ve kaburgalarında siyahlık oluşmuş, ağzından burnundan sarı su gelmiş ve saçları dökülmüştür. Bu belirtilerin zehirlenme alameti olduğunun anlaşılması üzerine ise helvanın tahlile gönderilmesiyle içinde aksülümen olduğu ortaya çıkmıştır. Bu dava 1873 de sonuçlanarak Nuriye 7 yıl hapisanede dava neticesini beklediğinden işlediği suçun kanuni cezası olan idam cezası affedilerek 15 yıl hapse çevrilmiştir. Osmanlı toplumunda kocasını zehirleyen kadınların bu teşebbüslerde bulunmalarının birbirinden farklı nedenleri olmakla beraber E. Aykut bunların arasında en sık rastlanan nedenin başka bir adama gönül verme ya da başka bir erkeğin evlilik vaadi olduğunu söylemiştir⁶⁹⁹.

Kendisi zaten çok tatsız olan zina olayı yukarıdaki tatsızlıkların yanı sıra ailelerin dağılmasına da neden olmuştur. Mesela Karahisar-ı Sahib’in Karaman mahallesinden Hasibe binti Osman İstanbul polis mürettabatında iken bazı vukuatları nedeniyle 9 ay önce

⁶⁹⁶ Uriel, H. (Tarih Yok). Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şariat. (Tercüme: Selâhaddin Eroğlu). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXVI, (Orijinal makalenin yayım tarihi 1969), s. 643-644.

⁶⁹⁷ BOA, ZB., 61/54, (23/Ha/1309).; Ortaylı, özellikle devlet memurlarının eşlerine şiddet uygulamaları gibi fiillerin hoş karşılanmayıp, ilgili kurumlarda mutlaka cezalandırıldığını söyler. Bkz. Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 167.

⁶⁹⁸ Yakut, *Tanzimat Dönemi’nden Önce...*, s. 265.

⁶⁹⁹ Aykut, *a.g.m.*, s. 62.

memuriyetten tard edilen kocası Osman Nuri Efendi'nin Galata'da Tophane'de bir sokağa gidip orada münasebetsizlikte bulunması nedeniyle bir gün arkasından gidip kendisini orada arayacağını söylemesi üzerine kocasının kendisine “...*senin oraya gittiğini haber alırsam benim karım değilsin...*” diyerek şart ettiğini ve kocasını aramak için o sokağa gitmesi nedeniyle kocasından boş olduğunu belirterek aralarının tefrikini istemiştir⁷⁰⁰. 24 Temmuz 1860 tarihli belgede ise üç kız çocuğu annesi İffet Hanım'ın kocasının bir fahişeye tutularak, İffet Hanımı önce terk ettiği daha sonra ise boşadığı ve o fahişe ile evlendiği görülmektedir⁷⁰¹. Daha önce bahsettiğimiz 21 Zilhicce 1310 (6 Temmuz 1893) tarihli belgede ise Penbe isimli evli bir kadının polis memuru olan Sivaslı İsmail Efendi ile gayr-ı meşru ilişki yaşaması sonucunda kocası tarafından boşandığı anlaşılmaktadır⁷⁰². Son olarak boşanan kocaların çocuklarının boşandıkları eşlerinden alınması hususunda verdikleri arzuahaller boşanmanın annenin gayrimeşru hallerinden kaynaklanmış olabileceği konusunda ipucu vermektedir. 22 Nisan 1894 tarihli sicil kaydına göre Tarsus'un Sofular mahallesinden Kefşger Usta Hasan bin Hacı Himmet'in boşadığı karısı Müslime'nin 9 yaşındaki kızı Elife'yi geceleri evde yalnız bırakıp kendisinin başka yerlerde kalması, gündüzleri ise kızını çarşıda, pazarda yanında dolaştırarak namahrem kişilerle görüşmesi ve kızının annesinin kötü huylarını kapabilme ihtimalinin olduğu gibi bu durumdan memnun olmaması nedeniyle kızının kendisine verilmesini istemesi⁷⁰³ boşanmanın kadının gayri ahlaki davranışlarından kaynaklandığı izlenimi uyandırmaktadır. Ancak babanın çocuğunu annesinden alabilmek için karalama yapmış olabileceğini de göz önünde bulundurmalıyız. Benzer şekilde zabtiye müşirine gönderilen bir belgede de “...*merkumeden emin olamayacağı cihetle bu çocukların yanında durdurulması münasib olmayacağı...*” denilmiştir⁷⁰⁴. Osmanlı Devleti ise bu şikayet ve istekleri dikkate alarak gereğini yapmıştır. 27 Nisan 1893 tarihinde Kastamonu vilayetine gönderilen yazıda boşandığı karısının gayrimeşru ve beğenilmeyen davranışları nedeniyle eşinin yanında bulunan iki çocuğunun alınarak, kendi akrabasına verilmesini isteyen İnebolu'dan Abdullah'ın dilekçesi üzerine gereğinin yapılmasına karar verildiği görülmektedir⁷⁰⁵.

⁷⁰⁰ Durakşahin, D. (2006). *652 Numaralı Karahisar-ı Sahib Şer'iyye Sicili*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler, Enstitüsü, Afyonkarahisar, s. 64-65.

⁷⁰¹ BOA, A. MKT. DV., 170/93, (9 Ra 1277).; Ocak 1568 tarihli bir belgede fahişelerle evlenenlerin İstanbul'da oturmamaları eğer oturlarsa haps edilmeleri belirtilmiştir. Bkz. Altınay, *a.g.e.*, s. 69-70.

⁷⁰² BOA, ZB., 61/54, (23/Ha/1309).

⁷⁰³ *338 Numaralı Tarsus Şer'iyye Sicili*, Belge No: 13, Sayfa No: 9, (16 Şevval 1311/22 Nisan 1894).; Gündaş, *a.g.t.*, s. 64.

⁷⁰⁴ BOA, A. MKT. NZD., 76/86, (07/B/1269).

⁷⁰⁵ BOA, DH. MKT., 22/41, (10 L 1311).

Konuyla ilgili son olarak kocanın mahkemede karısının kendisine sadık olmadığı yönünde yemin edip de bunu kanıtlayamaması durumunda karısının nikahı bozmaya hak kazandığının ileri sürüldüğünü belirtmeliyiz⁷⁰⁶.

Anlaşılabacağı üzere zina/aldatma olayları nedeniyle ortaya çıkan boşanmalar kocalar tarafından yapılmıştır. Kadınların bu konuda başvuruları görülmemektedir. Bunda Hanefi mezhebine göre kadınların böyle bir gerekçe ile boşanma hakkının bulunmaması ve yukarıda değinilen diğer faktörler etkili olmuş olsa gerek. Ancak, yüksek ihtimaldir ki, böyle olaylara maruz kalıp ve eşinden boşanamayıp her günü kahrıyla, mutsuzlukla, umutsuzlukla geçiren kadınlar olmuştur. İşte bu mutsuzlukların, umutsuzlukların ve adaletsizliğin ortadan kaldırılması için yeni bir aile hukukuna ihtiyaç duyulmuştur.

2.1.14. Kocanın Kaybolması

Osmanlı toplumunda ailelerin parçalanmasının nedenlerinden bir tanesi de kocaların çeşitli gerekçelerle yaşadıkları yeri terk edip başka bir yere gitmeleri esnasında eşlerini ve/ya çocuklarını nafakasız bir şekilde arkalarında bırakarak uzun süre dönmemeleriydi. Bu konuda belgelerde “*savuşmak*”⁷⁰⁷ tabiri kullanılmıştır. Başka diyara giden erkeklerin eşlerine barınacakları bir ev tesis edip etmediğini bilmemekle beraber belgelerden bazı erkeklerin eşlerini anne-baba, kardeş, kayınvalide gibi yakınlarının yanına bıraktıkları anlaşılmaktadır. Mesela Girit Muhacirlerinden Afet Hanım, Hanya kasabasından olan kocası Tenoko’nun Hanya’ya giderken kendisini Selanik’teki babasının yanına terk ettiğinden⁷⁰⁸, Kayseri’nin Süleyman mahallesi sakinlerinden olan Mümine Hanım ise İstanbul’da çizmeci esnafından olan kocası Kayserili Nuh Usta’nın 3 sene öncesi kendisini nafakasız bir şekilde kız kardeşinin evine bıraktığından bahsetmiştir⁷⁰⁹. Başka yere giden kocalar eşlerine, kısa bir süre sonra döneceklerini veya kendilerini yanlarına alacaklarını vaat etmişlerdir⁷¹⁰. Ne var ki kocaların eşlerini yanlarına alması bir tarafa, onlar geride bıraktıkları eşlerini

⁷⁰⁶ Davis, *a.g.e.*, s. 138.

⁷⁰⁷ BOA, DH. MKT., 1331/93, (27/B/1297).

⁷⁰⁸ BOA, DH. MKT., 2528/147, (20 Ca 1319).

⁷⁰⁹ 280 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili, Belge No: 62, Sayfa No: 89, (Tarih Yok).; Özdere, *a.g.t.*, s. 119.

⁷¹⁰ BOA, HR. HMŞ. İŞÖ., 186/14, (15/Ra/1316).; BOA, BEO., 24/1793, (29 Za 1309).

genellikle arayıp sor(a)mamış, nafakalarını gönder(e)memiş, izlerini kaybettirmişlerdir⁷¹¹. Hatta bir kısım kocalar gittikleri yerde ikinci bir evlilik yapmışlardır⁷¹².

Bu durumda olan kadınların ne yaptıklarından, onlar için nasıl bir çözüm üretildiğinden bahsetmeden önce kocanın terk etmesi yahut gaip olması durumunda İslam hukukuna göre nasıl bir yol takip edildiğinden bahsetmekte fayda var.

Kocanın kaybolmasında mefkûdluk ve gâiplik olmak üzere iki durum söz konusudur. Mefkûd ortadan kaybolup kendisinden haber alınamayan, hayatta olup olmadığı bilinmeyen kimsedir. Gaîp ise evini terk edip giden, hayatta olduğu bilindiği halde evine uğramayan kişiye denir. Aköz'e göre mefkûd olan kişinin karısı⁷¹³, Aydın'a göre ise evinden ayrılan ve bir daha evine dönmeyen yahut dönemeyen kişinin karısı⁷¹⁴ Mâliki ve Hanbelî mezheplerine göre 6 aydan 4 yıla kadar değişen bir sürenin geçmesinden sonra eşinden boşanmış sayılır. Ancak Hanbelîler bu ayrılığın meşru bir sebebe dayanmaması gerektiğini öne sürerler. Hanefî ve Şâfiî mezheplerine göre ise kocanın gâibliği ve terki ne kadar uzun sürer ise sürsün bir boşanma sebebi teşkil etmez. Evlilik bağı ancak kocanın ölümüne hükm edilmekle sona erer. Bunun için de genellikle kaybolan kocanın yaşıtılarının hayatı kadar bir süre beklenmesi gerekir⁷¹⁵. Fakat bazen bu sürenin tespiti devletin ve dolayısıyla hâkimin takdirine bırakılmıştır⁷¹⁶.

Osmanlı kadıları geçimlerini temin edecek kadar nafaka bırakmadan kaybolan kocaların eşlerinin mağduriyetlerini gidermek amacıyla diğer mezheplerden, özellikle Şafiî mezhebinden naibler tayin etmiş ve onların kendi mezheplerine göre verdikleri boşanma

⁷¹¹ BOA, DH. MKT., 1737/84, (11/Za/1307).

⁷¹² BOA, A. MKT. DV., 116/89, (7 Rebiülevvel 1274).; BOA, A. MKT. DV., 35/50, (25 C 1267).; BOA, DH. MKT., 878/46, (27/Ca/1322).

⁷¹³ Aköz, *a.g.e.*, s. 16.

⁷¹⁴ Aydın, *Osmanlı Hukukunda Kazaî...*, s. 3.

⁷¹⁵ Aydın, *Osmanlı Hukukunda Kazaî...*, s. 3.; Aköz, *a.g.e.*, s. 16.; Cin, *Eski Hukukumuzda...*, s. 108.; H. Ongan'ın çalışmasındaki bir kayda göre böyle durumlarda bekleme süresi genellikle 15 yıldır: “*Muatalib'in nikahlısı Sultan'ın, Halil tarafından 'Nikâhlımdır' diye tasarruf edilmek istenildiği arzolanmakla olaydan 15 yıl geçmemiş ise davalarının halledilmesi hakkında Ankara ve Yürükân-ı Ankara kadılarına hitaben İstanbul'dan yazılmış Evahir-i Şaban 997 tarihli FERMAN sureti*”. Bkz. Ongan, *a.g.e.*, s. 57.; Savaş, *a.g.m.*, s. 527.

⁷¹⁶ Savaş, *a.g.m.*, s. 527.

kararlarını uygulamıştır⁷¹⁷. Ancak bu uygulama 16. yüzyılın ortalarında yasaklanmıştır⁷¹⁸. Hanefi mezhebinin bu duruma getirdiği çözüm ise mahkemece kadın için günlük nafaka takdir etmek ve başkalarından borç alabilmesi için eşe izin vermek olmuştur⁷¹⁹. Ne var ki borç verecek kimsenin olmadığı durumlarda nafaka takdirinin ve borçlanmaya izin verilmesinin uygulamada faydası olmamıştır⁷²⁰. Bu nedenle nafakasızlık mahzuru ortadan kaldırmak ve geride bıraktıkları eşlerinin bir ömür boyu kendilerini beklemelerine engel olmak için uygulanan diğer çözümler geri dönüp dönmeyecekleri belli olmayan bazı kocalara savaşa ya da uzun ve tehlikeli bir yolculuğa çıkmadan önce şartlı talak, muhâla'a⁷²¹ veya talak-ı selase⁷²² ile eşlerini boşatmak olmuştur. Bunun yanında kadınların istekleri doğrultusunda memur olan kocaların maaşlarının bir kısmına el koyularak nafaka adıyla kadına verilmiştir. Mesela kendisini bir yaşındaki oğluya bırakıp kendisinin ve babasının aleyhinde asılsız birtakım “*lakırtıları*”, kuru mektuplar göndermekte olan İsmail Bey'in karısı Sebeci Hanım “...*bu genç yaşında hangi mahalle gidipte beş akçe istemekliğime mecbur bulunduğumdan lütfen ve merhameten aşkına olsun mumaileyh bendelerinin yedinden külliye azad olmak ve nikah ve nafakamdan geçmek üzere bu cariyelerini tatlik eylemesi hususuna himmet-i seniyye vekaletpenahileri buyurması...*” diyerek boşanmasının sağlanmasını aksi halde kocasının maaşından bir kısmının kendisine verilmesini istemiştir⁷²³. 11 Muharrem 1310 (5 Ağustos 1892) tarihli belgede ise Aslen Afganlı olup bir İngiliz kadını Müslüman ederek onunla evlenen Gulam Şahin'in daha sonra karısı Fatma Hatunu boşaması üzerine 1.000 kuruş maaşından 600 kuruşunun Fatma Hatun ile dört çocuğuna tahsis edildiği görülmektedir⁷²⁴.

⁷¹⁷ Aydın, Osmanlı Hukukunda Kazâî..., s. 5.; 16. yüzyılda Osmanlı'da bulunan Busbecq, Osmanlı toplumunda kocanın karısını nafakasız bırakmasının bir boşanma sebebi olarak kabul edildiğini söylemiştir. Bkz. Aydın, Osmanlı Hukukunda Kazâî..., s. 5.; Busbecq, *a.g.e.*, s. 149-150.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 370.

⁷¹⁸ Aydın, Osmanlı Hukukunda Kazâî..., s. 6.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 370. Aköz, *a.g.e.*, s. 18.

⁷¹⁹ *1001 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili Defteri*, Sayfa No: 17, Belge No: 23. (23 Şaban 1325).; *1498 Numaralı Rize Şer'iyye Sicili*, Belge No: 121, Sayfa No: 98, (20 Şevval 1294/28 Ekim 1877).; Başaran, *a.g.t.*, s. 166.

⁷²⁰ Aydın, Osmanlı Hukukunda Kazâî..., s. 6.; Aköz, *a.g.e.*, s. 18.

⁷²¹ Aköz, *a.g.e.*, s. 18.

⁷²² Karaoğlu, Ş. (2007). *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Rize (H. 1295-1296)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 255.; BOA, A. MKT., 6/98, (15/R/1259).

⁷²³ BOA, A. MKT. DV., 45/67, (12/M/1268).

⁷²⁴ BOA, DH. MKT., 1983/13, (11 M 1310).

Peki bulunduğu yerden başka bir yere gitmeden önce veya gittikten sonra⁷²⁵ eşlerini boşamayan erkeklerin eşleri nasıl bir yol takip ediyorlardı? Osmanlı devleti bu durumdaki kadınların mağduriyetini gidermek için neler yapmıştı?

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bazı kadınlar bu problemlerini öncelikle kendileri çözmeye çalışarak kocalarının peşlerine düşmüşlerdir. Ne var ki kocalar eşleri yanlarına geldiğinde bile yine onları terk etmişlerdir. Mesela tarihsiz bir belgede aslen Tokatlı olup İstanbul'da dükkanlık zanaatıyla uğraşan Haydar oğlu Hacı Hüseyin'in kızının 6 sene önce evlendiği fakat bu evlilikten bir süre sonra İstanbul'a firar eden kocası Tokatlı Çerkesoğlu Hüseyin'den nafakasını almak için İstanbul'a gittiği görülmektedir. Ancak Hüseyin'in yine kaçıp nafaka vermemesi üzerine karısı arzuhal vererek bundan sonra babasının yanında kalacağını belirterek nikah ve nafakasından feragat ederek boşanmasının sağlanmasını istemiştir⁷²⁶. Aynı şekilde Trabzon'dan Behiye Hatun kocası Mora muhacirlerinden Hekim Osman'ın 12 sene önce kendisini "*ayağının bağıyla*" Trabzon'da terk edip İstanbul'da Şehzade başında dükkan açıp kendisini arayıp sormayıp geçimini temin etmemesi üzerine İstanbul'a gelerek Osman Efendi'yi bulmuş ise de kocasının yine bir akçe harçlık vermeyerek 4 ay önce Bursa'ya savuştuğunu anlatmıştır. Ayrıca çocuğuyla sefalet ve zarurete düşmüş olması nedeniyle kocasının İstanbul'a getirtilmesini yahut nafakasının gönderilmesini olmadığı takdirde boşandırılmasını istemiştir. Onun bu arzuhaline üzerine Osman Efendi'nin buldurulup, "*icabının*" yapılarak Behiye Hatun'un infak ve idaresi hususunun kendisine "*ekiden*" tembih edilmesi belirtilmiştir⁷²⁷.

Yukarıdaki belgeden anlaşılabileceği üzere sorunlarını kendi imkânlarıyla çözemeyen kadınlar dilekçe vererek resmi yollardan hak arayışına girmişlerdir. Kadınlar bu arzuhallerinde kocalarından ya infak ve iâşelerini temin etmelerini yahut kendilerini boşamalarını istemişlerdir⁷²⁸. Hatta bazı kadınlar mehrinden, nafakasından, eşyasından vazgeçmenin yanı

⁷²⁵ Başka şehre giden erkeklerden bazıları gittikleri yerden dönme ihtimalleri olmadığında bazen mektup, bazen de vekilleri aracılığıyla eşlerini boşamaktaydılar. Mesela 7 Ekim 1658 tarihli sicil kaydına göre Gaziantep'in Kastel mahallesinden Bağdad isimli kadını Kahire'de boşayan kocası İbrahim belge tarihinden 6 ay önce karısını talak-ı bâin ile boşarken bunu bir mektupla bildirilmiştir: "*Zevcem mezbûre Bağdad'ın irâdesi elinde olsun ba'de'l-yevm ben o diyâra varma ihtimâlim yoktur. Her kimi murad iderse tezvic eylesün*". Bkz. Kıvrım, *a.g.m.*, s. 379.

⁷²⁶ BOA, A. MKT. UM., 15/65, (08/B/1266).; Benzer belgeler için bkz. BOA, DH. MKT., 1331/93, (27/B/1297).

⁷²⁷ BOA, A. MKT. DV., 107/80, (24/B/1273).

⁷²⁸ BOA, BEO., 240/17985, (04/M/1311).; Bkz. BOA, DH. MKT., 1679/108, (13/R/1307).; BOA, DH. MKT., 1558/105, (23/S/1306).; BOA, DH. MKT., 1273/30, (29/C/1326).; BOA, DH. MKT., 1377/28, (12/S/1304).; BOA, DH. MKT., 1614/5, (07/Ş/1306).; BOA, DH. MKT., 1878/122, (13/Ra/1309).; BOA, DH. MKT., 369/62, (06/Za/1312).; BOA, A. MKT. DV., 182/22, (29/B/1277).; BOA, DH. MKT., 1687/115, (15/Ca/1307).; BOA, A. DVN., 57/15, (05/S/1266).; BOA, AM. MKT. DV., 37/33, (04/Ş/1267).; BOA, DH.

sıra çocuklarının bakımını da kendi üzerlerine alarak eşlerini kendilerini boşamaya ikna etmeye çalışmışlardır⁷²⁹. Bu talepler terk edilen kadınların yanı sıra onların aileleri tarafından da dile getirilmiştir. Mesela Tophane’de Kadriye tarikatından Abdüşşükür Efendi kısa bir süre önce kızıyla evlenen damadının Bursa’ya gittiğinden beri evine dönmediği gibi bir mektub dahi göndermemesinden şikayetle bu durumun hem kızlarına bir zulüm, hem de Allah’ın rızasına aykırı olduğunu belirtmiştir⁷³⁰. Karaağaç karyesinden Şerife Hanım ise 6 sene önce Edirne’ye gelerek kızıyla evlenen Mustafa’nın memleketi olan Harmanlı kasabasına savuşup 4 yıldır orada bulunması ve ailesinin geçimini temin etmemesi nedeniyle kızı Şefika ve küçük torununun zaruret içinde olduklarını ve kızının nafaka ve mehrinden feragat edeceğini belirterek damadına kızını boşaması teklifinde bulunmuştur⁷³¹. Yine bir belgede bir babanın damadına bir yorgan, bir yastık, bir yatak, iki kat erkek çamaşırı gibi vs. eşyaları bırakarak kızını boşamasını teklif ettiği görülmektedir⁷³².

Ailelerin bu konudaki tutumları hem kızlarının müşkiliyetlerinin giderilmesi hem de yeni bir yuva kurmalarının yanı sıra ahlaki ve maddi sebeplerle de ilgili olsa gerek. Çünkü her ne kadar terk edilen kadınlar maddi manevi en büyük sıkıntıyı çeken kişiler ise de onlarla beraber yanlarında kaldıkları aileleri de sıkıntı çekmişlerdir. Mesela Balkan Savaşları esnasında Filibe’ye sevk olunup Bulgaristan’a esir düşerek emsalleriyle beraber dönmeyen ve daha sonra oranın tabiiyetine geçmeyi düşünen Halid bin Halil’in babası 16 Eylül 1330 (29 Eylül 1914) tarihinde verdiği arzuhalinde “...milletine ailesine ... hürmet ve riayeti olmayan bu gibi kimseye evlad demeye ağzım varmaz lakin bu gibi hainin ailesine bakacak kulları için büyük bir zahmet olduğundan...” diyerek gelininin geçiminin temin edilmesi için oğlunun şehbenderlik vasıtasıyla celbini istemiştir. Şehbenderhanece yakalanan Halid Filibe’de evli olup oraya yerleşmek niyetinde olduğunu söylediğinde, her ne kadar İstanbul’a dönmesi konusunda kendisine yapılan nasihata önce kulak verir gibi gözükse de harekete geçmemesi üzerine birkaç defa daha şehbenderhaneye celb edildiğinde ailevi işlerini henüz bitirememiş olduğunu gerekçe göstermiştir. Bir süre sonra çıkarıldığı mahkemede ise

MKT., 196/71, (09 B 1311/9 Ocak 1894).; **BOA, DH. MKT.**, 1502/105, (10/Ş/1305).; **BOA, A. MKT. DV.**, 94/67, (29/I/1272).

⁷²⁹ **BOA, A. MKT. DV.**, 203/8, (19 Ra 1278).; **BOA, DH. MKT.**, 193/28, (28/C/1311).; Benzer belgeler için bkz. **BOA, HR. HMŞ. İŞO.**, 186/14, (15/Ra/1316).; **BOA, A. MKT. DV.**, 42/93, (04/Z/1267).; **BOA, A. MKT. DV.**, 32/81, (9 R 1267).; Bu gibi teklif durumunda kocadan cevap alınamadığı da olmuştur. Bkz. **BOA, ZB.**, 446/54, (3 Kasım 1322).

⁷³⁰ **BOA, A. MKT. DV.**, 55/33, (17.6.1268).

⁷³¹ **BOA, DH. MKT.**, 50/12, (12 Za 1310).

⁷³² **BOA, DH. EUM. THR.**, 30/80, (30 Ra 1328).

İstanbul’da Fatma Hidayet adında bir hatunla evli olup olmadığı sorulduğunda Hidayet hanımı boşadığını belirtmiştir⁷³³.

Yukarıdaki belgede de görüldüğü üzere Osmanlı Devleti gerek kadınların gerekse ailelerin bu taleplerini dikkate alarak, kocaların buldurulup onlara ya eşlerinin geçimlerini temin etmeleri yahut eşlerini boşamaları hususunda açık ve kesin bir dille⁷³⁴ uyarıda bulunulması için ilgili makamlara yazı göndermiştir⁷³⁵. Ayrıca gönderilen bu yazılarda “*taife-i nisa acezeden olarak infak ve iksaları zevcleri üzerine lazımeden bulunmuş olmağla*”⁷³⁶ denilerek gereğinin yapılması istenmiştir. İlgili makamlara gönderilen yazılar üzerine ise kocalara ulaşılmaya çalışılarak⁷³⁷ onlardan, eşlerinin talepleri doğrultusunda, ya eşlerinin nafakalarını temin etmeleri yahut onları boşamaları istenmiştir. Ne var ki bazı kocalar boşanmayı reddedip kısa bir süre sonra döneceklerini söyleyerek eşlerini oyalarken⁷³⁸, bazı kocalar ise bulundukları yerde geçimlerini temin ettikleri gerekçesiyle eşlerinin oldukları yerlere dönemeyeceklerini, ama eşleri yanlarına gelmek isterse yol masraflarını karşılayacaklarını aksi halde şer’an ve usulen haklarını kaybetmeleri nedeniyle para göndermeyeceklerini ifade etmişlerdir⁷³⁹.

Kocaların eşlerini boşamamalarındaki yegâne sebebin eşlerine olan sevgileri olduğunu düşünmek istesek de bu kendimizi kandırmaktan öteye gitmez. Zira eğer koca giderken eşini yanında götürmüyorsa yahut kadın eşinin yanına gitmek istemiyorsa burada iki taraflı bir sevginin varlığından, huzurdan bahsetmek mümkün olmasa gerek⁷⁴⁰. Bunun yanında

⁷³³ BOA, DH. H., 71/14, (01/Ca/1332).

⁷³⁴ Mesela Hacı Hüseyin’in karısına harçlık göndermemesi nedeniyle karısının zaruret ve sefalette bulunduğu belirtilerek infak ve idaresinin temini için Hacı Hüseyin’in Dersaadet’e celbi hususunda verdiği arzuhal üzerine “*taife-i nisa acezeden olarak infak ve idareleri zevcleri üzerine lazımeden bulunmuş olmağla*” denilerek bu hususun Hacı Hüseyin’e “*ekiden*” bildirilmesi olmadığı takdirde adamın celbi istenmiştir. Bkz. BOA, A. MKT. UM., 46/53, (18/Ra/1267).

⁷³⁵ BOA, DH. MKT., 1296/24, (19/Ş/1326).; Benzer belgeler için bkz. BOA, A. MKT. MHM., 19/82, (03/Ca/1266).; BOA, DH. MKT., 1687/115, (15/Ca/1307).

⁷³⁶ BOA, A. MKT. DV., 55/33, (17.6.1268).; BOA, A. MKT. DV., 42/93, (04/Z/1267).; BOA, A. MKT. DV., 8/51, (11/C/1264).; BOA, A. MKT. UM, 46/53, (18/Ra/1267).; BOA, A. MKT. DV., 107/80, (24/B/1273).; BOA, DH. MKT., 1389/5, (06/R/1304).; BOA, DH. MKT., 1687/115, (15/Ca/1307).; BOA, A. MKT. DV., 55/33, (17.6.1268).; BOA, A. MKT. DV., 42/93, (04/Z/1267).; BOA, A. MKT. DV., 8/51, (11/C/1264).; BOA, DH. MKT., 1389/5, (06/R/1304).; BOA, DH. MKT., 1532/76, (05/Z/1305).; BOA, AM. MKT. DV., 37/33, (04/Ş/1267).; BOA, A. MKT. DV., 35/50, (25 C 1267).

⁷³⁷ Ancak kimi zaman kocaya ulaşılamadığı da olmuştur. Bkz. BOA, A. MKT., 143/43, (09/N/1264).

⁷³⁸ BOA, DH. MKT., 2033/10, (30 Ca 1310).; BOA, A. MKT. UM., 122/13, (6 Recep 1269).

⁷³⁹ BOA, DH. MKT., 2441/146, (1 N 1318).

⁷⁴⁰ 14 Temmuz 1892 tarihli belgede Zeliha Hanım’ın Balçık halkından olan kocası Hacı İsmail oğlu Mustafa’dan boşanmak istemesi üzerine Hacı İsmail oğlu Mustafa karısını boşamak niyet ve arzusunda olmadığını söyleyerek karısının ve kızının yanına gelmesi için yeterli miktarda para göndermeyi taahhüt etmiştir. Bkz. BOA, HR. TO., 179/27, (4. 7. 1892).

kocaların eşlerini boşamak istememelerinin en önemli nedeninin⁷⁴¹ mehir ve nafaka ödeme yükümlülüğünden kurtulmak istemeleri olduğunu söylemek de yanlış olmasa gerek⁷⁴². Nitekim bazı kocalar yanlarına gelmeyen eşlerinin bulundukları yere dönmek, evliliklerini sürdürmek yahut eşleri yanlarına gelmediği için kendilerinin istenmediğini düşünüp bunu gurur yapıp eşlerini boşamak yerine, onlara mehirlerinden ve nafakalarından vazgeçmeleri şartı ile muhâla'a yoluyla boşanma teklifinde bulunmuşlardır. Mesela İstanbul'dan Zehra Hanımın Ruscuk'ta bulunan kocası Çil Hasan'ın infak ve idaresine bakmak üzere yanına uğraması yahut gereğinin yapılması hakkındaki arzuhalı üzerine Hasan celb olunup durum belirtildiğinde, o fakir olduğunu söyleyerek karısı yanına gelirse infak ve idaresine bakabileceğini aksi halde nikah ve nafakasından vazgeçmesi şartıyla onu boşayacağını belirtmiştir. Zehra Hanım da nikah ve nafakasından vazgeçerek boşanmayı tercih etmiştir⁷⁴³. Muhâla'a teklifi kimi zaman da kocalarının yanına gitmek istemeyen kadınlardan gelmiştir. Mesela 16 Rebiülevvel 1316 (4 Ağustos 1898) tarihli belgeye göre Babaeski kazasına bağlı Kuzu Çardağı'ndan Halil, Manisa'daki karısı Ümmi Hanım ile çocuklarının yanına gelmeleri için 3,5 lira göndermesine rağmen, Ümmi Hanım oraya gidemeyeceğini belirterek kocasının Manisa'ya gelmesini aksi halde 3,5 lirayı mehrine mukabil tutup, nafakasından ve eşyasından vazgeçebileceğini belirterek kocasına boşanma teklifinde bulunmuştur⁷⁴⁴. Kadınların maddi haklarından feragat ederek kocalarına muhâla'a teklifinde bulunmaları kocalarının yanlarında olmamasının oluşturduğu sıkıntılardan kurtulmak istemelerinin yanı sıra yeni bir yuva kurmak istemeleriyle de ilgiliydi.

⁷⁴¹ Pek çok erkeğin eşlerinden intikam almak amacıyla onları boşamadıkları da ileri sürülmektedir. Bkz. **BOA, TFR. I. ŞKT.**, 64/6355, (04/Ra/1323).

⁷⁴² 23 Ocak 1861 tarihli belgede kocası Hasköy kazası evkaf müdürü Halit Efendi'nin birkaç sene önce kendisini ve kızını nafakasız bir şekilde terk edip harçlık göndermediği gibi gittiği yerde ikinci bir evlilik yaptığını haber alan karısı İstanbul'dan Besime Hatun'un birikmiş olan nafakasının tahsil edilerek kocasının kendisini boşamasını talep ettiği arzuhalı üzerine sorgulanan Halit Bey, evkaf müdürlüğü esnasında karısına harçlık gönderip şimdi hizmette olmaması nedeniyle harçlık göndermeye gücü yetmediği gibi Besime Hanımı boşasa bile mehr-i muacceli ile mehr-i müeccelini veremeyeceğini ifade etmiştir. Bkz. **BOA, A. MKT. UM.**, 450/72, (11 B 1277).

⁷⁴³ **BOA, A. MKT. UM.**, 423/70, (11 S 1277).

⁷⁴⁴ **BOA, DH. MKT.**, 1566/66, (16 Ra 1306).; 7 Nisan 1920 tarihli belgede ise 2 sene önce evlendiği Ali Efendi'nin 6 ay önce kendisini terkle, Eskişehir'de polisliğe başlayıp nafaka göndermediğinden şikayetle mahkemece nafaka ödeme yükümlülüğü getiren Fatma Hanım, kocasının nafakayı ödememesinin yanı sıra başka bir kadınla evlendiği haberini alınca her şeye muhtaç bir halde sokak ortasında bırakılmış olduğundan talakının iadesi karşılığında nikah bedeli vs. hukukundan vazgeçeceğine dair arzuhal vermiştir. Bkz. **BOA, DH. EUM. MEM.**, 116/5, (4 Ş 1338).; 18 Temmuz 1903 tarihli belgede de kendisini tatlik ve nafaka tayin etmeksizin memleketi olan Ankara'ya firar eden kocası muhtedi Nuri'nin celb edilerek ya geçiminin temin ettirilmesi yahut bütün haklarından vazgeçeceğini belirterek boşanmasının sağlanması hususunda Çarşamba Cebecibaşı mahallesinden Zenciye Mahire imzasıyla arzuhal verildiği görülmektedir. Bkz. **BOA, DH. MKT.**, 683/15, (11/M/1321).

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı hükümeti de kocaların eşlerini yanlarına almak istedikleri ve bunun için yol parası gönderdikleri gibi ifadelere pek itibar etmemiştir. Konuyla ilgili olarak gayrimüslimlere ait şu belge oldukça güzel bir örnek teşkil etmektedir. 20 Haziran 1309 (2 Temmuz 1893) tarihli bu belgeye göre Edirne’de oturan Klara binti Necor kendisini çocuğuyla nafakasız olarak terk ederek Şumnu’ya savuşmuş olan kocası Tenekeci Mişon’un ya nafaka vermesi yahut kendisini boşadığına dair talakname göndermesi hakkında arzuhal vermiştir. Mişon bu arzuhale karısını boşamadığı ve karısı Şumnu’ya gelipte birlikte yaşamadığı sürece ona para gönderemeyeceği cevabını vermiştir. Ayrıca karısının Şumnu’ya gelmesi için bir sarrafa ihtiyaten beş adet Fransız altını bıraktığını ifade etmiştir. Fakat bunca zamandan beri karısını çocuğuyla beraber nafakasız olarak terk ederek sefalette bırakmak gibi vicdana sığmayan davranış sergileyen Mişon’un, ailesiyle birlikte yaşamak istediği yönünde verdiği ifadesi, kendisini hükümete karşı haklı göstermek için almış olduğu bir tedbir olarak yorumlanarak, Klara ile çocuğunun Mişon’un yanına gönderilmesi durumunda onların Mişon’un zulmünden mağdur olacakları nedeniyle Klara’nın birden bire firar eden kocasına teslim edilmesinin ancak aralarında “*hüsnü muaşeretin*” olduğuna dair hahamhanece kanaate varılması üzerine yapılması gerektiği bunun ise karı-kocanın hahamhanede yüz yüze gelmelerine bağlı olduğu belirtilerek ya Klara’nın Mişon’a teslim edilmesi yahut başka bir çare bulmak üzere Mişon’un Dersaadet hahamhanesine gelmesine karar verilmiştir⁷⁴⁵. Konuyla ilgili olarak 10 Şubat 1861 tarihli belgede de kocası Obur oğlu Mehmed’in 16 sene önce kendisini 2 çocuğuyla nafakasız bir şekilde terk edip gittiği Kastamonu’da ikinci bir evlilik yaparak kendisine bir akçe göndermemesinden şikâyet eden karısı Zekiye Hanım’ın 16 yıldır biriken nafakasının tahsili aksi halde boşanmanın sağlanmasını istediği arzuhali üzerine, kadınların nafaka ve idarelerinin kocalarının üzerlerine olması ve nafakasız bırakılan müddetin kanunlara aykırı bulunması nedeniyle Obur oğlu Mehmed’in buldurularak gereğinin yapılmasına karar verildiği görülmektedir⁷⁴⁶.

Burada kayda değer noktalardan bir diğeri de kocalarının bulunduğu yere gitmeyen kadınlara Osmanlı Devleti’nin herhangi bir baskıda bulunmayıp, kararı onların iradelerine bırakmış olmasıdır. Muhtemelen Osmanlı görevlileri kadınlar eşlerinin yanına gitmek istemiyorsa geçerli bir sebeplerinin olduğunu düşünmüşlerdi. Mesela Kürdistan valisine gönderilen tarihsiz bir belgede Hakkarili Nurullah Bey’in Van’da bulunan eşinin Girit’e

⁷⁴⁵ BOA, DH. MKT., 86/22, (27 Ca 1311).

⁷⁴⁶ BOA, A. MKT. DV., 182/19, (29 B 1277).

celbi hususu karısına bildirildiğinde karısının buna razı olmadığı görülmektedir. Fakat Nurullah Bey de hanımından hoşnut olup tatlik edemeyeceğini ve karısı gelmediği takdirde infak ve eksasına itina edeceğini ifade etmiştir⁷⁴⁷. Milas kazasında Ayşe binti Mehmed ise kocası Hüseyin'i dava ederek 3 aydan beri kendisine bakmayıp nafakasız olarak evinden kovduğunu belirterek nafaka talep ettiğinde, Hüseyin karyesinde harman vs. hizmetiyle uğraştığından karısı eğer karyesine gelirse ona bakacağını belirtmiş ise de Ayşe Hanım'ın şehirden karyeye gidemeyeceği cevabı üzerine Ayşe Hanıma nafaka verilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁴⁸.

Ancak eşleri yanına gelmeyen kocalardan bazıları bu durumdan şikâyetçi olarak ödemeleri gereken nafakayı vermekten vazgeçmişlerdir. Mesela 16 Aralık 1891 tarihli kayıta Mardin'in Şehidi'ye mahallesi bakkal esnafından Abdülaziz bin Esad Halabe ed-Decac, 9 saatlik mesafede bulunan Nusaybin kazasına giderken Babü's-Sor mahallesinde oturan karısı Naime binti Mustafa'nın talebi üzerine ona nafaka ödediğini fakat artık Naime'yi Nusaybin'deki evine yerleştirmek istediğini, ne var ki Naime'nin buna yanaşmadığı gibi kendisine kadınlık da yapmadığını belirterek ödediği nafakanın durdurularak kendisine itaat etmesi hususunda Naime'ye tembihte bulunulmasını istemiştir. Naime'nin vekili, Abdülaziz'in müvekkiline 150 kuruş mehir borcu olduğunu ve bu borç ödenmedikçe müvekkilenin nafakasını kesmeye hakkı olmayacağını söylemiş ise de Abdülaziz bu iddiayı inkar etmiştir⁷⁴⁹. Bunu erkeklerin kendilerine “kadınlık vazifesini” yerine getirmeyen eşlerine gereksiz masrafta bulunmak istememeleri, kadınları ekonomik sıkıntıya düşürerek onları ya yanlarına getirmeye yahut muhâla'a yoluyla boşamaya mecbur ettikleri şeklinde yorumlamak sanırız yanlış olmaz. Çünkü kadınlar arzuhallerinde ayağı bağlı ve zaruret içinde kaldıklarını belirterek nafakaları tahsis edilmediği durumda boşanmalarının sağlanmasını istemişlerdir⁷⁵⁰.

⁷⁴⁷ BOA, A. MKT. UM., 23/33, (11/N/1266).

⁷⁴⁸ 149 Numaralı Marmaris Şeriye Sicili, Sayfa No: 110, Belge No: 17, (7 Cemaziyelevvel 1326).

⁷⁴⁹ 183 Numaralı Mardin Şer'iyye Sicili, Belge No: Yok, Sayfa No: 70, (14 Cemaziyelevvel 1309/16 Aralık 1891).; Kankal, A., Özçoşar, İ., Güneş, H. H., Gürhan, V. (2007). 183 Nolu Mardin Şer'iyye Sicili Belge Özetleri ve Mardin, s. 50.

⁷⁵⁰ 10 Mayıs 1326 tarihinde Refahiye kazası kaymakamlığına gönderilen yazıda Kasımpaşa'dan Üftade Hanım kendisini terk ederek Erzurum'un Refahiye kazasına giden kocası Süleyman bin Mahmud'tan şikayetle “cariyeleri fakire bikesülhal zarurette ayağı bağlı şaşırıp kalmış olduğumdan lütfen ve merhameten merkumun hükümet-i seniyye marifeti ile derdest edilüb Dersaadet'e uğraması ve cariyelerinin şu çaresiz sefalet ve zarurettten halasım hususuna inayet buyrulması” diyordu. Bkz. BOA, DH. EUM. THR., 38/44, (18/C/1328).

Burada yeri gelmişken başka şehre taşınan kocaların eşlerinin de yanlarına gelmesi yönündeki davetlerine eşlerinin icabet etmemesi durumunda kadınların nafaka haklarının sakıt olup olmayacağı konusuna değinmekte fayda var. İslam hukukunda evliliğin hükümlerinden biri de kadının kocasının ikamet ettiği yer ve evde ikamet etmesidir. İş veya tayin gibi sebeplerle evlendikleri yerden ayrılmaları gerektiğinde kadının kocasının yanında bulunma zorunluluğu vardır. Ancak başka bir şehre veya mahalleye taşınmak kadın için risk taşırsa bu hüküm uygulanmayabilir⁷⁵¹. Bu nedenle mehrini almış olan bir kadın kocasının başka bir yere yerleşme davetini kabul etmediği takdirde nafaka hakkından mahrum olmaktadır. Fakat kocanın gittiği yer bir ecnebi memleket ise karısı oraya gitmeye mecbur olmadığından gitmemesi durumunda nafaka hakkı sakıt olmayıp kocanın bu nafakayı ödemesi gerekmektedir. Mesela 22 Haziran 1912 tarihli belgeye göre Bükreş'teki Bozneşni isimli demir fabrikasında kapıcılık yapan İbrahim Ağa'nın karısı Seher Hanıma nafaka göndermemesi nedeniyle karısına nafaka göndermesi Bükreş şehbenderliği aracılığıyla İbrahim Ağa'ya bildirildiğinde, o, karısını defalarca yanına getirmek istediğini fakat karısının gelmekten kaçındığını, eğer karısı Bükreş'e gelirse geçimini temin edeceğini ayrıca yol masrafını da ödeyeceğini fakat aylık 150 kuruş olan nafakayı ödeyemeyeceğini ifade etmiştir. Seher Hanım, kocasının nafakayı ödememekteki ısrarı üzerine kocasının hapsini istediğinde ise,

Mihrini ahz etmiş olan zevcenin birlikte ikamet zımında zevci tarafından vuku' bulan davete icabet etmesi ve adem-i icabeti halinde teşevvüzün tahkikine mebni nafakadan sakat olacağı tabii ise de zevc bir memleket-i ecnebiyede bulunarak zevcesini oraya davet ettiği takdirde zevce buna icabete mecbur olmayub binaenaleyh adem-i icabetinden dolayı naşında ad olunamaz ve zevci üzerine nafakası vacib olur⁷⁵²

denilerek icra memuriyetince İbrahim Ağa'nın hapsine karar verilmiştir. Ne var ki İbrahim Ağa'nın Romanya'da olması ve Romanya'daki saltanat-ı seniyye şehbenderlerinin orada bulunan Osmanlı vatandaşları üzerinde kaza haklarının bulunmaması nedeniyle haps edilmesi mümkün olmayan İbrahim Ağa'nın Osmanlı'da eğer emvali ve emlakı var ise onlara müracaat edilmesine karar verilmiştir⁷⁵³. Bu durum da Osmanlı Devleti'nin yine kadınların mağduriyetlerini giderme çalışmalarına bir örnek teşkil etmektedir.

⁷⁵¹ Kaya, *a.g.m.*, s. 91.

⁷⁵² BOA, HR. HMŞ. İŞO., 19/9, (7 Ar 1334).

⁷⁵³ BOA, HR. HMŞ. İŞO., 19/9, (7 Ar 1334).

Terk edilen kadınların arzuahalleri üzerine Osman Devleti'nin ilgili makamlara gönderdiği yazılarda dikkat çekici hususlardan bir diğeri “*icab-ı şer'isinin icrası*” denilmesidir. Gereğinin ne olduğu konusu her belgede açıkça belirtilmemekle beraber, kastedilen şeyin kocanın karısının yanına dönmemesi yahut nafakasını temin etmemesi durumunda ona karısını boşamasının teklif edilmesinin olduğunu söylemek sanırız yanlış olmaz⁷⁵⁴. Çünkü belgelerde kadınların bu şekilde madur edilmesinin caiz olmadığı belirtilmiştir⁷⁵⁵. Mesela kocası kalafatçı İbrahim'in bir, iki senedir Kale-i Sultaniye'de iskan etmekte olup hiç para göndermemesi nedeniyle zarurette kaldığından bahsederek “*...mahalli mezbur zabıtı ve hakimi marifeyiyle nafaka-i şer'ii tahsil olunarak irsali yahut ayağının bağını kat' etmesi niyazım babında emr u ferman*” diyen Rukiye Hanım'ın 10 Cemaziyelahir 1264 (14 Mayıs 1848) tarihli arzuhali üzerine Biga mutasarrıflığına gönderilen yazıda, İbrahim'in buldurularak durumu nispetinde karısının nafaka ve eksasını karşılamasının açık ve kesin bir dille tembih edilmesi, bunu kabul etmediği takdirde “*icab-ı şer'*”isinin yapılarak mehr-i müeccel ve nafakasının tahsil edilip boşanma ilamının gönderilmesi söylenmiştir⁷⁵⁶.

Çocuğuyla nafakasız olarak terk edilen bir kadının arzuhali üzerine kocasına gönderilen yazıda ise bu durum şöyle ifade edilmiştir:

Halileniz Sebeci Hanım'ın takdim eylediği müzekkerede mütevellid bir nefer sağıre mahdumunuz ile kendisini burada bila maaş bıraktığınızdan ve şimdiye kadar bir akçe harçlık göndermeyib ara sıra yalnız mektub gönderdiğinizden ve kendisi burada zaruret ve sefalet çekmekte olduğundan mahsus-ı maaşınızdan 500 guruşunun tarafına tahsisi veyahut tatlik ettirilmesini istid'a etmiş ve taife-i nisa acezeden olarak infak ve idareleri zevcleri üzerine lazımeden olduğu halde mumaileyhanın iş bu inhası sahih ise çirkin görünmüş olmağla ber vechi istid'a mumaileyhanın infak ve idaresine bakılması veya

⁷⁵⁴ 4 sene önce Tırnovi'deki emlakını satmak üzere Tırnovi'ye giderek geri dönmeyen Nesib Beyzade Raşit Bey'in geride bir küçük çocuğuyla beraber bıraktığı karısı Fatma Hanım'ın arzuhali üzerine gönderilen yazıda Nesib Bey'in bu davranışı insanlığa ve hamiyete aykırı bulunarak karısının yanına uğraması, eğer gelmezse karısının nafakasını temin etmesi aksi halde boşandırılması için gereğinin yapılması belirtilmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT.**, 1625/100, (04/L/1306).; **BOA, DH. MKT.**, 1448/10, (29/Z/1304).; Kocası Ekinli Mustafa'nın başka yere gidip harçlık göndermemesi nedeniyle çocuklarının zarurette olduğunu belirterek mehrini ve nafakasını rızasıyla terk edeceğini ifade ederek kocasından boşanmasının sağlanmasını, bu olmadığı takdirde kocasının Dersaadet'e getirilmesini isteyen F. Zehra Hatun'un arzuhali üzerine Mustafa'ya ya ailesini infak etmesinin tembih edilmesi ya da gereken icabının yapılacağı belirtilmiştir. Bkz. **BOA, A. MKT. DV.**, 42/93, (04/Z/1267).; 13 Rebiülahir 1307 (7 Aralık 1889) tarihli belgede ise Trabzonlu olup 6 seneden beri Trabzon'daki karısını nafakasız olarak terk ederek Mısır'a gitmiş olan Yusuf Şemseddin'in bulunmasına dair karısının verdiği arzuhal üzerine Yusuf Şemseddin'in Mısır'da bulunmadığının Trabzon vilayetine bildirildiği ve buna cevaben alınan yazıda Yusuf Şemseddin'in Kahire'de Özbekiye civarındaki Ermeni kahvehanesinde olduğunun haber alındığı belirtilerek Yusuf Şemseddin'in buldurularak karısı için münasip miktarda nafaka vermesinin yahut “*muamele-i tatlikiyyenin icrası*”nın bildirilmesinin, şayet vefat etmiş ise bunun da araştırılması ifade edilmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT.**, 1679/108, (13/R/1307).

⁷⁵⁵ **BOA, DH. MKT.**, 1951/117, (24/L/1309).; **BOA, AM. MKT. DV.**, 37/33, (04/Ş/1267).

⁷⁵⁶ **BOA, A. MKT. DV.**, 8/51, (11/C/1264).

*kaçacak olduğunuz halde kendüsü de zaruretden halâs olmak üzere icabı şer'inin icrası ve keyfiyetin işarı*⁷⁵⁷.

Başka bir belgede ise kocanın üç seçenektan birisini yapmaya zorlanması yönünde karar verildiği görülmektedir. Bu üç seçenek ise ya ailesini yanına alması, ya ailesinin yanına gelmesi ya da karısını boşamak olarak ifade edilmiştir⁷⁵⁸.

Bu iddiamı kuvvetlendiren diğer bir şey ise kocaları tarafından terk edilip, nafakaları temin edilmeyen kadınların bu konuda verdikleri arzuhaller doğrultusunda⁷⁵⁹, Osmanlı Devleti'nin uygulamada Hanefi mezhebinin dışına çıkarak kocalara eşlerini boşamaları teklifinde bulunduktan⁷⁶⁰ sonra boşanmaya hükm etmesidir. Mesela kocası Mahmud'un 14 sene önce kendisini "ayağının bağı" ile terk ederek Sivas sancağının Taşev kazasına gittiğini anlatan Zeliha Hanım'ın arzuhali üzerine Mahmud boşanmayı kabul etmiştir⁷⁶¹. Benzer şekilde Edirne vilayetine gönderilen bir yazıda da 6 yıl önce Bulgaristan'a kaçarak Lofçe kazasında tekrar evlenmiş olan kocası Çolak Hasan'ın buldurulmasını yahut kendisini boşamasını isteyen Hayrabolu kazasından Fatma Hatun tarafından verilen 7 Ağustos 1315 (19 Ağustos 1899) tarihli arzuhal üzerine gereğinin yapılması için Bulgaristan komiserliğine gönderilen yazıya alınan cevapta Çolak Hasan'ın karısı Fatma Hanım'ı Lofçe müftüsü huzurunda boşadığı ve talaknamenin gönderildiği belirtilerek boşanma işleminin yapıldığı haber

⁷⁵⁷ BOA, A. MKT. DV., 45/67, (12/M/1268).

⁷⁵⁸ BOA, DH. MKT., 1067/56, (17 S 1324).; Ek-16.

⁷⁵⁹ 1270 (1853/1854) tarihli bir belgede kocası Mehmet'in 2-3 sene önce Mısır'a savışıp orada Miskin adlı mahalde kaşıkçılık yaptığını fakat kendisinin sefalette olduğunu anlatan Zeliha Hanım'ın arzuhali üzerine Mehmet'in karısını boşaması için Mısır valisine hitaben emirname gönderilmesi istenmiştir. Bkz. BOA, A. DVN., 98/50, (Hicri: 1270).

⁷⁶⁰ Bazen kocanın karısının yanına dönmesi ya da yanına alınmasına gerek duyulmadan bile boşanmaya hükm edilmiştir. Mesela Fransa halkından olup Strasburg'da ikamet eden Semrir isimli bir sarrafın oğlunun birkaç sene önce İstanbul'a geldiğinde İslam dinine girerek evlendiği Hanife isimli Müslüman kadını daha sonra terk edip gaybubet etmesi üzerine Semrir'in buldurularak birkaç Müslüman önünde tatlik ve tefrik ettirilerek ilgili yazının gönderilmesi istenmiştir. Bkz. BOA, HAT., 250/14175.

⁷⁶¹ BOA, A. MKT. DV., 34/65, (09/C/1267).

verilmiştir⁷⁶². Ayrıca bu boşanmalardan sonra talakname hücceti⁷⁶³ ile eğer varsa geriye dönük mehir ve nafaka borcunun alınmasına da dikkat edilmiştir⁷⁶⁴.

Tabi burada bazı kocaların talak yetkisi kendi ellerinde bulunduğu için eşlerini boşamaya zorlanamayacakları yönünde cevap verdiğini de belirtmeliyiz. Mesela Zeliha Hanım ile küçük çocuğunu nafakasız bir şekilde terk ederek memleketine “savışmış” olan Balçık kazasının Emirler karyesinden Hacı İsmail oğlu Mustafa’ya karısı ile çocuğunun 7 senedir biriken nafakalarını ödeyip bundan sonra da düzenli nafaka vermesi ve eğer bunu yapmaz ise Zeliha Hanıma bir talakname göndermeye mecbur olduğuna dair gönderilen yazıya gelen cevapta Mustafa eşini ve çocuğunu asla terk etmeyip tekrar döner ümidiyle yol harcırahlarını vererek onları İstanbul’a gönderdiğini, hatta dönmeye için Zeliha Hanıma altmış frank gönderdiğini ifade edip “...bir kimseyi zevcesini tatlike icbar edebilecek hiçbir kanun mevcud olmadığını ve kavanin-i şer’iyye mucebince bilakis bir kadın zevci nezdine giderek onunla birlikte ikamete mecbur olduğunu...” söylemiştir. Ayrıca eşini boşamayacağı fakat eşi yanına gelir ise bunun için kendisine para göndermeye hazır olduğunu belirtmiştir⁷⁶⁵. Mustafa’nın bu cevabı üzerine gönderilen başka bir yazıda “...mumaileyhanın zevci nezdine azimetden ve zevcinin dahi kendisini idareden imtina’ göstermeleri cihetiyle artık bu işe bir nihayet verilerek müracaatın önü alınması lazımeden bulunmuş olmağla...” denilerek

⁷⁶² **BOA, DH. MKT.**, 2262/147, (23 C 1317).; Benzer şekilde 28 Rebiülahir 1317 (5 Eylül 1899) tarihinde Hüdavendigar vilayetine gönderilen yazıda kocası Aziz’in kendisini nafakasız olarak terk ederek Ruscuk dava vekillerinden Şeko’nun yanında tercümanlık yapmakta olduğunu anlatan Bursa’nın Ruscuk mahallesinden Ümmü Gülsüm Hanım’ın kocasının celbi yahut “şer’i muamelenin” yapılmasına dair verdiği arzuhal üzerine Aziz’in karısını boşadığına dair Ruscuk müftülüğü vekaletinden yazı gönderilmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT.**, 2242/113, (28/R/1317).

⁷⁶³ Şahit bulundurulmasına da dikkat edilmiştir: “Nefs-i Bağdat muaccelat nezareti ketebesinden ve Arapgir muhacirlerinden Çekmezade Ali Bey’in oğlu Mehmed Efendi on iki seneden beri Der-aliye’de bulunan zevcesi Vahide nam hatunu yüzü üzerinde bırakıp savışmış olduğundan kendisine vareste-i kayd-ı zaruret olacak mertebe maaş tahsisi ve olmadığı takdirde tatlike hususunu natik-i makam-i celili sadaretpenahiden bir küt’a emir name-i sami istar ve tıyyar buyurulmuş idi anın üzerine tatlike dair bir küt’a hüccet-i şer’iyye gönderilmiş ise de mezmununa mütedair iki şahid ve bir vekil olmadıkça icab-ı şer’isi icra olunamayacağından hüccet-i şer’iyye-i mezkurenin mezmununa lazım gelen şahidin adilin ile vekalet maddesi deraliyyeye geldikleri vuku’unda hüsn-i tesviyesiyle zevcesi bi-çarenin kurtarılması hususuna dair te’kidi havi bir küt’a emir name-i cenabı sadaretpenahi istar ve ihsan buyurulması babında emr ü ferman hazret-i men leh’ül emrindir”. Bkz. **BOA, A. MKT. UM.**, 458/14, (16/Ş/1277).; Benzer şekilde 13 Zilkaade 1306 (11 Temmuz 1889) tarihinde Yanya vilayetine gönderilen yazıda Kuleli Burga sakinlerinden Cevriye Hatun’un Zağra-i Atik kasabasında bulunan kocası Salih tarafından ya nafakasının temin edilmesi yahut tatlik ettirilmesi talebi üzerine Salih’in karısını boşadığına dair i’lamı göndermesi istenmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT.**, 1636/87, (13/Za/1306).

⁷⁶⁴ İstanbul’dan Muhsine Hatun’un kocası Yusuf Efendi’nin Rumeli ordusu cerrahlığına tayin olunması üzerine ya nafakasının temini yahut boşanmasının sağlanması yönündeki arzuhalı üzerine, Yusuf karısını boşamış ise de boşadığına dair gerekli olan ilamı göndermemesi nedeniyle Yusuf’a talaknameyi göndermesi ve 5 seneden beri ödemediği nafaka ile mehir borcunu ödemesi yönünde tembihte bulunulmuştur. Bkz. **BOA, A. MKT. DV.**, 124/93, (23/B/1274).; Benzer belgeler için Bkz. **BOA, DH. MKT.**, 1966/87, (02/Z/1309).; **BOA, A. MKT. DV.**, 33/52, (28/R/1267).

⁷⁶⁵ **BOA, DH. MKT.**, 70/49, (17/Za/1311).

boşanma işleminin hemen gerçekleştirilip talaknamenin gönderilmesi istenmiştir⁷⁶⁶. Fakat hala bir netice alınamaması üzerine 22 Mayıs 1894 tarihinde gönderilen yazıda eğer Mustafa'nın gönderdiği yol parası karısının eline gerçekten ulaşmış ise de, Mustafa 7 seneden beri karısının ve çocuğunun nafakasını karşılamayıp onları sefil bir halde bıraktığı için gönderilen üç Fransız lirasının 7 seneden beri biriken nafakaya sayılarak bundan sonra da düzenli olarak nafaka ödemesine karar verilmiştir⁷⁶⁷. Aynı şekilde Ekim 1891 tarihli belgede de kocası İsmail oğlu Kerim Hoca'nın Dahl vilayetinde Kirmasti kazasında yeniden evlendiğini haber alan Beyzade Hanım'ın boşanmayı talep ettiği dilekçesine cevaben gelen yazıda, İsmailoğlu Kerim Hoca'nın “...mezbureyi tatlik etmeyi suret-i kat'ide red eylediği ve tatlik maddesi ise şer'an merkurumun rızasına mütevekkîf bulunduğu...” belirtilmiştir⁷⁶⁸. Yukarıda boşanmayı kabul etmeyen koca karşısında yetkililerin nafaka bağlanmasına hükmettiklerine dair belge, bütün zorlamalara rağmen bazı kocaların inatla boşamaya yanaşmadığını yani yeni bir aile hukuku ihtiyacını koymaktadır.

Bunun yanında Osmanlı Devleti hem eşlerini yanına almayan hem de onlara nafaka göndermediği gibi boşanmaya da yanaşmayan bu gibi kocaları celb edip⁷⁶⁹ eşlerinin yanına getirmiş ve belgelerden anlaşıldığı kadarıyla boşanma işleminin yapılmasını sağlamıştır⁷⁷⁰. Nitekim M. A. Aydın ve onun çalışmalarından faydalanan araştırmacılar da kocanın karısını boşamayı reddettiği bazı hallerde kadının hukuken sahip olmadığı boşanma imkanını fiilen elde ettiğini, bütün çabalarına rağmen kocaları tarafından boşanmayan yani yerel mahkemelerde sorununu çözemeyen kadınların Divan-ı Hümayun'a başvurarak padişah divanının manevi ağırlığıyla kocaların talaka veya muhâla'aya razı olmalarının sağlandığını, yahut divan tarafından fiili bir durum yaratılarak kocaların boşanmaya zorlandığını ifade

⁷⁶⁶ BOA, DH. MKT., 1951/70, (22/L/1309).; BOA, DH. MKT., 1934/118, (22/Ş/1309).

⁷⁶⁷ BOA, DH. MKT., 70/49, (17/Za/1311).

⁷⁶⁸ BOA, DH. MKT., 1882/33, (20 Rebiülevvel 1309/24 Ekim 1891).; Ek-17.

⁷⁶⁹ 29 Eylül 1913 tarihli bir belgede zevciyyet, talak ve nafaka davalarında davete icabet etmeyen kişilerin polis tarafından cebren mahkemeye getirilmelerinin caiz olduğu belirtilmiştir. Bkz. BOA, DH. EUM. MTK., 7/38, (27/L/1331).

⁷⁷⁰ Mesela 6 sene önce evlendiği kocasının kendisi ile küçük kızını nafakasız olarak terk etmesi nedeniyle zarurette kaldığını belirten Fatma Hatun'un, Manastır'da bulunan kocası Tokatlı Çerkez oğlu Hüseyin'in yanına getirilmesi yönünde verdiği arzuhalı üzerine Rumeli mutasarrıflığına gönderilen yazıda “...taife nisa acezeden olarak infak ve eksaları zevcleri üzerine bulunmuş olmağla...” denilerek durumun kocaya ifade edilip durumuna göre nafaka tahsis etmesi aksi halde ihzâr olunmak üzere karısının bulunduğu yere gelmesi istenmiştir. Bkz. BOA, A. MKT. DV., 41/46, (11/Za/1267).; Ayrıca Fatma Hanım'ın kocasının ardından İstanbul'a gittiğini fakat kocasının yine kaçıp nafaka vermemesi nedeniyle artık babasının yanında kalacağını belirterek nikah ve nafakasından feragat edip boşanmak istemesi üzerine Hüseyin'in buldurularak gereğinin yapılabilmesi için Sivas mutasarrıflığına yazı gönderilmiştir. Bkz. BOA, A. MKT. UM., 15/65, (08/B/1266).

etmişlerdir⁷⁷¹. Benzer şekilde C. White 1845’de yayımlanan seyahatnamesinde İstanbulda 3 yıl boyunca yaptığı gözlemlerine dayanarak Osmanlı toplumunda kadınlara boşanmak için mahkemeye gitme yetkisi verildiğinden bunun kanun ve devletin başı olan sultan tarafından da kabul gören bir hak olduğundan bahsetmiştir⁷⁷². Mesela 17 Recep 1264 (19 Haziran 1848) tarihli belgeye göre Kütahya sancağının Çal kazasına bağlı Üç Kuyu karyesinden Mustafa Çavuş’un Asakir-i Bahriye-i Şahane’de iken nikahlandığı eşini, askeriyeden çıkarılınca, beş sene önce nafakasız bırakması nedeniyle kayınvalidesi ya Mustafa’nın İstanbul’a celbi yahut eşinin infak ve eksası için harçlık göndermesi hususunda arzuhal vermiştir. Bu arzuhal üzerine durumun bildirildiği Mustafa Çavuş eşinin nafakasını karşılamaya gücünün yetmediğini belirtmiş ise de yanına zabtiyeden bir memur verilerek İstanbul’a karısının yanına gönderilmesi yönünde karar verilmiştir⁷⁷³. Belgenin devamında ise 4 Şaban 1264 (6 Temmuz 1848) tarihinde Mustafa’nın İstanbul’a geldiği ve oradaki sorgulamasında kendi rızası ile eşini boşayacağını beyan ettiği ve tarafların huzur-ı şer’i şerife giderek orada Mustafa’nın eşini boşadığı ve birbirlerinin mallarını ibra ettikleri anlatılmaktadır⁷⁷⁴. Başka bir belgede ise kocası Deli Bekir oğlu Şaban’ın 6 sene önce kendisini nafakasız olarak terk etmesi ve kayınvalidesinin de kendisini evinden kovması üzerine kocasının ya idaresine bakması yahut boşaması yönünde 3 Kanunusani 1325 (16 Ocak 1910) tarihinde Tophane’den Mehmed Nuri kızı Munire Hanım’ın verdiği arzuhal üzerine Deli Bekir oğlu Şaban celb edilerek Münire Hanımı boşadığına dair iki şahidin imzasının bulunduğu bir talakname düzenlenerek İstanbul polis müdüriyetine iade edildiği anlaşılmaktadır⁷⁷⁵.

Yukarıdaki zikrettiğimiz belgelere bakarak Osmanlı Devleti’nin karısını terk eden erkekleri eşlerini boşamaya mecbur kıldığı şeklinde bir kanıya varmakla beraber önceliğin bu olmadığına dikkat etmemiz gerek. Çünkü Osmanlı Devleti kocanın ailesinin nafakasını temin etmemesi durumunda kadının ve eğer varsa çocukların mağduriyetini gidermek amacıyla kocayı boşanmaya zorlamıştır. Aksi halde öncelikli olarak aile birliğinin devam etmesi yönünde çaba sarf edilmiştir. Bununla ilgili olarak 25 Kanunusani 1325 (7 Şubat 1910) tarihli belgede kocası tarafından terk edilip geçimi sağlanmayan bir kadının kocasından ya idaresine bakmasını yahut kendisini boşamasını talep etmesi üzerine, celb edilen kocaya ilk olarak bir kadının öyle perişan halde bırakılmasının uygun olmayacağı

⁷⁷¹Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, s. 170.; Aydın, *Osmanlı Hukukunda Kazâî...*, s. 7-8.; Akyılmaz, *Osmanlı Aile Hukukunda...*, s. 370.; Sancar, *Osmanlı Kadını Efsane...*, s. 140.

⁷⁷²Akman, *a.g.e.*, s. 106-107.

⁷⁷³BOA, A. MKT., 137/84, (04/Ş/1264).

⁷⁷⁴BOA, A. MKT., 137/84, (04/Ş/1264).

⁷⁷⁵BOA, DH. EUM. THR., 24/54, (29/M/1328).

yönünde nasihatte ve tembihte bulunulduğu fakat bunun iyi bir tesir bırakmayarak kocanın boşanma yönünde karar verdiği anlatılmaktadır⁷⁷⁶.

Bu başlık altındaki çalışmada cevap aranılan iki soru daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki eşlerini terk eden kocaların tayin gibi zorunlu bir sebeple mi, yoksa keyfi olarak mı eşlerini bırakıp gittikleri ve eğitim profillerinin ne olduğu idi. Mevcut kayıtlar bu sorulara cevap bulmaya yeterli olmamakla beraber belgelerden yola çıkarak eşlerini bırakarak başka yere giden kocaların ne mesleğe sahip oldukları ve hangi mesleği yapmak için gittiklerini şöyle tespit edebildim: Memur⁷⁷⁷, polis memuru⁷⁷⁸, hamal⁷⁷⁹, külhancı⁷⁸⁰, kaşıkcı⁷⁸¹, kalafatçı⁷⁸², muhallebici⁷⁸³, asker⁷⁸⁴, cerrah⁷⁸⁵, tercüman⁷⁸⁶, işçi⁷⁸⁷, amele⁷⁸⁸, esnaf⁷⁸⁹, tüccar⁷⁹⁰, imam⁷⁹¹, kahveci⁷⁹², katip⁷⁹³, Selanik Osmanlı Tiyatro Müdürlüğü personeli⁷⁹⁴, Mülkiye Kaymakamlığı'ndan emekli⁷⁹⁵. Bir de sebebi bilinmeksizin memleketine firar edenler olmuştur⁷⁹⁶.

Diğer cevabını aradığım soru ise kadınların kendilerini terk eden eşlerini ne kadar süredir beklemek zorunda kaldıklarıdır. Terk edilen kadınların ya geçimlerinin temin edilmesi yahut boşandırılmalarının sağlanması hususunda verdikleri arzuhallere baktığımızda kadınların bu müracaatlarını terk edilmelerinin üzerinden 1 ila 17 yıl arasında değişen bir süre içinde

⁷⁷⁶ “Ber muceb-i emr-u iş’âr merkum bi’l-celb lâzım gelen nesâyih ve tembihât ifâ edildi ise de hüsn-i tesir hasıl etmeyüb tatlik ideceğini iddia ettiğinden suret-i talakını mu’ayyen iki şahidin imzasını hâvi yedinden bir varaka alınıb merbut evraka iade kılınmıştır”. Bkz. **BOA, DH. EUM. THR.**, 24/54, (29/M/1328).; **Ek-18**.

⁷⁷⁷ **BOA, A. MKT. DV.**, 45/67, (12/M/1268).

⁷⁷⁸ **BOA, ZB.**, 458/15, (04 Ma 1311).

⁷⁷⁹ **BOA, DH. MKT.**, 1296/24, (19/Ş/1326).

⁷⁸⁰ **BOA, DH. MKT.**, 193/5, (28/C/1311).

⁷⁸¹ **BOA, A. DVN.**, 98/50, (Hicri: 1270).

⁷⁸² **BOA, A. MKT. DV.**, 8/51, (11/C/1264).

⁷⁸³ **BOA, DH. MKT.**, 1067/56, (17 S 1324).

⁷⁸⁴ **BOA, A.MKT.**, 137/84, (04/Ş/1264).; **BOA, DH. MKT.**, 2451/65, (22/L/1318).; **BOA, A. MKT. DV.**, 33/52, (28/R/1267).

⁷⁸⁵ **BOA, A. MKT. DV.**, 124/93, (23/B/1274).

⁷⁸⁶ **BOA, DH. MKT.**, 2242/113, (28/R/1317).

⁷⁸⁷ **BOA, DH. MKT.**, 1737/84, (11/Za/1307).

⁷⁸⁸ **BOA, DH. MKT.**, 1614/5, (07/Ş/1306).

⁷⁸⁹ **BOA, A. MKT. DV.**, 107/80, (24/B/1273).

⁷⁹⁰ **BOA, DH. MKT.**, 1443/118, (15/Z/1304).

⁷⁹¹ **BOA, DH. MKT.**, 1377/28, (12/S/1304).

⁷⁹² **BOA, DH. MKT.**, 878/46, (27/Ca/1322).

⁷⁹³ **BOA, A.MKT. DV.**, 182/22, (29/B/1277).

⁷⁹⁴ **BOA, DH. MKT.**, 369/62, (06/Za/1312).

⁷⁹⁵ **BOA, İ. DH.**, 1256/98612, (Tarih Yok).

⁷⁹⁶ **BOA, DH. EUM. THR.**, 38/44, (18/c/1328).; **BOA, DH.MKT.**, 1878/122, (13/Ra/1309).; **BOA, DH. MKT.**, 683/15, (11/M/1321).; **BOA, A. MKT. MHM.**, 19/82, (03/Ca/1266).; **A. MKT. DV.**, 32/58, (04/R/1267).

yaptıklarını görmekteyiz: 1 sene⁷⁹⁷, 1,5 sene⁷⁹⁸, 2 sene⁷⁹⁹, 2-3 sene⁸⁰⁰, 3 sene⁸⁰¹, 4 sene⁸⁰², 5 sene⁸⁰³, 6 sene⁸⁰⁴, 10 sene⁸⁰⁵, 12 sene⁸⁰⁶, 17 sene⁸⁰⁷. Bu müracaat sürelerinin değişmesi kadınların yeni bir evlilik yapmak istemeleri yahut buna zorunlu hale gelmeleri ile açıklamak sanırız yanlış olmaz. Bunlara kadınların geçen süre zarfında önce şer'i mahkemede çözüm aradıkları, daha önce de arzuhal vermiş, hiç arzuhal verme imkanı olmadan evinde acısını yaşamış olan kadınların olabileceği ihtimallerini de ilave etmeliyiz. Tabi benim ulaşamadığım arzuhaller de olmuştur muhakkak. Ancak bazı belgelerden biliyoruz ki kadınlar ilk başvurularında her zaman için boşanmalarını sağlatamamışlardır. İşte bu durum Osmanlı Devleti her ne kadar Hanefi hukukunun dışına çıkarak kadınların haklarını arayıp onların boşandırılmalarını sağlamış ise de geçen süre zarfında kadınların ne kadar çok yıprandıkları, en güzel yaşlarını ızdırapla geçirdikleri, sefalet içindeki çocuklarının sorumluluklarını da sırtlandıklarını gözönünde bulundurursak Osmanlı'da ki mevcut hukukun ihtiyaçlara cevap vermediğini söylediğimiz için umarım bize ve en önemlisi fazlasıyla acı çekmiş olan bu kadınlara hala haksızlık yapılmaya devam edilmez. Çünkü biz Osmanlı Devleti'nin kadınların haklarını muhafaza etme çabalarına nankörlük etmediğimizi düşünüyoruz.

Burada son olarak kocanın terketmesi gibi olayların sadece Osmanlı toplumuna özgü olmadığını da ifade edelim. Örneğin Batı'da boşanmanın tabu kabul edilmesi nedeniyle ayrılık durumunda bilhassa kadınların haklarını koruyacak düzenlemeler mevcut değildi. Genelde geçimsizlikler erkeğin evi terk etmesi ve kadını maddi manevi anlamda yüzüstü

⁷⁹⁷ BOA, DH. MKT., 1558/105, (23/S/1306).; BOA, DH. MKT., 1878/122, (13/Ra/1309).

⁷⁹⁸ BOA, A. MKT. DV., 45/67, (12/M/1268).

⁷⁹⁹ BOA, DH. MKT., 1296/24, (19/Ş/1326).; BOA, DH. MKT., 369/62, (06/Za/1312).; BOA, DH. MKT., 193/5, (28/C/1311).; BOA, A. MKT. DV., 8/51, (11/C/1264).; BOA, DH. MKT., 1389/5, (06/R/1304).

⁸⁰⁰ BOA, A. DVN., 98/50, (Hicri: 1270).

⁸⁰¹ BOA, DH. MKT., 1966/87, (02/Z/1309).

⁸⁰² BOA, DH. MKT., 1448/10, (29/Z/1304).

⁸⁰³ BOA, A. MKT., 137/84, (04/Ş/1264).; BOA, DH. MKT., 1443/118, (15/Z/1304).; BOA, DH. MKT., 2451/65, (22/L/1318).

⁸⁰⁴ BOA, DH. EUM. THR., 24/54, (29/M/1328).; BOA, A. MKT. UM., 15/65, (08/B/1266).; BOA, DH. MKT., 2262/147, (23 C 1317).; BOA, DH. MKT., 1679/108, (13/R/1307).

⁸⁰⁵ BOA, DH. MKT., 1273/30, (29/C/1326).; BOA, BEO., 240/17985, (04/M/1311).

⁸⁰⁶ BOA, A. MKT. UM., 458/14, (16/Ş/1277).; BOA, A. MKT. DV., 107/80, (24/B/1273).

⁸⁰⁷ 7 Şaban 1306 (8 Nisan 1889) tarihinde Zabtiye Nezareti'ne gönderilen bu yazıya göre 17 sene önce Dersaadet'e gelerek bu süre zarfında karısı Huri Hanım'ın nafakasını temin etmemiş olan Beşiktaş'da Edirne bahçe hanında amelelikle yapan Kasım beyin karısının nafakasını temin etmesi yahut boşamasının sağlanması için Bitlis valiliğinden gelen yazının gönderildiği belirtilmektedir. Bkz. BOA, DH. MKT., 1614/5, (07/Ş/1306).; 17 Şevval 1306 (16 Haziran 1889) tarihinde Bitlis vilayetine gönderilen yazıda Kasım Bey'in sorgulanmasında Huri Hanım'ın yanına gitmek arzusunda olduğunu fakat parasızlıktan gidemediğini fakat bazı kişilerde bulunan alacağını tahsil ettiği anda karısının yanına döneceğini, ayrılmayı kesinlikle düşünmediği cevabını verdiği anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, DH. MKT., 1629/26, (17 L 1306).

bırakmasıyla sonuçlanırdı. Bilhassa alt sınıftan erkeklerin karılarını ve çocuklarını bırakıp gitmeleri oldukça sık görülen bir olaydı. Yetkililer adamı bulabilirler ise kadının masrafları için para almaya çalışırlar ve onu dava edebilirlerdi. Fakat kocanın çoğunlukla ya başka ülkenin ya da İngiltere'nin başka bir yerinde adını değiştirerek yaşamaya devam etmesi nedeniyle bulunması pek mümkün olmazdı. Bazı eşlerde resmi yönden boşanmadan, anlaşmalı olarak eski eşlerinden ayrılıp başkalarıyla yaşamaya başlardı. Bu bilhassa alt sınıftan işçiler için geçerliydi. Ahlaki kurallara ve dine daha bağlı olan burjuva sınıfından birbiriyle geçinemeyenler yahut ayrılmak isteyen eşler boşanmadan ayrı yaşarlardı ve çoğu durumda tam olarak boşanma anlamına gelmeyen kanuni ayrılık belgesi alırlardı. Kadın kocasının kendisini terk etmesi durumunda -eşin öldüğünün kanıtlanması dışında- boşanmış olmadığı için yeniden evlenemezdi⁸⁰⁸.

Anlaşılabacağı üzere Osmanlı Devleti kocası tarafından nafakasız olarak terk edilen kadınları kollayarak eşlerinin ya nafakalarını temin etmesi ya da boşaması yönünde bir yol takip etmekle beraber kimi zaman kocaya ulaşılmasında güçlük çekilmesi ve/ya sorunun çözülmesinin hayli zaman alması⁸⁰⁹ nafakanın temin edilmemesi durumunda kadınların boşanabilmesini bir ihtiyaç haline getirmiştir. Tabi sadece nafaka değil başka faktörler de etkili. İşte bu hal müşkil durumdaki kadınların boşanabilmeleri için dolambaçlı bir yol takip edilmesi ve zorlama metodları yerine yeni bir aile hukuku hazırlanmasına duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır. Bu ihtiyaç ilk olarak 1917 tarihli Aile Hukuku Kararnamesi'nin 127. maddesi ile giderildi. Bu maddeye göre arkada evini geçindirecek bir mal bırakmış olsa bile kaybolan, hayatta olup olmadığı hususunda kendisinden bir haber alınamayan kocadan karısı boşanma talebinde bulunabilecekti. Ve hakim normal şartlarda kaybolan için kendisinden

⁸⁰⁸ Akman, *a.g.e.*, s. 116.

⁸⁰⁹ Danimarkalı olup İslam dinine geçen Kolağası Mehmed Refik Ağanın Almanya Hamburg'ta bulunan karısının kendisini boşaması hususunda verdiği arzuhalı üzerine Mehmed Refik Ağa'nın vefat etmiş olduğu ortaya çıkmıştır. Bkz. **BOA, C. AS.**, 888/38183, (11/N/1259).; 22 Şevval 1318 (12 Şubat 1901) tarihinde Yemen vilayetine gönderilen yazıda 5 sene önce İkinci Orduyu Hümayunu'ndan Mehmed Said Efendi ile nikahlandığı halde bu müddet zarfında kendisine para göndermemesi nedeniyle ya nafakasının temini yahut tatliki için gereken şer'i muamelenin yapılmasına dair Hatice Hanım tarafından verilen arzuhal üzerine durumun orduya sorulmasıyla Mehmed Said Efendi'nin 7. Orduyu Hümayun 56. Alayı 3. Taburunun 2. Bölüğü yüzbaşılığına terfian nakil ve tayin kılındığı ve yeni taburuna gittiği cevabı verilmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT.**, 2451/65, (22/L/1318).; 21 Ramazan 1318 (12 Ocak 1901) tarihinde Edirne vilayetine gönderilen yazıda, Rumeli Şarki dahilinde Harmanlı kazasına bağlı Koralan köyünde oturmakta olup boşadığı karısı tarafından aleyhinde açılan boşanma davası nedeniyle muhakeme için celbi gereken Halil bin Osman'ın Koralan köyünde olmadığı gibi Hasköyalan mahallesinde de o isimde bir adam bulunamadığı belirtilmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT.**, 2445/59, (21/N/1318).; 12 Safer 1304 (10 Kasım 1886) tarihinde Karesi vilayetine gönderilen yazıda ise Balıkesir'in Dereköy karyesi imamı Salih Efendi'nin bir çocuğuyla bıraktığı karısı Balçık muhacirlerinden Emine Hanım'ın kocasının bulunması yönünde defalarca yaptığı müracaatlarından bir sonuç alınamadığından bahsedilmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT.**, 1377/28, (12/S/1304).; Benzer belgeler için bkz. **BOA, DH. MKT.**, 1273/30, (29/C/1326).; **BOA, DH. MKT.**, 2195/41, (20/Z/1316).; **BOA, DH. MKT.**, 683/15, (11/M/1321).

haber alınmasından ümit kesildiği andan itibaren 4 yıl, bir muharebede kaybolan için savaşa katılanların ve esirlerin geri dönmelerinden itibaren 1 yıl süre tanımıştı. Bu sürenin bitiminde boşanmaya hükmedilecekti⁸¹⁰.

2.2. Boşanmanın Sonuçları

2.2.1. Eşler Açısından

2.2.1.1. Ertelenmiş Mehrin Tahsili “*Mehr-i Müeccel*”

Evlilik akdinin bir sonucu olarak erkek tarafından evlenen kadına verilen yahut taahhüt edilen paraya veya mala İslam hukukunda “*mehir/mihr*” denilmektedir⁸¹¹. İslam hukukunun kadınlara verdiği en önemli haklardan biri olan mehir benzersiz olmayan fakat alışılmamış bir hukuktur⁸¹². Satışı veya kullanılması yasak olmayan her şey mehir olarak verilebilir. Diğer bir ifadeyle İslam dinine göre yasak olmayan ve belli bir maddi kıymeti olan her şey mehir olabilir. Fetvalarda ev, bahçe, giysi, altından yapılmış ziynet eşyaları, cariyelerin isimleri⁸¹³, kilim, yorgan, yastık, kap-kacak, elbise, keçi, koyun, ev işlerinde kullanılan cariye gibi değişik mehir ödemeleri söz konusu mallar arasında zikredilmektedir. Ayrıca mal ile mübadelesi mümkün olan bir menfaat de mehir olabilmektedir⁸¹⁴.

Mehrin miktarı nikâh akdi esnasında belirtilmişse buna “*mehr-i müsemma*” adı verilir⁸¹⁵. Nikâh mahkeme de kıyılmış ise mehr-i müsemmanın miktarı şeriiye sicili defterine kaydedilmiştir⁸¹⁶. Mesela Trabzon vilayetinin Rize kazasından Ayşe binti Tahir aralarında iyi geçimin olmadığı kocası İsmail Çavuş’tan muhâla’a ile boşanırken mehr-i müsemması olan 300 kuruşu almıştır⁸¹⁷.

⁸¹⁰ Aydın, Osmanlı Hukukunda Kazâî..., s. 11.

⁸¹¹ Yakut, E. (1996). Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi’nin “Fetevâ-yi Ali Efendi” Adlı Fetvâ Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılması. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt Yok (7), s. 299.

⁸¹² Imber, C. (2010). Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah’ın Behcetü’l-Fetâvâ’sında Mehr. *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. (İkinci Baskı) (Editör: Madeline C. Zilfi), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., s. 78.

⁸¹³ Yakut, Şeyhülislâm Çatalcalı..., s. 300.

⁸¹⁴ Bilmen, *a.g.e.*, C 2, s. 115-124.; Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 95.; Ortaylı, Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek..., s. 458.; Ortaylı, Anadolu’da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri, s. 35.

⁸¹⁵ Üçok-Mumcu, s. 75.; Yakut, Şeyhülislâm Çatalcalı..., s. 299.

⁸¹⁶ Aydın, İslam-Osman Aile, s. 103.; Yakut, Şeyhülislâm Çatalcalı..., s. 299.

⁸¹⁷ *1498 Numaralı Rize Şer’iyye Sicili*, Belge No: 99, Sayfa No: 85, (Tarih Yok).; Başaran, *a.g.t.*, s. 133.

Mehir ödeme zamanına göre “*mehr-i mu’accel*” ve “*mehr-i müeccel/muahhar*” olarak ikiye ayrılmaktadır. Erkeğin nikâh akdi anında ya da düğünden önce verdiği mehir kısmına mehir-i muaccel denir ve bu genellikle mehrin üçte birini ya da yarısını kapsar. Mehrin geri kalan kısmına ise mehir-i müeccel denir. Bu kısım ise düğünden sonra, hatta daha ziyade evlilik sona erdiğinde yahut ölüm durumunda ödenmesi gereken mehirdir⁸¹⁸. Fakat kayıtlardan mehir-i muaccelin de her zaman vaktinde ödenmediği anlaşılmaktadır⁸¹⁹. Ödeme şer’i mahkemelerce saptanırdı. Osmanlı şer’i mahkemeleri evlenmeler ve ölümlerle ilgili olarak yapılan bu ödemeleri sürekli olarak saptamışlardır⁸²⁰.

Sicil defterlerine bakıldığında mahkeme huzurunda kıyılan nikâhlarda genellikle kadınlara ait her iki mehrin açık bir şekilde belirtildiği görülmektedir. Bunun yanında mehir-i muaccelin daha çok kadınların gündelik hayatta ihtiyaç duyduğu çeşitli ev eşyalarından oluştuğu, mehir-i müeccelin ise nakit para olarak belirlendiği görülmektedir. 15 Şaban 1308 (24 Nisan 1891) tarihli sicil kaydında Haleb Vilayeti Maraş sancağına mülhak Elbistan kazasına bağlı Küblüce karyesinden Esmâ binti Cuma, Celağî karyesinden olan kocası Hüseyin bin Mehmed’i dava ederek 250 kuruş mehir-i muaccelini istediğinde, Hüseyin 250 kuruşa karşılık Esmâ’nın elbise gibi çeşitli mal ve eşyalar aldığını söylemiş ve bu hususta şahit göstermiştir. Ayrıca kayıta “*örf-i beldeye tevfikân*” elbise ve emtiaların Esmâ’ya teslim edilmesi ve Esmâ’nın da kocasının hanesine gidip hukuk-ı zevciyete riayet etmesi tembih edilmiştir⁸²¹.

Mehrin genel olarak para cinsinden ödenmesi herhangi bir olumsuzluk durumunda kendisini güvende hissetmek isteyen kadınların ellerinin altında hazır para olmasını tercih etmeleriyle açıklanabilir. Bunda malın ve eşyanın değer kaybetmesi, eşyaların kullanılması halinde eskimiş olmaları, anlaşmazlık durumunda yahut mahkemenin yaptığı aramalarda saklanabilecek konumda olmaması gibi nedenler de etkili olmuştur⁸²².

⁸¹⁸ Yakut, Şeyhülislâm Çatalcalı..., s. 299-300.

⁸¹⁹ 16 Rebiülahir 1296 (9 Nisan 1879) tarihli bir kayıta İstanbul Sofiler mahallesinden Emine İfakat binti Ragıb, kocası Mustafa Besim’in mehir-i muaccelini vermeden kendisini duhul ettiğinden şikayetle mehrini vermesi hususunda kocasına tembihte bulunulmasını talep ettiğinde, Mustafa’nın da bunu doğrulaması üzerine, mahkemenin mehrin ödemesine karar verdiği görülmektedir. Bkz. Topal, *a.g.t.*, s. 2.; Kızını boşayan damadından kızının mehir-i muaccel ve müeccelinin alınmasını isteyen Züleyha isimli bir kadının arzuhalinden mehir-i muaccelin vaktinde ödenmediği anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, A. MKT. UM., 229/15, (11 B 1272).

⁸²⁰ Benedict, *a.g.m.*, s. 11.

⁸²¹ 456 Numaralı Elbistan Şer’iyye Sicili, Belge No: 171, Sayfa No: 293, (15 Şaban 1308).; Dağıstanlı, *a.g.t.*, s. 267.

⁸²² Akyüz, *a.g.m.*, s. 219.

Nikâh akdi esnasında mehrin miktarı belirtilmediği yahut üzerinde şüpheye düşüldüğü takdirde aynı sosyal durumdaki⁸²³ kadınların emsallerine ve akranlarına bakılarak bir mehir miktarı tespit edilir. Kadına başka kadınlara verilmekte olan miktarlarda verilen bu mehre “*mehr-i misl*” adı verilmektedir ve daha ziyade kocanın vefatı durumunda terekenin taksiminde başvurulmuş işlemidir⁸²⁴. Bu mehir bizzat mahkeme tarafından kadının nesebi, malı, güzelliği, dindarlığı ve bekâreti göz önüne alınarak tespit edilmiştir. Mahkemede mehr-i misl miktarına uygun tutar belirlenemediği durumda tarafların haklılıklarını şahitlerle ispat etmeleri istenmiş ve ispat eden taraf davayı kazanmıştır. Tüm bu delillerin olmadığı durumlarda ise son çare yemin ettirmek olmuştur⁸²⁵.

Kadının erkekten ayrı olarak mal ve mülk edinme hakkı olduğunu kabul eden İslam hukuku mehri de kadının malı olarak kabul ettiğinden kadın mehrini istediği gibi tasarruf etme hakkına sahiptir. Bu nedenle kadın mehriyle cihaz yapmaya ne kocası ne de ailesi tarafından zorlanamayacağı⁸²⁶ gibi yine anne, baba, kardeş, kocanın mehre müdahalede bulunmaları yasaklanmıştır. Osmanlı mahkemeleri bu anlayışa uygun hareket ederek kadının mehrine el konulması gibi hallerde kadının hakkını aramışlardır⁸²⁷. Mesela Konya’nın Zenburi mahallesinden Şerife binti Ahmet 9 Mart 1902 tarihinde evlendiği kocası Mehmed Çavuş’un mehir olarak verdiği altınları 1 ay önce zorla alarak kendisini talak-ı selase ile boşaması üzerine 29 Mart 1921 tarihinde davacı olduğunda Mehmed Çavuş altınları zorla aldığını inkar etmiş ise de mahkeme kocanın Şerife Hanım’a iddet nafakası ve geçim parası olarak 3.000 kuruş ödemesi yönünde karar vermiştir⁸²⁸.

Bu durum, mehir konusunu kadın lehine düzenleyen İslam hukukunun, erkeğin karısının rızası olmadan mehrine hiçbir şekilde müdahalede bulunamayacağını göstermektedir.

Mehrin bir hüküm olarak konulmasında kadının sosyo-ekonomik açıdan desteklenmesi gibi bir yarar gözetildiğini söyleyebiliriz⁸²⁹. Nitekim daha önce de nafaka ve mehrin ailelerin

⁸²³ Yakut, Şeyhülislâm Çatalcalı..., s. 299

⁸²⁴ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 97.; Ayrıca Ortaylı “*mehr-i misl*” demektedir.

⁸²⁵ Yakut, Şeyhülislâm Çatalcalı..., s. 302-303.

⁸²⁶ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 97

⁸²⁷ Ancak kadın henüz küçükse mehri babası veya diğer velileri teslim alabilir. Evlenecek erkek daha küçük ise mehrin verileceğine velisi kefil olur. Bu gibi durumlarda erkek evlendikten sonra buluşa ermeden ölürse kadın mehrini eşine kefil olan kişiden isteyebilir. Bkz. Yakut, Şeyhülislâm Çatalcalı..., s. 301.

⁸²⁸ Konya Büyükşehir Belediyesi. (2011). *Konya Kadı Sicili 1916-1921 (Kataloglarda Yer Almayan)*, s. 87-88.

⁸²⁹ Bilgin, *a.g.e.*, s. 90-91.; Cinsiyetler arası ilişkileri göz önünde bulunduran C. Imber kaynaklarda mehir ile alakalı hükümleri değerlendirerek İslam hukukunun kadına erkeğin yarısı kadar değer verdiğini ve bu

dağılmasını engelleyerek eşleri bir arada tutan önemli bir fonksiyona sahip şer’i müeyyide olduğunu, keyfi olarak ya da doğrudan karısını boşamak isteyen bir kocanın mehr-i müecceli ödeme yükümlülüğünü ciddi anlamda düşüneceğini, ayrıca eşi ile uyumsuzluk içerisinde olan veya sıkıntılı bir aile hayatı yaşayan kadınların bu problemlerinden kurtulmalarında, yeni bir aile hayatı kurabilmelerinde ve en önemlisi boşanma sonrasındaki sıkıntılı dönemlerini bir nebze de olsa atlatabilmelerinde oldukça işlevsel olduğunu⁸³⁰, Zilfi’nin mehir uygulamasını bilhassa da mehr-i müeccelin muhâla’a seçeneğini boş bir vaat olmaktan kurtardığını⁸³¹, R. C. Jennings’in ise bu uygulamayı “çok iyi bir model” olarak değerlendirdiğini söylemiştir⁸³².

Ancak gelişen şartlar çerçevesinde mehir bu yararından uzaklaşarak, bir sosyal problem olarak görülme bile, ailede kadının aleyhine de gelişmiştir. Bunda da fıkıhın önemli bir rolü olmuştur: Hanefi mezhebine göre mehrin tamamının veya bir kısmının hemen veya daha sonra verilmesinin caiz olup, daha sonra verilecekse kısa veya uzun bir vadeye veya “iki müddet” tabir edilen ölüm ve boşanmaya kadar ertelenebilmesi. Burada esas olan yörede süregelen örf ve adetler olmuştur. Eğer mehrin hemen verilmesi veya ertelenmesi konusunda bir örf veya adet yoksa mehrin hemen verilmesi gerekirdi⁸³³. Konu olduğu gibi fetvalara da yansımıştır. Mesela bir fetvada “mes’ele Hind zevci hayâtta iken mehr-i müeccelin taleb idüib almağa kâdir olur mu? El-Cevâb: Bir diyâr adeti üzere ecel tayin olunmuş değil ise mevttten ve talâktan evvel taleb idemez”⁸³⁴ deniliyordu. Nitekim Osmanlı toplumunda mehrin geciktirilmesi boşanma ya da vefat oluncaya kadar ödenmemesi sık rastlanan bir durumdu. Tereke defterlerinde sık sık müteveffanın borçları arasında karısına olan mehir

hükümlerin kadınların hukuki anlamda erkeklere tabi olduklarının isbatı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İslam hukukunda evlenme ve boşanma ile ilgili hükümlerin kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizliği vurguladığına işaret etmiş ve mevcut kuralları bu görüşü destekleyecek şekilde sunmuştur. Mesela erkek tarafından kadına nafaka ödenmesini kadına verilen bir ayrıcalık olarak değil, kadının kocasının boyunduruğu altında olmasının bir uzantısı olarak görmüştür. Imber’e göre kadına evlilik ve boşanma esnasında mehir ve nafaka ödenmesi kadını bir eşya pozisyonuna sokmuş ve bunların ödenmesi ile erkek kadının cinselliğini satın almıştır. Ancak burada Imber’in kimi durumlarda sadece teoriyi verip Osmanlı toplumundaki alternatif uygulamaları görmediğini belirtmemiz gerek. Mesela Imber teoride kocası tarafından terk edilen kadınların kocalarından boşanmalarının mümkün olmadığını ve Hanefi hukukunun bu duruma izin vermediğini belirtir. Fakat sicillere baktığımızda böyle durumlarda Şafi hukukunun referans alınarak kadınların terk edildikleri kocalarından boşandıklarına dair örnekler olduğunu bilmekteyiz. Bkz. Arğıt, *a.g.m.*, s. 589.; J. Akyüz ise mehrin kadının cinselliğine yönelik olmaktan ziyade nikahın gerçekleşmesi ve toplum gözünde meşrulaşması bakımından kabullenilmiş bir yaşam standartı olarak karşımıza çıktığını söyler. Bkz. Akyüz, *a.g.m.*, s. 228-229.

⁸³⁰ Erten, *a.g.e.*, s. 127-128.; Özbilgen, *a.g.e.*, s. 450.

⁸³¹ Zilfi, *a.g.m.*, s. 293.

⁸³² Erten, *a.g.e.*, s. 122.

⁸³³ Zuhayli, *a.g.e.*, C. 9, s. 220.; Bilgin, *a.g.e.*, s. 89.

⁸³⁴ Bilgin, *a.g.e.*, s. 90.; Kocanın vefatı durumunda mehir terekede önceliği olan alacaklılar arasındaydı. Bkz. Ortaylı, İ. (1980). Anadolu’da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler. *Osmanlı Araştırmaları*. İstanbul, s. 35.; Bilgin, *a.g.e.*, s. 89.

borcu zikredilmiştir⁸³⁵. Yani İslam hukukunun kadına tanımış olduğu mehir hakkı yerleşen örften dolayı mahiyetini tam olarak gerçekleştirememiştir⁸³⁶. Fakat burada mehrin bir kısmının ödenmesinin daha sonraki zamana ertelenmesine bir neden olarak kocanın uzun uzadıya düşünmeden boşanma yoluna gitmemesini sağlama amacının gösterildiğini de belirtelim⁸³⁷.

Bunun yanında teoriye göre kocanın kendi fiiliyle zifaktan ve halvetten önce evliliğe son verdiği hallerde kadın mehrin ancak yarısını⁸³⁸, halvetin gerçekleşmesinden sonra kocanın kusuru sebebiyle evlilik biterse tamamını alabilirdi⁸³⁹. Evlenme zifaktan önce kadının kusuru ile sona ererse mesela kadın İslamiyeti terkeder ise mehir hakkının tamamını kaybederdi⁸⁴⁰. Evlenme zifaf sonrasında yine kadının kusuru ile biterse kadına mehrin yarısı verilirdi⁸⁴¹. Kadının mehrin tamamının ödenmesini isteme hakkı cinsel birleşmenin gerçekleşmesi ya da kocanın ölümü üzerine doğardı⁸⁴². Fakat uygulamada boşanma durumunda mehrin ödenmesi, boşanmanın kadın ya da erkek tarafından istenmesi ile ilgili olarak iki farklı şekilde gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi muhâla'a şeklindeki boşanmalar olup bu boşanma şeklinde kadınlar kanuni hakları olan mehirlerinden genellikle vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Halbuki bu tür boşanmalar daha ziyade kocaların kusuru, olumsuz davranışları nedeniyle ortaya çıkmıştır. İkincisi ise talak ve tefrîk yoluyla yapılan boşanmalardı ve boşanma sonrasında koca karısının mehrini, üç aylık nafakasını ve geçimini temin etmekle yükümlüydü. Bu durum bilhassa talak ve tefrîk tarzı yapılan boşanmalar sonrasında mehrin ödenmesini genellikle çekişmeli bir konu haline getirmiştir⁸⁴³.

Nitekim sayıları pek de az olmayan erkeklerin boşadıkları eşlerine mehir borcunu ödemedikleri kayıtlardan anlaşılmaktadır. Fakat burada Osmanlı Devleti'nin kadınların

⁸³⁵ Bilgin, *a.g.e.*, s. 89.; Her ne kadar kadının terekeden mehrini alma hakkı olsa da bu durumda da kadının diğer varisler ile arasında anlaşmazlık yaşandığı kayıtlarda vakidir. 16 Kasım 1891 tarihli Halep'e ait bir sicil kaydına göre Antep'in Akyol mahallesinden iken vefat eden Ahmed bin Hacı'nın karısı Ayyuş binti Debbağ Ahmed kocasının terekasından mehir alacağı olan 800 kuruşu isteyince kocasının kardeşi İbrahim, Ayyuş Hanımı doğrulamış fakat mehir miktarının tam olarak ne olduğunu bilmediğini söylemiştir. Ancak Ayyuş Hanım'ın iddiasını ispatlaması üzerine mehrin ödenmesi hususunda İbrahim'e tembihte bulunulmuştur. Bkz. Babaninoğlu, *a.g.t.*, s. 61-62.

⁸³⁶ Bilgin, *a.g.e.*, s. 90-91.

⁸³⁷ Benedict, *a.g.m.*, s. 10.; Zilfi, mehrin bir bölümünün ödenmeyip daha sonraya bırakılması geleneğinin kısmen de olsa kendi ailelerinin durumu iyi olmayan kadınları tümden zor durumda bırakabilen talakın yıkıcı sıklığı nedeniyle oluşmuş olabileceğini söyler. Bkz. Zilfi, *a.g.m.*, s. 271.

⁸³⁸ Cin-Akgündüz, *a.g.e.*, s. 97; Yakut, Şeyhülislâm Çatalcalı..., s. 302.

⁸³⁹ Yakut, Şeyhülislâm Çatalcalı..., s. 302.

⁸⁴⁰ Cin-Akgündüz, *a.g.e.*, s. 97; Yakut, Şeyhülislâm Çatalcalı..., s. 302.

⁸⁴¹ Yakut, Şeyhülislâm Çatalcalı..., s. 302.; Benedict, *a.g.m.*, s. 9.

⁸⁴² Benedict, *a.g.m.*, s. 9.

⁸⁴³ Benedict, *a.g.m.*, s. 11.

lehine hareket ettiğini de belirtmemiz gerek. Zira kadınların bizzat ya da vekilleri aracılığıyla eski kocalarına mehir davası açarak mehirlerini aldıkları da kayıtlarda vakidir. Hatta kimi zaman kadınlar bu konuda arzuhal vermişlerdir⁸⁴⁴. Osmanlı görevlileri de bu arzuahaller doğrultusunda boşadıkları eşlerine mehir borcunu ödemeyen erkekleri mahkemeye çağırmıştır⁸⁴⁵.

Ne var ki mehir borcu nedeniyle mahkeme çağrılan erkeklerden bazıları mehir borçlarının olduğunu kabul etmemişlerdir⁸⁴⁶. Hatta sırf mehir vermemek için eşlerinin mehir ve nafakalarından vazgeçmeleri üzerine onları muhâla'a yoluyla boşadıklarını iddia edenler olmuştur. Fakat mahkeme kadınların bu iddiaları reddedip durumu şahitlerle ispatlamaları üzerine mehrin ödenmesine hüküm etmiştir⁸⁴⁷.

Mehrin ödenmesi esnasında taraflar arasında ortaya çıkan sorunlardan bir diğeri de ödenecek olan mehrin miktarı meselesi olmuştur. Evlilik akitlerinde mehir miktarları açıkça kaydedilmiş ise de mahkeme huzurunda yapılmayan bazı nikâhlardan sonra tarafların boşanması durumunda mehir konusunda anlaşmazlık yaşanmıştır⁸⁴⁸. Ancak yukarıda da belirttiğim üzere mehrin ödenmesinde iddianın ispat edilmesine dikkat edilmiştir. Zira bazı kadınların mehirlerini almadıkları iddialarıyla eski kocalarından davacı oldukları da kayıtlarda vakidir⁸⁴⁹.

⁸⁴⁴ **BOA, A. MKT.**, 200/56, (2 Recep 1265).; Benzer örnekler için bkz. **BOA, A. MKT. UM.**, 228/34, (03 B 1272).; **BOA, BEO.**, 2777/208221, (14 M 1324).; **BOA, DH. EUM. THR.**, 33/24, (06/Ca/1328).

⁸⁴⁵ **BOA, DH. MKT.**, 2202/94, (03/Muharrem/1317).; **BOA, DH. MKT.**, 2141/105, (16 B 1316).; **BOA, DH. MKT.**, 2386/124, (12 R 1318).

⁸⁴⁶ Saruhan sancağının Kırkağaç kazasının Boduroğlu mahallesinden Nefise Hanım'ın babası İsmail Bey ihtarname gönderildiği halde mahkemeye gelmeyen damadı Kırkağaç'ın Zor Ağa mahallesinden Bergama nüfus memurluğunda bulunan Ali Efendi bin Ahmed'i dava ederek damadının 9 ay önce kızını talak-ı bâin ile boşadığını belirtip mehrini istediğinde, Ali Efendi'nin vekili Mehmed Niyazi Bey müvekkilinin mehir borcunu reddetmiş ise de kendisinden delil getirilmesi istenilen İsmail Bey'in getirdiği şahitlerin dinlenmesiyle Ali Efendi'nin mehir borcu olduğu ortaya çıkıp borcunu ödemesine karar verilmiştir. Bkz. **426 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 29, Sayfa No: 112, (Tarih Yok).; Seven, **a.g.t.**, s. 284-285.

⁸⁴⁷ **60 Numaralı Sivas Şer'iyye Sicili**, Belge No: 200-27, Sayfa No: 15, (27 Zilkade 1312).; Kaya, **a.g.t.**, s. 98-99.

⁸⁴⁸ 13 Ocak 1911 tarihinde Aydın'ın Saruhan sancağına bağlı Kırkağaç kazası Sarı Ağa mahallesinden Naciye binti Mustafa aralarında iyi geçim olmaması nedeniyle 5 gün önce kendisini talak-ı bâin ile boşayan kocası Çolak oğlu Mustafa bin Mustafa'yı dava ederek mehr-i müecceli ile kendi malı olan 2 hamidiye ve 2 yirmilik altın alacağı olup mehrini nakit, altınları ise iddet süresi içinde üzerine nafaka, kisve ve ma'ûnet süknası koyarak verilmesini istediğinde, her ne kadar Mustafa zimmetinde karısının malından 2 yirmilik altını olup boşadığını kabul, diğer iddiaları inkar etmiş ise de yemin etmekten kaçınarak gerçeği itiraf etmesi üzerine Naciye Hanıma olan borcunu ödemesine karar verilmiştir. Bkz. **426 Numaralı Şer'iyye Sicili**, Belge No: 59, Sayfa No: 31, (12 Muharrem 1329/ 13 Ocak 1911).; Seven, **a.g.t.**, s. 102-103.

⁸⁴⁹ Konya Büyükşehir Belediyesi. (2011). **Konya Kadı Sicili 1916-1921 (Kataloglarda Yer Almayan)**, s. 34-35.; **BOA, MVL.**, 793/4, (10/Ra/1281).

Mehr-i müeccelin ödenmesi çekişmeli bir konu olduğu için kayıtlardan kızlarının mağduriyetini bir nebze de olsa gidermek isteyen ailelerin de duruma müdahil olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Bostani Şükrü Efendi'nin boşadığı karısı Fatma Zehra Hanım'a vermesi gereken mehir ve nafakayı ödemeye gücü olduğu halde vermekten kaçınması üzerine Fatma Zehra Hanım'ın babası Ali Ağa tarafından yapılan şikayet üzerine mehir ve nafakanın usulüne uygun olarak Şükrü Efendi'den bir an önce alınmasına karar verilmiştir⁸⁵⁰. 21 Şubat 1872 tarihli sicil kaydına göre ise Abdülaziz oğlu Hacı Ali talak-ı selase ile boşadığı karısı Bozabad nahiyesi'ne bağlı Şaşkan karyesinden Emine binti Hacı Mehmed'e mehir ve nafakasını ödemeyince aileler arasında niza meydana gelip daha sonra çevredeki insanların araya girmesiyle tarafların 300 kuruş mehir üzerine anlaşarak sulh yoluna gittikleri görülmektedir⁸⁵¹.

Mehri verilmeden kocaları tarafından boşanan kadınların bu mehirlerini almak için takip ettikleri metotlardan bir diğeri de bu paranın kendilerini boşayan kocalarının maaşlarından tahsil edilmesi yönünde arzuhal vermeleri olmuştur⁸⁵². Kadınların bu doğrultudaki talepleri üzerine mehir borcu olan erkeklerin maaşlarından bir kısmı her ay devlet tarafından kesilerek kadınlara iade edilmiştir⁸⁵³.

Şer'îye sicillerinde gayrimüslimlere ait mehir davaları da bulunmaktadır. Bilindiği üzere gayrimüslimler kendi arzuları ile şer'î mahkemelere başvurmamakça İslami kazadan muaf tutulmaktaydılar. Fakat şer'î mahkemeye başvuruda bulundukları zaman davalarında İslam hukukunun kuralları uygulanmaktaydı⁸⁵⁴. İslam hukukuna göre mehrin mutlaka verilmesi gerekmektedir. Herhangi bir Müslüman erkekle evlenen kadın zımmi de olsa mehr adıyla bir mal (para) almayı hak etmektedir⁸⁵⁵. Belgelerde bu gibi ödemeler de görülmektedir⁸⁵⁶.

⁸⁵⁰ BOA, DH. MKT., 1692/49, (03 C 1307).

⁸⁵¹ 228 Numaralı Urfa Şer'îyye Sicili, Belge No: 422, Sayfa No: 136, (11 Zilhicce 1288/21 Şubat 1872).; Taş, a.g.t., 126.

⁸⁵² BOA, TFR. I. ŞKT., 138/13703, (03/Z/1325).

⁸⁵³ BOA, DH. MKT., 1589/19, (27 Ca 1306).; BOA, BEO., 1315/98566, (17/M/1317).; BOA, DH. MKT., 539/14, (04 R 1320).; BOA, DH. MKT., 956/63, (09/Ra/1323).

⁸⁵⁴ Akyüz, a.g.m., s. 224.

⁸⁵⁵ Bilmen, a.g.e., C. 2, s. 115.; Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 95.; Ortaylı, *Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek...*, s. 458.; Ortaylı, *Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri*, s. 35.

⁸⁵⁶ BOA, MV., 109/5, (09/M/1322).; BOA, Y. A. HUS., 492/78, (04 B 1323).

Sicillerin genelinde kadınların mehirlerini talep ettikleri sıkça görülse de bazı kadınların bu haklarından vazgeçerek mehirlerini eşlerine hibe ettikleri durumlarda söz konusudur⁸⁵⁷. Ortaylı, mahkeme kayıtları arasında kadınların mehr-i müeccellerini kocalarına gönül rızası ile bağışladıklarına dair şeriye sicillerinde çokça örnek görüldüğünü söylerken⁸⁵⁸, Akyüz ise kocasının kendisini boşaması veya başka bir problem karşısında güvencesi olmayan kadınların haklı olarak mehirlerini hibe etmekte çok fazla istekli olmadıklarını ifade etmiştir. Bunun yanında hibe olayının kadının mehrinden vazgeçmiş olması anlamına gelmediğini, kadının mehrini hibe ettiğinde genellikle bir bedel aldığı yönünde de görüş bulunmaktadır⁸⁵⁹.

Anlaşılabacağı üzere İslam hukukunun kadın lehine koyduğu mehir uygulaması Osmanlı toplumunda da yaygın olarak uygulanmakla beraber, mehrin sonradan ödenmesi pek çok problem ve hukuki dava ile sonuçlanmış, hatta zaman zaman kadın açısından mağduriyet söz konusu olmuştur. Ancak Osmanlı hukukçuları mehrin evliliğin başında ödenmesi gibi bir zorunluluk getirmemelerine rağmen⁸⁶⁰ boşanma durumunda kadının mehrini almasına itina göstermişlerdir. Bunda toplumun her kesiminden kadının mehrin kendileri için bir hak, bir güvence olduğunun farkında olup, bu hakları için mücadele etmelerinin etkisi büyüktür⁸⁶¹.

Böyle olmakla beraber boşanan kadınların mehir aldıkları için mağdur olmadıklarını ileri sürenlerin iddiaları da, mehrini alamayan ve düşük miktarda mehre sahip olan kadınları göz önünde bulundurduğumuzda, boşa çıkmaktadır. Bunun yanında mehrin önemli bir işleve sahip olduğunu ve bu konuda Osmanlı kadınlarının Batılı kadınlarına kıyasla daha iyi durumda olduğunu⁸⁶² kabul etmekle beraber, bazı araştırmacıların iddia ettikleri gibi mehir ve nafaka uygulamasının boşanmanın yarattığı psikolojik, fizyolojik, sosyolojik ve ekonomik tahribatları ortadan kaldırdığını, kadınların hayatlarını gülistana çevirdiğini

⁸⁵⁷ Benedict, *a.g.m.*, s. 11.; 4 Kanunuevvel 1331 (16 Aralık 1895) tarihinde 2.000 kuruş mehr-i muaccel ve 31 kuruş mehr-i mueccel üzerine Kadir bin Ali ile evlenen Nesibe Hatun mehr-i muacceli'nden 1.000 kuruşunu kocasına hibe etmiştir. Bkz. Konya Büyükşehir Belediyesi. (2011). *Konya Kadı Sicili 1916-1921 (Kataloglarda Yer Almayan)*, s. 14-15.

⁸⁵⁸ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 96.

⁸⁵⁹ Akyüz, *a.g.m.*, s. 220.

⁸⁶⁰ Bilgin, *a.g.e.*, s. 91.

⁸⁶¹ Akyüz, *a.g.m.*, s. 228-229.

⁸⁶² Müslüman toplumlarda boşanan kadına kendi hayatını idame ettirmesi için verilen mehir gibi para talep etme hakkı İngiltere'de kadınlara ancak 1857'de verilmiştir. 1878'de evliliği düzenleyen kanun tasarısı çıkana kadar boşanmış bir kadın çocukları ve kendisi için boşandığı kocasından maddi destek talep edememekteydi. Nihayet 1886'da boşanma gerçekleşmeden kocası tarafından terk edilen ya da masrafları karşılanmayan kadın ve çocuklar için mahkemeler kocanın ödemekle mecbur bıraktığı nafaka miktarını haftada 2 poundu geçmeyecek şekilde düzenlenmiştir. Bkz. Akman, *a.g.e.*, s. 119.

söylemeyeceğim. Nitekim Zilfi'ye göre kadınlar almadıkları bir şeyi reddettiğinden mehir ve nafaka uygulaması kâğıt üzerindeki işlemlerden ibaret kalmıştır. Mehir ve nafaka tutarları kadınlar için bir nevi boşanma sigortası, reddedilen kadınlar için net asgari düzeyde bir refah, muhâla'a yöntemi ile serbest kalmaya çalışan kadınlar için ise bir pazarlık ögesi işlevi görmüştür⁸⁶³.

2.2.1.2. Nesebin Tescili “İddet ve İddet Nafakası”

Aile birliğinin sona ermesinin önemli sonuçlarından birisi de iddettir. İslam dini ailenin, neslin ve ahlaki değerlerin korunmasına itina göstermiştir. Nesebin tesbiti için boşanmadan yahut kocanın vefatından sonra kadının yeni bir evlilik yapmadan önce çeşitli durumlara göre değişen bir süreyi bekleme zorunluluğu bulunmaktadır⁸⁶⁴. İddet denilen bu sürenin konulmuş olmasının temel nedeni kadının hamile olup olmadığının tespit edilmesidir⁸⁶⁵. Bunun yanında boşanma talak-ı ric'i ile gerçekleşmişse evliliğe dönmek için kocaya düşünme imkanı sağlamak, eğer koca vefat etmiş ise onun hatırasına hürmet etmek bu sürenin konulmasındaki diğer nedenler arasındadır⁸⁶⁶.

İddet denilen bu süreçte kadının hamile olması halinde çocuğunu doğurmadan evlenmesi yasaktır. Bunun yanında iddet süresi içinde yapılacak nikahlar dinen fasit sayılmaktadır. İddeti süresi bitmeden evlenen kadınların nikahları fesh edileceği için⁸⁶⁷ bilhassa yeniden

⁸⁶³ Zilfi, *a.g.m.*, s. 271.

⁸⁶⁴ Ortaylı, bu sürenin 52 günden fazla olmasını gerektiğini söyler. Bkz. Ortaylı, *Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şariat...*, s. 461.; Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 123.; Kadının beklemesi gereken süre evliliği sona erdiren sebebe göre değişmektedir. Evlilik talak ile sona ermiş ise bekleme süresi 3 hayız müddetidir. Kocanın ölmesi halinde 4 ay 10 gün beklenir. Hamile kadınların bekleme süresi doğumla sona erer. Bkz. Kaya, *a.g.m.*, s. 100.; Ergin olmayan veya yaşlılıktan dolayı hayız görmeyen kadınların iddeti 3 aydır. Hamile olan kadının iddeti doğumla sona erer. Boşanmadan veya ölümden sonra ister bir gün ister daha az müddetle doğum yapsın iddeti tamamlanmış sayılır. Kocasını kaybolan kadın kocasının yaşatlarının ölümünden sonra 4 ay 10 gün iddet bekler. Bkz. Asutay, *a.g.e.*, s. 87-88.

⁸⁶⁵ Dr. Yahya Şenol'a göre iddet beklemedeki amaç nesebin tespiti değildir. Öyle olsaydı 1 ay beklemek kafi olurdu kadının hamileliğinin anlaşılması için. Ona göre iddetteki asıl amaç karı-kocanın uzlaşmasına fırsat vermektir. Bkz. <http://www.suleymaniyevakfi.org/yazar/dr-yahya-senol.html>.

⁸⁶⁶ Kaya, *a.g.m.*, s. 100.

⁸⁶⁷ *443 Numaralı Siverek Şer'iyye Sicili*, Belge No: 183, Sayfa No: 42, (Tarih Yok.); Yiner, *a.g.t.*, s.183.; *1003 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili Defteri*, Belge No: 10, Sayfa No: 7, (29 Cemaziyelevvel 1327); Korkmaz, *a.g.t.*, s. 201.; Ancak bazı durumlarda bu tür nikahların fesh edilmediği de olmuştur. Mesela Karahisar-ı Sahib sancağı Sepetli kasabasından Hacı Hamza oğlu Abdullah hala nikahında bulunan Emine Hatun'un İran tacirlerinden Hacı Abdullah Ağa'nın karısı olup Hacı Abdullah'ın 1269 (1852/1853)'de Emine'yi boşamasından sonra Emine iddetinin 18. gününde iken yine İran devleti tebaasından olan Şemsi Ağa'nın Emine'nin kendisinin nikahlısı olduğunu ileri sürüp dava açarak “...ben diyar-ı aherde iken taht-ı nikahımda bulunan ıyalimi cebren akde tenkih ve tezvic olunmuş ıyalimi bana teslim etsinler...” demesi üzerine Emine'nin 5 seneden beri nikahında bulunduğunu belirterek meselenin şer'i kurallara göre tatbik edilmesini talep etmiştir. Hacı Hamza oğlu Abdullah'ın bu arzuhaline üzerine 22 Haziran 1858 tarihinde Hüdavendigar valisine yazılan emirnameye Emine'nin kocası olan diğer Abdullah'tan boşanıp iddet müddeti dolmadan Şemsi Ağa ile

evlenmek isteyen kadınlar bu sürenin sona erdiğini mahkemeye tescil ettirerek iddet döneminde evlendiklerine yönelik muhtemel iddiaları önleme ihtiyacı duymuşlardır. Zira daha önce evlenip de eşleri vefat eden veya boşanmış olan kadınlar yeniden evlenmek istediklerinde kadından izin alırlarken iddetlerinin bittiğini de ispat etmek zorundaydılar⁸⁶⁸. Bundan dolayı bazı kadınlara iddetlerinin bitmesiyle ilgili yalan söylemediklerine dair yemin de ettirilmiştir⁸⁶⁹.

Anlaşılabileceği üzere iddet olarak adlandırılan bu hüküme Osmanlı toplumunda nesillerin sıhhati açısından titizlikle riayet edilmeye çalışılmış ve yukarıda da belirttiğimiz üzere iddeti sona ermeden evlenenlerin nikahları fesh edilmiştir. Hatta buna aykırı harekette bulunanlar ve nikahı kıyanlar da dahil olmak üzere cezalandırılmışlardır⁸⁷⁰. Mesela Çankırı'nın Kalecik kazası Göl karyesinden kocası vefat etmiş Emine isimli bir kadını dağlarda gezdirdikten sonra kendisine nikahlayan Şeyh Mahmud karyesinden Mehmed bin Ömer'in kaçırdığı kadının iddet müddeti dolmadığının kadının babası Hancı Mustafa tarafından ihbarı üzerine her ikisine de tazir cezası verilmiştir⁸⁷¹.

İddetle ilgili olarak değinmemiz gereken diğer bir mevzuda kadının bu bekleme süresi boyunca iddet nafakası olarak adlandırılan nafakasının ödenmesidir. Bu nafakayı ödemek kocanın sorumluluğundadır. Koca bu süreçte karısının ve varsa çocuklarının giyecek, yiyecek, mesken ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüdür. Kadın açık bir şekilde hayâsızlık yapmadığı müddetçe iddet süresini kocasının evinde geçirir. Bunda boşanıp evsiz kalan kadınların güç durumda kalmamaları, yeniden aile hayatına dönebilmeleri, çocukların sosyal yaşama yeniden uyum sağlayabilmeleri amaçlanmıştır⁸⁷². Diyebiliriz ki iddet nafakası aynı

evlenmesi nikah-ı fasid olarak kabul edilmiş ise de Şemsi Ağa'nın nikah-ı sahih ile Emine ile evlenmesi ve Emine'nin de Şemsi Ağa'ya meyli olması, ayrıca yapılan soruşturmada Abdullah'ın Emine'yi cebren ve kerhen nikahladığı anlaşıldığından Emine'nin nikahının fesh edilerek başkasıyla evlendirilmesinin uygun olmadığına karar verilmiştir. Bkz. **BOA, A. MKT. UM.**, 318/17, (24/Za/1274).

⁸⁶⁸ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile...*, s. 123.

⁸⁶⁹ **63 Numaralı Davudpaşa Şer'iyye Sicili**, Belge No:132, Sayfa No: 63.; **63 Numaralı Davudpaşa Şer'iyye Sicili**, Belge No:145, Sayfa No: 68.

⁸⁷⁰ Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile...*, s. 123.; "İmâm olan Zeyd i'ddet-i bitmeden Hind'i Amr'a nikâhla (evlendirse) Amr da Hindle cinsi münasebette bulunsa, imâm görevinden alındıktan sonra, ta'zir şedid ve hapis edilmesi lâzım olur". Akaltun N., Aydın, M. S. (1976). **1071 Fetva**. (İkinci Baskı). Ankara: Elif Matbaacılık, s. 194.

⁸⁷¹ **21 Numaralı Çankırı Şer'iyye Sicili**, Belge No: 270, Sayfa No: 31, (10 Rebiülahir 1219/19 Temmuz 1804).; Elibol, A. (1995). *Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Başlarında Çankırı'nın İdâri ve Sosyal Durumu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, s. 65-66.

⁸⁷² "Boşadığınız fakat iddeti dolmamış kadınları gücünüz nisbetinde kendi oturduğunuz yerde oturtun. Onları sıkıntıya sokmak için zarar vermeye kalkışmayın. Eğer hamile iseler, doğurmalarına kadar nafakalarını verin. Çocuğu sizin için emzirirlerse onlara ücretlerini ödeyin. Aranızda uygun bir şekilde anlaşın...". Bkz. Erten, **a.g.e.**, s. 125.

zamanda kadının belli bir süre hayatını devam ettirebilmesinin güvencesidir. Bu nedenle taraflar genellikle boşanma sürecinde anlaşıp kadının alacağı nafaka miktarını boşanmayla beraber kayıt altına aldırılmışlardır⁸⁷³. Fakat boşanma esnasında çeşitli nedenlerle nafaka miktarı belirlenmemiş ise, kadının mahkemeye müracaatta bulunması durumunda, bu miktar mahkemenin görevlendirdiği iki kişi tarafından tespit edilmiştir. Mahkemenin nafaka miktarını belirlemek için iki kişi tayin etmesi bir tarafa, tayin edilen kişilerin boşanan eşlerle aynı mahalleden olması oldukça önemlidir. Zira nafaka miktarı boşanan tarafların ve varsa çocukların sosyal ve ekonomik durumuna göre tespit edildiğinden bu husus için onları yakından tanıyan kişilerin tayin edilmiş olması muhtemelen her iki taraf için de en doğru miktarı belirleyecek kişiler olmalarından kaynaklanmıştır⁸⁷⁴. Ayrıca gerektiğinde nafaka miktarı artırılabilmiş ve azaltılabilmiştir⁸⁷⁵. Mesela 26 Ocak 1877 tarihli sicil kaydına göre kocası Mecnun Hasan'dan nafaka talep eden İbrahim kızı Ayşe Hanım'a önce talep ettiği günlük 3 kuruştan aylık 90 kuruş nafaka verilmiş fakat Hasan'ın annesi ve vasîsi Fatma'nın, Hasan'ın fakir olup 90 kuruşluk nafaka ödemeye durumunun el vermediğini belirterek 40 kuruş indirim istemeleri üzerine mahkeme tahkikat yaparak Ayşe Hanım'a verilecek olan nafakayı 50 kuruşa indirmiştir. Nafaka miktarının sosyal şartlara göre belirlenmesi nafaka müessesesinin bir alt kurum olarak Osmanlı ailesinde fonksiyonel olmasını sağlamıştır⁸⁷⁶.

Boşanmanın sebepleri arasında terk ile boşanmada belirttiğimiz üzere pek çok erkek başka bir şehre gidip eşinin nafakasını temin etmeyip daha sonra “boşadım” diyerek haber göndermişti. Bu şekilde kocaları tarafından boşanan kadınlar da mahkemeye müracaatta bulunarak nafakalarının ödenmesini istemişlerdir⁸⁷⁷. Osmanlı Devleti bu durumdaki kadınların taleplerini olumlu karşılayarak kadınların nafakalarının alınması yönünde hareket etmiştir. Mehir ve nafaka borcunu ödemeyen kocalar ise celb edilerek sorgulanmıştır. Mesela Bolu sancağı Demirci karyesinden aşçı Çavuş oğlu Ömer'in 2 sene önce boşayıp, nikahını ve nafakasını hala ödemediği Zenciye Fatıma Hanım'ın kendisinden şikayetçi olması üzerine celb edilip sorgulandığında karısına ait kendisinde üç beş parça bakır takımı

⁸⁷³ 205 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili, Belge No: 132, Sayfa No: 58, (13 Rebiülahir 1272/23 Aralık 1855).; Taş, *a.g.t.*, s. 125.; Aydın vilayeti Saruhan sancağına mülhak Kırkağaç kazası Boduroğlu mahallesinden Şahin oğlu Molla İsmail kızı Nefise Hanım kocası Ali Efendi'nin bir talak-ı baîn ile kendisini boşadığına dair elinde bulunan hüccet ile kendisine nafaka bağlatabilmiştir. Bkz. 426 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili, Belge No: 128, Sayfa No: 68-69, (Tarih Yok); Seven, *a.g.t.*, s. 188.

⁸⁷⁴ Taş, *a.g.t.*, s. 125-126.; Erten, *a.g.e.*, s. 122.

⁸⁷⁵ UŞS. 210/50-248; Taş, *a.g.t.*, 104-105.; 210 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili, Sayfa No: 50, Belge No: 248, (11 Muharrem 1294/26 Ocak 1877).

⁸⁷⁶ Erten, *a.g.e.*, s. 122.

⁸⁷⁷ BOA, A. MKT. DV., 119/36, (23 Ra 1274).

olup, nafaka vs. borcu olmadığını belirtip harmanını dökmekte olması nedeniyle 31 gün sonra bakır takımı alıp İstanbul'a gelerek Fatıma Hanımla mahkemede yüzleşeceklerini söylemiştir⁸⁷⁸.

Mehir gibi nafakanın da tasarruf hakkı kadına aittir. Kadınlar istemedikleri evliliklerini sonlandırırken kimi zaman nafaka haklarından vazgeçerken kimi zaman da nafakalarını almak için mahkemeye müracaatta bulunmuşlardır. Hatta geriye dönük nafakalarını da almışlardır. Mesela Cemaziyelahir 1265 (Nisan/Mayıs 1849) tarihli belgede Emine Hatun Akçaşehir kazasına bağlı Kerameddin Divanı Kabakçılar mahallesinde oturan kocası Himmet oğlu Ali'nin, parasını alarak 2 çocuğuyla kendisini nafakasız bir şekilde terk edip 30 ay önce habersizce Rodos'a gidip orada tekrar evlenerek kendisini boşadığına dair kağıt göndermesi üzerine mehrinin yanı sıra geçen süre zarfındaki nafakasının da tahsilini istemiştir⁸⁷⁹.

Anlaşılaçağı üzere boşanma sonrasında kadınların hakkı olan nafakalarını almaları hususunda kocalardan kaynaklanan problemler olmakla beraber, Batılı devletlere nispetle⁸⁸⁰, Osmanlı Devleti'nin bu konuda kadınların yanında durup onların haklarını arayarak kocalardan kadınların nafakalarının tahsil edilmesine çalışması oldukça önemlidir. Ancak nafaka müessesesi önemli olmakla beraber günümüz de bile nafaka miktarlarının yaşam standartlarının çok altında olduğunu göz önünde bulundurursak, Osmanlı toplumunda kadınların boşanma sonrasındaki acılarının dinmesinde, kırılan hayatlarının onarılmasında nafaka müessesesi sadece bir nebze yardımcı olmuştur. Bu durum boşanırken kadınlara tazminat verilmesini öngören yeni bir aile hukukuna ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Ayrıca kadınlar boşandıkları kocalarından nafakalarını alabilmek için uğraşmak zorunda kalmışlardır.

⁸⁷⁸ BOA, A. MKT. UM., 204/39, (25/Za/1271).

⁸⁷⁹ BOA, A. MKT., 200/56, (2 Recep 1265).

⁸⁸⁰ Perkin'e göre her ne kadar boşanmanın Osmanlı toplumundaki kolaylığı ve meşruiyeti özellikle kadın seyyahlar tarafından eleştirilse de, sistemin işleyiş kuralları birçoğu tarafından takdirle karşılanmıştır. Bunlardan en önemlisi boşanma sonrasında kadının ekonomik durumunun düşünülmesine yönelik olarak koca tarafından verilen iddet nafakası ve mehirdir. Zira İngiltere'de kadınlar boşanma durumunda –bu genelde koca tarafından terk edilme şeklinde gerçekleşiyordu- kanuni şekilde boşanmanın önündeki engeller nedeniyle bazı haklardan mahrum kalıyorlar, çoğu zaman da parasız yüzüstü bırakılıyorlardı. Bkz. Akman, *a.g.e.*, s. 108-109.

2.2.2. Çocuklara İlişkin

2.2.2.1. Çocukların Nafakası

Boşanma sonrasında kocanın boşadığı karısının yanı sıra eğer varsa çocuklarına da nafaka ödeme yükümlülüğü bulunmaktadır. Çocuğun bakımıyla ilgili anne-babaya düşen role ilişkin Kuran'ın hükümleri şöyledir: “*Anneler çocuklarını –emzirmeyi tamamlamak isteyen kimseler için- tam iki yıl emzirirler. Annelerin yiyeceklerini ve giyeceklerini örfe uygun biçimde hazırlamak çocuğun babasına aittir*⁸⁸¹”. Hatta bir belgede gördüğümüz kadarıyla boşandıkları esnada hamile olan kadınlara “*hammaliye ücreti*” adı altında hamilelik sürecindeki nafakalarının da verilmesi gerekiyordu⁸⁸².

Çocukların nafaka miktarları belirlenirken hem kadının sosyal durumuna göre ihtiyaçları hem de erkeğin ekonomik gücü göz önünde bulundurulmuştur. Fakat kişilerin söz konusu durumlarının değişiklik göstermesi üzerine takdir edilen nafaka miktarı değişebilmiştir. Mesela 5 Şubat 1912 tarihli sicil kaydına göre Saruhan sancağına bağlı Kırkağaç kazasının Emir Ağa mahallesinden Âlacalarlı oğlu Halil bin Hacı Hüseyin'in 6 yaşındaki kızı için günlük 50'şer para takdir olunan nafakayı ödemeye gücünün yetmeyip 40'ar para ödeyebileceğini belirterek indirim istemesi üzerine 10 para indirim yapılmıştır⁸⁸³. Nafakanın yetersiz olduğu durumlarda ise kadınların bu yöndeki talepleri⁸⁸⁴ doğrultusunda nafaka miktarına zam yapılmıştır. Mesela Ankara'nın Teke Ahmed mahallesinden Aişe binti Seyyid Mehmed mahkemedeki sağıre kızının nafaka ve kisvesi için eski kocası Tabanlıoğlu Abdülaziz bin Ahmed üzerinden 25 kuruş nafaka takdîr ettirmiş ise de bunun “*...akall-i kalî olup sağıre-i mezbûrenin nafaka ve kisvesine gayr-ı kâfî...*” olduğunu söyleyerek zam talep ettiğinde, Abdülaziz Bey'in de verdiği nafakanın azlığını kabul ederek 10 kuruş zam yapılmasının uygun olacağını belirtmesi üzerine nafaka miktarı artırılmıştır⁸⁸⁵. Benzer

⁸⁸¹ Zılfi, *a.g.m.*, s. 283-284.

⁸⁸² Üçüncü Ordu-yu Hümayun katibi Süleyman'ın talak-ı selase ile boşadığı eşi Safvet Hanım 7 Nisan 1319 (20 Nisan 1903) tarihli arzuhalinde mehri müecceli, 3 ay 10 günlük iddet nafakası ve 1,5 yaşındaki kızının nafakasını talep ederken hamile olduğu 9 ay için de günlük hammaliyye ücretini ve çocuğunu dünyaya getirdiğindeki masraflarının kendisine ödenmesini istemiştir. Bkz. **BOA, TFR. I., ŞKT.**, 10/910, (9/S/1321).; Benzer şekilde yorgancı esnaflarından Ömer Bahri'nin boşadığı karısı Muşlu Dilber'e mehrinin yanı sıra hamileliği ve iddet süresi sona erinceye kadar günlük 100 kuruş nafaka tahsis ettiği görülmektedir. Bkz. **BOA, A. M.**, 7/3, (29/Z/1265).

⁸⁸³ **426 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 175, Sayfa No: 93, (16 Safer 1330/5 Şubat 1912).; Seven, *a.g.t.*, s. 247.

⁸⁸⁴ **BOA, A. MKT. DV.**, 72/5, (8 Recep 1269). Benzer kayıtlar için bkz. Siligül, *a.g.t.*, s. 253-254.

⁸⁸⁵ **1001 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili Defteri**, Belge No: 22, Sayfa No: 17, (17 Şaban 1325).

şekilde Emine isimli bir kadın Kastamonu'nun Gevre kazasında oturan boşandığı kocası Helvacı Teviz oğlu Mehmed'i, küçük oğlu İ. Ethem için tahsis edilen nafaka ve kisveyi göndermediği için, dava ederken söz konusu nafaka geçinmelerine yetmediğinden nafakaya zam yapılmasını da istediğinde nafakaya zam yapılarak düzenli olarak gönderilmesi hususunda Helvacı Teviz oğlu Mehmed'e tembihte bulunulmuştur⁸⁸⁶. Boşanma sonrasında ekonomik sıkıntı yaşayan kadınlar nafakaya zam yapılmadığı takdirde alternatif olarak ilginç teklifler sunmuşlardır. Mesela 3 Muharem 1281 (8 Haziran 1864) tarihli belgeye göre Canica kasabasından Melike Hanım küçük kızı için tahsis edilen aylık 14 parayı az bularak zam yapılmasını isterken bu olmadığı takdirde zirai hasıllattan yiyecek, hububat verilmesini talep etmiştir⁸⁸⁷.

Diğer konularda olduğu gibi nafakanın ödenmesinde de birtakım sıkıntılar yaşanmıştır. Bunlardan bir tanesi bazı babaların nafaka vermekten kaçınması olmuştur. Bu durumda nafakayı ödemesi hususunda babaya uyarıda bulunulmuştur. Mesela Edirne'den Hüsna Hanım'ın vekili müvekkilini boşayan kocası Hüseyin'den küçük kızı için aylık 40 kuruş nafaka ve kisve parası tahsis edilmesini istediğinde bu konuda Hüseyin'e tembihte bulunulmuştur⁸⁸⁸. Bunun yanında nafaka vermek istemeyen bazı babalar çocuğun kendisinden olduğunu inkar etme yoluna başvurmuştur. Ancak iddianın ispatlanması durumunda babaya çocuğuna nafaka verme yükümlülüğü getirilmiştir⁸⁸⁹. Nafakanın ödenmesi ile ilgili yaşanan sıkıntılardan bir diğeri ise nafakanın zamanında ödenmemesidir. Bazı kadınlar bu durumdan şikayetçi olarak nafakanın düzenli olarak alınması hususunda arzuhal vermişlerdir⁸⁹⁰.

Boşanan erkeklerin nafaka borcunu ödememeleri durumunda ise kadınlar nafakanın boşandıkları kocalarının maaşından kesilmesi hususunda da arzuhal vermişlerdir⁸⁹¹. Ancak maaş üzerinden bu şekilde yapılan nafaka kesintilerinde erkeğin maaşının yarısından

⁸⁸⁶ BOA, A. MKT. DV., 121/60, (4/Ca/1274).; Benzer belgeler için bkz. BOA, A. MKT. DV., 72/5, (8 Recep 1269).; Siligül, *a.g.t.*, s. 253-254.

⁸⁸⁷ BOA, TŞR. BNM., 22/28, (03/M/1281).

⁸⁸⁸ BOA, A. MKT. DV., 126/68, (1275 M 08).

⁸⁸⁹ Babaninoğlu, *a.g.t.*, s. 100-101.

⁸⁹⁰ BOA, DH. MKT., 2482/56, (22 M 1319).

⁸⁹¹ BOA, DH. MKT., 226/7, (12 L 1311).; Benzer belgeler için bkz. BOA, DH. MKT., 956/63, (09/Ra/1323).; BOA, DH. MKT., 539/14, (04 R 1320).; BOA, A. MKT. MVL., 29/42, (02/N/1266).

fazlasına dokunulmamasına hassasiyet gösterilmiştir⁸⁹². Nitekim maaşın yarıdan fazlasının alınması gibi durumlarda itiraz gelmiştir⁸⁹³.

Bu uygulamanın tam olarak ne zaman başladığını bilmemekle beraber 27 Aralık 1909 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda merkez daire memur ve katiplerinden bazılarının nafaka ve mehir gibi borçları nedeniyle haczedilmiş maaşlarından yapılan kesintilerin tahsildarlara zamanında ödenmemesi nedeniyle şikayetler olduğundan bahsedilerek bu durumun caiz olmadığı belirtilip, ödemelerin geciktirilmeksizin her ayın sonunda Tanzimat tahsildarlarına teslim edilmesinin ilgili yerlere tebliğinin istendiğini görmekteyiz⁸⁹⁴. Bunun yanında kayıtlarda nafaka ödemekten kaçan bazı erkeklerin tutuklandıkları görülmektedir⁸⁹⁵. Ölüm durumunda ise nafaka babanın terekesinden alınmıştır⁸⁹⁶.

Boşanan eşler her ne kadar çocuğun giderleri ile ilgili sorumluluğu pazarlık konusu etmişler ise de bebeklikten erişkinliğe kadar nafaka alma hakkını yok sayamamışlardır. Bir anne muhâla'a şartı olarak reşit olmayan çocuğun bakımını üstlenip ödemeye söz verir, ancak daha sonra ödeyemezse ya da başkasıyla evlenirse baba çocuğun giderlerini ödemek zorunda bırakılabilirdi. Anne ise imkanı el verdiği an bu gideri babaya ödemek zorundaydı⁸⁹⁷. Ayrıca bu durumda eski kocalarından bazı eşyaları talep etmek yahut çocuklara nafaka bağlatma hakları da vardı⁸⁹⁸. Mesela 15 Temmuz 1319 (28 Temmuz 1903) tarihli belgede Radovişte'nin Kuzgunlu karyesinden Necib bin Mehmed üç yaşındaki oğluna nafaka vermemek şartıyla boşadığı ve bu hususta senet dahi aldığı karısı Hatice binti Seyar'ın boşanmadan 20 gün sonra nafaka için kendisini dava etmesi üzerine o annesinin hayatta olduğuna ve oğlunun idaresinin şer'an babaannesine ait olduğuna dair müftüden fetva almış olmasına rağmen buna itibar edilmeyerek oğlu için günlük 1 kuruş nafaka vermesine karar verilmiştir⁸⁹⁹. Fakat bazı babalar bu uygulamaya tepki göstermişlerdir. Mesela 30 Eylül 1894

⁸⁹² BOA, MF. MKT., 936/7, (25 R 1324).

⁸⁹³ Veli Bey'in nafaka adı altında maaşının yarısından fazlasının alınmasına itirazda bulunduğu görülmektedir. Bkz. BOA, Y. PRK. AZJ., 26/2, (29/Z/1310).

⁸⁹⁴ BOA, DH. MUİ., Dosya No: 49/-1, Gömlek No: 23, (17 Z 1327).

⁸⁹⁵ 937 Numaralı Bolu Şer'iyye Sicili, Belge No: Yok, Sayfa No: 22, (5 Zilhicce 1285/19 Mart 1869).; Boztaş, A. (2006). *Islahat Döneminde Bolu Tarihi (1868-1869) (937 No'lu Şer'iye Sicili Defterine Göre)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bolu, s. 75-76.

⁸⁹⁶ BOA, A. MKT. UM., 12/81, (02/C/1266).

⁸⁹⁷ Düздаğ, a.g.e., s. 47, Mesele:102.; Zılfi, a.g.m., s. 286.; Korkmaz, a.g.t., s. 200.

⁸⁹⁸ Korkmaz, a.g.t., s. 200.

⁸⁹⁹ BOA, TFR. I. ŞKT., 16/1520, (04/Ca/1321).

tarıhli belgede Edirne’de oturan karısı Ziyet’in hukuki haklarından feragat etmesi ve çocuklarının bakımını üstlenmesi üzerine muhâla’a teklifini kabul ederek boşanan Mustafa Bey daha sonra Edirne mahkemesindeki muhakemelerinde karısının çocukları için aylık 60 kuruş vermeye kendisini mahkum etmesine itiraz ederek şunları söylemiştir:

1-Kızım Zehra 9 yaşında olduğu için onun nafakasına dair hiçbir müdafaamız olmamış iken kızımı 6 yaşında göstererek nafaka takdir olunması yanlıştır. 2- Oğlumun nafakasına gelince ben karımdan memnun iken karımın rıcası üzerine oğlum 7 yaşını dolduruncaya değin eşim tarafından bakımının sağlanacağı taahhüdü üzerine muhâla ’ayı kabul ederek ıtlak ettim. Bu nedenle nafaka takdir edilmesi yanlıştır. 3- Ziyet, oğlumun bakımını taahhüd ederek bütün şer’i hukuka göre yukarıda yazılı şartlar ile boşanmayı kabul ettim. Fakat eşim taahhüt ve sözlerinden geri döner ise ben de geri dönerek nikahımızın tecdidi yönünde başvuru yaparım⁹⁰⁰.

Çocuklar belli yaşa geldikten sonra baba artık nafaka göndermek zorunda değildi. Mesela kocası Van/Genç sancağı eski mutasarrıfı Raif Paşa’nın küçük oğlu Ahmet’e 36 aydır nafakasını göndermemesi nedeniyle zarurette kaldığını belirterek gereğinin yapılmasını isteyen Fatma Hanım’ın arzuhalı üzerine, Raif Bey 4 aydan beri nafaka göndermediğini zira çocuğun 7 yaşını geçmesi nedeniyle terbiyesinin artık kendisine ait olduğunu belirtmiştir⁹⁰¹. Bunun yanında Osmanlı Devleti zor durumdaki insanların çocuklarına bülüğ çağına geldiklerinde kesilmek üzere maaş bağlamıştır. Mesela Hacı Yakup Efendi boşadığı karısından olan ikiz çocuğuna bakacak kimsesi olmayıp kendisinin de fakir ve muhtaç durumda olduğunu belirterek, bülüğ eriştiklerinde kesilmek üzere, çocuklarına emsalleri gibi 20 kuruş maaş tahsis edilmesini istemiştir⁹⁰².

2.2.2.2. Çocukların Kimde Kalacağı Meselesi “Hidane”

Boşanan eşler arasında ortaya çıkan en ciddi, çekişmeli problemlerden biri sona erdirilen evlilikten doğmuş ya da doğacak çocukların kimin yanında kalacağı konusuydu. Nitekim Ortaylı, çocuğun aileye anlam veren ve boşanma durumunda da en çok sorun yaratan adeta ailenin esas bireyi olduğunu söylemiştir⁹⁰³.

Boşanma esnasında kadınlardan bazıları mehir ve nafakalarını alıp çocuklarını eşlerine bırakırken, bazıları ise nafaka ve mehir haklarından vazgeçmelerine karşılık olarak doğacak

⁹⁰⁰ BOA, Y. PRK. AZJ., 30/17, (29/R/1312).

⁹⁰¹ BOA, DH. MKT., 76/32, (13/L/1311).

⁹⁰² BOA, A. MKT. MVL., 34/21, (07/M/1267).; BOA, A. AMD., 21/67, (20 Z 1266).

⁹⁰³ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 123.

çocuklarının ya tamamen ya da belli bir yaşa kadar kendilerinde kalmasını şart koşmuşlardır. Mesela Üsküdar'ın Gekboze kazasına bağlı Taşköprü nahiyesi Fakılar karyesinden Cemile binti Ali kocası Halil bin Yusuf'un kendisini boşaması üzerine 800 kuruş mehr-i müecceli ile 150 kuruş iddet nafakasına karşılık, 1 inek buzağı, 1 adet ince fistan vs. alarak 2 yaşındaki oğlunu kocasına verirken⁹⁰⁴, 8 Eylül 1881 tarihli sicil kaydına göre kocasından muhâla'a yoluyla boşanırken mehir ve nafakasından vazgeçen Şerife binti Süleyman 8 aylık hamile olduğunu belirterek doğacak çocuğunun 9 yaşına kadar kendisinde kalmasını şart koşturmuş⁹⁰⁵. Siverek Kasabası Cami'-i Kebîr mahallesinden Emine binti Mustafa da dava tarihinden 3 gün önce kendisini boşayan kocası Hüseyin bin Mahmud'u mehir ve nafaka borcunu ödemediği için dava ettiğinde Hüseyin'in mehir ve nafakaya karşılık küçük oğlunu karısına verdiği anlaşılmıştır⁹⁰⁶. Leyla isimli bir kadının 8 Aralık 1846 tarihinde verdiği arzuhalinde ise *hul'* yoluyla boşandığı Divan-ı Hümayun hocalarından Ahmet Bey'in 3 yaşındaki kızlarını zabt ettiğinden şikayetle kızının iadesini istemesinden maddi haklarından vazgeçerek çocuğunu aldığı anlaşılmaktadır⁹⁰⁷. Hatta eşler bu konuda birbirlerine senet alıp vermişlerdir. Mesela 1 Zilkâde 1314 (3 Nisan 1897) tarihli sicil kaydında karısı Hanım'ı boşayan Şeyh Hüseyin'in doğacak çocuğunun Hanım'da kalacağına dair bir senet verdiği⁹⁰⁸, 15 Temmuz 1319 (28 Temmuz 1903) tarihli belgede ise Radovişte'nin Kuzgunlu karyesinden Necib bin Mehmed'in 3 yaşındaki oğlu İbrahim'e nafaka vermemek şartıyla Hatice binti Seyar'ı boşadığı ve bu hususta senet aldığı görülmektedir⁹⁰⁹.

Küçük yaştaki çocukların bakım ve gözetimi konusunda fıkıh kitaplarında "*hakk-ı hidâne*" olarak düzenlenmiş ve anne-babanın ayrılması durumunda bu hakkın çocuğun yeme, içme, giyinme gibi şahsi ihtiyaçlarını bizzat kendisinin görebileceği yaşa kadar öncelikle annesinde olduğu belirlenmiştir. Yalnız annenin hür, akıllı, buluğa ermiş, çocuğa bakmaya gücü yetecek, çocuğun sıhhat ve ahlakını koruyabilecek güvenilir kişi olmasına ve yabancı biri ile evli olmamasına dikkat edilmiştir⁹¹⁰. Mesela 10 Kasım 1911 tarihli sicil kaydına göre Saruhan sancağının Kırkağaç kazası Avcılar karyesinden Dudu Hanım kendisini boşayan Nazif bin Hacı Ömer'i dava ederek kızı Nazife için nafaka talep ettiğinde, Nazif'in kızının

⁹⁰⁴ İbiş, *a.g.t.*, s. 315.

⁹⁰⁵ **208 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 143, Sayfa No: 309, (13 Şevvâl 1298/8 Eylül 1881).; Taş, *a.g.t.*, 127.; Benzer belgeler için bkz. **1001 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili Defteri**, Belge No: 27, Sayfa No: 18, (Tarih yok).

⁹⁰⁶ **443 Numaralı Siverek Şer'iyye Sicili**, Belge No: 23, Sayfa No: 5, (Tarih Yok).; Yiner, *a.g.t.*, s. 64.

⁹⁰⁷ **BOA, A. MKT.**, 56/59, (19 Z 1262).

⁹⁰⁸ Taş, *a.g.t.*, 127.

⁹⁰⁹ **BOA, TFR. I. ŞKT.**, 16/1520, (04/Ca/1321).

⁹¹⁰ Kaya, *a.g.m.*, s. 95.

zengin olan babaannesinin yanında kalmasını istemesine rağmen mahkeme çocuğun 3 yaşında olması nedeniyle şer'an annesinin yanında kalmasını uygun görerek Nazif'e çocuğu için günlük iki metelik ödemesini tembih etmiştir⁹¹¹. Hidane hakkının ne zaman sâkıt olacağı konusunda farklı görüşler olmasına rağmen genellikle erkek çocuklar için 7-9, kız çocuklar için ise 9-11 yaşları sınır olarak belirlenmiştir⁹¹². Mesela 9 Ocak 1894 tarihli bir belgeye göre Edirne'nin Zincirli Kuyu mahallesinden Ziyet Hanım kocası Mustafa ile boşanması esnasında mehrinden ve nafakasından vazgeçerken 3 yaşındaki oğlu Mehmet'i 7 yaşına kadar kendi malından infak etmeyi de üzerine almıştır⁹¹³. 27 Kasım 1884 tarihli sicil kaydında ise Antep'e bağlı Aril karyesinden Hatice binti Kelleci Mısdık kocası Halil bin Bostancı Mehmed'ten muhâla'a ile boşanırken mehir, nafaka ve ma'ûnet süknası üzerlerine olarak küçük kızı Ayşe 9 yaşını dolduruncaya kadar onu kendi malından infak edeceğini belirtmiştir⁹¹⁴.

Konuyla ilgili sicil kayıtlarında boşanma esnasında taraflar arasında herhangi bir akit yapılmamış ise çocuğun söz konusu yaşlara kadar annesinde kaldığı, daha sonra ise babası veya velîsi tarafından mahkeme kararıyla alındığı görülmektedir⁹¹⁵. Bu noktada ortaya çıkan sorunlardan biri çocuğun yaşı yani hidâne hakkının sâkıt olacağı yaşa gelip gelmediği konusudur. Mesela 29 Mart 1881 tarihli sicil kaydına göre Urfa'nın Kanberiyeh mahallesinden Ramazan bin Abdullah boşandığı karısında olan kızı Fatma'nın 9 yaşında olup annesinin hidâne hakkının bittiğini belirterek kendisine teslim edilmesini istediğinde, annenin kızının 7 yaşında olup bakıma ihtiyacı olduğunu belirtmesi üzerine mahkeme Fatma'ya bakarak annesinden ayrılacak yaşta olmayıp, onun himayesine ihtiyacı olduğu kanaatine vararak çocuğun annede kalmasına karar vermiştir⁹¹⁶. Tarsus'a ait bir sicil kaydında ise Usta Hasan bin Hacı Himmet boşandığı karısı Müslime binti Mehmed Ali'yi dava ederek kızları Elife'nin 9 yaşını tamamlaması nedeniyle kendisine verilmesini istediğinde Müslime Hanım çocuğun 8 yaşında olduğunu fakat hala müştehat olmadığı gibi yeme-içme ve giyinme gibi ihtiyaçlarını kendi kendine gideremediğini belirtmiştir. Bunun

⁹¹¹ Seven, *a.g.t.*, s. 204.; *426 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili*, Belge No: 141, Sayfa No: 76, (18 Zilkade 1329/10 Kasım 1911).

⁹¹² Kız çocukların anneye bırakılmasının, tıpkı mehir ve nafakada olduğu gibi, boşanmaları engellediği ileri sürülmektedir. Bkz. Özbilgen, *a.g.e.*, s. 450.

⁹¹³ BOA, Y. PRK. MŞ., 5/34, (2 B 1311).; Benzer belgeler için bkz. Mehmet Topal, *a.g.t.*, s. 84.

⁹¹⁴ *152 Numaralı Antep Şer'iyye Sicili*, Belge No: Yok, Sayfa No: 38, (8 Safer 1302/27 Kasım 1884).; Yıldırım, *a.g.t.*, s. 75-76.

⁹¹⁵ Taş, *a.g.t.*, s. 128.

⁹¹⁶ *208 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili*, Belge No: 13, Sayfa No: 248, (27 Rebiülahir 1298/29 Mart 1881).; Taş, *a.g.t.*, s. 128.; Benzer belgeler için bkz. *338 Numaralı Tarsus Şer'iyye Sicili*, Belge No: 76, Sayfa No: 43, (20 Cemazıyelevvel 1312/19 Kasım 1894).

üzerine mahkeme çocuk 9 yaşını doldurup müstehat olduğu ortaya çıkarsa çocuğu babanın alacağını ifade etmiştir⁹¹⁷.

Ne var ki çocukların hidane hakkı dolmasına rağmen bazı anneler çocuklarını babalarına vermek istememişlerdir. Bunda annelerin çocuklarından ayrılmak istememelerinin yanı sıra daha farklı gerekçeleri de etkili olmuştur. 7 Temmuz 1903 tarihli sicil kaydı bu konuda ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Bu kayda göre Menteşe sancağına bağlı Megri kasabasından vergi katibi Halil Efendi bin Mehmed aylık 2'şer kuruş nafaka gönderdiği kızının artık 10 yaşını doldurup 11 yaşına girmesi nedeniyle kendisine verilmesini istediğinde anne, çocuğun 11 yaşına girdiğini kabul etmiş fakat Halil'e vermek isteyip kızını mektepte okutmak istediğini söylemiştir. Ne var ki mahkeme çocuğun 11 yaşına girmesi nedeniyle babaya teslim edilmesine karar vermiştir⁹¹⁸.

Hidâne hakkı dairesinde erkek çocukların 7-9, kız çocukların ise 9-11 yaşlarına kadar annelerinde kalmaları kabul edilmekle beraber, bu yaşlardan sonra çocuklar evleninceye kadar babalarının vesayetine, babaları yoksa babalarının annesinin ve babasının vesayetine geçmektedir. Ancak anne yeniden evlendiğinde hidane hakkı hükmünü yitirmekte, bu durumda annenin vesayeti olağan aktarma zamanından önce sona ermektedir⁹¹⁹. Mesela Tekfurdağı Yunusbey mahallesinden Zeliha Hatun'un başka biriyle evlenmesi ve eski kocasından olan oğlu Ali'nin 7 yaşını doldurması nedeniyle eski kocası Zeliha Hanım'ın çocuğu zabt etmeyi bırakarak kendisine vermesini istemiştir⁹²⁰. Nitekim yanında çocuğu olan dul kadınların tekrar evlilik yapmaları durumunda eski kocalarının muhâla'adaki anlaşmayı fesh ederek boşandıkları eşlerine nafaka ve mehir ödemek suretiyle çocuğu aldıkları da kayıtlara görülmektedir. 15 Nisan 1881 tarihli sicil kaydına göre kocası Mehmet'ten boşanırken 3 yaşındaki kızı Zemzem'in kendisinde kalması şartıyla nafaka, mehir ve eşya gibi haklarından vazgeçen Hafize Hanım'ın bir süre sonra başka biriyle evlenmesi üzerine eski kocası kızının kendisine verilmesini istediğinde Hafize Hanım kızını babasına teslim ederken mahkeme kararı ile daha önce feragat ettiği nafaka, mehir ve

⁹¹⁷ 338 Numaralı Tarsus Şer'iyye Sicili, Belge No: 76, Sayfa No: 43, (20 Cemaziyelevvel 1312/19 Kasım 1894).

⁹¹⁸ Türker, M. (2006). *H. 1320/I (M. 1902) Tarihli Şer'iyye Siciline Göre Fethiye Şehri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, s. 314.

⁹¹⁹ Zılfi, *a.g.m.*, s. 284.

⁹²⁰ BOA, A. DVN., 10/59, (29/Z/1260).

eşyasını almıştır⁹²¹. Bunun yanında eğer baba da yeni bir evlilik yapmış ise ilk evlilikten olan çocuğa anne tarafından olan annanne ve dedesinin yanında bir yuva bulunması yeğlenebiliyordu⁹²².

Boşanan kadınların yeniden evlenmesi durumunda boşandığı eşinin yanı sıra, eşinin ailesinin de çocukları aldığı kayıtlarda görülmektedir. Mesela Manisa'ya bağlı Çubuk karyesinden el-Hâcc Osman ve Mustafa isimli kardeşler vefat eden kardeşleri Abdi'nin 10 yaşındaki oğlu ve 8 yaşındaki kızını anneleri Cemile'nin başka biriyle evlenmesi üzerine hidane hakkının sakıt olması nedeniyle istediklerinde, Cemile Hanıma çocukları teslim etmesi tembih edilmiştir⁹²³. 4 Ekim 1903 tarihli sicil kaydında da Eski Bedesten mahallesinde oturan Sıdika binti Hacı Mehmed'in gelini Fatma'nın başka biriyle evlenmesi üzerine torunu Osman'ın vesayetini almak için davacı olduğu görülmektedir. Ancak Fatma Hanım boşanma esnasında mehr-i müeccelinden vazgeçmesi karşılığında eski eşi Nuh Mehmed'in oğlunu kendisine verdiğini belirterek çocuğun kendisinde kalması hususunda direktmiş ise de Fatma Hanım'ın mehrini aldığı yönünde görüş bildiren şahitler olmuştur. Fakat davanın devamını takip edemediğimiz için nasıl sonuçlandığını bilmiyoruz⁹²⁴.

Hidane hakkı çerçevesinde annenin yeni bir evlilik yapmasının yanı sıra törelere uygun davranmaması yahut savsaklayıcı davranması gibi durumlarda da hidane hakkı hükmünü yitirmekteydi⁹²⁵. Nitekim erkeklerin boşadıkları eşlerinin gayri ahlaki davranışlarda bulunduğu hususunda arzuhal vererek çocuklarının kendilerine verilmesini istedikleri görülmektedir. Konuyla ilgili olarak 27 Nisan 1893 tarihinde Kastamonu vilayetine gönderilen yazıda boşandığı karısının gayrimeşru davranışları nedeniyle eşinin yanında bulunan iki çocuğunun alınarak kendi akrabası olan İbrahim Ağa'ya verilmesini isteyen İnebolulu Abdullah'ın arzuhali üzerine gereğinin yapılması belirtilmiştir⁹²⁶. Zabtiye Müşiri'ne gönderilen başka bir yazıda da “...merkumeden emin olamayacağı cihetle bu çocukların yanında durdurulması münasib olmayacağından...” denilerek yine gereğinin yapılması belirtilmiştir⁹²⁷. Bunun yanında bu gibi şikayetler durumunda diğer meselelerde

⁹²¹ **208 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 22, Sayfa No: 253, (15 Cemâziyelevvel 1298/15 Nisan 1881).; Taş, **a.g.t.**, 128.

⁹²² Zılfi, **a.g.m.**, s. 287.

⁹²³ Bursa, **a.g.t.**, s. 136.;

⁹²⁴ **279 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili**, Belge No: 233, Sayfa No: 128, (12 Recep 1321/4 Ekim 1903).; Akşit, **a.g.t.**, s. 44.

⁹²⁵ Düzdağ, **a.g.e.**, s. 48.; Zılfi, **a.g.m.**, s. 284.

⁹²⁶ **BOA, DH. MKT.**, 22/41, (10 L 1311).

⁹²⁷ **BOA, A. MKT. NZD.**, 76/86, (07/B/1269).

olduğu gibi iddianın ispatı için şahitler gösterilmesi istendiği ve iddianın ispat edilmesi üzerine çocuğun anneden alındığı belgelerden anlaşılmaktadır. Mesela 16 Şevval 1311 (22 Nisan 1894) tarihli sicil kaydına göre Tarsus'un Sofular mahallesinden Kefşger Usta Hasan bin Hacı Himmet eski karısı Müslime'nin 9 yaşındaki kızı Elife'yi geceleri evde yalnız bırakıp kendisinin başka yerlerde kalması, güzdüzleri ise kızını çarşı, pazar yanında dolaştırarak namahrem kişilerle görüşmesi nedeniyle, kızının annesinin kötü huylarını kapabileceği ihtimali olduğundan, ayrıca kızının da bu durumdan memnun olmadığından şikayetle kızının kendisine verilmesini talep ettiğinde, her ne kadar anne bu iddiaları inkar etmiş ise de, Hasan'a iddiasını ispat etmesi halinde kızını kendisine verecekleri söylenmiştir. Hasan iddiasını ispatlamıştır⁹²⁸. Bunun yanında kadınların da boşandıkları eşlerinin uygunsuz davranışları nedeniyle çocuklarının eşlerinin yanından alınıp kendilerine verilmesi hususunda arzuhal verdikleri görülmektedir. 7 Ocak 1896 tarihli belgede 33 senelik karısı olduğu halde kendisini boşamasından hayıflanarak Penbe Hanım, eski kocası Turhan Paşa'nın kendisine ancak haftada bir gün gönderdiği kızlarını geceleri yatmaları caiz olmayan yerlerde yatırdığından şikayetle kızlarının bir süreliğine kendisine verilmesi konusunda arzuhal vermiştir⁹²⁹. Çocuklarının kendisine iade edilmesi için davacı olan kadınlardan bir diğeri de Midüllü cezaresi Kalovine kazasına bağlı Semurya karyesinden Fatma Hanım'dır. Fakat onun hikayesinin aslını bilmiyoruz. Zira Fatma Hanım eski kocası Ahmed Efendi'nin çocuklarının nafakasını ve mehrini vermediği gibi onları elinden aldığı için ihkak-ı hak olunmak üzere arzuhal verirken, Ahmed Efendi ise Fatma Hanım'ın nikah-ı fasid ile başka kocaya varması hakkında arzuhal vererek davacı olmuştur⁹³⁰.

Anlaşılaçağı üzere Osmanlı toplumunda boşanma sonrasında çocukların cinsiyetlerine göre belirli bir yaşa kadar annelerinde kalmaları uygun görülmüştür. Fakat annenin uygunsuz davranışları yahut başka biriyle evlenmesi gibi durumlarda çocuk anneden alınarak babaya verilmiştir. Bunun yanında günümüzde olduğu gibi çocuğun anne baba tarafından paylaşılabilmesi veya istenmemesi gibi üzücü hadiseler de yaşanmıştır. Osmanlı toplumunda çocuğun velayetinin belli bir yaşa kadar öncelikle anneye verilmesi önemli bir husustur. Mesela İngiltere'de bu uygulamaya 19. yüzyıl ortalarına doğru geçilmiştir⁹³¹.

⁹²⁸ Gündaş, *a.g.t.*, s. 64.

⁹²⁹ BOA, Y. PRK. BŞK., 39/46, (21 B 1312).

⁹³⁰ BOA, A. MKT. NZD., 128/73, (29/R/1271).

⁹³¹ 19. yüzyıl başlarında İngiltere'de çocuklar babaya ait kabul edildiğinden eşlerin ayrılması durumunda kadının çocuklarını görme ve onların velayetini alma hakkı yoktu. Kadınlar ayrıldıkları ya da boşandıkları eşlerinden olan çocuklarının, kocanın ölmesi durumu hariç, velayetini alamıyorlardı. Bazı durumlarda ise eski

2.3. Boşanma Sonrasında Yaşanan Sorunlar

2.3.1. Kadın ve Erkeğe Dair

2.3.1.1. Yeni Evlilik Girişimleri ve Fiziksel Şiddet

Aile hayatının çekilmez bir hale gelmesi nedeniyle evlilik birliğini sona erdiren taraflar ne yazık ki yanlış evliliklerinin bir uzantısı olarak boşanma sonrasında da bazı sorunlarla karşılaşmışlardır. Örneğin talak veya tefrik yöntemiyle boşanan eşler arasında en çok mehrin ve nafakanın ödenmesi konusunda anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Çünkü bu tarz boşanmalarda koca karısına mehir ve nafakasını vermek zorundaydı. Muhâla'a yöntemiyle boşanmalarda ise erkek hiçbir zaman ödemediği mehirler ve yükü omuzlarından kalkan nafakalar sayesinde sırtı pek bir halde ve hayli lekesiz bir mali geçmişle kendisine yeni gelinler düşünürken, kadınlar yaşadıkları ekonomik sıkıntı nedeniyle yaptıkları muhâla'a anlaşmasından pişman olup mehir ve nafaka talebiyle mahkemenin yolunu tutmuşlardır. Bunun yanında kadınlar istemedikleri evliliklerini sonlandırabildikleri için hallerinden hoşnut olmakla beraber daha önce bakire olmalarına karşın boşanma sonrasında yeniden evlenebilmek için daha az mehir istemek durumunda kalmışlardır⁹³². Ancak bu konulara daha önce gerek mehir ve nafaka gerekse muhâla'a kısmında etraflıca değindiğimiz için burada boşanma sonrasında yaşanan diğer problemler üzerinde duracağız.

Bu problemlerden biri boşanma sonrasında boşanma kararından pişman olan erkeklerin⁹³³ eski eşleriyle tekrar bir araya gelebilmek için onlara baskıda bulunmalarıydı⁹³⁴. Bilhassa

kocalar çocukların anneleriyle görüşmelerini dahi yasaklayabiliyordu. Caroline Norton isimli bir kadın kocasından gördüğü şiddet karşısında annesinin evine gitmiş fakat her defasında çocuklarının velayeti kendisine verilmeyeceği için kocasına geri dönmüştür. Kadın dergilerine makale yazarak para kazanan Caroline'in kazancı sürekli paraya sıkışan kocası tarafından evin masraflarına harcanır sonunda ayrılan çiftin üç çocuğunu babaları annelerinden uzaklaştırır ve görüşmelerine izin vermez. Ayrıca kadının kazancının kanun önünde kocasına ait olması nedeniyle kadın kendisine ait olan paraları da geri alamaz. Caroline'in, kadınların çocukların velayetini alabilmeleri amacıyla 1837 de yazdığı makale bir parlamento üyesinin ilgisini çeker fakat kanun Lordlar Kamerası'ndan geçmez. Caroline başka sefer yazdığı bir makaleyi erkek adıyla imzalar ve kanun tasarısı onaylanır. Böylece 1839'da feministlerin çabaları neticesinde kadınlara 7 yaşın altındaki çocuklarının velayetini almak ve 16 yaşına kadar çocuklarını görmek için mahkemeye başvurma yetkisi verilir. Bkz. Akman, *a.g.e.*, s. 119-120.

⁹³² Zılfi, *a.g.m.*, s. 275.

⁹³³ Boşanan çiftlerden bir kısmının tekrar biraraya geldiği düşünülebilir. Bu durum yargı dışı günümüze ulaşan kayıtların dışında gerçekleşmiştir. Ancak bu gibi örneklerin sayısı herhalde fazla değildir. Zira yeniden evlenme istatistiklerinin hesaplanabildiği 19. yüzyıl sonlarına ilişkin verilere göre boşanan çiftlerin %5'inin yeniden birbiriyle evlendiği tespit edilmiştir. Bkz. Zılfi, *a.g.m.*, s. 289.

⁹³⁴ 21 Eylül 1898 tarihinde arzuhal veren Saniye Hanım Tophane'de Firuz Ağa mahallesinde oturan eski kocası Kahveci Remzi Ağa'nın tekrar evlenmek için kendisine baskı yaptığından ve tehditte bulunduğundan şikayetle bunun engellemesini istemiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT.**, 2108/119, (5 Ca 1316).

boşanmaların ardından yapılan yeni evlilik teşebbüsleri bu müdahaleleri daha da artırmıştır. Mesela 13 Ramazan 1308 (22 Nisan 1891) tarihli sicil kaydına göre Haleb vilayeti Maraş sancağına bağlı Elbistan kazasının İzgin karyesinden Aişe Fatıma binti Mehmed geçimsizlik nedeniyle mehir, nafaka ve ma'ûnet süknasından vazgeçerek boşandığı İbrahim bin Recep Kahya'nın, başka biriyle evleneceği haberini alınca kendisine müdahalede bulunduğunu anlatarak bunun engellenmesini istemiştir. İbrahim'in suçunu kabul etmesi üzerine ise mahkeme Aişe Hanım'ın başka bir kişiyle evlenmesinde mani görmemiştir⁹³⁵. 12 Mayıs 1908 tarihli sicil kaydında da Habibe Hanım'ı "...teyzen mezbureyi talak-ı selase ile tatlik ettim al götür..." diyen Abdurrahman Bey, Habibe Hanım'ın 3 ay kardeşinin, 2 ay da hemşirezadesinin evinde kalmasından sonra başka biriyle evlenmek istediğini işitince Habibe Hanımı evine götürüp karı-koca hayatı yaşamaya başlamıştır. Ancak Abdurrahman Bey'in bu davranışı dine aykırı olduğu için konu mahkemeye intikal etmiştir⁹³⁶. Hatta bazı erkekler boşadıkları kadınların başkalarıyla evlenmesine mani olmak için boşandıklarını reddetme gibi tavırlar da sergilemişlerdir. Örneğin 3 Ramazan 1219 (6 Aralık 1804) tarihli bir belgede karısını başka birine nikahladığı iddiasıyla kayınbabasından şikayetçi olan Elmas isimli bir adamın zaten karısını boşamış olduğu ortaya çıkmıştır⁹³⁷. Ancak Osmanlı mahkemeleri boşanmanın gerçekleştiğine dair şahitlerle durumun ispat edilmesi halinde yeni bir evlilik için kadınlara izin vermişlerdir⁹³⁸.

Boşanma sonrasındaki yeni evlilik teşebbüsleri sadece erkekleri değil kadınları da rahatsız etmiştir. Hatta bu durum eşler arasında öldürmeye varacak derecede kıskançlığa ve nefrete sebep olmuştur. Mesela 27 Mart 1868 tarihli bir sicil kaydına göre Rumkale kazası Dırtoli karyesinden Ali bin Mustafa'nın Besi binti Abuzer'den boşandıktan bir süre sonra aynı köyden olan Fatma binti Şerif ile nişanlanması üzerine bunu haber alan Besi Hanım ile kızı Saliha, Fırat nehri kenarında çamaşır yıkadıkları bir gün Ali'nin nişanlısı Fatma'yı öldürerek nehre atmışlardır⁹³⁹. Şam'ın Tel karyesinde öldürülen Fatma'nın katili olan boşandığı kocası

⁹³⁵ **456 Numaralı Elbistan Şer'iyye Sicili**, Belge No:195, Sayfa No: 299, (13 Ramazan 1308).; Dağıstanlı, **a.g.t.**, s. 277-278.

⁹³⁶ **268 Numaralı İlgin Şer'iyye Sicili**, Belge No: Yok, Sayfa No: 79-80, (29 Nisan 1324/12 Mayıs 1908).; Oğur, **a.g.t.**, s. 34.

⁹³⁷ **BOA, C. ADL.**, 46/2778, (03 N 1219).

⁹³⁸ Uluçay, **a.g.t.**, s. 186-187.; **412 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili**, Belge No: 156, Sayfa No: 124-125, (25 Zilkade 1307/13 Temmuz 1890).

⁹³⁹ **206 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili**, Belge No: 181, Sayfa No: 366, (3 Zilhicce 1284/27 Mart 1868).; Taş, **a.g.t.**, 129.

Mustafa ise sorgulamasında Fatma'yı çirkin davranışları nedeniyle öldürdüğünü belirtmiştir⁹⁴⁰.

Bu tür cinayetlerde kısas üzerinde durulurken elimizdeki iki belgeden anlaşıldığı kadarıyla ceza 5 ila 15 yıl arasında kürek cezasına çevrilmiştir. Yukarıdaki belgede bahsi geçen Mustafa'nın boşandığı karısını öldürmesi nedeniyle kısas yapılması gerekirken, Fatma'nın vereselerinden birinin küçük kızı olması nedeniyle Mustafa'nın şer'an katli gerekmeyp diyet olunacağı belirtilerek İstanbul tersane-i amirede hapis tarihinden itibaren 7 sene kürekle cezalandırılmasına karar verilmiştir⁹⁴¹. Benzer şekilde İstanbul Topkapı Cevizade mahallesinden Cemile Hanımı geceleyin evinin sokak tarafındaki penceresinden içeri girerek büyük bir bıçakla kasıtlı olarak öldüren boşandığı kocası Mustafa'ya ceza kanununun zeyli gereğince hapis tarihinden itibaren 7 sene kürek cezası verilmiştir⁹⁴². Bu tür cinayetlerde kadınlara verilen cezalara baktığımızda ise, mesela 27 Mart 1868 tarihinde eski kocası Ali'nin nişanlısı Fatma'yı öldürerek Fırat Nehri'ne atan Bese Hanım ile kızı Saliha için aileler 7.000 kuruş üzerine sulh yaparken⁹⁴³, Priştine kazası dahilinde bulunan Geylan kazasına bağlı Kıracaoğlu-i Bala karyesinden Yunus'u darb eden ve yaralayan eski karısı Rukiye Hanıma, Yunus'un varislerinin onu affetmelerine rağmen, 5 sene hapis cezası verilmiştir⁹⁴⁴.

Boşanmalar, boşanan eşlerin yanı sıra onların aileleri arasında da anlaşmazlık ve şiddet olaylarına sebep olmuştur. 6 Muharrem 1277 (25 Temmuz 1860) tarihli belgede Yanya'dan Maksud isimli bir kişi 3,5 senedir Bağdad'ta bulunması nedeniyle memleketteki karısı Çiko'yu boşadığına dair kağıt göndermesi üzerine Çiko'nun amcası Tahir'in bunu kabul etmeyerek meclis azasından bazı kişilerle Çiko'ya nafaka almak gerekçesiyle annesini oturduğu evden kovup, eşyasıyla beraber evi 1 seneliğine mühürleterek 10.000 kuruşluk eşyasını ziyan ettiklerini anlatmıştır⁹⁴⁵. 15 Haziran 1895 tarihli sicil kaydında ise karısı Huriye'nin kendisine itaat etmesi için mahkemeye giden Ali bin Hüseyin'in “...*rakı içen isem ailem benden mutallaka olsun...*” diye şart edip daha sonra tekrar içki içerek eşinden boşanmak zorunda kalması üzerine Hüseyin'in karısının daha önceki kocasından olan oğlu

⁹⁴⁰ BOA, MVL., 36/39, (6 N 1263).

⁹⁴¹ BOA, MVL., 36/39, (6 N 1263).

⁹⁴² BOA, A. MKT. MVL., 105/6, (23 C 1275/28 Ocak 1859).

⁹⁴³ Taş, *a.g.t.*, s. 129.

⁹⁴⁴ BOA, MVL., 198/81, (20 L 1266).

⁹⁴⁵ BOA, A. MKT. DV., 165/62, (17/M/1277).

Halef ile kavga ederek her ikisinin de bir süreliğine hapsedildiği görülmektedir⁹⁴⁶. Seyid oğlu Hafız İsmail bin Hacı Ömer de 1,5 sene önce Fatma Hatun'u “...bana lüzumun yok ıyalim değilsin...” diyerek boşaması ve kadir gecesinde “...hanemden çık ıyalim değilsin...” diyerek hanesinden kovması üzerine Fatma Hanım'ın biraderinin ve annesinin kendi hanesine gelerek Fatma'yı hanesine sokup “...ba matlubatımızı vereceksin vermez isen sakalına sebb ederiz burada duracak...” dediklerini anlatmaktadır⁹⁴⁷. 1570 tarihli sicil kaydında ise Mümin bin İsa'nın Mümine'yi boşaması üzerine dayısı Nurullah'ın evine giden Mümine'nin ardından Mümin'in kardeşi Gençaslanlı'nın Nurullah'ın evini basarak Mümine'nin kolunu darb edip zorla götürdüğü görülmektedir⁹⁴⁸.

Osmanlı Devleti'nin bu tarz şiddet olaylarının önlenmesi için aldığı tedbir ise kefalet senedi düzenlemek olmuştur. Mesela Edirne civarında Gececiler'de Hoca Hayrettin mahallesinde Çıkmazodalar sokağında oturan Hüseyin Ağa'nın boşadığı karısı Şadiye Hanım 18 Kasım 1910 tarihinde emniyete verdiği arzuhalinde kendisini terk edip boşayan Hüseyin'in elinde her zaman silah olup yüzünü, gözünü, burnunu keseceğini söyleyip gece gündüz işret ederek, hatta esrar içerek kendisinin bulunduğu mahalleye gelip tehdidâne hareketlerde bulunduğunu anlatıp, can güvenliğinin tehlikede olması nedeniyle Hüseyin Ağa'nın adına kefalet senedi düzenlenmesini istemiştir. Bunun üzerine 27 Kasım 1910 tarihinde Şedide Hanım'ın mahallesinden Abdurrahman Ali isimli şahıs kefalet senedi imzalamıştır. Bu senede göre Hüseyin Ağa eğer Şadiye Hanıma bir daha tehdit ve taarruzda bulunmak, evinin kapısına varmak gibi hareketlerde bulunursa cezalandırılacaktı⁹⁴⁹.

2.3.1.2. Çocukla(rla) İlgili Anlaşmazlıklar

Boşanma sonrasında yaşanan problemlerden bir diğeri eşlerin çocuklarını birbirlerinden kaçırmasıdır. Kadınların çocuklarını geri almak için verdikleri arzuahaller çocukların babaları tarafından kaçıırıldığını ortaya koymaktadır. Bu durumun nedeni babaların nafaka vermek istememeleriyle ilgili olsa gerek. Zira çocukların kaçıırılması üzerine mahkemenin çocuğun yaşını, çocuğun annede kalmaması için geçerli bir mazeretin olup olmadığını göz önünde

⁹⁴⁶ 218 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili, Belge No: 660, Sayfa No: 15, (21 Zilhicce 1312/15 Haziran 1895).; Taş, a.g.t., s. 129.

⁹⁴⁷ 60 Numaralı Sivas Şer'iyye Sicili, Belge No: 311-137, Sayfa No: 98-99, (29 Safer 1314).; Kaya, a.g.t., s. 290-291.

⁹⁴⁸ Ceylan, Y. (1991). *Konya Şer'iyye Sicillerinden İkinci Defterde Kayıtlı Olaylar ve Hükümler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, s. 32-33.

⁹⁴⁹ BOA, DH. EUM. VRK., 6/46, (30 Za 1328).; Kefalet senedi düzenlediğine dair başka bir belge için bkz. BOA, A. M., 24/88, (23 Z 1277).

bulundurarak çocuğun anneye teslimine ve baba üzerinden çocuğa nafaka bağlanmasına hükmetmesi bu kanıyı güçlendiriyor. Kaçırılan çocukların cinsiyeti ise fark etmemiştir. Mesela Çeltik köylü Küçük Mehmed'in eski karısı Fatma Hatun'dan olan küçük oğlu Ethem'i bir mahalde bulup kaçırmaları üzerine Fatma Hatun davacı olunca, mahkeme çocuğun 7 yaşında olması ve boşanmalarından beri babanın çocuk için hiç nafaka ödememesi ayrıca Fatma Hatun'un müzdarip olması nedeniyle çocuğun Fatma Hatun'a teslim edilmesine ve nafaka-eksa gibi hususlarda Mehmed'e tembihle bulunulmasına hükmetmiştir⁹⁵⁰. 29 Şaban 1272 (5 Mayıs 1856) tarihli başka bir belgede de Şerifecik isimli kadın Ayasofya-ı Kebir mahallesinden eski kocası İbrahim'in 5 yaşındaki oğulları Hasan Tahsin'i hile ile alıp İskilib kazasına götürmesi nedeniyle 9 aydır evlat hasretine tahammül edemediğini belirterek çocuğun getirilmesi hususunda Amasya mutasarrıflığına emirname yazılması yönünde arzuhal vermiştir⁹⁵¹. Bu arzuhal üzerine çocuğun getirilmesi bildirilmiştir⁹⁵². Çocuğu kaçıran babaların nafaka vermemek için eşleriyle muhâla'a yoluyla boşandığını iddia etmesi de babaların çocuklarını onlara nafaka vermemek için kaçırdığı fikrini kuvvetlendirmektedir. Mesela 18 Cemaziyelahir 1329 (16 Haziran 1911) tarihli sicil kaydında Aydın vilayeti Saruhan sancağına bağlı Kırkağaç kazası Gelenbe nahiyesi Hamidiye karyesinden Habibe binti Mustafa eski kocası Mustafa bin Mehmed'in mehr-i müeccelini vermemesinin yanı sıra hidane ve terbiyesinde olan 10 aylık kızını elinden alması üzerine çocuğunun iade edilip, nafaka ve kisve verilmesini istediğinde, Mustafa, Habibe Hanım'ın nikah ve nafakası kendi üzerine olarak muhâla'a ile boşandıklarını söylemiştir. Ancak Habibe Hanım'ın kocasının iddiasını reddetmesiyle kendisinden şahit getirmesi istenen Mustafa'nın iddiasını ispatlayamaması üzerine çocuk Habibe Hanıma bırakılırken, Mustafa'ya çocuğunun nafakası ile Habibe Hanıma olan mehir borcunu ödemesi tembihlenmiştir⁹⁵³. 13 Ekim 1898 tarihli belgede ise Saime Hanım'ın boşandığı kocası Ertuğrul Alayı Talim Muallimi Miralay Mehmed Ali Bey hakkında açtığı nafaka davası sonuçlanmadan kocasının kızını alması nedeniyle şikayetçi olduğu görülmektedir⁹⁵⁴.

Boşanan eşlerin birbirlerinden çocuğu almak için çeşitli gerekçeler ileri sürdüğü yahut çocukları birbirlerinden kaçırdığı gibi olaylara rastlanmakla beraber, bazı belgelerde de

⁹⁵⁰ BOA, A. MKT. UM., 89/8, (22/S/1268).

⁹⁵¹ BOA, A. DVN., 113/29, (29 Ş 1272).

⁹⁵² BOA, A. MKT. DV., 92/73, (03/N/1272).

⁹⁵³ 426 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili, Belge No: 103, Sayfa No: 56, (18 Cemaziyelahir 1329).; Seven, a.g.t., s. 160-161.

⁹⁵⁴ BOA, ZB., 350/54, (1 Teşrin-i Evvel 1314).

boşanan eşlerin çocuğu istemediği hatta o istemsizliğin yarattığı ruh hali ile kendilerinin ve çocuklarının canına kıydıkları görülmektedir. 31 Mayıs 1910 tarihli belgeye göre Söğütlü vapuru yüzbaşlarından Nazmi Efendi'nin Kasımpaşa'da oturan eski karısı Fatma Hanım'ın belge tarihinden bir önceki gün saat sekiz buçuk civarında çocuğu ile bir sandala binerek çocuğunu babasına iade etmek istediğinde, Nazmi Efendi'nin çocuğu kabul etmemesi üzerine, o ruh hali ile önce çocuğu ardından kendisini denize attığı ve kurtarıldıkları anlatılmaktadır⁹⁵⁵. Çocuğun istenmemezliği iskat-ı cenin gibi üzücü olaylara da sebep olmuştur. Bu durum kişilerin boşandıkları eşleriyle hiçbir bağlantılarının kalmasını istememeleri, çocuğa nafaka vermemek, çocuğun anne-baba ayrı bir ortamda büyütülmek istenmemesi gibi düşüncelerden kaynaklanmış olsa gerek. Ancak elimizdeki belgeler maalesef sebebin ne olduğu hakkında bize bilgi sunmuyor⁹⁵⁶.

2.3.1.3. İncir Çekirdeğinden İnciye Mal Davası

Boşanma sonrasında taraflar arasında ortaya çıkan problemlerden bir diğeri de sahip olunan eşyaların paylaşılamamasıdır. Gerek şer'iyye sicillerine gerekse arşiv belgelerine bakıldığında boşanan eşlerin evlerini ayırma sürecinde ortak kullandıkları yatak, yastık, yorgan, halı, kilim, kap-kacak, hamam leğeni, güveç gibi ev eşyası ile elmas, inci gibi kıymetli ziynetlerin kimde kalacağı konusunda kavga ettikleri görülmektedir⁹⁵⁷. Mesela Abdülkadir Bey eski eşi İvranyalı Ayşe Hanım'ın boşanmaları esnasında evdeki para ve mücevher vs. eşyalarını alıp annesinin evine götürdüğünden⁹⁵⁸, Hacı Mustafa Bey boşandığı karısı Edirne sakinlerinden Rukiye Hanıma olan mehir ve nafaka borcunu ödemesine rağmen Rukiye Hanım'ın buna kanaat etmeyerek annesiyle beraber evini, malını, eşyasını zabt ettiğinden⁹⁵⁹, 18 Ağustos 1858 tarihli belgede Bosna eyaletinden Mehmed Kaptan ile 7 senedir evli olan Ümmü Gülsüm Hanım kocasının nikah ve nafakasını vermeden hul' ile terk edip yüzüğünü, mahmudiye ve hayriye altınlarını, mücevherlerini ve eşyalarını

⁹⁵⁵ BOA, DH. EUM. THR., 35/23, (2 Ca 1328).; Ek-19.

⁹⁵⁶ 19 Nisan 1906 tarihli bir belgede Haymana kaymakamlığında bulunduğu esnada boşadığı karısı Mümine hanıma ilaç vererek çocuk düşürmesine sebep olan Kirmastı kaymakamı Süleyman Rauf Bey'in muhakemesi için gerekli muamelenin yapılacağı belirtilmektedir. Bkz. BOA, DH. MKT., 1071/6, (24 S 1324).; 1 Ağustos 1899 tarihli bir belgede ise Tophane'nin Karabaş mahallesinden Fatma Atıf Hanım'ın İstanbul mahkemesinde açtığı gebelik davasından birkaç gün sonra düşük yapmasının haber alınması üzerine kocası Ali Galip Bey'in karısının muayene edilmesi konusunda arzuhal verdiği görülmektedir. Bkz. BOA, ZB., 350/69, (20 Temmuz 1315).; İskat-ı Cenin hakkında bkz. Şimşek, F., Eroğlu, H., Dinç, G. (2009). Osmanlı İmparatorluğunda İskat-ı Cenin (Çocuk Düşürme). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2 (6), s. 593-609.

⁹⁵⁷ Zilfi, a.g.m., s. 280.

⁹⁵⁸ BOA, A. MKT. DV., 116/94, (07/S/1274).

⁹⁵⁹ BOA, HR. MKT., 191/77, (10/L/1273).

aldığından⁹⁶⁰, Reşide Hanım'ın Sofya sakinlerinden olan kocası Osman'ın bir sene önce kendisini boşayarak 100 adet mahmudiye altını ile 200 adet rubiyye altını ve 1.500 kuruşluk nakit parasını vermediğinden⁹⁶¹, Haremsun karyesinden Karaca'nın oğlu İbrahim'in boşadığı karısı İbrahim'in kendisini iki çocuğuyla nafakasız bırakmasının yanı sıra elbise vs. eşyaları ile hayvanlarını fuzuli zapt ettiğinden⁹⁶², Bilad-ı Abad kazasının Denizçalı karyesinde Beyhan Hanım 7 ay önce kendisini boşayan Menzilci oğlu Ömer'in mehrini, altı ineğini ve iki kıta tarlasını vermediğinden⁹⁶³ şikayetçi olduğu görülmektedir. Başka bir belgede ise mücevherler ile eşyaların tesliminde sıkıntı çıkarsa “*şer'i şerifte*” yemin edileceğinden bahsedilmiştir⁹⁶⁴.

Kayıtlarda erkeklerin gerek talak mukabilinde kadına verdikleri gerekse kadının bizzat şahsına ait bulunan çeşitli gayrimenkullere boşanma sonrasında müdahale ettikleri de görülmektedir. Mesela Hatice Hanım Selanik'in Veltin kazasında mutasarrıf olduğu değirmeni kocası Osman'ın kendisinden habersizce üzerine kaydettirmiş olduğunu boşanmaları esnasında öğrenmiş olduğundan kocasının malına olan müdahalesinin engellenmesini istemiştir⁹⁶⁵. 21 Kasım 1894 tarihli sicil kaydında ise Hekimdede mahallesinden Şeyh Abuzer kızı Ayşe Hanım kendisini boşayan kocası Ahmed bin Hüseyin'in nafakasına ve mehrine karşılık olarak sattığı üzüm bağına boşanmalarının ardından müdahalede bulunması üzerine mahkemeye müracaat ederek üzüm bağının kendisine ait olduğunu şahitlerle ispat ve tescil ettirerek Ahmed'in müdahalesini engellemiştir⁹⁶⁶.

İslam hukukunda evli eşler arasında mal ayrılığı rejimi uygulandığından evin eşyalarının kime ait olduğu konusunda eşler arasında görüş ayrılığı ortaya çıkarsa erkeklerin kullandıkları eşyaların kocaya, kadınların kullandıkları eşyaların ise kadının olduğuna karar verilir. Buna göre evlilik eşlerin mallarına ortak olmayı gerektirmez. Dolayısıyla kadın kendisine ait mallar üzerinde tasarruf hakkına sahiptir. Bu yetki nikah ile kocaya geçmez. Ayrıca kadın kocasına verdiklerini hibe etmemiş ise koca bunları geri ödemekle yükümlü

⁹⁶⁰ BOA, A. MKT. DV., 126/73, (8 Muharrem 1275).

⁹⁶¹ BOA, A. DVN., 117/20, (01/S/1273).

⁹⁶² BOA, A. MKT. UM., 40/70, (21/M/1267).

⁹⁶³ BOA, A. MKT. DV., 65/94, (20 S 1269).

⁹⁶⁴ BOA, A. M., 26/9, (22/R/1278).

⁹⁶⁵ BOA, A. MKT. UM., 196/48, (04/N/1271).

⁹⁶⁶ 219 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili, Belge No: 411, Sayfa No: 262-263, (22 Cemâziyelevvel 1312/21 Kasım 1894.; Taş, a.g.t., s. 127.

hale gelir⁹⁶⁷. Bu nedenle Osmanlı Devleti boşanma sonrasında kadınların müşkiliyetlerini gidermek için kocaların peşlerine düşerek kadınların alacaklarını tahsil etmeye çalışmıştır. Mesela Bilan kaymakamı Mustafa Fahri Bey'in boşadığı karısı Dilaver Hanım'ın kocasından alacağı olan mehir, bazı yerlere emanet bıraktığı eşya parası, 2 aylık kefalet parası, 1 tane Kuran-ı Kerim, 1 adet saat ile kızının nafakasını ödemediği memur olarak başka bir yere gittiğine dair verdiği arzuhal üzerine Mustafa Fahri Bey'den bunların tahsil edilmesine karar verilmiştir⁹⁶⁸. Bir başka belgede ise kayınbabası tarafından zorla mehir ve nafakasından vazgeçirilerek kocası Ali tarafından boşanan ve kapı dışarı edilen Feride Hanım'ın eşyalarına da el koyulması üzerine polis müdüriyeti tarafından eşyaların geri alındığı görülmektedir. Fakat Feride Hanımın kayınbabası meselenin şer'i ve hukuki bir mesele olduğu ve oğlu ile gelinini ilgilendirdiği gerekçeleriyle polis müdüriyetinin bu davranışından şikayetçi olmuştur. Ancak yapılan tahkikatta şikayetin hakikati olmadığı anlaşılmıştır⁹⁶⁹.

Alacak verecek pazarlıkları neticesinde bazı eşlerin sulh yaptığından bahsetmiştik⁹⁷⁰. Ne var ki taraflar bazen yaptıkları sulhlardan da pişman olmuştur. Mesela 10 Kanunusani 1309 (22 Ocak 1894) tarihli belgede Münevver Hanım eski kocası Şemsettin Efendi ile boşandıkları esnada çocuk nafakası, mehir vs.den dolayı olan alacağı için 10.000 kuruşa sulh yapıp, maaşının dörtte birinin kesilmesi sureti ile borcunun 3.188 kuruşunu ödeyip geriye 6.812 kuruşun kaldığını fakat Şemsettin Efendi'nin borcunu redderek sulh kararına itiraz etmesinden şikayetçi olmuştur. Yapılan araştırmada eğer sulh iptal edilirse Şemsettin Efendi'nin 30.000 kuruştan daha fazla ödemesi gerektiği ortaya çıkınca, nasıl bir karar verilmesi gerektiği Şemsettin Efendi'ye bırakılmıştır⁹⁷¹.

Boşanma bazı kadınlara hayat vermiş olabilir fakat bazıları için her tür boşanma yıkıcı bir ekonomi ve kişisel yitik anlamına gelmiştir⁹⁷². Mesela 4 Rebiülevvel 1310 (26 Eylül 1892)

⁹⁶⁷ Kaya, *a.g.m.*, s. 91-92.

⁹⁶⁸ BOA, HR. MKT., 130/32, (12/R/1272).

⁹⁶⁹ BOA, DH. EUM. AYŞ., 26/52, (21 S 1338).

⁹⁷⁰ 27 Eylül 1865 tarihli sicil kaydında Tizyan Köyü'nden Meymo binti Temur'un vekili Molla Mehmed aynı köyden olan Abdal bin Mehmed Halebi'nin 9 ay önce talak-ı selase ile müvekkilini boşayıp mehrini vermediği gibi Meymo'nun koyunlarını ve parasını çaldığını söyleyerek şikayette bulunmuştur. Abdal ise talak-ı selase ile boşadığını kabul fakat diğer iddiaları reddedince kendisinden delil göstermesi istenmiştir. Fakat tarafların iddialarını ispatlayamamaları üzerine 1.500 kuruş mehir ve ev kirası karşılığında Meymo davasından vazgeçmiştir. Bkz. *238 Numaralı Mardin Şer'iyye Sicili*, Belge No: Yok, Sayfa No: 36, (6 Cemaziyelevvel 1282/27 Eylül 1865).; Özçoşar, İ, Güneş H. H., Gümüş, E. *238 Nolu Mardin Şer'iye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*, s. 47.

⁹⁷¹ BOA, DH.MKT., 193/89, (27/Ş/1311).

⁹⁷² Zılfi, *a.g.m.*, s. 293.

tarihli belgede Mehmed Reşad, kardeşini boşayan Beyrut Rüşumat Nezareti Ecnebi Kalemi Sermübaşırı Ali Rıza Efendi'nin bu hareketi nedeniyle kardeşinin aklına sakat gelip, sefil ve perişan bir halde bulunduğunu anlatmıştır⁹⁷³. Başka bir belgede ise boşanma sonrasında kadının intihar teşebbüsünde bulunduğu görülmektedir. 1 Şubat 1888 tarihli bu belgeye göre Trabzon Rüşumat Nezareti katiplerinden Selim Efendi'nin eski karısı kendisini denize atarak intihar teşebbüsünde bulunmuştur. Belgenin ilginç taraflarından birisi de Selim Efendi'nin karısını tekrar nikahına alarak İstanbul'a gitmesi üzerine karısını yine boşamak fikrinde olduğunun haber alınarak Rüşumat Nezareti'nce bu konuda duyarlı davranılması gerektiğinin bildirilmesidir⁹⁷⁴.

2.4.1. Kadınlara Mahsus Sorunlar

2.4.1.1. Yeniden Evlenmek İsteyen Kadınların Boşandıklarını Belgelendirmekte Yaşadıkları Güçlükler

Batılı çok sayıdaki kadın seyyah Osmanlı toplumunda boşanmanın kadın için geçici bir durum olarak karşılandığından, onurları ya da iffetleri zedelenmeden boşanan kadınların toplumda kabul gördüğünden ve boşanmanın nasıl hayatlarında geçici bir konuma sahip olduğundan şaşkınlıkla bahsetmişlerdir. Onların bu düşüncelerinde Batılı kadınların durumunun Osmanlı'ya kıyasla daha vahim olması etkili olmuş olsa gerek. Örneğin İngiltere'deki kadınlar için pek çok durumda boşanma ve dul kalma çok acı sonuçlar ortaya çıkarabiliyordu. 19. yüzyıl ortalarına kadar kocalarının ölümüne bağlı olarak dul kalan kadınlar evli kadınların yaptıkları gibi alışverişe gidemez ve onlar gibi eğlence aktivitelerine katılamazlardı. İngiltere'de dulluk kadın için maddi, manevi büyük bir yıkımı beraberinde getirebilirdi. Orta sınıftan kadınların kocalarının işlerinin başına geçmeleri yasalara göre mümkün değil iken, alt sınıftan ve aristokrat kesimden olanlar bu konuda biraz daha özgürlerdi. Boşanmış yahut terk edilmiş kadın ise toplum tarafından dışlanır ve yalnızlığa mahkum edilir, çocuklarından ayrı düşerdi. İşte bu nedenlerle çok sayıda Avrupalı seyyah boşanmanın Osmanlı kadınının hayat düzeyinde pek bir değişikliğe yol açmadığını, kadının evinden bile çıkmadığını, evinden atılmadığını, eski düzeninin hemen hemen aynı düzeyde korunduğunu kaydetmişlerdir⁹⁷⁵.

⁹⁷³ BOA, DH. MKT., 2005/78, (4 Ra 1310).

⁹⁷⁴ BOA, DH. MKT., 1482/8, (18 Ca 1305).

⁹⁷⁵ Akman, *a.g.e.*, s. 110.

Böyle olmakla beraber Osmanlı kadınları da, her ne kadar o dönemlerde Batı'ya nispetle daha iyi durumda olsalar da, boşanma sonrasında birtakım sıkıntı yaşıyorlar, kendilerine ne olacağı konusunda aciz durumda kalıyorlardı. Çünkü boşanan kadınlar kendilerini geçindirecek iş veya paraya sahip olmadıkları takdirde çoğunlukla ayaklarının üzerinde duramayıp baba evlerine dönmek zorunda kalıyorlardı. Tabi kabul edilirler ise. Böyle olunca da kadını zor günler bekliyordu. B. Burçak, Osmanlı toplumunda boşanmış bir kadına kocasını ve mevkiini kaybetmesi nedeniyle hoş gözle bakılmadığını, kadının artık önemsiz, değersiz ve yabancı olarak addedildiğini⁹⁷⁶, Zilfi ise özellikle kadınlar için boşanmakla boşanmış kalmak arasında bugün bile bir fark olduğunu söylemenin belki pek de spekülatif kaçmayacağını söylemiştir. Zilfi'ye göre boşanmanın kendisi tatsız ve istenmez olmakla beraber evliliğin toplumdaki yeri ve yeniden evlilik yapma yönündeki belirgin eğilim göz önünde bulundurulduğunda “*boşanma ayıbı*” kadının bir kocadan ayrılmasından ziyade kocasız kalmasına bağlanmış olabilir. Evliliğe biçilen yüksek değer ve yetişkin bir genç kıza bakmanın iktisadi yükü, ailelerin kızlarının mutlu olmasını istemesi onları kızlarının yeni bir evlilik yapması için çaba göstermeye sevk etmiştir⁹⁷⁷. Nitekim D'Ohsson Türkler'de ailelerin ister boşanmış isterse dul kalsın yaşı çok büyük olmadıkça kızlarını yeniden evlendirmek için ilgi gösterdiklerini anlatmıştır⁹⁷⁸. Tabi buna kızların, her ne kadar daha önceki evlilikleri sıkıntılı geçse de, aile kurma, sevme-sevilme, değer görme, paylaşma ve eğer ilk evliliklerinden çocukları olmamış ise çocuk sahibi olma arzularını beslemelerini de ilave etmeliyiz. Fakat muhtemel ki özellikle ekonomik şartlar kadınları yeni bir evlilik yapmaya sevk etmiş olsa gerek⁹⁷⁹. Bunun yanında çocuklu kadınların boşandıkları eşlerinden olan çocuklarına dair vesayetlerinin belirli bir süre ile sınırlandırılmış olması yeni bir evlilik yapmalarını kolaylaştırmıştır. Nitekim boşanmanın sıklığına karşın nüfus içinde boşanmış kadın oranının düşük olması boşanan kadınların yeniden evlenme eğiliminde olduğunu göstermektedir⁹⁸⁰.

Ancak bazı kadınlar için daha önceki evlilikleri boşanmaları sonrasında bile hayalini kurdukları yuvayı oluşturmalarına engel olmuştur. Yeniden evlenmek isteyen kadınlar için bu evliliğin önündeki en büyük engel daha önceki evliliklerinin sona erdiğine dair ellerinde

⁹⁷⁶ Burçak, B. (1998). II. Abdülhamid Devrinde İslam ve Batılılaşma Karşısında Kadının Konumu. *Doğu-Batı*, 1(3), s. 111.

⁹⁷⁷ Zilfi, *a.g.m.*, s. 289-290.

⁹⁷⁸ D'Ohsson, *a.g.e.*, s. 203.

⁹⁷⁹ BOA, A. MKT. DV., 68/10, (13 Rebiülahir 1269).

⁹⁸⁰ Zilfi, *a.g.m.*, s. 289-290.

“tatliknamelerinin” diğerk bir ifadeyle “boşanma hüccetlerinin” olmamasıydı. Boşanma işleminin hemen sonrasında kadına boşandığına dair bir senet verilmesi oldukça önemliydi. Kadınlar tekrar evlenmek istediklerinde ellerinde bu senet olmadığı için evlenemiyorlardı. Aslında çalışmamızın daha önceki kısımlarında kadınların böyle bir engelle karşılaşmamak için boşanmalarını tescil ettirdiklerinden bahsetmiştik. Fakat bu bir kaide değildi. Nitekim Zilfi kadınların kocalarının kendilerini boşadıklarını öğrendikleri zaman değil de nafakaya ihtiyaç duydukları yahut başka biriyle evlenmek istedikleri zaman mahkemeye müracaatta bulunduklarını söylemiştir⁹⁸¹. Kadınların ellerinde boşanma hüccetlerinin olmamasının bir diğeri nedeni her kadının boşanmasını tescil ettirme imkanının bulunmaması olmuştur. Özellikle başka şehre giden kocaların eşlerini boşadıklarını mektupla bildirmeleri bu tarz sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Mesela Hüdavendigar’da bulunan Çekerek mahallesinden Cerrah Salih’in eski karısı “...merkum bundan akdem bir kıt’a mektub gönderüb ıtlak etmiş ise de hüccet-i şer’iyye olmadığından sübut olmamış...”⁹⁸², Kabataş sakinlerinden Hamza Efendi’nin Şam’da 10 ay kaldıktan sonra İstanbul’a gönderip mektupla boşadığı karısı ise “...Allah’ın emriyle diğerk iyale varmak murad olunmuş ise de böyle minel gıyab mektub ile tatlik olduğumuzdan erim ahire nikah etmeyip...”⁹⁸³ demiştir. Bu nedenle kadınlar arzuhal vererek boşanma hüccetlerini talep etmişlerdir. 15 Şubat 1902 tarihli belgede ise Fatma Hanım Çankırı sancağındaki Samanpazarı’nda bulunan kocası Hasan’ın kendisini 5-6 yıl önce boşayarak İstanbul’a gönderdiğini ve geçen süre zarfında zaruret içinde kalarak başka biriyle evlenmek istediğini fakat elinde tatliknamesi olmaması nedeniyle evlenemediğini anlatarak boşandığına dair hüccet gönderilmesini istemiştir⁹⁸⁴.

Bu belgeler aynı zamanda elde boşanma hüccetinin olmaması durumunda evliliğe izin verilmemesi noktasında nikahı kıyanların titizlik gösterip, mektuplara itibar etmediklerini ortaya koymaktadır. Nitekim 18 Receb 1276 (10 Şubat 1860) tarihli bir belgede İstanbul’dan Fatma Hanım kocasının birkaç kez kendisini boşadığına dair gönderdiği mektuplara mahalle

⁹⁸¹ Üsküp’ün Ömer mahallesinden Gülferid binti Mustafa birkaç ay önce hiçbir kusuru yok iken kendisini boşayan kocası Leskofçalı tütüncü Receb bin İsmail’in eşyalarını evinde zabt etmesinin yanı sıra hamile dahi bulunduğu halde iddet nafakası vs. hukukuna dair alacaklarını vermediğinden şikayetle “... zevcim zımında kalan iddet-i nafaka ta’yin ve taraf-ı cariyaneme i’tası yoluna gidilmediğinden hayli vakitten beri peder hanesinde ikame ederim peder dahi jandarma tekaüdllerinden ve yetmiş mütecaviz etmiş bulunduğu idare edememekte olduğu cümlemiz fakr’ül hal ve muhtaceynden olub hal-i perişanlığı bundan sonra ne tarafa ve ne yolda arz edeceğimi şaşırılmış kalmış açıklıktan feda olmak derecesine gelmiş” diyerek iddet nafakasının verilmesi hususunda ferman buyrulmasını istemiştir. Bkz. **BOA, TFR. I. ŞKT.**, 2/121, (14 Şevval 1320/14 Ocak 1903).

⁹⁸² **BOA, A. MKT. UM.**, 39/81, (15/M/1267).

⁹⁸³ **BOA, A. MKT. DV.**, 116/5, (25 M 1274).

⁹⁸⁴ **BOA, DH. MKT.**, 2588/110, (7 Za 1319).

imamının itibar etmediğinden yakınmıştır⁹⁸⁵. Boşanan kadınların boşandıklarına dair ellerinde hüccetlerinin olmasına onlarla evlenmek isteyen adaylar da hassasiyet göstermişlerdir. 20 Cemaziyelevvel 1271 (8 Şubat 1855) tarihli belgede Vidinli Emine Hanım 2 ay önce kocası Salih Çavuş'un kendisini boşayıp mehrini vermesine rağmen gerek mahkemeden gerekse birkaç kişinin yanında boşandığına dair elinde bir hüccet yahut bir senet bulunmaması nedeniyle tekrar evlenemediğini şöyle anlatmıştır:

*... bu cariyelerini Deraliye'ye gönderib gerek benim gerek yetim çocuğumun mallarımızı telef edib hisse-i vahide bir şeyimiz kalmayıp Allah'tan gayrı kimsem olmayıp bazen kismetim çıkıyorsa da yedimde ıtlak senedim olmadıkça almıyorlar halbuki Asitane'de kız kardeşine ısmarlamış 'kimse almasın ıtlak etmedim hala taht-ı nikahımdadır' ki kız karındaşı dahi oraya buraya tevatur ederek ... sokaklarda çocuğum ile sefilim Salih Çavuş kullarını Deraliye'ye celb huzur-ı devletlere mürafa'a alacaklarımızı versin ve yedime bir ıtlak senedi versin...*⁹⁸⁶.

Bu konuda mahalle halkı da hassasiyet göstererek boşandıkları kesin olmayan kişilerin evlenmelerine müdahalede bulunmuşlardır. 17 Safer 1272 (29 Ekim 1855) tarihinde Mısır Valisi'ne gönderilen yazıda İstanbul Eyüp Ensari civarında oturan Fatma Hanım'ın başka biriyle evlenmek isteyip mahalle halkından bazı kişilerin Fatma Hanım'ın Mısır'da bulunan Binbaşı İdris Bey'in nikahlısı olduğu gerekçesiyle evlenmesine mani oldukları belirtilerek durumun İdris Bey'e sorularak eğer hala nikahında ise Fatma Hanım'ın mehrinden ve nafakasından vazgeçeceğinin bildirilmesinin istendiği görülmektedir⁹⁸⁷.

Aslına bakılırsa kadınların ellerinde boşanma hüccetlerinin olmaması sadece bir prosedür değildi. Çünkü belgelerden bazı kadınların da gerçekten boşanmış olup olmadıkları konusunda tereddütleri olduğu anlaşılmaktadır. Bilhassa kocaları başka bir yere giden kadınlar kocalarının ne zaman dönecekleri, kendilerini boşayıp boşamadıkları, hatta hayatta olup olmadıkları hakkında net bir bilgi sahibi olamamışlardır. Mesela Hatice Hatun'un Nizamiye Tekkesi Şeyhi olup Kayseri sancağına bağlı Develi kazasına giden kocası Osman Kemaleddin Efendi'nin 14 aydır kendisine bir akçe göndermediği gibi bazı yerlere kendisini boşadığına dair mektup yolladığını işittiğini anlatıp eğer kocası kendisini boşamış ise nikahını ve nafakasını göndermesini, boşamamış ise Dersaadet'e gelmesini istemesi üzerine celb edilen Kemaleddin Efendi, Hatice Hatun'dan memnun olup yakında İstanbul'a döneceğini söylemiştir. Ayrıca Kemaleddin Efendi'nin Nizamiye Tekkesi'ndeki günlük 300 dirhemini Hatice Hatun'a

⁹⁸⁵ BOA, A. MKT. DV., 152/20, (18 Recep 1276).

⁹⁸⁶ BOA, A. MKT. DV., 78/99, (23 Ca 1271).

⁹⁸⁷ BOA, A. MKT. DV., 85/56, (17/S/1272).

verilmesine dair vekili kasap Hacı Molla'ya mühürlü kağıt vermesi sağlanarak İstanbul'a dönmesi taahhüt altına alınmıştır⁹⁸⁸.

Yukarıdaki belgeden de anlaşıldığı üzere kadınların sorunlarını çözmek, hukuklarını muhafaza etmek isteyen Osmanlı hükümeti kocalara ulaşılması konusunda tahkikatlar yaparak boşanmaların tescil edilmesine çalışmıştır. Mesela İstanbul'dan Muhsine Hanım'ın Rumeli ordu cerrahlığına tayin olunarak Niş'e gidip, kendisi ile küçük kızının geçimini temin etmeyen kocası Yusuf Efendi'nin kendisini hul' ile boşadığına dair bir mektup gönderdiğini belirttiği arzuhalı üzerine Niş mutasarrıflığından verilen cevapta Yusuf'un 2 ay önce Bosna'daki asker-i şahâne taburuna tayin olduğu ortaya çıkmıştır⁹⁸⁹. Bir başka belgede ise kocası Timur bin Hüseyin'den boşandıktan sonra yeni biriyle evlenmek için izinname almaya giden Emine Hanım'a kaza naibinin izinname vermekte tereddüt etmesi üzerine yapılan araştırma sonucunda boşanmanın sabit olduğunun anlaşıldığı görülmektedir. Ayrıca Timur buldurularak sorguya çekilmiştir. Timur boşanmayı ısrarla inkar etmiş ardından vakti müsait olmadığı için henüz ilamın hükmünü temyiz edemediğini fakat artık temyiz edeceğini belirtmiştir⁹⁹⁰.

Bu tahkikatlar ile bir taraftan kadınların müşkiliyetleri giderilmeye çalışırken diğer taraftan fasid bir nikah yapılması engellenmek istenmiştir. Zira gerek sicil kayıtlarında gerekse belgelerde kadınların bitirmek istedikleri evlilikleri için yalana başvurdıkları vakidir. Mesela Galata'da Alaca Mescidi mahalleli İsmail Hakkı'nın karısı Mutahhara'yı boşadığının usulen sabit olmayıp yalnız Galata'da Okçu Musa mahallesi imamı Hasan Efendi tarafından verilen ilmühaberinin Mutahhara Hanım tarafından kabul edilmesi ve henüz bir cevap gelmemesinin yanı sıra İsmail Hakkı'nın sürekli sızlandığı anlatılmaktadır⁹⁹¹. Bununla beraber bazı erkekler de boşandıkları eşlerinin yeni bir evlilik yapmasına mani olmak amacıyla onların evlenmeleri için gerekli olan boşanma hüccetini almalarında sorun çıkarmışlar hatta boşanmayı inkar yoluna bile gitmişlerdir. Mesela 14 Aralık 1859 tarihli belgede Trabzon'dan Hasan Kaptan, Haydar oğlu Mehmed'in 1273 (1856/1857) tarihinde boşadığı Fatma Hanım ile 23 Muharrem 1274 (13 Eylül 1857) tarihinde evlendiğini fakat şimdi Mehmed'in Fatma'yı boşadığını inkar ettiğini anlatmaktadır. Ayrıca fetevahanede yapılan duruşmada Mehmed'in Fatma'yı boşadığının sabit olduğu fakat bir kere de mahallinden bilgi alınması gerektiğinden durumun tahkik olunması istenmiştir⁹⁹².

⁹⁸⁸ BOA, A. MKT. UM., 446/69, (24/C/1277).

⁹⁸⁹ BOA, A. MKT. NZD., 221/13, (24/Ş/1273).

⁹⁹⁰ BOA, TFR. I. SL., 192/19104, (18 C 1326).

⁹⁹¹ BOA, ZB., 424/131, (24/Ma/1323).

⁹⁹² BOA, A. MKT. DV., 148/97, (24/Ca/1276).

Boşanmaların şahitlerle ispat edilmesi durumunda ise boşanmaya hükm edilmiştir⁹⁹³. Böyle olmakla beraber zamana ve kişilere göre uygulamaların kimi zaman farklılık gösterdiğini de ifade etmeliyiz. 6 Ağustos 1910 tarihli bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla boşanma sabit olsa dahi söz konusu hüccetin de bulunması gerekiyordu. Bu belgeye göre Eskişehir’den Derviş oğlu Haşim’in karısı Rabia Hanımı 30 Haziran 1910 tarihinde mehr-i müeccel ve muaccel, iddet nafakası, ma’ûnet süknası, küçük oğlu ve kızının nafaka ve kisve parasından fariğ olmak şartıyla boşadığına yani muhâla’a yaptıklarına dair hüccetin kaydedilmiş olmasına rağmen 26 kuruşluk harcın ödenmemesi ve o şekilde hüccetin verilmesine dair nizamnamede açıklık olmaması nedeniyle hüccetin verilmesi için gerekli olan harcın Rabia Hanım tarafından gönderilmesi istenmiştir⁹⁹⁴.

Boşanmanın sabit olup olmadığının açığa kavuşturulamadığı durumlarda ise kadınlara yeni bir evlilik için izin verilmemiştir. Mesela 21 Temmuz 1908 tarihli belgede uygunsuz halinden dolayı nefsinin ıslah edinceye kadar İnebolu’da ikamet etmek zorunda kalan Asitaneli Şükriye Hanım’ın Kalleş oğlu Mehmed ile evlenmek istemesi üzerine, her ne kadar Şükriye Hanım eski kocası Boşnak Hacı Ömer’in 6 sene önce Üsküdar mahkemesinde kendisini boşadığını iddia etmiş ise de, bunun doğruluğunun ve evlenmesi için başka bir şer’i engelin olup olmadığının araştırılmasının istenmesi üzerine yapılan tahkikatta Boşnak Hacı Ömer bulunamadığı için bu konuda resmen bir işaret ortaya çıkmadıkça bu konunun izah edilemeyeceği belirtilmiştir⁹⁹⁵. Bunun yanında yapılan tahkikatlarda ne kadar titiz davranılsa da bazı aksaklıklar da olmuş, şikayetler üzerine yeniden tahkikatlar başlatılmıştır. Mesela 20 Eylül 1891 tarihli belgede Uşak’ta Benderli oğlu Ahmet’in karısını boşadığına dair ilamın neticesini beklemezsizin izinnamesiz bir şekilde Tapu Katibi Ali Efendi ile evlendiren hatta zifaflarını gerçekleştiren kaymakam vekili Hafız Efendi’den şikayetçi olması üzerine konuyla ilgili tahkikatın başlatıldığı görülmektedir⁹⁹⁶.

⁹⁹³ Mesela Hüdavendigâr vilayeti dahilinde Ertuğrul sancağına bağlı İnegöl kazası Muzal karyesinden Ümmü Gülsüm binti Yusuf 11 sene önce şahitler huzurunda kendisini boşayan kocası Ahmet bin Abdullah’ın, başka biriyle evlenecek olması nedeniyle, izinname almasını gerektiren ilmuhaberinin verilmesinde muhalefet ettiğinden şikayet ederek Ahmet’e tembihte bulunulmasını istemesi ve şahitlerin de Gülsüm Hanımı doğrulaması üzerine boşanmanın gerçekleştiğine hükmedilmiştir. Bkz. Yakut, Y. (2006). *XIX. Yüzyıl Sonlarında İnegöl (C-233 Numaralı H. 1313/M. 1892 Yılına Ait Şer’iye Sicili Kayıtlarına Göre)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Isparta, s. 133.

⁹⁹⁴ BOA, DH. EUM. KADL, 22/37, (25 M 1329).

⁹⁹⁵ BOA, ZB., 104/33, (13 Temmuz 1324).

⁹⁹⁶ BOA, DH. MKT., 1869/115, (15 S 1309).

Anlaşılabacağı üzere her ne kadar ilk evlilik boşanma ile sonuçlansa da pek çok geçerli gerekçeyle, özellikle o günün ekonomik şartları ve evliliğe yüklenen anlam göz önünde bulundurulduğunda, hem boşanan kadınlar hem de aileleri yeni bir evliliği arzulamışlar ve/ya buna mecbur kalmışlardır. Ancak her ne kadar Osmanlı Devleti boşanmaların kayıt altına alınması yönünde çeşitli düzenlemeler yapmış ise de kadının dilediğinde boşanma hakkının olmaması, kocanın sorumluluklarından kaçarak gaib olup kadının bu gerekçe ile boşanamaması v.b. nedenler kadınların ikinci bir evlilik yapma arzularını zaman zaman sekteye uğratmıştır. Bu durum yeni aile hukukuna duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır.

3. BÖLÜM

MODERNLEŞME SÜRECİNDE KADIN, AİLE VE DEVLET

Müslüman dünyasında modern bir aile modeli arayışı milliyetçi hareketlerin yükselişiyle eş zamanlıdır ve o hareketlerden beslenmiştir. “...ilerici erkeklerle kadınların kurdukları bir milliyetçi/feminist ittifak, eğilimi daha çok işlevsel olan yeni bir kadın ve aile söylemi yarattı...”. Bu söylemde kadınların okur-yazar olmamaları, eve kapatılmaları, erkeğin çok kadınla evlenebilmesi, nüfusun yarısını oluşturan kadınların haklarının çiğnenmesinden değil, cahil anneler, sık ve düzenbaz eşler, istikrarsız evlilikler ve üretken olmayan, tembel bireyler meydana getirdiği için eleştirilmektedir. Bu söylem Osmanlı Devleti içinde geçerli idi. Osmanlı’da geleneksel aileye modernleşme yanlılarınca yöneltilen saldırı söz konusu ailenin pek çok toplumsal yararının kaynağı olarak görülmesinden ortaya çıkmış ve aile reformu devletin ve toplumun kendisini yenileyebilmesi için zorunlu görülmüştü⁹⁹⁷.

Osmanlı’da aydınları en çok meşgul eden sorulardan birisi devletin nasıl kurtulacağı idi⁹⁹⁸. Daha doğrusu devletin kötüye gidişi karşısında tartışılan genel konu Tanzimat Dönemi’nde de devam etmişti. Ayrıca bu dönemde tartışılan konularda ciddi bir genişleme ve toplumsal konulara yayılma gözlenmişti. Böyle bir zeminde kadın ve aile konuları da tartışılan konular içinde yer almaya başlamıştı⁹⁹⁹. Bunun nedeni toplumu bir arada tutacak çimentonun sağlam bir aile yapısına karşılık gelmesi¹⁰⁰⁰ ve bazı kesimlerce geri kalmışlığın temel sebeplerinden birinin de kadınların içinde bulundukları durum olarak gösterilmesi idi¹⁰⁰¹. Mesela

⁹⁹⁷ Kandiyoti, D. (2011). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Metis Yayınları, s. 106-107.

⁹⁹⁸ Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecini çalışan pek çok araştırmacının saptadığı üzere 19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl ortalarına kadar devam eden erken modernleşme döneminin karakteristiği Avrupa karşısında gerileyen Osmanlı’nın bunu bir uygarlık kaybı olarak yaşaması ve buna karşı düşünülen çarelerin yarattığı sonuçlarla toplumsal ve siyasal olarak yüzleşmesidir. Bu manada Osmanlı’yı değişime zorlayan şey Avrupa’da kapitalizmin endüstri devrimi aşaması ve eş zamanlı olarak Avrupa’nın büyük topraklarını yöneten imparatorlukların yok oluşu sürecidir. Bu sürecin ortaya çıkardığı dinamiklerin bir sonucu olarak da ulus-devletlerin ortaya çıkışıdır. Bkz. Sancar, S. (2013). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*. (İkinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 81-82.

⁹⁹⁹ Kırkpınar, L. (1999). *Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Kadın*. (Birinci Baskı). İzmir: Zeus Kitabevi Yayınları, s. 88.

¹⁰⁰⁰ Keşoğlu, B. T. (2010). Son Dönem Osmanlı’da Türk Kimliğinin Oluşturulmasında Kadınlara Bıçılan Roler: Milliyetçilik ve Türk Kadını. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Cilt No Yok (11), s. 148.

¹⁰⁰¹ Gündüz, a.g.e., s. 307.; T. Ağaoğlu kadınların durumunu şöyle anlatıyordu: “Yakın zamana kadar birçokları henüz çocuk denecek kadar ufak bir yaşta evlendirilen, hiçbir nev fikri terbiye almayan ve cemiyet hayatından tecrid edilmiş olan zavallı Türk kadını bu vaziyetini tabiatı ile idrâk edecek bir seviyede değildi. Hatta ictimai hayatımızda hâlâ kocalarının mesleklerini, kazançlarını bilmeyen on, on beş senelik evli kadınlar var! Şüphesiz bu kusur, onların olmaktan ziyade muhitindir. Bunun içindir ki kadın, diğer sahalar bir tarafa, yalnız ailedeki vazifesini de layıkıyla yapamıyor ve hatta çocuğuna lazım gelen terbiyeyi bile veremiyordu.

“*Kadınlar Dünyası*” imzalı bir yazıda ülkenin içinde bulunduğu buhranların en süreklisi ve en mühiminin aile buhranı olduğu belirtilip, bu buhranın kaynağı Tanzimat’ın ilan edildiği yıllara kadar götürülerek, o zamana kadar Osmanlı toplumunda değişmez bir Ortaçağ hayatının sürdüğü ve hiç kimsenin başka bir hayat, başka bir yaşam tarzı imkânının olabileceğini hayal bile edemediği, bunun nedeni ise Osmanlı toplumunda hakim olan geleneksel düşünceye bağlanarak devletin ileri gelenlerinin devletin sürekli yabancı istilasına uğramasını, tükenmeye doğru gitmesini milletin ilim ve fende ilerlemeyi takip etmemesinde, hiçbir hususta yeniliklere meyl etmemesinde değil de, aksine eski adetlere tamamiyle riayet edilmemesinde, ananâta zarar verilmesine atf etmeleri eleştiriliyordu¹⁰⁰².

Bu konuda Batıcı kanadın en radikallerinden A. Cevdet bir yazısında Osmanlı’nın Avrupalı devletler seviyesine ulaştırılması için cemiyetin, bunun için de ailenin dolayısıyla da evlilik usulünün düzeltilmesi, kadın ve erkeğin toplumsallaşarak birbirlerini tanıması gerektiğini savunarak buna dair C. Nuri’nin şu düşüncelerine yer veriyordu:

Biz bu sakim usul-ı maişet ve muaşeret ile acaba Avrupa’nın muvacehesinde idame-i mevcudiyet edebilir miyiz? Bu hulûl ve nüfuz arasında eski usul ve âdetimizi kurun-ı vüstdan mevrus an’anemizi muhafaza ve vikayeye devam mümkün olur mu?... Ecânibe karşı Fatih zamanından beri kalan esliha ile harb edemeyeceğimiz gibi hayatta da o köhne muaşeret ve maişet ile muntazam Avrupa’ya karşı müdafaa-yi nefis edemeyiz. Bir Avrupalı, pür arzu ve pür heves bir hayat imrar ediyor, biz şarklılar ise her nev havâhiş ve emelden mahrum bir hasta gibi, iradetine haleldari olmuş bir zavallı gibi adeta temdid-i ihtizar ediyoruz... bizde cemiyet henüz yoktur. Birbirimizi tanımıyoruz. Kadınlar başka erkekler başka bir âlem teşkil ediyor. Cemiyet-i hayatiyenin levâzımından olan incelik, terbiye, yemeye içmeye giyinmeye edilecek itina nezaket hoş sohbetlik hatta nüktedanlık gibi hasâisin bizde de peyda olması cidden arzu olunur. Taarüf (birbirini tanımak), mesail-i hayatiye içinde büyük bir mahiyeti haizdir. Teehhül izdivaç (yani hakiki ve mes’ud bir aile teşkili) ancak bu tearüfe, müstakbel zevcin ve müstakbel zevcenin evvelce yekdiğerlerini tamamiyle tanımalarına istinad eder¹⁰⁰³.

A. Cevdet, C. Nuri’nin bu sözlerinin İslam aleminin ve Türkiye’nin en ziyade “*hûnefsân*” bir yarasına ithaf edilmiş olabileceğini belirttikten sonra şöyle devam etmiştir:

Esasen baba ve koca olan erkek de onu aklı eksik, muhakemesiz ve müvazenesiz, gözyaşı bol addediyor ve yemek pişirmek, evini temiz tutmak –manen değil- maddeten çocuğunu beslemekten başka bir rol sahibi tanımıyordu”. Bkz. Ağaoğlu, T. (9 Kanunı Evvel 1926). Bizde Kadın. *Hayat*, 1(2), s. 26-27.

¹⁰⁰² Ailede İmtizac. (12 Temmuz 1330/25 Temmuz 1914). *Kadınlar Dünyası*, 2(151), s. 2.; Çakır, a.g.e., s. 267.

¹⁰⁰³ Abdullah Cevdet. (28 Şubat 1328/13 Mart 1913). Mukadderat-ı Tarihiye Kârilerine. *İctihad*, 4(56), s. 1248-1249.

Kadinsız bir cemiyet dilsiz bir adama benzer. Kadınları, talimden, taallümden mesai-yi muhtelifeye iştirakten terakkiyat ve tekamülata karışmaktan men edecek ne aklî ne naklî bir delil de yoktur. Yavaş yavaş bu örfü kurun-ı vüstailikten çıkmak, gürültüsüz, patırtısız, rezaletsiz çıkmak çarelerini düşünmez ve bulmazsak biz Türkler ve müslümanlar cemiyetçe muzmahil (darmadağın) oluruz¹⁰⁰⁴.

Burada kadın ve ailenin modernleş(tiril)mesi ve kadın konusunda fikirler ileri sürülmesinin II. Abdülhamit döneminde yoğunluk kazanıp daha sonraki artarak devam ettiğini de belirtelim. Bunda II. Abdülhamit'in nazırlarından Nuri Beyin kızlarının Türk kadın haklarının tohumlarını ekmeleri oldukça etkili olmuştur. Zira Nuri Beyin kızları Jön Türkler'in önde gelenleriyle sürekli temas halinde olmuşlardı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti pek çok sosyal olayın yanında kadın konusunda da radikal fikirler dile getirmişti¹⁰⁰⁵.

Kadın ve ailenin modernleştirilmesi yönündeki fikirlerdeki yoğunluğun artmasının bir diğer sebebi kadınlar arasında da farkındalığın artmasıydı. “İctihad”ta yenileşme ve ilerlemenin önündeki en mühim engelin örf ve adetler olduğunun belirtildiği bir yazıda bu durumun erkekler tarafından Tanzimatla, kadınlar tarafından ise “ikinci inkılab-ı kebir” olarak adlandırılan Meşrutiyet'in ilanından sonra hissedilmeye başlandığı belirtilerek geleneksel görüş ve yaşam eleştiriliyordu:

Meşrutiyet'in bidayetinde birçok örtüler kalktığı ve milletin büyük yaraları açıldığı zaman milletin en zahmdâr kısmını kadınların teşkil ettiğini ve cins-i latif budur ki cehalet ve sefalette bırakmış olmamızın en büyük maraz olduğunu kemal-i dehşetle anladık. Her taraftan sedalar yükseldi. Hatta zavallı kadınlarımızın içinde nasılsa yetişebilmiş olan birkaç hanım bile ref'-i avaz etmeye muvaffak oldu. İşte o vakit.. örf ve âdâtın bilhassa kadınların terakki ve te'alisine ne metin ma'nialar ihdâs etmekte olduğunu herkes gördü¹⁰⁰⁶.

Ayrıca basın alanındaki gelişmeler daha geniş bir kitlenin sesini duyurabilmesine imkan sağlamıştı. Mesela “Kadınlar Dünyası” imzasıyla yayınlanan bir yazıda aile için önemli bir sorun olarak görülen uyumsuzluğun hükümet için de bir tehlike arzedeceği düşünülerek “...aile arasında hüsn-i imtizac, hüsn-i idare olmazsa hükümette de olamaz...”¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁴ Abdullah Cevdet. (28 Şubat 1328/13 Mart 1913). Mukadderat-ı Tarihiye Kârilerine. İctihad, 4(56), s. 1248-1249.

¹⁰⁰⁵ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 88-89.

¹⁰⁰⁶ C. S. (15 Kanun-i Sani 1330/28 Ocak 1915). Örf ve Âdât ve Kadınlarımız. İctihad, 5(126), s. 457-458.

¹⁰⁰⁷ Teşebbüste Azim Lazımdır. (17 Mayıs 1329/30 Mayıs 1913). *Kadınlar Dünyası*, 1(44), s. 1.; Yılmaz F. B., Demircioğlu, T.G. (Yayına Hazırlayanlar). (2009). *Kadınlar Dünyası*, İstanbul: Hanlar Matbaası.

deniliyordu. Hatta savaşlardaki yenilgiler kadının gördüğü kötü muameleye bağlanarak¹⁰⁰⁸, aile ile güçlü bir devlet arasında ilişki kuruluyordu.

Önerilen çözüm yolu ise sosyal alanda inkılapların yapılması olmuştur. Fakat sosyal alanda inkılaplar ancak aile hayatının ıslah edilmesi ile gerçekleştirilebilirdi¹⁰⁰⁹. Ailenin ıslahının başında ise evlilik yönteminin değiştirilmesi geliyordu. Mükerrerrem Belkıs bunu şöyle ifade etmiştir:

...Milletimizin sükûtu hep bu sükût-ı aileviyedendir... Mademki millet, heyet-i ictimâiye ailelerden teşkil ediyor. Eğer cezalar iyi olursa heyet-i mecmu'ada iyi olur. Milletimizi ıslah etmek için aileleri ıslah etmeliyiz. Tabi artık bunun için çalışacağız. Fakat ailenin ilk ıslah edilecek kısmı usulu izdivacdır. Bizde şimdiye kadar ve şimdi ailelerimiz bu noktada yanlış ve fena adetlerin kurbanı olmuşlardır...¹⁰¹⁰.

Çünkü bir milletin güçlü olması, o milletin güçlü ailelere sahip olmasından geçiyordu. Güçlü aileler ise ancak karı-kocanın hisleri, fikirleri, bilgi düzeyleri, amaçları arasındaki uyumla ortaya çıkacaktı¹⁰¹¹. Aksi halde hükümet ne kadar siyasi inkılap yaparsa yapsın bunların arkasında sağlam bir aile bulunmazsa siyasi inkılapların hepsi bir hiçti¹⁰¹².

Bunun yanında önerilen bir diğer çözüm yolu başlangıçta Kandiyoti'nin de işaret ettiği söylemde olduğu gibi nüfusun yarısını oluşturan ve çocuğun yetişmesinde oldukça etkili olan kadının eğitime önem verilmesiydi¹⁰¹³. Türkleri yükseltmek için işe kadın haklarından başlanması gerektiğini yazan C. Nuri bu düşüncesini şöyle ifade ediyordu:

...Ameliyata yalnız, ordudan donanmadan başlayamayız. Hatta, ilerlemelere mekteplerden bile başlamak doğru değildir. Her şeyden evvel kadınlarımızı ıslah etmeliyiz ki onlar da çocukları, çocuklar da büyüdüklerinde devleti ve milleti ıslah

¹⁰⁰⁸ Mesaadet Bedirhan. (20 Temmuz 1329/2 Ağustos 1913). Evde ve Cemiyette Kadın. **Kadınlar Dünyası**, 1(101), s. 8.

¹⁰⁰⁹ Mükerrerrem Belkıs. (14 Kanunuevvel 1329/27 Aralık 1913). İnkılab-ı İctimaiyede Esaslar. **Kadınlar Dünyası**, 1(122), s. 3.

¹⁰¹⁰ Mükerrerrem Belkıs. (3 Ağustos 1329/16 Ağustos 1913). Bizde Usul-ı İzdivac. **Kadınlar Dünyası**, 1(103), s. 3.

¹⁰¹¹ “Hepimiz eminiz ki bir millet kavi ailelere malik olursa kavi olur. Milletimiz kavi olmuyor. Çünkü ailelerimiz kavi değil. Evet zevç ile zevcenin hisleri, fikirleri, emelleri, seviye-i irfanları arasında bir rabıta, bir münasebet olmazsa o aile nasıl hastalığa mahkum olmaz, nasıl korkmaz, nasıl ölmez? O halde ölümlerden teşkil olunan millet diri olur mu? Elbette ölü olur”. Bkz. Mükerrerrem Belkıs. (25 Haziran 1329/8 Temmuz 1913). Muzır Adetleri Yıkma Farzıdır. **Kadınlar Dünyası**, 1(83), s. 2.

¹⁰¹² Mükerrerrem Belkıs, Muzır Adetleri Yıkma..., s. 2.; Bu düşünce Ziya Gökalp'in “yeni hayat” düşüncesiyle oldukça uyumlu: “...yeni hayatçılar, yeni kıymet yaratmak isteyenlerdir. Yeni kıymet yaratmaya “sosyal inkılap” derler. Şu halde “Yeni Hayat”çılar, Meşrutiyet dediğimiz siyasi inkılabı yeterli görmüyorlar da haklı olarak toplumsal inkılap istiyorlar...”. Bkz. Erişirgil, M. E. (1984). **Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp**. (İkinci Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 76.

¹⁰¹³ Kırkpınar, **a.g.e.**, s. 88.

*etsinler. Bir bina yapılacağı vakit çatıdan başlanmaz. Evvela temel kazılır. Kadın, insanlık binasının esas temelidir...*¹⁰¹⁴.

“...kadınlarda gördüğümüz kusur ve kabahatleri de eğitimlerinin eksikliğinden başka bir şeye yükleyemeyiz...”¹⁰¹⁵ diyen Şemseddin Sami ise 1879’da yayınladığı “Kadınlar” isimli kitabında kadınların eğitime duyulan ihtiyacın erkeklerin ancak eğitilmiş kadınlarla birlikte mesut olacağı düşüncesinin yanı sıra bunun önemini ortaya koyacak iki sebebin daha olduğunu söylemiştir. Bunlardan birincisi kadınların toplumun yarısını oluşturmaları dolayısıyla kadınların eğitimiyle insan türünün yarısının eğitileceği idi. Diğer ise kadınların insan fabrikası hükmünde olup insanların onlar tarafından dünyaya getirilip, onlar tarafından eğitilmeleri dolayısıyla kadınların eğitimi evlatlarına geçeceğinden kadınların eğitilmesiyle bütün insan türünün eğitilmiş olacağı idi¹⁰¹⁶. Ş. Sami’nin bu düşünceleri ile S. Asım’ın düşünceleri arasında oldukça benzerlik bulunmaktadır:

*“İslahata önce aileden başlanmalıdır. Kadın çok iyi eğitilmelidir. Çünkü kadınlar çocukların eğitimcisidir. Bu yapılmazsa maddî ve manevî çevrenin değişmesi imkânsızdır. Kadın toplumların değişmesini gerçekleştiren en büyük etkidir. Kadınlar da erkek ve kız çocuklarını birbirlerinin haklarına saygı duyacak şekilde eğitmelidir”*¹⁰¹⁷.

Gerek C. Nuri’nin gerekse Ş. Sami ve S. Asım’ın bu düşünceleri hem Türkçü, hem İslamcı, hem de Batıcı aydınları etkilemekle beraber verilecek eğitimin dini olup olmaması noktasında İslamcılar ayırmıştır. Mesela “Sebilü’r-Reşad” yazarlarından Aişe Makbule toplumsal olarak geri kalmışlığın sebeplerini ve çarelerini düşünerek ülkede her şeyden önemlisi “kalpleri vatan aşkıyla yanan gençlerin eksik olduğu”nu ifade ederek, bu gençleri yetiştirecek olanın kadınlar olup, eğer kadınlar İslam kuralları çerçevesinde talim ve terbiye görmezlerse o gençler yerine bir sürü serseri ortaya çıkacağını ve vatanın bunlardan gördüğü ve göreceği kötülüğü başka kimseden göremeyeceğini¹⁰¹⁸ söylerken, “Türk Yurdu”nda Tevfik Fikret “Bir Kız Mektebi İçin” isimli yazısında, “kızlarını okutmayan bir millet, oğullarını manevî öksüzlüğe mahkûm etmiş demektir. Hüsrânına ağlasın”¹⁰¹⁹, “İctihad”

¹⁰¹⁴ Göle, N. (1991). *Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme*. (Birinci Baskı). İstanbul: Metis Yayınları, s. 28.

¹⁰¹⁵ Şemseddin Sami. (1996). *Kadınlar*. (Hazırlayan: İsmail Doğan). (Birinci Baskı). Ankara: Gündoğan Yayınları. (Eserin orijinali 1879’da yayımlandı), s. 17.

¹⁰¹⁶ Şemseddin Sami, *a.g.e.* s. 27-28.; Doğan, İ. (2001). *Osmanlı Ailesi –Sosyolojik Bir Yaklaşım-*. (Birinci Baskı). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 96.; Göle, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁰¹⁷ Kaplan, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁰¹⁸ Gündüz, *a.g.e.*, s. 528-529.

¹⁰¹⁹ Kurnaz, Ş. (1991). *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*. (İkinci Baskı). Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, s. 60.; Gündüz, *a.g.e.*, s. 528-529.

yazarlarından M. Sadık ise “her ananın kucağı bir mekteptir” demiştir¹⁰²⁰. “İctihad” yazarlarından özellikle R. Tefvîk’in bu konudaki düşünceleri oldukça kayda değerdir:

Nüsûs-ı diniyemizde mi arayacağız yoksa ahkâm-ı ictihadiyede mi arayacağız veyahut erkeklerin tahakküm-ı zalimanesinde mi arayacağız... ‘Kadın Meselesi’ şüphesiz ‘Terbiye-i Umumiye’ meselesinden teşaub (meydana gelme) etmiştir. Nitekim o da milletimizi ve memleketimizi felâket-i izmihlâle karşı siyânet ve himâyet etmek endişesinden doğmuştur. Bütün bu endişeler, bu cereyânlar, vicdân-ı ictimâiyemizde bazı hakâikin cilve etmeye başladığını, bazı fikirlerin zihinlerimizde kök saldiğını isbat ediyor ve onun için nazar-ı şükran ile telakki edilmeye şayandır... Memleketimizi muhafaza edebilmek, milletimizi sefalet-i maddiye ve maneviyeden ve binaenaleyh küreyve-i izmihlalden kurtarabilmek ile olur. Bunun için de bir terbiye-i mahsusa lazımdır. İnsanın ilk muhiti ana kucağıdır, sonra aile ocağıdır. Ondan sonra cemiyetidir. O halde ailemizin nüsfını teşkil eden kadınlarımız, bu terbiyeden mahrum kalırsa bizim maddi ve manevi muhitimiz değişmemiş olur. Biz bu hal ile diğer milletlerle rekabet edemeyiz. Kendimizi kurtaramayız. Vücud-ı milletin yarısı mefluh kalır diyoruz¹⁰²¹.

Ancak bu düşüncelerin aksini savunanlar da olmuştur. Mesela sadrazam Said Halim Paşa Batıcıları eleştirerek, medeniyet ile kadınlar arasında olsa olsa negatif bir bağ olduğunu, hiçbir medeniyetin hiçbir zaman kadın hürriyetiyle başlamadığı gibi, aksine bütün medeniyetlerin kadınların tam hürriyetlerini ele geçirmeleriyle mahvolup gittiklerinin tarihin olaylarıyla sabit olduğunu söylemiştir. Ayrıca kadın özgürlüğünün ahlaklı ve faziletli bir toplum yerine sefahatperest bir toplum ortaya çıkaracağını ileri sürmüştür¹⁰²².

Aslında bu düşünceye yalnız Said Halim Paşa sahip değildi. Batının her türlü değer ve yargılarının alınmasından endişe duyan, tamamen batılılaşmaya karşı olan yazılar da yayınlanmıştı. Bu yazılarda milli değerlere ve milli şuura sahip kadınların toplumu geliştireceği fikri ileri sürülerek, Türk kadınlarının Batı değerlerine uyum sağlamasının sakıncalarına değinilmiş, Batıdan neyin alınması gerektiğinin iyi düşünülmesi istenmiş, kadının batılılaşması ile ilgili bazı tereddütler dile getirilmiştir. Ayrıca kendi değerlerine bağlı milli, Müslüman Türk kadını idealize edilerek, Batılı değerlerin etkisiyle kadının yozlaşmasına karşı çıkılıp, Batı medeniyeti ile milli kültür ve gelenekler arasında bir bağ kurularak millete yararlı siyasi, sosyal alanda erkeklerin yanında yer alan güçlü Türk kadını fikri savunulmuştur¹⁰²³.

¹⁰²⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 529-530.

¹⁰²¹ Rıza Tefvîk. (20 Şubat 1329/5 Mart 1914). Musahabe-i İctihad: Kadın Meselesi Etrafında. *İctihad*, 4(94), s. 2097-2101.; Ülken, H. Z. (2010). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. (Dokuzuncu Baskı). Yayın Yeri Yok: Ülken Yayınları, s. 264-265.

¹⁰²² Göle, *a.g.e.*, s. 30.; Said Halim Paşa. (1973). *Buhranlarımız*. (Birinci Baskı). (Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser 9, (Eserin orijinali 1919’da yayımlandı), s. 136.

¹⁰²³ “Vatanın yarın ki savunucusu olan küçük mâhlukların dimağlarına ilk efkârı vatanperverâne tohumları ekecek benim. Üzerinde doğup, sayesinde yaşadığım mukaddes toprağı, yarın yabancı ayaklara çiğnetmeye

Bu fikri savunanların başlıcalarından biri Z. Gökalp olmuştur. Gökalp, Tanzimatla beraber gerek toplumsal gerekse fikri hayatta görülen değişime paralel olarak aile ve kadınla ilgili meselelerde de ciddi değişimler olduğunu, Avrupa ailesinin Rönesans'tan sonra aldığı yuva şeklinin, Türkiye'de Tanzimat'tan sonra gerçekleştiğini söylemiştir¹⁰²⁴. Ancak Tanzimat'tan sonra ailedeki tesanüdün de yavaş yavaş çözülmeye başlaması nedeniyle bu yuvaya “*gevşek yuva*” adını vermiş ve “*milli*” bir aile hedeflemiştir. Gökalp'e göre Tanzimatla beraber ümmetten millete geçişle gerek ümmetin, gerekse ümmet devrine mensup ailenin çözülmesine bakarak toplumsal tekâmülün ferdçiliğe doğru gittiğine hükmetmek doğru değildir. Çünkü ümmet tesânüdü çözülürken onun yerine millet tesânüdü denilebilecek yeni bir asabiyet doğmağa başladığı gibi, bir taraftan eski aileye ait tesanüd gevşerken diğer taraftan da yeni aileye mensup tesanüdün örülmeye başlandığı görülmektedir. Aile ile toplum arasındaki ilişkiye paralel olarak yeni ailenin de millet gibi gayet kuvvetli ve birbirine bağlı bir zümre olması gerekmektedir¹⁰²⁵.

Anlaşılabacağı üzere Osmanlı'da devletin kurtarılması ve toplumun düzeltilmesi için çözüm arayışları ailelerin dolayısıyla da kadınların durumlarının da iyileştirilmesini gerektirmiştir. Çünkü vatanını milletini seven, dürüst, ahlaklı, cesur bireyleri yetiştirecek olanlar her şeyden önce iyi yetişmiş kadınlardı¹⁰²⁶. Böylece “*yeni aile*”nin temelleri atılmaya başlanmıştı. Tabi burada şunu da belirtelim ki kadın ve ailenin durumun düzeltilmesi her ne kadar devletin kurtulması için bir çözüm yolu olarak önerilmiş ise de bunun bir ihtiyaç, kadınlara iade edilmesi gereken bir hak olduğunu savunanlar da olmuştur. Dönemin aydınlarının yazılarıyla toplumda canlı bir fikir dünyasının oluşmasında rol oynamaları, yenilik arzuları ve arayışlarının hız kazanması, savaş döneminin yarattığı maddi ortam, basın alanındaki gelişmelerin daha geniş kitlelere ses duyurulmasına imkan sağlaması bunda oldukça etkili olmuştu.

razı olmayan her hamiiyetperver Osmanlı Hanımı her şeyden evvel işte bunu düşünmeli, başımızdan örtüyü atmayı şimdilik düşünmemeliyiz. Hâli hazır içtimâyatımız buna müsait değildir. Şimdilik çarşafı ve yeldirmeleri bırakalım. Çünkü itiraf etmemekte mânâ yok, bu şekilde pek gülünç oluyoruz. Bununla beraber, biz eğer bugün başörtülerimizi atıp sokağa çıkar evlerimize gelen erkek misafirlerden kaçmaz isek, huzur ve rahatlarını vatan uğruna fedâ eden o kahramanlar bizden memnun olurlar mı?”. Bkz. Kaplan, a.g.e., s. 23.

¹⁰²⁴ Ziya Gökalp. (1 Teşrin-i Sani 1917). Aile Ahlakı 4- Konaktan Yuvaya. **Yeni Mecmua**, 1(17), s. 321.; Dinç, E. N. (2016). Kadın ve Aile Hukuku ile İlgili Meseleler Bağlamında Ziya Gökalp'in Fıkha Bakışı. **Turkish Studies**. 11/7, s. 176.

¹⁰²⁵ Tanzimat döneminde çözülmeye başlayan aile yalnız konak adı verilen zümre değildir. Gerçekte köleliğin kaldırılmasıyla cariyelerin ve kölelerin, iş bölümünün neticesi olarak geçimin güçleşmesiyle de tevâbi' (uşaklar) ve hademenin evden gitmesi ile ailenin fertleri büyük bir miktarda azalmıştır. Bkz. Ziya Gökalp. (8 Teşrinisani 1917). Aile Ahlakı 4-Gevşek Yuva. **Yeni Mecmua**, 1(18), s. 341-342.

¹⁰²⁶ Gündüz, a.g.e., s. 307.

3.1. Tanzimat, II. Abdülhamit ve Meşrutiyet Dönemi Siyasi Söylemlerinin Kadın ve Aileye Etkileri

3.1.1. Tanzimat Döneminde Kadın ve Aile

3.1.1.1. Tanzimat Fermanı ve Kadınların Değişen İlkeleri

Modernleşme dönemi yazarlarının büyük çoğunluğu kadın ve aileyi özdeş kavramlar olarak kullanmışlardır¹⁰²⁷. Bunda aile denildiğinde akla ilk önce kadın geliyor olması etkili olsa gerek. Nitekim Şemseddin Sâmî “*aile demek kadın demektir*”¹⁰²⁸ demiştir.

Bütün toplumu sarsan ve toplumun temelini oluşturan aileyi etkileyen yenilik ve değişimin hem bir zorlama hem de bir ihtiyaç olarak ortaya çıkması 19. yüzyılın ilk yarısında Tanzimat’la başlar¹⁰²⁹ ve yüzyılın sonunda ise Batı’nın etkisinde modern aile tipine özlem olarak kendini gösterir¹⁰³⁰. Çünkü 1826’da yeniçerilerin kaldırılmasıyla daha rahat bir biçimde sürdürülen “*batılılaştırma*” hareketi, Tanzimat’ın ilanı ile yönetimde yeni düzenlemelerin yapılmasını, yurttaşlar arasında eşit haklar ve ödevlerin tanınmasını amaçlayan yeni bir aşamaya ulaştı¹⁰³¹. Bu hareket sadece askeri alanda değil aynı zamanda devlet ve toplum yapısında da değişiklikleri tetikleyerek hızlı bir değişim meydana getirdi. O zamana kadar Osmanlı’nın klasik yapısında hiç görülmemiş olan ilkeler, Osmanlı devlet ve toplum yapısında yer almış, devlet adeta yeniden yapılanmıştı. Batı tarzı yeni kurumlar kurulmasıyla ciddi yenilik rüzgarları kendini göstermişti. Çağdaş anlamda gerçekleştirilen yeni düzenlemeler sadece bürokraside geçerli olmamış aynı zamanda toplum içinde yer alan kesimler arasındaki ilişkilere de çeki düzen vermişti. Sosyal hayatta önemli değişimler olmuş, bunların neticesinde de kişilerin toplumla ilişkilerinde, giyim kuşamlarında, edebiyatta ve sanatta önemli bir süreç ortaya çıkmıştı¹⁰³². Nitekim Ş. Mardin, Tanzimat’ın Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa, Fuad Paşa gibi kurucularının, Batı’nın askeri ve idari yapısını Osmanlı’ya aktarırlarken, Batı’nın günlük kültürünün de ikinci defa etkin bir biçimde

¹⁰²⁷ Doğan, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁰²⁸ Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁰²⁹ Şerif Mardin yeniçerilerin kaldırılmasıyla başlatır.

¹⁰³⁰ Özer, İ. (2009). *Osmanlı’dan Cumhuriyete Yaşam ve Moda*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: Truva Yayınları, s. 213.

¹⁰³¹ Güzel, Ş. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın. *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. C. 3-4. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 858.

¹⁰³² Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 85-86.

Osmanlı'ya girdiğini, giyim, ev eşyaları, paranın kullanılışı, evlerin stili, insanlar arası ilişkilerin, Avrupai bir hal aldığını söylemiştir¹⁰³³.

Osmanlı'nın son yüz yılının bir reformlar dönemi olduğunu vurgulayan Ortaylı ise, bu reformlardaki temel amacın orduyu modernleştirmek olmakla birlikte reformların maliyede, yönetimde, kültür ve edebiyatta, günlük yaşamda da önemli gelişmeler meydana getirdiğini belirtmiştir¹⁰³⁴. “*Türkiye’de İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*” isimli bir süreli yayında da Tanzimatı takip eden çeyrek asırda güzellik terennümü ihtiyacının tasavvufi endişelerden “*mey ve mahbup*”tan sıyrılarak edebiyata, içtimai hayata, siyasi kanaatleri temsil eden felsefi görüşleri içeren kanaatlerin girdiği, edebi ve bedîî görüşün tamamıyla dünyevileştiği yazılarak şöyle denilmiştir: “*Romana mevzu girmiş, peçeli, kafesli ve kadınsız bir içtimaî hayatın, peçesiz ve müşterek bir içtimaî hayata munkalip olması tezi âdeta bir roman dâvası halini almıştır*”¹⁰³⁵.

Batı ile olan iletişimler, Batı’daki gelişmelerin takibi, Batı’ya devlet tarafından öğrenci gönderilmesi, ilköğretimin zorunlu ve yaygın hale getirilmesi, kızların eğitimi yenileşmenin kültür ve eğitim boyutunda ilk somut adımları olmuştur. Bütün bunların günlük hayatı ve bilhassa aile hayatını etkilememesi olanaksızdı. Nitekim Osmanlı aile yapısı ülkenin Batı’ya açık bu politikasından kültürel anlamda etkilenmiş¹⁰³⁶, Türk aile hayatı ve kadının toplumsal durumunda ciddi değişimler gözlenmişti. Avrupa usulü eşyalar Osmanlı konaklarını süslemeye başlamış, Avrupa yaşayış tarzını taklit etmek gibi psikolojik bir eğilim gittikçe ağırlık kazanmış, artık zengin konaklarında kızlar ud yerine piyano çalmaya başlamıştı¹⁰³⁷. Bunun yanında kentli kadınlar kapalı konak yaşamının içinde kendilerini tutsak gibi hissedip başkaldırma noktasına gelmiş, büyük kentlerde bazı kadınlar ev ve konak dışına çıkarak, Boğaziçi’ndeki mehtap gezilerinden, Beyoğlu’ndaki alışverişlere kadar birçok yerde toplumsal hayata girmişti. Sanayileşme ve kentleşmenin yavaşlığına rağmen toplumda kadının 19. yüzyıldan itibaren ılımlı bir özgürleşme sürecine girdiği söylenebilir¹⁰³⁸. Çünkü Tanzimat öncesinde kent kadınının durumunun özellikle bazı padişahlar döneminde zor olduğu bilinmektedir. Mesela III. Osman (1754-1757) kendi gezintisine ayırdığı haftanın üç gününde kadınların İstanbul’da sokağa çıkmasını yasaklamıştı. Diğer günlerde ise sokağa

¹⁰³³ Mardin, Ş. (2006). *Türk Modernleşmesi 4*. (16. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 13.

¹⁰³⁴ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 85-86.

¹⁰³⁵ *Türkiye’de İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*. (Eylül 1958). 5(11), s. 2905.

¹⁰³⁶ Doğan, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁰³⁷ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 85-86.

¹⁰³⁸ Güzel, *a.g.m.*, s. 859.

çıkan kadınlar sade ve örtülü giyinmek zorundaydı. Yasağa aykırı olarak sokağa çıkan, ince yaşmak tutunup sırmalı giysiler giyinen kadınlar III. Osman'ın emriyle denize atılarak boğduruluyorlardı¹⁰³⁹. III. Mustafa daha da ileri giderek bütün Müslüman kadınların sokağa çıkmasını yasaklamıştı. II. Mahmut döneminde de kadınların erkeklerle birlikte dolaşmaları yasaklanmıştı. Bu durum Sultan Abdülmecid zamanına kadar devam etmiş, Tanzimat sonrasında belli bir özgürlük ve hoşgörü hakim olmuştu¹⁰⁴⁰. Nitekim N. Göle de mahrem ile namehrem arasındaki sınırların ve düzenlemelerin Tanzimat dönemiyle beraber sarsıntıya uğrayarak özellikle kadınların yaşamını değiştirmeye başladığını söylemiştir¹⁰⁴¹.

Ancak bu değişiklikler büyük şehirlerle sınırlı değildi. Büyük şehirlerdeki yeni hayat şartlarının bütün toplum kurumlarında az çok değişikliğe neden olacağı ortadaydı. Eski Osmanlı ailesinin batılılaşma hareketi karşısında ilgisiz kalıp, sarsılmaz bir direniş göstermesi imkansızdı¹⁰⁴². Ortaylı Tanzimat döneminin klasik aile yapısının sadece büyük kentleri değil kırsal alanları da yavaş yavaş değişime zorlayacağını, ayrıca bu dönemde Osmanlı kadını için de kayda değer gelişmeler olduğunu söyleyerek bunları şöyle sıralamıştır:

*Osmanlı kadınının hayatı ayrı bir renge bürünmüştür. Bu renk değişikliğini sadece modadan, günlük yaşamdan, tüketim kalıplarındaki farklılaşmadan, yabancı dil öğrenmek veya piyano çalmak gibi yeni zevklerden ibaret görmemek gerekir. 19. yüzyılda, Osmanlı ülkelerinde tarımda, eğitimde görülen bazı yapısal değişimler ve bütün dünyanın yaşadığı haberleşme ve teknolojiye devrimin Osmanlı topraklarına da yansması, klasik aile yapısını büyük şehir kadar, kırsal alanda da yavaş yavaş değişim geçirmeye zorlayacaktır*¹⁰⁴³.

Eski aileler eğer bu harekete karşı koymuş ise de, batılılaşmayı zorunlu gören yeni nesiller bunu alkışlamıştı. Böylece eski konak ailesi ahlakını savunmak isteyen bir nevi gelenekçi zihniyete karşı aileyi Batılılaştırmak eğiliminde olan ve “yuva” ailesi ahlakını savunan hürriyetçi bir zihniyet meydana çıkmıştı¹⁰⁴⁴.

Tanzimat döneminde, dönemin kadınlarının ilkeleri de değişmişti. Bu dönem kadınlarının ısrarla savunduğu ilkeler evlilik kurumunun düzenlenmesi, tek eşlilik, eğitimde kadına olanak tanınması ve toplumsal hayatta rahat hareket etmektir. Yürürlükteki aile hukuku ve

¹⁰³⁹ Güzel, *a.g.m.*, s. 858.; Savcı, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁰⁴⁰ Savcı, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁰⁴¹ Göle, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁰⁴² Ülken, *a.g.e.*, s.41.

¹⁰⁴³ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 86-87.

¹⁰⁴⁴ Ülken, *a.g.e.*, s. 42.

evlenme geleneklerinin sıkıntılar yarattığının farkında olan dönemin yöneticileri bazı ferman ve tembihler çıkararak geleneksel evliliği yeni duruma göre düzenlemek istemişlerdi. Ne var ki bu ferman ve tembihler esas olarak evlenme esnasında başlık ödenmesini ve düğünlerde ağır masraflar yapılmasını önlemeye, yani nüfusun artırılması için evliliklerin kolaylaştırılmasına yönelikti. Ancak yine de bunların sonucu olarak en azından kentliler arasında ekonomik ve sosyal zorunluluklarla eski gelenekler ve çok kadınla evlilik önemli ölçüde gerileyip hoş karşılanmaz hale gelmişti¹⁰⁴⁵.

Bu gibi eleştiriler bir kırılma noktası olan Tanzimatla meydana çıkmakla beraber aile hayatına ilişkin eleştiri ve arzular Tanzimat öncesinde de hissedilmiş ve aile hayatını tanzim eden örf ve adetler sarsılmaya başlamıştı. Osmanlı'nın hizmetinde bulunan bir ecnebiye ait kayda göre bu sarsıntının başlangıcı III. Ahmed dönemine kadar gitmekteydi¹⁰⁴⁶.

3.1.1.2. Geleneksel Aileye İlk Tepkiler ve Araçları: Aydınlar, Edebiyatçılar ve Basın

Tanzimat Fermanı siyasal bir söylem olmaktan çıkarak sosyo-kültürel sonuçlara yönelmiştir. Bu yönelişte ilerleyen Batı'yı kendilerine model olarak seçen aydınların rolü bulunmaktadır. Bu rol ise gazete ve dergi sütunlarıyla düşünce olarak okurlara ulaşırken, büyük kentlerin konak hayatı çevresinde boy veren Batılı yaşam biçimleriyle hayata geçirilmiştir¹⁰⁴⁷.

Bilhassa Batı medeniyetinden nelerin alınması, nelerin alınmaması yönündeki tartışmaların giderek hızlandığı Tanzimat'ın son yıllarında kadın ve aile edebi eserlere konu olmuş, Batı'nın ne olduğunu anlatan¹⁰⁴⁸ pek çok Avrupalı gazete, dergi ve roman yayınlanmış, edebi eserler yazılmıştı. Osmanlı yönetici sınıfı ve entelektüelleri fikirlerini yaymak için

¹⁰⁴⁵ Güzel, *a.g.m.*, s. 859.

¹⁰⁴⁶ “Zevcem bir gün Sultan Ahmed'in kızı Âsime Sultanı ziyarete gitti. Sultan kendini göstermek istedi. Fakat kayınvalidem ‘Sultan görünmezse, kafes arkasından konuşursa geri döneriz’ deyince uzun münakaşalar oldu. Nihayet ... ecnebi kadınları kabul etti...Türkiyede ve Avrupada kadının ictimai hayattaki rolünden bahsedildi. Nihayet sultan Avrupalı kadınların vaziyetindeki iyiliği kabul etti. On üç yaşındayken ihtiyar biriyle evlendirilmiş olmaktan hissettiği nefreti, ayrılışını anlattı, on senedenberi de görüşmediği bir paşa ile evli olduğunu söyledi...Yemekten sonra pipolar dağıtıldı... Bahçede verilen bir konser dinlendi. On cariyeden mürekkep birtakım çalgı çalarken, rakkase takımı da muhteşem kıyafeti ile dansetti. Sonra erkek kıyafetinde on iki kadın görüldü. Bunlar şüphesiz erkeği eksik bir eğlence cemiyetini güzelleştirmek içindi. Köşkün gölüne cariyelerin attıkları elmaları paylaşmak için bu delikanlılar müsabakaya girişmişlerdi”. Bkz. *Türkiye’de İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*. (Eylül 1958). 5(11), s. 2914-2915.

¹⁰⁴⁷ Doğan, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁰⁴⁸ Gündüz, *a.g.e.*, s. 43.

gazeteleri, kitapları ve telgrafları kullanıyorlardı¹⁰⁴⁹. Bunlar içerisinde yazarların kendi düşüncelerine göre halka âdâb-ı muâşeret kurallarını öğretmek için hazırladıkları eserler, Batı'dan sadece bilimin değil alışkanlıkların da alınması fikrini öne çıkarmıştı¹⁰⁵⁰. 1868'de yayınlanmaya başlayan “*Terakki*” gazetesi Avrupa ile karşılaştırmalar yaparak Osmanlı kadınlarının geri bırakılmasını eleştiren yazılara yer vermişti¹⁰⁵¹. Bu gazete Osmanlı'da kadınların sorunlarını ele alan, kadınlar lehine yazıların çıktığı ilk gazetedir¹⁰⁵².

Ayrıca bu dönemde kadınlar tarafından da gazete ve dergiler çıkarılmaya başlanmıştı. Tanzimat döneminde 13'e yakın gazete ve dergiden 2'si kadınlarla ilgiliydi. Böylece kadın hakları konusunun topluma yayılmasında basın en önemli araç olmuştu. Müslüman kadınının durumunun değişmesi ve batılı kadınların sahip olduğu haklara sahip olmasının tartışıldığı bu gazete ve dergilerde¹⁰⁵³ geleneksel Osmanlı aile yapısı aleyhinde de yazılar yazılmıştı. Ortaylı bunu şöyle ifade eder:

*Tanzimat döneminin getirdiği sosyo-kültürel değişim, hiç değilse üst ve orta tabaka kadınlarının toplumsal hayata girişini hazırlayan altın bir dönem olmuştur. Modern İslamcı düşünürler, çok karı evliliğinin kalkmasına ya da sınırlandırılmasına yönelik yeni yorumlar getirirlerken, gerek Osmanlı ülkesinde gerek diğer Ortadoğu ülkelerinde ve Rusya periferisindeki düşünür ve yazarlar geleneksel aile yapısı ve evlenmelerin aleyhinde kampanya açmışlardı...*¹⁰⁵⁴.

Gerçekten de kadınların seslerinin duyurulması, sıkıntılarının giderilmesinde yukarıda işaret ettiğimiz dönemin önde gelen hürriyetçi zihniyetlerinin payı büyüktü. Şinasi, Namık Kemal, Abdülhak Hamid, Şemseddin Sami, Ahmed Midhat, Ali Suavi (1839-1878) gibi fikir adamları kadın konusunda makaleler yazarak toplumda canlı bir fikir dünyasının oluşmasını sağlamışlar; tanınmış yazarlar, şairler, romancılar kadının ezilmesine, horlanıp aşağılanmasına karşı mücadele başlatmışlardı. Şinasi (1826-1871) “*Şair Evlenmesi*” isimli eserinde eski evlilik geleneklerine yer vererek görücü usulü evliliğin zararlarına dikkat çekmiştir. A. Mithat romanlarında çok kadınla evlenmeyi eleştirmiştir. N. Kemal (1840-1888) “*İbret ve Tasvir-i Efkar*” gazetelerinde kadınları savunan yazılar yazmış, roman ve piyeslerinde kadının durumunu ortaya koymaya çalışarak¹⁰⁵⁵, “*Tasvir-i Efkar*”ın 1862'deki

¹⁰⁴⁹ Altınbaş, N. (2014). Marriage and Divorce in the Late Ottoman Empire: Social Upheaval, Women's Rights, and the Need for New Family Law. *Journal of Family Histor*, 39(2), s. 2.

¹⁰⁵⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁰⁵¹ Güzel, *a.g.m.*, s. 858-859.

¹⁰⁵² Sancar, *Türk Modernleşmesinin...*, s. 92.

¹⁰⁵³ Kaplan, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁰⁵⁴ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁰⁵⁵ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 90.

bir sayısında kadının eğitiminin öneminden bahsetmiş¹⁰⁵⁶, 1867'deki sayısında ise “*Terbiye-i Nisvan Hakkında Bir Layiha*” isimli makalesinde iyi yetişmiş kadınların iyi yetişmiş çocuklar ve kaliteli bir nüfus anlamına geleceğini ve Osmanlı'nın terakkisini ve asrileşmesini ancak böyle bir gelişmenin sağlayacağını söylemişti¹⁰⁵⁷. “*İbret*”in 20 Kasım 1872 tarihli nüshasındaysa görücü usulü evliliğe ve erkeklerin eşlerini dövmelerine karşı çıkmıştı¹⁰⁵⁸.

Kadınların eğitilmesi gerektiğini de sıklıkla vurgulayan¹⁰⁵⁹ bu yazarlar Batı medeniyetine uyum sağlanmasına ve gelenekçi görüşün reformdan geçirilmesine inanmakla beraber reformların meşrulaştırılmasında İslam kaynaklarına atıfta bulunup¹⁰⁶⁰, kadınların yararına yazılar yazdıkça başka kişiler de diğer İslam kaynaklarına başvurarak toplumu modernize etmeye çalışmışlardır¹⁰⁶¹.

¹⁰⁵⁶ Bulut, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁰⁵⁷ Sancar, *Türk Modernleşmesinin...*, s. 86.; N. Kemal söz konusu yazısında Osmanlı'da saadetin gelişmesine birtakım maniler olduğunu ve Osmanlı halkının pek çok konuda medeni milletlere nispetle geri kaldığını, kadınların 30-40 seneden beri mesai-i umumiye katılmaktan tamamen çekilerek zevk aracı halini alıp, üremekten başka bir faydalarının olmadığını, halbuki kadınların da erkekler gibi insan olup toplumun bütün menfaatlerinde hisseleri olduğu için çalışmaktan niçin uzak tutulduklarını sorduktan sonra, eğer bu durumun nedeninin cinsiyetlerinden kaynaklandığı düşünülecek olursa kadınların da erkeklerden bir farkı olmadığını, öyle olsaydı Avrupalı kadınların da Osmanlı kadınlarının halinde bulunacağını, eğer tesettürden kaynaklanıyorsa İslamiyet'in ortaya çıktığı dönemde kadınların da erkeklerin bütün işlerinde hatta savaşta dahi paylarının olduğunu, 30-40 sene önce İstanbul'da geçimin hemen hemen yarısının kadınların yardımıyla gerçekleştiği gibi taşrada da kadınların sanat, ziraat ve kendilerine mahsus olan pazarlarda ticaretle meşgul olduklarını söyleyerek bunun nedeninin kadınların cehaleti olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu durumun ortaya çıkardığı mahsurların sadece kadınları değil çocukları haliyle toplumu pek çok yönden etkilediğini, mesela ev idaresindeki sıkıntı ve kadınların ahlakının günden güne bozulması nedeniyle evliliklerin ve dolayısıyla da nüfusun azaldığını ifade etmiştir. Çözümü ise eğitimde görerek kadınlara çocuk terbiyesi, ev idaresi ve hıfz-ı edeb hakkında eğitim ve bazı mesleklerin kazandırılmasını önermiştir. Bu konuda dinen bir mahsur olmadığını ortaya koymak için de Araplarda kadınların da erkekler gibi eğitim aldığından, hatta içlerinden pek çok müellif ve ulemanın çıktığından örnek vererek İslam'da kadınların eğitim görmesine şer'an mani olmadığını, aksine belkide milletin mutluluğu için bunun yapılmasının şart olduğunu söylemiştir. Bkz. Günay, N. (1990). *Nâmık Kemâl'in Tasvîr-i Efkâr ve Diyojen Gazetelerindeki Makaleleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. s. 190-194.

¹⁰⁵⁸ Bulut, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁰⁵⁹ Güzel, *a.g.m.*, s. 858.

¹⁰⁶⁰ Kılıç Denman, F. (2009). *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Libra Yayınları., s. 40.; Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁰⁶¹ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 90.; Tanzimat dönemindeki gelişmelerin toplumda ikilik yarattığı bilinmektedir. Ancak Jale Parla Tanzimat'ın Osmanlı kültürel yaşamında Doğu ve Batı normları arasında ikilemli bir kültür yaratmadığını, egemen bir İslam kültürünün şemsiyesi altında “*nakl ile, ayet ve hadis ile pekiştirilmiş*” sınırları son derece kesin ve kısıtlı bir Batı'ya yönelişi tartıştığını söyler. Parla'ya göre Doğu'nun ahlakı ve kültürel boyutlarını yenileşme hareketlerine temel olarak alan Tanzimat dönemi yazarlarında baba otoritesine ilişkin gizil bir özlem bulunmaktadır. Tanzimat aydınları Doğu'nun ahlakını toplumsal düzeyde koruyacak bir padişahı, aile düzeyinde koruyacak bir babayı diriltmeyi çalışırlar. Baba otoritesini sarsacak en önemli tehlike olarak ise Batı'dan gelecek fen ve teknoloji değil, İslam kültüründen kopmanın sonucunda genç erkekleri baştan çıkaracak “*şehvîlik*”i görülür. Yani ruhani bir sevgi değil, duyuşal bir şehvet taşıyan “*şeytan kadınların peşinden sürüklenmektir*”(!). İslam terbiyesinden çıkmak ve Batı'ya yönelmek tenselliğin, cinselliğin uyarılmasıyla eş anlamlıdır ve kadının mahremiyetini korumak esastır. Parla, bu tartışmalı düşüncelerini N. Kemal'in şu sözlerine bağlar: “*dansetmekle, şeytanla flört etmek arasında hiçbir fark yoktur*” ve “*eğer sizin medeniyet zannettiğiniz şeyler karıların açık saçık sokağa çıkması ve meclislerde dans etmesi*

N. Kemal örneği bize, aile tahayyül etmek ile güçlü bir devlet tahayyül etmek arasındaki ilişkinin Genç Osmanlılar döneminden itibaren kurulduğunu göstermektedir¹⁰⁶². Nitekim ailenin toplumun en mükemmel aynası olduğunu söyleyen E. Nejat, “*Aile, muhit-i husûsî, terbiye-i umûmiye ve heyet-i içtimâiyenin mevki’ ve seviyesi nispetinde ilk evvel nazara çarpan bir esastır*” diyerek toplum ve aile arasındaki irtibatın altını çizmiştir¹⁰⁶³.

Tanzimat döneminde kadınların örgütlenme konusunda özellikle savaşta yaralananlara yardım etmek amacıyla kurdukları komitelerle örnekler verdiğini görüyoruz. 1854’te Kırım Savaşı nedeniyle İstanbul’a gelen ve savaşın yapıldığı bölgeye geçip yaralılara büyük yardımda bulunan “*Florence Nightingale*” ve “*Miss Stanley*” örneği bu konuda etkileyici olmuştur. 1876’da Bosna ve Sırbistan’daki savaş nedeniyle Temmuz 1876’da İstanbul’da savaş yaralılarına yardım amacıyla kurulan “*Ermeni Kadınlar Komitesi*”ni haber veren 11 Temmuz 1876 tarihli İstanbul’da yayınlanan Fransızca gazete “*Stamboul*”, Nightingale ve arkadaşlarından övgüyle söz etmektedir. Bunu Temmuz’un sonuna doğru (21 Temmuz 1876) Midhat Paşa’nın eşinin başkanlığı altında “*Yaralılara Yardım Komitesi*”, 3 Eylül 1876’da da “*İstanbullu Bulgar Hanımlar Yardım Cemiyeti*”nin kurulması takip etmiştir¹⁰⁶⁴.

3.1.1.3. Kadınların Eğitimi

Yukarıda kadınların ilkelerinden birinin de eğitimde olanak sağlanması olduğunu söylemiştik. Nitekim Tanzimat döneminde kadınların eğitimi konusunda da gelişmeler olmuştu. Bilindiği üzere Tanzimat’tan önce eğitim müesseseleri sıbyan ve enderun mektepleriyle medreselerden ibaretti. Tanzimat’a gelindiğinde eğitim; askeri, mahalli ve özel olmak üzere üç kategoride toplanmıştı. Kız çocukları sadece Sıbyan mekteplerinden faydalanabilmekteydi¹⁰⁶⁵. Daha fazla eğitim imkânı tanınmıyor daha doğrusu ihtiyaç duyulmuyordu. Sadece idareci ve ulema zümresinden bazı kişilerin kızları ailelerinin desteği

ise onlar ahlakımıza mugayirdir. Biz istemeyiz, istemeyiz, bin kere istemeyiz”. Parla’ya göre N. Kemal bu sözleriyle Batı’ya yönelişin sınırlarını cinsiyetler arası ilişkilerin sınırlarıyla belirlemiştir. Bkz. Göle, *a.g.e.*, s. 22-23.

¹⁰⁶² Sancar, Namık Kemal örneğinin aynı zamanda Genç Osmanlılardan başlayarak saltanat sistemine karşı çıkmak için en fazla “*Osmanlı tarzı aile*”nin eleştirildiğini söyler. Bkz. Sancar, *Türk Modernleşmesinin...*, s. 86.

¹⁰⁶³ Edhem Nejat. (23 Şubat 1327). Manastır’da Hayat-ı Aile. *Türk Yurdu*, 1(8), s. 244.; Gündüz, *a.g.e.*, s. 443-444.

¹⁰⁶⁴ Güzel, *a.g.m.*, s. 859.

¹⁰⁶⁵ Çakır, *a.g.e.*, s. 297.

ile evlerinde özel ders alabiliyordu. Tanzimatla beraber Batı'nın her alanda görülen etkileri Türk kadını açısından da bazı yenilikler getirmişti¹⁰⁶⁶. Mesela Sultan II. Mahmut'un açtığı kız okullarının yanı sıra 1843'te önce erkek hocalar ardından, dönemin zihniyeti gereği, Avrupa'dan getirilen ebe kadınların Tıbbiye Mektebi'nde verdiği kurslarla başlayan kadınlara eğitim verme faaliyetleri diğer meslek alanlarına da yaygınlaştırılmıştı¹⁰⁶⁷. Bunun yanında 1856 Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak eğitime programında ayrı bir yer vermişti: Her okul herkese açık olacak, cemaatler kendi kültür ve yazılarına uygun okullar açabilecekti. Böylece okul sayısı artmıştı. Ancak ilk kız rüşdiyesi'nin açılması 1858'de gerçekleşmişti¹⁰⁶⁸. 11-13 yaş arasındaki kızların erkeklerden uzak durmaları gereken bir yaşa ulaşmış oldukları düşünüldüğünden¹⁰⁶⁹, bu okullarda pek arzulanmasa da nakış dışındaki dersler erkek öğretmenler tarafından verilmiştir. Bu durum kadınlar için bir öğretmen okulu açılması ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Bunun yanında kız rüşdiyeleri erkek rüşdiyelerinin çok gerisindeydi, ders programları toplumun kadından beklentisi doğrultusunda düzenleniyor, ev idaresi, ahlak, el hüneleri, sağlık gibi konular öne çıkarılıyor, daha ziyade iyi bir ev hanımı yaratmak amaçlanıyordu. Ayrıca kız rüşdiyelerinin çoğu İstanbul'da açılmıştı ve sayıları da ihtiyacı karşılamaktan uzaktı¹⁰⁷⁰. Fakat 1869 Maarif Nizamnamesi kadının eğitimi için sınırlı da olsa önemli sonuçlar verecek çalışmalar başlatmıştı: 1869'da Tuna valisi Mithat Paşa'nın gayretleriyle ilk kez kadınlar için "Kız Sanayi Mektebi"¹⁰⁷¹, kadın öğretmenler yetiştirmek içinde 1870'de "Dâr'ül-Muallimât" okulları açılmıştı. Bu kurumlarda verilen eğitimdeki amaç daha çok meslek kadını yetiştirmekti¹⁰⁷². Böylece Tanzimat'a kadar belirli bir mesleği olmayan, çamaşırcılık ve bohçacılık gibi işler yapan kadına çalışma hakkı tanınmış ve Türk kadınının eğitim

¹⁰⁶⁶ Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 4-5.

¹⁰⁶⁷ Çakır, *a.g.e.*, s. 299.; Klasik dönemde Osmanlı'da ebelik kulaktan dolma bilgilerle, bu konuda eğitim almamış kişiler tarafından yapılırdı. Mesela Ester Kira isimli Musevi bir kadın dul kalınca ebeliğe başlamış, başarılı oluncada Kanuni döneminde saraya nüfuz etmişti. Balat'da 3 aylığa kadar çocuk düşüren "Kanlı ebe" lakaplı bir Yahudi ebeden de bahsedilmektedir. Osmanlı'da 1838'de çocuk düşürmenin yasak olduğuna dair bir ferman yayınlanmıştır. 1839'da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane açılarak, ilk defa cerrahlık dersleri kapsamında erkeklere ebeler dersleri verilmiştir. Bkz. Oktar, T. (1998). *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, s. 33.; Ester Kira hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Altındal, *a.g.e.*, s. 171-173.; Ş. Kurnaz bu eğitimin 1842'de verilmeye başlandığını söyler. Bkz. Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 4-5.; Ancak 1842'de kadınlara ebeler eğitimi verilmesine dair hekimbaşının yazısı yayınlanmıştır. Bkz. Oktar, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁰⁶⁸ Çakır, *a.g.e.*, s. 298.; Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile...*, s. 159.; Kurnaz bu tarihi 1859 olarak vermiştir. Bkz. Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 4-5.

¹⁰⁶⁹ Afetinan, A. (1962). *The Emancipation Of The Turkish Woman*. Netherlands: Unesco, s. 38.

¹⁰⁷⁰ Çakır, *a.g.e.*, s. 298.

¹⁰⁷¹ Akşit, Kız Sanayi Mektepleri'nin 1865 yılında kurulduğunu yazar. Kız Sanayi Mektepleri hakkında bkz. Akşit, E. E.(2012). *Kızların Sessizliği*. (İkinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 17 ve 73.

¹⁰⁷² Çakır, *a.g.e.*, s. 298-300.; Kaplan, *a.g.e.*, s. 8.; Güzel, *a.g.m.*, s. 858.; Kılıç Denman, *a.g.e.*, s. 35.

neticesinde sahip olduğu ilk resmi görevi öğretmenlik olmuştu¹⁰⁷³. Bu atılımlar mühim olmakla beraber İstanbul ve Selanik gibi imparatorluğun büyük kentlerinde sınırlı bir kitleyi etkilemişti. Bu kitle içinde Avrupa tarzı giyim kuşam ve yaşam özelemleri böylece yerleşmeye başlamıştı¹⁰⁷⁴.

Ortaylı, Tanzimat döneminde kızların eğitimi konusundaki gelişmeler hakkında şunları söyler:

Tanzimat maarihinin en önemli girişimlerinden birisi, ortaöğretim alanında İnas rüşdiyeleri açarak, kız çocuklarının eğitim olanağını geliştirmek olmuştur. Kız okullarının sayılarının artması ve 19. yüzyıl sonunda eğitim derecesinin liseye kadar yükselmesi, yeni bir meslek grubunun ortaya çıkmasını sağladı: Muallime hanımlar... Kadının özgür çalışma hayatına girişi, Türkiye tarihinde sanayiden önce eğitim alanında olmuştur ki, bu gelişme, günümüz Türkiye'sinde kadının bürokraside güçlü durumunun bir nedenidir¹⁰⁷⁵.

Türk kadınlarını eğitme hareketi bazı Türk edebiyatçılar ve yabancı basın tarafından desteklenmişti. “Constantinople Messenger” dergisi 24 Kasım 1880 tarihli nüshasında “Kadın Sınıfı ve Harem Eğitimi” başlığı altında şu habere yer veriyordu:

“Bir ülkenin medeniyet seviyesi, kadınlara gösterilen saygıyla ölçülür fakat kadınlar eğitim konusunda erkeklerle aynı seviyede olmadıkça bu mümkün değildir... Çeşitli örneklerde, Türk centilmenleri tıpkı Avrupa’da olduğu gibi kızlarına eğitim imkanı sağlamıştır ve bu şekilde eğitim alan kızların bu eğitimle birlikte kocaları ve çocukları üzerinde faydalı bir etki yapma ihtimalinin daha yüksek olduğundan kim şüphe edebilir? Birkaç paşanın kendi kızları için yaptığı şeyin imparatorluğun tüm kızları için de yapıldığını görmekten mutlu oluruz ve okul yaşını geçmiş Müslüman kızlara İstanbul’da eğitim imkanı sağlanmasından da özellikle memnuniyet duyarız. Fakat bu amacın gerçekleştirilmesine yönelik hamlelerin Müslümanların kendisinden gelmesi gerektiğini kabul ediyoruz. Çünkü inanıyoruz ki böyle bir hamle olmadan, Türk halkının pek çok rakibine karşı hiçbir şansı kalmaz. Müslüman halk kadınların daha iyi eğitilmesinden hiçbir şey kaybetmeyeceği gibi çok şey kazanacaktır. Dostane bir şekilde konuya dikkat çekmek istedik çünkü Müslüman halk için sadece iyi olanı isteriz”¹⁰⁷⁶.

Tanzimat döneminde böyle mühim gelişmeler olmakla beraber yine de Osmanlı toplum ve devlet yapısında çağa uymayan olgulara da rastlanmaktaydı. Mesela 19. yüzyılda İstanbul’da beyaz kadınların köle alınıp satılması, kız çocuğun mirasta yarım hisseye sahip olması, şahitlikte kadının ifadesinin erkeğe göre yarı değer sayılması, mesleklerin genellikle kadınlara kapalılığı, kadının isteği dışında görücü usulü evlendirilmesi, erkeğin çok kadınla

¹⁰⁷³ Kaplan, *a.g.e.*, s. 8.; Kılıç Denman, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁰⁷⁴ Güzel, *a.g.m.*, s. 858.

¹⁰⁷⁵ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 94.; Güzel, *a.g.m.*, s. 858.

¹⁰⁷⁶ Afetinan, *a.g.e.*, s. 39.

evlenmesi ve dilediği zaman kadın boşaması¹⁰⁷⁷, kadınlarınsa boşanabilmek için birtakım engebeleri aşması gibi.

3.2. II. Abdülhamit Döneminde Kadın ve Aile

3.2.1. Kadın ve Aile Hayatı

Tanzimat döneminde başlanmış olan fikri ve sosyal alandaki değişiklikler II. Abdülhamid devrinde dönemin çalkantılı olması nedeniyle yavaş bir ilerleme kaydetmekle beraber devam etmiş¹⁰⁷⁸ ve Tanzimat döneminde kadın hakları için gösterilen çabaların başlangıcı II. Abdülhamid döneminde yoğunluk kazanmıştır¹⁰⁷⁹.

II. Abdülhamid döneminde kadınlar Müslüman ve ataerkil bir toplumun gerektirdiği geleneksel rollere uygun bir yaşam tarzı sürdürmekteydiler. Böyle bir düzende evlilik çok önemliydi. Her türlü toplumsal faaliyetten uzak tutulan kadın evlenerek, anne olarak toplumda yer sahibi oluyor, kocasının mevkiine göre bir statü ediniyor, saygınlık kazanıyordu¹⁰⁸⁰. Aslında burada sadece II. Abdülhamid döneminde değil genel olarak Osmanlı toplumunda evliliğin oldukça önemsendiğini ifade etmeliyiz. Tabi toplumun sürekliliği ve düzeni, dengesi açısından kadınlar için olduğu gibi erkekler için de bekar olmak hoş karşılanmamıştır¹⁰⁸¹. Nitekim 18. yüzyılda Osmanlı toplumu hakkında çalışma yapan D'Ohsson ailelerin, kızları bir kocanın nezareti altında olmaz ise şeref ve faziletlerinin zedelenebileceği endişesiyle bundan ötürü kendilerini suçladıklarını, evlilik görevlerini yerine getirebilecek bir kadının bekar kalmasının onlara, törelere tecavüz gibi görüldüğünü anlatmıştır. Ayrıca kızları ister boşansın, isterse dul kalsın yaşları çok ileri olmadıkça onlara koca bulmaya çalıştıklarını ifade etmiştir¹⁰⁸². İşte bu nedenlerle evlenmemiş yahut boşanmış kadınlar böyle bir toplumda evli kadınlara kıyasla daha değersiz ve önemsiz sayılıyordu. Kadın kendi başına bir iş veya mevki elde etme şansına sahip olmadığından, kadınların birinci vazifesi evlenerek iyi bir eş, iyi bir anne olmaktı. Ayrıca toplumda dullara iyi gözle bakılmadığı için evli kadınlar kolay kolay boşanamıyorlardı. Bir kadın evlenmeden önce babasının, evlendikten sonra ise kocasının kontrolü altında bulunuyor ve hayatını erkeğinin

¹⁰⁷⁷ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁰⁷⁸ Burçak, *a.g.m.*, s. 112.

¹⁰⁷⁹ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁰⁸⁰ Burçak, *a.g.m.*, s. 110.; Çakır, *a.g.e.*, s. 262.

¹⁰⁸¹ Çakır, *a.g.e.*, s. 262.

¹⁰⁸² D'Ohsson., *a.g.e.*, s. 203.

izin verdiği özgürlük dairesinde yaşıyordu. Örneğin dönemin aydınlarından Fatma Aliye Hanım bile evlendiğinde kocası izin vermediği için entelektüel faaliyetlerini bırakmış, kocası izin verdiği ise tekrar devam ettirmişti¹⁰⁸³.

3.2.2. Kız Okullarının Artırılması

Yukarıdaki anlattıklarımız II. Abdülhamid döneminde kadınlara ait hiçbir gelişme olmadığı gibi bir yanılgıya düşürmemelidir. Zira bu dönemde kadınların eğitimi konusu ele alınarak, hem İstanbul hem de taşrada kızlara ait ilk ve ortaokul sayıları artırılmıştı¹⁰⁸⁴. Örneğin İstanbul'da 1878'de Üsküdar, 1879'da Aksaray ve Cağaloğlu'nda olmak üzere üç kız sanayi mektebi daha açılmıştı. Bu okullar iptidai ve rüşdi olmak üzere 7 yıllık bir eğitim veriyordu¹⁰⁸⁵. İstanbul'da 1877'de 9 tane resmi kız rüşdiyesi bulunurken, bu sayı 1907'de 85'e ulaşmıştı. Ayrıca kız okullarının niceliği kadar niteliği de yükseltilmeye çalışılmıştı. Fakat o dönemdeki eğitimin ana hedefi, Tanzimat döneminde olduğu gibi, daha çok iyi bir ev hanımı yetiştirmekti¹⁰⁸⁶: Dikiş, nakış, biçki, halı dokuma, makinede halı ve fanila örme gibi dersler vardı ve dinsel ağırlıklı eğitim devam ediyordu¹⁰⁸⁷.

3.2.3. Basın Sahasındaki Gelişmeler

II. Abdülhamid döneminde kadının toplumsal yaşama girmesinde eğitimin yanı sıra basın sahasında da önemli gelişmeler olmuştu¹⁰⁸⁸. Bu dönemde sadece kadınlara ait gazete ve dergiler çıkarılmış, kitaplar basılmıştı. Toplum içinde kadınların yeri ve rolleri, kadın hakları, çok kadınla evlilik ve kadınların giyim kuşamları gibi konuları işleyen kitapların II. Abdülhamid döneminde yazıldığı bilinmektedir. Bu arada erkek yazarlar da kadın hakları, kadınların eğitilmeleri gibi konulara değinmişlerdir¹⁰⁸⁹. Sadece kadınlara ait gazete ve dergilerin de çıkartıldığı bu dönemde 22 gazete ve dergiden 4'ü kadınlar tarafından

¹⁰⁸³ O dönemlerde kadınlar kocalarının yahut babalarının izni olmaksızın eser yayınlayamazlardı. Fatma Aliye Hanım hakkında bkz. Ahmet Mithat Efendi. (2011). *Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*. (Çev. Bedia Ermat). İstanbul: Sel Yayıncılık. (Eserin orijinali 1911'de yayımlandı), s. 94-97.; Fatma Aliye Hanım evlilik hayatında zaman zaman sıkıntılar yaşamış, kocası karşısında okumak, yazmak, Fransızcaya hakimiyeti gibi konulardaki üstünlüklerini gizlemek yahut baskılamak zorunda kalmıştı. Bkz. Fatma Aliye. (2012). *Nisvan-ı İslam*, (Hazırlayan: Hülya Argunşah). (Birinci Baskı). İstanbul: Kesit Yayınları, s. 24.

¹⁰⁸⁴ Burçak, *a.g.m.*, s. 110-112.

¹⁰⁸⁵ Çakır, *a.g.e.*, s. 299.

¹⁰⁸⁶ Burçak, *a.g.m.*, s. 112.

¹⁰⁸⁷ Çakır, *a.g.e.*, s. 299 ve 301.

¹⁰⁸⁸ Burçak, *a.g.m.*, s. 117.; Gündüz, *a.g.e.*, s. 161.

¹⁰⁸⁹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 161

yayınlanmıştır¹⁰⁹⁰. 1868’de yayınlanmaya başlayan “*Terakki*” gazetesi, Haziran 1869’dan itibaren “*Terakki-i Muhadderat (İffetli kadınlar için ilerleme)*” adıyla kadınlar için ayrı bir gazete çıkardı. Eylül 1870’e kadar sürdü¹⁰⁹¹. Dönemin okuma bilen üst ve orta tabaka kadınları tarafından hararetle izlendiği söylenen bu yayın organlarını daha sonra “*Vakit (1875)*”, “*Şükûfezar (1886)*”, “*İnsaniyet*”, “*Âyine (1874-1876)*”, “*Parça Bohçası (1887-1888)*”, “*Aile (1880)*”, “*Mürüvvet (1885-1886)*”, “*Hanımlara Mahsus Malûmat (1894-1896)*” gibi gazeteler izlemiştir. Ancak bunların çoğu kısa ömürlü olmuştur. Bu esnada en önemli yayın organı olarak dönemin ünlü kadın yazarı Fatma Aliye Hanım’ın da aralarında bulunduğu ve büyük çoğunluğu kadınlardan oluşan bir kadro tarafından “*Hanımlara Mahsus Gazete (1893-1907)*” çıkartılmıştır. Yine bu dönemde “*Takvim-i Nisa (1899-1900)*” adıyla bir kadın takvimi yayınlanmıştır¹⁰⁹². Bu sırada yayımlanan ve Batı kadınlarının hakları için verdikleri mücadelelerden övgüyle söz eden bütün gazetelerde kadınlar için üç ilke savunulmuştur: İyi anne, iyi eş, iyi Müslüman olma¹⁰⁹³.

Osmanlı’da kadınlarla ilgili yayınlardan bahsedilirken Ermenilere ait yayınlara genellikle değinilmemektedir. Halbuki Osmanlı’da kadın ve aile hayatındaki değişimlerde Ermeni kadınların da rolü bulunmaktadır. 19. yüzyılın Ermeni kadın hareketinin öncü yazarları Elbis Gesaratsyan (1830-1911), Sırpuhi Düsap (1841-1901), Zabel Asadur (Sibil) (1863-1934), Zabel Yesayan (1878-1943) ve Hayganuş Mark (Toşigyan) (1885-1966)’tır. Onları öncü yapan kadın haklarıyla ilgili talepleri gündeme getirip, bu hakların elde edilmesi amacıyla cemiyetler, dergiler, gazeteler kurup, romanlar, öyküler, oyunlar, şiirler, yazmalarıdır¹⁰⁹⁴. İlk ermenice kadın dergisi “*Gitar*”ı yayımlayan Elbis Gesaratsyan, yazılarında cinsiyetler arası eşitsizliğin nedenlerini çözümlemeye çalışmış ve toplumun ilerlemesi için kadının özgürleşmesi gerektiğini savunmuştur. Sırpuhi Düsap, aşk, evlilik, aile ile ilgili yenilikçi düşüncelerini ve kadınlar üzerindeki toplumsal baskıları dile getirmiştir. Yazılarıyla geleneksel aile kurumuna zarar verdiği gerekçesiyle yoğun tepkiler almasına rağmen yazmaktan yılmamıştır. Zabel Asadur, kadınlar arasında örgütlü dayanışmayı savunmuş ve taşradaki kız çocuklarının eğitilmesi amacıyla 17 yaşında iken bir kadın örgütü kurmuştur. Ayrıca öğretmenlik yapıp, ders kitapları hazırlamıştır. Zabel Yesayan, kurmaca olan eserlerinde toplumdaki kadın-erkek eşitsizliği, kadınların toplumsal yaşamdaki

¹⁰⁹⁰ Kaplan, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁰⁹¹ Nicole A. N. M. Van Os. (2011). Osmanlı Müslümanlarında Feminizm. *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. (Dokuzuncu Baskı). C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 336-337.

¹⁰⁹² Kaplan, *a.g.e.*, s. 11.; Güzel, Muhadderat’ın tarihini 1888 olarak vermiştir. Bkz. Güzel, *a.g.m.*, s. 858-859.

¹⁰⁹³ Güzel, *a.g.m.*, s. 858-859.

¹⁰⁹⁴ Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (2010). Feminizmin Ermenicesi. *Bir Adalet Feryadı Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*. (İkinci Baskı). İstanbul: Aras Yayınları, s.14.

korunmasızlığı, zorla yapılan evliliklerin zararlarına değinmiştir. Çalışan kadınların cinsel savunmasızlığından bahsetmesi Türk-Müslüman kadınları için de ortak bir sancı olması bakımından oldukça önemlidir¹⁰⁹⁵. Hayganuş Mark, Türkiye kadın hareketinde en uzun soluklu kadın dergisi olan ve zamanla her türlü kadın sorununun dile getirildiği bir kürsüye dönüşen “*Hay Gin (Ermeni Kadını)*” i yayımlamıştır¹⁰⁹⁶.

3.2.4. Sosyal Hayatın Kadın ve Aileye Etkileri

Tanzimat döneminde olduğu gibi, II. Abdülhamid döneminde de kadın ve aileyi değiştiren tek şey reformlar değildi. Bu dönemde Galata, Beyoğlu, Harbiye gibi İstanbul’un büyük semtlerinde artık ülke insanları için Batılı yaşama tanık olma imkânı vardı¹⁰⁹⁷. 19. yüzyılın son çeyreğinde çoğu kültürel kurumuyla ve yaşam biçimiyle Batı, İstanbul’da yaşayan Müslüman kadınların yanı başında duruyordu. Yaşıtları olan erkekler gibi Avrupa’ya öğrenci olarak gönderilmeyen Osmanlı Müslüman kadınlarının çoğu için Batı “*Beyoğlu*” idi. Gayrimüslimlerin Tanzimat’tan sonra kazandıkları sosyal hakları sonucunda Pera ve Beyoğlu’nda kendi adet ve serbestiyetlerine göre yaşamaları, kadınların giyimi, erkeklerle birlikte sinema, kafe, bar gibi sosyal mekanlarda yaşama ve eğlenme biçimleri, Batı tipi yaşamı Osmanlı kadınlarının çok yakınına taşınmıştı. Gayrimüslim kadınlarının Pera çevresindeki serbest yaşam tarzlarından etkilenen Müslüman kızları da onlar gibi giyinmek, davranmak istiyordu. Bu durum Osmanlı Müslüman kadını ve kızları arasında Tanzimat döneminde sarsıntıya uğrayan haremlik-selamlık kuralına bir tepki doğurmaya başlamıştı. Artık kadınlar arasında eğitim, çalışma hayatına katılma ve sokağa çıkma özgürlüğü gibi konularda talepler yaygınlaşmış, bu talepleri kadınların peçelerini inceltmesi ve kaldırması takip etmişti. Siyah bol çarşafların yerini pelerinler, mantoya benzer dış kıyafetler almaya başlamıştı. Nezihe Muhiddin bu durumu “*Meşrutiyet’in ilanı ile beraber kadınlarımız karanlıktan kurtulur gibi oldular, peçeler incelmiş, biraz dünya ışığına kavuştular, fakat kafesler baki idi...*” sözleriyle ifade etmiştir¹⁰⁹⁸.

Bu gelişmelerden yola çıkarak II. Abdülhamid dönemindeki siyasi istibdatın toplumsal alanı bilhassa kadını tam olarak etkilemediğini söyleyebiliriz. Nitekim N. Göle, II. Abdülhamid

¹⁰⁹⁵ Khalapyan, H. (2010). Kendine Ait Bir Feminizm: Zabel Yesayan’ın Hayatı ve Faaliyetleri. *Bir Adalet Feryadı Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*. (İkinci Baskı). (Çev.: Maral Aktokmakyan). İstanbul: Aras Yayınları, s. 182-183.

¹⁰⁹⁶ Ekmekçioğlu-Bilal, *a.g.e.*, s.14.

¹⁰⁹⁷ Doğan, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁰⁹⁸ Zihnioğlu, Y. (2013). *Kadınsız İnkılap*. (İkinci Baskı). İstanbul: Metis Yayınları, s. 75 ve 109.

sansüründen etkilenmeyen moda ve salon dergilerinin saç ve cilt bakımı, kozmetik kullanımı konularına yer verdiğini, çarşafli kadınların İsveç jimnastiği dersleri aldığını, Sanayi-i Nefise Mektebi kız öğrencilerinin bellerine peştamal bağlanmış Yunan heykellerini çıplak model olarak kullandıklarını kaydetmektedir¹⁰⁹⁹.

Ancak, kadınların gittikçe artan serbest hareketlerinden endişe duyan muhafazakârların teşvikleriyle kadınların Avrupa modasına uygun kıyafet ve mal satan mağazalara girmemeleri, Müslüman kadınlara yakışır bir şekilde giyinmeleri, arabaların için de bile peçelerini örtmeleri, çarşafın rengi, peçelerin kalınlığı, ayakkabıların biçimini belirleyen ve Müslüman ailelerin Avrupalı mürebbiye tutmalarını yasaklayan fermanlar çıkarıldığını ifade etmeliyiz¹¹⁰⁰.

II. Abdülhamid dönemindeki bu gelişmeler önemli olmakla beraber, Nezihe Mudiddin'in yukarıdaki sözlerinden de anlaşıldığı üzere, dönemin sosyo-kültürel ve siyasi şartlarından dolayı istenilen seviyede olmamıştır. Hatta II. Meşrutiyet'e gelindiğinde toplumda kadın konusunun gereğince ele alınmadığından şikâyet edilmiştir. Mesela Darülfünun'da dersler veren “*İctihad*” yazarlarından İhsan Şerif, II. Meşrutiyet'e kadar kadınlarla ilgili önemli faaliyette bulunulmadığını ileri sürmüştür¹¹⁰¹.

3.3. II. Meşrutiyet Döneminde Kadın ve Aile

3.3.1. Babalar, Anneler, Çocuklar: *Jön Türkler* ve “Çekirdek Aile”

23 Temmuz 1908 ya da Rumi takvimle 10 Temmuz 1324 hürriyetin ilanı olarak kabul ediliyordu. 1908 inkılabı eski nesil için “*hürriyet*”le eş anlamlı olarak kullanılmıştı. 1908 doğumlulara doğum tarihi sorulduğunda “*hürriyette doğdum*” cevabı alınıyordu. Hürriyet sözcüğü II. Meşrutiyet'in simgesine dönüşmüş, gerçekleştirilen siyasi inkılabın temel şiarı

¹⁰⁹⁹ Göle, *a.g.e.*, s. 24.

¹¹⁰⁰ Kaplan, *a.g.e.*, s. 27.; Mehmet Fahrettin, mürebbiyelerden ve misyonerler okullardan eğitim alan kızların tıpkı bir batılı gibi davrandığını söylemiştir: “...İşte bugünkü (feministler), garb misyonerlerinin bir asırlık mahsulül-i mesâisi!... İnkılaptan az evvel İstanbul'da küberadan bir zatın yetişmiş nur topu gibi iki kerimesi mürebbiyelerden aldıkları terbiye ve misyoner mektebinde ettikleri tahsilin netice-i medeniyet (!) perverânesiyle âşîyâne-i pederi terk ederler. Zavallı peder ciğerparelerinin ardına düşer. Belgrad'da bir otelde bulur. Avdelerini hüngür hüngür ağlayarak rica eder. Mümkün değil bu ateşin yaşları madmevazelerin kalbine tesir etmez. “Biz Parise gidiyoruz. Siz bizi İstanbul için değil, Paris için büyüttünüz. Paris terbiyesi verdirdiniz. Paris tahsili ettirdiniz!” cevabından başka bir söz alamaz....”. Bkz. Mehmed Fahrettin. (13 Cemaziyelahir 1335). İctimâiyat: Feminizm Meselesi-1-Bizde Nisâiyûn Nasıl Türedi?. *Sebilürreşad*, 8(195), s. 236.; Altınbaş, N. (2014). *Marriage and Divorce in Early Twentieth Century Ottoman Society: The Law of Family Rights Of 1917*, Department Of History İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara, s. 75.

¹¹⁰¹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 161.

olmuştu. Fakat Genç Türkler için bu bir başlangıçtı. Siyasi inkılabı içtimai inkılabın izlemesi kaçınılmazdı. Siyasi inkılapтан sonra içtimai bir inkılap ihtiyacı hissediliyordu. İçtimai inkılap her şeyden önce “*yeni hayat*”ı gerektiriyordu. Çünkü içtimai inkılap, eski hayatı beğenmeyerek yeni bir hayat kurmak demektir. Gayet umumi bir anlam taşıyan “*hayat*” kelimesi iktisadi, ailevi, bedîî, felsefî, ahlaki, hukuki, siyasi bütün hayatları barındırıyordu. “*Yeni hayat*” demek, “*yeni iktisat, yeni aile, yeni bedâet, yeni felsefe, yeni ahlak, yeni hukuk, yeni siyaset*” demektir. Bundan dolayı “*yeni hayat*”ın siyasi, ekonomik, toplumsal, kültürel değişik boyutları vardı. Bunlar arasında belki de en önemlisi kadının yaşamına ilişkindi. “*Yeni hayat*”a göre kadın Osmanlı’da devam eden geleneksel yaşamı bırakıp, evinin dar çerçevesinden kurtularak dış dünyaya açılmalı, toplumsallaşmalı, özgürlüklerini genişletmeliydi¹¹⁰².

“*Yeni hayat*” ya da “*milli aile*” ittihatçıların özlemini duydukları aile biçimiydi¹¹⁰³. İttihatçıların önerdiği milli aile Batı’daki aile modelinin bir kopyası değildi¹¹⁰⁴. Çünkü “*yeni hayat*” dehrî bir yaşayış değil, millî bir yaşayıştı¹¹⁰⁵.

Bu noktada ittihatçılar yerel olan kültür ile beynelmilel olan medeniyeti ayırıyorlardı. İttihatçılara göre aile yapısı kültürün bir parçasıydı ve yerel kalmak durumundaydı. Bundan dolayı milli aile diğer ulusların aile modellerine uymak durumunda değildi. Fakat yine de son kertede ittihatçıların önerdikleri Batı’nın çekirdek aile tipiydi. Pederşahi geniş aile tipi günün koşullarıyla bağdaşmıyordu. Milli aile modeli ana, baba ve çocuklardan oluşacaktı¹¹⁰⁶. Çekirdek aileye “*izdivaci aile*” de deniyordu¹¹⁰⁷.

¹¹⁰² Ziya Gökalp. (1982). *Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler. Makaleler II.* (Hazırlayan: Süleyman Hayri Bolay). (Birinci Baskı) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 361, s. 41.; Toprak, Z. (2015). *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 4.; Erişirgil, a.g.e., s. 76.

¹¹⁰³ Toprak, a.g.e., s. 14.

¹¹⁰⁴ Toprak, a.g.e., s. 14.; Özkiraz, A. (2011). İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), s. 4.

¹¹⁰⁵ Ziya Gökalp, *Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler*, s. 44.

¹¹⁰⁶ Toprak, a.g.e., s. 15.

¹¹⁰⁷ Gökalp’e göre eski Türkler’de ana soyu ile baba soyu birbirine eşitti. Bunun neticesi olarak kadın da erkeklerle eşit olmuştu. Fakat sonraları soy parçalanmasından pederi adını alan daha küçük zümreler doğmuştu. Pederi aile, pederşahi aileden tamamiyle farklıdır. Pederi ailenin parçalanmasından izdivaci aile doğmuştur. İzdivaci aile kadın ve erkeğin babalarının ve annelerinin oturdukları evi bırakarak yeni bir ev kurmalarıyla başlar. Eski Türkler’de bu kural bulunmaktaydı. Fakat bu kaidenin bir töre halinde mevcut olması yeterli değildir. İzdivaci ailenin asıl temeli asrî bir devlet tarafından yapılmış asrî bir aile kanunundan doğmasıdır. Bu nedenle izdivaci aile dönemine ancak yeni yapılacak aile kanunu ile geçilebilirdi. Bkz. Ziya Gökalp. (1980). *Türk Ailesi. Makaleler IX.* (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları: 359, s. 123-124.

Meşrutiyet dönüşümünün izleyeceği toplumsal dönüşümleri kapsayan genel bir çerçeve¹¹⁰⁸ aynı zamanda İttihatçılar için temel hareket noktası¹¹⁰⁹ olan “yeni hayat” fikrinin mimarı Gökalp’ti¹¹¹⁰.

“Yeni hayat” fikrini Selanik’te bulunduğu sırada¹¹¹¹ gündeme getiren Gökalp’e göre medeni terakki ile hars arasındaki derin farkların anlaşılmasında yüzünden Osmanlı müesseseleri Tanzimat’tan itibaren şiddetli bir bunalımla karşı karşıyaydı¹¹¹². Türkler medeniyet itibarıyla Avrupa’nın bir telmîzi olmak mecburiyetindeydi fakat hars itibarıyla tamamen müstakil olmaya çalışılmalıydı. Bu aile için de geçerliydi¹¹¹³.

Medeni terakki ile harsî tekâmül arasındaki derin farkların anlaşılmasında yüzünden diğer müesseseler gibi Osmanlı ailesi de şiddetli bir buhran geçirmekteydi¹¹¹⁴. Avrupa’yı körü körüne taklit eden Batıcı bazı düşünürler ulusal nitelikteki kültürü görmezlikten gelmişlerdi. Gelenekten yana olanlar ise alışla gelmiş eski aile yapısının çözülmesi ve kadın-erkek ilişkilerindeki değişiklikler sonucu oluşabilecek kaos korkusuyla her türlü farklılığa karşı çıkmışlardı. Bu nedenle Mustafa Sabri, Mehmet Akif ve Said Halim gibi gelenekçi yazarlar hem çok kadınla evliliği hem de örtünmeyi, mahremiyeti savunmuşlardı. Gökalp’in gündeme getirdiği milli aile her iki görüşü de reddediyordu. Yeni Türk ailesi Avrupa medeniyetinden devşirilen yeni kavramlarla çağdaşlaşmalı, ama Avrupa aile modellerinin takliti olmamalıydı:

Bir taraftan garbcılar, millî harsın mevcûdiyetinden haberdâr olmadıkları için, yalnız medenî terakkîye ehemmiyet veriyorlar, binâenaleyh her husûs gibi âile sâhasında da, körü körüne Avrupayı taklîde çalışıyorlar. Asrî aileye vâsıl olacağız diye millî âileyi tahrîb ediyorlar. Diğer taraftan müfrit şarkçılar da, (an‘anavî âile) bozulacak diye, asrî âileyi ve asrî kadınlık telakkîlerini kemâl-i şiddetle reddediyorlar. Bize göre, bu ifratçı cereyânların ikisi de doğru değildir. Türk âilesi, Avrupa medeniyetinden yeni zihniyetler alarak şüphesiz asrîlececektir. Fakat Türk ailesi, ne Fransız âilesinin, ne İngiliz âilesinin, ne de Alman âilesinin bir eşi olmayacaktır. Türk kadınlığı, asrî terakkîlerden feyz alarak, şüphesiz, ne Fransız kadınının, ne İngiliz kadınının, ne de Alman kadınının bir taslağı olmayacaktır¹¹¹⁵.

¹¹⁰⁸ Toprak, *a.g.e.*, s. 4.

¹¹⁰⁹ Özkiraz, *a.g.m.*, s. 4.

¹¹¹⁰ Taşkıran’ın deyişiyle ise “yeni umutlar devri” idi. Bkz. Göle, *a.g.e.*, s. 24.

¹¹¹¹ Toprak, *a.g.e.*, s. 15.

¹¹¹² Ziya Gökalp. (22 Teşrinisani 1917). Aile Ahlakı-Asri Aile ve Milli Aile. *Yeni Mecmua*, 1(20), s. 381-383.

¹¹¹³ Ziya Gökalp, Aile Ahlakı-Asri Aile ve Milli Aile, s. 382-383.

¹¹¹⁴ Ziya Gökalp, Aile Ahlakı-Asri Aile ve Milli Aile, s. 382-383.

¹¹¹⁵ Toprak, *a.g.e.*, s. 15.; Ziya Gökalp, Aile Ahlakı-Asri Aile ve Milli Aile, s. 382-383.

İşte bundan dolayı “*milli aile*” II. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelen “*aile buhranı*”na ittihatçıların bulduğu bir çözümdü¹¹¹⁶. Ancak Meşrutiyet dönüşümünün izleyeceği toplumsal dönüşümleri kapsayan genel bir çerçeve, aynı zamanda ittihatçılar için temel hareket noktası olan “*yeni hayat*” fikrinin benimsenmesinin nedeni sadece aile buhranını çözmek değildi. İttihatçıların aileyi özel alandan çıkartıp kamu alanına sokmaları yeni yapılanmakta olan ulus-devlet konusundaki kaygılardan kaynaklanıyordu¹¹¹⁷.

Avrupa endüstri devrimi ile yeniden biçimlenirken bunun Osmanlı’da yarattığı yıkıcı etkilere karşı koymaya çalışan yeni elitler modern ve güçlü bir devlet kurma düşüncesindeydiler. Fakat Osmanlı’nın imparatorluktan ulus-devlete dönüşümü Avrupa’nın zengin kent-devletlerinin tüccar-burjuvaların hakimiyetinde yaşadığı ticareti ve üretimi düzenleyecek modern devlet kurumlarının gelişimine benzer bir dönüşüm olarak gerçekleşmemişti. Osmanlı Devleti’nin dönüşümü Avrupa’nın dağılmakta olan diğer imparatorluklarının yaşadığı deneyime benzer şekilde, Osmanlı’nın kalıntılarını Avrupa’nın endüstriyel kapitalist gelişim dinamikleri karşısında güçlendirecek bir “*Türk Devleti*” ve onun meşruluk kaynağı olacak bir “*Türk Uluğu*” yaratılmasıydı bulunan çözüm¹¹¹⁸.

1908 siyasi bir devrimdi ama “*yeni hayat*”ı içerecek bir toplumsal devrim ile desteklenmediği sürece başarıya ulaşamayacaktı. Devrimin başarılı olmasının yolu sosyal devrimlerle beraber aileden geçiyordu¹¹¹⁹. Ailenin biçimlendirilmesi kültürün bir parçası ve milli kültürün yükseltilmesi için zorunluluk olarak görülüyordu¹¹²⁰. Eşlerin birbirini seçerek evlendikleri, arkadaşlık ilişkilerine ve istikrarlı tek eşliliğe dayalı çekirdek aile daha sağlıklı bir ulus yaratmaya en uygun aile biçimi olarak kabul ediliyordu¹¹²¹. T. Z. Tunaya’nın deyişiyle, ittihatçıların iktidarı sırasında kadın meselesi milli bir kültür ve iktisat davası olarak ele alınıyordu¹¹²².

Anlaşılabacağı üzere ittihatçıların yeni ideoloji projesi yeni bir aile modelinin benimsenmesini gerektiriyordu: Çekirdek aile. Anne, baba ve çocuklardan oluşan, tek eşliliğe dayalı çekirdek ailenin kurulması erkek ile kadın arasında bir güç dengesi (eşitliği) sağlayacak, ekonomik gelişim ve milli proje için çok hayati öneme sahip olan yeni eğitilmiş ve çalışan kadın modeli

¹¹¹⁶ Toprak, *a.g.e.*, s. 14.

¹¹¹⁷ Özkiraz, *a.g.m.*, s. 4.; Toprak, *a.g.e.*, s. 16.

¹¹¹⁸ Sancar, *Türk Modernleşmesinin...*, s. 82.

¹¹¹⁹ Özkiraz, *a.g.m.*, s. 4.; Toprak, *a.g.e.*, s. 16.

¹¹²⁰ Özkiraz, *a.g.m.*, s. 4.

¹¹²¹ Kandiyoti, *a.g.e.*, s. 106-107.

¹¹²² Zihnioglu, *a.g.e.*, s. 54.; Güzel, *a.g.m.*, s. 859-860.

bu şekilde oluşturulacaktı. Çünkü iyi eğitilmiş, tercihen çalışan anneler gelecek nesli bir vatan-millet bilinciyle yetiştirebilirdi. Aslında reformcular ve entelektüeller Tanzimat devrinden beri kadınların eğitimiyle ilgiliydi fakat aile üzerindeki kontrolleri yoluyla tüm milletin değiştirilmesinde, geliştirilmesinde ve yükseltilmesinde o güne kadar görülmemiş bir rol verilen kadınlara öncelik tanınması ittihatçılar döneminde olmuştu¹¹²³.

3.3.2. Büyüyen Basın, Artan Talepler

Tanzimat fermanı ile başlayan batılılaşma sürecinin meyveleri II. Meşrutiyet'i takip eden özgürlükçü dönemde toplanmaya başlanmıştır. II. Meşrutiyet döneminde modernleşmeci fikir akımları ve siyasal girişimler aile ve evlilik kurumuna dikkatle yönelmişler, bu konuda yöneticiler, hukukçular ve düşünürler arasında tartışmalar olmuştur¹¹²⁴.

Her ne kadar Meşrutiyet döneminin kendine özgü yenilikçi çizgileri var ise de, II. Meşrutiyet dönemi kadın toplumsallığı ve aile anlayışları Tanzimat mirasından büyük oranda etkilenmiştir: Şinasi, N. Kemal, Münif Paşa, A. Midhat Efendi, F. Aliye Hanım, Ş. Sami gibi aydınların düşünceleriyle biçimlenen anlayış, II. Meşrutiyet yıllarında A. Cevat, A. Cevdet, C. Nuri, K. Hakkı, M. Akif, Z. Gökalp, Tüccarzade İbrahim Hilmi, Ahmed Rıza, R. Tevfik, S. Halim Paşa gibi aydınlar tarafından geliştirilerek devam ettirilmiştir. Türk kadınının çağdaş konumunu batılı karşılaştırmalarla değerlendiren bu yazarlar kadın eğitimi ve toplumsallaşmasına aydın katkısını, dolayısıyla zihniyet değişikliğini getirmede pay sahibi olmuşlardır¹¹²⁵.

Ayrıca kadın sorununun güncel bir konu haline geldiğini söylemenin mümkün olduğu bu dönemde, Türk edebiyatçılarının kadın konusu üzerine eğilen çalışmaları artarak devam etmiştir. Tevfik Fikret “*elbet sefil olursa kadın, alçalır beşer*” diyerek sesini yükseltmiş¹¹²⁶, Abdülhak Hamit “*bir milletin kadınları, o milletin ilerleme derecesinin ölçüsüdür*” sözleriyle konu üzerinde duyarlı bir biçimde durmuş¹¹²⁷, Ziya Gökalp “*İbiş Dayı*” isimli hikaye yazarak geleneksel evlilik düzenini eleştirmiştir¹¹²⁸.

¹¹²³ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 4.

¹¹²⁴ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 205-206.

¹¹²⁵ Gündüz, *a.g.e.*, s. 42.; Doğan, *a.g.e.*, s. 110.

¹¹²⁶ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 96.; Sancar, *Türk Modernleşmesinin...*, s. 89.; Göle, *a.g.e.*, s. 26.

¹¹²⁷ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 96.

¹¹²⁸ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 205-206.; Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 96.

II. Meşrutiyetle beraber kadının kazanımlarının artmasında en etkin rollerden biri basın dünyasına aitti. Basılı kapitalizm¹¹²⁹, basın alanındaki çeşitlilik¹¹³⁰ ve hürriyet ortamı bu süreci hızlandırmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanıyla insanlar düşüncelerini daha büyük halk kitlelerine duyurabilmek için gazete ve dergiler yayınlamaya başlamıştı¹¹³¹. Bu yayınlar arasında kadınlarla ilgili gazete sayfaları, dergiler ve kitaplar da bulunmaktaydı¹¹³². II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan 27 adet gazete ve dergiden hemen hepsi kadın meselesine yer vermişti. Kadın meselesine batılı gözle bakılan¹¹³³ bu yayınlarda aile içerisindeki yerleri hakkında durum tespitinde bulunan kadınlar genel olarak ailenin, özel olarak da kendi konumlarının iyileştirilmesi yönünde eleştiri, şikayet, istek ve önerilerini dile getirmişlerdi. Bu dergilerde işlenen konuları şöyle sıralayabiliriz: Evlilikte aranan kriterler, görücü usulü evlilik, eşlerin birbirini tanımaması, çok kadınla evlilik, aile içi ilişkiler, karı-kocanın birbirlerine davranışları, eşlerin rolleri ve görevleri, ailenin geçim sorunu ve bu sorunun paylaşılma biçimi, ailenin ülke için önemi, boşanma olayı ve bunun bir hak olarak kadına tanınması¹¹³⁴, toplumda kadının yeri, önemi, hakları, kıyafeti, örtünmesi, eğitimi, sosyal hayata katılımı, toplum içinde kadına yüklenen görevler ve bu görevlerin meşruluğu¹¹³⁵, kadının çalışması, sağlığı, annelik, edebiyat, moda, ekonomi, siyaset¹¹³⁶.

O dönem için radikal sayılabilecek olan bu konular bazı kişilerce başlangıçta üstü kapalı ifadelerle devletin dini yapısına ve yönetimine hakim olan fikirlere ters düşmeden ele alınmıştır¹¹³⁷:

Hiçbir vakit frenk kızı, kadını gibi düşünmüyoruz: Hiçbir vakit çarşaflarımızı yırtıp başlarımıza şapkalar geçirerek sokaklara dökülmek, balolara iştirak etmek, açıklık, saçıklık istediğimiz yok. Bunlar hatırlarımızdan bile geçmiyor. Biz bundan Allah Azimüşşan'a sığınıyoruz. Bizim biz Osmanlı Müslüman kadınlarının bu istenilmeyen vadilere dökülmeden pek ve pek çok dertlerimiz vardır. Mesele çarşaf, peçe meselesi değil. Belki asıl "kadınlık" meselesi olmalıdır. Asıl kadınlık âlemine ait yüzüstü bırakılan

¹¹²⁹ Basılı kapitalizm belirli bir statü grubunun kendi kendine konuşmada, seçeneklerini tartışmada ve cinsiyetle ilgili yeni hareket yolları formüle ettiği başlıca araçtı. Bkz. Schick, İ. C. (2011). Print Capitalism and Women's Sexual Agency in the Late Ottoman Empire. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*. Vol: 31, No: 1, s. 8.

¹¹³⁰ II. Meşrutiyet döneminde kadın haklarını savunan gazete ve dergileri şöyle sıralayabiliriz: Demet (1908), Kadın (1908-1910), Mehasin (1908), Kadınlar Dünyası (1913-1921), Kadınlık (1914-1915), Seyyâle (1914), Sıyânet (1915-1916), Kadınlık Hayatı (1915), Hande (1916), Hanımlar Âlemi (1913-1918), Kadın Âlemi (1914-1915), Bilgi Yurdu Işığı (1916), Genç Kadın (1918), Türk Kadını (1918), İnci (1919), Kadınlar Oyuncak Değildir (1919), Hanım (1921). Bkz. Kaplan, *a.g.e.*, s. 11-15.

¹¹³¹ Ahmetoğlu, S. (2010). *İttihatçı Aktüaliteden Kitleli Popülariteye: Şehbal Mecmuası (1909-1914)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Libra Yayınları, s. 72.

¹¹³² Özer, *a.g.e.*, s. 50.

¹¹³³ Kaplan, *a.g.e.*, s. 11-16.

¹¹³⁴ Çakır, *a.g.e.*, s. 263.

¹¹³⁵ Gündüz, *a.g.e.*, s. 306.

¹¹³⁶ Kaplan, *a.g.e.*, s. 15-16.

¹¹³⁷ Kaplan, *a.g.e.*, s. 19.

*mühim meseleler önünde öyle kılığa, kıyafete ait sözlerin hiçbir kıymeti olmasa gerek. Bugün erkekler âleminde erkekler hayatında pek mühim inkılâblar husûle geldiği gibi, kadınlar hayatı da bundan müteessir olmadı değil*¹¹³⁸.

Anlaşılabacağı üzere II. Meşrutiyetle beraber kadının kazanımları önemli ölçüde tartışmaya açılarak yaşama yansımış, kadın artık özgürlük ortamı sağlayan meşrutî düzenin bir parçası olmuştu. Tabi burada toplumsallaşma sürecinde Meşrutiyet'in yarattığı maddi ortamın belirleyiciliğinin çok daha ön planda yer aldığını belirtmemiz gerekir. Maddi ortam bu yıllarda gözlenen toplumsal ve nüfus bilimsel değişikliklerden kaynaklanıyordu. Ard arda yaşanan savaşlar nedeniyle erkek nüfusun cepheye sevk edilmesinin istihdam alanında yarattığı boşluk ve kadınların geçimlerini temin etme zorunluluğu kısa sürede kadınların seferber edilerek çalışma yaşamına sokulmasını gerektirmişti¹¹³⁹. Hastane, posta idaresi, tekel idaresi, laboratuvar vb. işlerde kadın çalışan sayısı artmış, yol yapımı, maden işçiliği, atölyeler, sokak temizliği gibi işlerde de kadınların çalıştırıldığı görülmeye başlanmıştı. 1908 sonrasında kadınlar gıda, dokuma sanayi, matbaacılık vs. alanlarda da istihdam edilmişlerdi. 1913'te ilk kez bir kadın devlet memuru olarak çalışmaya başlamıştı¹¹⁴⁰. Bazı kadınlar ise dispanserlerde gönüllü hemşirelik yapmışlardı¹¹⁴¹. İkinci Meşrutiyet'in ilanı itibariyle Osmanlı'nın gelişmiş kentlerinde sanayi iş gücünün %30'unu kadınlar oluşturmaktaydı ve kadın iş gücünün yoğunluğu, dokuma ve gıda sanayiinde tarım işletmelerinde görülmekteydi. Burada son olarak bu dönemde kadınların hemcinslerini yetiştirmek ve toplum hayatına aktif olarak katılmalarını sağlamak için konferanslar vermeye, dernekler kurmaya başladığından da bahsedelim¹¹⁴².

Daha önce de belirttiğimiz üzere kadın teşkilatları Tanzimat döneminde de vardı. Ancak bunların çoğu yardım amacıyla kurulmuş hayır cemiyetleriydi. Kadın cemiyetlerinin yaygınlaştığı ve kuruluş amaçlarının değiştiği dönem II. Meşrutiyet dönemi olmuştur. Bu dönemde kadın cemiyetleri çoğalmış ve yardım amaçlı kurulan cemiyetlerin yanı sıra kadın haklarını savunan cemiyetler kurulmuştur¹¹⁴³. Kadın dernekleri Osmanlı kadınının gündelik yaşamda aktif olması için çaba sarf etmiş, hatta kadınlara iş bulmak için çalışmalar dahi yapmıştır¹¹⁴⁴. Tabi II. Meşrutiyet dönemi boyunca düzinelerce kadın örgütünün

¹¹³⁸ F. N. (30 Rebiülevvel 1332/26 Şubat 1914). Müracaat Ediyorum. *İslam Mecmuası*, 1(2), s. 58-63.

¹¹³⁹ Toprak, *a.g.e.*, s. 14.

¹¹⁴⁰ Kadınların dokuma alanında çalışması 15. yüzyıla kadar gitmektedir. Bkz. Oktar, *a.g.e.*, s. 21.

¹¹⁴¹ Tabakoğlu, *a.g.m.*, s. 195-196.

¹¹⁴² Özkiraz, *a.g.m.*, s. 4-5.

¹¹⁴³ Kaplan, *a.g.e.*, s. 8-9.

¹¹⁴⁴ Özer, *a.g.e.*, s. 50.

kurulmasında Balkan¹¹⁴⁵ ve Birinci Dünya savaşlarının bir katalizör görevi gördüğünü gözden kaçırmamalıyız¹¹⁴⁶.

3.3.3. Kadınların Eğitimi

Eğitim yoluyla kadınların yeni Türk milletinin “*analari*” olabileceğine inanan İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri kadınlara yönelik eğitim fırsatlarını artırarak¹¹⁴⁷ kadınların eğitimine hız kazandıracak kurumların açılışını gerçekleştirmişlerdi: 1911’de kızlar için rüştiyeden sonra gelen idadi mektebi ve ardından bazı il merkezlerinde 5 yıllık kız muallim mektepleri açılmış, 1913’te yürürlüğe giren “*Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu*” ile ilköğretim zorunlu olmuş, kız rüştiyeleri 6 yıllık kız ilkokulları haline getirilerek, kaza merkezlerine kadar yaygınlaştırılması amaçlanmıştı¹¹⁴⁸. 1913’te İstanbul’da bulunan Osmanlı’nın tek inas idadisi Sultaniye’ye dönüştürülerek ilk kız lisesi olan İstanbul İnas Sultanîsi açılmıştı. “*Bezm-i Âlem Sultanisi*” adını alan bu okulu Erenköy, Çamlıca ve Kandilli Kız Liseleri’nin açılışı takip etmişti. Diğer illerde kızlara ait liselerin açılması ise 1922’de gerçekleşecekti¹¹⁴⁹.

II. Meşrutiyet döneminin kadınlar için en önemli özelliklerinden bir diğeri kadınların yüksek öğrenim hakkını elde etmiş olmalarıdır. İlk olarak 7 Şubat 1914’te Darü’l-Fünun’da kızlara yönelik dersler vermeye başlanmıştı. Ardından bu girişim 12 Eylül 1914’te İnas Darü’l-Fünunu’na dönüştürülmüştü¹¹⁵⁰. Fakat tıp öğrenimi hariçti. Kız üniversitesinde dersler önceleri Darü’l-Fünun binalarında erkeklerden ayrı dersliklerde yapılmış fakat aynı binada kız ve erkek öğrencilerin karşılaşmaları uygun görülmediğinden okul Cağaloğlu’na taşınmıştı. Yüksek öğrenimde karma eğitime geçilmesi ancak 1921’de gerçekleşmişti¹¹⁵¹. 1921’de Sanat Fakültesi (o süreçte fakültenin başında İsmail Hakkı Baltacıoğlu vardı) erkeklerin ve kızların derslere birlikte girebilmesini kabul etti ve farklı bir binada yerleşik bulunan kızlar fakültesi de oraya taşındı. Garip bir tesadüfle aynı gün Afife Hanım sahneye

¹¹⁴⁵ Balkan Savaşları esnasında kadınların faaliyetleri hakkında bkz. Kurnaz, Ş. (2012). *Balkan Savaşında Kadınlarımız*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.

¹¹⁴⁶ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 2.

¹¹⁴⁷ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 4.

¹¹⁴⁸ Çakır, *a.g.e.*, s. 302.

¹¹⁴⁹ Çakır, *a.g.e.*, s. 302.; Özkiraz, *a.g.m.*, s. 4.

¹¹⁵⁰ Çakır, *a.g.e.*, s. 303.; Tabakoğlu, A. (2005). Batı’da Aile ve Kadın. İ. Kurt ve S. Ali Tüz. (Yayına Hazırlayanlar). *Sosyal Hayatta Kadın*. (Üçüncü Basım). İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 195-196.

¹¹⁵¹ Çakır, *a.g.e.*, s. 303.; Tabakoğlu, *a.g.m.*, s. 195-196.; K. Savcı, 1916’da kızlar için ayrı bir üniversite kurulduğunu, 1918’de bu üniversitenin kapatılarak kızların erkeklerle beraber üniversitelere kabul edildiğini söyler. Bkz. Savcı, *a.g.e.*, s. 68.

çıktı ve zamanın şeyhülislamı olan Mustafa Sabri bir Müslüman kadının sahneye çıkması uygun olmadığından Afife Hanım'ın hapse atılması gerektiğinde ısrar etti¹¹⁵². Bu arada 1917'de kızlar için Güzel Sanatlar Okulu ve Konsevatuar, terzilik eğitimi veren okullar ile hemşirelik ve ticari derslerin verildiği okullar da açılmıştı. Ayrıca ilk defa yurt dışına eğitim için kızların gönderilmesi de bu dönemde gerçekleşmişti¹¹⁵³.

3.3.4. Meşrutiyet ve Hayal Kırıklıkları: “Boşanma İşleri İğrenç”

II. Meşrutiyet'te kadınların kazanımları artmakla beraber Meşrutiyet başlangıçta kendileri adına daha fazla yenilik yapılacağına inanan kadınları hayal kırıklığına uğratmıştı. Fatma Aliye'nin kız kardeşi Emine Seniye Hanım bir yazısında adını vermediği bir İttihat Terakki liderinden “*devr-i hürriyet*”ten önce kadın hakları için talepte bulunduğunu fakat kadın haklarını sağlayacakları konusunda çok sağlam bir teminat veren bu zatın İTC. iktidar olduktan sonra ifade değiştirerek kendisinin bu sözünü hatırlatması üzerine “*tutucuları*” ve yine “*baskıcı çevreleri*” neden göstererek kadınların bu yönde bir değişim beklemelerini, yılmadan çalışmalarını söylediğini anlatıyordu¹¹⁵⁴. Bu durum Meşrutiyet'in başlangıcında üstü kapalı ifadelerle, devletin dini yapısına ve yönetimine hakim olan fikirlere ters düşmeden talepte bulunan kadınların, rejimden beklediklerini bulamayınca yazılarında artık kırılğan, asabi, sert ifadeler kullanarak yönetim aleyhinde eleştirilere başlamalarına neden olmuştu¹¹⁵⁵. Mesela Emine Seniye Hanım 1911'de “*Mehasin*”de çıkan bir yazısında Meşrutiyet'in kadınlara pek fazla bir şey getirmediğinden şikayetçi oluyordu¹¹⁵⁶. Atıfet Celâl Hanım ise daha ileri giderek “*Servet-i Fünun*”da ve “*Tanin*”de yazdığı yazılarda Meşrutiyet'in Türk kadınının durumunda hiçbir gelişme yaratmadığını söylüyordu¹¹⁵⁷. Yine dönemin yazarlarından Nezihe Muhiddin bir makalesinde kadınların Meşrutiyet'ten beklediklerini bulamadıklarını, İTC.'nin bekledikleri yenilikleri, hakları kendilerine getirememesi nedeniyle hayal kırıklığına uğrayıp Meşrutiyet'in hakiki bir inkılap olmadığını ifade ediyordu¹¹⁵⁸.

¹¹⁵² Afetinan, *a.g.e.*, s. 41.

¹¹⁵³ Özkiraz, *a.g.m.*, s. 4.

¹¹⁵⁴ Zihnioğlu, *a.g.e.*, s. 55.

¹¹⁵⁵ Kaplan, *a.g.e.*, s. 19.; Zihnioğlu, *a.g.e.*, s. 55.

¹¹⁵⁶ Kaplan, *a.g.e.*, s. 20.

¹¹⁵⁷ Kaplan, *a.g.e.*, s. 21.; Zihnioğlu, *a.g.e.*, s. 56.

¹¹⁵⁸ “İtiraf etmeliyiz ki, Cumhuriyet'in feyzinden en çok istifade edecek biz kadınlar olacağız. Son inkılaptan evvel fikri esaretin umumi hayatımızda ika' ettiği tahribat, en çok kadınlar tarafından mahsus idi. Hakkı tanımayan, fikre hürmet etmeyen irtica, zulmünü en kolaylıkla en zayıfta ika' edebiliyordu. Meşrutiyet bile kadınlarımıza yapılan bu zulmü tahfif edememiştir. Erkekler, meşrutiyet'in ilanıyla güya kısmen nail-i hürriyet olmuşlardır. Kadınlarımız bu kadar da istifade edemedi. Ma'ateessüf siyasi bir sistemin tebeddülünden ibaret

Kadınları düş kırıklığına uğratan pek çok neden olmakla beraber, bunların başında aile hukuku alanındaki ihtiyacın karşılanmamasının geldiğini düşünmekteyiz. II. Meşrutiyet'in ilk yılında kadınların durumunun iyileşmesinin birinci koşulunun kadınların eğitiminin yaygınlaştırılması olduğunu belirten Meclis-i Mebusan başkanı Ahmed Rıza beyin kız kardeşi Selma Rıza Hanım'ın yabancı bir gazetede yayımlanan mülakatı bu düşüncemi desteklemektedir. Selma Rıza mülakatında önce kadınların eğitiminin yaygınlaştırılacağını hemen sonra çok kadınla evliliğe karşı kampanya başlatacaklarını belirterek “*Osmanlı hukukunda boşanma işleri iğrenç bir haldedir... Buna sebep kadının hukukuna vakıf olmamasıdır... Meşrutiyet idaresi kadının hayat şartlarını tamamiyle değiştirecektir*”¹¹⁵⁹ diyordu. Onun bu sözleri kadınların aile hukuku alanında bir inkılap beklediklerini göstermektedir.

Nitekim Ortaylı da II. Meşrutiyet döneminde İTC. iktidarından aile hukuku alanında da birtakım yenilik hareketleri beklenildiğini, zira Türk Ocaklarının o tarihte bilhassa feminist hareketlere kaynaklık ettiğini, fakat ne Balkan Savaşları ne de I. Dünya Savaşı sürecinde İTC. hükümetinin kadın ve aile konusunda radikal girişimlerde bulunamayıp, aksine savaş döneminin yenilgi ve sefalet ortamında artan memnuniyetsizliği¹¹⁶⁰ bastırmak isteyen hükümet çevrelerinin ve Enver Paşa'nın bu amaçla tutucu çevrelere taviz verdiğini, kadınların çarşaf uzunlukları ve peçe standartlarını saptamak için bir komisyonun kurulmasının bu amaca hizmet etmek için yapıldığını söylemiştir¹¹⁶¹. Ancak İTC.'nin aile hukuku alanında radikal girişimlerde bulunmamasına rağmen aynı dönemde gelişen sosyo-kültürel ortamda kadının özgürleşme hareketi devam ederek¹¹⁶² bir aile hukuku hazırlanmasına ortam ve imkan sağlamıştır.

kalan Meşrutiyet hakiki bir inkılap değildi; bütün müessesatında ve kanunlarında irtica'ın zâil olamayan izleri görünüyordu. İrtica'ın tahakküm ettiği bir sistemde kadın hürriyetinden bahsetmek abest. O devrelerde kadın yine esir kaldı. Kadının umumi hayatta layık olduğu mevki'i almasını değil, hatta okuyup yazmasını hoş bir nazarla göremeyen bir zihniyet hakim oldukça Meşrutiyet'in kadınlıkta bir inkılap yaratması imkanı yoktur”. Bkz. Nezihe Muhiddin. (23 Temmuz 1341/23 Temmuz 1925). Cumhuriyet'in Türk Kadınlığı Üzerindeki Feyzi. *Kadın Yolu*, 1(2), s. 18.

¹¹⁵⁹ Zihnioğlu, *a.g.e.*, s. 55.

¹¹⁶⁰ Dönemin yayınlarında kadınlara hürriyet ve serbestlik tanınırsa istikballerinin tehlikeye gireceği, ahlaksızlıkların artacağı ileri sürülerek kadınların hak ve hürriyet gibi isteklerinin ancak bir avuç azınlığın kadınlarını ilgilendirdiği, hatta bazı yazılarda daha da ileriye gidilerek savaşlarda alınan yenilgilerin sebebi olarak kadınların hürriyet istekleri, bazı kadınların peçe takmayıp Avrupa modasına uyması gösterilmiştir. Bkz. Kaplan, *a.g.e.*, s. 22-23.

¹¹⁶¹ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 205-206.; Savcı, *a.g.e.*, s. 59.

¹¹⁶² Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 96.

Burada son olarak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kadın hayatına ilişkin verilerin, derinlemesine çözümleme yapmak ve bütünlüklü bir tablo çizmek için yeterli olmayıp, ancak genel olarak şu çıkarımların yapılabileceğini söylemek gerek: II. Meşrutiyet'in ilanından 1922'de Cumhuriyet'in kuruluş döneminin başlangıcına kadar geçen dönem Osmanlı kadın hareketinin kadın hakları ile ilgili somut taleplerinin tartışılıp şekillendiği bir dönem olmuştur. II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamında kadınlar, tıpkı Fransız ihtilalinde olduğu gibi özgürlük ve haklar talep etmeye başlıyor, modernitenin vaat ettiği hür insan kategorisine tam olarak dahil olmak, toplumda insan addedilmek, bir mevki ve hisseye kavuşmak, siyasi alana, kamusal yaşayışa katılmak ve çalışıp hayatlarını kazanmak istiyorlardı. Bu dönemde kabul edilen “*Kadın Hakları Manzumesi*” diyebileceğimiz bir tanımlamaya nelerin dahil olduğuna bakarsak bunların başında kadın eğitiminin ve mesleki eğitimin yaygınlaştırılarak kadınların bütün eğitim imkanlarından yararlanabilmesi, kadınların kamu yaşamlarına katılmalarındaki giyim dahil her türlü yasaklamaların ve sınırlamaların kaldırılması, aile hayatındaki “*iki facia*” olan “*talak* ve “*taaddüd-i zevcât*” uygulamalarının yasaklanması geliyordu. Bu talepler döneme damgasını vuran “*hukuk-ı nîsvân*”, “*kadınlığın te’âlisi*”¹¹⁶³, “*terakki*” ve “*hakk-ı hayat*”¹¹⁶⁴ kavramları altında toplanıyordu.

3.4. Avrupa İle Artan Ticaret ve Osmanlı’da Avrupa Kültürü

Tanzimat döneminde özellikle İstanbul gibi başlıca liman şehirlerinde sosyal ve kültürel ortamı dolayısıyla kadın ve aileyi değiştiren tek şey reformlar değil, Avrupalılarla artan ticari ilişkiler, İstanbul’u ziyaret eden ve hatta İstanbul’a yerleşen tüccarlarla temaslar da bunun bir parçasıydı¹¹⁶⁵.

Avrupa artan askeri, siyasi ve özellikle de ekonomik gücüyle bütün kıtalara hükmetmeye başlarken 19. yüzyılda hiçbir şey eskisi gibi kalmamış, kapitalist merkez ülkeler dışında kalan diğer topluluklar da kendilerini bu büyük dönüşümün içinde bulmuşlardı. Ticaret bu sürecin ilk ve en kuvvetli aracı olarak sahaya çıkarken İngilizlerin yeni pazarlar aradığı 1820’ler Osmanlı’yı zengin hammadde kaynakları, üç kıtaya yayılan toprakları ve Avrupa’ya yakınlığı eklenince, İngilizlerin gözünde olası bir müşteri haline getirmişti. Osmanlı dış ticaretinin genişlemesinin ikinci aşaması 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması oldu. İç

¹¹⁶³ Zihnioğlu, *a.g.e.*, s. 56-57.; Sancar, *Türk Modernleşmesinin...*, s. 93.

¹¹⁶⁴ Demirdirek, *a.g.e.*, s. 64.

¹¹⁶⁵ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 1.

gümrükler ve yed-i vahit yabancılar için kaldırıldı. Böylece dış ticaret Birinci Dünya Savaşı'na kadar farklı düzeylerde de olsa artış gösterdi ve kapsadığı ürün çeşitliliğini artırdı. Avrupa ile artan ticaretin gösterdiği genişlemenin sosyal, demografik ve siyasal sonuçları oldu. Coğrafi olarak eşitsiz yayılan ticaret Osmanlı liman kentlerinin doğmasına ve büyümesine olanak verdi. Diğer bir gelişme artan miktarda Avrupalının bu kentlere gelmesi ve gayrimüslimlerin daha kentli olmalarının da verdiği bir ivmeyle liman kentlerin dinsel ve etnik kompozisyonunun zaman içerisinde gayrimüslim ağırlıklı hale dönüşmesiydi. Özellikle gayrimüslimler Avrupa'yla ticarete, dinsel yakınlık, yabancı dil bilgisi ve ticarete yatkınlıklarıyla önemli pay sahibi olmuşlar, yeni talepleri olan bir sosyal sınıfa dönüşmüşlerdi¹¹⁶⁶.

Bütün bunlar Avrupa kültürünün saray çevresi dışında yüksek tabaka ile İstanbullu orta tabaka arasında yayılmasını sağladı. Avrupa kültürünün yüksek ve orta tabaka arasında yayılmasında İstanbul'a büyük bir Avrupalı akını getiren Kırım Savaşı dönüm noktası oldu. Bunu 1860'lardan itibaren Mısır'dan gelen Avrupalılaştırmış Türkler takip etti. O yıllardan itibaren sayıları gittikçe artan Avrupalı ve gayrimüslim Osmanlıların İstanbul'a yerleşmesi Avrupalı üslup, tavır ve Avrupa tüketim ürünlerini şehir hayatının içine soktu. Zaman içinde bu insanların tüketim tarzları varlıklı, yerli gruplarca ve çeşitli şehir çevrelerinde taklit edilmeye başlandı. Sonuç olarak Avrupalı bir şehir kültürü gelişti¹¹⁶⁷. Bu da kadın ve aile hayatını etkiledi. Ayrıca ticaret için Osmanlı topraklarına gelip Osmanlı kadınlarıyla evlenen yabancıların daha sonra Osmanlı topraklarını haliyle de kadınları terk etme ihtimallerine karşı kadınların boşanması ve kocalarının nafakalarının temin edilmesiyle ilgili birtakım önlemler alınması düşünülmüştü.

3.5. Kentsel Dönüşümün Kadın ve Aile Yaşamına Etkileri

İstanbul'un 19. yüzyılda geçirdiği dönüşüm Bizans'tan Osmanlı İstanbul'una geçiş kadar çarpıcıydı. Kentin çehresinde meydana gelen dönüşüm, Batı'nın artan etkisi sonucu ortaya çıkan yeni sınıfların -gayrimüslim burjuvazi ve Avrupalılar- talepleriyle, Batı'ya karşı durabilmek için kendilerine Batı'yı örnek alan ve bunu "*modernlik ve terakki adına*" yapan Osmanlı'nın Batılılaşmış bürokratlarının reform projelerinin uyumu, çatışması veya uzlaşması sonucu ortaya çıktı. Bürokratik kadronun böyle bir projeye sıkıca sarılmasının

¹¹⁶⁶ Emrence, C. (2001). İstanbul Tramvayında Sınıf ve Kimlik (1871-1922). *Toplumsal Tarih*, (93), s. 6.

¹¹⁶⁷ Duben-Behar, *a.g.e.*, s. 218.; Altınbaş, *a.g.m.*, s. 1.

diğer bir nedeni de Batı'nın kent aygıtlarını kullanarak daha önce tökezlediği kendi kent düzenini dayatmayı hedeflemesiydi¹¹⁶⁸.

Artan ticaret ve göçlerle demografik büyüme Haliç'in öteki yakasında fiziksel genişlemeyi ortaya çıkardı. Galata, yangınların da verdiği ivmeyle adeta şantiye halindeydi. Galata'dan Pera'ya, oradan Taksim'e ve Taksim'den Harbiye yoluyla Tatavla'ya ve Şişli'ye yayılan yerleşimler büyümekteydi. Fındıklı-Tophane erteri ilk olarak Fındıklı-Dolmabahçe, daha sonra da Dolmabahçe'den Beşiktaş, Teşvikiye ve Nişantaşı yönüne doğru bir genişleme izledi. Bu bölgelerin nüfus kompozisyonu ise farklı etnik ve dinsel kimliklere sahip iktisadi ve siyasi elitlerden oluştu. Tarihi yarımada ve Haliç kıyıları değer kaybına uğrarken, Pera, Şişli hattı, Boğaziçi, Dolmabahçe ve çevresi ve kente uzak yerleşimler olan Anadolu yakasında Kadıköy ve Bostancı, Avrupa yakasında ise Bakırköy ile Yeşilköy prestij kazandı¹¹⁶⁹.

Demografik değişim ve fiziki genişleme ile eş zamanlı olarak kente ilişkin reform talepleri yeni gelişen sürecin aynası olan Pera için seslendirildi. Projelerini kabul ettiren belediye komisyonu yolları genişletecek, çöpleri toplatacak, Galata'yı (Pera dahil) yaşanabilecek bir mekan haline getirerek şehrin diğer bölümlerine örnek teşkil edecekti. Böylece hem İstanbul Avrupa başkentlerinin geçirdiği değişime ayak uyduracak hem de Osmanlı, Osmanlı kimliği üzerinden kurguladığı siyasi projesini komisyona verdiği özerklik sayesinde sınama olanağı bulacaktı. Komisyon her Avrupa devletinin İstanbul'da oturan birer vatandaşı, gayrimüslimler ve bunların yanında karar mekanizmalarını etkileme şansı olmayan Müslüman üyelerden oluşuyordu. Fakat belediye komisyonu deneyimi kalıcı olamadı. Osmanlı hükümeti bir komisyon oluşturarak meseleye el attı. Yeni komisyonun su kaynağı olarak kuyular kazdırması, herkese bedava doktor hizmeti götürmesi önceki dönemden oldukça farklı uygulamalardı. 1855-1865 yılları arasında yaşanan bu olaylar kısa bir zaman sonra kullanıma girecek tramvayın kurulma sürecinde etkili oldu¹¹⁷⁰.

Yolların açılması ile ilgili düzenlemelerse tarihi yarımada "İslahat-ı Turuk" komisyonu tarafından yapılıyordu. Komisyon Ayasofya'nın önü, Beyazıt meydanı, Unkapanı caddesi, Beyazıt-Aksaray tramvay yolunun açılması, Sultanhamam ve Bahçekapı'daki düzenlemeleri gerçekleştirdi. Ayrıca Taksim'den Pangaltı'ya iki taraflı ağaçlı yol yapılmaktaydı. Yangını önleyici yeni ev malzemeleri ve ev tipleri yeteri kadar yaygınlaşmamıştı, yangınlar

¹¹⁶⁸ Emrence, *a.g.m.*, s. 7.

¹¹⁶⁹ Emrence, *a.g.m.*, s. 7.

¹¹⁷⁰ Emrence, *a.g.m.*, s. 7.

önlenememekteydi. Fakat 1856 Aksaray ve 1864 Sirkeci yangınlarından sonra “*Ebniye Nizamnameleri*” geçerlilik kazanmış, geometrik planlı yol şeması, yolların genişletilmesi ve binaların kâgir hale gelmesi mümkün olmuştu¹¹⁷¹.

Bu dönemde yürütülen kentsel dönüşüm eylemlerinin bir diğer konusu dar dolambaçlı ve yer yer çıkmaz sokaklardan meydana gelen insan-hayvan ölçekli ulaşım altyapısının, araba ve tramvay gibi yeni ulaşım araçlarının geçişini sağlayacak biçimde genişletilmesidir. Savaş sonrası kaybedilen topraklardan Anadolu’ya gelen göçmen nüfusun iskanına yönelik yeni mahallerin kurulması da dönemin kentsel dönüşüm eylemleri arasındadır¹¹⁷².

Reform dönemi boyunca İstanbul şehri eski kimliğini yavaş yavaş kaybetti. Şehir planlaması, savaşlar, yangınlar, mali krizler ve Osmanlı Devleti’nin aşamalı dağılışı gibi faktörler şehri ve insanları dönüştürdü. Tanzimat reformlarının ilanından 1908’deki İTC. devrimine kadar üç şehir tasarım planı taslağı hazırlanmış ve bu taslakların tümü için yabancı mühendis ve mimarlar görevlendirilmişti. Yeni şehir planlarının uygulanmasıyla ve kamusal alanların açılmasıyla birlikte İstanbul’un şehir ortamı değişmiş ve belirli bölgelerde bu değişim çok belirginleşmişti. Reformlarla birlikte vapurların ve tramvayların kullanılmaya başlanmasıyla toplu taşıma kolaylaşmış, yeni çıkan taşıma yöntemleri gezi alanları ve parklar kamusal alanlara olan mesafeleri ve böylece de kadınlar ile erkekler arasındaki sosyal mesafeyi azaltmıştı. Çünkü bu tür yerler karşı cinslerin bir araya gelip karışabildiği yerlerdi¹¹⁷³.

Nitekim Refik Halid’e göre İstanbul’un yangınla harap olması ve yol şebekesinin yeniden düzenlenmesi Osmanlı toplumunda gündemde olan daha başka pek çok değişikliği simgeliyordu. Abdülhamit döneminde İstanbul’da aşklar ve aşk evlilikleri çoğalmıştı. Ancak Duben-Behar bu görüşün abartılı olduğunu, bunun ancak o hızlı değişim yıllarında aşk’ın orta ve yüksek sınıf ailelerinin kelime hazinesinde kabul görmeye başladığı şeklinde yorumlamanın daha doğru olduğunu söyler. Bunun yanında Duben-Behar roman ve piyeslerin de etkisiyle peçeye ve gençlerin hiç yalnız gezmemelelerine rağmen okumuş kesimden gençlerin halka açık yerlerde, parklarda, piknik yerlerinde, tiyatrolarda, düğünlerde ve vb. yerlerde karşılaşmalarının bir şekilde kolaylaştığını söyler. Kaçamak bir bakış, peçe altından cilveli bir hareket, yere düşürülen bir mendil, yakaya iliştilmiş bir

¹¹⁷¹ Emrence, *a.g.m.*, s. 8.

¹¹⁷² Yenice, M. S. (2014). Türkiye’nin Kentsel Dönüşüm Deneyiminin Tarihsel Analizi. *BAÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 16(1), s. 79. (76-88).

¹¹⁷³ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 1-2.

çiçek, elden ele verilen gizli bir mektup... Tüm bunlar hala yasak olan ancak giderek daha fazla hoşgörüyle karşılanan aşkın bazı uluorta dışı vurumları olmuştur¹¹⁷⁴.

Bunlardan dolayı olsa gerek ki modernleşme karşıtları kente karşı çıkmaktan çok Osmanlı kentinde modern yaşam biçimlerinin yoğunlaştığı bölgeleri eleştirmişlerdir¹¹⁷⁵.

3.5.1. Modernleşmenin Somut Araçları: Vapurlar ve Tramvaylar

3.5.1.1. Vapur ve Tramvayların Ortaya Çıkışı

1844'te yabancı gemilerin boğazdaki faaliyetini dikkate alan tersane "*Eser-i Hayr*" ile "*Seyr-i Bahri*" isimli iki vapuru Boğaziçi ve Marmara kıyıları sakinlerinin hizmetine tahsis etmişti. 1844'te Fevaid-i Osmaniye kumpanyası bu vapurlara bir yenisini ekleyerek seferlerine devam etti. Şehir dışı seferlerde kadın yolcu kabul eden kumpanya, şehir içi seferlerinde önceleri Müslüman kadınları vapura almıyordu. Hatta birara Rus vapuru kadın yolcu taşımaktan men edilmişti. Karışıklığa sebep olan bu durum Şirket-i Hayriye vapurlarının Boğaz'a çıkmasına kadar devam etti. 1851'de ülkenin ilk anonim şirketi olarak kurulan Şirket-i Hayriye görevleri icabı Bükreş'te bulunan iki Tanzimat adamının hayallerinin ürünüydü. Tuna nehri üzerinden gidip gelen gemilerden ilham alan Keçecizade Fuad ile Ahmet Cevdet Bey'in hayali boğaza yerleşmiş birçok vali, paşa ve gayrimüslim zenginin hissedar olmasıyla gerçekleşecek ve Şirket-i Hayriye sadece bu bürokrat ve zenginleri değil bütün halkı da taşıyacaktı¹¹⁷⁶.

Galata köprüsünün kumpanyalar tarafından ortak bir nokta haline getirilmesi köprüyü bir bağlantı noktasından çok daha önemli bir işlevle donatmış, Galata köprüsü bütün İstanbul'un buluştuğu, karşılaştığı bir yer olmuştu¹¹⁷⁷.

İstanbul tramvayla ise 1869'da tanıştı. Yavaşlıklarıyla ünlü atlı tramvaylar. Tramvaylarda kaç-göçü sağlamak birbirinden ayrı birçok mekan barındıran vapurların aksine daha zordu. Başlangıçta sadece kadınlara mahsus vagonlar kullanılmış ise de bunlar işletmeciyi zarara

¹¹⁷⁴ Duben-Behar, *a.g.e.*, s. 113-114.

¹¹⁷⁵ Tekeli, İ. (2005). Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması. *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. (Üçüncü Baskı). (Editörler: Bozdoğan, S.-Kasaba, R.). (Çev: Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 145.

¹¹⁷⁶ Kaynar, H. (2007). *Cumhuriyet İstanbul'unda Modernlik Fragmanları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 41-42.

¹¹⁷⁷ Kaynar, *a.g.t.*, s. 43-44.

soktuğu için seferden kaldırılarak, kırmızı bir perdeyle ayrılan vagonlarda kadın ve erkek yolcular beraber seyahat etmeye başlamıştı¹¹⁷⁸.

II. Abdülhamid tüm baskılara direnerek, tramvayın elektrikli hale gelmesini önlemişti. Ancak yabancı sermayeye sıcak bakan Jön Türklerin iktidara gelmesi kentin yönetiminde bir dizi yeniliğin ortaya çıkmasını mümkün kılmıştı. Yeni hükümet, merkezi Peşte'de bulunan Ganz Anonim Şirketi'ne 1910 yılında elli senelik bir imtiyaz vermişti. Ertesi yıl, Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi kuruldu. Tramvay şirketi ile hükümet arası tramvayların elektrifikasyonu için sözleşme imzalandı¹¹⁷⁹. Ancak 1912'de Balkan Savaşı'nın başlaması neticesinde orduda kullanılmak üzere tüm atları satın alması İstanbulluları hem eski, hem de yeni yöntemlerle (atlı-elektrikli) tramvay taşımacılığından mahrum bıraktı¹¹⁸⁰. Fakat bu atlara artık gerek yoktu¹¹⁸¹. Çünkü 2 Şubat 1914 tarihinde ilk defa elektrikli tramvay sefere konuldu¹¹⁸².

3.5.1.2. Kadın ve Erkek Aynı Mekânda

Kadınların kamusal hayatta görünebilir hale gelmesinde şehir içi ulaşım araçlarının rolü büyüktü. Şehir içi ulaşım araçları insanları istedikleri yere ulaştırmanın dışında başka amaçlara da hizmet etmişlerdi. Bunlardan biri gündelik hayatta katı mahremiyet kurallarıyla birbirlerinden ayrılan kadın ve erkeğin aynı mekânda buluşmasıdır¹¹⁸³.

19. yüzyılın ikinci yarısından önce İstanbul'da kadınlar kamusal alandan adeta tecrit edilmişti. Sokakta sesleri duyulmaz, caddelerden geçemezlerdi. Ahmet Rasim bunu şöyle resmeder:

“O zamanlar şimdiki gibi sokakta, yan yana yürümek, dükkân içinde, tramvayda, vapur içinde durup konuşmak, arabaya beraber binmek mümkün değildi. İyice hatıramdadır ki arkadaşlarımdan birini arka sokakta bir siyahi ile konuşurken polis görmüş, çevirmiş, dadısı olduğunu komiseri ikna edinceye kadar merkezde saatlerce kalmıştı. Diğer taraftan piyasa günlerinde (kandil ve ramazan) Direklerarası, Divanyolu, Laleli, Aksaray taraflarında atmosfer değişir; sokaklar kadınlarla dolar ve çimdik, sürtünme, dürtme, çatma, başörtü çekme, çarşaf, ferace kesme, sıkma, sıkıştırma, kucaklama, abanma,

¹¹⁷⁸ Kaynar, *a.g.t.*, s. 44-45.; Özer, *a.g.e.*, 193.

¹¹⁷⁹ Emrence, *a.g.m.*, s. 12.

¹¹⁸⁰ Emrence, *a.g.m.*, s. 12.; Kaynar, *a.g.t.*, s. 44-45.

¹¹⁸¹ Kaynar, *a.g.t.*, s. 44-45.

¹¹⁸² Emrence, *a.g.m.*, s. 12.; H. Kaynar ve İ. Özer ilk elektrikli tramvayın 1914'te harekete geçtiğini söyler.

Bkz. Kaynar, *a.g.t.*, s. 44-45.; Özer, *a.g.e.*, s. 194.

¹¹⁸³ Kaynar, *a.g.t.*, s. 49-50 ve 58.

kovuşma, çevirme, yol kesme, darılma, azarlama, şemsiye, tokat, bohça, paket, pabuç vurma, iğne sokma, tükürme, püskürme ve benzeri fiiller ve hareketler görülürdü”¹¹⁸⁴.

Ancak Avrupa’yla yakınlaşmanın da verdiği ivmeyle mesire alanları ortaya çıkmış, parklar oluşturulmuştu. Kadınlar gruplar halinde arabalarla mesire yerlerine gidiyorlar, piknik yapıyorlardı. Kadınlar belki de ilk kez kamusal alanda bu yolculuklar ve gezintiler sayesinde taşıtlarda gözükmeye başlamıştı. Recaizade Mahmut Ekrem “*Araba Sevdası*” isimli romanında gezinti yerlerinde arabalı bir hayat kadınına, kadının yüksek sosyeteden geldiği kanısıyla, “*temiz duygularla*” aşık olan bir mirasyediyi anlatıyordu¹¹⁸⁵.

Bu gibi olaylar vapurlar ve tramvaylarda da yaşanmıştı. Gerçi kadın erkek arasındaki ayrım bu taşıtlarda da ayrı salonlar¹¹⁸⁶, ayrı vagonlar ya da bir perdenin iki tarafında kalan ayrı bölümler mağrifetiyle devam ettirilmek istenmişti. Ne var ki iki cinsin aynı taşıtları yoğun biçimde kullanması, erkeklerden ayrı oturmamak kuralının sadece Müslüman kadınlar için zorunlu olması, asırlardır şehir mekanında birbirlerine uzak kalan kadın ve erkeği yakınlaştırmıştı. Bazen bu yolculuklarda taraflar arasında bazı yakınlaşmalar doğabilir, bu gibi durumlarda yolculuk bir bahane halini alabilirdi. Hatta taraflar yeniden karşılaşmak için bir başka gün yine aynı hareket saatini, aynı vapuru kollardılar. Mesela bir Tanpınar romanı olan “*Huzur*”un kahramanları Nuran ile Mümtaz’ın ada vapurunda karşılaşmalarına yol açan böyle bir vapur ahbablığıdır. Mümtaz, vapurun alt salonunun fazla karanlık olması nedeniyle, biraz rahatsız olsa da, yukarıda oturmayı tercih ederek yukarıdaki salonda tanıdıklarını görüp yanlarına oturur. Bir süre sonra bu tanıdıklarının başka bir ahbabı olan Nuran da gelip onlara katılır. Böylece Mümtaz ve Nuran tanışır, aşkları başlar. Dahası Nuran ve Mümtaz birbirleriyle tanıştırılırken genç kadın gülererek Mümtazı tanıdığını, sabahleyin aynı vapurla yolculuk ettiklerini söylemiştir¹¹⁸⁷.

Aslında başlangıçta ne vapurlarda, ne de tramvaylarda kadınlarla erkekler yan yana veya karşı karşıya seyahat ediyorlardı. Vapurlarda kadın yolcular önceleri geminin baş tarafında

¹¹⁸⁴ Emrence, *a.g.m.*, s. 10-11.

¹¹⁸⁵ Emrence, *a.g.m.*, s. 10-11.

¹¹⁸⁶ Osmanlı’da ilk feminist faaliyetlerden biri sayılabilen *Terakki (İlerleme)* gazetesindeki “*üç kadın*” imzalı mektupta yeni başlatılan Boğaz vapur seferleri övüldükten sonra vapurda kadınlara ayrılan yerlerden şikayetçi olunuluyordu. Mektubun yazarları, erkekler gibi aynı ücreti ödedikleri halde erkekler gibi kapalı ya da havadar bir yerde oturma seçeneğine sahip olmamaktan şikayetçiydiler. Bu mektubun gerçekten üç kadın tarafından yazılıp yazılmadığı bilinmiyor ancak, cinsiyetten kaynaklı uygulanan ayrımcılığın bir mektupla protesto edilmiş olması, mektubu yazarlar üç kadın olmasa bile, önemlidir. Bkz. Nicole A. N. M. Van Os., *a.g.m.*, s. 336-337.

¹¹⁸⁷ Kaynar, *a.g.t.*, s. 50-58 ve 65.

oturuyorlardı. Kadınlarla erkekleri yolculuklarda birbirinden ayıran perdeler sadece vapurlarda bulunmuyordu. Tramvaylarda da bu perdelerden vardı. Ne var ki bu perdeler gerçek amaçlarını da tam olarak yerine getirmiyorlardı. Biletçinin erkekler tarafından kadınlar tarafına geçerken araladığı perdenin arkasından isteyen istediğini görüyordu. Ahmet Rasim ergenlik yıllarında halasının oğlundan duyduğu “*kaşı rastıklı, gözü sürmeli*” kadınları hep annesiyle yaptığı şehir içi yolculuklarında görür. Sultan Abdülhamid döneminde bir gün annesiyle birlikte hala oğlunu ziyarete giderken vapura binerler. Ancak vapurların tembelliği ve düzensizliği nedeniyle vapur bir türlü iskeleden kalkmamaktadır. Rasim’in annesi kadınlar tarafına geçmiştir. Ahmet Rasim ise konumunu şöyle anlatır: “*Ben de kadınlar tarafının perdesinin tam altına oturdum. Aramızdaki perdenin kalınlığı hail bulunuyordu. O kadar ki ikimizin ayağı hemen hemen yan yanaydı. Hatta ben arkaya eğilerek kendisine söz bile söylüyordu*”. Öyle ki bu perdenin varlığı bile annesinin A. Rasim’i uyarmasına, hatta kaşı rastıklı, gözü sürmeli kadınlardan birini gönül rahatlığıyla süzmesine imkan vermişti. Vapur tam kalkacakken tarife uygun bir madam aceleyle gelip tam da Ahmet Rasim’in karşısına oturur. Devamını A. Rasim şöyle anlatır:

“O ana kadar görmemiştim: yüz inadına beyaz, yanaklar açık vişne kırmızı!...Derhal anladım.. Yüreğim hop hop attı. Çünkü acelesinden çarpan kalbini tuta tuta karşıma geldi, oturdu. Bana, eliyle yine kalbini tutarak: - Ah!..Aman!..Bayıldım!..Diyordu. Bizim valide de ne hassasmış!..O kalın su geçmez perdenin arkasından karşımdakini sezmiş!..Şefkat ve koruma hisleri derhal o kalın perdeden geçerek maruz kaldığım baştan çıkma halini görmüş... O söylüyordu, bir eli de omuzumu dürtüyordu: -Hu! Rasim, Rasim!...Başını çevir!.. Denize bak!..”¹¹⁸⁸.

Anlaşılaçağı üzere perdeler vapurda ya da tramvayda erkeklerle kadınların birbirlerini görmemelerini sağlayacak kadar sert engeller olmamıştır. Her iki aracın da kendilerine has şartlarından dolayı yolcular yolculuk boyunca olmasa da bu araçlara binerken ya da inerken birbirlerini görmüşlerdir¹¹⁸⁹.

Bunun yanında kadınlar bölümünde çok kalmayıp perdenin çabucak kapanmasına yol açan biletçilere kızılmış, perdeye en yakın koltuk için mücadele edilmiş, türlü şekillerde kadınların dikkati çekilmeye çalışılmıştı. Ahmet Rasim bunu şöyle anlatır:

“Herhalde, tramvay dar ki geçerken bacağı dizime çarpar gibi oldu... Öyle oldu amma!.. Dizim acımadı. Öyle yumuşak bir temas ki onun bir dizi, hatta baldırı falan olduğu aklıma

¹¹⁸⁸ Kaynar, *a.g.t.*, s. 59 ve 61.

¹¹⁸⁹ Kaynar, *a.g.t.*, s. 62.

geldi... O anda öyle istedim ki iki dizini kaldırsın, kaldırsın benim dizlerime vursun!.."¹¹⁹⁰.

Tramvayda biletçinin kadınların olduğu bölüme geçmesi de olay olmuştur:

*"Bilet kesmek için o tarafa girer girmez perde açık kalmasın mı? O da ta karşıma tesadüf etmiş olmasın mı? Vaşşş!.. Aman Allah! Aferin biletçi!. Yaşmağı da sıyırmış!.., Yüz, göz tabak gibi aşikâr. Emin olun ki dizimdeki o temas noktası derhal sızladı. Acısı içime vurdu!.." (Biletçi, kadınlar bölümünü terk eder): Melun biletçi!.. İşini neye böyle çabuk bitirdin!.. Gördün mü yaptığını?. Benim de işim bitti!"*¹¹⁹¹.

Tramvaylarda biletçilerin konumu, kendilerini taciz ettiği gerekçesiyle, kadın yolcuların hadım edilmesini istedikleri vapur dümencilerinden farklı değildi. Kadınlara mahsus bölüme sadece onlar geçebiliyor, kadınların nereye gideceklerini belirten seslerini duyuyor hatta para alışverişi yaparken elleri müşterilerin ellerine kaçamak temas ediyordu. Aziz Nesin'lerin Cerrahpaşa'da kiraladıkları evdeki oda komşularından birisi de biletçi Feridun Bey'dir. Feridun Bey'in karısı tramvaylarda biletçilik yapan kocasını Aziz Nesin'in annesine kıskançlıkla şöyle şikayet etmiştir:

*"- Biliyorsun kardeş, tramvaylar tikiş, tikiş...Erkek yolcular tramvayın bir yanında, kadın yolcular öbür yanında. Kocaları arkada, karıları önde... Bizimki, kadife perdeden bir öne geçiyor, bir arkaya...Her gün sabahdan akşama kadar cıvı cıvı kadınların içinde... Peçelerini açanlar da var...Bilet vermek bahanesiyle kadınların ellerine. Kollarına da dokunuyordur, Allah bilir (...) Akşama kadar, o tikiş tikiş kadınların arasında, kolay mı, erkek bu, nefsi uyanır elbet...Bilet veriyor diye mektup alıp vermediği nereden belli"*¹¹⁹².

Refik Halid'in *"İstanbulcuların vücudu biletçi ve kontrolör elinden geçer, yıllar boyunca evde çalışan bir hizmetçi sahibine bir biletçi kadar dokunmamıştır"* diyerek farklı konumlarına işaret ettiği biletçilerin kadın yolcularla olan tehlikeli ilişkilerine dair ipuçları dönemin gazete haberlerine de yansır¹¹⁹³.

Anlaşılaçağı üzere Osmanlı devleti Avrupa merkezli dünya ekonomisi ile bütünleşir iken İstanbul da bu süreçten nasibini almış, hızlı bir değişim geçirmiştir. Kent fiziksel ve demografik olarak genişlemiş, bunun neticesinde modern ulaşım araçlarına kavuşmuştu. Ancak kentsel değişim sömürge kentlerindeki deneyimlerden farklı biçimde gerçekleşmişti. Tramvaylar sosyal hayatta da önceden tahmin edilemez işlevlere sahip olmuştu. Aşk,

¹¹⁹⁰ Emrence, *a.g.m.*, s. 10-11.

¹¹⁹¹ Emrence, *a.g.m.*, s. 11.

¹¹⁹² Kaynar, *a.g.t.*, s. 62-63.

¹¹⁹³ Kaynar, *a.g.t.*, s. 63.

kadının kamusal alanda görülebilir olması, dönemin getirdiği zorluklar, etnik-dinsel çekişme ve yakınlaşma hep tramvay yolculuklarında hayat bulmuştu¹¹⁹⁴.

3.6. Birinci Dünya Savaşı ve İşgal Yıllarında Sosyal Değişim ve Ahlaki Çöküntü

3.6.1. Kadınların Zorunlu İstihdamı ve Cinsiyetler Arası Sınır

I. Dünya Savaşı ve işgal yıllarında yaşanan gelişmeler sadece askerî olaylar gibi görünse de gerçekte bunlarla sınırlı değildir. Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı tarihinde ilk kez büyük bir enflasyon ortaya çıkmış, hayat pahalılığı, savaşa giren diğer ülkelere göre olağanüstü boyutlara ulaşmıştır. Gıda maddeleri arzını daraltan savaş koşullarında köylünün iâşesinden çok şehirliilere ve orduya öncelik verilmiş, şeker ve gaz sıkıntısı yanında halk süpürge tohumlarından ekmek yapma derecesine gıda maddelerinden yoksun kalmış, geçim sıkıntısı tahammül sınırlarını aşmıştı. Ev ekonomisinde israf ve tutumluluk hakkında yazılar yazılmaya başlanmıştı¹¹⁹⁵.

Savaş yıllarının doğurduğu ekonomik ve politik krizler bir taraftan kadınların toplumsallaşmasını sağlarken, diğer taraftan toplumsal kırılmaların hızlanmasına neden olmuştu. Cephede olan erkeklerin yerine kadınlar çalışma hayatına girmişlerdi ve birçok aile fakirleşirken savaş zengini bir sınıf ortaya çıkmıştı. Kıtık ve karaborsa beraberinde yoksulluk ve çöküşü getirerek toplumun ahlaki dokusundaki çözülme hızlandırarak aile kurumuna zarar vermişti. Uzun ve yıpratıcı savaşlar nedeniyle boşalan devlet hazinesi memurlara maaş veremez¹¹⁹⁶, düşük maaşlarla çalışmaya razı olan erkekleri istihdam edemez hale gelmişti. İslam hukukuna göre daha önce erkek akrabaları tarafından desteklenen çok sayıda Müslüman kadını evin geçiminden sorumlu erkeğini cepheye gönderince, hiçbir geçim kaynağı olmadan açlıktan kırılan şehirlerin ortasında kalakalmıştı¹¹⁹⁷. Z. Toprak bu durumu “savaşta erkek cephede, kadın kaldırımda kırılıyor” sözleriyle ifade ederken, Birinci Dünya Savaşı esnasında İstanbul’da bulunan H. Stuermer “ekmek bulamadığımız dönemlerde, özellikle 1916’ının başlarında, sadece İstanbul’da

¹¹⁹⁴ Emrence, *a.g.m.*, s. 13.

¹¹⁹⁵ Çakır, B. (2011). *Modernleşme Sürecinde Türkiye’de Evlilik Kurumunun İşleyişi ve Boşanma Eğilimlerinin Seyri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 101-102.

¹¹⁹⁶ Meriç, *a.g.e.*, s. 219.

¹¹⁹⁷ Altınbaş, *a.g.e.*, s. 2-3.

günde onlarca kişi açlıktan ölmekteydi. Bir seferinde bizzat gözlerimle zavallı kadınların açlıktan yerlere serildiğini gördüm” ¹¹⁹⁸ şeklinde kaydetmiştir.

Bu nedenlerle savaş sürecindeki enflasyon ekonomik koşulları kötüleştirmiş ve kadınlar ekonomik faaliyetlere katılmaya zorlanmıştı ¹¹⁹⁹. Suphi Nuri İleri bu durumu şöyle anlatır:

10 Temmuz ‘dan sonra ve ezcümle harb-i umumide Türk kadınları, erkeklerine nisbetle yüzde yüz terakki ve tekâmül etmişlerdir. Bunun sebepleri iktisâdî, terbiyevî, asridir. Eskiden ailenin karnını doyuran babalar, kardeşler, kocalar idi. Her şey ucuzdu. Az para ile aileler kanaatkâraren bir surette yaşayabilirlerdi. Fakat gün geçtikçe harbler, mağlubiyetler çoğaldı. Memuriyetler azaldı. Gâib edilen yerlerde malı ve mülkü olanlara bir para gelmez oldu. Ezcümle harblere iştirak eden erkekler ailelerine bakacak bir halde değildi. Bilakis ailelerden askere gidenlere para göndermek lazım geliyordu. İşte bunun için artık reis-i ailenin kadınları infak eylemesi güçleşti. Hatta bazı yerlerde kâbil olamadı ¹²⁰⁰.

Seferberlik nedeniyle erkeklerin askere alınmaları ve cepheye sevk edilmeleri cephe gerisinde üretken insan gücünün azalmasına neden olmuş, birçok iş alanında erkek işgücü açığı nedeniyle kadınlar tasavvur edilenin ötesinde çalışma hayatına girmişlerdi: Osmanlı kadını ticaretten fabrikalara, yol yapımından sokak temizliğine kadar değişik iş alanlarında istihdam olanağına sahip olmuştu. Beyoğlu’nda, Sirkeci’de, Divanyolu’nda erkekler kadın berberlere tıraş olmaya başlamışlardı. Sabah Gazetesi 13 Teşrin-i Evvel 1917 tarihinde “*Kadınların Muharebeden İstifadeleri*” ünvanlı makalesinde “*Erkeklerimiz şimdiden sakallarını kadınların ellerine vermeye başladılar*” diyordu ¹²⁰¹. Bu arada resmi daireler kadın memurlar çalıştırmaya başlamıştı. İstanbul’da Galata rıhtımı arkasında, Mudanya gibi çevre ilçelerden mal getirip satan ve kadın ticaret erbabından oluşan “*Kadın Tüccarlar Pazarı*” açılmıştı. Ayrıca ticarete atılacak kadınlara gerekli eğitimi vermek için “*Ticaret-i Mekteb-i Âlisi*” tarafından İnâs darülfünunu bünyesinde bir şube açılmıştı ¹²⁰². “*Bugün harb dolayısıyla hemen bütün dünya ile münasebetimiz kesilmiş ve memleket dahilinde iş görececek bilcümle genç kuvvet silah başına davet edilmiş olduğu bir zamanda bu memleketi doyuran ellerin en çoğu ve en kutlusu hiç şüphesiz köylü kadın elleridir*” diyerek Anadolu kadınlarını takdir eden ¹²⁰³ “*Türk Yurdu*” Türk kadınlarının ne kadar yol kat ettiklerini haber veriyordu:

¹¹⁹⁸ Gözcü, A. (2016). I. Dünya Savaşı Ve Osmanlı Devleti’nin Gündelik Hayatından Kesitler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI(32), s. 139.

¹¹⁹⁹ Altınbaş, *a.g.e.*, s. 2-3.

¹²⁰⁰ Suphi Nuri. (11 Şubat 1339/11 Şubat 1923). Kadınlarımız. *İleri*, Cilt Yok (1804), s. 3.

¹²⁰¹ Toprak, *a.g.e.*, s. 5-6.; Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 97-98.

¹²⁰² Toprak, *a.g.e.*, s. 6.

¹²⁰³ Lebib Selim. (8 Teşrinievvel 1331). Türk Kadınlığının Harbi Umumideki Faaliyeti. *Türk Yurdu*, 9(3), s. 2783.

Son zamanlarda en büyük inkılab-ı mukaddemelerinin kadınların vaziyet-i ictimaiyye ve aileviyelerinde, seviye-i ilmiye ve terbiyelerinde olduğu iddia olunabilir. Kadınlığa ait ne varsa hepsinde küçük bir inkılap hareketi başlamıştır. Balkan harbinin en heyecanlı devrelerinde harekete gelmek üzere olduğunu duyurmuş olan Türk kadınlığı bu umumi harp esnasında hayat-ı umumiyenin hemen her şubesine kendisinin o itinakâr elini uzatmıştır. Türk hayatı ictimaiyye ve iktisadiyyesinde zaten eskiden beri kadınlara has gibi olan aile terziliği, dokumacılık vesair gibi el işlerini bir tarafa bırakalım. Türk kadınlığı bugün hasta bakıcılığından ticarethanelerde cemiyet-i hayriye ve hükümet dairelerinde çalışmaktan tâ, bu güne kadar sa'i (?) ve sermaye mücadelesinin en had devrelerinde bulunan memleket kadınlarının bile yanaşmamış olduğu hizmetlere kadar yanaşmış yanaşmaya mecbur kalmıştır¹²⁰⁴.

Savaş koşullarında kadının konumu ve aile yapısı toplumsal bir soruna dönüşmüştü¹²⁰⁵. Zaten o yıllarda kalem oynatan dönemin Batıcı, Türkçü ve İslamcı yazarların neredeyse tamamı toplumda bir aile krizi olduğu konusunda ittifak halindeydiler¹²⁰⁶.

Meşrutiyet'ten itibaren kadın derneklerinin çoğalması, üniversite kapılarının kadınlara da açılması, diğer sosyo-kültürel etkileşimlerin yanı sıra savaş döneminde kadınların artık neredeyse tüm iş kollarında çalışmak zorunda kalması kadını toplumsallaştırmıştı. Bilhassa İstanbul'un yeni şehir ortamları, okulları, bankaları, postaneleri, tiyatroları erkeklerle kadınların giderek sosyalleşmesine neden olmuştu. Kadının toplumsallaşması aile kurumunu da bir ölçüde etkilemişti. Artık tüm bu gelişmelerle birlikte İstanbul, İzmir başta olmak üzere büyük kentlerde kadın-erkek ilişkilerinde geleneksel yapı çözülmeye yüz tutmuştu¹²⁰⁷. Mesela Müfide Ferit "Yeğenlerime Mektuplar" adlı yazısında şöyle bir eleştiride bulunuyordu:

Siz hayata eğlenmek için değil, çalışmak için, beşerî ve ictimaî mevki'imizi yükseltmek için giriyordunuz..... Erkekleri ne suretle telakki edeceğinizi kestiremediniz. Onları arkadaş mı, düşman mı, efendi mi, âşık mı ne farz edeceğinizi bilemiyordunuz. Ve tabîî onlara yapacağınız muamelede şaşırdınız. Ya müfrit, ya mübtezel bir nezaket gösterdiniz, yâhûd lüzumsuz şımarık tavırlar aldınız. Hiçbir hareketinizde sâde ve sâmiî olmadınız. Eskiden en yakın akrabadan bile kaçırılan sizler bugün bir göz aşınası ile kırk yıllık dost gibi laubali davranıyorsunuz((...)) Dikkat ediniz bu arada hanım ve kadın hissiyatını unutuyorsunuz¹²⁰⁸.

¹²⁰⁴ Z.(inetullah) N.(uşiveran). (6 Kanunuevvel 1333). Kadınlar Hukuku. *Türk Yurdu*, 13(8), s. 124.

¹²⁰⁵ Toprak, *a.g.e.*, s. 5.

¹²⁰⁶ Ulu, *a.g.m.*, s. 95-96.

¹²⁰⁷ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 2.; Toprak, *a.g.e.*, s. 15.

¹²⁰⁸ Refika Zâti. (10 Nisan 1335). Tettebbu' ve Tenkid. *Genç Kadın*, Cilt Yok (8), s. 123.

İbrahim Alaaddin Gövsa ise cinsiyet rollerinin değiştiği tespitinde bulunarak kadınların duvarcılık ve çöpcülük yapmasını eleştirip, onlara kendi cinsiyetlerine uygun mesleklerde çalışmalarını önermişti:

... *Fî'l-hakika kapıların kilidi, kafeslerin mandalı açık bulan birçok hemşirelerimiz hayâta tıpkı yeni açılan şampanya gibi fışkırıp döküldüler ve seviyelerine göre kâtibe, me'mûre, tacire hatta duvarcı ve tanzîfât amelesi bile oldular(...)* Bir taraftan erkekler kadınlaşırken, diğer cihetten kadınlar da erkekleşmeye yüz tuttu¹²⁰⁹.

3.6.2. Kadının Görünürlüğü, Tesettür ve Moda

Üretimde ve kamusal alanlarda görev alan kadınların sokakta, mektepte ve resmi dairelerde daha çok görünmesi kadın ve kadının örtünmesi tartışmalarını başlatmış bu da aileyle ilgili tartışmaları gündeme getirmişti. Aslında kadınların sokağa çıkma ve örtünmesi konusundaki ilk değişimler Tanzimat ile başlamış, ancak o zamanlar keyfi nedenlerle sokağa çıkan ve sayıları oldukça az olan kadınların Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında artık her yerde ve daha çok sayıda dışarı çıkmaları bu dönemdeki tartışmaları daha hararetli hale getirmişti¹²¹⁰. Tabi bunda değişen kadın kıyafetleri de etkili olmuştu. “*Türk Kadını*”ndaki bir makalede harbin her şeyi az çok sarstığı halde modaya hiç ilişmediği, onun yine bir bahar havası, bir sinema perdesi gibi renkten renge, biçimden biçime girdiği, hatta garip bir aksi tesirle modanın daha çok yükseldiği, daha çok müsrifleştiği yazıyordu¹²¹¹. Hatta bu harb döneminde “*Sâde Giyinen Kadınlar Cem’iyeti*” adıyla bir cemiyet kurulmasını önerenler olmuştu¹²¹².

Kadınların kıyafetlerindeki değişim kimi yazarlar tarafından eleştiri konusu edilirken¹²¹³ kimileri tarafından normal karşılanarak, bu değişimin mecburi olduğu düşünülmüştür. Mesela II. Meşrutiyet’ten itibaren kadın hayatında meydana gelen değişiklikleri Avrupalı bir

¹²⁰⁹ İbrahim Alaaddin. (30 Kanunisanı 1335). Kadın ve Terbiyecilik. *Türk Kadını*, 1(17), s. 259.; Ulu, *a.g.m.*, s. 103.; Keşoğlu, *a.g.m.*, s. 160.

¹²¹⁰ Ulu, *a.g.m.*, s. 96..

¹²¹¹ Şehrâzad. (6 Haziran 1334). Moda 1. *Türk Kadını*, 1(2), s. 26-27.

¹²¹² Sâde Giyinen Kadınlar Cem’iyeti. (2010). *Türk Kadını (1918-1919)*, Hazırlayan: Birsen Talay Keşoğlu-Mustafa Keşoğlu, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, s. 77.

¹²¹³ “Çünkü: Meşrutiyet’ten i’tibâren hürriyetin cehâlet elinde alması tabîi olan taşkınlıklar, kadınların kıyâfetleri, açıklıkları, hep yeni ve yüksek mekteplere haml edilmiş ve gittikçe tezayüd etmekte olan bu ahlâksızlık ihtimâl ki ileride daha büyük mekteplere ve belki Dâr-ül-Fünûna isnâd edileceğinden yarın böyle bir cem’iyyetin küşâd-ı zamanından sonraya rastgelecek daha ziyâde nâhoş açıklıklar da yine cemiyetin vücuduna haml olunacaktır. Bunlara sabretmeli. Zirâ milletin içerisinde akli erenler her hâlde uygunsuz kıyâfetlerdekiilerin, yüzü gözü paskal gibi boyalı gezenlerin ve ahlâk ve nâmus kadrini bilmeyerek onun bunun eğlencesi olmaya kendisini fedâ etmiş bulunanların tahsil ve terbiyeden ne kadar uzak kalmış bî-çâreler arasında bulunduğunu görüp anlayacaklardır”. Bkz. Kadınlık Şuunu: İnâs Dâr-ül-Fünûnu Me’zûnelerinin Cemiyetleri. (6 Haziran 1334), *Türk Kadını*, 1(2), s. 31.

dostunun ağzından anlatan Suphi Nuri İleri'ye göre savaş şartlarında okuyan ve çalışan kadınların kıyafetindeki bu değişim mecburi idi:

On Temmûz'dan sonra kızların mektebe gitmelerine, müte'addid kız mektepleri açılmasına râzî oldukları gibi yaşayabilmek için de kadınların me'mûr olmalarına müsâ'ade ettiler. Okumak ve hayâtını kazanmak için tabî'î bir sûretde eski çârşâflar müsâ'id değildi. Zâten kadın modaları garbdan gelmeye, ucuz ve iyi giyinmek için kadınlar Fransız modalarını ta'kîbe mecbûr idiler. Çarşâflar, elbiseler gitgide değişti ve hâricen hânımlarımızın kıyâfeti garb kadınlarınınkinin 'aynı oldu. Elbisede başlayan zevk ve tekâmül kadınların hayâtlarına, yaşayışlarına, düşüncülerine, zihniyetlerine de te'sir eyledi....¹²¹⁴.

Tezer Ağaoğlu da son senelerde toplumsal hayatın her sahasında görülen değişimlerin kadınlık âleminde de kendisini gösterdiğini, yirmi sene evvelki kadınla bu günkü kadın arasında ne kadar bâriz farklar olduğunu, ikisini de temsil eden aynı Türk kadınının mazisine hayretle baktığını söyleyerek şöyle demiştir:

Dün kendisini kaptırmaktan korkuyormuş gibi yüzünü sıkı sıkı kapatan, geniş, bol bir torbayı andıran çarşafı içinde muhteriz, cesaretsiz olan, evinin dört duvarından ve birkaç komşudan başka bir âlem tanımayan, harem kalın duvarları, sıkı perdeleri ve kafesleri ile muhitinden ve beşeriyetten tecrid edilen ve bu suretle bütün milli ve beşeri meselelere karşı lakayd bırakılan Türk kadını bugün hür ve serbest ictimai bir hal almıştır¹²¹⁵.

I. Dünya Savaşı'nın birçok olumsuz sonuçları olduğunu kabul etmekle beraber bazı müspet neticelerinin de olduğunu söyleyen Z. Nuşirevan ise Türk kadınlığının pek memnuniyet verici olmayan konumundan kurtulmasının sebep ve amillerinin toplumda mevcut olup, bunların arasında en etkilisinin iktisadi saikler (sevk eden, sebep) olduğunu belirttikten sonra, bu saiklerin harbin ortaya çıkardığı vaziyetin gereği ve iktisadi inkılap dolayısıyla toplumu kendi yoluna sürükleyeceğini ve kadın hürriyetini, kadın hakimiyetini meydana getireceğini, asırlardan beri toplanarak, genişleyerek, kuvvet kesb ederek akıp gelen esbâb (sebepler) ve havâdis çağlayanını durdurabilecek bir ictimai kuvvet tasavvur olunamayacağını, can yakıcı harbi çıkarmamak nasıl mümkün olmadı ise bunun temizleyici, tasfiyeci, değiştirici, cehennem ateşinin vereceği neticelerden, yemişlerden, yaralardan kurtulmanın da imkanı olmadığını, bu tasfiyeler, değişmeler neye mal olursa olsun, bunlara uymak, yemişlerini toplamak, acılarını çekmek mecbûriyetinde kalınması gerektiğini savunarak “bu şerâit karşısında muhâfazakâr fikirleri taşıyanlara acımak lâzımdı. Fakat onlar da bilmeliydiler ki mukadderât-ı târîhiye serfûrû etmek, ‘Mebhas-ı kader’in en mühim bir faslıdır” diyordu. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı vesilesiyle eksikliklerin anlaşılıp,

¹²¹⁴ Suphi Nuri, *a.g.m.*, s. 3.

¹²¹⁵ Ağaoğlu, *a.g.m.*, s. 26-27.

anlaşılanlarından birçoklarının da –intikal ve inkılâb anlarından istifade ile- ıslahları çaresine girişilmesini öneriyordu. Ancak bu konuda acınacak hallere düşmemek, yani tefrît veya ifrâta gitmemek için- iki noktaya çok dikkat edilmesi uyarısında bulunuyordu: “*Muâsır kuvvetleri küçümsememek ve hafife almamak ve millî husûsiyeti saklamaya çalışmak. Diğer bir deyişle bu iki kuvvet arasında bir denge kurmaya gayret etmek*”¹²¹⁶.

3.6.3. Kadınların Vazife ve Davranışları

Savaş sürecinde kadınların kıyafetlerinin yanı sıra sosyal hayatta vazifeleri, hareket tarzları, erkek gibi davranmaları ve süslenmeleri de önemli tartışma konuları arasında yer almıştı. Mesela “...*düşman vatan kapılarında ıslık çalarken gençler kadın terennüm etmez! Bugünün o hakiki kadını o terennümlere nefretle kulağını kapar...*” diyen Şükufe Nihal savaş döneminde kadınların saçıyla, sürmesiyle, süsleriyle uğraşmasını, erkeklerin de kadınlarla ilgilenmelerini “...*kulağımıza her dakika bir feryad-ı fecâatın ihtizâzı akseden bu şeâmet günlerinde gençlerin âmâli sürme ile düzgüne, kadın ile aşka mı bağlı olacak?*”¹²¹⁷ sözleriyle eleştirmiştir. Benzer şekilde Halide Nusret Zorlutuna İzmir Yunanlılar tarafından işgal edildiğinde dergide üzüntüsünü dile getirirken, tutsak düşmüş İzmir’den gelen iniltili rüzgarların İstanbul sokaklarında sürmeli gözlere, boyalı dudaklara, şen kadın kahkahalarına karıştığını kaydederek felaket günlerinde “*bir kısım hanımlarımızın hicâb-ı âver (utanılacak) kıyafetlerini görüp de kadınlık namına isyan etmemek mümkün değil!*” demiştir. Ayrıca bu durumun büyük ölçüde sebebinin erkekler olduğunu düşünerek düşmüş her kadın kadar onu düşüren erkeğin de telin edilmesi gerektiğini, ahlak çöküntüsüne boyalı dudakları ve gözleri terennüm eden şairlerin, şuh meşreb kızları zımnen alkışlayan gazetecilerin neden olduğunu ifade etmiştir¹²¹⁸.

Nezihe Rikkat ise “*Erkekleşme*” isimli makalesinde mahallenin hoppa, şımarık kızlarının bir omlet pişirmeyi öğrenmeden hep birden gidip maliyeye, kâtibe yazıldıklarını; bankalara, postaneye memur olduklarını; darülfünuna girdiklerini, son zamanlarda kadınlardan taburlar bile yapıldığını; onbaşılar, çavuşlar bile nasb edildiğini, kısacası kâtiplikten çöpçülüğe kadar kadınların girmediği meslek kalmadığını, sabahleyin alafranga dokuz buçuktan sonra evinde olan kadının çok az olduğunu, kiminin dükkânına, kiminin kalemine gittiğini, kimisinin de

¹²¹⁶ Z.(inetullah) N.(uşirevan). (8 Teşrinisani 1333). Türk Kadınlığı. *Türk Yurdu*, 13(6), s. 91-93.; Özden, *a.g.t.*, s. 202.

¹²¹⁷ Şükufe Nihâl. (17 Teşrinievvel 1334). Bizde Kadın Telakkisi. *Türk Kadını*, 1(11), s. 162.

¹²¹⁸ Toprak, *a.g.e.*, s. 214.

kendine bir zevc intihabıyla meşgul olduğunu, ara sıra yolda kol kola haykırarak siyasetten bahseden dârülmua'llimâtlı hanımları gördükçe pek yakında müthiş bir inkılabın hazırlanmakta olduğunu hissettiğini söylerken şöyle diyordu:

...Bilmem... Biz böyle şeylere alışmamıştık. Pek mahcûb, pek muhteriz büyüdük. Validelerimizin dizlerinin dibinde evlerimizden ayrılmazdık. Boş vakitlerimizde zevclerimizi tahayyül ederek piyanomuzu, kemanımızı, udumuzu çalardık. Bütün eğlencelerimiz bu kadardı. Belki çekingenliğin bu derecesi iyi değildi, kadın da cem'iyet hayatına iştirâk etmeli idi. Fakat bu, erkeklere karşı safvetimizle, hicabımızla, zarafet ve nezâketimizle de hâiz olduğumuz rûchânı terk etmeksizin olmalı değil mi idi?...¹²¹⁹.

3.6.4. Aile Krizleri

Savaş döneminde kadınların kıyafetleri ve süslenmeleri üzerine yapılan tartışmalar arasında aile ve eşler arasındaki problemler de vardı. Savaş nedeniyle cepheye giden erkekler yıllarca eşinden ayrı kalmış, bu ayrılık güvensizlik duygusunu tetikleyerek ailede problemlere neden olmuştu. Evinden uzak kalan erkeğin, yanında olmayan karısından şüphelenerek onu sadakatsizlik veya ihanetle suçlaması artık sıradanlaşmıştı. Çünkü kadınlar evlerinde oturup savaşın bitmesini beklemiyor kamusal alan dahil her tarafta varlık gösteriyor ve savaşın kazanılması için cephe gerisinde görev yapıyorlardı. Bu nedenle vatanın kurtarılması için çalışan kadınların dışında kalıpta, zevk için evin dışında bir yaşam alanı oluşturan, sokağa yönelen kadınlar eleştiriliyordu¹²²⁰.

Bilhassa kadınlardan gelen mektupların seyrekleşmesi şüphe oluşturarak kimi kocaların eşlerini boşanmasına neden olmuştu. Bu durum dönemin hikaye ve romanlarında da işlenmiştir. Aziz Hüdai'nin kaleme aldığı “Şübhe” isimli hikayede “Sadakat saç gibidir. Erkeğe değil kadına lazımdır!” diyen Miralay Dünder Bey'in, Çanakkale savaşlarında iken karısından gelen mektupların seyrekleşmesi ve itimat ettiği kişilerden karısının hiç evde durmayıp, Kadıköy, Beyoğlu ve daha birçok yerde gezdiğini öğrenmesi üzerine karısından şüphelenip gereksiz yere boşaması anlatılıyordu. Savaşta yaralanıp görme duygusunu kaybeden Dünder Bey'e hastahane refakat eden hemşire aslında boşadığı karısıydı. İşte bu hikayede gerçeklerin başka türlüde olabileceği vurgulanmaya çalışılmıştır¹²²¹. Dönemin basınında yer alan bu tür hikayeler savaş yıllarında eşlerin birbirlerine güvenlerinin ne

¹²¹⁹ Nezihe Rikkat. (28 Teşrin-i Sani 1334/28 Kasım 1918). Erkekleşme, *Türk Kadını*, 1(13), s. 195.

¹²²⁰ Ulu, *a.g.m.*, s. 97.

¹²²¹ Azîz Hüdâî. (22 Mayıs 1334/22 Mayıs 1918). Şübhe ?!... *Türk Kadını*, 1(1), s. 10-13.

derece azaldığını gösteren çarpıcı örneklerdir. Ayrıca savaş döneminde pek çok ailede buna benzer sorunlar yaşanmış, kadınlar suçlanıp kocaları tarafından boşanmışlardır¹²²².

B. T. Keşoğlu, özellikle savaş dönemlerinde bütün ülkelerde kadınların sadakatsizlik suçlamasıyla karşı karşıya geldiklerini, bu durumun “*askerlerin kabusu*” olarak ifade edildiğini söyler¹²²³. Nitekim savaş döneminde Fransa’da da kadınların sadakatsizliğine dair bir yazı kaleme alan Marsel Tineber savaş döneminde kocası askere giden kadınlardan bazılarının imalathanede çalışmaya başlayıp, hafta sonları iyi giyinmiş bir halde gûya kendileri için süslenip (!) gezdiklerini, işin kötüsü kendilerine bir aşık da edindiklerini anlatıyor ve kadınların savaş diye her şeyi mübahmış gibi görmeyi bırakıp nefislerine uyduklarını kabul etmeleri gerektiği konusunda onları uyarıyordu¹²²⁴.

Savaş sürecinde yaşanan aile krizinin bir diğer nedeni de fuhuştu. Savaşlar esnasında yaklaşık üç milyon Müslüman erkek öldürülmüş, kaybolmuş veya yaralanmıştı. Erkek nüfustaki bu kırım sonucu İslam hukukuna göre daha önce erkek akrabaları tarafından desteklenen çok sayıda Müslüman kadın hiçbir geçim kaynağı olmadığı için ortada kalmıştı¹²²⁵. Savaş sürecindeki enflasyon ekonomik koşulları kötüleştirmiş ve kadınların ekonomik faaliyetlere katılmalarını gerektirmişti¹²²⁶. Fakat kadınlar çalışabilecekleri bir iş bulma konusunda da sıkıntıya düşmüş, şartlar bazı kadınları fahişelik yapmaya zorlamıştı.

Ahmed Şirani “*İtisam*”da yayınladığı “*Kadınlığın Hayat-ı İctimaiyesine İndirilen Darbeler*” isimli makalesinde İTC.’yi eleştirirken ekonomik sıkıntıların kadınları fuhşa yönelttiğini şöyle anlatıyordu:

Memleketin yetiştirdiği erzak milletin geçimine ve kadınların refahına sarf edilseydi acaba o kadınlar bu hale gelirler miydi? Karınlarını kuru ekmekle doyuramadığı askerleri, fahişelikle hoşnut edebilmek için ‘her askerin bulunduğu yerde evlenmeye izinli olduğunu’ ordulara genelge biçiminde göndermenin sonucu olarak bir cephedeki neferin karısını diğer cephedeki askerin nikahı altına alarak üç gün sonra zorunlu biçimde bırakıp savuştu ve bu suretle birçok kadının iffet ve ahlaki ihlal olundu. Dar-ül İslam’da (Şeriatin hükmettiği İslam diyarında) ve bilhassa hilafet makamında kadınlara mahsus işrethaneler açılmasına meydan verildi. Ve tesettür aleyhinde İstanbul ve Taşrada

¹²²² Keşoğlu, *a.g.m.*, s. 148.; Ulu, *a.g.m.*, s. 98.

¹²²³ Keşoğlu, *a.g.m.*, s. 148.; Ulu, *a.g.m.*, s. 97.

¹²²⁴ Tineber, M. (16 Muharrem 1336/1 Kasım 1917). Muharebe Zamanında Kadınlar Nefs-i Emmare, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, (Çev. Dava Vekili Muallim Giridli Ahmed Saki), C. 2(49), s. 232-235.

¹²²⁵ 21 Haziran 1920 tarihli bir belgede Cava’daki (Endonezya’nın başkenti Cakarta’nın üzerine bulunduğu bir ada) bazı Arapların harpten sonra Dersaadet’e ve vilâyâta gelerek harp sebebiyle dul ve yetim kalan Osmanlı kadın ve çocuklarından iğfal edebildiklerini Cava’ya götürüp onları nikahlıyormuş gibi göründüklerini, gerçekte ise cariye ve esir olarak satma teşebbüsünde bulunmaları nedeniyle buna mani olmak için tedbirler alınması gerektiği belirtilmiştir. Bkz. *BOA, MV.*, 219/82, (tarih yok)

¹²²⁶ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 2-3.

propaganda yapıldı. Özetle, kadınları delalete sokmaya ve kandırmaya yardımcı maddi ve manevi ne gibi vasıta varsa tümüne başvurmaktan geri durulmadı... Cihanın hiçbir evresinde ve hiçbir cihetinde görülmeyen, görülme ihtimali de bulunmayan pervasızlara 'fuhuş yapma vesikalarını kadınlara vermek, her tarafta umumhaneler (genelevleri), fahişeliğe vesile olan park ve pazarlar (hem de camiler çevresinde) açmaktan çekinmedi! Rivayeti doğruysa, kadınların ya geçimlerini temin yahut yeniden genelevi açma konusundan birini tercih etme hususunu kendisine sunan Üsküdar Polis Müdürlüğü'ne tefsir yazmakla meşgul bir Şeyhülislamımız 'iaşeleri mümkün değildir; başka şekilde idare-i maslahat eylesinler!' cevabını kendisine filozofik bir imtiyaz saymıştır'¹²²⁷.

Aile hayatı söz konusu olduğunda dikkat çeken şeyin İstanbul'da günden güne meydana alan ve ecnebi işgali nedeniyle müthiş şekilde yayılan fuhuş meselesi olduğunu söyleyen Eşref Edip erkeğin gayrimeşru bir şekilde herhangi bir kadınla cinsi münasebette bulunmasının yasaklanmasını isteyerek “...bugün binlerce kadınlar ellerinde vesika, dudaklarında boya sokak sokak dolaşmaktadırlar. Bu zavallıları böyle sokak sokak süründüren kimdir, hangi zihniyettir? ... Binlerce vesikalı kadınları bu sanat-ı mezmûmelerinde devamı mecbur eden kimlerdir? Bunlar kimlerin zevklerini, keyiflerini tatmin ile mükellef bulunuyorlar?....” diye soruyordu. Ardından erkeklerin paraları karşılığında binlerce kadından istifade etmelerinin kadınlığın haysiyetine en büyük hakaret; pek çok genç kızı baştan çıkaran, hayatlarını zehirleyen, aile teşkilinden mahrum eden şeyin her erkeğin vicdansızlığı ve parası olduğunu söyleyerek “...haydi hevesâtına galebe çalamayan metanetsiz için bunun bir ceza-yı sezâ olduğunu kabul edelim. Fakat ihtiyacından dolayı ekmek parası için erkeğin keyfine ırzını teslim eden kadınlara ne diyelim? Vâkıa bu, kadın için mazeret teşkil etmez. Fakat erkeğin cürmünü teşdîd eder...¹²²⁸” diyordu.

Ahmed Rasim de fuhşun yayılmasını, yeni fuhşun “*fuhş-i cedid*”in ortaya çıkışını Birinci Dünya Savaşı'na bağlıyordu. Savaş sırasında aile erkeğinin cepheye sevk edilmesiyle sefalet, yoksulluk, açlık, kimsesizlik aile bağlarını çözmüş, geçim derdi Osmanlı kadını günlük rızkını sokakta aramaya sevk etmişti. Böylece fuhuş aileye girerek dört bir yana saldırmış, birkaç yılda “*görenek*” olup çıkmıştı:

... Eski fuhuş çöktü. Fakat güya çirkefe atılmış bir taş gibi bütün pislikleri etrafa serpildi. Eskiden birkaç mahalleye serpilmiş olan içtimai rezillik yılan gibi kovuktan kovuğa sokularak evden eve tünel açtı; yeni fuhuş başladı (fuhş-ı cedid). Yeni rezalet yerleri açıldı, çoğaldı. Muhtelif semtlere saldırarak dallı budaklı bir şekil aldı. Bilhassa İslam içtimai terbiyesini yaraladı... Umumi harp, onu (fuhşu) seferber hale koydu. Bu büyük hercümerç arasında idi ki aile rabitaları, hürmetleri, takayyütleri gevşedi...¹²²⁹.

¹²²⁷ Bulut, *a.g.m.*, s. 96-97.

¹²²⁸ Eşref Edip. (24 Kanunisanı 1340/24 Ocak 1924). Hukuk-ı Aile Hakkında Türk Ocağı'ndaki İctima Münasebetiyle. *Sırat-ı Müstakim*, 23(585), s. 193-196, s. 194.

¹²²⁹ Toprak, *a.g.e.*, s. 127.; Ulu, *a.g.m.*, s. 98.

Ancak fuhşun ortaya çıkışının tek sebebi savaşın getirdiği ekonomik kriz değildi. Savaş sürecinde yaşanan sosyal ve ahlaki çöküşe tanıklık eden dönemin bir kısım yazar ve devlet adamları, eser ve raporlarında fuhş konusunu ele almışlardı. Mesela devlet adamlarından Dersaadet Polis Mektebi Müdürü Mustafa Galip İstanbul’da fuhşun artmasındaki diğer nedenleri şöyle açıklar.

...Memleketimizin ana ve kızları son derece hüznave bir istihale-i ruhiye karşısında bulunmaktadır. Harb-i Umumi’nin intac ettiği ahlakşiken tesirat ruh-ı beşer üzerindeki hassasiyet-i asliyeyi mahvederek bünye-i ahlâkiyyeyi tüyleri ürpertecek bir surette ezmektedir... Gençliği fuhşa sevkeden esbab ve evamil nazar-ı teemmüle alındığı zaman evvela varid-i hatır olacak müessirat, tiyatrolar ve sinemaların muhitimiz zihniyetinin hazmedemeyeceği derecede açık film ve mevzuları ve bunların zaten müstenid-i iştigal bakir dimağlar üzerinde ika’ edegeldikleri bâhi (şehveti) ve hissiyatı tutuşturucu tesirat ve bir de asrî mefkure namıyla telkin olan ve kadına fitraten haiz bulunduğu hürriyet-i tammeyi ita manasına alınarak her ictimaya serbestçe duhullerine mesağ verilmesi varid-i hatır olmaktadır...¹²³⁰.

Bu düşünceler dönemin yazarlarının roman ve hikâyelerinde yer alan kahramanlarda da vücut bulmuştur. Mesela Yakup Kadri’nin “Sodom ve Gomore”sinin kahramanı Leyla karakteri fuhş bataklığına düşmüş bir genç kız olup, işgal komutanlarıyla düşüp kalkmaktadır¹²³¹. Orhan Bey karakteri ise kadınlarını işgal güçlerine peşkeş çeken Batı yanlısı bir hain olarak işlenmiştir. Romanında kadın kahraman seçiminde Batılılaşmanın kadınlar üzerinde yarattığı ahlaki yozlaşmayı işler. Ayrıca kadın karakterleri, çöküş ve yozlaşmanın ideal taşıyıcıları olarak tanımlar¹²³².

Savaş yıllarında yaşanan sosyal çöküntü ele alınırken Batılılaşan, özünden koptuğu düşünülen Türk kadın tipi de eleştiriliyordu. Mesela feminizmi eleştiren Safaeddin Rıza, “Sokak ve Çayır Kızları” isimli eserinde, kadın inkılabını şekli ve bedeni değil ilmi ve ruhi olarak görmek istediğini kaydederken, kadınlarımızın ve kızlarımızın inkılabı, asriliği tırnak parlatmak, dudak boyamak, dans etmek olarak gördüklerini söylüyordu. Safaeddin Rıza’nın bir Fransız arkadaşı ona “belki bütün kadınlarınız namuslu ve ağırbaşlıdırlar; fakat maalesef namuslu kadınlar gibi giyinmiyorlar” demişti. Z. Toprak’a göre kadınlık inkılabı erkekler için soyut bir kavramdı. Bu kavramın kadınlar tarafından anlaşılamadığı vurgulanırken esasında kadının toplumsallaşmasının erkeklerce bir türlü kabullenilemediği anlaşıyordu¹²³³.

¹²³⁰ Ulu, *a.g.m.*, s. 119.

¹²³¹ Ulu, *a.g.m.*, s. 117-118.

¹²³² Kandiyoti, *a.g.e.*, s. 155.; Ulu, *a.g.m.*, s. 99.

¹²³³ Toprak, *a.g.e.*, s. 125.

Fuhşun yaygınlaşması kadınlara özgürlük yolunu açan İTC.’nin İslamcılar tarafından sert bir şekilde eleştirilmesini de beraberinde getirmişti. Ahmed Şirani “*Kadınlığın Hayat-ı İctimaiyesine İndirilen Darbeler*” isimli makalesinde İTC.’yi şöyle eleştiriyordu: “‘Memlekette muntazam bir ordu yarattık’ diyen jöntürkler gerçek bir ordu oluşturdular. Fakat iddia ettikleri gibi askeri bir ordu değil, mutlak hürriyete, kadınların özgürlük ve eşitliğine çalışan, yardım eden inançsızlar, ahlaksızlar, şehvetperestler ordusu!...”¹²³⁴.

Bunun yanında kadının bu duruma gelmesinde parmağı olduğu ileri sürülen “*basın*” da eleştirilerin hedefindeydi. Konuyla ilgili olarak “*Sebilürreşad*”ta, “*Akşam*” gazetesindeki şu yazıya yer verilmiştir:

*‘Kadının özgürlük ve ilerlemesi, yenileşme, yenilik, batılılaşma’ diye diye kadınları şımartan basınımızın elbette bunda payı büyüktür. Birtakım rezaletler hürriyetini, ‘istediğini yapmak’ anlamında ele aldılar. Müslüman kadını, Hristiyanlarla, Yahudilerle, Frenklerle Beyoğlunda göğüs göğüse sarılarak herkesin ortasında dans eder oldu. Hicab’ından (örtüsünden) sıyrılarak cebindeki vesikayla (hayat kadını) istediği yere gidip çıktı. En nihayet fuhuş pazarlıkları, tâ sokaklara kadar döküldü*¹²³⁵.

“*Sebilürreşad*”ta bu tarz yazılar yanında, toplumsal ahlakı koruma görevinin hükümete ait olduğuna dair görüşlere de yer verilmişti. Mesela 1918’de hükümete “*ahlâk-ı umûmiyeyi*” koruması için telkinde bulunulan bir yazıda, halkın ahlakının özellikle son zamanlarda önemli ölçüde bozulduğu ve bunun düzeltilmesi gerektiği üzerinde durularak Avrupa hükümetlerinin bu konuda halklarına uyguladıkları yaptırımlardan örnekler veriliyordu¹²³⁶.

Ancak yapılan büyük inkılaplar neticesinde toplumda ahlaki sıkıntılar yaşanmasını normal karşılayarak, bunun geçici olduğunu düşünen bir kesim de vardı. Bunlardan biri olan Tezer Ağaoğlu’na göre inkılaplar sadece kadınların değil erkeklerin de dengesini bozmuştu. Fakat bu durum bazılarının düşündüğü gibi bir “*tereddi*”¹²³⁷ değildi. Eğer Avrupa’nın ruhu, düşünceleri, ailevi, toplumsal, ekonomik ve ahlaki düsturları tam olarak yakalanırsa toplum buhrandan kurtulacaktı¹²³⁸.

Savaş ve mütareke yıllarında kadınlar üzerindeki sosyal çöküntü o denli fazladır ki, Batı’dan gelen değişimlerin bazı kadınlar tarafından hiç sorgulanmadan alınması trajikomik durumlar

¹²³⁴ Bulut, *a.g.e.*, s. 94.

¹²³⁵ Bulut, *a.g.e.*, s. 179.

¹²³⁶ Gündüz, *a.g.e.*, s. 318.

¹²³⁷ Gerileme, soysuzlaşma.

¹²³⁸ Tezer Ağaoğlu, *a.g.m.*, s. 26-27.

ortaya çıkarmıştır. Mesela Rusya'dan gelip İstanbul'a sığınan Rus kadınlarının pek çoğunun pislikten ve sefaletten bitlenerek saçlarını kökünden kestirip, başlarını farklı farklı renklerde örtülerle kapatmaları Osmanlı kadınları arasında “*Rus başı*” olarak moda olmuş ve İstanbul kadınları önce saçlarını bu şekilde kısa kestirmişler daha sonra da göçmenlerin rengârenk örtülerini de taklit etmişlerdir¹²³⁹. N. Sadık “...kadınlar saçlarını da kestiler, git gide erkeklere benziyorlar, iki cins arasında fark kalmıyor...!” diye şikayet edenlere “*Kadınla erkek arasındaki farkları vücuda getiren ve münesabatı tayin eden şey kıyafet değil hukuktur....*” diyordu¹²⁴⁰. Hatta imkânsızlıktan dolayı omuzları yırtık elbiseler giyen Rus göçmenlerin bu kıyafetleri de moda olmuştur. Bu durum devrin karikatürlerine de yansımıştır¹²⁴¹.

Fuhşun giderek yaygınlaşmasının nedenleri konusunda buraya kadar anlattıklarımızı toparlayacak olursak, dönemin yazarlarının da belirttiği üzere fuhşun artmasının başlıca nedenleri arasında savaşlarda halkın yoksulluğa sürüklenmesi, erkeklerin askere gitmesiyle kadın ve çocukların ihtiyaçlarının kadınlar tarafından sağlanma mecburiyeti, savaşta kocaları ölen kadınların dul kalması ve bu kadınlardan bazılarının temel ihtiyaçlarını karşılamak için bu işlere yönelmesi, başta Rusya olmak üzere dışarıdan ve Osmanlı'nın diğer topraklarından İstanbul'a binlerce mültecinin gelmesi ve bu kaos ortamından yararlanmak isteyen kadın tacirlerinin bu iş için dışarıdan ve içeriden binlerce kadını seferber etmesi bulunmaktadır. Osmanlı polis teşkilatı bu kişileri yakalayıp sınır dışına veya başka şehirlere sürgün etme dâhil pek çok önlemi denese de bu işin önünü alamamıştır¹²⁴².

3.6.5. Alınan Önlemler: “*Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*”, “*Kadın İşçi Taburu*” ve İki “*İrade*”

Savaş yıllarında toplumda ortaya çıkan ahlak dışı durumları engellemek amacıyla Osmanlı Devleti 1917'de “*Kadın İşçi Taburu*” kurmak ve kadınlara özel iş fırsatları sağlamak gibi birtakım tedbirler almak durumunda kalmıştı¹²⁴³. Ayrıca kahya olarak işe alınabilmeleri için

¹²³⁹ Ulu, *a.g.m.*, s. 99.; Özer, İ. (2003). Mütareke Ve İşgal Yıllarında Osmanlı Devletinde Görülen Sosyal Çöküntü ve Toplumsal Yaşam. *OTAM*, 14(14), s. 252.

¹²⁴⁰ Necmeddin Sadık. (3 Şubat 1927). Kadınlar Erkekleşiyor mu?. *Hayat*, 1(10), s. 4-5.

¹²⁴¹ Ulu, *a.g.m.*, s. 99.

¹²⁴² Ulu, *a.g.m.*, s. 119.

¹²⁴³ Toprak, Z., (Mart 1988). Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile. *Tarih ve Toplum*, 9(51), s. 36.; Altınbaş, *a.g.m.*, s. 3.

İstanbul belediyesi kadınlara meslek eğitimi vermişti¹²⁴⁴. Bunun yanında 1916'da Harbiye Nazırı ve Başkumandan vekili Enver Paşa'nın teşebbüsü ile, Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın himayesi altında "*Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*" adıyla bir dernek kurularak kadınların ekonomik ihtiyaçlarını karşılayabilmek için hayat kadınlığına yönelmeleri önlenmeye çalışılmıştı¹²⁴⁵. Savaş dönemi enflasyonunun erittiği kocalarının maaşına katkıda bulunmak isteyen bir yığın kadın da buraları doldurmuştu¹²⁴⁶. Derneğe sadece 15 gün içerisinde 11.000 civarında başvuru yapılmıştı¹²⁴⁷. Nitekim Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyyesi nizamnamesinin 2. maddesinde "*iş bu cemiyetin maksadı kadınlara iş bulup kendilerini namuskârâne temin-i maişete alıştırarak himaye etmektir*" denilerek namus kavramına vurgu yapılmıştır¹²⁴⁸. Ancak dernek yöneticileri bunun kadınların ekonomik sorunlarını yalnızca geçici olarak çözeceğini biliyorlardı¹²⁴⁹. Ayrıca cemiyet kuruluş amaçlarının oldukça uzağında olmasına rağmen zorluk içindeki kadınlar için aşevleri açmıştı¹²⁵⁰.

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyyesi aynı zamanda devletin ilk kez gündeme aldığı özendirici nüfus politikasını yürütmekle de yükümlüydü. Osmanlı'nın nüfusu ve Osmanlı topraklarında nüfus yoğunluğu büyük devletlere oranla çok düşüktü. Savaş ortamında evlilik ve doğum oranları daha da düşmüştü. Savaş yıllarının kaotik ortamında eş bulmakta sorun haline gelmişti. Bu nedenlerle aile hayatının çöküşünü önlemek isteyen dernek yöneticileri, bünyesinde çalışan memur ve işçiler için "*zorunlu evlilik*" ilkesini getirerek bir evlilik kampanyası başlatmıştı. Cemiyet damat ve gelin adaylarını tanıştırmak için günlük gazetelerin baş sayfalarına bu adayların özgeçmişlerini içeren listeler koydurmuş, gençleri evlendirmeye özendirmek amacıyla gösterişli evlenme törenleri düzenlemişti. İzdivaç talepleri Mart 1918'den itibaren hemen hemen her gün gazetelerde yer almıştır. Bu durum basında olumlu değerlendirilmiştir. Mesela "*Yeni Mecmua*"da cemiyetin evlenmelerdeki arabuluculuğuna değinen Kâzım Şinasi "*birçok suiistimallerin, hatta felaketlerin önüne geçmek için ciddiyetiyle tanınmış böyle bir cemiyetin murakıb vazifesini görmesi lâzımdır*" diyordu¹²⁵¹. "*Türk Yurdu*"nda ise cemiyetin evlenme kampanyası takdir edilirken,

¹²⁴⁴ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 3.

¹²⁴⁵ Toprak, *a.g.e.*, s. 6.; Bu cemiyet aynı zamanda Müslüman kadınları ev dışında çalışmaya ikna ederek savaşın neden olduğu iş gücü kıtlığını hafifletmek amacıyla kurulmuştur. Bkz. Duben-Behar, *a.g.e.*, s. 56.

¹²⁴⁶ Duben-Behar, *a.g.e.*, s. 56.

¹²⁴⁷ Kaymaz, K. (2009). *Gölgedeki Kalem Emine Semiye*. (Birinci Baskı). İstanbul: Küre Yayınları, s. 8.;

¹²⁴⁸ Toprak, Osmanlı Kadınları Çalıştırma..., s. 36.; Akşit, *a.g.e.*, s. 121.

¹²⁴⁹ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 3.

¹²⁵⁰ Duben-Behar, *a.g.e.*, s. 56.

¹²⁵¹ Toprak, *a.g.e.*, s. 9-10.

“...memleketin nüfus ve ahlâk-ı umumiye meseleleriyle de cidden alakadar olan mezkur kararname...” diye bahsediliyordu¹²⁵². Bu kampanya aslında daha önce İTC. tarafından daha geniş çapta gerçekleştirilen “*milli aile*” kampanyasının devamıydı¹²⁵³. Bunun yanında cemiyet kadınların çalışmasına karşı yayınlanmış fetvaların geri alınması için de uğraş vermişti¹²⁵⁴.

Toplumda dolayısıyla ailede çözümlerin başladığı bu dönemde alınan tedbirler ve gelişmeler yukarıdakilerle sınırlı değildi. Bu dönemde sadece kadınlar değil bazı erkekler de eşlerine sadakatsizlik yapmakta idi¹²⁵⁵. Bunun yanında savaşta kocalarını kaybeden ve imkanları kısıtlı olan Müslüman kadınları ancak yeniden evlenirlerse geçim imkanı bulabiliyorlardı. Çünkü çoğu eğitimsizdi, kendi yaşamlarını kazanamıyorlardı ve İslam hukukuna göre kocalarının yahut bir erkek akrabalarının kendilerine bakması geleneğinden gelmişlerdi. Hanefi mezhebine göre bir kadının kendisini istemediği evlilikten azat etme zemini ise yok denecek kadar azdı. Hatta 16. yüzyılda Hanefi mezhebinin Osmanlı’nın resmi mezhebi haline gelmesinden itibaren Müslüman Osmanlı kadınları kocalarının kendilerini terk etmesi ve kendilerine kötü davranması durumunda hukuktan neredeyse hiçbir yardım görmüyorlardı¹²⁵⁶. Nitekim boşanma ile ilgili bölümde görüldüğü üzere geçimsizlik yahut kocanın herhangi bir şekilde kaybolup geride nafaka bırakmadığı durumlarda hukuki zorlamalara ya da hukuk dışı yollara başvurularak sorun çözülmeye çalışılıyordu¹²⁵⁷. Kayıtlarda kadının mehir ve nafakasından vazgeçerek kocasını boşanmaya ikna ettiği muhâla’a tarzı boşanmaların daha çok yer tutması da bundan dolayındı.

Osmanlı’nın maruz kaldığı çeşitli sosyal hareketler, dönüşümler ve savaşlar bardağı taşırdı ve Osmanlı hukukçularının ve devlet adamlarının kadınların karşı karşıya kaldığı büyük zorluğu fark etmelerini sağladı. Hem hukukçular hem de devlet adamları kendi yollarıyla ve kendi faaliyet alanlarında bu sorunu çözmek için İslam hukukunda mevcut yöntemleri kullanmaya kararlıydı¹²⁵⁸. Bu manada 1916’da çıkartılan iki irade-i seniyye ile kocaları evlerini geçinderecek mal bırakmadan kaybolan kadınlar ile kocaları akıl hastalığı, cüzzam,

¹²⁵² Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi’nin Mühim Bir Kararı. (20 Kanunuevvel 1333). *Türk Yurdu*, 13(150), s. 142.

¹²⁵³ Altınbaş, *a.g.m.* s. 3.

¹²⁵⁴ Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 84.; Ulu, *a.g.m.*, s. 100.

¹²⁵⁵ Ulu, *a.g.m.*, s. 100.

¹²⁵⁶ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 3.

¹²⁵⁷ Aydın, *Osmanlı Hukukunda Kazâi Boşanma...*, s. 10.

¹²⁵⁸ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 3.

baras veya bunların derecesinde bulunan hastalıklara yakalanan kadınlara boşanma hakkı tanındı¹²⁵⁹. Böylece Müslüman Osmanlı kadınlarının müşkül hali bir ölçüde hafifletildi. Bu iki irade-i seniyye ise Hukuk Aile Kararnamesi'nin hazırlanması için bir zemin teşkil etti¹²⁶⁰.

3.7. Kadın ve Erkeğin Değişen Zihniyet Dünyalarının Aileye Yansıması

3.7.1. Yeni Eğlence Biçimleri

Z. Toprak'a göre, genel bir ilke olarak, Fransız Devrimi gibi köklü toplumsal dönüşüm dönemlerinde aile özel alan ya da mahrem olmaktan çıkar. Artık kamusal alanın bir parçası olarak görülür ve devlet olağan siyasi ve sosyal faaliyet alanlarıyla birlikte aile uygulamalarını ve yapılarını yeniden şekillendirmek üzere aileye müdahale edebilir. Osmanlı Devleti'nde 1908 yılında gerçekleştirilen ve II. Meşrutiyet dönemini başlatan Jön Türk devrimi o dönemlerden biriydi. 1908 devriminden sonra iktidardaki İTC. devlet kontrolünü genişletmeye ve daha önce mahrem bir dünya olan Osmanlı ailesine müdahale etmeye girişti. Hayatın pek çok alanı üzerinde etki sahibi oldu ve yürüttüğü aile politikası ve milli aile kampanyası geç Osmanlı gençlerinin dünya görüşleri ve evlilik hakkındaki fikirleri üzerinde önemli bir etki yaptı¹²⁶¹.

Diğer taraftan 19. yüzyıldan itibaren oluşan yeni toplumsal yapı bilhassa İstanbul, İzmir, Selanik gibi kentleşen ve kentlileşen yaşam biçimi aile yapılarını da zorlamaya başladı. Batı'nın burjuva yaşam biçimi ve tüketim örüntüleri Osmanlı toplumunu kuşatmış, bir yandan sanayileşmenin getirdiği maddi kültür diğer taraftan Osmanlı'yı yörüngesine çeken "özgürlük" ve "eşitlik" ilkeleri kadın ve aileyi Osmanlı Devleti'nin ana sorunsalına dönüştürmüştü¹²⁶². Bu değişim "*Türk Kadını*"nda şöyle anlatılıyordu:

... fakat kadınların yükselmesini isteyenler muhtelif vâsıtalar gösteriyorlar ve bugüne kadar tatbîk edildiğini iddiâ ettikleri yenilik âmilllerinden pek fazla bir netîce elde edilmediğini görerek nevmîd oluyorlar. Bâhusûs ki doğrudan doğruya kadınların fikrî ve

¹²⁵⁹ Zevcin Gaybûbetinde Nafakanın Taazurr-ı Tahsili Halinde Zevcenin Fesh-i Nikâhı Talebinde Salâhiyeti Hakkında İrâde-i Seniyye. (29 Rebiülahir 1334/20 Şubat 1331). No: 305. *Düstur*, 2. Tertip, C. 8, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928, s. 478-482.; Takvim-i Vekâyî ile neşr ve ilanı: 13 Muharrem 1336/30 Teşrinievvel 1331, Numro: 3045.; Zevcin cünûn, cüzzâm, baras ve emsali aletlerde ma'luliyeti halinde zevcenin feshi nikâhı taleb salâhiyeti hakkında irâde-i seniyye. (18 Cemaziyelevvel 1334/23 Mart 1916). No: 390. *Düstur*, 2. Tertip, C. 8, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928, s. 853-854.; Takvim-i Vekâyî ile neşr ve ilan tarihi: 14 Muharrem 1336/31 Teşrinievvel 1333, No: 3046.

¹²⁶⁰ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 3.; Aydın, *a.g.m.*, s. 10-11.

¹²⁶¹ Toprak, Z. (1992). II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile Ve Feminizm. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi- 1*, Ankara: T. C. Başbakanlık Aile ve Araştırma Kurumu Yayınları, s. 228-229.; Altınbaş, *a.g.m.*, s. 3-4.

¹²⁶² Toprak, *a.g.e.*, s. 3.; Altınbaş, *a.g.m.*, s. 3-4.; Toprak, II. Meşrutiyet Döneminde..., s. 229.

rûhî seviyesiyle alâkadar olan izdivâc, aile müesseseleri mâzîye nisbetle çok gevşemiş, ecnebi ve millî birçok tesîrler altında bu kudsi râbitalar yavaş yavaş çözülmeye başlamıştır. Bu hâl milletin selâmetini ailenin kuvvetlenmesinde görenleri müteessir ediyor. Bu inhilâl alâmetlerinde yalnız kadınları kabahatli görecek ve gösterecek kadar tarafgir değiliz. Bizimle beraber birçok kadınların da bazı erkekleri sürükleyen muzır cereyanlardan, kulüb, kumar, işret, sefâhat ibtilâlarından şikâyet ettiklerini biliyoruz. Onlara da hak veriyoruz. Fakat bütün bu fenalıkları men' edecek hem erkekleri, hem kadınları sâlim bir hayâta hazırlayacak âmilin yine terbiye olduğuna kâni'iz. En kuvvetli terbiye âmili de analar ve zevcelerdir¹²⁶³.

Ayrıca değişen değerler ve bir anda dış dünyaya açılan toplumun karşı karşıya kaldığı şok edici unsurlar¹²⁶⁴, modern asri kadın olma yolunda yeni yaşam biçimlerinin ortaya çıkması geleneksel toplumun değer yargılarıyla çatışmasına neden olmuştu. Kadını bir meta olarak gören yaklaşımlar da bu çerçevede toplum gündeminde yer almış, yeni zevkler, yeni eğlence biçimleri, yeni yaşam tarzları ve kadınların kendilerine ait olarak oluşturdukları ortamlar hep tartışma konusu olmuştu¹²⁶⁵.

Özellikle savaş koşullarının neden olduğu toplumsal çöküntü, devleti bilfiil aile ve kadın sorunlarıyla uğraşmaya sevk etmişti¹²⁶⁶. Savaş, kadını özgürleştirmiş, onu görünür kılmıştı. Aile-kadın ikileminde savaş koşulları kadından yana bir ortam hazırlamış, kadınların özgürlük alanı genişledikçe var olan geleneksel düzen sarsılmış, kadının serbest tavrı, giyimi, kuşamı, tutkusu, hüsrânı, aile içi ve dışı ilişkiler eleştirilmeye başlanmıştı¹²⁶⁷. Toplumun birçok kesiminde algılanan ahlaki gevşeme ve cinsiyet rollerinde görülmeye başlayan radikal değişimler toplumda derin yankılar uyandırmıştı. II. Meşrutiyet öncesi romanlara yansımış olan Osmanlı aile yapısındaki çözülmeler her ne kadar kriz boyutunda görülmüyor olsa da bilhassa savaş yılları sonrasında “*aile buhranı*” ifadesi kullanılmaya başlanmıştı. Kuşaklar arası çatışma ve Batı yaşam tarzı içindeki genç kuşakların, özellikle kadınların, geleneksel değerlerden uzaklaştığı, yaşlıların ise bu durum karşısında çaresiz kaldığı tasvir ediliyordu¹²⁶⁸.

Hasan Hikmet, inkılabın son on beş seneden beri toplumda tüyler ürpertecek derecede felaketler yarattığını belirterek bunun maddi neticelerini şöyle çıkarmıştır:

¹²⁶³ Necmeddin Sadık. (1 Ağustos 1334). Kızların Terbiyesi. *Türk Kadını*, 1(6), s. 82-83.

¹²⁶⁴ Gündüz, *a.g.e.*, s. 162.

¹²⁶⁵ Özer, *a.g.e.*, s. 50.

¹²⁶⁶ Toprak, II. Meşrutiyet Döneminde..., s. 229.

¹²⁶⁷ Toprak, *a.g.e.*, s. 356-357.

¹²⁶⁸ Özer, *a.g.e.*, s. 222.

1) Şer'i mahkeme kayıtları, mahalle imamlarının defterleri ve nüfus kayıtlarına bakılarak yapılan araştırma neticesinde on seneden beri yapılan evliliklerin son senelerde yaklaşık %40'ı evliliğin üçüncü ayından bir iki seneye kadar çeşitli zamanlarda boşanmayla sonuçlanmıştır. Halbuki daha önceleri bu oran %15'i geçmemiştir.

2) Fuhuş yapan kadınların miktarı her sene %15 artmıştır.

3) Dispanserlerde tedavi edilen frengi ve bel soğukluğu hastalığının miktarı %30 artmıştır.

4) Müskirât harcamaları son senelerde %50 yükselmiştir. Moda yüzünden milli servet, harbi umumiden önceki zamana nisbetle %40'tan fazla Avrupa'ya akmıştır¹²⁶⁹.

Yapılan reformlar ve insanların birbirleriyle etkileşimleri İstanbul gibi başlıca büyük şehirlerde kadınların profillerini de değiştirmişti. Nezihe Rikkat “*Erkekleşme*” ünvanlı makalesinde yeni Osmanlı kadınlarından bazılarının gece yarısında tek başına sokaklarda yürüdüklerini, polisle kavga ettiklerini, yolda yürürken koşarak tramvaylara atladıklarını, sokakta miting yapıp dükkanları yağmaladıklarını¹²⁷⁰ ve yalnızca muhafazakar erkekleri değil kendi kadın arkadaşlarını bile şoka uğratacak kadar yüksek sesle konuştuklarını haber veriyordu. Bu gerçekten de Osmanlı kadınları (ve erkekleri) için bir geçiş dönemi¹²⁷¹.

Ahmed Şirani “*Kadınlığın Hayat-ı İctimaiyesine İndirilen Darbeler*” isimli makalesinde hoşgörü ve verilen müsaadeden cesaretlenen kadınların edeb ve hayayı tamamen kaldırıp attıklarını, kadınların gösterdikleri çılgınlık ve maskaralıkların Kıpti tائفesi kadınların da bile görülmediğini, yaratılış hamuru zaten hafiflik mayasıyla karışmış kadınların nefsanî tahriklere, şeytani sapmalara, sefihlerin teşviklerine kapılarak şımardıkça şımardıklarını, azdıkça azdıklarını belirterek şunları söylüyordu:

Dünya, kadınlar dünyası; hürriyet, kadın hürriyeti oluverdi! Jön Türklerin ilan ettikleri hürriyet devri için ‘kadınların hürriyet devri’ demekten başka bir ad yakışmaz! Bir hürriyet ki terbiyeyi, nezaket, iffeti, hürmeti kadınlardan tamamen kaldırdı. Vapurlarda, sokaklarda, tramvaylarda bacak bacak üstüne atıp oturmak, şarkı söylemek, sigara dumanlatmak, dumanları erkeklerin yüzlerine üflemek, tramvaylara binip inerken kendi taraflarını bırakıp erkeklerin oturduğu tarafa hücum ederek onları ayak altında bırakmak

¹²⁶⁹ Hasan Hikmet. (1 Teşrinisani 1339/1923). İctimaiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Asri Aile-2. *Sebilürreşad*, 23(573), s. 4-5.

¹²⁷⁰ Nezihe Rikkat, *Erkekleşme*, s. 194-195.

¹²⁷¹ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 5.

*gibi haller yalnız kadın terbiyesi adına değil, insana ve genel terbiye adına da hoş görülecek durumlardan değildir*¹²⁷².

Ayrıca o bu durumdan İTC.'yi sorumlu tutarak kızın babasına, karının kocasına karşı isyan bayrağını çektiğini, aile bireyleri arasına uyumsuzluk girdiğini, erkeğin karısına, kadının kocasına karşı sevgi ve güven duymaz hale gelip, aile mutluluğunun felakete dönüştüğünü söylüyordu¹²⁷³.

Meşihat tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda ise harb esnasında Müslüman kadınlarının hallerinden yakınılarak bu kadınların ve onların bu hallerine izin veren velilerinin cezalandırılması isteniyordu¹²⁷⁴.

Modernleşme sürecinde açılan modern, laik Osmanlı okullarında eğitilen yeni Osmanlı elitleri ve entelektüelleri nesli önceki jenerasyonlardan giderek farklılaşan yaşam tarzları geliştirmişti. Bir moda bilinci içinde parti yapma, dans etme, konser ve tiyatroya gitme gibi yeni eğlence alışkanlıkları onların evliliğe olan yaklaşımlarını da aşamalı olarak değiştirmişti¹²⁷⁵. “*Sırat-ı Müstakîm*”de “*Aile Yıkılıyor Efendiler*” ünvanlı makalede dansta karşıdaki erkek veya kadına candan sarılmanın nedeninin sanattan ve medeniyetten ziyade vücudun belden aşağısına ait hususta aramak gerektiği, o günkü seviyelerinin birçok süzgeçlerden geçmiş olan Avrupa halkına muzır olmayan şeyleri kendilerine muzır yapabileceği, mevzu olan şeyin aile olup, dansın aileyi yıkabileceği belirtiliyordu¹²⁷⁶. Bu yeni eğlence anlayışına eleştiri sadece “*Sırat-i Müstakim*”den gelmemişti. “*Türk Kadın Yolu*”nda Yaşar Nabi memlekette Batı kanunları resmen kabul edildiği halde, hala eski adet ve geleneklerin büyük bir kitle tarafından yaşatıldığını söyleyip şöyle devam ediyordu:

...yalnız ahlakımız için tehlike teşkil eden bir şey vardır ki, o da medeniyeti yanlış anlayan bir sınıf halkın memleketimizde gittikçe çoğalmasındır. Medeniyetin yalnız şekilde değil bilhassa fikirde olduğunu unutan bu şahıslar medeniyeti iyi giyinmek, içki içmek ve dans

¹²⁷² Bulut, *a.g.e.*, s. 99.

¹²⁷³ Ahmed Şirani'ye göre kadın özgürlüğü ve kadın eşitliği meselesi için çaba harcıyıp özen gösteren cemiyet fertleri ve hükümet erkanının elde etmek istedikleri ve ettikleri sonuçlar sayısız ve çeşitliydi. Bunlardan biri de nefsanî zevk ve heveslerin icrasına elverişli sosyal ortam yaratmaktı. Kadın hakları adına çok kadınla evliliği vahşet olarak nitelendiren ve 4 kadınla evlilikle Cemiyet-i Akvam'a girilemeyeceğini ileri süren beyler, paşalar, aşk ve sevdâ şartlarını içeren ne kadar kadın varsa hepsiyle ülfet ve münasebet kurmak ve mümkünse hepsini metres olarak kullanmak için kadınlardan tesettürü kaldırmayı ve onlara sınırsız özgürlük bahşetmeyi en mutlu bir çalışma sonucu sayıyorlardı. Makam ve çıkar sağlama amacıyla sunulması alışkanlık haline gelmiş olan hediyeler sırasına getirilen kadınların tesettürleri ihlal ve hürriyetleri ikmal edilmedikçe hediye verenlerle alanların karşılıklı çıkarları bozulurdu. Diğer bir neden ise kadınları da İTC.'ye çekmek ve onların erkekleri üzerindeki sokulgan etkilerinden istifade ederek kocalarını da ittihatçı yapmaktı. Bunun için İTC. kadınların hoşlarına gidecek ne varsa hepsini yapmıştı. Bkz. Bulut, *a.g.e.*, s. 99-100.

¹²⁷⁴ Eşref Edib. (10 Şevval 1333). Tesettür Mesele-i Mühimmesi Hakkında. *Sebilürreşad*, 14(346), s. 64.

¹²⁷⁵ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 4.

¹²⁷⁶ Aile Yıkılıyor Efendiler!. (4 Eylül 1340/4 Eylül 1924). *Sırat-ı Müstakim*, 24(615), s. 264-268.

*etmek manasında kullanıyorlar... Hiçbir medeniyet kusursuz olamaz fakat bunlar Garb Medeniyeti'nin yalnız kusurlu taraflarına tesâhub ediyorlar...*¹²⁷⁷.

Yine “*Türk Kadın Yolu*”ndaki başka bir makalede “*Meşrutiyet'teki kadın hayatıyla Cumhuriyet'teki kadın hayatı arasında ne gibi farklar görüyorsunuz?*” sorusuna bir kadın sıfatıyla çok derin farklar gördüğünü, bir kere mirasın erkekle aynı olmamasını hiç anlayamadığını, mahkemede iki kadın şahidin bir erkek şahide eş sayılmasının hakaret olduğunu, aile hayatının bir kümes hayatından daha iyi olmadığını çünkü dört kadının bir erkeğe mâl olabildiği cevabını veren bir kadın, “*dans salonlarına giden kızlar hakkındaki fikriniz?*” sorusunu şöyle yanıtlıyordu:

*“Eğlence bir ihtiyaçtır, fakat bugün hayatımız eğlence demek değildir. Umumi dans yerlerine aile kızlarının sellemehüsselam gitmesi çok mânasız bir şeydir. Hürriyetten bahsederken ahlâki inzibatı nasıl ihmal edelim. Maalesef bizdeki dans salonları, değil yalnız başına, aile efradı ile bile gidilmesi mümkün olmayan yerlerdir.”*¹²⁷⁸.

Dansın yanı sıra eğlenmeye yönelik diğer faaliyetlerde eleştiriliyordu. Nezihe Rikkat sinemada kadınların mahirane bir şekilde kocalarını aldattıklarını, fuhuş gibi ahlaksız filmlerin gösterilmesinin hoş olmadığını, ayrıca kızların yürüyüşlerinde, gülüşlerinde sinemaların tesiri olduğunu söyleyerek, bu gibi meselelerde hükümetin müdahalesine taraftar olmadığı için sinemalar kapatılsın demez ama, herkesin gidebileceği düzeyde bir sinema açılmasını önerir¹²⁷⁹. Edhem Nejad ise eskiden komşuya giderek eğlenen kadınlara artık bunun yeterli gelmeyip, son zamanlarda kadınların süslenip sokaklarda gezdiklerini, parklarda, Kadıköy çayırırlarında vs. yerlerde oturup erkeklerin laf atmalarına maruz kalmalarına rağmen kendilerini gezmekten alamadıklarını, bazı kadınların erkeklere iğne batırmak gibi yeni eğlenceler ortaya çıkardığını, daha yüksek tabakadakilerin ise sabaha kadar içki masalarında kumar oynadıklarını söyleyerek mevcut eğlence tarzının vahim, ahlak bozucu olması nedeniyle acil tedbir alınarak kadınlar için eğlence şekil ve saatlerinin belirlenmesini ister¹²⁸⁰.

¹²⁷⁷ Yaşar Nabi. (15 Kanunuevvel 1926). Bugünkü İctimaî ve Ahlâki Vaziyetimiz. *Türk Kadın Yolu*, 2(24), s. 3-4.

¹²⁷⁸ Enver Behnan. (15 Teşrinisani 1926). Cumhuriyet Kadını Ne Düşünüyor?. *Türk Kadın Yolu*, 2(23), s. 1-2.

¹²⁷⁹ Nezihe Rikkat. (26 Kanunuevvel 1334/26 Aralık 1918). Sinemalara Dâir Bir Temennî. *Türk Kadını*, 1(15), s. 225-226.

¹²⁸⁰ Edhem Nejad. (12 Eylül 1334/12 Eylül 1918). Kadın ve Erkek Eğlencede de Birlikte. *Türk Kadını*, 1(9), s. 132-133.

Osmanlı entelektüellerinden Tüccarzâde İbrahim Hilmi ise modernleşmenin ve kadınların aile hayatında mevki tutmasının açık saçık gezmekle, kafelerde, konserlerde şantanlarda bacak kaldırıp oynamakla, Kağıthane’de arabalar ve kayıklar içinde erkeklere aşinalık göstermekle, birilerine metres olmakla değil, terbiye, ilim ve çalışmakla olacağını, bu sayılanların Avrupa medeniyetinin hastalıkları olup, bunun Osmanlı toplumuna nüfuz etmesinin asla istenilmeyen bir şey olduğunu söylemiştir. Ayrıca Halep’i ziyareti sırasında rastladığı yirmi yaşlarındaki Amerikalı bir kızı örnek göstererek ikisinin de genç olmalarına, “iki ateş bir arada” bulunmasına, beraber gezip sohbet etmelerine, yan yana oturmalarına rağmen aralarında aşka dair tek bir kelime geçmediğini, bunun kendisinden ziyade genç kızın çok iyi bir aile terbiyesi ve eğitim almasından, ciddiyetinden ileri geldiğini, halbuki her türlü takayyüd (bağlanma) ve tesettüre rağmen vapurda ahlaken pek de hoş görünmeyen şeylere şahit olduğunu kaydederek her Osmanlı kadınının bu Amerikalı kız gibi erkekle sohbet edecek cesareti olmasını fakat bunu yaparken iffetini koruyabilmesini arzuluyordu¹²⁸¹.

Tüccarzâde İbrahim Hilmi’nin söylediği gibi gerçekten de Osmanlı kadınları Batı’nın daha ziyade giyimini, eğlence, yaşam tarzlarını mı örnek almıştı bilmiyoruz ama “*Genç Kadın*”da tesettürle ilgili aşağıdaki sözler Batı’nın hastalıklı taraflarının da Osmalı’ya sirayet ettiği düşüncesini destekler niteliktedir:

...bugün için çarşafı atmak, nihâyeti olmayan bir uçuruma doğru gözü bağlı koşturur... Evet, ilmen, fikren tekmil etmiş bir kadınlık için tesettür manasız olabilir... Fakat bizim daha o mes’ud tekmile yaklaşmadığımızı son senelerdeki elim –belki de bazılarınca parlak ve müterakki!!- vaziyet-i ahlâkiyyemiz isbât etmiyor mu? Tesettür demek şüphesiz sabahdan akşama kadar kafesler arkasında pinekleme değildir. İslam kadını, başındaki tesettür ile, ilim ve fenin her sahasında, bir erkek kadar metin, yürüyebilir¹²⁸².

Yeni eğlence hayatına yönelik eleştirinin bir nedeni de çocuklardı. Kadınları “*ev kadını*”, “*meslek kadını*” ve “*dünya kadını*” olmak üzere üçe ayıran Sabiha Zekeriya Sertel, Türkiye’de bu üç tür kadını ayırıştırmanın son derece güç olduğunu, bilhassa üçüncü tür kadının giderek birçok “*monden*” ailelerde taklit edilmesinin toplum için günden güne derinleşen bir yara olduğunu söylüyordu. S. Z. Sertel’e göre kendi yaşam tarzı nedeniyle sakat doğan bir çocuktan annenin vicdanen Allahına ve toplumuna karşı sorumlu olması,

¹²⁸¹ Tüccarzâde İbrahim Hilmi. (1992). Aile Hayatımızda Avrupalılaştırmanın Tesiri. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-3*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, s. 1073-1079.; Altınbaş, *a.g.m.*, s. 5.

¹²⁸² Halide Nusret. (10 Nisan 1335/10 Nisan 1919). Tesettür Meselesi. *Genç Kadın*, 1(8), s. 117.

anne olacak bir kadının bütün zevk ve eğlencelere veda etmesi gerekiyordu. Hâlbuki bazı kadınlar eğlencesini çocuğuna tercih etmiş, çocuk cahil sütannelerin, dadıların yetersiz bakımında, kötü beslenme koşullarında büyütülmüş, topluma maddi, manevi, dimağı, ruhu bozuk insan kuklası yetiştirilmişti¹²⁸³.

İnkılabın son on beş seneden beri manevi iflas yarattığını ileri süren Hasan Hikmet ise “o kadar yükselmiş olduğu iddia edilen asrî kadınlığın o sâf mümeyyizesini tahlil edelim, göreceğimiz acaba fazilet midir, tereddi midir? diye sorarak şunları söylüyordu:

...asrî kadınlık, bugün zevcine nim merbuttur. Aile muhiti ezvâkını tatmine kâfi gelemiyor. Barlarda yabancı erkeklerle dans etmek, umumi mahallerde serâir-i vücudiyesini teşhir etmek istiyor. Beşikte yatan altı aylık yavrusunun muhafaza-i sıhhatı endişesinden sürdüğü pudranın cinsi, diktirdiği mantonun tarz-ı telebbüsü daha çok mühimdir. Evinin meşâgil-i yevmiyesi kendisini alakadar etmez. Gözü dışarıdadır. Buna mukâbil sefâhet, serbesti, alayıştan başka ne gibi bir mezayaya mâliktir? İlmen irfanen, milletin yüzünü ağartacak ne gibi bir kâbiliyet, bir eser göstermiştir? Bütün yükseklik, beş on parça notaya, yarım yamalak bir ecnebi lisanına ait ise o başka... Yüksek sınıfta maa't-teessüf en yüksek dereceyi bulan ve hiç de milletin ruhunu, kabiliyetini, zekâsını temsil etmeyen bu tereddiyatın yavaş yavaş mütavassıt sınıflara da sirayet ettiğini görüyoruz... Bu mebhasta en büyük hakikat, kadınlığımızın sükût ve tereddiyatında en mühim en esaslı âmilin yine erkekler olduğudur. Kadını validelik şeref ve faziletinden aile yuvasından süfliyata atan asrilerdir ki; bilâ-idrâk senelerden beri milletin temel taşı, ailenin madde-i asliyesi olan kadını zillate düşürmek, ictimaiyatımızı baştan başa harab etmek elhasıl kadını mevki-i aslisinden ayırmakla milleti maddeten ve manen zaif düşürmek için hiçbir fırsatı kaçırmamışlardır¹²⁸⁴.

Reform döneminde açılan modern, laik Osmanlı okullarında eğitilen yeni neslin¹²⁸⁵ bu yaşam biçimi Batılılaşmanın yanlış anlaşıldığını, özellikle genç kızların evlilik taleplerinin ve aileye bakış açılarının değişmesi, kızların eğitilmesinin desteklenmesiyle beraber, nasıl bir eğitim almaları gerektiğinin gözden kaçırıldığı düşüncesiyle eğitim kurumlarının ve eğitimin mahiyetinin sorgulanmasına ve eleştirilmesine neden olmuştu¹²⁸⁶. Eğitim gören, dış dünyaya açılan, okuma yazma öğrenen kadınları kontrol etmek zorlaşıyordu. Hatta modernleşme yanlıları bile bundan kaygı duymaya başlamıştı¹²⁸⁷. M. Belkıs, bu konuda şunları söylüyordu:

¹²⁸³ Toprak, *a.g.e.*, s. 181-182.

¹²⁸⁴ Hasan Hikmet, *a.g.m.*, s. 4-5.

¹²⁸⁵ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 4.

¹²⁸⁶ Meriç, *a.g.e.*, s. 200.

¹²⁸⁷ Keşoğlu, *a.g.m.*, s. 153.; “Cehâlet devrinin kızlarımıza mekteb kapılarını kapadığı zaman, onlar hiç olmazsa iyi ev kadını, aile kadını olarak kalmışlar; tesâdüfün kendilerine yaptığı yuvaya merbut, hissiyatlarından memnun olmuşlardır. Şimdi mektebler açtık. Fakat kız çocuklarına ne öğreteceğimizi ne okutacağımızı bilmeden açtık. Bize nasıl kadınlar lâzımdır, diye düşünmedik. Ecnebi programlardan alalecele

Biz mekteplerden, inas mekteplerinden ciddi, vakur, çalışkan, hayatın her türlü mesaisine hazırlanmış, aileye hürmetkar ve hatta meftun, saâdetin orada, ancak orada idrak edileceğine kâni, hâluk ve faziletkâr kızlar istiyorduk. (...) maa't-teessüf neşet eden kızlarımızın pek çoklarını o ulvî gayeden, o ulvî vazifelerden pek uzak, tamamen aksi, şûh, sevdakâr, vazifeyi, sa'yi unutmuş, aşkına meclûp, aile fikirlerinden uzaklaşmış, memlekette kendilerine münasib bir genç bulamayacaklarına itikad edercesine mağrur (...) buluyoruz¹²⁸⁸.

“*Türk Kadını*”nda Perihan Saide ise Avrupa’dan dönüşünden beş yıl öncesine göre İstanbul’un toplumsal hayatını pek değişmiş bulduğunu, Meşrutiyet’in ilanından beri kızların geleceğiyle ilgili mühim adımlar atılmak istendiğini, numune mektepleri açılıp, sultaniler tesis edildiğini, mektebler haricindeki genç kızların da hayata az çok alışmaya başladıklarının anlaşıldığını, kitapçı dükkanlarında büyük bir isteklilikle dolaşan mektebli kızların kendisini ne kadar memnun ettiğini, artık genç kızlar arasında da ilmi, ictimai ve fikri bir hayatın oluştuğuna kanaat eder gibi olur iken bu konuda yanıldığını şöyle anlatıyordu:

...birkaç aylık sıkı bir temâs ve tedkik neticesinde, evvelce gördüğüm iyi şeylerin yalnız zevâhirden ibâret olduğunu, memleketin genç kızlığını pek mühim, esâslı ve tahribkâr dertlerin kemirmekte bulunduğunu anladım. Portföyleriyle koşuşan genç kızları takib ile ekserîsinin (randevu)ya gittiğini, kitâbcılarda dolaşanların..., ... gibi isimleri bile yüz kızartmadan telaffuz olunmayacak kitâblar aradığını, kız mekteblerindeki maddî ve manevî dertleri gördüğüm zaman artık ilk kanaatlerimden eser kalmamıştı¹²⁸⁹.

“*Türk Kadını*”ndaki bir başka yazıda da o gün o kadar sevine sevine ilan edilen terakkiye, asriliğe örnek olarak gösterilen kız mekteblerinde en fazla feminist zihniyetlerin, ruhların yetiştirildiği belirtilerek “...bunların en sonra düşündükleri, en az sevdikleri vazife analık; câzibesini en zayıf duydukları şey de hakîki yuva, aile saadetidir”¹²⁹⁰ deniliyordu. Okulla ilgili olarak okullu kızların giyimi kuşamı makyajı da ciddi biçimde eleştirilerek, bu konunun taassup meselesi değil, ciddiyet ve vakar meselesi olduğu ifade ediliyordu¹²⁹¹.

Modernleşme sürecindeki eleştirilerin ana hedefi kadınlar olmakla beraber zaman zaman yazıların ucundan kıyısından erkeklere de dokunuluyordu. F. Mağmum genç kızların sanki hiçbir zaman ne eş ne de anne olmayacak gibi yetiştirilip, kızların artık “zevcelik, validelik

tercüme edilmiş programlara yalancıkdan “terbiye-i etfâl”, “dikiş, tabahât, sâire...” gibi dersler ilâve ettik. Kız mekteblerinde en az okunan, hem muallimlerin, hem talebelerin en az ehemmiyet verdikleri dersler bunlar olduğunu bildiğimiz hâlde, yarının analarına, zevcelerine, tıpkı erkek mekteblerinde olduğu gibi gayet kuru, hazmı güç bir surette hikmetler, kimyalar okutuyoruz”. Bkz. Necmeddin Sadık, Kızların Terbiyesi, s. 82-83.

¹²⁸⁸ Meriç, *a.g.e.*, s. 200-201.

¹²⁸⁹ Perihan Saide. (26 Eylül 1334). Genç Kızlarımızın Dertleri. *Türk Kadını*, 1(10), s. 146.

¹²⁹⁰ Necmeddin Sadık, Kızların Terbiyesi, s. 83.

¹²⁹¹ Şükufe Nihal. (15 Ağustos 1334). Mekteblerde Kıyafet. *Türk Kadını*, 1(7), s. 99.

nedir?” bunları öğrenmeye kendilerini mecbur hissetmediklerini eleştirirken, “...erkekler de, bu memlekette sanki güzel kız kalmamış gibi ruhu ve emelleri ayrı ve mülevves yabancılara Türkleri değişiyorlar....¹²⁹²” diyordu.

Anlaşılabacağı üzere gerek refom hareketleri gerekse insanların birbirleriyle etkileşimleri ile Osmanlı toplum hayatında değişiklikler meydana gelmiş, yeni yaşam tarzları, eğlence alışkanlıkları ortaya çıkmıştı. Bu durumu ise bazı kesimlerce eleştirilere sebep olmuştu. Eleştirilerde “*o eski aileler kalmadı*” dercesine mevcut durumun aileye zarar verdiği ifade ediliyordu. Burada akla gerçekten bir aile buhranı var mıydı? Yoksa toplumdaki dönüşümleri hazmedemeyenler durumu daha ciddi göstermek için milleti canevinden “*aile*” noktasından vurarak velvele mi koparmışlardı? soruları geliyor.

3.7.2. Değişen Evlilik Tercihleri ve Boşanma Arzuları

Modernleşme sürecinde aydınlanmış entelektüellerin, elitlerin ve Osmanlı dergilerindeki kadın yazarların yaşam biçimleri reformlar ve değişen koşullarla beraber aşamalı olarak değişmişti. Bu insanlar serbestçe seçilen bir eşle tek eşli bir birlikteliğe dayalı çekirdek aile yapısında ve aile üyeleri arasında eşitlikçi ilişkilerle kendilerini daha rahat hissetmeye başlamıştı. Anlaşılıyordu ki görücü usulü evlenme uygulaması Osmanlı İstanbulluları, entelektüelleri ve bu yeni aile modelini öneren İttihat ve Terakki liderleri için son derece kabul edilemez hale gelmişti¹²⁹³.

Said Halim Paşa bunu şöyle ifade etmiştir:

“İctimâî geriliğimizin en tehlikeli neticelerinden birini de kadınların iddiaları teşkil ediyor. Günümüzde bâzı kadınlar örtünmeyi bırakmak, daimi olarak erkeklerle bir arada bulunmak, hürriyet ve serbestlik elde ederek Garp kadınları gibi yaşamak istiyorlar. Evlenen kadın kocasının âmirliğini tanımak istemediği gibi, genç kız da ebeveyninin vesayetine tahammül edemiyor. Kadınlar artık hür olmak, istedikleri gibi hareket etmek, yaptıkları şeyler için kimseye hesap vermemek arzusu ile doludur. Kadınların bu gibi iddia ve istekleri bâzı erkekler tarafından da doğru bulunarak desteklenmektedir”¹²⁹⁴.

Görücü usulü ve aşk evlenmesi gibi konular birçok insanın zihnini meşgul ediyor¹²⁹⁵, görücü usulü evlilik uygulaması ve evlenme öncesinde gelin ve erkeğin birbirini görmesini yasaklayan gelenek 19. yüzyıl sonlarında giderek daha fazla eleştiriliyordu. Birinci Dünya

¹²⁹² Meriç, *a.g.e.*, s. 201.

¹²⁹³ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 5-6.

¹²⁹⁴ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 135-136.

¹²⁹⁵ Duben, *a.g.e.*, 152.

Savaşı sırasında İstanbul'da kısa bir süre kalan bir İngiliz seyyah olan Marmaduke Pickthall Müslüman kızların tanışmadıkları erkeklerle evlenmeyi reddettiklerini anlatıyordu. Gerçekten de evlenme öncesi kısa bir süre yüz yüze görüşmek İstanbul'da moda olmuştu¹²⁹⁶. Çoğu genç ebeveynlerinin bilgisi ve izni dışında flört etme ve eş seçme hakkına sahip olmadığı halde 1920'li ve 1930'lu yıllarda özellikle orta ve üst sınıf insanlar arasında böyle bir evlenme yönteminin doğru olduğu düşünülebiliyordu¹²⁹⁷.

“*Genç Kadın*”da evliliklerin azalmasının konu edildiği bir yazıda, gençliğin zihniyetini halihazırdaki toplumsal kanunların hazım ve kabul edemediği, eğer savaş olmasaydı Anadolu'da evliliklerin azalmayacağı zira orada hâlâ annesinin beğendiği, babasının münâsip gördüğü kişilerle birbirlerini görmeden, tanımadan; birbirlerinin hâlet-i rûhiyesini hatta görüntüsünü dikkate almadan birleşmeye razı olacak bir zihniyetin hakim olduğunu belirtilerek “...halbuki İstanbulumuzda, İstanbul seviyesindeki şehirlerimizdeki bulunan gençlik bunu kabul edebilir mi. Edebilir mi? Bî't-tâbi' hayır!..¹²⁹⁸” deniyordu. 1920'lerin sonlarında ise erkek kız ilişkilerinde yaşanan değişim, görüşücülük usulü gazetelerde dile getirilirken şimdiki neslin daha şanslı olduğu vurgulanıyordu:

...Şimdiki delikanlılar hallerine şükretsın, hoşlarına giden kadınlarla görüşüp konuşup öyle birlikte oluyolar. Eskiden böyle miydi, sokakta kadınlar kalın peçeler altında yüzlerini saklardı, evlerde de kafes arkasından ancak hayali seçilebilirdi. Hiç aklımdan çıkmaz, bizim semtte oturan bir hanıma aşık olmuşum, ama yüzünü görerek değil sade endamını beğenerek; o yazdığım mektupların biri bin para. Nihayet bin yalvarıştan sonra bir gün yarım saat kadar kapalı bir arabada buluştuk, bu sefer de yüzünü açmaz; baktım olacak gibi değil konuşurken ansızın peçesini çekiverdim, altından bir çopur surat çıktı midesi bulanmadan bakana aşk olsun o yarım saat neler çektiğimi bir ben bilirim, tam altı ay arayı soğutmak için evinin önünden geçmedim...¹²⁹⁹.

Kadın hakları meselesinde kat edilen nispi mesafenin Birinci Dünya Savaşı'nın geleneksel değerler ve alışkanlıklar üzerinde yarattığı depremden kaynaklandığı konusunda genel bir kanı vardı¹³⁰⁰. Nafi Atuf kadınların haklarını muhafaza için cemiyetler oluşturduklarını, gazeteler çıkardıklarını ancak bu yazıların Osmanlı'daki mevcut bir cereyanı ifade etmekten çok uzak olup, bu yazılarda yabancılık kokusunu almamanın mümkün olmadığını fakat savaşın milletin erkeklere yüklediği görevin mühim bir kısmını da kadınlara yüklemesiyle

¹²⁹⁶ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 5-6.

¹²⁹⁷ Duben, *a.g.e.*, s. 152.

¹²⁹⁸ Ahmed İhsan. (30 Kanunusani 1335). İzdivaç., *Genç Kadın*, 1(3), s. 37-38.

¹²⁹⁹ Özer, *a.g.e.*, s. 218.

¹³⁰⁰ Özden, *a.g.t.*, s. 201.

kadınlardaki mevcut potansiyel gücü ispatladığını, kadınlığın kafes arkasından sıyrıldığını söylüyordu. Böylece kadınlık meselesi temas edilebilir şekle girmiş, tartışılabilir bir sahaya çıkmıştı. Bu meselelerde en önemlisi karı-koca münasebetiydi. Görücü usulü evliliğin yol açtığı boşanma ve mutsuz evlilikler nedeniyle artık kızlar da erkekler gibi eş adaylarını tanımadan yuva kurmak istemiyorlardı¹³⁰¹.

Ancak kadın erkek ilişkilerindeki bu değişim bazı gençlerin ilişkileri hafife almasına neden olmuştu. “Süs”te çıkan bir karikatürde ayrılmak üzere olan iki sevgili konuşuyorlarken “*demek artık ayrılıyor bu son kararındır öyle mi?*” diyen erkek, kadından “*evet, mektuplarımızı da iade edelim*” cevabını alınca “*öyle ya, başkalarına da göndeririz*” karşılığını veriyordu¹³⁰². “*Akbaba*”da telefon cilveleri başlığı altında verilen karikatürde ise aşkıyla beraber uygunsuz halde olan kadın kocasıyla telefonda görüşürken, kocasının “*evde yemiş var mı?*” sorusunu “*yalnız keçiboynuzu eksik!*” diyerek yanıtlıyordu. Burada aynı zamanda telefonun yani teknolojik gelişmelerin ve Batılılaşmanın beraberinde getireceği hayat tarzı da ortaya konulmuştur¹³⁰³. Gazete ve dergilerdeki bu tasvirlerin çoğu dış mekanda görülmeye başlayan kadınların aileyi temelden sarsacak aldatma düşüncesini göstermesi, eski ölümsüz aşklar yerine maddiyatın ve yaşlı fakat zengin koca almanın daha geçerli olduğu gibi bir anlayışın toplum hayatına oturduğuna da işaret etmiştir¹³⁰⁴.

Anlaşılıyordu ki insanların zihniyeti ebeveynlerinininkinden ve büyük ebeveynlerinininkinden farklıydı. Çünkü evlilik ortaklarının ne gibi özelliklere sahip olması gerektiğini biliyorlardı. Mesela “*Türk Kadını*” okuyucularından gelecekteki kocaları ve eşleri hakkındaki sorulara yanıt vermeleri istendiğinde ilk kadın dindar bir koca, ikinci kadın kendisine çalışma izni verecek kibar, açık zihinli bir koca, üçüncü kadın gençliğinde hayatın tüm zevklerini tatmış ve hatta günah işlemiş olan, böylece artık kendisi üzerinde odaklanabilecek bir koca, dördüncü kadın iyi eğitilmiş, yabancı dil bilen ve küstah olmayan bir koca, beşinci kadın bir malikanede birlikte yaşayabileceği sarışın, mavi gözlü, zeki, nazik ve zengin bir koca, altıncı kadın ülkenin en zeki insanlarından birini istiyordu. Avrupa’da eğitim görmüş olması ve artık vaktinin çoğunu laboratuvarında geçirecek olması daha iyi olurdu¹³⁰⁵. Yeni Osmanlı kadınlarının eş tercihleri birbirinden farklı olsa da bir dünya savaşı yıllarında zengin ticaret erbabının ortaya çıkışı serbest meslek sahibi kişilerin itibarını artırmış, kızların tercih ettiği

¹³⁰¹ Nafi Atuf. (27 Temmuz 1917). Aile Münasebetlerimiz. *Türk Yurdu*, 7(8), s. 252-254.

¹³⁰² *Süs*, (23 Eylül 1339), 1(15), s. 12.; Özer, *a.g.e.*, s. 218. **Ek-20**.

¹³⁰³ Telefon Cilveleri!..., (21 Nisan 1340/1924). *Akbaba*, 2(144), s. 4.; Özer, *a.g.e.*, s. 222-223.; **Ek-21**.

¹³⁰⁴ Mazhar Nazım. (14 Cemaziyelahir 1341). Bir Mukayese. *Akbaba*, 1(17), s. 3.; Özer, *a.g.e.*, s. 222-223.

¹³⁰⁵ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 6

koca adayları haline gelmişti Osmanlı’da çocuklar katip olur diye yetiştirildikleri, kızların katibi için aşkını ilan ettiği “*kâtibime kolalı da gömlek ne güzel yaraşır*” nakaratı artık tarihe karışmıştı¹³⁰⁶. Eskiden fakirlik göze alınıp aşk tercih edilirken zamanla genç kızlar tarafından yaşı geçkin fakat zengin koca tercih ediliyor olması dönemin mecmualarına ve karikatürlerine konu olmuştur. Mesela dönemin yayınlarından “*Akbaba*”da bir mukayese başlıklı karikatürün “*Asr-ı Sabık*” diye verilen birinci karesinde zengin ve yakışıklı talibine karşı genç erkeği tercih eden kız “*servet merdud, aşk mergub*” yorumuyla sunulurken, “*asr-ı hazır*” olarak verilen ikinci karede “*servet mergub, aşk merdud*” denilmiştir¹³⁰⁷.

Yukarıdaki anket erkek okuyucular tarafından da doldurulmuştur. Bir tanesi eşinin ilk aşkı olmayı istiyordu ve ayrıca eşinin evde kalmasını tercih ediyor ve evden çıkmak zorunda kalması durumunda ise annesinin kendisine eşlik etmesi gerektiğini düşünüyordu. Fakat aynı zamanda o günlerde genç bir kadının evde kalmasının imkansız olduğunu kabul ediyordu. Ayrıca karısının çok güzel olması gerekmediğini ama iyi eğitilmiş, zeki ve zarif olması ve ev işlerini ve ev ekonomisini nasıl yürüteceğini bilmesi gerektiğini söylüyordu. Bir diğer katılımcı karısının son derece güzel olmasını, sokaktaki veya sosyal ortamdaki herkesin eşine hayranlıkla bakmasını arzuluyordu. Kıskanç olmadığını ve eşinin de kıskanç olmaması gerektiğini anlatıyordu: Eşinin kendisinin tüm arkadaşlarıyla görüşmesini istiyordu ve kendisi de eşinin arkadaşlarıyla görüşebilmeliydi ve eşi yemeklerden sonra sigara ve kahve içmeye alırsa daha iyi olurdu¹³⁰⁸.

İkinci beyefendinin cevabı günün gençliğinin değer yargılarının değişmeye başladığını, daha önceki kuşaklardaki kıstasların genç kuşaklar için yabancılaştığını göstermektedir. 1923’te “*Süs*” dergisinde yayınlanan bir karikatürde görücü giden iki kadın, kahve getiren kız hakkında “*ne boyası var ne pudrası, kol gibi saçları arkasında... Kanı sıcak*” diye överken, oğlan anası “*nafile kardeş bizim hınzır şimdiki şırfıntılardan istiyor*” diye dert yanmaktadır¹³⁰⁹.

Anlaşılabacağı üzere evlilik realiteleri değişen, evliliğin serbest bir seçim haline getirilmesiyle bir çiftin sevgiye dayalı olarak evlenebileceği ve mutlu olabileceği düşünüldüğü için artık gençlerin ortak zevklere, sosyal geçmişe ve hatta fikirlere sahip olması önemli kabul edilerek

¹³⁰⁶ Özer, *a.g.e.*, s. 229.

¹³⁰⁷ Mazhar Nazım, Bir Mukayese, s. 3.; Özer, *a.g.e.*, s. 222.; **Ek-22**.

¹³⁰⁸ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 6.

¹³⁰⁹ Özer, *a.g.m.*, s. 218.

bir çiftin evlilik öncesinde birbiriyle şahsen tanışması esas alınmaya başlanmıştı¹³¹⁰. Sanayi inkılabı sonrasında ekonomik bağımsızlığına kavuşan Avrupalı kadınlar da evliliği artık eskiye nispetle daha az ölçüde geçim yolu bulma güdüsüyle yapmıştı. Çalışan ve geçimini sağlayan kadınlar yavaş yavaş geçinmek için değil de, sevgi ve mutluluk bulmak amacıyla evlenmek istemişti¹³¹¹.

Bu dönemde gençlerin evlilik yöntemlerinin ve eş kriterlerinin yanı sıra evlilik hakkındaki düşüncelerinin de değiştiği hatta evliliklerin azalıp boşanmaların arttığı ileri sürülmektedir. M. Sırrı “Âti”deki bir makalesinde harp döneminde savaşa giden erkeklerin iş hayatında oluşturduğu boşluklarda görev alan kadınların fazla rağbet görmesinin onları şımarık bir çocuk haline getirdiğini, görüştüğü pek çok kadının aileye karşı ilgisiz olduğunu, nefret duyduğunu söyleyip böyle düşünen kadınları “aile düşmanı” olarak nitelendiriyordu:

...Bugün bilhassa hayat-ı sa'ye atılan kadınlarımız ekseriyetle hod-pesenddir. Aile düşmanı kadınlardır. Maişetlerini şöyle böyle temin eden kadınlar yalnız nefislerini düşünüyorlar. Mademki kazancımızı, hayatımızı alnımızın teriyle kazanıyoruz. Niçin başımıza bir gâile açalım? Erkekler bizim mevcudiyet-i maddiye ve maneviyemizi emmen tufeyli mahlûklardır. Ne sebepten bu hod-pesend erkeklere lübb-i hayatımızı emdirelim! Şimdiye kadar kadınların çektiği yetmedi mi? Biraz da kıymetimizi bilsinler. Kendimizi hiç olmazsa pahalya satalım¹³¹².

Özellikle aile fikrinin büyük bir rehberi olmaları gereken kadın öğretmenlerin dahi aile hayatına atılmayıp “...madem ki bir kazanıyoruz. Ne sebebe mebni evlenelim? Evlenirsek bile her halde bizi her türlü huzur ve saadete gark edecek birisiyle evleniriz. Evlendikten sonra da çalışmamalıyız...” demelerinden yakınan M. Sırrı “...bilmiyorlar ki iki elin şakırdısı başkadır...”¹³¹³ diyordu. “İzdivaç”daki bir makalede ise Floryan’ın “faziletli fakat evli olmayan bir insan yarı faziletli sayılır”, Garniye’nin “izdivac hayatı meydana koyan ve parlatan bir akittir”, Frankli’nin “bekar, makasın diğer parçasından ayrı hiçbir şeye yaramayan tek bir ağzı gibidir” evliliğin önemine yönelik sözlerine yer veriliyor ve evliliğin amacının sadece çoğalmak değil, mükemmel, kuvvetli bir nesil yetiştirmek olduğu söyleniyordu¹³¹⁴.

¹³¹⁰ Altınbaş, **a.g.m.**, s. 6.

¹³¹¹ Ozankaya, **a.g.e.**, s. 285.; Buradaki bilgi 1309 numaralı dipnotun bilgisiyle çelişir gibi durmaktadır. Takdir edilmeki söylenenler tüm toplumu kapsayamaz. Çünkü modernleşme toplumun her kesimini aynı şekilde etkilememiştir.

¹³¹² M. Sırrı, (4 Mart 1918). Kadınlarımızda Aile Fikri. **Âti**, Cilt No Yok (63), s. (sayfa numarası okunmuyor).

¹³¹³ M. Sırrı, **a.g.m.**, s. (sayfa numarası okunmuyor).

¹³¹⁴ İzdivâcın İlmi Tefrikası: İzdivâc. (1918). **İzdivâc**, (Çev. E. M.), 1 (3), s. 36-37.

Çalışan kadınların evlilikten uzaklaşması konusuna “*Mahfel*”de de yer verilerek, harbin iktisadi neticelerinin genç kızların kendi yağlarıyla kavrulmasına sebep olup, bu halden de mağrur olmaya başladıklarını fakat bu laboratuvar ve kütüphane kahramanlarının tehlikeye doğru yürüdüklerinin farkında olmayıp, bunların manen ve maddeten yüksek olan erkeğin yerini nasıl tutabilecekleri, ellerinde ne kadar şehadetname olursa olsun daima bir aile kurmaya mecbur olup, çok uzaklarda aradıkları şan ve şerefın çocuklarının terbiyesinde ve evlerinin işlerini görmelerinde olduğu söyleniyordu¹³¹⁵.

Ancak bazı kesimlerdeki evliliğe karşı isteksizlik sadece kadınlara mahsus değildi. Afife Fikret okuyucularının en fazla meşgul oldukları meselenin evliliklerin azalması olduğunu, bu konuda kendisine “...memleketimizde evlenmeler azalıyor. Nüfus tükeniyor. Her kıza bir koca bulmak şöyle dursun, erkeklerin de bir haylisi bekarlığı evliliğe tercih ediyorlar. Hele İstanbulumuzda bu hâl içler acısıdır. Ortada binlerce bekar kadın, binlerce mücerred erkek var. Hiçbir câzibe bunları birleştirmiyor...” dediklerini söyleyerek “alın size taburlarla kadın ve o kadar erkek genci! Bunlar niye birbirleriyle evlenmiyorlar?” diye soruyordu¹³¹⁶.

Bu nedenle dergilerde gençlerin neden evlen(e)mediği üzerinde de duruluyordu. Aile meselesini memleketin hayat meselesi olarak gören M. Sırrı’ya göre kadınlar bazı nedenlerle sadece kendi nefislerini düşünüyorlardı ki bu oldukça acıydı. Evlilik hayatında bulunan hakiki lezzet ve zevk anlaşılamamıştı. Gerek erkek gerekse kadın geçici fakat cazibeli birtakım zevklerin tatmini peşinde dolu dizgin koşmaktaydı. Bunun yanında gençlerin evlenmek istememelerinin bir nedeni de ailenin önemli bir düşmanı olan geçim sıkıntısıydı. Birtakım yanlış düşünceler, maddi fikirler ailenin oluşturulmasına mani olmaktaydı. Halbuki aile hayatına atılmak istemeyen kadınlar ve erkekler tabiatlarının verdiği ihtiyaçlardan dolayı fena bir yola girmekteydiler. Ve böylece nesil soysuzlaşmaya yüz tutmaktaydı. Aile fikrinin aleyhinde gizli cemiyetler teşkil edildiğini bile bildiğini söyleyen M. Sırrı kadının fizyolojik olarak bir anne olmak üzere yaratılması nedeniyle birtakım hayati mecburiyetlerle maişet âlemine atılan kadınların esas vazifesi olan anneliği unutmaması gerektiğini ifade ediyordu¹³¹⁷.

¹³¹⁵ S., (1338/1340 Cemâziyelahtiresine Mahsus Nüşa/1922). Kadının Vazifesi ve Mevkii Nedir. *Mahfel*, 2(20), s. 135-136.

¹³¹⁶ Afife Fikret. (3 Rebiülahir 1336/18 Ocak 1918). Hanım Efendinin Musahabesi. *Âti*, Cilt No Yok (16), s. 1-2.

¹³¹⁷ M. Sırrı, *a.g.m.*, s. (sayfa numarası okunmuyor)

Gazeteci Ahmed Emin (Yalman) da 1920’de yayınlanan “*İzdivaç ve Maişet*” isimli makalesinde evlilikle ekonomi arasında ilişki kurarak şunları söylemiştir:

İzdivaç her şeyden evvel maişet meselesiyle münasebatdardır. Ekmek fiyatının artıp eksilmesiyle izdivaç miktarı arasında pek sıkı bir münasebet bulunduğunu iddia eden istatistikçiler vardır. İktisadi vaziyet tanzim edilmezse, buhran ve tehlikelerin önü alınmazsa izdivacın teşviki için ittihaz edilecek tedbirler halk tarafından ne kadar hüsn-ü kabul görürse görsün ancak mahdud semereler verebilir¹³¹⁸.

Evliliklerin azalmasının birçok sebebi olduğunu söyleyen Afife Fikret ise sadece kadınların iyi bir eş adayı olarak yetiştirilmesi üzerinde durarak bu gerçekleşirse herkesin evlenmek isteyeceğini söylüyordu. A. Fikret’e göre kadınlıkta asıl meslek “zevcelikti”. Fakat mecburiyet ve ihtiyaçlardan dolayı başka meslekler yapıldığı için bu vazife ihmal edilmişti. Nasıl ki hukuk veya tıp eğitimi almayanlar avukat ve doktor sayılmıyorsa “zevcelik” mesleğinin de belli şartları vardı. Kocasına, evine ve çocuğuna bakmasını bilen, bir aileyi mutlu edecek onu bir cehennem hayatına çevirmeyecek kadınlar zevceliğin olmazsa olmazlarıydı. Bir erkek öncelikle rahat etmek ve hissi, bir dereceye kadar fikri, maddi ihtiyacını temin etmek, kendisine bu konuda bir arkadaş bulmak için evlenirdi. Eş adayı olan bir kız da bu özellikler yoksa erkekler elbetteki evlenmek istemezdi. Bu nedenle o, kızların eş olmaya layık bir şekilde yetiştirilmesini, evlendikten sonra kocalarının başına bir bela olmamalarını, hayatı güçleştirmeyip aksine kolaylaştırmalarını tavsiye ediyordu. Eğer böyle olursa herkes evlenmek isteyecekti. Evlenmek isteyen kızlar “zevcelik” için gerekli olan bu bilgileri sermaye edinmeliydi. Bu nedenle o, öyle “...Beyoğlu caddesinde bir aşağı bir yukarı seğırtmek, sinemahanelerden hiç ayrılmamak dolaşmak, çaylara gitmek! Bu gibi fena yaşayışlar genç hemşirelerimizi kocadan eder” diyerek genç kızları uyarıyor ve şöyle ilave ediyordu:

Amerika’da kızların zevceliğe pek iyi şekilde yetiştiklerinden orada bekarlığın istisnâi bir hal olduğunu, yirmi beş, otuz yaşına gelen erkeklerin karşısına öyle terbiyeli, görgülü, temkinli işbilir, sadakatli, saadeti sokakta değil evde arayan kızların çıkıp bu durum karşısında erkeklerin, Cenab Şehabeddin Bey’in bir tabiri ile, ne kadar “zengriz” olsalar da birkaç tereddüitten sonra evlendikleri...¹³¹⁹.

“Mahfel”deki S. imzalı bir yazıda ise medeniyetin devam etmesinin, ırkın tekâmülünün, kadının erkekten önce darülfünûn rütbesini elde etmesiyle değil, güzel ve iyi yetişmiş çocuklara sahip olmak ile olacağı, bu terbiye işinde erkek ve kadının birlikte çalışması

¹³¹⁸ Duben-Behar, *a.g.e.*, s. 57-58.

¹³¹⁹ Afife Fikret, *a.g.m.*, s. 1-2.

gerektiği söylenerek yine kızların her şeyden önce iyi bir anne, eş olmalarına işaret ediliyordu¹³²⁰.

Anlaşılaçağı üzere M. Sırrı ve A. Fikret evliliklerin azaldığını ileri sürerek bunun sebebi olarak kadınların değişen hallerini göstermişlerdir. Ancak, “*Asar-ı Nisvân*”da bir gencin mektubuna yer verilerek M. Sırrı ve A. Fikret’in aksine evliliklerin azalması kadınların değil erkeklerin tutumlarına bağlanıyordu. Hiç evlenmemiş ve evlenmeyi düşünmeyen biri olduğunu belirten bu genç mektubunda kendisinin ve birçok tanıdıklarının evlenecek kız bulamadıklarını, İstanbul gibi bir yerde bu tuhaf görölse de, kızın çok ama evlenecek kızın olmadığını, son nesillerin terbiyesinin ev kadını, evlenmeyi hak edecek, evini mutlu edecek kızlar yetiştirmediğini, en fakir olanların bile mutluluğu büyük ve mükellef bir konakta, hizmetçiler arasında tırnaklarını manikür, saçlarını firize ettirerek, dans yaparak, otomobilde gezmek şeklinde tasavvur ettiğini, fakirâne de olsa temiz bir evde bir ocak kurarak kocasının bütçesine göre rahat ve mutlu bir hayat temin etmeyi düşünmediğinden şikayet ediyordu. Ayrıca Şehremîni’nde seyyar yemiş satıcısı Mehmed isminde birisinin, karısının zînet masraflarına para yetiştiremediği için intihar ettiğini anlatıyordu¹³²¹. Bu gencin mektubuna yanıt veren Emine Hanım gencin bahsettiği kadınlara Türk kadını demenin hata olduğunu, Türk farzettiği kadınların İstanbul’un “*levanten*” gürûhunun Türkler’den koparabildiği küçük bir azınlık olduğunu, eğer İstanbul’un saf Türk ve fakir mahallelerinde dolaşıp birkaç hâne ziyaret eder ise oralarda çok sayıda emekli memur ve zâbit ailelere, son gelirini satarak hayatlarını temin etmeye çalışan insanlara, çarşı ve bedesten dükkanları için çamaşır ve hırka dikerek, esirgeme derneğine el işleri yaparak arttırdığı birkaç kuruşuyla pek nazlı ve doymaz gözlü erkeklerin gönlünü yapmak için kendine çeyiz hazırlayan kızlara rastlanacağını söyleyerek eleştirilmesi gerekenin kadınlar değil de erkekler olduğunu ifade etmiştir. Emine Müeyyide Hanıma göre mektep yahut Avrupa görmüş erkekler evliliği düşündüklerinde ilk olarak zengin bir ailenin kızını almak, evlenince süt limanda yaşamak, bir verip beş almak, zevcelerinden servet istemek, romantik bir güzellikte, lisana aşına, musikiden haberdar ve ilaveten –aynaya bakmadan- dünya güzeli bir zevce arayıp, bir de kalkıp kendi paralarını sefâhat âlemlerinde döküp, kazandıklarını muhafaza etmeden Türk kadınlarının evlenilecek ve sevilecek bir şey olmadıklarını, onların zırlı, müsriflik gibi hallerinden şikayet

¹³²⁰ S., *a.g.m.*, s. 135-136.

¹³²¹ C., İzdivaçlar Niçin Azalıyor ?. (1 Kanunisani 1342/1922). *Asar-ı Nisvan*, 2(19), s. 13-14.

etmektedirler. Bundan dolayı evliliklerin azalmasının asıl nedeni erkeklerin cehaleti ve medeni cesarettten yoksunluklarıdır¹³²².

Evliliklerin gerçekten ciddi şekilde azalıp azalmadığını bilmemekle beraber evlilik yaşının yukarıya çıkmasının evliliklerin azaldığı yönünde bir algı uyandırmış olabileceği ihtimal dahilindedir. Çünkü Cumhuriyetle birlikte diğer bir değişim evlenecek eşler arasında yaş farkının azalması yönündeydi. Erkekler için ideal evlenme yaşı 30 civarıydı. Modern hayata geçiş, iş güç sahibi olmak bu konuda etkendi. Ahmet Mithat Efendi romanında ideal damat tipini “*otuz yaşında, akli başında, mektepten çıkmış, alemin her köşe ve bucağını öğrenmiş bir asker yüzbaşı*” diye tarif ederken farkında olmadan 1930'lara kadar olan dönemde erkekler için ortalama evlenme yaşını doğru tahmin ediyordu¹³²³. Kızlar ise 20. yüzyılda 20 yaşında, 1930'larda ise 23 yaşında evlenmekteydi. Böylece yeni aile kuranlar az çok eğitim görmüş ve kocanın mutlaka meslek sahibi olduğu bir çift oluşturuyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da kadınların son doğum yaptıkları yaş 34 iken, 1930'lu yıllarda bu yaş 28'e inmişti. Ayrıca kızlar geç evlenmeye başlamıştı. Yapılan çocuk sayısı da İstanbul ile taşra arasında farklıydı. Mesela 1930'lu yıllarda taşrada ortalama 4-7 arası sayıda çocuk sahibi olunurken, İstanbullu anneler iki çocuk yapmayı tercih etmişlerdi¹³²⁴.

Savaş dönemi ve sonrasında evliliklerin azalmasının yanı sıra boşanmaların arttığı da ileri sürülüyordu. Davis, Fındıkoğlu'nun da düşündüğü gibi, geleneksel İslam toplumundan modern bir topluma dönüşümün yol açtığı gerilimin boşanma oranının artmasına neden olmuş olabileceğini söylerken¹³²⁵, basında boşanmaların arttığından yakınılıyordu. “*Resimli Ay*”da “*Bizde Münakâhatın Nısfı Nisbetinde Talak Vuku Buluyor*” başlıklı bir makalede boşanma konusuna değinilerek Hukuk mahkemesi reisi Kemal Bey'in tespitlerine yer veriliyordu. Kemal Bey'e göre evlenenlerin yarısı boşanıyordu ve boşanmalar en çok fakir aileler arasında yaygındı. Çünkü geçim tarzları değişmiş, daha önce sekiz, on kişilik bir aileyi geçindiren erkek artık geçimden aciz olmuştu. Boşanmaların en büyük sebebinin eşler arasında iyi geçim olmaması olduğunu söyleyen Kemal Bey, iyi geçimin olmamasının nedenini de yine geçim derdine bağlıyordu. Bu nedenle o, Avrupa'nın değişen yaşam tarzı alınırken, aile sisteminin de az çok alınmasını öneriyordu. Bunun yanında bazılarının kadının iş hayatına girmesinin ve serbest yaşamasının hayatı sarstığı yönündeki iddialarının

¹³²² Emine Müeyyed (1 Şubat 1926), İzdivaçlar Niçin Azalıyor ?. *Asar-ı Nisvan*, 2(20), s. 9-13.

¹³²³ Özer, *a.g.e.*, s. 229-215-216.; Duben, *a.g.e.*, s. 146.

¹³²⁴ Özer, *a.g.e.*, s. 229-215-216.

¹³²⁵ Davis, *a.g.e.*, s. 142.

doğru olmadığını, kadının çalışmasının boşanmaları ne azalttığını ne de artırdığını ileri sürmüştür¹³²⁶.

Ancak günümüzde çalışan kadınların ve boşanmaların sayısının fazla olduğundan hareketle kadınların çalışma hayatına girmesinin pek çok yönden aile hayatlarını hem olumlu hem de olumsuz etkilediğini söylememiz sanırız yanlış olmaz. Nitekim Sabiha Zekeriya Sertel, çalışan kadının karşılaştığı sorunları ele aldığı yazısında, kadınların kamusal alana açılması ve çalışmalarıyla anne-bebek-çocuk ilişkisinin geçirdiği dönüşümleri ele alarak, zevk ve eğlence düşkünü, moda tutkunu kadınların gebelik esnasında yanlış tutumlarına dikkat çekiyordu¹³²⁷.

Boşanmaların arttığı konusunu ele alan yayınlardan biri de “*İnci*” idi. Burada yayınlanan bir makalede boşanmaların hastalık sayılacak derecede arttığı yazılıp, bu durumun nedeni evliliğin dini kudsietini kaybederken, “*kanuni bir resânet iktisabına başlamaması*” yani hukuki bir kudsiet kazanmamasına bağlanıyordu. Burada yazılanlara göre Anadolu’nun çoğu şehrinde nikahın kudsietine olan inanç kuvvetli olduğu için boşanma hadiseleri gayet nadirdi. İstanbul’da ise boşanmalar gittikçe artmaktaydı. Bu nedenle kanunlara, nikahın kudsietini ile boşanmanın ahlak dışılığını gösterir müeyyideler konulmalıydı. Aksi halde aile müessesesi kendisinden beklenen vazifeleri yerine getiremezdi¹³²⁸.

“*İnci*”de nikahın kudsietinin yanı sıra Anadolu’ya kıyasla İstanbul’da boşanmaların artmasının başka bir nedeni daha olduğu yazıyordu: Biz buna kültürel fark diyebiliriz. Anadolu’da birbiriyle evlenecek kişiler benzer bir muhitte, benzer bir terbiye ile yetişmekteydi. Bu kişiler arasında ruhi tezatlıklar çok derin olmuyordu. Habuki İstanbul’da bir taraftan toplumsal iş bölümünün meydana getirdiği hususi zihniyetlerden, diğer taraftan çeşitli medeniyetlere ve harslara mensup yerli ve ecnebi okullarda milli ve yabancı muhitlerde doğup, büyümüş, birbirine tamamiyle zıt ruhiyetler nedeniyle evlenecek kişilerin şahsiyetleri arasındaki farklar çok daha derin olabiliyordu¹³²⁹.

Bu tespitin çok doğru olduğunu söylememek sanırız haksızlık olur. Zira eskiye nispetle çok farklı kültürdeki insanlarla temasın arttığı, dostlukların kurulduğu, geleneklerin atıldığı günümüzde bile söz konusu evlilik olduğunda “*kültürel farkı*” tolere etmenin çok zor olduğu, bundan dolayı pek çok evliliğin boşanmayla sonuçlandığı görülmektedir. Çünkü

¹³²⁶ Bizde Münakâhatın Nısfı Nisbetinde Talak Vuku Buluyor, (Ağustos 1341). *Resimli Ay*, 2(7), s. 35.

¹³²⁷ Toprak, *a.g.e.*, s. 181.

¹³²⁸ İzdivac ve Talak, (1 Şubat 1919). *İnci*, 1(1), sayfa numarası yok.

¹³²⁹ İzdivac ve Talak, sayfa numarası yok.

evlilikte sadece eşler değil, onların yüz yıllar önceki köhne, kimi zaman hiçbir mantığı olmayan adetlerini yaşayan aileleri, haliyle kültürleri de devreye girmektedir. Nitekim gençler arasında evliliğin intihardan pek farklı görülmediğinin belirtildiği “*Genç Kadın*” dergisinde kadınla erkeğin ayrı muhitlerin yarattığı birer şahsiyet olması nedeniyle hissen anlaşmalarının çok kolay olmadığı ifade edilmiştir¹³³⁰.

Boşanma konusunda üzerinde durulan bir diğer nokta çocukların durumuydu. “*İnci*”de boşanacak ailelerin eğer çocukları varsa bu boşanmanın zararlarının daha büyük olacağına dikkat çekilerek evlilikte karı-kocanın mutluluğundan önce çocuğun mutluluğunun geldiğine dikkat çekilmiştir:

Bizim hukukumuzda tehhül, alım-satım muamelesi kabilinden hususi bir mukaveleden, fikhî tabiriyle bir akiddeden ibaretken, Avrupa’da izdivâc umumi bir müessese (institution publique) mahiyetindedir. Avrupa hukukuna göre babalık ve analık birer ictimai memuriyet olduğu gibi zevclik ve zevcelik de aynı surette içtimai memuriyetler hükmündedir... Hususiyle, izdivâcdan bir yahut müteaddid çocuk vücûda gelmişse talakın mazarratı daha büyük olur. Bir filozofa göre, her insan hürdür, fakat ana yahut baba olduktan sonra artık hürriyetine sahip değildir. Çünkü dünyaya gelmesine sebep olduğu yeni insana iyi bir terbiye vermekle onu gerek cemiyete ve gerek kendisine faideli kılacak iyi bir şahsiyet sahibi etmekle mükelleftir. Bir çocuğun iyi bir terbiye ve seciye sahibi olmasına mâni olan büyük sebep, babalı olduğu halde yetim; analı olduğu halde öksüz kalmasıdır. Hakikaten anasıyla babası birbirinden ayrılan bir çocuk babalı bir yetimden, analı bir öksüzden başka bir şey değildir... Halbuki izdivâcın gayesi yalnız zevc ile zevcenin saadeti değildir. Bilhassa çocuğun mesud olmasıdır¹³³¹.

Buraya kadar yazdıklarımızı özetlersek, Batılılaşma sürecinde kabul edilen Avrupaî yaşam tarzı toplumu yeniden şekillendirirken aile de bu gelişmelerden etkilenmiştir. Osmanlı döneminde geleneksel yapı içerisinde bulunan ailenin ve aile bireylerinin konumu batılılaşma sürecine paralel olarak model de olmak üzere değişmeye başlamıştır. Bu değişimler nedeniyle bazı kesimler aile yapısının bozulduğunu, evliliklerin azalıp, boşanmaların arttığını ileri sürmüştür. Evliliklerin azalmasının nedeni olarak geçim derdi, kızların değişen yaşamla beraber “*zevcelik*”e uzak kalmaları, erkeklerin zengin ve güzel kızla evlenme arzuları gösterilmiştir. Boşanmaların artmasının nedeni ise geçim derdi, nikahın kudsietini kaybetmesine, gençlerin farklı kültürle, yaşantılarla, eğitimlerle yetiştirilmesine bağlanmıştır. Fakat genel olarak geleneksel yapı uzun süre devam etmiştir¹³³².

¹³³⁰ Evlenmeye Dair. (24 Nisan 1335). *Genç Kadın*, Cilt Yok(9), s. 134.; *Genç Kadın 1919*. Hazırlayan: Çiçek İleğiz. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, s. 120-121..

¹³³¹ İzdivac ve Talak, sayfa numarası yok.

¹³³² Özer, *a.g.e.*, s. 219.

Nitekim Alan Duben-Cem Behar savaş dönemi ve sonrasında, basında dönemin ekonomik zorluklarının İstanbul'da evliliklerin sayısını azalttığı ve boşanma oranını yükselttiği yolunda bir izlenim hissettiklerini fakat bunun yanlış olduğunun artık bilindiğini söyleyerek Ahmed Emin'in kastettiğinin de bu olduğunu belirtmişlerdir. Bunun yanında evliliğin dini ve ahlaki kutsallığını hatırlatan “İnci Gazetesi”ndeki “İzdivaç ve Talak” isimli yazıyı “velvele kopartmak” olarak değerlendirmişlerdir. Duben ve Behar’a göre savaş döneminde bekarların oranındaki artış evlilik kurumunun yeniden gözden geçirilmesinden çok savaşın sonucu olan cinsiyetlerarası sayısal dengenin bozulması ve zor ekonomik koşullardır. Savaşın hemen ardından 1920’lerin sonlarına kadar basında evlenmemeyi seçen kadın ve erkeklerin sayısının arttığı izlenimine dayanarak çalan tehlike çanlarının dayanağı yoktu¹³³³.

Geleneksel yapının uzun süre devam ettiği ile ilgili Ortaylı’nın şu sözleri de kayda değerdir:

Sosyolog takımı çok yanlış bakar bazı şeylere. İşte, efendim, bizde de sanayileşme başlamış, kadın tekstil fabrikası’nda çalışmaya başlamışmış. Ne olmuş? Yani, o kadınla “Manchester”deki kadın aynı değil ki. O kadının aile bağları, erkeklerin karşısındaki konumu bir değil ki. Yani, “Manchester”daki kadının erkeği varsa da, yani evdeki kocası, bir tek o var. Kadın onunla cebelleştiği an onu alt eder ve gerçek anlamda özgürdür. Türk hayatında bir kadın, alt tabakada olsun, fabrikaya gidip çalışmakla kendini kurtaramaz o anlamda. Öyle bir şey söz konusu değil. Hiçbir zaman o kadın, “Manchester”lı işçi gibi olamaz. Çünkü, sırf kocası değildir; bir kere kendi babası, kendi kardeşi, amcası, mahallelisi falan, böyle özgürlüğe müsaade etmez. Kaldı ki, sanayide çalışma çok arzu edilen bir şey değildir¹³³⁴.

Burada son olarak değişen aile yapısına değinelim. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e geçiş yıllarında kültürel değişimle beraber çekirdek aileye yönelik hızlanmıştır. Çünkü bu tür aileleri bir arada tutan en önemli etken gelenek, görenek ve otoriteydi. Bunlar zayıfladığında ise anlaşmazlık ve dağılma kaçınılmazdı. Yeni ekonomik koşullar ve gelişen dünya şartları geniş aile yapısını değiştirmişti. Bu değişiklikler arasında konak yaşamının çok küçük bir azınlık arasında devam etmesi de bulunmaktaydı. İnsanlar artık üç kuşak bir arada yaşamak için gayret sarf etmemektedir. Birkaç kuşağın bir arada yaşadığı aile tipleri Cumhuriyet’in ilerleyen yıllarıyla beraber azalmaya başlamıştır. Konuyla ilgili 3 Eylül 1930 tarihinde “Karagöz” gazetesinin monolog köşesinde okuyuculardan birinin “..bir kızla evlenmeyi düşünüyorum, fakat karımı anam babamla bir arada oturtmak icap ediyor, yapayım mı?” sorusu üzerine,

Sakın ha delikanlı, olmaya ki böyle bir hatada bulunasın? İcap ederse kuru ekmek ye, fakat yine ayrı eve çık! Çıkmazsan çok geçmeden sen çileden çıkarsın, hem de öyle bir çıkarsın ki ne aile muhabbeti kalır, ne ana baba hürmeti! Öyle bir tatsızlık, öyle bir

¹³³³ Duben-Behar, *a.g.e.*, s. 58 ve 118.

¹³³⁴ Ortaylı, Türk Osmanlı Aile Yapısı, s. 38.

dırıldı, zırlı kavga gürültü başlar ki sevdiğine, evlendiğine yedi ceddine günde yedi bin defa lanet edersin işte sana benden nasihat delikanlı, sözlerim yalnız senin değil evleneceğin hanımın da kulağına küpe olsun!

şeklinde bir uyarıda bulunularak artık değişen şartlar içerisinde çekirdek aileye doğru yönelişin daha uygun olacağı kaydedilmekteydi¹³³⁵.

Ailenin küçülmesiyle ilgili olarak Duben daha farklı bir gerekçe sunar. Duben'e göre Osmanlı'nın son döneminde kırsal kesimde yaygın olan aile üretim tarzı nesiller arasında işbirliğini ve birlikte yaşamayı teşvik eden en önemli etkenlerden biriydi. Kültürel tercihler de bu doğrultuydu. Ancak babanın ölümüyle birlikte geniş aile yaşamı kısa süre sonra ayrılığa ve miras paylaşımına dönüşmüştü. İstanbul'da ise durum kırsal kesimden çok farklıydı. 19. yüzyılın son on yılında İstanbul'da ekonomi giderek ticarileşen, bürokratlaşan, ücrete ve maaşa bağlı bir sistem üzerine oturmaya başlamıştı. Genç ve yaşlı nesiller arasında duygusal ve sosyal ilişkiler sıcak olduğu halde evlenen kişiler genellikle ayrı bir ev kurmuşlardı. 1907'de evlenen 30-39 yaş arasındaki erkeklerin 2/3'ü evliliğe kendi evlerinin reisi olarak başlıyorlardı. O dönemin başında ev yani hane kurmanın ekonomik zorluğundan sürekli şikayet edilmekteydi¹³³⁶. Evlenen erkeğin kendi evini geçindirebilmesi gerekliliği o dönemde yaygın bir inançtı. Hatta birçok yazar 30 yaşına gelmeyen erkeğin evlenecek kadar olgun olmadığı iddiasında bulunurdu. Hatırlanacağı üzere A. Mithat ideal damadı *"otuz yaşında, aklı başında, mektepten çıkmış, âlemin her köşe ve bucağını öğrenmiş bir asker yüzbaşısı..."*¹³³⁷ olarak tarif etmişti.

¹³³⁵ Özer, *a.g.e.*, s. 214-215.

¹³³⁶ Anladığımız kadarıyla insanları ayrı haneye kurmaya yönelten şey kültürel değil ekonomik faktörler olmuştur ve konakta yaşamak daha masraflıdır. Duben'e göre Tanzimat ailesi mekan olarak konak ve yalıda kalabalık bir nüfusla yaşardı. Tanzimat sonrasında şehir ölçeğinde meydana gelen değişimler mahallelerin geleneksel dokusunu parçalamıştır. Bunun yanında savaşlar ve yanlış ekonomi politikaları sonucu kaybedilen refah konağı gerek hacim gerekse hizmetli açısından küçültmüştür. Savaş yılları boyunca ve sonrasındaki ekonomik şartlar sonucu konakların masraflarını kaldıramayan aileler toplumdaki üstün konumlarını kaybetmelerinin yanında konaklarını satmak veya küçük katlara bölmek zorunda kalmışlardır. Seçkin tabaka için eski evlerini kaybetmek aile krizinin temelini oluşturmuştur. Bu evlerin sahibi olan geniş aileler bu dönemde parçalanarak, çoğunlukla birbirine yakın ama ayrı apartman dairelerine taşınmışlardır. Bkz. Duben-Behar, *a.g.e.*, s. 216.; Meriç, *a.g.m.*, s. 217-218.; Osmanlı'nın son dönemi, Cumhuriyet'in ilk yıllarını anlatan Ayşe Kulin'in *"Füreya"* isimli romanında da konakların küçülmesi konusuna değinilmektedir. Bkz. Kulin, A. (2000). *Füreya*. (Beşinci Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.

¹³³⁷ Duben, *a.g.e.*, s. 146.

4. BÖLÜM

MODERNLEŞME SÜRECİNDE OSMANLI AİLESİ ÜZERİNE DÜŞÜNCE VE TARTIŞMALAR

Modernleşme sürecinde kadın derneklerinin çoğalması, kamusal alanların kadınlara açılması, gayrimüslimlerle etkileşim, kadınların üniversiteye ve işe gitmeleri, basın sahasındaki gelişmeler, özellikle kadınlar tarafından çıkartılan yayınlarda kadınların düşünce, eleştiri ve taleplerini daha rahat ifade etmeleri hem basında hem de toplumda kadın meselesine dikkat çekmişti.

Bu durum da kadın konusundaki tartışmaları artırmıştı. Bu tartışmalardan aydınlar arasında yapılanlar din, geleneksel değerler, modernleşme ve batılılaşma gibi kavramlar etrafında olmuştur¹³³⁸. Batıcılar İslami gelenekleri medeniyetin önünde bir engel olarak görerek kadının bu gelenek zincirinden kopmasını savunmaktaydılar. İslamcılar ise Batıcıları taklitçilikle suçlayarak Müslüman bir toplumun ahlaki varlığının korunmasını ve şeriata bağlılığı savunmaktaydılar. Türkçüler ahlaki kimliği İslam ile sınırlamayı gelecekteki toplumu geçmişteki Türk yaşamında aramaktaydılar¹³³⁹. Bundan dolayı Türkçüler kadın ve aile sorunlarının tanımlanmasında ve çözümlenmesinde Şimal Müslüman kadınlarının (Rusya topraklarında yaşayan Müslüman Türkler) yaşamlarını örnek göstermişlerdir¹³⁴⁰.

¹³³⁸ Gündüz, *a.g.e.*, s. 162.

¹³³⁹ Göle, *a.g.e.*, s. 25.

¹³⁴⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 449.; Z. Nuşirevan bir makalesinde, İdil-Ural yollarında yaşayan Şimal Türklerinde kadınların 19. yüzyılın sonlarına kadar Kırgız-Kazak Türk kadınlarının sahip olduğu bütün toplumsal ve ailevi hak ve imtiyâzlara sahip olduğunu söyler. Öyle ki, şimal Türklerinde veraset, nikâh, boşanma gibi aile hukuku -nispeten örf ve an'aneye istinat ettiği halde- dini esaslara da bağlı olduğundan daha muntazam ve daha kesin denilebilecek bir mahiyette idi. 19. yüzyılın son çeyreklerinde başlayan teceddüt ve intibah hareketleri Şimal Türklerinde erkeklerin yanı sıra kadınları da etkilemişti. Erkekler de yalnız kendi ihtiyaçlarını düşünmeyip kadınları da birlikte düşünmüşlerdi. Erkekleri okutmak, ilerletmek, yükseltmek ne kadar düşünüldü ise kadınların da okuma yazma bilir, kendi hukukunu anlar ve müdafaa eder, toplumsal ve ailevi vazifesini bilir bir hâle gelmesi için çok uğraşılmış ve oldukça fazla muvaffakiyet elde edilmişti. Osmanlı Türklüğünde ise, hükümetin bir iki senedir kızlar mektebi açma gibi teşebbüsleri istisna tutulursa kadınlar için çalışan, kadınların ilerlemesini, yükselmesini isteyen erkekler çok yoktu. Kadınlara bir toplumsal mevki vermek, onları da hayata tam manasıyla ortak kılmak hususlarında hala ihmaller bulunmaktaydı. Hala kadınlara bir hayat arkadaşı nazarıyla bakmaya tenezzül etmemek isteniyordu. Neyse ki son iki, üç yıl içinde bakış açısını değiştirmek için uğraşan iki âmil meydana çıkmıştı: Hükümetin mektepleri, kadınların şahsî teşebbüsleri. Bkz. Zinetullah Nuşirevan. (4 Ağustos 1332). Türk Kadınlığının Terbiyevî Mevki'i. *Türk Yurdu*, 10(11), s. 3112-3113.; Nuşirevan eski Türkler'de kadının konumunu ortaya koymak için ibni Batuta'nın seyahatnamesine de yer vermiştir. Bkz. Zinetullah Nuşirevan. (22 Teşrinisani 1333). Türk Kadınlığı. *Türk Yurdu*, 13(148), s. 3652-3657.; Z. Nuşirevan bir başka yazısında Aile Hukuku Kararnamesi'nin şimal Müslümanlarının hukuki alandaki gelişmelerinin etkisi altında ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Bkz. Z. N., Kadınlar Hukuku, 13(8), s. 126.; Kongrede alınan kararlar şöyledir: 1) Nikah akdi esnasında evlenecek erkek ve kadının her ikisinin de hazır bulunması. 2) Nikah akdi esnasında evlenecek erkek ve kadının bulaşıcı hastalıkları olmadığını ispatlayan belgelerinin olması. 3) Nikah esnasında güveyden bir eş üstüne ikinci eş almayacağına dair yazı alınması. Eğer herhangi bir sebeple ikinci bir kadın alır ise daha önceki eşini ayırarak nafaka ödemesi. 4) Beğenmediği

Bunun yanında diğer konular gibi kadın konusunun tartışılmasının bir başka nedeni de Avrupa kaynaklı olmuştur. Esasında Avrupa’da kadınların durumu Osmanlı’dan çok daha önce tartışılmıştı. Çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Avrupalı kadın ile Osmanlı’daki kadının durumu mukayese edilmeye çalışılmıştır. Ancak kadın meselesinin Osmanlı toplumunda Avrupa’dakinden çok farklı olduğu hemen her yazıda dile getirilmiştir¹³⁴¹.

Meşrutiyet döneminde kadın konusunda yapılan siyasi eğilimler hakkında en çarpıcı değerlendirmeyi Peyami Safa yapmıştır. Ona göre bu dönemde Türkçüler arasında çok yoğun bir kadın meselesi olmamıştı. Türkçüler bu konudaki sessizlikleriyle Türk kadınının medeni haklara sahip olmasını isteyen yabancılara karşı, İslamcıların haykırıışlarını terveciler görünüyorlardı:

‘Ananenin eteklerine, milli açıdan Türkçüler, dini açıdan İslamcılar’ yapışmışlardı. ‘Ona el sürmek isteyenler, Tanzimatçılıkla damgalanıyorlardı’. Avrupalılaştırmanın ‘maymunca bir taklitten öte gitmeyen, en dar anlamıyla, kozmopolit ruhuna karşı nefretlerinde samimi olduklarından ve haksız olmadıklarından hiç kimse hatta Garpcılar da şüphe’ etmiyorlardı. Çünkü onlar da Garpcılığın Ali, Reşid ve Midhat Paşalar zamanında olduğu gibi, ‘...teşkilat kopyasından ve kanun tercümesinden ibaret kalmasına taraftar’ değillerdi. ‘Havayic-i Kanunimiz’ ve ‘Kadınlarımız’ için, bu ünvanlar altında, bu devrin şüphesiz en canlı kitaplarını yazan Celal Nuri de, kopyacılıkla mücadele ediyordu. ‘Kadınlarımız’ adlı eserinde, yüksek tabakaya mensup Türk kızlarına, Avrupa terbiyesi diye yutturulan şeyin, sadece bir ‘monmartr’ ahlaksızlığı olduğunu belirtiyor ve şunları söylüyordu¹³⁴²: “Ruhu sönmüş, vücudu güçten düşmüş, istenci bozulmuş, kişiliği göçmüş, geveze, dedikoducu, tenbel, bilgisiz kadınlardan artık yaka silkelim! Artık kadınlarımıza bunca acımasız davranmayalım. Biz de onların işleriyle ilgilenelim. Eski

takdirde kadının da kocasından kendi arzusu ile ayrılabilceği hakkında nikah defterine kayıt düşülmesi. 5) Kadın ve kızlara çeşitli yollarla hüner öğretilmesi. 6) Gerek köylerde gerekse şehirlerde anneleri koruyan cemiyetler açılması. Kadınların doğumdan önce 2 hafta, doğumdan sonra 4 hafta ağır işlerde kullanılmaması. Çalışmadıkları zamanlarda onlara yaşama için anneleri koruma cemiyetleri yoluyla hükümetten yardım edilmesi. Bkz. Hablemitoğlu, Ş., Hablemitoğlu, N. (1998). **Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)**. (Birinci Baskı). Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık, s. 156.

¹³⁴¹ Gündüz, **a.g.e.**, s. 162.

¹³⁴² Kırkpınar, **a.g.e.**, s. 98-99.; Bulut, **a.g.e.**, s. 72.; İctihad yazarlarından T. Nahid de “şimdiye kadar yüksek tabakadan Osmanlı kızlarına Avrupa eğitimi adı altında yutturulan “Montr Martre” ahlaksızlığından başka birşey değildi. Bazı bilgisizler, yoz ahlak sahipleri, vatansızlar ve ailesiz seraseriler, en kibar, en zengin ailelerde mürebbiyelik sıfatıyla bulunarak kızlarımızı yoldan çıkarıyorlar ve onlara Avrupa eğitimi adı altında züppelik öğretiyorlardı. Batı edebiyatı diye okuttukları bazı kitaplar ise edebli herkesin okumaktan utanç duyduğu sapkın, baştan çıkarıcı hezeyanlardı. Arada sırada iyi eserleri okusalar dahi bunlar da kendi seviyelerinden oldukça yüksek olduğundan sindirilmesi zor olan kitaplardandı” der. Bkz. Bulut, **a.g.e.**, s. 157.; M. Sabri ise “İnsanlığı, insanlığın vezaifini tahsil gören anaların ağıuş terbiyesinde büyüyen evlat memleketten ne bekleyebiliriz. Eğer nisvanımız ni’met-i maarifden hissemend olsalardı mülkümüz senelerce emvac-ı istibdat arasında yuvarlanmazdı; ahalimiz bu ahlaksızlığa bu sefaletе düşer olmazdı” diyorlar. Hâlbuki devr-i sabıktaki maarifsizliğimiz arasında İstanbul nisvanının az çok ihtilas-ı marifet edebilmiş olmalarının mükafatı olarak muhadderatımız piyanodan alafrangalıktan tekellümününe özendikleri Fransızcalar ile lisanlarına, milletlerine karşı garip bir bî ganelik his etmekten mütalâ’a ettikleri müdde-i gazeteler ile erkeklerini daha fazla masrafa sokmaktan, daha fazla maaşlı bir memuriyet almak çaresini tahriyye mecbur etmekten ve bütün bu müktesebât ilm ve maarifine mukâbil bizdeki eski manasıyla o kadınlığından biraz daha uzaklaşmış olmaktan başka ne kazandılar?” diyordu. Bkz. Mustafa Sabri. (16 Mart 1325/29 Mart 1909). Din-i İslamda Hedef-i Münakaşa Olan Mesailden Talak. **Beyanülhak**, 1(26), s. 596-598.

Türkler gibi¹³⁴³ kadını yalnızca bir zevk aracı, heves giderme oyuncacı olarak almayalım. Kadın yalnız sahip olduğu güzellik ve kösnüllüğü (şehveti) gidermedeki yetisi için yaratılmış değildir. Eğer böyle olsaydı yaratıcı güç, kendini yorup da onun başının içine biraz beyin koymazdı. Cinsel istekler bakımından erkek ile kadının farkı yoktur. Bunlardan biri, yalnız bu iş için yaratılmamıştır. Her ikisi de bu konuda, bir tek iş payının yarısını yerine getirmekle yükümlüdür. Oysa biz kıyıcı erkekler, eskiden beri, kadının kimi özel durumlarında, insanoğluna yararlı olmak için uğradığı gebelik ve lohusalık gibi engellilik durumlarından yararlanarak onu yalnız buyruğumuza bağımlı bir yoldaş düzeyine indirmişiz. Hayır! Kadının özgürleştirilmesi ve kölelikten bağışlanması, başıboşluğa, bayalığa yol açmayacak ölçüde ve eğitimle koşut gitmek üzere boşanması (boşanabilmesi) gerekir ki, insanlık öbür yarısını kazansın, özgürlüğünü geri alsın¹³⁴⁴.

Bu bölümde şer'iyye sicilleri ve arşiv belgelerinde eksik olan Osmanlı ailesi hakkında düşünce, eleştiri, talep ve öneriler süreli yayınlar üzerinden tamamlanarak sevgi, saygı, adalet, eşitliğe dayalı yeni bir aile ve aile hukuku ihtiyacının gerekliliği ortaya konmaya çalışılacak.

4.1. Süreli Yayınlar Göre Aile İçi Huzursuzluk ve Boşanma Nedenleri

4.1.1. Örf-Adetler

İslam dininin kadınlara en geniş haklar tanıyan din olması nedeniyle Batı ülkelerindeki kadınlara ve ailelere nispetle Osmanlı toplumunda kadınların konumunun daha iyi, ailelerin daha mutlu olduğu düşünülmektedir¹³⁴⁵. Ancak İslam'ın kadınlara verdiği hakların tam

¹³⁴³ Türkçülerin bilhassa Gökalp'in eski Türkler'de kadının oldukça değerli olduğunu söylerken, C. Nuri'nin bu ifadesi bu konun iyi bir araştırmaya muhtaç olduğunu göstermektedir.

¹³⁴⁴ Celal Nuri. (1993). *Kadınlarımız*. (Eski yazı ve Osmanlıca'dan aktaran: Özer Ozankaya). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. (Eserin orijinali 1915'de yayımlandı), s. XIII.

¹³⁴⁵ Bu konuda Amicis farklı bir düşünceye sahiptir. Amicis, Osmanlı'da kovma ve boşanma halinde kocanın kadına rahatça yaşayabilmesi için gerekli olan parayı vermeye mecbur olduğunu ve bu mecburiyetin karısına ayrılma hakkını verebilecek kötü muamelede bulunmasını önlediğini, boşanma kolaylığının iki cinsin ayrı yaşadığı Türk cemiyetinin hususi bünyesi sebebiyle hemen daima rastgele yapılan evliliklerin acı sonuçlarına kısmen çare olduğunu, kadının boşanabilmesi için ufak bir sebebin yeterli olduğunu, baştan çıkarılıp yüzüstü bırakılan bir kadının, eğer dört karısı yok ise, kendisini baştan çıkaran erkeği evlenmeye mecbur edebildiğini, eğer dört karısı varsa adamın evine odalık olarak gidebildiğini, babanın çocuğunu tanımak zorunda olduğunu, zoraki evliliklerin zannedildiğinden çok daha seyrek görüldüğünü çünkü kanunun mücrim babaları cezalandırdığını, devletin kimsesiz ve geliri olmayan dullara maaş bağladığını, yetim çocukları yetiştirdiğini sokakta kalmış küçük kızların zengin hanımlar tarafından alınıp büyütüldüğünü ve evlendirildiğini, bir kadının sefalet içinde bırakıldığının pek görülmediğini söyledikten sonra şöyle devam eder: "Bunların hepsi doğrudur, hepsi iyidir fakat bu kendi karılarının içtimaî durumunu bizim kadınlarımızın içtimaî durumundan daha üstün görerek mukayeseye kalkan ve Avrupa cemiyetinde itham ettikleri bozulmadan kendi cemiyetlerinin muaf olduğunu iddia eden Türklerin sizi güldürmelerini önlemez. Eğer ilâve bir kadın olma durumu küçültücü ise, kadının sureta hürmet nesine yarar? Eğer evleneceği her erkek kendisini ilk kocasından ayrılmasına sebep olan şartlara sokma hakkına sahipse, boşanma ve tekrar evlenme kolaylığı neye yarar? Eğer besleyip büyütme imkânları yoksa ve meşru olarak elli çocuk sahibi olabilirse, çocukların piç sıfatı olmasa da, sefalet ve ihmâl içinde bulunabilecekleri düşünüldüğü takdirde , erkeğin gayri meşru çocuğunu kabul etmeye mecbur olması ne ifade eder? Çocuk katili olmadıklarını söylerler, ama isteyerek çocuk düşürmeleri için hususî müesseseleri

olarak kullanılmaması, erkeklerin kadınların haklarına riayet etmemesi gibi nedenlerle sanılan aksine Osmanlı'da aileler çok da mutlu değildi. Nitekim Meşrutiyet'in oluşturduğu hürriyet ortamı ve devletin kurtarılması için çözüm arayışları aile ve kadın konusunu gündeme getirdiğinde modernleşme yanlıları Osmanlı toplumunda ailelerin genellikle mutsuz olup, tam manasıyla aile olunmadığını ifade etmişlerdir:

Bizde usul-ı izdivac fena, sakim birtakım ka'ide istinâd ediyor. Böyle sakim ka'idelere müsteniden vuku' bulan izdivaclar ailelerimizi bir herc ü merc içinde bırakıyor. O güzel hayatı kanla geçiriyor. Bugün böyle izdivac etmiş bütün aileleri tedkik ediniz hepsi o âdetin zebun kahrı olmuşlardır. Şu vatanda hayatlarını daimi bir insaniyetle, samimiyetle geçiren zevc ile zevceye tesadüf edemezsiniz. Yahut pek nadir tesadüf edersiniz. Emelleri tevafuk etmiş ve her ikisi de bir gaye arkasından koşmuş aile göremezsiniz velhasıl izdivacdan, teşkil-i aileden maksat ne ise o maksad hasıl olmamıştır¹³⁴⁶.

Bu durumun sebebi olarak ise örf ve adetler gösterilmiştir. Osmanlı toplumunda evliliğin nikah kısmı hukuken İslam'a uygun yapılırken, nikahtan önceki aşamalarda örf ve adetler geçerliydi. Nitekim Osmanlı toplumunda mesut ailelerin sayısının çok az olduğu fikrini tereddüt etmeden kabul edebileceğini söyleyen Şukufe Nihal Osmanlı toplumunda her sınıftan, her seviyeden iyi karı-koca olabilecek kadınlar, erkekler nadir olmadığı halde evliliklerin daha çok olumsuz neticeler vermekte olup, ya dırıltılı-gürültülü sürüklenip devam eden bir hayat halini aldığını yahut birkaç sene, birkaç ay hatta birkaç gün sonunda boşanmayla sonuçlandığını, boşanma hadiselerinden sonra da tarafların “*hanım şöyle imiş, bey böyle imiş*” gibi dedikodularla bu faciadan bir tarafı mesul tutarak boşanma sebeplerini izah etmeye çalıştıklarını, halbuki boşanan çiftlerin boşanma sebebinin farkına varmadıklarından kendilerini temize çıkarmak için çoğu zaman birbirlerini itham ettiklerini söyleyerek “... *bizde umumiyetle ne kadınlar, ne de erkekler fenadır. Fenâ olan bir şey varsa o da evlilik kaidelerimizdir... Görücü ile kanâat çürük köprüden geçmekten başka bir şey değil...*”¹³⁴⁷ diyordu.

Benzer şekilde Osmanlı toplumunda bütün aileler tetkik edilse hepsinde kadınların inlediklerinin görüleceğini, bunun istisnalarının çok az olduğu fikrini ileri süren M. Belkıs da böyle bir tetkik yapıldığında karşımıza ilk çıkacak sebebin ailenin çürük ve yanlış esas

vardır, bunları ne addediyorlar? Fuhuş yoktur derler. Haydi canım! Bu yüz defa alınıp satılan bir sürü Kafkasyalı kadının mesleğine başka başka hangi isim verilebilir?... Bütün bunlardan Türk kadınlarının ne olduğu hakkında kolayca fikir sahibi olunabilir. Çoğu ‘zevk kadını’ olmaktan başka bir şey değillerdir....”. Bkz. Amicis, E. (1993). **İstanbul (1874)**. (Çev. B. Akyavaş). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, (Eserin orijinalinin yayınlanma tarihi belirtilmemiş), s. 218-221.

¹³⁴⁶ Mükerrer Belkıs, Bizde Usul-ı İzdivac, s. 3.

¹³⁴⁷ Şukufe Nihal. (12 Eylül 1334/12 Eylül 1918). Gençler Aradıklarını Niçin Bulamıyor?. **Türk Kadını**, 1(9), s. 130-131.

üzerine kurulması olduğunu söylemiştir. M. Belkıs'a göre ailelerin mutlu olmamasının iki sebebi daha bulunmaktadır. Bunlardan birincisi gençlerin aileye elverişli, aileyi mutlu edecek şekilde yetiştirilmemesi, diğeri ise evliliğin başlangıcından itibaren yanlış kaidelerin kurbanı olunmasıdır. M. Belkıs bu kaideleri şöyle sıralar¹³⁴⁸:

...Evvela kadın dünyayı göremez. Çünkü o, dört duvar içinde oturmak, yemek pişirmek, evi silmek, erkeklik huzuzatını temin etmek için yaratılmıştır. Harice çıkmak onun için haramdır! Saniyen, kadın dilsizdir. Erkeğin zulümlerine, gayr-ı mantıkî hareketlerine... ilâ âhiri, karşı hiçbir şey söylemeye hakkı yoktur. Çünkü onun saçı uzun aklı kısadır. Erkek düşünebilir, kadın düşünemez. Düşünemediği için düşünebilene karşı müddeâyâtı hakkı olamaz!!! İşte bütün aile bu sakim kaideler üzerine kurulmuştur. Bî-çare kadınlar, onların inledikleri bile kabahattir. Evet hisleri bile istenmez. Bir taş gibi hissiz olmaları istenir¹³⁴⁹.

Buraya kadar yazdıklarımızı toparlarsak, Osmanlı toplumunda modernleşme yanlıları tarafından ailelerin mutsuz olduğu ileri sürülüp, bunun sebebi olarak örf ve adetlere göre evlilik yapılması, gençlerin aileye elverişli, aileyi mutlu edecek bir şekilde yetiştirilmemesi ve evlilik içinde kadından beklenen savunmasız rol gösterilmiştir.

Ancak örf ve adetlerin etki alanı sadece bunlarla sınırlı değildi. “İctihad”ta yayınlanan “Örf ve Âdât ve Kadınlarımız” isimli bir makalede örf adetlerin sadece evlilik usulü konusunda değil eğitim, çalışma hayatı, aile hayatı konularında da kadınları fazlasıyla kısıtladığı ileri sürülerek, örf adetlerin olduğu toplumlarda kadınların ilerlemesinin mümkün olmadığı anlatılmaktaydı:

Hakikaten kadınlarımızı sım sıkı bağlayıp terakki ve te’alilerine mani olan kuvvet, örf ve âdâtdan başka bir şey değildir. Kız mektepleri tesis edilir, programların zamana muvafık tarzda tanzimine mani’ oluruz! Kadın telefon idaresine, posta memurluğuna tayin edilmek ister, tesettürü su-i tefsir ederek önüne geçeriz, kadın ticaret etmek ister “senin ticarethanen sırf kadın müşterilere mahsus olacaktır” kaydıyla ticaretini imkansız hale getiririz! Kadın zevciyle beraber gezmek ister, vapurda, tramvayda, tiyatrodâ, her yerde kadını zevcinden ayırırız, elhasıl kadın hangi işe teşebbüs etse örf ve âdât namıyla bir mani’ ihdas ederler! Nasıl mümkün olur ki böyle mütemadiyen âdâtın kurbanı olan kadınlarımız kendi kendilerine bir köşeye çekilip terakki ve te’ali etsinler!...¹³⁵⁰.

Ayrıca türlü bahanelerle kadınları geçim vasıtalarından mahrum bırakan örf ve adetlerin kadınlara yegâne gaye olarak evliliği bıraktığı fakat kadınları nikah altına almaya erkekleri mecbur eden bir kanun olmayıp, özellikle son zamanlarda evlenmek isteyen erkeklerin öyle

¹³⁴⁸ Mükerrer Belkıs, İnkılab-ı İctimaiyede..., s. 3-4.

¹³⁴⁹ Mükerrer Belkıs, (8 Temmuz 1329/21 Temmuz 1913). Kadınlıkta Esaretin Müvellidi. *Kadınlar Dünyası*, 1(96), s. 1.

¹³⁵⁰ C. S., *a.g.m.*, s. 457-458.

ağır şartlar ileri sürüp, kadınlardan çok büyük meziyet ve servet talep ettikleri söylenerek “...bu şeraite hâiz olan kadın zaten kocaya varmaktan müstağnidir!.”¹³⁵¹ deniliyordu.

Yukarıda da işaret edildiği üzere örf adetlerin yarattığı diğer bir sıkıntı evlenmek için belirli bir miktar paraya sahip olunmasının gerekmesiydi. Parası olmayıp da borç alanları yahut malını satmak zorunda kalanları daha evliliğin başlangıcından birtakım maddi sıkıntılar bekliyordu. Hatta bununla da bitmiyor evlilikten sonra başkalarının düğünleri, sünnet düğünleri, doğum, diş bulguru vs. faaliyetler için de hediyeler götürülmesi gerekiyordu¹³⁵². İşte bütün bunlar aile bütçesini zedeleyerek aile içinde huzursuzluğa neden oluyordu.

Modernleşme yanlıları tarafından, bilhassa “*Kadınlar Dünyası*”nda, ailelerin mutsuz olup, kadınların haklarının gasp edildiği yönünde basında yer alan bu yazılar İslamcı kesimin tepkisine neden olmuştu. “*Kadınlar Dünyası*”nda, “...kadınlar erkeklerin enis-i canı imiş!.. Hayat ortağı imiş!.. Daha bilmem ne imiş, bunların hepsi yalan!” ve kadınların bir esir, bir “*baziçe (oyuncak)*” olduğu yönünde yayınlanan makalelerde¹³⁵³ kadınların erkeklerin esiri olarak gösterilmesinden rahatsız olan Fatma Hanım “*Kadınlar Dünyası*”na cevap olarak kaleme aldığı yazısında “...erkekler bizi neden eşliğe kabul ediyor? İkinci olarak biz ne sebeple onların nikahı altına giriyoruz?” diye hesap sorarak kendisinin ne ailesinden ne de kocasından böyle bir muamele görmediğini, ayrıca zulüm ve hakaretin asıl kaynağının cehalet olduğunu söylüyordu:

Bu sözünüz doğruysa esareti kim kabul eder? Hamdolsun ki kocamdan ve ebeveynimden böyle bir muamele görmedim. Bir erkeğin ailesi ve efradına karşı mecbur olduğu yakınlığı, gözetimi esaret mi sayıyorsunuz? Bir evde erkeğin yokluğu üzerine gözetim ve himaye görevi kadına düştüğü zaman onun hakkında da aynı şikayette bulunacak mısınız?...Neticeyi düşünmeksizin kendi elinizle boynunuza ip takıyorsunuz. Erkeklerden azıcık hiddet ve baskı gördünüz mü buna ‘zulüm ve esaret’ diye dost düşmana karşı analarınızı, kocalarınızı ithamdan zevk alıyorsunuz. Zulüm ve hakaretin asli kaynağının ‘cehalet’ olduğunu bildiğiniz halde niçin şahsa hücum ediyorsunuz¹³⁵⁴?

¹³⁵¹ C. S., *a.g.m.*, s. 457-458.

¹³⁵² Cihangir Sacide. (20 Temmuz 1329/2 Ağustos 1913). Kızlarımızın Çehizi Ne Olmalıdır? Maddiyat Değil Maneviyat Olmalıdır-8. *Kadınlar Dünyası*, 1(104), s. 6

¹³⁵³ “Bizim hakkımız gasb edilmiş. Her yerde, her şeyde makhuruz. Dünyada hayvanlar kadar mevki’imiz yok. Hatta bütün felaketlerin müsebbibi olarak telakki ediyoruz. İnsanlık saadetinden hiç nasibimiz yok. İnsanlara bahş edilen bütün nimetlerden mahrumuz.. İşte bizim birçok bedbahtlıklarımız.. hepsini yazsak ciltler dolar. Kahr ve işkence altında inliyoruz. Bizim halimiz bir fakirin hayatından daha müthiştir. Çünkü o hiç olmazsa esir bâziçe (oyuncak) değildir”. Bkz. Muhlise Fuad. (9 Teşrinisani 1329). Merhamet İstememeliyiz. *Kadınlar Dünyası*, 1(117), s. 4.

¹³⁵⁴ Bulut, *a.g.e.*, s. 88-89.

Fatma Hanım'ın yukarıdaki bazı düşüncelerine katılmamak mümkün olmamakla beraber, konuyu farklı bir yöne çektiği görülmektedir. Zira “*Kadınlar Dünyası*”nda konuya dini boyuttan ziyade hissel boyuttan bakılıyordu: Kadınların sevdikleri, anlaşabilecekleri insanla evlenmeleri, erkekler gibi birtakım haklara sahip olmaları gibi. Halbuki Fatma Hanım kadınların eşlerinden gördüğü kötü muameleyi yani mutsuzluğun nedenini kadınların İslamın kurallarına, ataerkil anlayışa uymamalarına bağlayıp, onları kocalarının hayat ortağı olmamakla itham ederek mutluluğun formülünü şöyle çıkarmıştı:

*...Erkeklerden öyle insane muamele ve samimi sevgi görmek için herhalde sözlerini dinlemek, her türlü kötülükten kaçınmak ve İslam terbiyesi içinde tesettüre riayet lazımdır. Biz onlara karşı itaatsizlikte bulunursak elbette kötü muamele göreceğiz. Siz erkeklerin hayat ortağı olmamışsanız kabahat kimdedir? Kaş yapayım derken göz çıkaracaksınız. Haddinizi bilmeyerek bir de egemenlik iddiasına girişiyorsunuz! Bir evde iki kumandan hükmederse o aile arasındaki düzen bozulmaz mı?*¹³⁵⁵.

Bunun yanında Fatma Hanım “*Kadınlar Dünyası*”nı da fesatçı yazılar yazmakla itham edip, genç kızların fikirlerini zehirlediği gerekçesiyle bunların yerine İslam terbiyesi ve kadınların vazifelerine dair makaleler yazılırsa daha hayırlı olacağını, her hususta erkeklerle rekabete kalkışılmasının abes olduğunu söylemiştir¹³⁵⁶.

Anlaşılaçağı üzere Fatma Hanım bu sözleriyle İslami kurallara riayet ettiği, iyi bir eş olmak için sabırla, fedakarlıkla gayret gösterdiği halde yuvaları dağılan pek çok kadını göz ardı ederek aile içi huzursuzlukların sebebi olarak kadınları göstermiştir. Fatma Hanım ve onun fikrinde olan insanlar böyle düşünürken “*Kadınlar Dünyası*”nda mutlu aileler oluşturulamamasının, münevver evlatlar yetiştirilememesinin nedeninin cahilce bir inat ve ısrar ile eski an'anât üzerine yaşanması olduğu görüşünün arkasında durulup, boşanma yetkisini elinde bulunduran erkeklerin bu yetkilerini kötüye kullandıkları ve boşanmalar yüzünden en geleneğe bağlı olan kadınların dahi ağladıkları belirtilerek “*devr-i mesud*” olarak adlandırılan Meşrutiyet döneminin söz konusu adetlerin yıkılması için iyi fırsat oluşturduğundan hareketle kadınlara bu adetlerin yıkılması yönünde çağrı yapılmıştır:

...Meşrutiyet bize vâsi' bir muhit ihzâr etmiştir. Bu inkar edilemez. İstenildiği kadar çalışmak, hatve hatve değil, koşarak ilerlemek lazım geliyor. Zira herkes âlim, câhil anlamıştır ki biz İslamlar pek geride kalmışız. Avrupalılar, Amerikalılar gibi ne fûnûn ve hikmete, ne de ictimâiyâta ehemmiyet vermişiz. Cehlin, taassubun kökleşmiş an'anâtı içinde yoğrulmuş, ezilmişiz. Mesud yaşıyoruz, yaşıyoruz. Mesud aileler teşkil edemiyor münevver evlad yetiştiremiyoruz. Neden mi? Eski an'anât üzerine câhilane bir inat ve ısrardan... Halbuki gözlerimizi açacak, saadetimizi taharri ile temin edecek bir devr-i mesud içindeyiz... Bu zamanı da takdir etmez, ictimaiyatımızdaki noksanlarımızı

¹³⁵⁵ Bulut, a.g.e., s. 88-89.

¹³⁵⁶ Bulut, a.g.e., s. 88-89.

*ikmâl ve ıslah etmez isek veyl bize... Bugün her akl-ı selim sahibi itiraf eder ki bizde kadınlık, İslam kadınlığı biçaredir. Mevki-i ictimaisi itibarıyla avaredir... her günkü müşâhedât, biçareliğimizi, avareliğimizi isbat eder. Hergün talak yüzünden erkeklerin keyfine bırakılmış kuvvetin su-i istimali yüzünden ağlanacak felaketler görülüyor. Bu faciaya en cahilimiz, hatta an‘anat-ı kadime muhafazakâri olan en budalalarımız bile ağlıyor....*¹³⁵⁷.

4.1.2. Aile Birlikteliğinin Olmaması

Ailelerin mutsuz olmasının ve boşanmanın nedenlerinden bir diğeri de kocanın aileden kendisini soyutlaması, aile içi paylaşımın, birlikteliğin olmamasıydı. Bu konuya değinen dönemin sosyologlarından Ahmed Cevad “...erkek aileyi, kadını terk ve ihmal ediyor. Bizde erkek ile kadın arasındaki münasebet cemiyat-i beşeriyenin gaye-i maksadı olan emniyet, beka ve saadet hayatı vücuda getirmekten pek uzaktır....” demiştir¹³⁵⁸.

Cevad’a göre bunu anlamak için çarşıda, caddelerde, sokaklarda gezmek, kahvehanelere, kıraathanelere, gazino ve kulüplere, tiyatrolara girmek, bu gibi yerlerde hüküm süren hayata bakmak yeterliydi. Erkekler her gün, her akşam buldukları her fırsatta farelerin deliklerine sokulduğu gibi kahvehaneye, kıraathaneye, meyhaneye koşuyorlar, en samimi sohbetlerini, eğer varsa en ciddi düşüncelerini erkeklere saklıyorlardı. Kahvehanelerde kağıt oynamak, akşam çakıntısına gitmek, politikadan bahsetmek, mesirelerde kaba bir hovardalıkta bulunmak, alem yapmak erkeklerin aradığı zevkler arasındaydı¹³⁵⁹.

Cevad, bunlara ek olarak erkeklerin uyku zamanları dışında ev içinde eşleriyle geçirdikleri saatlerin çok nadir olduğunu, genellikle akşam yemeği saatlerinde aileleriyle beraber bulunduklarını hatta bunda da çoğu zaman düzensizlik olduğunu söyleyerek bu durumu şöyle anlatıyordu:

Akşam yemekleri! Bari bu yegâne aile içtimaları epeyi bir zaman imtidat etse (uzasa), sofrada konuşulup görüşülse, aile efradı arasında bir samimiyet, hakiki bir dostluk münasebeti hüküm sürse! Heyhat, dünyada en süratle taam eden millet hiç şüphe yok ki biziz. Adeta atıştırırız. Ramazan akşamları ezanı yirmi dakika geçse kahvehanelere bir nazar-ı teftiş gezdiriniz. Her tarafı hınca hınç bulursunuz. Bu manidar hadise gösteriyor ki bizde aile muhabbeti, kadın dostluğu, kadın refakati hiç nevş ü nema bulmamış hissiyattandır. Nazarımızda valide lakırdısı dinlenmez, gevezeliği çekilmez bir kocakarı, hemşire siparişleriyle can sıkı bir hoppa, bir music, zevce ise ücretsiz istifraş edilen

¹³⁵⁷ Kadınlık-Hakk-ı Talak. (11 Kanun-i Sani 1329/24 Ocak 1914). *Kadınlar Dünyası*, 1(126), s. 2.

¹³⁵⁸ Ahmed Cevad. (1988). *Bizde Kadın*. (Haz. Hayrünnisa Köni). Tarih ve Toplum Kitaplığı. Yayın Yeri: Yok. (Eserin orijinali 1912’de yayımlandı), s. 5-6.

¹³⁵⁹ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 5.

(yatılan) bir ahmak, aylıksız istihdam olunan bir süt nine, bir aşçı! İşte bizde aile rabitalarını temin eden hissiyat, aşağı yukarı, mahdut istisnalarıyla bu merkezdedir¹³⁶⁰.

Bu nedenle Cevad “...ey hodgâm, gafil, bi-insaf kardeşim erkek!” diye seslenerek, onlara eşlerinden sevgi ve muhabbetlerini esirgememelerini söylemiştir¹³⁶¹.

Mutlu ailelerin oluşmasında asıl rolün erkeğe düştüğünü savunan R. Mihri ise hakikatli bir terbiye yerine kötü bir terbiye verilmesi, biraz da cehaletin etkisi ile erkeklerin ailede kendilerini mutlak bir hakim, despot bir âmir olarak hissederek aile bireylerine karşı soğuk ve haşın davrandıklarını ileri sürmüştür. Üstelik erkekler cahillikleri nedeniyle bu davranışlarını erkeğin vazifelerinden addederek akşam eve geldiklerinde çocuklarını, ailesini hiddet ve şiddetle ezmekte, çocukların tatlı cıvıltıları kesilmekte, zevcenin sevimli siması solmakta kısacası evi vahşi bir sükûnet kaplamaktadır. İşin garibi koca bu durumu bir muvaffakiyet olarak görmektedir. Bunun yanında aile zevkinin ne demek olduğunu takdirden âciz olan despot kocalar ailede somurtup, oturmaktadırlar. Hatta bazı erkekler ev dışında âciz veya mağlup kaldıklarında, canlarını sıkan bir olayın acısını akşam eve geldiklerinde hiçbir şeyden haberi olmayan çocuklarından çıkarmaktadır. Sokaktaki hiddeti, hezimetini evde teskin etmeyi bir zulüm, bir cinayet, bir vahşet, bir cinnet olarak nitelendiren Mihri, kadınların büyük kısmının bu haksızlıkların, zulümlerin, cinayetlerin, cinnetlerin kurbanı olduğunu belirterek şunları söylemiştir:

Bizim cahil erkeklerimizde canı sıkılıp hiçbir sebep ve bahane olmayarak çocuğunu, zevcesini dövmek cinayetini irtikâb eden câniler çoktur. En halim, zaîf görünen adamlar evlerinde her türlü istibdad ve işkenceye mücaseret eder. Bizim kadınlarımız o zulme karşı samt ve ebkemdir. ‘Alnımın kara yazısı’ der bir tevekkül-i dindârâne ile sabr eder verem olur ölür¹³⁶².

Erkeklerin bu şekilde bekarmış gibi aile sorumluluğundan uzak bir şekilde yaşamasının onları yetiştiren aileler olduğunu söyleyerek önemli bir noktaya temas eden U. Mevlan ise,

...Evet oğlumuz bir kız beğenüb alıveriyoruz. Fakat oğlumuz aile ne demek olduğunu öğretememiş olduğumuzdan akşamları Yani’nin birahanesinde bahtiyar olmaktan!. Beyoğlu’nda tiyatro tiyatro dolaşmaktan... men ettiremiyoruz. Kumarhanelere vesair hanelere uğrasa be’s görmüyoruz. Hele cumaları, pazarları seyir yerlerinde seyranına hiçbir şey demiyoruz...¹³⁶³.

¹³⁶⁰ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 6-7.

¹³⁶¹ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 31.

¹³⁶² R. Mihri. (12 Haziran 1330). Ailede Erkek Cinayetleri. *Musavver*, 1(18). s. 282-283.

¹³⁶³ Ulviye Mevlan. (25 Kanunisanı 1329). İçtimai Dertlerimizden: Zevce-Zevce. *Kadınlar Dünyası*, 1(128), s. 3.

diyordu. Bu düşüncesine cahil insanların “...acayıp! Teehhül itdi isek hanenin esiri mi olacağız? Dünyadan bil-külliye el etek mi çekeceğiz...” diye cevap vereceklerini de göz önünde bulunduran U. Mevlan,

...İnsaf edilsin “zevce” namıyla bir kızı kendinize rabt ve “evlad” namıyla birtakım yavrucakları tevlit itdirdikten sonra bekârlık gibi hane harici hayatta bulunmak ayıbı değil midir? Hâ “âdât-ı belde” böyle imiş. Kadın erkeğin işine ne olursa olsun karışmaz imiş!.. Ya!.. Kadınlar zehirlensin. Ölsün öyle mi?!¹³⁶⁴,

diyerek ister istemez bu adetler nedeniyle kadınların psikolojik ve fizyolojik şiddete mağruz bırakılarak, ölümlere kadar itildiklerine işaret etmiştir. Ayrıca o, tam anlamıyla aile olmak için müstakil bir hanenin şart olduğuna da değinmiştir.

Osmanlı aile hayatında daima bir kavga, bir ağlama, beddualar, haykırmalar, dayaklar, kötü sözler, fazla kıskançlıklar, huysuzluklar, hırçınlıklar olduğunu ileri süren C. Sacide ise, ailedeki huzursuzluk sebebinin yalnız bir tarafa yüklenmesinin doğru olmadığını düşünerek, bu durumdan hem kadınları hem de erkekleri sorumlu tutmuştur. Bu konuya bir misal olarak da yemek zamanlarını vermiştir. Yemeğin hem dinen hem de sağlık açısından yavaş ve mutlu bir şekilde yenmesi gerekirken, aksine yemek zamanı keder ve kavga yeri olmaktadır. Çünkü aile halkı ancak yemek zamanında bir araya toplanmakta ve orada en ufak kusurlar üzerine kavgalar başlamakta, en üzücücü haberler verilmektedir. Hatta koca daha çok yemek saatinde evde bulunduğu için, evdeki eksikler bile yemek esnasında dile getirilmekte, kimi zaman parayı düşünen kocanın iştahı kaçmaktadır. İşte bunların neticesinde ya dargın gezilmekte, ya evden kaçıp birkaç gün gelinmemekte, ya şart edilmekte yahut “*tabiatımız birbirine uygun değil*” denilerek çocuğun durumu dahi dikkate alınmaksızın boşanılmaktadır. Kimi eşler ise ayrılmayarak farklı hayatları yaşamaya başlamaktadırlar. Üstelik sanki iki taraf da bu hayat için karşılıklı mukavele imzalamışlar gibi hiç birbirlerinden kuşkulananmamaktadırlar. Mesela koca iki üç gece eve gelmediğinde karısı âşıklarıyla görüşmektedir. Bu nedenlerle C. Sacide böyle aileler arasında yetişen çocuklardan memleket adına bir hayır beklenmesinin doğru olmayacağını söylemiştir. Ayrıca aile hissiyatının mikroplarından birinin de akraba ve komşu dedikoduları olduğunu belirterek, “...zevcelerin rakib ve ortakları olan ecnebi mürebbiyeleri, hizmetçileri, israfatı da bu meyanda unutmamalıyız...¹³⁶⁵” demiştir.

¹³⁶⁴ Ulviye Mevlan. (25 Kanunisanı 1329). İçtimai Dertlerimizden: Zevce-Zevce. **Kadınlar Dünyası**, 1(128), s. 3.

¹³⁶⁵ Cihangir Sacide, Kızlarımızın Çehizi Ne Olmalıdır? Maddiyat Değil Maneviyat Olmalıdır-8, s. 6.

Dergilerde bir yandan geleneksel Osmanlı ailesinin yaşantı tarzı eleştirilirken diğer taraftan da aile fertlerinin akşamları hep beraber zaman geçirmeleri için, akşamları aile bireylerinin beraber geçirecekleri zamanın her türlü eğlenceden daha çok keyif vereceğine değinilmiştir:

Bizim aile hayatımız ne kadar fenadır, hiç kimse evinin içine girmek istemez. Akşam zevc işinden evine gelir, yemek yedikten sonra ya bir kahvehaneye yahut Beyoğlu'nda bir yere gider, kendini eğlendirir. Hemen hemen hiç kimse evinde oturarak mütelezziz olmak istemez. Ne kadar fena bir hayattır. Akşam zevç kendisini hariçte eğlendirmek hevesine düşer ve hemen kalkıp bir kafeşanteye gider. Halbuki aile hayatında, akşam zevc, zevce ve çocuklarla beraber teşkil edecekleri grupta tiyatrodan, kafeşantandan binlerce fazla güzellik vardır¹³⁶⁶.

Hatta daha sonraki süreçte ailede “aile içi kitap okumaları” gibi faaliyetlere yer verilerek “aile edebiyatı”nın doğmasına zemin hazırlanmıştır¹³⁶⁷.

Anlaşılabacağı üzere erkeğin daha çok ev dışında ve genellikle erkek arkadaşlarıyla zaman geçirerek kendisini evden soyutlaması, evde olduğu zamanlarda ise otoriter bir tavırla başta karısı olmak üzere, aile bireyleri ile duygusal paylaşımda bulunmaması aile içi huzursuzluk ve boşanmanın erkek faktörlü sebebini oluşturmuştur. Kocanın evde bulunduğu zaman dilimlerinde ise eşinin davranışları nedeniyle evde huzur bulamaması aile içi huzursuzluk ve boşanmanın kadın faktörlü sebebini oluşturmuştur. Ancak burada kadının kocasına evde huzur ver(e)memesinin nedeninin de daha ziyade yine kocadan kaynaklandığını belirtmekte fayda var. Çünkü tüm gün çocuklarla, ev işleriyle ilgilenen, evde tuzun mu, unun mu, sabunun mu kalmadığını bilen, hele birde geniş aile halinde yaşıyor ise büyük bir yük altında olan kişi kadındır. Böyle bir kadın eğer bir de kocasını sınırlı zaman dilimlerinde görür ve o zaman diliminde de kocasından ilgi, sevgi, takdir alamaz ise elbette eleştiride bulunmak ve şikayet etmek zorunda kalarak istemeyerek huzur kaçıracaktır. Bunun yanında kocasına istek ve şikayetlerini belirteceği zaman dilimleri oldukça sınırlı olan kadın yine istemeyerek bu istek ve şikayetlerini kocasını ilk yakaladığı anda belirtecektir. İşte bu durum aile birlikteliğinin olmamasındaki asıl nedenin yine kocanın hal ve hareketleri olduğunu göstermektedir. Tabi bunda o dönemde karı-kocanın dışarda beraber zaman geçirebilmesi için toplumsal yapının müsait olmamasının da etkisi olduğu göz ardı edilmemelidir.

¹³⁶⁶ Meriç, *a.g.e.*, s. 225-226.

¹³⁶⁷ Meriç, *a.g.e.*, s. 225-226.

4.1.3. Evlenme Usulü: Görücülük

Osmanlı toplumunda kadınların evlilikleri konusunda söz hakları sınırlı olup, şehir ve konaklarda 20. yüzyıla kadar köklü adet “görücü” usulü evliliği¹³⁶⁸. Bu yöntemle yapılan evliliklerde gelin adayı erkeğin anne, teyze, hala gibi aile büyüğü bir kadın tarafından seçiliyordu¹³⁶⁹. Eşler birbirlerini çoğu kez koltuk merasiminde görüyor yahut nikah kıyılıp düğün yapıldıktan sonra emrivaki olarak birbirleriyle karşılaşıyorlardı. Bu durumda kadere rızadan başka çare görülmezsizin, nikahta keramet aranarak “çöpçatan böyle çatmış” denilip durum kabulleniliyordu¹³⁷⁰.

Ancak görücü usulü evliliğe Tanzimat döneminde yoğun bir eleştiri söz konusu olmaya başlamıştır. Mesela Şinasi 1860'ta yayınlanan “Şair Evlenmesi” adlı piyesinde bu usulün sakıncalarını komedi tarzında işleyerek alay etmiş¹³⁷¹, Namık Kemal bir yazısında kızları satılık maddeye, görücüleri de esircilere benzetmiştir¹³⁷². Başka bir yazısında ise kadınların hakları üzerinde durarak görücü usulü evliliği şöyle eleştirmiştir:

*Hanımın da çocukluğunda bir sevgili bebeği varmış. Tehhülden sonra bebek gitmiş, yerine bir kız gelmiş, o da büyümüş, bebek nasıl hanımefendinin emrettiği yerde yatmağa mecbur ise kız da öylece hanımefendinin arzu ettiği beyin koynuna girm(ek zorunda kalmış) (...)Çocuklarımızın terbiyesine daha kendimizi evladımızın hakkını öğrenmemekle mi muvaffak olacağız? (...) (Halbuki) memleket bulunur ki her nevi mekteplerinde olan hocaların nisfından ziyadesi kadınlar veya daha vazih tabir olunmak istenirse beş yaşına varmamış kızlardır*¹³⁷³.

II. Meşrutiyete gelindiğinde ise görücü usulü evlilik birçok çevrede daha da yadırganmaya başlanarak yapılan eleştirilerin dozu artırılmıştır. Görücü usulü evliliğe yönelik eleştirilerin nedeni bu yöntemle yapılan evliliklerde eşlerin birbirlerini beğenme ve tanıma imkânları olmaması neticesinde mutsuz aileler ortaya çıktığı düşüncesi idi. Bilindiği üzere görücü usulü evlilikte gelin adayı erkeğin anne, teyze, hala gibi aile büyüğü bir kadın tarafından

¹³⁶⁸ Faroqhı, üst tabakadan ailelerin kız ve erkek çocukları için aynı toplumsal çevreden müstakbel bir eşle tanışmalarının kuşkusuz zor olduğunu, kentlerdeki küçük insanların sıkışık evlerde yaşama zorunluluğundan kaynaklansa bile bu konuda belli imkanlarının bulunduğunu, köylü ve göçebe gençlerin ise tarla, bahçede çalışırken birbirlerini en azından bir kez görebildiklerini kaydetmiştir. Bunun yanında Osmanlı toplumunda hiç evlenmeden yaşamını tamamlayan kişi pek olmadığını, evliliği ailelerin hazırladığını, bazen genç erkeklerin istemedikleri evlilikten başka yere taşınarak kurtulduklarını, genç kızların ve kadınların bu konuda daha çaresiz olduklarını söylemiştir. Bkz. Faroqhı, *a.g.e.*, s. 129 ve 132.

¹³⁶⁹ Burçak, *a.g.m.*, s. 110.

¹³⁷⁰ Toprak, *a.g.m.*, s. 68.

¹³⁷¹ Mardin, *a.g.e.*, s. 31.

¹³⁷² Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 93.

¹³⁷³ Akşit, *a.g.e.*, s. 123.

seçiliyor ve eşler çoğu zaman birbirlerini göremeden evleniyorlardı. Bunun yanında eş seçimi çoğu zaman damadın geline karakter olarak uygunluğu yerine, erkeğin sosyal konumuna ve ekonomik durumuna göre yapılıyordu¹³⁷⁴. Bu da haliyle eşlerin ya kavga gürültü yaşamalarına, ya kadınların üzerine kuma getirilmesine ya da boşanmalara yol açıyordu. Mesela F. Zerrin,

*Ne garib, garib değil hazin hazin değil ne elim: ‘adât-ı ictimaiyyemizdendir ki, birbirlerini hiçbir zaman görmedikleri, anlamadıkları halde günün birinde iki genç, yabancı ellerin delâletiyle nikahlanmış bulunuyorlar. Sonra da bu nikahta keramet varmış! Allahım ne belâhet! Ne yazık ki bu fecâyî’ bizi uyandıramaz! Yirmi bu kadar milyon nüfusumuz içinde kaç evde saadet-i ictimaiyye vardır! Olamaz! Çünkü uzun asırlardan beri kökleşmiş o meşûm adetlerimizi bir türlü kıramayız, korkarız!’*¹³⁷⁵

diyerek görücü usulüyle yapılan evlilikler neticesinde ailelerin mutsuz olduğunu söylemiştir.

Görücü usulü evliliği küçük çocukların evlilik oyunlarına benzeten B. Adeviye Sıdkı ise,

...Babalar hâlâ kendi gönüllerinin istediğini damat eder ve daima gelini damadın anası seçer!... Böyle garib ve gülünç şartlar ve esaslar üzerine kurulan bir bina-yı izdivâc elbette kısa bir müddet zarfında yıkılır gider ve böyle toptan pazarlıklarla başlayan tezevvüc elbette iflas eder....

diyerek çoğunlukla “nifak ve iftirak” ile sonuçlanan evliliklerin nedenini görücü yöntemiyle evlenmeye bağlamıştır¹³⁷⁶.

İşte bundan dolayı Meşrutiyet dönemine gelindiğinde bazı çevrelerce görücü usulü evliliğe yoğun bir eleştiri başlatılarak bu usulün kaldırılması için çaba sarfedilmiştir. Mesela Nafi Atuf “Türk milletinin ictimâ’î hayâtında bir neşe ve imtizâc görmek dileyenlerce bu meselenin hal vakti gelmiş geçiyor bile” dediği görücü usulü evliliğin “gayr-ı tabî’î şerâitle” başladığını söylüyordu. Atuf’a göre evlilik “teşrîk-i hayattı”. Hayata iştirâk fikren bilhassa ailede daha ziyade fikren ve hissen olurdu. Erkek ve kadın her ikisi de kendi fikir ve hissine en yakın kişiyi bulmak isterdi. Bu hakkı genç ve ihtiyar, kadın ve erkek başkasına teslim etmeyen yoktu. Ancak Osmanlı ailesine bakıldığında fikren, hissen, birbirlerinin gerçekten hayat ortağı olan bir zevce ile bir zevceye rastlamak oldukça güçtü. Bunu biraz daha somutlaştıran Atuf, üç komşusundan örnek verir: Birinci komşusu genç bir kızla evli olan 65 yaşındaki ihtiyar bir hocadır. Doğal olarak eşiyle birbirlerini anlamazlar. Hoca efendi evden giderken kapıyı kilitler. Genç kız evde hapistir. İkinci komşusu fena halde kaba

¹³⁷⁴ Burçak, *a.g.m.*, s. 110.

¹³⁷⁵ Fatma Zerrin. (9 Mayıs 1330). Kardeş Mektupları. *Kadınlar Dünyası*, 2(142), s. 11.

¹³⁷⁶ B. Adeviye Sıdkı. (10 Nisan 1330/23 Nisan 1914). Musâhebe: Bizde İzdivac.... *Kadınlık*, 1(6), s. 3-4.

bir kadın, erkek başka bir kadınla peyda-yı münasebette bulunmuştur. Kavga, hatta dayanın eksik olmadığı bir evdir. Üçüncüsü ise akşamları evine gelip, gece dörde, beşe kadar mütemadiyen söven, annesine, karısına, çocuklarına durup dinlenmeksizin küfürler yağdıran sarhoş bir adamdır. Atuf, görücü usulü evliliğin ne kadar kötü olduğunu ortaya koymak için arkadaşlarından da örnekler verir. Bu arkadaşlarından ilki görücü usulü evlilik yapmak istemeyen bir gençtir. Ancak simasını dahi bildiği bir kız yoktur. Bu nedenle geçmişi hakkında bilgisi olan, küçüklüğünde tanıdığı komşu kızı ile evlenmeye karar verir. Fakat evlendiği kız ile fikir ve hissiyatta büyük zıtlıklar olduğu için bir sene sonra boşanır. Diğer arkadaşı ise yine evlilik sevdasına düşen bir delikanlıdır. Bu delikanlının diğer genç kadar bile tanıdığı bir kız yoktur. Bu nedenle eş seçimini teyzesine bırakarak evlenir. Fakat kızla ilk görüşmelerinden itibaren aralarında bir nefret başlar ve nikahtan 5-10 gün sonra ayrılırlar. Atuf'a göre böyle vakaların sayısı oldukça fazladır ve herkes şahit olmuştur. Atuf, evliliğin ilk günlerindeki maddi zevkin bazen bütün hissiyat ve fikri dikkate aldırmayacak derecede kuvvetli olduğunu fakat zamanın bu zevkin kıymetini azaltmasıyla kadın ve erkeğin hayatlarını bağlayacak başka başka hissi ve fikri gerekçeler aradığına da dikkat çeker. Bunun yanında ayrı terbiyelerin, çoğunlukla ayrı muhitlerin tesiriyle büyümüş olan kadın ve erkeğin birbirine yabancı olduğunu da değinir. Boşanmayı “zül” addedenler, ister istemez o yükü omuzlarına alarak, sevimsiz sessiz, neşesiz bir hayat devam ettirirler. Ne var ki bu sevimsizlik ve neşesizlik ailelerin hududunu aşarak topluma da sirayet etmektedir. Bu nedenle Atuf “...kadın evine çocuklarına bağlanamaz, erkek çalışmaya zevkle koşmaz, her ikisi de hayat hakkında bedbîn bulunurlar. Saadeti eski Hindliler gibi (Nirvana)da ararlar” demiştir¹³⁷⁷.

M. Bedirhan ise bir makalesinde bu usulün uygulanmadığı yerlerde boşanmaların daha az olduğundan bahsederek bunu bir ikna yöntemi olarak kullanmıştır. Bu makaleye göre Bartın'da boşanma miktarı %3 iken İstanbul'da bu miktarın %70 olmasına şaşırان kadınlar bunun nedenini sorgulamışlardır. Çünkü İstanbul'a nispetle Bartın halkı cahil olduğu için boşanma sayısının orada daha fazla olmasını beklemişlerdir. Kadınlar bunun ilk olarak Bartın kadınlarının İstanbul kadınlarından daha sabırlı olmalarından, kocalarının her türlü zulümlerine ve tecavüzlerine boyun eğmelerinden kaynaklandığını düşünmüşler ise de, kendilerine Bartın halkı hakkında bilgi veren arkadaşlarının yaptığı izahat üzerine öyle olmadığını anlamışlardır. Bartın'ın Müslüman kadınlarının İstanbul kadınlarından daha münevver, ilim ve ırfana sahip olma ihtimallerini düşündüklerinde ise Bartın'da kız

¹³⁷⁷ Nafi Atuf, *a.g.m.*, s. 252-254.

mektebinin daha doğru dürüst imla yazacak, kıraat okuyacak öğrenciler yetiştirmesinin mümkün olmadığına kanaat getirmişlerdir. Ancak arkadaşlarının Bartın'daki evlilik usulü hakkında verdiği bilgi orada boşanmaların neden daha az olduğunun nedenini ortaya koymuştur: Bartın'da evlilik kız ile erkek arasında kararlaştırılıp ailelere bildirilmektedir. Yani gençler birbirini tanıyarak evlenmektedirler. Bunun yanında köyde herkesin birbirini küçük yaştan beri tanınmasının, bir arada büyümesinin de Bartın'daki boşanma miktarının İstanbul'a nispetle daha az olmasında etkili olduğu anlaşılmıştır¹³⁷⁸.

Ancak burada görücü usulü evliliğin kaldırılmasına yönelik yapılan yoğun eleştirilerin nedeninin sadece mutsuz ailelerin oluştuğu ve/ya evliliklerin boşanmayla sonuçlandığıyla sınırlı olmadığını, bunun başka nedenlerinin de olduğunu söylemeliyiz. Bu nedenlerden biri modernleşmeyle beraber bazı Osmanlı kadınlarının ve erkeklerinin evliliğe bakışlarının değişmesiydi. Bu insanlar artık kendi gönüllerine, kafalarına uygun olan kişiyle evlenmek, onu kendileri seçmek istiyorlardı Nitekim aileleri bozan, bedbaht eden en önemli nedenin görücü usulü evlilik yöntemi olduğunu ileri süren M. Belkıs, evlilikte asıl önemli olan şeyin eşlerin hislerinin, ruhlarının, mizaclarının birbirine uyumu olup, görücü usulü evliliğin tabiat kanunlarına aykırı olduğunu belirterek bu konuda oldukça ağır eleştirilerde bulunmuştur:

*...Erkeğin annesi sokak sokak dilenci gibi geziyor... Bir kız beğeniyor. O kızı oğluna kendi beğenerek alıyor. Halbuki o erkek kızı bilmez, kız erkeği bilmez. Bu usulü değil insanlara, hayvanlara tatbik etseniz yine maksad-ı izdivac hâsıl olamaz. Görmemiş birisi gelse, kızla erkeğin ilk defa zıfaf gecesinde birbirlerini gördüğünü söyleseniz size güler.. ya rab nedir bu düşüncesizlik nedir bu hissizlik.. hala mı akıllar başa gelmedi. Hala mı isyan yok?!.. Biçare kızlar! Aynıyla mağazadaki mal gibidirler. Camdadırlar. Hayvandan daha aşağı bir derekeye tenzıl edilirler. Hem yaşayacağı adamı bilmez hem de hakk-ı reyî yoktur...*¹³⁷⁹.

S. Büran ise, yapılan adi kontratlarda bile tarafların mali ve idari menfaatleri göz önünde bulundurulurken iki hayatın birleştirildiği, eşlerin birbirlerine karşı birçok görevlerinin ve sorumluluklarının ortaya çıktığı, sonsuza kadar sürmesi gereken evlilik akdinde tarafların birbirini seçme hakkının olmamasını hayretle karşılayarak şöyle demiştir:

*... Hadi diyelim bir erkek şekil itibariyle arzularını validesine tevdi etsin. O da model mucibince aradığını bulsun. Canım, insan bazı kere rengiyle, cinsiyle sipariş ettiği kurdeleyi bile görünce beğenmeyiveriyor. Nerede kaldı ki iki yabancı ruhun imtizâc-ı müstakbeli böyle yabancı nazarların takdiratı ile husule gelsin!*¹³⁸⁰.

¹³⁷⁸ Mesaadet Bedirhan. (20 Haziran 1330/3 Temmuz 1914). Talak. *Kadınlar Dünyası*, 2(148), s. 5.

¹³⁷⁹ Mükerrerrem Belkıs, Bizde Usul-ı İzdivac, s. 3.

¹³⁸⁰ Safiye Büran, (9 Haziran 1329 / 22 Haziran 1913). Biraz Daha Derine. *Kadınlar Dünyası*, 1(67), s. 3-4.

Görücü usulü evliliğin eleştirilmesinin bir diğer nedeni ise bu evlilik usulünün kızların şereflerini ve haysiyetlerini, kadınlık gururlarını aşağıladığı, maneviyatlarını yaraladığı düşüncesi olmuştur¹³⁸¹. S. Ata bu durumu şöyle anlatır:

...Bir gün haberiniz yokken kapı çalınır, tanımadığınız iki, üç kadın girerler ve siz hemen 'görücü' olduklarını anlar bir tarafa gizlenirsiniz... Onlar dükkanda kumaş sorar gibi sizi sorarlar. Valideniz veya teyzeniz, her kimse 'evet, var' dedikten sonra -esnaf misali- içeri buyurun derler... Şimdi sizde bir helecan, bir taraftan hazırlanır, bir taraftan şikayet edersiniz, inkisar edersiniz. Nihayet kahve tepsisi ile birlikte 'beğenilmeye' çıkarsınız... Kahveler içildikten sonra kalkıp eğer beğenilmişseniz ne a'lâ! Beğenilmemişseniz burunlarını bükerek, Allah hayırlı müşteri versin makamında 'Allah herkesin hakkında hayırlı etsin!' der, çıkarlar!¹³⁸²

Özellikle son zamanlarda görücü gelen kadınların, oğullarına uygun olup olmadığı noktasında gelin adaylarını türlü sınavdan geçirmeleri genç kızları daha da rahatsız ederek bu usulle evlilikten bezdirmiştir. Görücü usulü evlilik öncesinde kız görmeye gidildiğinde görücü kadınlar büyük bir kurnazlıkla gelin adayını pek çok sınava tabi tutarlardı¹³⁸³. Görücü kadın taifesi kahveyi ağır içer, konuşma esnasında göz ucuyla gelin adayını süzerdi. Gelin adayının topallayıp topallamadığını anlamak için fincanlar alınırken, görücülerden biri yalandan fenalık geçirerek gelin adayından koşa koşa su getirmesini isterdi. Gelin adayının yanaklarından öpülerek ağzının kokup kokmadığı anlaşıldı. Bu esnada alt dudağı yavaşça aşağı çekilerek dişlerin düzgünlüğü ve temizliği de kontrol edilirdi. Taşkın memelerin bezden yapılmış olup olmadığını anlamak için ise üşütüp soğuk alacağı gerekçesiyle gelin adayının göğsü kapatılırdı. Kekeme olup olmadığı konusunda bir fikir edinmek amacıyla da damat adayının fotoğrafı¹³⁸⁴ gösterilerek gelin adayı konuşturulurdu¹³⁸⁵. Boyunu anlamak için ise terliklerin topuğuna bakılırdı¹³⁸⁶. Ardından pazarlığa oturularak, yüz görümlüğünün değeri, nikahın miktarı tespit edilirdi. Bu arada oğlanın vereceği çeyizde anlaşıldı. Tek taraflı onay yeterliydi. Kız kaderine razı olmak zorundaydı. Annesinin yaptığı tarifle oğlanın kızı almaya razı olup olmadığı sorulur, aileler anlaştıktan sonra söz kesilir nişan takılırdı. Gelin adayının müstakbel eşini görmesi gerekmezdi. Ne de olsa geleneğe göre kız kendi haline bırakılırsa ya davulcuya, ya da zurnacıya varırdı¹³⁸⁷.

¹³⁸¹ B. Adeviye Sıdkı, *a.g.m.*, s. 3-4.

¹³⁸² Saniye Ata. (14 Haziran 1329/27 Haziran 1913). Türk Kadınlarına Aile-2. *Kadınlar Dünyası*, 1(72), s. 2-4.

¹³⁸³ Özer, *a.g.e.*, s. 217.

¹³⁸⁴ Demek ki bazı gelinler düğüne kadar eşleriyle karşı karşıya gelmeseler de fotoğrafını görebilmişlerdir. Ancak yazının devamında da görüleceği üzere evlilik için kızın onayı alınmıyormuş. Tabi muhakkak ki rızası alınan kızlar da vardı. Nitekim nikah akidlerinde bunun örnekleri mevcuttur.

¹³⁸⁵ Toprak, *a.g.e.*, s. 68-69.

¹³⁸⁶ Özer, *a.g.e.*, s. 217.

¹³⁸⁷ Toprak, *a.g.e.*, s. 69.

Sürelî yayınlarda bu durum da eleştiriliyordu. Mesela evliliğin asıl gayesinin mutlu aileler kurmak olduğunu fakat memleketteki ailelerin % 90'ının mutsuz ailelerden oluştuğunu, bu aileleri gören gençlerin evliliği bir yük olarak görüp evlenmekten kaçmaya başladıklarını söyleyen S. Ata, son zamanın fikirlerde meydana getirdiği değişim ile görücü meselesinin daha da kepaze bir hal aldığından, ellere, tırnaklara, dişlere bakılmasından, boyun ölçülmesi gibi vs. şeyler nedeniyle erkeklerin ve özellikle de kızların pek bezgin olduğunu belirtip şöyle devam etmiştir:

Şimdi sorarım, hayatın nüsfini ve hatta fazlasını birlikte geçireceğimiz bir arkadaşın intihabı giyilecek elbise kadar da mühim değil midir? Birisini kaldırıp atmak ihtimali olduğu halde görmeyince almak istemeyiz... Bugün geçimsizliğin yüzde doksanı buradan çıkıyor. Zavallı kızların bu hususta en ziyade mağduriyetlerine sebebiyet veriyor. Yolda yan yana giden iki kimse adımlarını yekdiğerine uydurarak muntazam atmazlarsa sendelerler ve hatta çarparlar, düşerler de! Nasıl olurda birbirini hiç görmemiş iki kimse ruhlarının, fikirlerinin tevafuk ve imtizacına ehemmiyet vermeden körü körüne bağlanarak aile teşkiline çalışırlar benim aklım ermiyor! Eriyor zannedenler de bilahare aldandıklarını itiraf etmekte gecikmiyorlar. Bizde evlenmek için hep şekle bakılır ve buna göre karar verilir...¹³⁸⁸.

Dergilerde görücülük usulünü eleştiren genç kızların bu konudaki düşüncelerine de yer verilmiştir. Mesela görücüye çıkan bir genç kız başından geçenleri anlattığı yazısında, görücülere damat adayının kaç yaşında, tahsilinin ne olduğunu, nelerden zevk aldığını, daha önce evlilik geçirip geçirmediğini, izdivacda ne gibi şartları elzem gördüğünü sorduğunda, kadınlardan birinin “...aa... ilahi kızım... Böyle şeyler ayıp değil mi? Bunları kız anası bile zor sorar..” cevabını alması üzerine kendisini ne kadar kötü hissettiğini anlatmıştır¹³⁸⁹.

Burada yeri gelmişken başka bir noktaya daha temas etmek istiyorum. Bilindiği üzere Osmanlı toplumunda kadın evlendiği takdirde toplumda bir yer ediniyordu. Ayrıca aileler evlenmemiş kızlarının başına namus belası çıkmasından çekiniyorlardı. Bu nedenlerle kızlarının kismetlerini açılmasını isteyen aileler türbe ziyaretlerinde bulunuyorlardı:

Bir kızın vakti geçip evde kalması ne kadar müthiştir. Bu, hem ebeveyni tedeħhüş eder, hem de kızı... biçare ebeveyn bu kızı ne yapacaklar. Ölünceye kadar evlerinde kalacak. Ya fena yola giderse evde felaket... İlanihaye nasıl bakabilirler. Bittabii başlarına bela olacak. Bundan dolayı okumalar, türbelere müracaat ediyorlar¹³⁹⁰.

¹³⁸⁸ Saniye Ata, *a.g.m.*, s. 2-4.

¹³⁸⁹ Aliye Hüsn. (10 Ağustos 1329). Görücüler. *Kadınlar Dünyası*, 1(104), s. 15.

¹³⁹⁰ Mükerrrem Belkıs. (21 Eylül 1329/4 Ekim 1913). İzdivâc ve Usûl-ı İzdivâc-3. *Kadınlar Dünyası*, 1(110), s. 3-4.

Ailelerin kızlarının evlenememesi konusunda hassasiyetlerinin olduğunu bilen kadınlar, dergilerde bu konuya da değinerek evlenmek için batıl inançlara kapılıp türbe ziyaretleri yapmak yerine, daha köktenci çözümler aranmasını, eğer “görücülük” devam ederse kızlarının “evdekalmış” olacağını zira artık erkeklerin de görücü usulüyle evlenmek istemediklerini belirtmişlerdir¹³⁹¹.

Görücü usule evliliği eleştiriye yönelik olarak basında evlenmek için ilmen, fikren, zihnen, nitelikli kadınların tercih edilmesi konularını işleyen hikayelere de yer verilmiştir. Bu hikâyelerden biri de S. Sırrı’ya aittir. O, hikayesinde oğlunu evlendirmek için kız arayan Hüsne Hanımın yaşadıklarını anlatıyordu. Hüsne Hanımın oğlu evleneceği kızın kara kaşlı, kara gözlü, tombulca biraz da okuyup yazması olsun istiyordu. Hüsne Hanım ise kızın aynı zamanda zengin bir aileden olmasını arzuluyordu. Zira o dönemde iç güveylik normal karşılanıyordu. Hüsne Hanımın karşılaştığı kızların çoğu yabancı okullarda okumuş ve yabancı kültürlerle teşne olmuştur. Hüsne Hanım, onların yerli değerlere üstten bakan bu hallerini görünce üzüntüsünden kahr olup kız aramaktan bir süreliğine vazgeçmiştir. Oğluna istediği kızın İngiliz mektebine gitmiş olması Hüsne Hanımı adeta çıldırtır. Gelin adayının gururla “İngiliz mektebine gidiyorum” demesi üzerine, “İngiliz mektebine gidiyormuş, nasıl belli, yüzünün nuru kalmamış, yazıklar olsun! anasını insan sanıyordum, içimi dışımı döktüm. İngiliz mektebi ha! İngiliz mektebi kadar kafana taş düşsün” diyerek duygularını elemli bir tarzda ortaya koymuştur. Hikayenin devamı ise daha ilginçtir. Görücü usulüyle bulunan kız ile evlendirilen oğul, kırk güne varmadan geçimsizlikten boşanınca, Hüsne Hanım “...üzülme oğlum üzülmeye, Amasya’nın bardağı, biri olmazsa biri!” diyerek oğlunu teselli ederken, kızın babası da kızını çok üzülmesin diye her akşam at arabası ile seyahate çıkarmaya başlamıştır¹³⁹².

Görücü usulü evliliği sadece kadınlar değil, erkekler de eleştirmişlerdir. Mesela “İçtihad” yazarlarından T. Nahid ömür boyu yaşayacak ve çocuklarını teslim edecekleri kadınlarla evlenirken onları görme haklarının olmamasından yakınarak “...bizde kadın almak pırasa almaktan daha kolay ve önemsizdir....” demiştir. T. Nahid’e göre o günkü evlilik karı-kocanın birbirlerini sadece yatak odasında görebildiği bir evlilikti ve evlilik kurumun böylesine iflas ettiği başka bir memleket yoktu. Osmanlı toplumunun günden güne

¹³⁹¹ Mükerrerrem Belkıs, İzdivâc ve Usûl-ı İzdivâc-3, s. 3-4.

¹³⁹² Toprak, *a.g.e.*, s. 348-352.; Gündüz, *a.g.e.*, s. 187.; Selim Sırrı, (5 Kanunuevvel 1329). Hüsne Hanım Oğluna Kız Buldu!?, *İçtihad*, 4(83), s. 1835-1836.

talihsizliğe doğru yol almasının sebebini aile bağlarının bozulmasına bağlayan “İçtihad” yazarlarından A. L. ise çocukların sadece eğitim ve karakter bakımından değil, bedensel olarak da çok kötü yetiştiğini söyleyerek, bozulan aile bağlarının yeniden onarılması ve pekiştirilmesi için mevcut evlilik yönteminin kesinlikle bırakılması gerektiğini savunmuştur. A. L.’ye göre bir genç kızla bir delikanlının nişanlı olarak görüşmelerinde sakınca yoktu. Zira görücülük geleneğinin geçerli olduğu Osmanlı toplumunda kafes arkalarında ve çarşaf altında ne kadar çirkin şeyler dönüyor, yüz kızartan komiklikler, facialar yaşanıyordu. A. L., görücülük kaldırılıp bir genç kızla bir delikanlının nişanlı olarak görüştüklerinde isyan edip bunların kafirlikle suçlanmaması konusunda uyarıda bulunarak “İstanbulumuzda ‘kafes arkası’ diye nitelenen bir hayat vardır ki bunun esrarını az çok hepimiz bilmekle beraber, hiçbirimiz bu konudan bahsetme cesaretini gösteremiyoruz...¹³⁹³” demiştir.

İşte bu nedenlerle “Görücülüğün Yerine” başlıklı makalede M. Belkıs kadınların bu konuda bir şeyler yapmasını, tartışmaya katılmasını isteyerek, başkaldırı çağrısı yapmıştır: “Bütün münevver nisvanın nazar-ı dikkatlerini celb ediyorum. Konuşalım, münakaşa edelim. O kabusu üzerimizden kaldıralım¹³⁹⁴”.

Dergilerde çıkan bu yazılara karşılık okuyucular da mektuplar göndermişlerdir. Mesela M. Belkıs’a ithafen yedi genç kız adına gönderilen bir makalede kızlar görücü usulünü eleştirirerek artık bu usulle körü körüne evlilik yapmayacaklarını söylemişlerdir:

...Biz de insanız. Bu yirminci asır-ı medeniyette yaşıyoruz. Koca bir milletin uful-ı tedrici ve na kehâniyesi karşısında hayvan yaratılmamış ki, huzur-ı hakka çıktığımızda vallahi ne yapalım sen bizi insan olarak yaratmadın ki..., diyebilelim! Evet koca bir milletin ufulunden biz –erkek kadın- mesuluz... fakat hayır, hayır biz şu mesuliyeti yüklenemeyiz ve işte tekrar ediyor ve en gür sesimizle bağıyoruz: esaret zincirlerini kırdık, emel-i mukaddesimiz, izdivacda hedefimiz: tedkik etmeden birisini körü körüne refik-i hayat edinmeyi kabul etmemektir, biz şimdi bu gaye arkasında koşan birçok hem fikir hemşirelerimiz bulunduğuna emin olarak müteselliyiz¹³⁹⁵.

Görücü usulü evliliğin faydasından çok zararının olduğunu savunan F. Nesib ise görücülük yerine, evlenecek gençlerin birbirini fikir, his ve ruh bakımından tanıyabilecekleri yeni bir evlilik usulünün oluşturulmasının daha iyi olacağını söylemiştir¹³⁹⁶.

¹³⁹³ Bulut, *a.g.e.*, s. 159 ve 164.

¹³⁹⁴ Mükerrer Belkıs.(4 Haziran 1329). Görücülüğün Yerine. *Kadınlar Dünyası*, 1(62), s. 3.

¹³⁹⁵ Yedi Türk Kızı Namına Şehzade Baş: Lamia Zeyna. (10 Ağustos 1329). İsyan. *Kadınlar Dünyası*, 1(104), s. 15.

¹³⁹⁶ Fatma Nesib. (17 Ağustos 1329 / 30 Ağustos 1913). Aile Hayatı. *Kadınlar Dünyası*, 1(105), s. 8.

24 Nisan 1919 tarihinde “*Genç Kadın*” mecmuasında yayınlanan yazıda da “görücüyle evlenmeyi bugünün hayâtı biraz garîb buluyor. Ve esasen tatbîkâtında da pek yaya kalıyoruz. Sonra, parkta ve sokaktaki telâfiyelerden sonra verilen izdivâc kararları, şüphesiz bu da doğru değil” denilerek, memleketteki sermayader şahısların girişimleri ile izdivaç için ciddi bir şekilde çalışılacak müessese kurulması önerilmiştir. Bu müessese evlenecek kadın ve erkekler hakkında ahlaki, sıhhi ve seciyei araştırdıktan sonra, yıldızları kısmen olsun barışabileceklerin evlenmelerine vesile olacaktı¹³⁹⁷.

Görücü usulü evlilik konusundaki eleştiriler 1920’lerde de devam etmiştir. Mesela 30 Haziran 1923’te *Süs*’te yayınlanan bir makalede halka görücü usulü evlilikten tövbekekar olup olmadıkları, bir genç kızla bir erkeğin parkta, bahçede görüşmelerinin yahut birbirlerine mektup göndermeleri hakkındaki fikirlerinin ne olduğu sorularak, eğer bunlardan hiçbirine taraftar değiller ise yeni bir usul konusunda öneri bekledikleri belirtilmiştir¹³⁹⁸. 1924’te Resimli Ay’da “*Bizde kız nasıl evlenir?*” başlığıyla verilen makalede ise evlilik şapkadan koca çeken bir karikatürle tasvir edilerek “*izdivaç bizde kız aleyhine kullanılan bir piyangodur*” denilmiştir¹³⁹⁹. Aynı makalede bir başka karede ise kavga eden bir karı koca karikatürize edilip “*talihe havale edilen izdivacın neticesi geçimsizlik, dirsizliktir*” denilerek konunun hassas olduğuna işaret edilmiştir¹⁴⁰⁰. Yine 1924’te “*Resimli Ay*”da görücüye giden bir grup ailenin resmi altında “*zevceinizi intihab ederken annanenizi görücü gönderirseniz istikbalinizi bir ihtiyarın ellerine teslim etmiş olursunuz*” denilmiştir. Bir başka yerde de evlilik öncesinde birbiriyle tanışıp görüşen bir çift gösterilip “*şimdiki gençlerde zevcelerini karşı karşıya oturup böyle beğeniyorlar*” denilerek gelinen ve gelinmesi gereken nokta üzerinde durulmuştur¹⁴⁰¹.

Anlaşılabacağı üzere görücü usulüyle yapılan evliliklerde ailelerin mutlu olmaması, mutsuz ailelerde iyi çocukların yetişmemesi, boşanmaların ortaya çıkması ve modernleşmeye paralel olarak kadınların ve erkeklerin evlilik anlayışlarının değişmesi bu usulün eleştirilmesine neden olarak yeni bir evlilik yöntemi arayışını getirmiştir.

¹³⁹⁷ Evlenmeye Dair, *Genç Kadın*, s. 134.

¹³⁹⁸ Görücülük mü? Görüşücülük mü?. (30 Haziran 1339). *Süs*, 1(3), s. 15.

¹³⁹⁹ Sabiha Zekeriya. (Eylül 1340). Bizde Bir Kız Nasıl Evlenir?. *Resimli Ay*, 1(8), s. 8.; Özer, *a.g.e.*, s. 216.

¹⁴⁰⁰ Sabiha Zekeriya, *a.g.m.*, s. 9.; Özer, *a.g.e.*, s. 216.

¹⁴⁰¹ Özer, *a.g.e.*, s. 217.

4.1.4. Eğitimin Eş Tercihindeki Önemi

İkinci Meşrutiyet döneminde eğitimsiz Osmanlı kadınlarının geri olduğu ve bir bütün olarak Osmanlı toplumunu geri götürdüğü fikri hakimdi¹⁴⁰². Modernleşme sürecinin siyasi gelişmeleri kadınların eğitimini toplumsal değişimin geleceğe taşınması açısından önemli görüyordu¹⁴⁰³. Çünkü irfanın halka geçerek milli hars mahiyetini kazanması kadınlar sayesinde mümkündü:

*...İrfânın, halka geçerek milli hars mahiyetini alması, kadınlaşmasıyla başlar. Bir kavmin kadınları nasıl düşünürse, halkı da öyle düşünür. Havâssın tamamiyle zihnî olan düşünceleri, fikirleri hisleştirmekle mecbul olan kadınlar tarafından temsil edilmedikçe, halkın zihni fikirlerden ziyade hissi fikirlere tabi olan keşif kitlesi arasında intişar edemez...*¹⁴⁰⁴.

Özellikle kurumsal eğitim ailelerin dolayısıyla da toplumun değişimini hızlandıracaktı. C. Sacide bu konuda şunları söylüyordu:

*Eğer biz iyi bir kız mektebi tesis edebilir ve lâzım gelen terbiyeyi verebilirsek o terbiyeyi o kızlar vasıtasıyla ailelere nakl ve teşmil etmiş olacağız. Açtığımız bir mektep bi'l-ahire yüzlerce, binlerce aile mektepleri tevellüd edecektir. O vakit çocuklarımızda aile hayatında iyi terbiye alarak mekteplere gelecekler ki ondan sonra muallimlerin müşkilatı azalır*¹⁴⁰⁵.

İşte bu nedenle kadınların eğitimi konusunda reform yapılması düşüncesi gündeme gelmişti. Ancak modernleşme yanlıları için kadınların eğitiminin önemli olmasının başka bir nedeni daha vardı: Eğitimsiz kadınların evlilik çıkarlarında geriye düşmüş olması¹⁴⁰⁶. Zira eğitim, kızların ileride kuracakları aile yuvaları için de önemli bir husustu. Nasıl bir evlilik yapmaları gerektiğinin ölçüleri eğitilmiş genç kızlarda geleneksel yargılardan farklılaşmıştı. Bu gelişme gençlerde zihinsel bir değişime neden olurken, toplum hayatında halihazırda geçerli olan geleneksel kabulleri değiştirmişti. Artık evlenilecek kızlarda kurumsal eğitimden geçmiş olma şartı aranmaktaydı¹⁴⁰⁷.

Aslında bu durumun nedeni Tanzimat'a kadar dayanmaktaydı. Bir üstyapı kurumu olan eğitim, Tanzimat'la beraber Osmanlı toplumunun temel sorunu olarak ele alınarak yeni yapının oluşturulmasında önemli bir araç olarak kullanılmıştı. Bu durum Osmanlı eğitim

¹⁴⁰² Altınbaş, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁴⁰³ Meriç, *a.g.e.*, s. 199.

¹⁴⁰⁴ Ziya Gökalp. (11 Teşrinievvel 1917). Aile Ahlakı III-Konak. *Yeni Mecmua*, 1(14), s. 261.; Dinç, *a.g.m.*, s. 167.

¹⁴⁰⁵ Meriç, *a.g.e.*, s. 199.

¹⁴⁰⁶ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 4.

¹⁴⁰⁷ Meriç, *a.g.e.*, s. 199-200.

sisteminde köklü değişikliklerin yapılmasını beraberinde getirmişti¹⁴⁰⁸. Ne var ki yapılan değişikliklerin daha çok erkekleri kapsamı toplumda var olan “*aile buhranı*”nı daha da artırmıştı. Avrupa’da eğitim almış yahut gezi, görev ve staj gibi nedenlerle Paris, Sofya, Roma, Londra, Cenevre, Berlin vb. kentleri ziyaret etmiş, oralarda Avrupai kadın görmüş olan asker ve sivil Osmanlı erkek seçkinlerinin¹⁴⁰⁹ artık kadın ve aile anlayışları değişmişti. Bu insanlar eğitim eksikliğinin sıg partnerler, cahil anneler ve dolayısıyla istikrarsız evlilik birlikleri yarattığını düşünerek eşlerinin kapalı aile ve arkadaş ortamının ötesindeki dünyayı da tanımlarını böylece çocuklarına iyi birer anne olmalarını istiyorlar¹⁴¹⁰, kendi kadınlarına Avrupai bir veçhe vermek için yanıp tutuşuyorlardı¹⁴¹¹. Nitekim Türkmen aşiretlerindeki bir kaideye göre bakirin bakire ile, dulun dul ile, gencin genç ile, yaşlının yaşlı ile evlenebildiğinden bahseden Gökâl, denkliğin bu şeklinin diğer şekillerden daha tabi olduğunu söylerken¹⁴¹², bir başka makalesinde ise artık denkliğin neseb itibarıyla olmaktan ziyade tahsil, terbiye, edeb ve ahlak itibarıyla olduğu tespitinde bulunmuştur¹⁴¹³.

Aile buhranının nedeninin Tanzimat’a kadar dayandırıldığı “*Kadınlar Dünyası*”ndaki bir makalede ise aile buhranını ilk fark edenin Sultan III. Selim olduğu, fakat şehit edilmesi nedeniyle yenilik ve ilerleme için temel taşı koyma şerefının Tanzimat’ı ilan eden Sultan Reşit Paşa’ya düştüğü, fakat Tanzimat makinesinin layıkıyla işlemesini engelleyecek esaslı bir parçası olan “*kadın meselesi*”nin bilerek ya da bilmeyerek unutulmasının en çok aile düzeninde yeni bunalımlara sebep olduğunu, yapılan yeniliklerin toplumun bir kesimini, sadece erkekleri kapsamı sonucunda ecnebi memleketlere gidip eğitim gören erkeklerin hayata bakışlarının değişip, on-on beş sene sonra tahsil gören erkeklerin tahsil görmeyen kadınlarla anlaşamaz hale geldiği belirtiliyordu¹⁴¹⁴.

Halide Salih (Edib) ise daha önceki dönemde hükümetin sert tutumu neticesinde erkeklerin çok ileri gidememesinin bütün eğitim vasıtalarından mahrum olan kadınlar tarafından pek de şikayet etmeyi gerektiren bir şey olmadığını, fakat son senelerde istibdadın şiddeti ve batı

¹⁴⁰⁸ Çakır, *a.g.e.*, s. 297.

¹⁴⁰⁹ Güzel, *a.g.m.*, s. 859.

¹⁴¹⁰ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 4.

¹⁴¹¹ Güzel, *a.g.m.*, s. 859.

¹⁴¹² Ziya Gökalp. (25 Teşrinievvel 1917). Aile Ahlakı 3-Konak. *Yeni Mecmua*, 1(16), s. 303.; Cengiz’in kanunu olan “*Uluğ Yasa*”da devlet tarafından aile hukukuyla ilgili koyulmuş kaidelerinden birine göre bir kadın, dengi olmayan bir erkekle evlenemezdi. Fakat bir kızı dengi olan bir erkek istediği zaman da baba ve anne kızı vermemezlik edemezdi. Bkz. Ziya Gökalp. (20 Eylül 1917). Aile Ahlakı 2- Ocak. *Yeni Mecmua*, 1(11), s. 204-205.

¹⁴¹³ Ziya Gökalp, Aile Ahlakı 4-Gevşek Yuva, s. 343.

¹⁴¹⁴ Ailede İmtizac, s. 2.; Çakır, *a.g.e.*, s. 268.

ile olan temas neticesinde ufak bir azınlığın gözleri açılıp, erkeklerin kadınları geride bırakmaya başladıklarını, bu nedenle hürriyetin ilanıyla birlikte daha önce bir mevki istemeyi hatrına getirmeyen kadınların artık yegane amaçlarının erkeklerle aralarındaki fikri mesafeyi ortadan kaldırmak olduğunu, kadınların “...taarruzdan masuniyet ve zevc-i müstakbellerinin, kardeşlerinin, oğullarının, bihakkın arkadaşı, küfüvvü ve mürebbiyesi olabilecek bir tahsil” istediklerini belirtiyordu. Ayrıca hürriyetin ilk günlerinde i’tidal tavsiyesinde bulunduğu bir genç kızın kendisine şunları dediğini aktarıyordu:

...Gâib edilecek vaktimiz yok dedi. Devr-i istibdâdın tazyiki altında büyüyen genç efendiler bile bizi beğenmemeye, gözleri ecnebi kadınlara çevrilmeye başladı... Bu devr-i hürriyette deyü adımları ile terakki ve teâli ederlerse bizi artık hiç istemeyeceklerdir. Biz onların istihkâr etmeyeceği tarzda zevceler ve nesl-i müstakbelin hürmet edeceği anneler olmak isteriz. Bu maksadımıza hiçbir şey mâni olmayacaktır. Hatta ölüm bile “her devirde efkârını mevki-i fiile koymak için ölümlere kadar çalışan mazlûmîn görülmemiş miydi?”¹⁴¹⁵.

Esasında Tanzimat maarifinin en önemli girişimlerinden birisi ortaöğretim alanında İnas rüşdiyeleri açarak kız çocuklarının eğitim olanağını geliştirmek olmuştur¹⁴¹⁶. Abdülhamid devrinde ise Tanzimat döneminde başlanmış olan eğitim faaliyetlerine devam edilmekle beraber, dönemin çalkantılı olması nedeniyle yavaş bir ilerleme kaydedilmişti. Bu dönemde hem İstanbul’da hem de taşrada kızlara ait ilk ve ortaokul sayıları artırılmıştı. Mesela İstanbul’da 1877’de 9 tane resmi kız rüşdiyesi bulunurken bu sayı 1907’de 85’e varmıştı. Ancak o dönemdeki eğitimin temel amacı daha ziyade iyi bir ev hanımını yetiştirmekti¹⁴¹⁷. Nitekim “Kadınlar Dünyası” imzalı bir makalede erkekler eğitim görürlerken kadınların bu haktan mahrum olması durumunda aile buhranının artarak devam etmesinin çok normal, Meşrutiyet’e kadar hiçbir devlet adamının çıkıp da milleti gittiği ters yoldan çevirmeye teşebbüs etmemesinin ise hayret verici olduğu belirtilerek “...vâkıa devr-i istibdâdda Dârü'l-muallimât Kız Sanayi Mektebi gibi bir iki mekteb açıldı, fakat bu kadar cüz’i bir ehemmiyet bir milletin buhranına çaresâz olmaktan çok uzak idi....”¹⁴¹⁸ deniliyordu. Benzer şekilde başka bir makalede de “Mekâtib-i Sultani”ye ve “Âliye”de eğitim görenlerin, hatta Avrupa’ya giden erkeklerin sayısının çoğalmasına karşılık koca imparatorlukta kızlar için sadece “Darülmuallimat” ve bir “İdadiden” başka okul bulunmaması, sınırlı sayıdaki rüşdiyelerde ise hocaların yetersizliği sonucunda erkeklerin ecnebi kadınlarına yönelmesinin

¹⁴¹⁵ Halide Salih. (31 Teşrin-i evvel 1324/13 Kasım 1908). Kadınlar İçin. *Tanin*, 1(103), s. 2.

¹⁴¹⁶ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁴¹⁷ Burçak, *a.g.m.*, s. 112.

¹⁴¹⁸ Ailede İmtizac, s. 2.

normal olduğu söyleniyordu¹⁴¹⁹. “*Türk hanımları arasında meşru olan haklarını ölümlere kadar isteyecek gençler var*” diyen H. Salih (Edib) ise okulların açıldığını, programların ilan edildiğini lakin bu yenilikten kadınların hariç tutulduğunu, kadın mekteplerinin eskiden olmadığı gibi şimdi de olmadığını fakat kadınlar arasında faaliyetlerin çoğaldığını hatta bazı erkeklerin de kadınlar için haklar talep ettiklerini, kendisinin de Maarif Nezareti’nden iyi mektepler oluşturulmasını rica etmeyi gerekli gördüğünü ifade ediyordu¹⁴²⁰.

Ancak eğitim şartlarının iyileştirilmesini isteyen kadınların endişeleri sadece evlilik tercihinde ikinci plana bırakılmış olmaları değildi. Mesela “...*Türk erkekleri Hristiyan kadınlarına daha ziyade temayül ediyorlar. Onlarla izdivaç ediyorlar. Bu temayül evvela küçük küçük arzularla başladı ve biz buna tam zamanında lâyük olduğu ehemmiyeti atfetmeye tenezzül etmedik*”¹⁴²¹ diyen Fatma Zerrin Osmanlı erkeklerinin Hristiyan kadınlarla evlenmelerinin ırkı kemirdiğini, Nimet Cemil ise erkeklerle kadınlar arasındaki fikri mesafenin kadınların evlilik hayatlarında değer görmemelerine, hatta boşanmalarına neden olduğunu söylüyordu. Nimet Cemil “*talak*” isimli bir makalesinde bu durumu şöyle anlatılıyordu: Okulu bitirip ailesinden aldığı para ile Beyoğlu’nda âleme dalmış yahut Avrupa’da tahsil görmüş bir erkek kendisine hangi milletten olduğu bile anlaşılmayan bir metres peyda ederek ona peşinen ve fâhiş surette ücretler ödüyor, hatta metresten fazla yüz bulamadığı veya parasının arkası gelmediği zaman ister istemez ayrılması gerektiğinde metrese olan borçlarını tamamen ödemeyi belki bir hediye de ilave etmeyi en mukaddes namus vazifesi görüyordu. Fakat daha sonra orta halli, namuslu bir ailenin kızıyla evlendiğinde onu metresi ile kıyaslayıp kadın yerine koymayınca günün birinde tahammülü sona eren karısı hakkını müdafaa etmek için konuşmak istediğinde tartışma ortaya çıkar ve ağzından hiddetle “*talak*” sözü çıkıp giderdi. Bununla da kalmaz, metresinden ayrıldığı zaman mevhum borçlarını ödemeyi namus bilen beyfendi zavallı karısını boşadığında kadına şer‘an, kanunen, vicdanen boçlu olduğu meblağı ödemeyi bile hatırına getirmezdi¹⁴²².

İşte bu nedenlerle modernleşme yanlıları kadın ile erkeğin eğitim seviyesinin olabildiğince birleştirilmesini savunmuşlardır. Mesela Rusya Müslümanlarında da Darülfünun’da eğitim gören erkeklerin Müslüman kızlarını beğenmeyip Ruslarla evlenmeleri nedeniyle Rusya

¹⁴¹⁹Hatice. (30 Haziran 1329/13 Temmuz 1913). Kızlarımızın Lüzum-ı Tahsili. *Kadınlar Dünyası*, 1(88), s. 3.

¹⁴²⁰ Halide Salih, *a.g.m.*, s. 2.

¹⁴²¹ Fatma Zerrin. (5 Haziran 1329/18 Haziran 1913). Tehlikenin Büyüğü. *Kadınlar Dünyası*, 1(63), s. 2-3.; **Kadınlar Dünyası (1913-1921). (2009)**. Hazırlayanlar: Tülay Gençtürk Demircioğlu-Fatma Büyükkarcı Yılmaz. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, s. 132-133.

¹⁴²² Nimet Cemil. (9 Mayıs 1330/22 Mayıs 1914). Talak. *Kadınlar Dünyası*, 2(142), s. 4-5.

Müslümanlarının kızlarını Darülfunun'a kadar gönderdiğinden bahseden Hatice Hanım Osmanlı'da da Müslüman kızların eğitilmesinin erkeklerin Hristiyan kadınlarla evliliğe yönelmelerini engelleyeceğini söylemiştir¹⁴²³. Hatice Hanım'ın düşüncelerine katılan Fatma Zerrin ise, ondan farklı olarak, kız mekteplerinde tarih, gramer derslerinin yanı sıra ev kadınlığı ve validelik derslerinin de öğretilmesini önermiştir¹⁴²⁴.

Eğer bunlar gerçekleştirilirse kadınlar eğitim sayesinde münevver fikirli, az çok bilgi sahibi olarak evliliğe girecek böylece hem genel hayatta hem de aile oluşturulmasında görülen zorluklar ve bu yüzden meydana gelen bedbahtlıklar bertaraf edilmiş olacak, bütün hayat düzeninde büyük saadetler yaşanacaktı¹⁴²⁵. Ayrıca bir kadın kendi geçimini temin edip olur olmaz evlilik yapmak zorunda kalmayacak, evleneceği adamın ahlakını, tavırlarını hissiyatını anlayacaktı. Karşısında böyle bir kadın bulan erkek de kadına istediği muamelede bulunamayacak aksine erkek kadını takdir edecek, onun hukukunu tanıyacak, hürmet ve riayet edecekti. Böylece mutlu aileler oluşacaktı. Aksi halde daha önce olduğu gibi başından boşanma davası geçmemiş kadın ve erkek parmakla gösterilecek kadar az olacaktı. Ancak arzu edilen amaca, mutlu ailelere ulaşılması için kız mektepleri yalnız açılmakla kalmayıp, zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmeliydi. Ayrıca pek çok Türk kızı Avrupa'ya tahsile gönderilmeliydi¹⁴²⁶. Nitekim “*Türk Yurdu*” kızlara da üniversite kapılarının açılması

¹⁴²³ Hatice, *a.g.m.*, s. 3.; “*Âlem-i Nisvan*”ın 12 Şubat 1907 tarihli 4. sayısında “*dönemin kanayan diğer bir toplumsal yarası*” olarak görülen Türk erkeklerinin giderek artan bir oranda Rus kızları ile evlenmesi meselesine yer verilmiştir. Bkz. Şahin, G. S. (Aralık 2014). İsmail Gaspiralı, Türk Kadını ve Âlem-i Nisvan Dergisi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi İsmail Bey Gaspiralı Özel Sayısı*, 11(4), s. 221.

¹⁴²⁴ Fatma Zerrin. Tehlikenin..., s. 2-3.; *Kadınlar Dünyası (1913-1921). (2009)*. Hazırlayanlar: Tülay Gençtürk Demircioğlu-Fatma Büyükkarcı Yılmaz. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, s. 133.

¹⁴²⁵ Meriç, *a.g.e.*, s. 200.

¹⁴²⁶ Ailede İmtizac, s. 2.; Batıcılar ve Tükçüler gibi pek çok İslamcı da kadınların eğitilmesini savunmuştur. Fakat İslamcılar kadınların İslami ölçüler dahilinde eğitilmesinden yana olmuşlardır. Bu eğitimin hangi seviyeye kadar olması gerektiği pek belli olmamakla beraber Musa Kazım yüksek tahsilin kızlar için faydalı olabileceğini söylemiştir. Mehmet Akif ise hiçbir zaman ilimden ayrılmamaktan yanadır. İslam'ın temel özelliklerine bağlı kalarak bütün meselelerin çözümlenebileceğine inanır. M. Akif'e göre Avrupa'dan ilim zihniyeti alınmalı fakat İslam'ın esasları ve Türk kültür değerleri korunmalıdır. M. Akif, çarşafı çıkarmak bahanesiyle kadının tamamen Batılı kadınlara benzetilmesine karşı çıkar. Bunu yapmak isteyenlerin Avrupa'ya eğitim için gönderilenler olduğunu belirtir. Konuyla ilgili görüşlerine Süleymaniye Kürsüsünde bir vaiz olan Rusya Müslümanlarından Abdürreşid İbrahim'e söyletir. Zira aynı yıllarda Rusya Türkleri de aynı sorunları yaşamaktadırlar: “*Kızımın iffeti batmakta rezilin gözüne... Acırım tükürüğe billahi, tükürsem yüzüne.. Demiş olsaydı eğer: 'Kızlara mekteb lâzım. Şu kadar vermelisin' kahrolayım kaçmazdım*”. Bkz. Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 63-66.; Sebilürreşad'ta “*Kadınlarımızı Kollarımıza Takmakla Terakki Edemeyiz!*” isimli makalede “*Din kaydından âzâde kalmak için Avrupa'yı dolaşmayı tavsiye eden cibilliyeti bozuk sefihler, Avrupa'da tahsil eden şu necib İslam gencinin mütalaat-ı dindaranelerine acaba ne diyeceklerdir*” denilerek Şelale Mecmuası'nda yayınlanmış olan Liyon Ticaret Enstitüsü talebesi A. Feridun Efendi'ye ait bir makaleye yer veriliyordu. A. Feridun Efendi “*Bu gün Avrupa'daki hayat-ı nisvana uzaktan atf-ı nazar edecek olursak 12 yaşından itibaren kadın ve kızlarda icra-yı hüküm eden rezaleti anlar ve hiçbir vakit hemşirelerimizin de öyle bir hayat geçirmeye mecbur olmasına razı olmaz*” der. A. Feridun Efendi'ye göre Fransa gibi medeni memlekette izdivâcın günden güne azalmasının yegane sebebi onların hayatlarının rezilliğidir. Zira kadınlarla

kararını tebrik ederken, bu kararın en önemli tarafının, “kadın meselesi” etrafında alınacak tedbirler düşünüldüğü zaman, kadın ve erkeğin sunileşmiş olan başkalığına hızlıca son verilmesi olduğu ifade edilip şöyle deniliyordu:

Buna yegane çare ise memleketin ruhları teşkil edecek, telkin yapacak ictimâ’i teşkilâtı içinde kadının da erkeğin geçtiği kanallardan geçmesidir. Ancak bu suretle kadın ile erkek imkan nispetinde müsâvi kıymetler kazanmaya yardım edecek muhite girmiş bulunurlar; Ancak o vakit kadınla erkeğin daima karşı karşıya geldiği aile, müessesât-ı hayriye, memuriyet... gibi zümreler içinde ahenkdâr bir tekâbül ve muvâneset (birbirine alışıp beraber yaşama) hasıl olur¹⁴²⁷.

4.1.5. Çok Kadınla Evlilik

*“Bir yıl var ki İshak gibi ah etmede her gece,
Bir yıl var ki ırgat gibi bayırların sırtında,
Bir yıl var ki hayvan gibi yumruk, sopa altında,
Şimdi ise kovulmalık isteniyor bu evce...”¹⁴²⁸*

Modernleşme sürecinde Osmanlı toplumunda en fazla tartışılan konulardan biri de çok kadınla evlilik uygulaması olmuştur. Tartışmanın gerekçelerini ise ilk olarak çok kadınla evliliğin aile içi huzursuzluk ve boşanma nedeni olduğu fikri oluşturmuştur. Nitekim Mardinî Zade Ebül’ulâ birden fazla karısı olanların iyi bir aile oluşturmadıklarını kaydetmiştir¹⁴²⁹.

Ancak çok kadınla evliliğe yöneltilecek eleştirinin nedeni bununla sınırlı değildi. Modernleşmeyle beraber zihniyette değişmişti. Mesela “İctihad” yazarlarından T. Nahid çok kadınla evlilik uygulamasının aile kurumunu kökten sarsacak felaketlerden biri olduğunu söylemiştir. T. Nahid’e göre Anadolu’da ayda eline 200 kuruş geçip de iki karısı

erkekler o kadar serbestlik vermişlerdir ki her erkek hayat zorluğunu bahane edinerek evlilikten uzaklaşmış ve aynı zamanda da milletine, memleketine büyük büyük darbeler vurmuştur. Orada evlilik için bir erkeğin kalbini kazanabilmek bir kız için büyük bir muvaffakiyettir. Almanya, İngiltere vs. de Fransızlardan pek de geri kalmamışlardır. Amerika kadınlarının ateş ile barutun ihtilatıyla hâsıl olan parlamanın kendi istikballeri için ne kadar muzır olduğunu anlayarak erkeklerden günden güne uzaklaştıkları mecmualarda görülmektedir ki bu kadınlar sefahetin açıklığının ne olduğunu artık anlamışlardır. A. Feridun Efendi, bunları anlattıktan sonra şöyle der: “Binaenaleyh bizler –kadın olsun erkek olsun- kendimizi saf, mütedeyyin ve sahib-i vicdan göstermeye gayret edecek olursak bittabii kardeşlerimiz de tahsil ve medeniyete taraftar olurlar. Aksi takdirde kadınlarımızı kollarımıza takmakla hiçbir vakit terakki edemeyiz”. Bkz. A. Feridun Efendi. (26 Kânunuevvel 1329/8 Ocak 1914). Kadınlarımızı Kollarımıza Takmakla Terakki Edemeyiz!. *Sebilürreşad*, 11(278), s. 279.

¹⁴²⁷ M. (16 Kanunisani 1334). Darülfünun ve Kadın Meselesi. *Türk Yurdu*, 14(152), s. 66.

¹⁴²⁸ Taşkıran, T. (1973). *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*. (Birinci Baskı). Ankara: Başbakanlık Basımevi, s. 57.

¹⁴²⁹ Mardinî Zade Ebül’ulâ. (1934). *Medenî Hukuk Dersleri*. C. 3, İstanbul: Güneş Matbaası. (Kaçınıcı Baskı olduğu belirtilmemiş), s. 69.

olmayan erkek pek azdır. Ancak bu usul son zamanlarda İstanbul'da moda olmaktan çıkmıştır. Bunun nedeninin maddiyat olduğunu belirten T. Nahid “*ne erkeklerdeki düşlenen o bilinç uyanışı ne de kadının artık olgunlaşmasıdır. Asıl neden geçim sıkıntısıdır; eskisi gibi harem dairelerinin yönetilememesidir*” diyerek kendisinde oluşan zihniyet değişikliğinin toplumun pek çok kesiminde oluşmamasını eleştirmiştir. Ayrıca İslam hukuku gelişmeye en yararlı yasa olduğu halde bu hukukun kadınlar için bir işkence yöntemine dönüştürüldüğünü ifade etmiştir¹⁴³⁰.

Çok kadınla evliliği tesettürün meydana getirdiğini düşünen “İçtiḥad” yazarlarından A. Cevdet ise “*dört hanımlı ‘aileye kanserli aile ismini veririm*” diyerek çok kadınla evli ailelerin sağlıklı, gerçek anlamda bir aile olmadığını söylemiştir. Ayrıca Osmanlı toplumunda aile bağlarının güçlü olmamasının sebebini çok kadınla evliliğe bağlamıştır. A. Cevdet’e göre çok kadınla evli olan erkeklerin ailelerindeki hem çocuklar hem de eşler arasında asla muhabbet yoktur, kin ile karışık bir kayıtsızlık hüküm sürmektedir. Bundan dolayı o, farklı anne babadan doğan çocuklar arasında hiçbir zaman samimi duygularla kardeşlik, yardımlaşma ve karşılıklı muhabbet olamayacağını savunmuştur¹⁴³¹. A. Cevdet’in bu düşünceleri ile Celal Nuri¹⁴³² ve Uşakî H. Hüsameddin’in¹⁴³³ görüşleri arasında büyük bir benzerlik bulunmaktadır.

¹⁴³⁰ Bulut, *a.g.e.*, s. 158-159.

¹⁴³¹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 541-542.

¹⁴³² “*Çok karılılığın bulunduğu bir evde kadınların kişilikleri pek küçüktür, değerleri yoktur, çekişmeler sürekli. Çocuklar çok olacağından, bakılamazlar. Zavallı çocuklar sürekli bir kavga ve gürültü içinde büyürler. Hanım efendiyi gereğince sevmeyiz. Efendi de hanıma tek yaşam arkadaşı gözüyle bakmaz. Kıskançlık ortakları yıkıp yok eder ve belki büyük düşmanlıklara, büyük kötülüklere yol açar. On beş, yirmi, yirmi beş yıldan beri insanlığın huyuna karı-koca ilişkilerinde kıskançlık girmiştir. Bu duygu öylesine ileridir ki, yasaların çoğu, suç-üstü durumunda koca ya da babanın evlilik-dışı ilişki kuran kadını öldürmesini bile bağlamıştır... Bundan dolayı kocasını başka bir kadınla yakın ilişki içinde gören bir karı, ne büyük düş kırıklığına uğrar! ...Eskiden kadınlar daha bön, daha bilgisiz, daha kapalı olduklarından, belki değişik karılar arasında adaleti korumak olanaklıydı. Ama şimdiki kadınlar bir ölçüde düzeylerini yükseltip kişiliklerini anlamışlardır; değişik karılar arasında adalet ve dengenin korunması olanak dışıdır. Tek-karı yolu kamu düzeninin ve genel yararın gereğidir. Çünkü bu, aile düşüncesini, aile de ulus düşüncesini güçlendirir... İslamlık, genel sanının tersine olarak, tam bir kesinlikle söyleriz ki çok-karılılığa engeldir. Ne yazık ki bilgisiz bilginlerimiz bu konudaki kuralları pek kötü yorumlamışlardır... Bu konuda hocalardan bir yenileşme sesi beklerim. Onların yenilikçiliği bizim için çok gereklidir. İnsaf ile düşünsünler... Yenileşme o yandan gelirse hayırlı olur; gelmezse, gerçi yine yenileşme ve devrim kaçınılmazdır, ama bölünme iyi bir şey değildir. İslamı zayıf düşürür*”. Bkz. Celal Nuri, *a.g.e.*, s. 91-96.

¹⁴³³ “*Taaddüd-i zevcâtda müteaddit zevceler arasında hepsinin de zevci olan adamın muhabbetini çalmasından naşi yekdiğerlerine müntakim bir vaziyet alarak gürültüler, velhâsıl daha pek çok şeyler eksik olmaz. Çocuklar yekdiğerine karşı bir evdeki kardeş hissi yerine nefret duymaktan kurtulamazlar*”. Bkz. Taaddüd-i Zevcât. (2011). *Genç Kadın 1919*, Hazırlayan: Çiçek İlgiz, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, s. 66.

İşte modernleşme yanlıları başlangıçta bu nedenlerle çok kadınla evliliğin kaldırılmasını savunmuşlardır. Ancak çok kadınla evliliğin ailelelere, kadınlara, topluma zarar vermeyip aksine bu uygulamanın hem kadınlar ve erkekler hem de toplum için faydalı olduğunu savunanlar da vardı. Bunların pek çoğu İslamcı yazarlardı. İslamcılardan bazılarının bu uygulamanın kaldırılmasına karşı çıkması İslamcılar ile Batıcılar arasında hararetli tartışmaların yaşanmasına ve bu konun gereğinden fazla uzamasına neden olmuştur. Ancak bu tartışmalara geçmeden önce Türkçülerin çok kadınla evlilik hakkındaki hararetli tartışmalara katılmadığını belirtelim. Nitekim İctihad, Sebilürreşad ve Türk Yurdu’nu karşılaştırmalı olarak çalışan Gündüz, her ne kadar II. Meşrutiyet dönemini çalışmış ise de, “*Türk Yurdu*”nda bu konuda herhangi bir görüş ve değerlendirmeye ulaşamadığını, sadece evlenme konusuna kısmen değinildiğini kaydetmiştir¹⁴³⁴. Benzer şekilde “*Türk Yurdu*”nu doktora tezi olarak çalışan M. Özden de çalışmasının kadınlarla ilgili kısmında bu konuya değinmemiştir¹⁴³⁵. Aynı şekilde ben de “*Türk Yurdu*”nda bu konulara çok fazla temas edilmediğini tespit ettim. Böyle olmakla beraber Gökalp’in “*milli aile*”, “*yeni hayat*”, “*yuva*” söylemleriyle Osmanlı modernleşmesindeki etkilerini dolayısıyla da Türkçülerin bu konulardaki görüşlerini diğer dergilerden takip etmeye çalıştım. Her ne kadar Türkçüler bu konuları Batıcılar ve İslamcılar gibi tartışmamış olsa da Gökalp’in “*yeni hayat*”tan kastettiğinin zaten tek eşli bir aile olduğunu biliyoruz. Nitekim Gökalp “*Yeni Mecmua*”daki bir yazısında ailede tek eşliliği ve eşitliği vurguladığını, İslam’da asıl olanın tek eşlilik olduğunu, fakat o günkü ahlaka göre fiilen uygulanması mümkün olmayan adalet kaydıyla çok kadınla evliliğin zaruret ve ihtiyaç dolayısıyla mübah kılındığını ifade ettiğini görüyoruz¹⁴³⁶.

Aynı dergideki bir başka yazısında ise İslamiyet’in çok kadınla evliliğe izin vermekle beraber bunun ahlaken fiiliyatta mümkün olmayan adalet şartına bağlamasını İslamiyet’in hakiki temayülleri¹⁴³⁷ yani tek eşliliği önerdiğini söylemiştir. Gökalp’in çok kadınla evlilik ile ilgili olarak değindiğini meselelerden biri de eski Türkler’de de bu uygulamanın görülmesidir¹⁴³⁸.

¹⁴³⁴ Gündüz, *a.g.e.*, s. 540.

¹⁴³⁵ Özden, M. (1994). “Türk Yurdu” Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

¹⁴³⁶ Ziya Gökalp. (4 Teşrinievvel 1917). Aile Ahlakı 3-Konak. *Yeni Mecmua*, 1(13), s. 242.; Dinç, *a.g.m.*, s. 176.

¹⁴³⁷ Ziya Gökalp. (6 Eylül 1917). Cinsi Ahlak. *Yeni Mecmua*, 1(9), s. 166.; Dinç, *a.g.m.*, s. 180.

¹⁴³⁸ Ziya Gökalp, Aile Ahlakı 2- Ocak, s. 202-203.

Böyle olmakla beraber çok kadınla evlilik haklı olarak yine de arzu edilmeyen bir şey olmuştur. Nitekim Gökalp Türkmenlerin İslam'ın "*taaddüd-i zevcât*" müsadesinin uygulanmasına mani olmak için kalın miktarını yüksek bir dereceye çıkarmak gibi çare bulduklarından bahseder. Benzer şekilde Kafkasya Türkleri de çok kadınla evliliği engellemek amacıyla mehri müeccel miktarını artırmışlardır. Kızın nikahı 1.000 liradan 10.000 liraya kadar çıkabilmiştir. Mehri müeccelin fazla olması gerek haksız boşanmalara karşı gerekse çok kadınla evliliğe karşı kuvvetli bir set görevi görmüştür¹⁴³⁹.

Gökalp, çok kadınla evliliğin Yahudilerde de bulunurken hukukî tekâmülün tesiriyle kaldırıldığını, bunu Avrupa'da ortadan kaldıran şeyin dini tekamül değil, hukuki tekamül olduğunu da söylemiştir. Talak hakkının mahkemeye ait olması da hukukun gelişiminden ileri gelmiştir. Bunların yanında pederi ailede kumalık, odalık gibi serbest birleşmelere müsaade edilirken izdivaci ailede bunların hepsine son verilmiştir. Böylece karı koca arasındaki sadakat mecburiyeti kanuni bir mahiyet almıştır¹⁴⁴⁰.

Çok kadınla evlilik konusunda İslamcıların düşüncelerine bakarsak, İslamcıların bu konuda öne sürdükleri fikirlerle kendi aralarında iki gruba ayrıldıklarını görürüz. Birinci gruptaki Mahmut Esat Efendi, Musa Kazım, Babanzade Ahmet Naim ve Aksekili Ahmet Hamdi gibi aydınlar çok kadınla evliliğin çoğalma ve iffet kaidelerine uygun olduğu düşüncesinden hareketle bu usulün faziletlerinden bahsederek, tamamen kaldırılmasının İslamiyet'e uygun olmadığını savunmuşlardır. Onlara göre İslam'ın bütün emirlerine uymak gerekmektedir. Bunun yanında İslamiyet'te çok kadınla evliliği engellemeye yönelik olarak "*kadınlar arasında adaletin sağlanması*" gibi şartların olması bu uygulamanın tamamıyla kaldırılmasını gerektirmemektedir. Burada Aksekili Ahmet Hamdi'nin çok özel şartlar dışında çok kadınla evliliğe başvurulmamasından yana da olduğunu belirtmekte fayda var. Nitekim Aksekili Ahmet Hamdi'nin de içinde bulunduğu ikinci gruptaki M. Akif Ersoy, M. Şemseddin Günaltay gibi aydınlar İslamiyyet'te çok kadınla evliliğin kaldırılmasını engelleyici bir kural olmaması nedeniyle bu uygulamanın kaldırılarak tek kadınla evliliğin tercih edilmesini savunmuşlardır¹⁴⁴¹.

¹⁴³⁹ Ziya Gökalp, Aile Ahlakı 3-Konak, 1(16), s. 302-303.

¹⁴⁴⁰ Ziya Gökalp. (1982). Aile Enmuzeceeri. **Makaleler VII**. (Birinci Baskı). (Haz. M. Abdülhalûk Çay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 387, s. 251.

¹⁴⁴¹ Kurnaz, **Osmanlı Kadınının Yükselişi...**, s. 56.; Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde...**, s. 62-63.

Yukarıdaki belirttiğim birinci gruptaki İslamcılardan biri olan ve çok kadınla evliliğin kaldırılmasına karşı çıkan M. Kazım, çok kadınla evlilikte ne insanlığa ne de medeniyete aykırı bir şey olmadığını düşünmektedir. Çünkü İslamiyet kadınlar arasında adaletin sağlanması şartıyla çok kadınla evliliğe izin vermiştir. Adaleti sağlayamayacak erkekler içinse tek kadınla evliliği önermiştir. M. Kazım’a göre evliliğin iki amacı vardır: Çoğalma ve iffeti koruma. Fakat bazı evliliklerde çocuk olmamaktadır. Bu durum da çok kadınla evlilik nüfusun artmasını sağlamaktadır. Ayrıca kadının bir hastalığa yakalanması, hamilelik süreci ve menopaza girmesi durumlarında erkeğin buna tahammül etmesi elinde değildir. Çünkü bu yaratılıştan gelmektedir. Bu nedenle M. Kazım çok kadınla evliliğin erkekleri haramdan, birçok aileleri dağılmaktan ve perişan olmaktan kurtardığını savunarak “*keşke müteaddid zevceler idaresine muktedir adamlar olsa da müzaraa-i ensâl olan birçok nisvân evlerde muattal kalıp da kocamasalar*” demiştir. Ayrıca çok kadınla evlilikte Kanun-i Esasinin getirdiği hürriyete aykırı bir şey olmadığını ifade etmiştir¹⁴⁴². Tarık Z. Tunaya’nın da belirttiği üzere bu hüküm enteresandır¹⁴⁴³.

A. A. Hamdi ise nüfusun artışı, kadınların sahipsiz kalmamaları, toplum ahlakının bozulmaması bakımından çok kadınla evliliği faydalı görmekle beraber, ideal olanın tek kadınla evlilik olduğunu belirterek çok özel durumlar dışında çok kadınla evliliğe başvurulmamasını söylemiştir. Ayrıca çok kadınla evlilik konusunda İslamiyet’in erkekleri üç gruba ayırdığına değinmiştir: Fakir erkeklerin kadına bakması mümkün olmadığından onların çok eşli olmak bir yana evlenmeleri bile uygun değildir. Bu durumdakilere çalışıp, evlenecek orta halli bir duruma gelinceye kadar şehvetlerini önlemeleri için oruç tutmaları önerilir. Orta halli erkekler ise sadece bir kadına bakabileceklerinden bunların tek kadınla evli olmaları iyidir. Zengin erkekler ise eşleri arasındaki adaleti sağlamak şartıyla birden çok kadınla evlenebilirler. Ancak A. A. Hamdi eşler arasında adalet sağlanmanın zorluğundan bahisle bu durumun ailede huzursuzluğa sebep olup, çocuklara ve topluma zarar vereceğini belirterek “*aceba adaletin bulunması kolay mı? Herkes adaleti Kuran’ın talep ettiği gibi ifaya muktedir olabilir mi? İşte muhtac-ı izah olan nokta burasıdır*”¹⁴⁴⁴ demiştir. O, bu sözleriyle bir anlamda Batıcıların çok kadınla evliliğin kaldırılması yönündeki gerekçelerini doğrulamıştır.

¹⁴⁴² Musa Kazım. (21 Şaban 1326/18 Eylül 1908). Hürriyet Musâvât. *Sırat-ı Müstakim*, 1(4), s. 54.

¹⁴⁴³ Tunaya, T. Z. (1962). *İslâmcılık Cereyanı*. (Birinci Baskı), İstanbul: Baha Matbaası, s. 102.

¹⁴⁴⁴ Kurnaz, *Osmanlı Kadının...*, s. 57.

Bunun yanında A. A. Hamdi yazılarında çok eşliliğin hangi durumlarda yapılması gerektiğinden de bahsetmiştir. Aslında onun bu yazısı “*Sebilü’r-Reşad*”ın fıkıh ve fetva köşesinde Başkırdlı Zakircan Alhan isimli bir gencin mektubuna yer verilmesiyle başlamıştır. Zakircan mektubunda Başkırd toplumunda çok eşliliğin yaygın olup, bu nedenle aileler içinde birçok hırgürler meydana geldiğini, kıskanç kadınların verem olup öldüğünü ve bu durum karşısında kadınlar adına canının yandığını belirtmiştir. Altay kazakları içinde seyahat eden Zakircan, Altay toplumlarında da çok kadınla evliliğin yaygın olduğunu görünce konuyu ana kaynağından, Kur’an-ı Kerim’den araştırmaya başlayıp, Kur’an-ı Kerim’e baktığında defalarca işittiği bir ayetin¹⁴⁴⁵, çok eşli olanlar tarafından yanlış anlaşıp, kadınlara olan zulümlerini bu ayetle örtmeye çalıştıklarını belirtmiştir. Dillere dolanan bu ayet tam olarak¹⁴⁴⁶ ezberlenmemiş olduğundan gerçek manası ile toplumda anlaşılan ve uygulanan hali farklı olmuştur. Zira Kur’an-ı Kerim çok kadınla evliliği çocuğuyla dul kalmış kadınların şefkaten himaye edilmesi gibi zaruri hallere bağlayıp, tek kadınla evliliği daha uygun görmüştür¹⁴⁴⁷. Zakircan, “...işte ben öteden beri müslümanlar arasında mütearrif olan hal ile bu anlayışım arasında büyük bir fark bulunduğundan tahayyüre düştüm¹⁴⁴⁸” diyerek bu meseleyi İslam alimlerine sormaya karar vermiştir.

Zakircan’ın bu mektubu üzerine bir makale kaleme alan A. A. Hamdi, zaten bu konuyla ilgili olarak daha önceden yazı yazmak istediğinden bu sorunun iyi bir vesile olduğunu söylemiştir. A. A. Hamdi’ye göre gerek Avrupalılar, gerekse onları körü körüne taklit etmek isteyenler İslamiyet’i baltalamak amacıyla çok eşlilik gibi bazı meseleler ortaya atmaktadırlar. Fakat bunların hiçbirisi İslamiyet’te çok eşliliğin mevkiini, hikmetini, şeriatın bu konudaki hükmünün neden ibaret olduğunu araştırmamıştır. Çünkü bu konuya dair yazılan yazıların hepsi İslam dinince çok eşliliğin dini zarurettten kaynaklandığı üzerine bina edilmiştir. Bu nedenle A. A. Hamdi, en mühim toplumsal meselerden biri olan çok kadınla evliliğin yanlış anlaşıldığını belirterek bu meseleye geniş bir açıdan bakılmasını istemiştir. Bunun için de öncelikle kadın ve erkeğin tabiatlarına, evliliğin maksat ve manası itibarıyla kadın ile erkek arasındaki nispete, toplum içerisinde kadın ve erkeğin nüfusuna ve birbirine

¹⁴⁴⁵ “Fenkihü mâ tâbe leküm mine’n-nisâ mesnâ ve sülâse ve rübâe”. Bkz. **Kur’an-ı Kerim**, Nisa Suresi, 3. ayet. Bkz. Taaddüd-i Zevcât Hakkında İstifsar. (31 Teşrin-i Evvel 1329/13 Kasım 1913). *Sebilürreşad*, 11(270), s. 150.

¹⁴⁴⁶ “Ve in hüftüm ellâ tuksitü fil yetâmâ fenkihü mâ tâbe leküm mine’n-nisâ mesnâ ve sülâse ve rübâe”. Bkz. **Kur’an-ı Kerim**, Nisa Suresi, 3. ayet. Bkz. Taaddüd-i Zevcât Hakkında İstifsar, s. 150.

¹⁴⁴⁷ “Velen testeti’ü en ta’dilü”. Bkz. **Kur’an-ı Kerim**, Nisa Suresi, 129. ayet. Bkz. Taaddüd-i Zevcât Hakkında İstifsar, s. 150.

¹⁴⁴⁸ Taaddüd-i Zevcât Hakkında İstifsar, s. 150.

oranına, ailenin maişetine yani bir toplumda erkeklerin mi kadınları himaye edeceklerine, yoksa kadınların mı erkekleri himaye edeceklerine yahut da hiçbirisinin diğersinin himayesine muhtaç olmadan müstakilen yaşayıp yaşayamayacaklarına bakılmalıdır. Ayrıca insanların göçebe olarak yaşadığı devirlerde bir erkeğin yalnız bir kadınla yetinip yetinmediğini anlamak için İslamiyet'in ortaya çıktığı zamanlardaki toplumsal yapı ve şartlara bakılmalıdır¹⁴⁴⁹. Bütün bunlar araştırıldıktan sonra da Kur'an-ı Kerim'e bakılıp ona göre konuyla ilgili hüküm verilmelidir. A. A. Hamdi bu konu hakkında karar verebilmek için gerekli ön şartları sıraladıktan sonra konuyu tartışmaya açarak çok kadınla evliliğin gerekli olduğu durumları şöyle sıralamıştır:

1) Yaratılış itibariyle erkek ile kadın arasında farklılıklar bulunduğundan, erkeğin kadına olan meyli, kadının erkeğe olan meylinde daha fazladır. Erkekte olan çoğalma arzusu kadındakinden daha kuvvetlidir. Buna karşılık kadınların en fazla düşkün, hırslı oldukları şey erkeğin gözüne iyi görünerek onun sevgisini, hürmetini kazanmaktır. Bunun en büyük sebebi ictimai bir şeydir ki o da kadının erkeğin himayesine muhtaç olmasıdır. Bundan dolayı kadın daima erkeğin muhabbetini kendi tarafına çekmeye çalışır, erkeğin gözüne girmek, onun yanında eşsiz bir mevki kazanmak ister, erkeğini kendisinden başkasıyla muhabbet ettirmemek için ne lazımsa hepsini yapar¹⁴⁵⁰.

2) Erkek ile kadının birbirine meyl etmelerindeki gaye neslin muhafazasıdır. Evlilikteki asıl amaç da neslin devamıdır. Halbuki elli yaşından sonra kadının çocuk doğurma yeteneği sona ermektedir. Erkeğin üretkenliği ise daha 15 yıl kadar devam edeceği için erkek evlenmediği takdirde bu yılları boşa gidecektir. Üstelik çocuğun da olmadığı durumlarda neslin devamı bakımından erkeğin evlenmesi gerekmektedir. Hatta elli yaşında bir erkek on beş yaşında bir kadınla evlense yine ömrünün on beş senesi heder olmaktadır. Bazen de daha menopoza yaşına gelmeden kadında bir hastalık çıkar ve bu şekilde nesil çoğalamaz. Kısacası erkeğin üremesi kadından kat kat fazladır. Bununla ilgili olarak A. A. Hamdi frenk alimlerinin şu sözüne yer verir:

*...Bir erkeği yüz tane kadın ile beraber bir sene bırakmış olsak o bir sene zarfında erkeğin neslinden yüz insan elde etmemiz mümkündür. Lakin aynı müddet zarfında yüz erkeği bir kadın ile beraber bıraksak nihayet o yüz erkeğin neslinden alabileceğimiz tek bir insandır. Hatta böyle olan kadının bir insan bile tevlid etmemesi ağıleb ihtimaldir....*¹⁴⁵¹.

¹⁴⁴⁹ Aksekili Ahmed Hamdi, (5 Kanun-ı Evvel 1329/18 Aralık 1913). İslâmiyet ve Taaddüd-i Zevcât-1. **Sebilürreşad**, 11(275), s. 226-228.

¹⁴⁵⁰ Aksekili Ahmed Hamdi, İslâmiyet ve Taaddüd-i Zevcât-1, s. 226-228.

¹⁴⁵¹ Aksekili Ahmed Hamdi, İslâmiyet ve Taaddüd-i Zevcât-1, s. 226-228.

Bu nedenle A. A. Hamdi çok kadınla evliliğin tabiat kanunlarına tamamiyle uygun olduğunu söyler.

3) Dünyanın birçok yerinde erkekte daha fazla kadın bulunmaktadır. Ayrıca erkeğin evlenmesine mani olan sebepler kadınınkinden fazladır: Askerlik, savaş, maiyet gibi. Hatta bu sebeplerden erkekler daha çok ölmektedirler. Çünkü bu görevlerin hepsi erkeklerden beklenmektedir. Dolayısıyla gücü olan bir erkek için çok kadınla evlenmeye müsaade edilmemiş olsa bu durumda “*dul tarlaları*” demek olan birçok kadın atıl bir surette kalır ve neslin devamı engellenmiş olurdu. Ayrıca evlenemeyen kadınlar zinaya başvururlardı. A. A. Hamdi bunu şöyle ifade eder:

...Zavallı kadınlar heyet-i ictimaiye-i beşeriye için bir nimet iken ümmet üzerine bir yük, heyet-i ictimaiyenin başına belâ-yı muazzâm kesilirler. Yahut ırzlarını şunun bunun enzâr-ı şehvetine arz etmeyi ibaha ile zinaya râzı olurlar ki kadınlar için bunda da ne kadar musibetler vardır.

A. A. Hamdi bu nedenle frenk âlimlerinden birçoğunun bu konuda yazılar yazıp, bunun önünün alınmasının tek çaresinin çok kadınla evliliği mübah kılmak olduğunu açıkça söylediklerini belirterek “*çok kadınla evliliğe izin verilmezse sonuç birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi olacaktır*”¹⁴⁵² demiştir. Burada Mustafa Sabri’nin tek eşle evliliğin bilhassa erkeklerle kendisini alacak bekar koca bulamayan yahut evli bir erkeğe özel bir meyl duyan kadınları fuhşa sevk edebileceğini ifade etmiş olduğunu da belirtelim¹⁴⁵³.

4) Erkek bedenlen, aklen ve ruhen kadından daha güçlü olduğu gibi aileyi beslemek için de çalışmaya, müdafaaya daha fazla sahiptir¹⁴⁵⁴.

5) Pek çok kişi çok kadınla evlilik adetini İslamiyet’in getirdiği, emrettiği bir hüküm olarak değerlendirmektedir. Halbuki bu uygulama İslam’dan önce de bulunmaktaydı. İslamiyet’in bu meselede bir tesiri varsa o da bu uygulamayı kadının lehine yeniden düzenlemesidir¹⁴⁵⁵.

¹⁴⁵² Aksekili Ahmed Hamdi, İslâmiyet ve Taaddüd-i Zevcât-1, s. 226-228.

¹⁴⁵³ Mustafa Sabri. (21 Rebiülevvel 1327/12 Nisan 1909). Din-i İslâmda Hedef-i Münakaşa Olan Mesailden Talak. *Beyanülhak*, 2(28), s. 652.

¹⁴⁵⁴ Aksekili Ahmed Hamdi. (12 Kanun-ı Evvel 1329/25 Aralık 1913), İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât-2. *Sebilürreşad*, 11(276), s. 243.

¹⁴⁵⁵ Aksekili Ahmed Hamdi, (9 Kanun-i Sani 1329/22 Ocak 1914), İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât-4, *Sebilürreşad*, 11(280), s. 309.

Anlaşılabacağı üzere A. A. Hamdi çok eşliliğin ne olduğu, tarihi gelişim süreci ve İslam hukukundaki uygulamasını ve toplumlara göre yaygınlığının sebeplerini araştırıp, kadın ve erkeğin fizyolojisine değinerek çok eşliliğin hangi nedenlerden dolayı makul olduğunu anlatmıştır. Bu konuda bir de değerlendirme yaparak, zaruri durumlarda toplumun ve özellikle kadınların menfaatlerinin dikkate alınarak, erkeğin bazı şartları yerine getirmesi koşuluyla İslamiyet'in çok eşliliğe izin verdiğini fakat bu izni suistimal ederek yanlış uygulamalarda bulunanlar yüzünden bundan İslam'ın sorumlu tutulduğunu söylemiştir. Bunun yanında ev hayatında ve mutlu bir evlilikte asıl olanın tek eşle evlilik usulü olup, insanlığın gayesi de bu olduğu için insanların tek eşle evlilik üzerine terbiye olunmasını ifade etmiştir¹⁴⁵⁶.

Burada A. A. Hamdi'nin bu düşüncesi ile İslamcılar arasında yalnız olmadığına da belirtelim. Mesela M. Akif de İslam'da bazı hallerde dört kadına kadar izin verildiğini fakat doğru olanın tek kadınla evlilik olduğunu belirtirken, bazı İslamcılardan farklı olarak tek eşliliği savunduğunu daha önce söylemiştik¹⁴⁵⁷. Tek eşliliği savunan bir diğer İslamcı ise Fatma Aliye Hanım'dır.

Fatma Aliye Hanım İslam'da çok kadınla evlenme zorunluluğu olmadığını, buna bazı şartlarda izin verildiğini savunmuştur. Ancak o, bazı araştırmacıların ileri sürdüğünün aksine¹⁴⁵⁸, çok kadınla evliliğin fuhşu engellediği düşüncesindedir. Bunun erkeğin karakterine bağlı olduğunu ifade edenler ise çok kadınla evliliğe karşı çıkan kişilerdir¹⁴⁵⁹. Bunun yanında Fatma Aliye Hanımın çok kadınla evliliğe karşı olduğunu kabul etmekle beraber onun bu konuda çelişkili olduğu düşünülebilecek ifadeler kullandığı görülmektedir. Mesela o “*Nisvân-ı İslâm*” isimli eserinde çok kadınla evliliğe verilen iznin suistimal edilmesi durumunda kadınların mağdur olacağına hükmettiğini belirtirken, bir başka yerde ortak istemeyen kadınların boşanma haklarının olduğunu ve kadınların kocalarından boşanıp

¹⁴⁵⁶ Aksekili Ahmed Hamdi, *İslâmiyet ve Taaddüd-i Zevcât-1*, s. 226-228.; Aksekili Ahmed Hamdi, *İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât-4*, s. 311.

¹⁴⁵⁷ Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 65-66.

¹⁴⁵⁸ Ş. Kurnaz ve M. Kızıltan, Fatma Aliye'nin çok kadınla evliliğin fuhşu engelleyen bir faktör olduğu görüşüne karşı çıkarak bunun tamamıyla erkeğin karakterine bağlı olduğunu belirttiğini ifade etmişlerdir. Bkz. Kurnaz, *Osmanlı Kadının...*, s. 56.

¹⁴⁵⁹ Fatma Aliye, “*taaddüd-i zevcatın mani-i fuhuş olduğunu söylediğimizde muterizler ‘ne kadar afif adamlar var ki yalnız bir zevce ile iktifa eylediği halde fuhuş âleminden nefret eder. Fuhşa mail ve müstaid olanlar ise ne kadar zevceleri bulunsaydı yine kendini âlem-i fuhuştan alamaz. Zira onlar ancak o âlem-i fuhuştan tezevvuk ettiklerinden, ehl-i iffet kadınlarla iktifa onlarca mümkün olamaz’ gibi sözlerde bulunuyorlarsa da, ihtiyacat nokta-i nazarından taaddüd-i zevcatın mani-i fuhuş olmasına bir şey diyemiyorlar*” demiştir. Bkz. Fatma Aliye-Mahmud Esad. (2007). *Çok Eşlilik*. (Hazırlayan: Firdevs Canbaz). Ankara: Hece Yayınları. (Eserin orijinali 1898’de yayımlandı), s. 72.

bir başkasıyla evlenebileceklerini ifade etmiştir. Fakat “*Muhâzarat*” isimli eserindeki Fazıla Hanım içinde bulunduğu koşullar nedeniyle kocasından boşanamaz ama aynı evde yaşamaya da devam etmez. Fatma Aliye Hanım’ın ifadelerinin çelişkili izlenimi uyandırmasının nedeni onun çok kadınla evliliği kentli-aydın ve kırsal kesim kadınlarının şartlarına bağlı olarak değerlendirmesinden kaynaklansa gerek¹⁴⁶⁰. Mesela o bir başka yazısında bazı toplumlarda çok kadınla evliliğin kabul görüp, kadınların bundan memnun olduğunu söyleyerek, çok kadınla evliliğin dini olmaktan ziyade toplumsal olduğuna işaret etmiştir. Fatma Aliye’nin bu düşüncesini arkadaşlarıyla “*boşanma*” hakkındaki bir sohbetinden anlıyoruz. Sohbetleri esnasında arkadaşlarından biri “*dışarlık ve aşiret halkı çoğunlukla birkaç karı alırlar. Kocalarına hiddet etmek için ondan büyük ne olabilir?*” diye sorunca, Fatma Aliye şöyle demiştir:

*Onlar üzerlerine ortak gelince sevinirler. Ta dört oluncaya kadar kocalarının evlenmelerini isterler. Zira ortak çoğaldıkça kendi üzerlerindeki hizmet azalır. Bir adam karısı üzerine ortak getirirse kadının hizmeti yarı yarıya azalmış olur. Bir daha getirirse üzerindeki yükün üçte ikisi kalkar. Dört olunca dörtte üçü... Zavallı kadınların elinden gelse hizmetin beşte biri derecesine indirilmesini de arzu edecekler*¹⁴⁶¹.

Ancak sırf hizmet yükünün azalması için kadınların kuma istemelerine arkadaşı anlam verememiştir. Bunun üzerine Fatma Aliye şöyle bir açıklama getirmiştir: “*Hanımefendi!.. Senin deve, inek sağdığın, çapa salladığın, hayvan tımar ettiğin, arkada odun taşıdığın var mı? Saçlarımızı taramaya bile üşenerek cariyelerin yardımlarına muhtac kaldığımızı hatırdan çıkarmayalım!*”¹⁴⁶².

Anlaşılabacağı üzere Fatma Aliye Hanım çok kadınla evliliği kentli-aydın kadınlar için yersiz bulurken, kadınların iş yükünün fazla olduğu kırsal toplumlarda çok kadınla evliliğin bir ihtiyaç olarak görüldüğünü ifade etmeye çalışmıştır. Nitekim Fatma Aliye’nin bu sözlerine karşılık arkadaşının “*ben ne o hizmetleri isterim ne de ortak*¹⁴⁶³” demesi yaşanan hayat şartlarının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Fatma Aliye’nin arkadaşlarının da kendisi gibi eğitilmiş olduğu düşüncesinden hareketle çok kadınla evlilik uygulamasına karşı

¹⁴⁶⁰ “İslamiyet’te taaddüd-i zevcata karşı talak da bulunduğundan taaddüd-i zevcatın kadınlara cebrî bir zulüm olamayacağını ve kadın ortak istemediği halde oturmayıp diğer biriyle tezevvüc edebileceğini ve metres istemeyen bir Hristiyan kadını ise öyle kolayca diğer bir zevç edinmeyeceğini, zira Hristiyanlıkta talak bulunmadığını söyleyerek hak kazanmakta olduğumu gördüm”. Bkz. Fatma Aliye-Mahmud Esad, *a.g.e.*, s. 27-28 ve 72.

¹⁴⁶¹ Fatma Aliye. (2012). *Osmanlı’da Kadın Cariyelik, Çokeşlilik ve Moda*, (Sadeleştirerek Yayına Hazırlayan: Orhan Sakin). (İkinci Baskı). İstanbul: Ekim Yayınları, s. 102-104.; Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, s. 122-124.

¹⁴⁶² Fatma Aliye, *Osmanlı’da Kadın Cariyelik...*, s. 102-104.; Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, s. 122-124.

¹⁴⁶³ Fatma Aliye, *Osmanlı’da Kadın Cariyelik...*, s. 102-104.; Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, s. 122-124.

çıkılmasının bu uygulamanın sadece ailelere zarar verdiği düşüncesinden değil, zihniyet farklılığından da kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Çok kadınla evliliğin “*ictimai*” olduğu hususunda R. Tevfik’in Londra’da “*Türk İslam Kadınlarının Hukuku Meselesi*”ne dair verdiği konferans metni oldukça önemlidir. Bu konferans metnini “*İctihad*”ta paylaşan R. Tevfik Müslüman-Osmanlı kadınlarının toplumsal hayatta yaşadıkları sıkıntıların çeşitli sebepleri bulunup ancak bu sorunların sebebini yalnız İslama yüklemenin yanlış olduğunu, zira İslam dinine ve nasslarına göre kadına verilen hakların diğer milletlerin kadınlarına verdikleri haklardan daha fazla olduğunu, mesela kadınların geçimlerini temin etme yükümlülüğünün kocaya ait olduğunu, kadının, mal mülk edinme, miras bırakma, evlenme boşanma gibi hakları bulunduğunu söyledikten sonra “... *taaddüd-ı zevcât, dini olmaktan ziyade ictimai bir zarurettir ki bilahare âdet olmak üzere tahakküm etmiştir....*”¹⁴⁶⁴ diyordu.

Çok kadınla evliliğin avantajlarının yanı sıra dezavantajlarının olduğunu da savunanlar olmuştur. Mesela Rana bint-i Saffet bir dostunun kızlarının kocası tarafından “*adem-i imtizaç*” gerekçesi ile boşanıp meğer bunun altında adamın başka bir kadınla ilişkisinin ortaya çıktığını anlattığı makalesinde, evli bir erkeğin başka bir kadına meyl etmesi durumunda çok kadınla evlilik uygulamasının boşanmaları önleyebileceği fikrini ileri sürmüştür. Tabi eğer ki kadın boşanmak yerine kumayı göze alırsa. Bundan dolayı Rana binti Safvet bazı kadınların kuma yerine boşanmayı tercih edeceğinden bahisle “*ama bir kadın için ortakla beraber bulunmak zevcinin muhabbetine bir müşarık tanımak kendine talak ile zevcinden büsbütün ayrılmaktan daha ağır gelirse o da bir başka meseledir, mesele-i ruhiyedir*”¹⁴⁶⁵ diyerek çok kadınla evliliğin boşanmalara neden olabileceğini ve olduğunu da ortaya koymuştur.

Ancak çok kadınla evliliğe yönelik yapılan muhalefete karşı ulemanın hala çok kadınla evliliğin faydalarından ve gerekliliğinden bahsetmesinden rahatsız olan Mansurîzâde Mehmed Said,

Bunların hiçbiri İslamlıkta poligamiyi meşrulaştıran bir şey olmadığını, onun tamamıyla kanun yapıcının iznine ya da yasaklanmasına bırakılmış bir sorun olduğunu, İslamlık’ın onu yasaklamasını kayıtsız şartsız açık bıraktığını belirtmemişlerdir... Karılar arasına

¹⁴⁶⁴ Rıza Tevfik, *a.g.m.*, s. 2097-2101.; Ülken, *a.g.e.*, s. 264-265.

¹⁴⁶⁵ Rana binti Safvet. (11 Cemaziyelevvel 1318/6 Eylül 1900). Talak Hakkında Makale: 3. *Hanımlara Mahsus Gazete*. 6(75-277), s. 1-3.

*eşitlik gözetmek koşulu gibi onu güçleştirici koşullarla önlemeye bile lüzum yoktur; onu bir kanunla kayıtsız şartsız yasaklamak en kestirme ve en doğru yoldur*¹⁴⁶⁶

diyerek bu durumu eleştirip, çok kadınla evliliğin kaldırılmasını istemiştir. Mansurîzâde Mehmed Said'in bu fikirlerine “*Sebilü'r-Reşad*” yazarlarından Ahmet Naim tepki göstermiş ise de Mansurîzâde Mehmed Said daha sonra yazdığı yazılarında da bu konudaki fikirlerinin arkasında durmuştur¹⁴⁶⁷.

Aslında çok kadınla evlilik meselesi hararetli tartışmalar yaratacak bir konu olmasa gerekti. Zira pek çok araştırmacı çok kadınla evliliğin Osmanlı toplumunda yaygın olmadığı görüşündedir. Fakat entelektüeller arasında Batılılaşma ve modernleşme konusunda devam eden ideolojik savaşta çok kadınla evlilik karşıtı ses giderek yükselmiştir. Nitekim Ortaylı bu konunun çağdaşlaşma tarihinde olduğundan fazla abartılan bir sorun olduğunu söylemiştir¹⁴⁶⁸. Hatta dönemin edebi eserlerinde bile çok kadınla evliliğin kötülükleri ve dezavantajları işlenmiştir. Örneğin Osmanlı yazarı ve romancısı Ahmet Mithat Efendi “*Eyvah*” isimli oyununda eşlerinin her ikisini de seven ve birini diğerine tercih edemeyen bir adamın kederini anlatıyordu. Bu eserin kahramanı için çok kadınla evlilik bir keyiften ziyade acı çekme nedeniydi. Nabizade Nazım ise “*Zehra*” isimli romanında bir adamın iki karısı arasındaki kıskançlığı ve nefreti betimliyordu. Keza Halide Edip Adıvar “*Mor Salkımlı Ev*” adlı anısında babası ikinci karısıyla evlendikten sonra ailesinin bir kıskançlık, histeri, sürekli stres dönemine sürüklendiğini anlatıyordu¹⁴⁶⁹.

Ancak daha öncede belirttiğimiz üzere bu durumun nedeni çok kadınla evlilik uygulamasının sadece ailelere zarar verdiği düşüncesiyle ilgili değildi. Bu “*yeni hayat*” yahut “*milli aile*” ile de ilgiliydi. “*Yeni hayat*”a göre aile anne, baba ve çocuklardan oluşan “*çekirdek aile*”yi öngörüyordu. Çekirdek aileyi savunan kadınlar eşlerini başka bir kadınla paylaşmak istemiyorlardı. Bundan dolayı kadınlar bu uygulamanın kadınlara, çocuklara, topluma zarar vermesinin yanı sıra erkeklere de zarar verdiği, dönemin şartlarının çok kadınla evlilik için uygun olmadığı gibi düşüncelerden hareketle çok kadınla evlilik uygulamasını eleştirirlerken çekirdek aileye olan ihtiyaçtan da bahsetmişlerdir.

¹⁴⁶⁶Berkes, N. (2002). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. (6. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 448-449.

¹⁴⁶⁷Kurnaz, *Osmanlı Kadınının...*, s. 56.

¹⁴⁶⁸Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 125.

¹⁴⁶⁹Altınbaş, *a.g.m.*, s. 7.

Bunu İslamcıların çok kadınla evliliğin hikmetleri üzerine yazdıkları yazılara karşılık kadın dergilerinden verilen cevaplardan takip edebiliriz. Mesela “*Kadınlar Dünyası*” imzalı makalede bir evlilik birliğinde kadının haklarını iyi bilmesi gerektiği ve bir erkek ile kadının ancak çekirdek ailelerde kendilerine ve çocuklarına düzgün bir şekilde bakabileceği anlatılıyordu. Aynı dergide Aliye Cevad Hanım çok kadınla evliliğin erkeklerin hem fiziksel hem de zihinsel güçlerini azalttığını iddia ederek muhafazakar entelektüellerin çok kadınla evlilik savunularına karşı geliyordu. Bunun yanında çok kadınla evli bir erkeğin ailesine bakabilmek için sıkı çalışmak zorunda kalıp bu durumun erkeğin hayatından keyif alamamasına neden olacağını, erken yaşta ölmesi halinde de karılarının ve çocuklarının hayatta kalmak için gerekli geçim kaynağına sahip olamaması anlamına geleceğini söylüyordu. Buna ek olarak eşler arasında adaletin sağlanmasının zor olduğunu ve padişahlardan birçoğunun çocukluk zamanlarında hayatlarını kaybetmelerinin nedeninin de çok kadınla evlilik olduğunu ileri sürüyordu¹⁴⁷⁰.

“*Genç Kadın*” da yayınlanan bir makalede ise öncelikle erkeklerde cinsi ihtiyacın fazla olması, nüfusun arttırılması, cihad ve gaza maksatlarıyla ticaret ve İslamı yaymak için uzak diyarlara giderken ailelerini yanlarında götüremeyen erkeklerin zinaya düşmelerini engellemek amacıyla, eşler arasında adaleti sağlamak koşuluyla, İslamiyet’in çok kadınla evliliğe izin verdiğinden bahsediliyordu. Ancak daha sonra erkeklerin her eşlerine ayrı bir ev tutmak, aynı şekilde giydirmek ve yedirmek mükellefiyetlerini yerlerine getirtiler bile onlara aynı şekilde meyil, muhabbet ve kocalık münasebeti göstermelerinin bir hayal olduğu¹⁴⁷¹, birçok mesele gibi çok kadınla evlilik meselesinin de suistimal edilmeye başlanarak adalet bir tarafa her yeni gelen kadının bir önceki kadının aile hayatını yıktığı söyleniyordu:

...Birçok mesâil gibi suistimale uğramaya başlayarak emr-i Kuran ve şeriât ve kuyûd ve şürût mevzunu bir tarafa bırakıp her rast gelen müteaddid kadınlarla izdivaca başlamış ve zevcât arasında iltizam-ı adâlet ve müsâvât şöyle dursun her yeni gelen kendinden

¹⁴⁷⁰ Altınbaş, **a.g.m.**, s. 7.; “Güya zevce ne kadar çok olursa o kadar çok nüfus hasıl olurmuş! Halbuki hiç düşünülüyor ki beri taraftan erkek kuvve-i bedeniyeden sukut ediyor. Bunun netice-i seyyiesi olarak mübtelâ-yı akamet ve bittabi de nesli munkatı oluyor, ne kadar evlât yetiştirdiyse onlarla iktifa etmeye mecbur kalıyor. Eğer o çocuklar da daha babalarının sağlığında terk-i dağdağa-i hayat edecek olurlarsa ailenin gaye-i maksad ve teşekkülünü ifa etmemiş oluyor... Padişahlarımızdan bir çoğunun âvan-ı sabavetlerinde terk-i hayat etmelerine sebep nedir? Hep bu taaddüd-i zevcat mesele-i hayat-şikenidir. Mesela Sultan Murad’ı rabi muammer olamadı... Bizde taaddüd-i zevcatın tecviz olunamadığının başka bir sebebi de vardır. O da zevcelere müsavat-ı kâmileyi bahş etmektir ki bu kabil değil icra edilemez. Zavallı erkek genç yaşında bu taaddüd-i zevcat yüzünden veyahut mesai-i aileyi rahnedar edecek ihtilât-ı hariciden dolayı kendisini soğuk, menfur, ölümün pençe-i kahrında bulur. Nihayet ailesi mahv ve perişan olur, vezaif-i ictimaiye ve vataniyesi nakıs kalır...”. Bkz. Aliye Cevad. (16 Mayıs 1329/29 Mayıs 1913). Aile-3. *Kadınlar Dünyası*, 1(43), s. 2.

¹⁴⁷¹ Taaddüd-i Zevcat Meselesi 1. (10 Nisan 1335/10 Nisan 1919). *Genç Kadın*, 1(8), s. 113-114.

*evvelkinin kader ve menziline izâle ederek aile hayatında gittikçe mütezayit bir anarşi husulüne bâdî olmuştu*¹⁴⁷².

Ayrıca değişen, zorlaşan hayat şartları altında çok kadınla evliliğin topluma birçok zarar vermeye başladığı, bu zararlardan en büyüğünün ise ahlaka olduğu kaydediliyordu. Zira artık erkeklerin geçimlerini temin edebilmesi için daha çok çalışması gerekmişti ve çok çalışan erkeklerin eşlerinden bazılarını ihmal etmeye başlaması birtakım kötülöklere yol açmıştı¹⁴⁷³.

Fakat çok kadınla evliliğin kaldırılmasının istenmesinin nedenleri bunlarla sınırlı değildi. Bunun için başka gerekçeler de gösteriliyordu. Mesela artık o günün hayat şartlarının farklı kadınlardan olan çeşitli çocukların yetiştirilmesi için uygun olmaması, bir kadının yetiştirebileceği çocuk miktarını bile ebeveynlerin azaltması, nakliye araçlarının çoğalması gibi. Artık bir uçtan diğer uca hızlı bir şekilde gidilebilmekteydi ve erkekler gittikleri yerlere ailelerini de götürebilmekteydi. Bunun yanında ihtiyaçlar eskisi kadar basit ve sınırlı olmadığı için eşler arasında adaletin sağlanması kısmen bile gerçekleştirilemezdi. Bu durumda da zevceler arasındaki anlaşmazlık topluma zarar verebilirdi. Toplum için en kötü bela ise kocanın mecburiyetten karılarını ihmal etmesi durumunda ortaya çıkacak olan ahlaksızlıktı. Ahlaksızlık ise insaniyet için en büyük belaydı¹⁴⁷⁴.

Anlaşılağı üzere Osmanlı toplumunda çok kadınla evliliğin kaldırılmasına, bu konuda bir aile hukuku arayışına yönelik çabaların nedeni bu uygulamanın hem ailelere ve topluma zarar vermesi hem de değişen hayat şartları ile hayat anlayışından ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda çok kadınla evlilikle ilgili ilk olarak 1917 Hukuk Aile Kararnamesi ile düzenleme yapılarak, İttihat ve Terakki Hükümeti bu kararnamede çok kadınla evliliğe karşı ilginç bir tedbir almıştır: Evlilik akdi sırasında konan bir şart ile koca şayet kuma getirirse diğer eşin boşanma hakkı olacaktı¹⁴⁷⁵. Ancak kısa bir süre sonra kararname yürürlükten kaldırılmıştır.

Daha sonra bu konuya Medeni Kanun'da değinilerek çok kadınla evlilik yasaklandı. Ne var ki çok kadınla evlilik konusundaki tartışmalar sona ermedi. Mesela Doktor Mazhar Osman bu anlayışa karşı çıkarak, daha öncekiler gibi bu durumun fuhşu artıracağını söylüyordu.

¹⁴⁷² Taaddüd-i Zevcat Meselesi 2. (24 Nisan 1335/24 Nisan 1919). *Genç Kadın*, 1(9), s. 132-133.

¹⁴⁷³ Taaddüd-i Zevcat Meselesi 2, s. 132-133.

¹⁴⁷⁴ Taaddüd-i Zevcat Meselesi 2, s. 132-133.

¹⁴⁷⁵ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 125.

Çünkü Mazhar Osman’a göre kadın konusunda başta gelen sorun fuhuştu. Çok kadınla evlilik fuhuşu engelliyordu. Bundan dolayı toplumsal hastalıkların en kötüsü olan fuhuş azaltan, doğumları çoğaltan, kadınları fahişelikten hanımefendiliğe, çocuğu piçlikten aile evlatlığına yücelten böyle bir örf ve adeti zorla kaldırmak isabetli bir hareket olamazdı. Çok kadınla evlilikte zorlama olmayıp kadın kendi isteğiyle buna razı oluyordu. Bu nedenle çok kadınla evlilik en fazilatkar ve hür bir yöntemdi. Tek bir eşle kanaat edemeyecek bir kocanın evlilik dışında fahişelerle ilişki kurması ve servetini sefahat yolunda harcayarak bitirmesi son kertede ailesine zührevi hastalıkları getirecekti. Halbuki erkek çok kadınla evlenirse ikinci, üçüncü, dördüncü eş getirirse servetini safahata değil, meşru bir aile kurmaya harcamış olacak ve eşlerinin hepsi zührevi hastalıklardan temiz kalacaktı. Ancak çok kadınla evliliğe maddi gücü yetenler yeltenmeliydi. Bilhassa İstanbul’da birden fazla kadınla evlenmek herkesin harcı değildi. Fakat taşrada çok kadınla evlilik engellenirse iş çığrından çıkardı¹⁴⁷⁶.

4.1.6. Tesettür

II. Meşrutiyet yıllarında kadın ve aile ile ilgili yenilikçiler ile gelenekçiler arasındaki ana tartışma konularından bir diğeri tesettürdü. Meşrutiyet yıllarında kadın özgürlüğünün temel göstergesi giyim kuşama dönüşmüştü. 1908’in “*hürriyet ve müsâvat*” anlayışı kadının sokağa çıkmasına ve haliyle görünür olmasına neden olmuştu¹⁴⁷⁷. Aynı zamanda kadınların kamusal alana açılması onların dış görünümelerini de etkileyerek kıyafette köklü değişikliğe gidilmesine neden olmuştu. Türk kadını hem yeni hayatına uygun olmak hem de bütün zerafeti üzerinde toplamak üzere öyle güzel bir giyinme tarzına sahip olmuştu ki gerek yerli Hristiyanlar gerekse yabancı kadınlar Türk kadınlarına hayran kalmışlardı. Bu satırlar o günün milli modasının ne kadar güçlü bir çizgide ilerlediğinin kanıtlarıydı. Ancak bu yeni giyim tarzını beğenmeyerek kadınların bu tür giyinişlerinin ananeye ve dini adetlere ters olduğunu söyleyen kimi çevreler¹⁴⁷⁸ bu yeni giyim taraftarlarınca “*kara tehlike*” olarak görülmüşlerdi. Tesettürün öncüleri “*Sebilü’r-Reşad*” ve “*Tasvir-i Efkâr*” olmuştu¹⁴⁷⁹.

¹⁴⁷⁶ Toprak, *a.g.e.*, s. 366.

¹⁴⁷⁷ Toprak, *a.g.e.*, s. 214.

¹⁴⁷⁸ Mehmet Tahir “*Meşrutiyet Hanımları*” isimli eserinde “*eskiden bizim kadınlarımızın niteliğini oluşturan büyük ciddiyetin yerinde bugün yalnızca dantela ve kurdela aşkıyla, dar entariler ve moda aşkı kalmıştır*” diyordu. Bkz. Göle, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁴⁷⁹ Toprak, *a.g.e.*, s. 178.

Gelenekçi kesim adına konuşan “*Sebilü’r-Reşad*” ülkenin mukaddesatına, dinine başkaldıranların ana hedeflerinin tesettür olduğunu yazıyordu. Yenilikçilerin hedef tahtaların da ise aile yapısı yer alıyordu. “*Yeni aile*” ya da “*milli aile*” ile çağdaş bağlamda çekirdek aile oluşturmak isteniliyordu. “*Sebilü’r-Reşad*” buna karşı çıkıyor bir sürü “*münafık*”ın “*suret-i haktan*” görünerek aile yapısında inkılabı benimsediğini ve böylece milli varlığı fuhuş vadisine attığını belirtiyordu¹⁴⁸⁰.

Tesettüre karşı savaşta ise İTC.’nin yarı resmi yayın organı “*Yeni Mecmua*” başı çekiyordu. Dergi İslam’da tesettür olmadığını, bunun Rumlardan Müslümanlara geçmiş bir adet olduğunu savunuyordu. Bu görüşe Batıcıların önde gelen ismi olan A. Cevdet’in “*İctihad*” dergisi de katılıyordu¹⁴⁸¹.

Esasında tesettüre karşı ilk tepki de A. Cevdet’ten gelmişti. A. Cevdet 1908’den önce “*İctihad*” dergisini Cenevre’de yayımladığı yıllarda Müslüman halkın kalkınması için nelerin gerekli olduğuna dair Müslüman ve Avrupalı tanınmış kişiler arasında bir anket yapar. Bu ankete esprili bir Fransız edebiyatçısı “*Kur’an’ı kapa, kadınları aç*” yanıtını verir. A. Cevdet bu sözü “*hem Kur’an’ı, hem kadınları aç*” şeklinde değiştirerek aile reformunun sloganı olarak kullanarak 1908 devriminden sonra peçe ve çarşafa karşı ilk savaşı açan kişi olmuştur¹⁴⁸².

Batıcıların tesettüre karşı çıkmasının nedenlerinden biri II. Meşrutiyet yıllarında İttihatçıların her türlü yenilikte “*milli*” bir içerik aramasıydı. Evrensel normların yerel normlarla bütünlenmesi Meşrutiyet aydınlarının ana sorunsalı olmuştu. Her şeyin “*milli*”si makbul görülüyordu. Osmanlı Rönesans’ını “*milli*” kelimesi simgeliyordu. Ulusçuluk, ulus-devlete yönelik artık okur-yazar Osmanlı’nın yaşamının bir parçasıydı. Uluslaşarak Batı’nın

¹⁴⁸⁰ Toprak, *a.g.e.*, s. 214.

¹⁴⁸¹ Toprak, *a.g.e.*, s. 215.; A. Cevdet kadınları da birey olarak gördüğü için onların erkeklerle eşit haklara sahip olmalarını savunuyordu. Mesela bir makalesinde Darülfünun Hukuk Fakültesi’nde uzun süre okutulan Mahmud Esad Efendi’nin “*Kitâbü’n-nikâh ve’t-Talâk*” isimli eserindeki “*Hanenin döşemesiyle levâzımını, su ve sabun ve baş tarafı gibi nezâfete dâir havâici ve hâneye âid âlât-ı kesâ’îyi tedârik etmeye zevç mecburdur. Amma kına ve sürme gibi havâyic-i zarûriyeden olmayan şeyler tedarikine ve zevcesi için tabîb ücreti ve edviye bedeli vermeye zevç mecbûr değildir*” sözlerini eleştirerek kadının sağlık ve hayatına ne kadar az hürmet ve itibar edildiğini söyleyip “*Biz böyle kavâ’id ve ahkâm-ı hukûkiye ile medenî milletler âilesi arasına nasıl girebilirdik. Ne yüzle bunu bekleyebilirdik.*” diyordu. Onun karşı çıktığı diğer bir konu ise Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evlenebilmelerine karşılık, Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmelerinin yasak olmasıydı. Bkz. Abdullah Cevdet. (1 Haziran 1925). Mûnâkahât ve Mûfârakât Ni‘met-i İslam. *İctihad*, 21(205), s. 3991.

¹⁴⁸² Berkes, *a.g.e.*, s. 444.; Kurnaz, *Osmanlı Kadınının...*, s. 61.

izi sürülecek, Batı'nın bir ögesi olunacaktı. “*milli kütüphane*”, “*milli edebiyat*”, “*milli tiyatro*”, “*milli müzik*”, “*milli aile*” gibi modanın da “*milli*”si gerekli görülüyordu. Milli modanın karşı çıktığı giysilerden biri ise çarşaftı¹⁴⁸³. Mesela İctihad yazarlarından A.L., sokağa çıkarken bile kadınların tamamen bir umacı gibi örtünmeleri sürdükçe geleceğin mutluluğu ve selametine kefil olacak bu gibi temennilerin ne kadar beyhude olduğunu söyleyip “*bu ‘gayrimeşru tesettür de ne olaki ve niçin?’*” diyordu. Ona göre tesettürü müslümalıkla, saf müslümanlıkla bağdaştırmak da zordu. Çünkü tarihin tanıklığıyla kanıtlanmıştı ki Hz. Peygamber zamanında böyle çarşaf yoktu. Kadınlar serbest bir hayat yaşıyorlardı ve o devrin faziletli kadınları birçok ünlü yetiştirmişlerdi. Bu nedenle o “*o halde niçin bu tesettür?’*”¹⁴⁸⁴ diye soruyordu.

Ancak yenilikçilerin tesettüre karşı çıkarken ki gerekçeleri çarşafı sadece demode görmeleri değildi. Mesela A. Cevdet tesettürün kadınları bir nesne haline getirerek çok kadınla evliliğin yolunu doğrudan açtığını söylüyordu¹⁴⁸⁵. Kadınların toplum içindeki konumlarını, sorunlarını işleyen Salahaddin Asım ise tesettürü örtünme meselesi olarak görmüyordu. S. Asım’a göre tesettür kadınları toplumdan, öğrenimden, darülfünün, sanat, tiyatro gibi yerlerden uzak tutan bir unsurdu. Halbuki tesettüre uyacak maneviyat verildikten sonra tesettüre zaten gerek kalmayacaktı. Ayrıca tesettürlü olarakta ahlaksızlık yapanlar vardı. Bu nedenle kadını toplumsal hayata sokmak için tesettürün kaldırılması gerekliydi. Bu da ancak toplumun içine girerek öğrenilirdi¹⁴⁸⁶.

S. Asım evlenme, kadın, tesettür gibi konuları geniş bir şekilde işlediği bir de kitap yayınlamıştı¹⁴⁸⁷. O, bu kitabında kadınları “*karılaştırıcı*” yani esas toplumsal işlevsellikten yoksun bırakan etkenlerin başında tesettürün geldiğini söylemiştir. S. Asım’a göre tesettürün ilk ve en büyük etkisi sosyal ve medeni hayatta kadın ve erkek hayatı şeklinde doğal olmayan bir ayırım oluşturmaya idi. Bunun yanında tesettür kadınların namuslarını korumak bir tarafa, namuslarını kaybetmelerine sebep oluyor, onları karılaştırdığı için fuhşu teşvik ediyordu.

¹⁴⁸³ Toprak, *a.g.e.*, s. 249 ve 257.

¹⁴⁸⁴ Bulut, *a.g.e.*, s. 165.

¹⁴⁸⁵ Gündüz, *a.g.e.*, s. 537.

¹⁴⁸⁶ Kurnaz, *Osmanlı Kadınının...*, s. 62.

¹⁴⁸⁷ Salahaddin Asım. (Tarihsiz). *Türk Kadınlığının Tereddidi Yahud Karlaşmak*. (Birinci Baskı). İstanbul Resimli Kitap Matbaası, Türk Yurdu Kütüphanesi. Tarihsiz. Bu kitap sadeleştirilerek tekrar basılmıştır. Bkz. Salahaddin Asım. (1989). *Osmanlıda Kadınlığın Durumu*. (Haz. Metin Martı). İstanbul: Arba Yayınları. (Eserin orijinali 1910 ya da yakın bir yılda yayımlandı).

Tesettürün en büyük fenalığının ise “*aile kadını*” ile “*zevk karısı*”nı ayırıştırma olanağını mahvetmesi olduğunu söyleyen S. Asım bunu şöyle izah ediyordu:

*Bir kere kamu vicdanımızca, çevre ve halkımızca örtük olarak öyle bir anlayışa sebebiyet vermiştir ki her kadın aile ve cemiyet içinde olsun veya dışında bulunsun bize karılık edebilir, yani zevk karısı olabilir. Çünkü o yalnız bununla mükelliftir, onun bundan başka bu cinsellikten başka toplumsal ve medeni bir vazifesi yoktur, zaten onun namus ve kişiliği, yani dişiliği tesettür vasıtasıyla bir erkek için korunuyor. ...Mademki onun kişisel ve bireysel bağımsız bir namusu yoktur ve o namus da tesettür olmadı mı hemen uçacak kadar havai ve varsayımsaldır... Namuslu olsun olmasın, her kadının iffet ve haysiyetini o kara bezle hapis ediyor*¹⁴⁸⁸.

S. Asım tesettürün kadınların sosyal hayata girmesine engel olmadığını söyleyecekler olduğunu düşünerek tesettürün toplumda kadın ve erkeği iki kutup halinde ayırıp, kadının toplumsal ve medeni işlev ve faaliyetlerini sınırlandırarak onu tedricen atıl yaparak insanlıktan dişiliğe yuvarladığını belirtmiştir¹⁴⁸⁹. Kadının dişisi olarak görülmesi ise çok kadınla evliliği getirmiştir¹⁴⁹⁰. Bu nedenle S. Asım kadınların gerilikten ve ezilmişlikten kurtarılması için gerekirse din kurallarının dikkate alınmadan hareket edilmesi gerektiğini hatta açıkça dinin kadınlar üzerindeki denetim ve baskılarına karşı koyulması gerektiğini savunmuştur¹⁴⁹¹. S. Asım'ın bu görüşü ile A. Cevdet'in düşünceleri arasında benzerlik bulunmaktadır¹⁴⁹².

Anlaşılabacağı üzere S. Asım münevver, sosyal anneler yaratmak arzusu ile ilgili görüşlerini “*dişilik/karılık*” ile “*kadınlığı*” birbirinden ayırarak yapmaya çalışmıştır¹⁴⁹³. Dinsel geleneklerin kadınları insan gibi değil de dişisi gibi gördüğü ve medeniyetten ayırdığı düşüncesinden hareketle kadınların yalnızca zevce ve anne olarak yaşamasını yani toplumsal işlevlerinden kopmasını eleştirmiştir. Şehvet ve üremeye hizmet etmekten başka bir şeye yaramayan, bir eşya veya sex objesi olarak görülen kadınlığın bu haline “*karılaştırmak*” adını vererek kadınların dişilikten kurtarılması ve insanlık mertebesine eriştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Kadını dişisi saymanın hem eseri hem de sebebi olan tesettürün kadınları medeni hayattan ayırdığı düşüncesindedir¹⁴⁹⁴.

¹⁴⁸⁸ Salahaddin Asım, *Osmanlıda Kadınlığın...*, s. 15-27-38-69-71.

¹⁴⁸⁹ Salahaddin Asım, *Osmanlıda Kadınlığın...*, s. 73.

¹⁴⁹⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 181.

¹⁴⁹¹ Sancar, *Türk Modernleşmesinin...*, s. 87.

¹⁴⁹² Gündüz, *a.g.e.*, s. 537.

¹⁴⁹³ Sancar, *Türk Modernleşmesinin...*, s. 87.

¹⁴⁹⁴ Göle, *a.g.e.*, s. 27.; Kılıç Denman, *a.g.e.*, s. 41.

Ancak burada Batıcıların hepsinin tesettür meselesini bir toplumsal sorun olarak görmediğini de belirtelim. Tesettür konusundaki düşünceleri ile “İçtihad” yazarları içerisinde tek aykırı ses olan Rıza Tevfik tesettür ile din ilişkisinin tam olarak anlaşılmamış olduğunu düşünüyordu. Tesettürün adetlere dayalı bir yaşam biçimi olup, toplumun adet ve örfleri ile ciddi bir ilişkisi bulunduğunu iddia eden R. Tevfik¹⁴⁹⁵ Kur’an-ı Kerim’de tesettüre dair bir emir olmadığını, bu uygulamanın Bizans’tan alınmış olabileceğini ileri sürmüştür. Zira Hristiyan ve Çin toplumlarında kibar sınıf kadınları tesettüre girerek yabancılardan kendilerini sakınmaktaydı. Öyle olmakla beraber R. Tevfik bu davada tesettürün “*nuhbe-i âmâl*” addetmenin “*hukuk-ı ciddiye bedel tevâlüt takımı temenni etmek*” gibi bir hoppalık, bir çocukluk olduğunu belirterek dışarıda çarşafsız aynı zamanda çorapsız ve midesi boş dolaşan her fakir Hristiyan kadınının her müslüman kadınından hür ve bahtiyar olduğu anlamına gelmediğini söyleyip şöyle diyordu: “... *Sefaletin tesettürlüsü de tesettürsüzü de berbattır, cemiyet-i insaniyede hukuk-ı ibtidaîyeden bile mahrum kalan sünûf-ı sefile açık gezse de haktan mahrumdur kapalı gezse de!*”¹⁴⁹⁶.

Anlaşılabileceği üzere R. Tevfik tesettür konusundaki uygulamaların dine değil sosyal sebeplere dayandığını belirterek bunun değiştirilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Ancak bu değişiklik ani bir şekilde olursa sosyal düzen sarsılabileceğinden yavaş yavaş yapılmalıydı. Ayrıca o, ortaya çıkaracağı sıkıntıları önlemek adına bu ıslahata sokaktan değil aileden başlanılmasını öneriyordu¹⁴⁹⁷.

Tesettür “*Sebilü’r-Reşad*” ve “*İçtihad*” dergileri arasında hararetli tartışmalara yol açan bir konu olmuştur. Mesela “*Sebilü’r-Reşad*”taki bir yazıda kadınların dinin gereği olarak örtünmeleri gerektiğinin ileri sürülmesi üzerine “*İçtihad*” yazarlarından Kılıçzade Hakkı “*Sebilü’r-Reşad*” yazarlarının şahsi menfaatleri nedeniyle kadınlara hürriyet verilmesinden korktuklarını söyleyerek onlara cevap vermeyi kendisine görev bilip bu konuda bir yazı kaleme almıştır. O, yazısında iki yıldır tesettüre riayet etmeyen ve bundan dolayı başına hiçbir kötülük gelmediğini söyleyen ve tesettürün aleyhinde olan bir hanım efendinin şu sözlerine yer veriyordu: “... *Fazilet-i ahlakiyeye mâlik olmayanlara ipekten birer çarşafı peçe değil, çelikten birer zırh geçirseniz yine nafiledir. Tesettüre riayet eder*

¹⁴⁹⁵ Gündüz, *a.g.e.*, s. 181-182.

¹⁴⁹⁶ Rıza Tevfik, *a.g.m.*, s. 2101.

¹⁴⁹⁷ Rıza Tevfik, *a.g.m.*, s. 2101.

*görünenlerimizden bazılarının dışçilerde, fotoğrafçılarda, modistlerde ilaahir... ne yaptıklarını siz pek anlayabilirsiniz”*¹⁴⁹⁸.

Kılıçzâde Hakkı’nın bu yazısını H. Mahmut şöyle cevaplamıştır:

*...İki senedir açık gezdiğini övgüyle söyleyen (?!), söylemekten sıkılmayan, çingene meşreb Hanımcığın (!?) tesettür kaldırıldığında düşündüğü faydalardan bahsedeceğim: Bu açık feministin düşündüğü faydaları okurken kendimi gülmekten alıkoyamadım. Tesettür kaldırılırsa güya ‘Kadınlar kızlar daha serbest eğitim görüp öğrenimlerini tamamlayabilirlermiş. Genel hayata karışarak görgülü olurlarmış. Terbiyeli olurlarmış. Harbe gidenlerin işlerine vekalet ederlermiş!.. Daha bilmem neler olurmuş, muş, muş!’*¹⁴⁹⁹.

Kadınlara örnek teşkil etmesi için tesettür konusunda dergilerde Rusya Tatarlarından bazı Müslüman kadınların yaşantılarına yer veriliyordu. Bu durumda Batıcılar ile İslamcılar arasında atışmalara neden olmuştur. Mesela bu yazılardan biri “*Sebilü’r-Reşad*”ta otuz milyon müslüman içinde ancak iki, üç yüz kadının yüksek tahsil görüp bunların da birkaç tanesinin Hristiyanlaştırma, birkaç tanesinin de su-i ahlak sahibi olmaları nedeniyle Müslüman kadınlar için emsal teşkil etmeyeceği şeklinde eleştirilirken, K. Hakkı bu eleştireye şöyle karşılık vermiştir: “...*Bu üç yüz kadın içinde sekiz onu –ne suretle olursa olsun- çürük çıkmış, fakat mütebakisi millete kalmış ya, bunlar milleti daha ileri götürecekler ya, işte bu kadarı kâfidir....*”¹⁵⁰⁰.

Bunun yanında “*Sebilü’r-Reşad*”da Bakü’de yayınlanan “*Şelale*” gazetesi aracılığıyla “*Rusya Müslümanları tesettür meselesini halletti*”¹⁵⁰¹ ünvanıyla bir kadının mektubuna yer verilerek Osmanlı basınında çıkan bazı asılsız haberler eleştirilmişti. Ayrıca bu mektubu yazan hanım Müslüman kadınlarının hiçbir zaman erkeklerin esiri olmadığını ve kendini bilen erkeklerden hiçbirinin de böyle mantıksız bir iddiada bulunmadığını söylüyordu. Ayrıca Müslüman kadınları, Avrupalıların zannettikleri gibi esir değildi. Bu fikir Avrupalılardan gelmiş bir yalandı. İslam dini kadınlara gerçek bir serbesti ve makul bir hürriyet bahşetmişti. İslam tesettürü emretmekle hiçbir zaman kadınlığı esaret altına almamış, aksine tesettür kadınlara fayda vermek üzere emir edilmiş bir uygulamaydı ve kadınları okuyup yazmaktan alıkoymamaktaydı. Bunun yanında İslam dini hiçbir zaman

¹⁴⁹⁸ Kılıçzâde Hakkı. (6 Şubat 1329/19 Şubat 1914). Tamamen Hallolunmadıkça Bitmeyen Bir Mesele. *İçtiḥad (İştiḥad)*, 4(92), s. 2067-2069.

¹⁴⁹⁹ Bulut, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁵⁰⁰ Kılıçzâde Hakkı, *a.g.m.*, s. 2070.

¹⁵⁰¹ Bu konuda İçtiḥad yazarlarından Kılıçzâde Hakkı, Rusya’da Müslüman kadınların tesettür meselesini hallettiklerini yazmıştı. Bkz. Kılıçzâde Hakkı, *a.g.m.*, s. 2069.

maddeten zengin bir kadını ticaretle meşgul olmaktan ve manen zengin bir kadını ise beşeriyet için ve ona fayda bahş etmek üzere uğraşıp değişmekten alıkoymuyordu. Bundan dolayı mektubun sahibi “...Ben, yalnız zevcimın kadını, çocuklarımlın validesi, evimin hâkimesiyim!...”¹⁵⁰² diyordu.

Tesettürün kaldırılmasını savunan Kılıczade Hakkı tesettür kaldırıldığında ortaya çıkacak olan faydaları şöyle sıralamaktadır:

- 1) Kızlarımız, kadınlarımız serbestçe eğitim görüp tahsillerini tamamlayabilecekler.
- 2) Toplumsal hayata katılarak milli vazifelerini yerine getirmiş olacaklar.
- 3) Herkes kendi seçeceği bir kadın ile evlenebilecek, tam anlamı ile bir aile oluşacak ve herkes yuvasını sevecek böylece boşanmalar azalacak.
- 4) Görgü çoğalacak. Evlat ve torunların terbiyesine yardım edilecek. Çünkü terbiyeyi oluşturacak en büyük etken görgüdür.
- 5) Kadınlar savaşa giden kocalarının veya kardeşlerinin dükkanını, mağazasını idare ederek kocalarına, babalarına işinde yardımcı olacaklar. Ayrıca kadınlar savaşta yaralılara yardım edebilecek.
- 6) Kadınların toplantılara devam etmesiyle erkekler daha dikkatli davranacaklar ve bu durum onları terbiyeli ve fedakar kılacak.
- 7) Kadınlar dışarı çıkıp, gezme hakkına sahip olacaklar ve böylece bazı hastalıklar azalacak¹⁵⁰³.

Kılıczade Hakkı’nın sıraladığı bu faydalara bakılırsa o tesettürü bir örtünme meselesi olarak değil, kadınların sosyal hayata girmesini engelleyen, ailelerin mutsuzluğuna sebep olan ve

¹⁵⁰² Sahib-i İffet Bir Hanımın Mektubu. (26 Kanun-ı Evvel 1329/8 Ocak 1914). *Sebilürreşad*, 11(S. 278), s. 278-279.

¹⁵⁰³ Kılıczâde Hakkı, *a.g.m.*, s. 2069.

boşanmaları artıran bir unsur olarak görmektedir. Bu nedenle hem kadın ve ailenin hem de toplumun kurtuluşunun tesettürün kaldırılmasında olduğunu savunmaktadır.

Kılıczâde Hakkı'nın bu yazısına “*Sebilü'r-Reşad*” yazarlarından L. V. Şöyle cevap vermiştir:

1) Tesettürün kaldırılmasının birinci faydası kızlarımızın ve kadınlarımızın serbestçe eğitim görmeleriymiş. Bu konu o kadar çok tartışılmıştır ki ne yazılsa tekrardan öte gitmeyecektir. Zira İslamiyet'in kadınların eğitimine mani olmadığı hakikatinin bir kez daha ortaya konulmasından başka bir şey olmayacaktır.

2) Tesettürün kaldırılması kadınların sosyal hayata katılmalarını ve milli vazifelerini yerine getirmelerini sağlayacakmış. Tesettürün kaldırılması ile kadınlar toplumsal hayata nasıl katılacak ve bu katılımla kadınlar hangi milli vazifeyi yerine getirecek? Kadının ve erkeğin borcu olan milli vazife o kadar çoktur ki burada hangisi düşünülüyorsa buna da tesettür mani görülüyor? Elbette maskeli maskesiz balolar, dekolte kıyafetlerle gidilecek yerler. Müslüman kadınının buralara gitmesi mi milli vazifedir?

3) Tesettürün kaldırılmasının diğer bir faydası da herkesin evleneceği kadını seçerek, tam anlamıyla aile teşkil edeceği, evini seveceğiymiş. Böylece boşanmalar azalacakmış. Bunu söyleyen kadın evli midir? Kocasını kendisini seçipte mi evlenmiştir? Orta halli aileler arasında hala muhafaza edilen usul üzerine evlenip sonra geçinemeyip ayrılmak acısına veya hakaretine uğramışlarda mı boşanmanın azalmasını kadının önceden seçilmesinde arıyorlar. Ayrıca tam anlamıyla aile ne demektir? Mesela benim şimdi huzurla yaşadığım aile tam manasıyla aile olmuyor mu? ¹⁵⁰⁴.

İslamcı kadınlara göre de tesettür namustu, iffetti. Bu nedenle tesettür taraftarı kadınlar “*İctihad*” dergisinde çıkan yazıları şiddetle eleştirmişlerdir. Kılıczade Hakkı'nın tesettürün kalkması ile ortaya çıkacak olan faydaları sıraladığı yazısına birebir karşılık bir de Maide Rıza tarafından verilmiştir:

¹⁵⁰⁴ L. V. (6 Mart 1330/19 Mart 1914). Kalpleri İman, Aınları Haya Nurundan Mahrum Olanlar Tesettürün Fazilet ve Ulviyetini Takdir Edemezler. *Sebilürreşad*, 12(288), s. 29-30.

1) “Kızlarımız, kadınlarımız serbest tahsil yaparmış”. Bu tesettülü iken olmaz mı? Niçin olmaz? Okumak, çalışmak için açık gezmek şart mıdır?

2) “Toplumsal hayata katılarak milli vazifeleri yerine getireceklermiş”. Bundaki amaç bir erkekle masa başında çalışmak ise aceba bunu tesettürü kendi kendine kaldıran kadınlar yapabilmemiş mi?

3) “Herkes seçebileceği bir kadınla evlenecekmiş, tam anlamıyla aile oluşturulacakmış, herkes hanesini sevecekmiş, boşanma azalacakmış...”. Bunlar tesettürün kalkmasıyla değil dimağlarda irfanın artmasıyla, aile hayatının, aile muhabbetinin kalplerdeki istikrarıyla, kadının ve erkeğin görevlerinin ne olduğunun belirlenmesiyle olur.

4) “Görgü artarmış ve çocukların yetiştirilmesine yardımcı olurmuş”. Görgüden bahsediyorlar fakat diğer taraftan çarşafın, tesettürün en önemli görgü olduğunu unutuyorlar.

5) “Kadın harbe giden kocasının, babasının, kardeşinin dükkanını, mağzasını idare edermiş”. Fena değil, lakin bu sözleri söyleyebilmek için bu memleketin pek çok yabancısı olmak lazım. Osmanlı kadınlarının mağazalarda çalışabilmesi!!....

6) “Kadınların meclise katılmasıyla erkekler daha dikkatli, terbiyeli olurmuş”. Hangi meclisler ki bizi bu günkü zulmet cehaletten kurtarsın. Öncelikle memleketinizi öğreniniz sonra tesettür meselesini münakaşa ediniz.

7) “Kadınların topluma çıkma hürriyetini elde etmesiyle hastalıklar azalacakmış”. Dışarı çıkıp hava alma hakkı çarşaf ve tesettürle de olur¹⁵⁰⁵.

Tesettür meselesi o kadar tartışılmıştı ki “Sebilü’r-Reşad” yazarlarından Mahmut Esat, Meşrutiyet’in ilanından beri kadın meselesi güya tesettür meselesinden ibaretmiş gibi gündemin sürekli bu mesele ile işgal edilmesini tenkit etmesi üzerine Kılıçzade Hakkı “...kadın meselesi bizim için bir tesettür meselesidir: Şark Meselesinin bir idare meselesi olduğu gibi” diyerek şöyle devam etmiştir:

¹⁵⁰⁵ Maide Rıza. (30 Rebiülevvel 1332/26 Şubat 1914). Kılıçzade Hakkı Bey. **Rûbab**, 3(104), s. 57-60.

*...Çünkü tesettür bizim ictimai yaralarımızdan birinin üzerindeki iğrenç bir sargı bezidir. Onu açmadıkça yaranın cinsini teşhis ve binaenaleyh tedavi mümkün değildir. Bu yarayı korkmadan açalım. Varsın bidayette kokusuyla biraz burnumuzu taciz etsin. Fakat kendisini tathir ve teşfih ettikten sonra artık rahat edebiliriz....*¹⁵⁰⁶.

Bunun yanında Kılıçzade Hakkı kişiler arasında nefret oluşturmaktan başka hiçbir faydası olmayan tesettür mevzusunun toplumun refahı için artık kapatılmasını isteyenlere şöyle diyordu:

*...Ne tuhafdır ki bu efendiler sıkışınca selamet-i memleketi mevzu bahseder, fakat selamet-i memleket için hiçbir teşebbüs-i filide bulunmazlar... iki asırdan beri selamet-i memleketi tehlikeye koyan anâsır meyanında kadın meselesi, tesettür meselesi mevcut değildi. Azgınlar âmâlini tervicen padişahlar hal' eden, idam eden, memleketi yağma ve herc-i merc eden yeniçeri haydukları zamanında kadınlar en ziyade tesettür ediyorlardı. Memleket selamet buldu mu?*¹⁵⁰⁷.

İslamcılar, Batıcıların tezlerini çürütmek, tehlikeye sürüklenmemek amacıyla Mısırlı İslamcı aydınlardan olan ve yazılarında Doğu ve Batı milletlerinden karşılaştırmalar yapan Ferid Vecdi'nin "*Müslüman Kadını*" isimli eserinden bazı kesitleri çevirerek "*Sebilü'r-Reşad*"ta yayınlıyorlardı. İslamcıların tesettürün kaldırılmasına karşı tepkileri hem kadının mahremiyetine inanmalarından hem de Müslüman bir ülke olan Mısır'daki gelişmelerin Osmanlı'da da yaşanabileceği endişesinden ileri geliyordu. Zira Mısır'daki Avrupa'da öğrenim görmüş gençler tesettürü kaldırmak amacıyla bir cemiyet kurmuşlardı ve onların bu hareketi büyük tepki almıştı. F. Vecdi ise yaşananları eleştirerek bu gençleri Avrupa medeniyetinin sadece görüntüsünü almakla suçluyordu. F. Vecdi bu yazılarından birinde Mısırlı bir kadının örtüsü olduğu halde erkeklerden korunmak için yanına bir uşak almadan bir yere gidemezken acaba tesettür kalkınca durum ne olacağını sorarak hürriyet adına istenen şeyin kadınların örtülerini çıkarıp balolara, tiyatrolara gitmeleri, erkeklerin şehvetli bakışlarına maruz kalmaları, kocalarından başkalarıyla raks etmeleri, istedikleri yerlere serbestçe gidebilmeleri olduğunu söylüyordu. F. Vecdi'ye göre memlekette namuslu bir kadın sokağa çıktığı zaman arabacıların, hamalların, amelenin, kahvelerde oturanların, tramvaylarda bulunanların yüksek sesle attıkları rezil sözlerden kulakları sağır olmaksızın evine dönemez hale gelmişti. Bu nedenle F. Vecdi öylesi bir memlekette kadınların örtülü ve her türlü tedbirlere riayet ederek çıkmasından başka çare olmadığını, ayrıca öyle bir durum esnasında hiç kimsenin de kadınları korumaya kalkmayıp seyirci olduklarını belirterek "*her şeyden evvel ahlâksız erkeklerin, kadınları rahatsız etmelerinden onları*

¹⁵⁰⁶ Kılıçzâde Hakkı, *a.g.m.*, s. 2067-2068.

¹⁵⁰⁷ Kılıçzâde Hakkı, *a.g.m.*, s. 2069.

*kurtarmalıyız*¹⁵⁰⁸” demiştir. Bunun yanında böyle fâsık bir memlekette karısının ihtiyatsız çıkmasına müsaade eden her erkeğin “izzet-i recûliyyete” karşı kusur etmiş olmaktan başka bu durumun devamının müfsidlerin ahlaksızlıklarında daha da ileri gitmelerine yardımcı olacağını söyleyerek, kadınların örtünmesinin ne kadar güzel olduğuna dair meşhur dava vekillerinden bir hıristiyan vatandaşın şu sözlerine yer vermiştir:

*Siz Müslümanlar, familyalarınızın mütesettir olmalarıyla iftihar etmelisiniz! Sizi bu hususta pek bahtiyar buluyorum. Biz ise doğrusu ya daimi bir ızdırıp ve vicdan, bir helecan-ı derun içinde yaşıyoruz. Kadınlarımızın mükellef elbisesiyle mükemmel tuvaletiyle sokağa çıkmalarına, bütün enzâr-ı âlemi kendilerine cezb ve celb etmelerine mümkün değil gönül razı olamıyor. Hele zevcinin gaybubetinde odasına erkek misafir kabul etmesi, zevcin onları sohbet bulması kalbe bir hançer, ruha bir saika oluyor. Evet, siz pek bahtiyarsınız!*¹⁵⁰⁹.

F. Vecdi’nin Mısır için söylediği hususlar İstanbul için de geçerliydi. İstanbul’da da kadınlar tesettürlü oldukları halde erkekler tarafından rahatsız edilmekteydi. Abdullatif Nevzat bu konuda şunları söyler:

*Sokakta giderken baktığımızda mülkiyelisi, askeri, hocası, hacısı, genci, ihtiyarı.. bir kadın gördüler mi, ona temas etmek için ellerinden geleni yapıyorlar. Efendim, bir milletin akli belden aşağı olur, ondan ne hayır umulur? Tesettür kadınların hangi hakkını ellerinden almıştır? Okumalarını mı, terbiyelerini mi, ahlâklarını mı, saadetlerini mi, hukuklarını mı vazifelerini mi? Kadınlarımızı tesettürden kurtaracağız diye uğraşan işsiz efendiler, bu gayretlerini birkaç inas, iptidâi mektebi küşadına tahsis etselerdi gâye-i aksâları olan arzuyu taayyün için daha kestirme, daha müstakim bir yoldan gitmiş olurlardı. Kadınlarımızın gerilemesinin biz de farkındayız. Ama bunun tesettürle hiçbir ilgisi yoktur. Kadınlarımızı açıp sokağa dökelim diyenler, tamamen Batı taklitçisi oldukları için böyle diyorlar. Kadınlarımızı açalım, fakat erkeklerimizi örtelim*¹⁵¹⁰.

Anlaşılaçağı üzere İslamcılar kadınların tesettürlüyken bile evlerinin dışına çıkınca rahatsız edildiklerinden hareketle bu anlayışı yıkmak için kadınları açmak değil erkekleri eğitmek gerektiğini savunarak Batıcıların bu konudaki savunalarına karşı gelmişlerdir.

İslamcılar “*Sebilü’r-Reşad*”ta yazılarında Doğu ve Batı milletlerinden karşılaştırmalar yapan F. Vecdi’nin tesettürü Şark’taki kadınların sosyal hayattaki sefaletinin, boşanmaların artmasının ve bütün kötülüklerin nedeni olarak gösteren “*el-Mer’etü’l Cedîde*”nin yazarı ve onun gibi düşünülere verdiği cevabı da paylamışlardır:

Kadınlarımızı bulundukları halden daha berbadına düşmekten kurtaran yalnız tesettürdür. Eğer tesettür olmasaydı hayat-ı nisvân bu günkünden çok daha fena olurdu.

¹⁵⁰⁸ Kurnaz, *Osmanlı Kadınının...*, s. 66-67.; Vecdi, M. F. (17 Teşrin-i Evvel 1329/30 Ekim 1913). Kadınlara Hürriyet-i Mutlaka Vermek İsteyenlerin Elinden Vay O Biçarelerin Başına. *Sebilürreşad*, 11(268), s. 114-115.

¹⁵⁰⁹ Mehmed Fahreddin. (14 Nisan 1326/27 Nisan 1910). İkinci Hata. *Sırat-ı Müstakim*, 6(138), s. 118-121.

¹⁵¹⁰ Kurnaz, *Osmanlı Kadınının...*, s. 67.

Kezalik mademki tesettür câhil ve hakir olan bir kadını emrâz-ı ictimaiye-i mühlükeden çoğunun şerrinden himaye ediyor, demek oluyor ki o kadını -velev orta halde talim ve terbiye edilsin- vazife-i tabiiyesi kürsüsünde mürebbi-nişin edecek, kemal-i cinsisini istihsâl etmesi için kendisine en büyük mürşid olacak yegâne kuvvet, yegâne sâik yine tesettürdür. Lakin bu kadar yeis, bu kadar hayret neden icab etsin? Mevcudât ile hâdisât kevn hep şühûd-ı âdil değil mi? Eğer açık gezmek kadınların mesturiyete uzuv olunan fenalıklara düşmemesine kâfil olaydı bu fenalıkların Garb'da bulunmaması yahud hiç olmazsa kâle alınmayacak derecede az olması lazım gelirdi. Halbuki hakikat-ı hâl bunun hilafıdır. Zira hâdisât-ı âleme muttalli olanlar bilirler ki kadınlara hürriyeti- kâmile vermek için uğraşanların şikayet ettikleri fenalıklar aynıyla bilâd-ı garbiyede de mevcuddur¹⁵¹¹.

F. Vecdi tesettürü esaret olarak görenlere de “*vallahi, kadınlara hürriyet vermek, yahut tesettürü kaldırmak sözünü işitince hayretler içinde kalıyoruz. Acaba Müslümanlarda kadın ne zaman esaret içinde. Acaba tesettür, nazar-ı basirete ne vakit çirkin görünmüş idi?*” diye sorarak Müslüman kadınların hiçbir zaman erkeklerin esiri olmadığını söylemiştir. F. Vecdi erkeklerin eşlerini dövmesi konusuna da temas ederek bu davranışın erkeklerin tabiatlarından kaynaklandığını, erkeklerin kendi cinslerini de dövdüğüyle açıklamıştır. Erkeklerin eşlerinin üzerine kuma getirmeleri, iddet, hıdane gibi konularda kadınların hakkını yemeleri kadının erkeğin esiri olmasından değil ancak çok kadınla evliliğin uygulandığı basiretsizlikten ileri gelmektedir. Bunun çaresi ise tesettürü kaldırmakta değil bu kişileri eğitmektedir. Vecdi'ye göre Müslüman kadınların zulüm gördüğü erkekten şikayet etmelerine, kendi mallarını tasarruf etmelerine, ilimle meşgul olmalarına, seyahate çıkıp hâdisat-ı ilmiye, ictimaiye hakkında araştırmada bulunmalarına, eser yazmalarına vs.ye şeriat hiçbir zaman engel olmamıştır. Halbuki Avrupa kadınları, Müslüman kadınları kadar hakka sahip olamamışlardır. Bu nedenle Vecdi Müslüman kadınının hürriyeti adına istenilen şeyin kadınların tesettürden sıyrılmaları, evden dışarı çıkıp balolarda, tiyatrolarda dolaşmaları, erkeklerin şehvetine maruz kalmaları, müsamerelerde kocalarından başka kişilerle dans etmeleri, istedikleri yerlere serbestçe gidebilmeleri olduğunu söylemiştir¹⁵¹².

Tesettür konusundaki tartışmalar daha ziyade kadınların toplumsal hayata katılmaları üzerinden tartışılrsa da konunun başka boyutları da vardı. Mesela Kılıçzade Hakkı tesettürün kaldırılmasının meydana getireceği faydalar arasında erkeğin kendine uygun bir eş seçebilip,

¹⁵¹¹ Vecdi, M. F. (16 Zilkade 1326/10 Aralık 1908). Müslüman Kadını. *Sırat-i Müstakim*, 1(16), s. 254.; F. Vecdi'nin “*Müslüman Kadını*” isimli kitabı için bkz. Vecdi, M. F. (2013). *Müslüman Kadını*, (Çev. M. A. Ersoy). İstanbul: Erkam Yayınları. (Eserin orijinali 1902'de yayımlandı).

¹⁵¹² Vecdi, M. F. (10 Teşrînevvel 1329/23 Ekim 1913). Kadınlara Hürriyet-i Mutlaka Vermek İsteyenlerin Elinden Vay O Biçarelerin Başına !. *Sebilürreşad*, 11(267), s. 103-104.

onun ahlakını, huyunu öğrenebileceğini, boşanmaların azalacağını sayıyordu. M. Belkıs ise evlilik öncesi gençlerin hem madden hem de manevi olarak birbirlerini tanımaları gerektiğini fakat “peçe”nin erkeklerin kızları görmelerine engel olduğunu, sırf bu nedenle ailelerin yıkıldığını, halbuki Kadıköy’de, Ada’da, Boğaziçi’nde kadınlarda hemen hiç peçe olmayıp bir yeldirme, bir başörtüsü kullandıklarını böylece kuvvetli aileler oluşturmaya vasıta olduklarını söylüyordu¹⁵¹³.

“*Sebilü’r-Reşad*”ta F. Vecdi’nin bu konudaki görüşlerine de yer verilmiştir. F. Vecdi’ye göre boşanmanın sebebi erkeğin evleneceği kadını kapalılığı nedeniyle önceden görüp anlamaması olsaydı münevver fikirli yüksek ve orta tabakalarda avam tabakasında olduğu kadar boşanma olması gerekirdi. Hâlbuki Doğu milletlerinin münevver fikirli yüksek ve orta tabakalarında boşanmalar yok olma derecesine gelmişti. Bunun yanında erkeğin evleneceği kadının ahlakını evlilikten önce görüp anlaması boşanmamayı temin etse idi Batı’da boşanmaların o kadar çok miktarda olmaması gerekirdi. Çünkü Batı’da tesettür olmadığı için bu maksat istenildiği gibi elde edilebilirdi. Ne var ki oralarda boşanma Batı’nın düşünürlerini büyük bir tehlike içinde bulunduklarını hissettirecek derecede artmıştı. Bu nedenle evlilik bağının devamını sağlayacak tek şey evliliğin sevgi ve muhabbetle vuku bulmasından ibaretti. Bu muhabbetin tesettür ortadan kalkmadıkça gerçekleşmeyeceğini söyleyenlere ise “...*Garbliler bu sizin dediğiniz nimetten alabildiğine müstefid olmakta, hatta içlerinde karısını sevmeden alanlar pek nadir bulunmakta iken onlarda talakın bu kadar kesreti neden iktiza ediyor?*” diye soruyordu¹⁵¹⁴.

Bunun yanında F. Vecdi Batı memleketlerindeki boşanan erkek ve kadınların, Doğu’da boşanmanın nisbeten daha nadir olduğu tabakalardan genel itibariyle ilmen daha ileri seviyede oldukları üzerinde durarak “...*binaenaleyh bizde talakın kesreti kadınlarımızın cehli ile hâlet-i ictimâ’iyyelerinin fenalığından ileri gelirse nasıl oluyorda aynı hal terbiye ve ta’lîm görmüş olan garb kadınlarında böyle müthiş bir derecede hükümfermâ oluyor?*” diye sorduktan sonra boşanmaların artmasında ve aile içi kargaşaların oluşmasında tesettür ve cehaletin ortaya çıkardığı mahzurlardan başka sebepler olduğunu ileri sürüyordu¹⁵¹⁵.

¹⁵¹³ Mükerrerrem Belkıs. (5 Teşrinievvel 1339/5 Ekim 1923). İzdivâc ve Usûl-ı İzdivâc-5-İzdivâcda Peçenin Mazarratı. *Kadınlar Dünyası*, 1(112), s. 4-5.

¹⁵¹⁴ Vecdi, M. F. (23 Zilkade 1326/17 Aralık 1908). Müslüman Kadını. *Sırat-i Müstakim*, 1(17), s. 269-270.

¹⁵¹⁵ Vecdi. Müslüman Kadını, 1(17), s. 269.

Anlaşılabacağı üzere F. Vecdi Batı’da eğitimin artmasının boşanmaları azaltmadığını iddia etmiştir. Halbuki Doğu’da boşanmayı ortaya çıkaran nedenler hem erkeğin hem de kadının terbiye ve eğitim görmemiş olmasıydı. Bu nedenle o, eğitimin Doğu’daki aile sorunlarını ortadan kaldıracağını düşünmekteydi. Az bir terbiye Doğu milletlerinin sosyal vaziyetini diğer milletlerin haset edeceği derecede ıslah edecekti. Zira boşanma gibi hastalıklar Doğu milletlerinin eğitilmiş tabakasında az bulunmaktaydı. Doğu milletleri eğer eğitim ve öğretimde daha ileri gidecek olur ise içlerinde bu gibi karışıklıklar görülmek şöyle dursun sosyologların aklından bile geçmeyecekti. Aynı şekilde tesettür bu gibi hastalıkların kökleşerek toplum yapısında uzvi hastalıklara dönüşmesini engellemekteydi. Bu hastalıkların Batı’daki sebepleri ise mühim tesire sahip olan öyle birtakım uzvi hastalıklardı ki tedavisi şiddetli birçok inkılaba muhtaçtı. Bu hakikati batılı bilginlerin tümü doğruluyordu¹⁵¹⁶.

İşte bu yüzden F. Vecdi kadın meselesinde şikayet edilen sorunların ortadan kaldırılması için Doğu milletlerinin eksikliğinin tesettürün devamı şartıyla terbiye ve eğitim olduğunu söylemiştir. Basit bir surette de olsa terbiye annelerin cehaletini yok edecek, onlar da ailelerinin durumunu tanzime ehil olacaklar, kocalarının da övgü ve gurur kaynağı olmaları noktasında liyakatlarını ispat edeceklerdi. Böylece bütün aile kargaşaları yok olacak, en azından ciddi surette azalacak ve aileler zevk ve saadet yuvasına dönüşecekti. F. Vecdi buna hissi bir delil olarak milletin terbiye ve talim görmüş olan orta tabakasında bu kargaşanın az olmasını göstermekteydi¹⁵¹⁷. Vecdi’nin “*terbiye*” noktasındaki düşünceleri ile, kadınların kötü durumda olmasının nedenini “*terbiyesizlik*” ve “*sefalet-i iktisadiye*”ye bağlayan R. Tevfik’in fikirleri arasında benzerlik bulunmaktadır¹⁵¹⁸.

Burada İslamcılardan diğerlerinin de tesettür hakkındaki görüşlerine yer verelim. İslamcı kanattan Mehmet Akif tesettürü namusla özdeşleştirerek “*Kızımın iffeti batmakta rezilin gözüne, Acırım tükürüğe billâhi tükürsem yüzüne!*”¹⁵¹⁹ diyordu. Fatma Aliye Hanım, tesettürün kadınların gelişmesine ve toplumda kadınların kendilerine bir yer edinmelerine engel oluşturduğu fikrine katılmıyor, İslam kadınlarının tarihte tesettürlü oldukları halde

¹⁵¹⁶ Vecdi, Müslüman Kadını, 1(17), s. 269-270.

¹⁵¹⁷ Vecdi, Müslüman Kadını, 1(17), s. 269.

¹⁵¹⁸ Rıza Tevfik, *a.g.m.*, s. 2097-2101.

¹⁵¹⁹ Kurnaz, *Osmanlı Kadınının...*, s. 66.

erkekler derecesine vardıklarını söylüyordu¹⁵²⁰. Ayrıca ona göre tesettürlü bir şekilde kadınların erkeklerle görüşmelerine din engel değildi. Bu yasak, örften ve adetten kaynaklanıyordu¹⁵²¹. M. Kazım ise Kanun-i Esasi ilan edildikten sonra tesettürle ilgili bazı yazılar ve davranışlar ortaya çıktığından bahisle İslam dininin bozulduğunu söylüyordu. M. Kazım'a göre kadınlar nazik oldukları için tesettür onları erkeklerden koruyacak, aile mutluluğunu sağlayacaktı. Zira eğer kadın tesettürsüz bir biçimde dışarıda gezer, erkeklerle konuşur, rahat hareket ederse kocasını beğenmeyebilirdi. Aynı şekilde başka kadınları tanıyan erkek de karısından artık memnun olmamaya başlayabilirdi. Bu durumda aile mutluluğunu olumsuz etkilerdi¹⁵²².

Tesettür konusu kadın dergilerinde de tartışılmıştı. Mesela “Kadınlık” dergisi, “Kadınlar Dünyası”nın kadınlarla ilgili bazı taleplerini aşırı bularak “Kadınlar Dünyası”na cevap niteliğinde yazılar kaleme almıştır. Bu yazıların birinde Nimet Cemil'e şöyle cevap veriliyordu:

*Siz kadınlığın heyet-i ictimaiye arasındaki mevki-i ihtiramını artist ve şantöz derecesinde mi zannediyorsunuz... Hali hazır tesettür ve kıyafeti zamanın icabatından ileri geldiği kanaatindeyseniz aldaniyorsunuz hanımefendi... Medeniyet hiçbir vakit kıyafetin şeriki değil, ilmin, fazlın, terakki ve tekamülün şerikidir... Bizim yegane emel ve gayemiz kadınlığı kukla ve şantöz kıyafetleriyle erkeklerin nazar-ı iştahlarına arz etmek değil, onlara bir mevki-i ihtiram bahsettirmek için çalışmaktır*¹⁵²³.

“Kadınlık”ta yer alan yukarıdaki yazı bu derginin tamamıyla tesettürü savunduğu gibi bir düşünce oluşturmamalıdır. Zira “Kadınlık”ta Hayriye Fitnat Hanım tarafından kaleme alınan bir makalede tesettürün evlenecek eşlerin birbirlerini tanımalarına engel olup, ailelerin pek çoğunun mutsuz olduğu belirtilerek bu sorunun çözümü için Çerkezlere benzenilmesi öneriliyordu. Çerkez kızları gibi Müslüman kadınları da evleninceye kadar tesettüre girmemeli ve terbiye sınırları içerisinde serbestçe gezebilmeliydi. Ayrıca o günkü tesettürün zaten tesettür olmaktan çıktığı ileri sürülüyordu¹⁵²⁴.

Anlaşılabacağı üzere Batıcılar tesettürü kadını toplumsal hayattan alıkoyan, dişileştiren yani bir sex objesi olarak gösteren, çok kadınla evliliğin yolunu açan, gençlerin evlilik öncesinde

¹⁵²⁰ Burçak, *a.g.e.*, s. 116.; Böyle olmakla beraber F. Aliye tesettürde aşırıya kaçmanın yersiz olduğunu da belirtmiştir: “Yaşamak, ferace, çarşaf ve peçe sonradan feth edilmiş ülkelerin adetidir. Kadınların tesettürde aşırıya kaçması hep bu adetlerin dinî kural diye uygulanmasındandır. Bu yanlış uygulamalar değiştirilmelidir”. Bkz. Kaplan, *a.g.e.*, s. 24.; Kurnaz, *Osmanlı Kadınının...*, s. 67.

¹⁵²¹ Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, s. 82-83.

¹⁵²² Kurnaz, *Osmanlı Kadınının...*, s. 65.

¹⁵²³ Demirdirek, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁵²⁴ Hayriye Fitnat. (3 Nisan 1330). Bizde İzdivac. *Kadınlık*, 1(5), s. 4-5.

birbirlerini tanımalarına engel olan ve böylece boşanmaları artıran bir unsur olarak görmüşlerdir. Bu düşüncenin karşısında olan modernist İslamcılar ise tesettürün kadınları dışarı çıkma, çalışma, eğitim görme, evleneceği kişiyi seçme gibi haklardan ve toplumsal hayattan mahrum etmediğini savunarak kadınların ve erkeklerin eğitilmesinin toplumu ve aileyi düzelteceğini ifade etmişlerdir.

Burada son olarak tesettür tartışmaları devam ederken toplumsal huzurun sağlanması için hükümetin zaman zaman genelgeler yayımlayarak kadınların örtünmeleri konusunda uyarılarda bulunduğunu da belirtelim. Bu genelgelerden biri 1914'te Meşihat'tan Dahiliye Nazırlığı'na gönderilen tezkiredir. Bu tezkirede Meşihat öncelikle konunun önemini dile getirip Dahiliye Nazırlığı'ndan bazı taleplerde bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kısa bir süre kala yayımlanan bu tezkirede öne çıkan noktalar şunlardır:

- 1) *İslâm kadınları İslâm'ın ahlâk ile ahlâklanıp, iyi bir aileye sahip olmalıdır.*
- 2) *Böyle olması gerekirken bir müddetten beri İslâm kadınlarının hayatlarında ve giyinme alışkanlıklarında, istenmeyen durumlar gelmeye başlamıştır.*
- 3) *Bazı ecnebi memleketlerinde İslâm kızlarının erkekler arasında başları açık gezdikleri ve bazı yerlerde açık saçık bir şekilde eğlencelere katıldıkları üzüntüyle haber alınmaya başlanmıştır.*
- 4) *Bir kavim ahlâkına ne kadar sahip olursa o nispette var olur.*
- 5) *Dine ve ahlâka karşı dikkatsizlikten kötü sonuçlar çıkacağından bu hale asla izin verilmez.*
- 6) *Dine ve ahlâka karşı olan olaylara karşı sıkı tedbir alınması gerekli görülmektedir.*
- 7) *Allah rızası için cephelerde binlerce vatan evladının kan döktüğü bir sırada, Allah'ın gazabını getirecek ve Müslümanları gönülden yaralayacak hallerde bulunan kadınlar, buna izin veren ve göz yuman aileler hakkında, yaptıklarının İslâm kamuoyu ve toplumunda meydana getireceği üzücü etki ve milletin temiz ahlâkına getireceği büyük zarardan dolayı, haklarında gereken işlemlerin yapılması rica olunmaktadır”¹⁵²⁵.*

Anlaşılabacağı üzere meşihat Müslüman kadınların tesettüre riayet etmediğinden şikayet etmiştir. Bunun yanında yabancı okullarına giden Müslüman kızların başlarını açtığı ve aynı şekilde farklı mahallerde eğlencelere gittikleri de belirtilmiştir. Büyük ihtimalle dönemin eğlence merkezi olan ve çoğunlukla gayrimüslim nüfusun yaşadığı Beyoğlu ve Galata semtlerine geçen Müslümanlardan şikayet edilmiştir. Bu tarz uyarılar farklı zamanlarda da

¹⁵²⁵ Gündüz, *a.g.e.*, s. 316.

yapılmıştır. Mesela meşihat tesettür genelgesine uymayanlar hakkında yasal işlem yapılacağına dair bir genelge yayımlamıştır. Bu genelgede özetle şunlar söylenmektedir:

Toplum içinde bazı kadınlar açık saçık giyinerek sokağa çıkmaktadırlar. Bu davranış bazı aileleri rahatsız etmektedir. Her ne kadar erkekler de kadınlar da kendi hayat biçimlerini seçmede hür iseler de toplumun adâb ve erkânına aykırı giyim ve kuşamda bulunamazlar. Erkeklerden de kadınlara lisânen bile olsa laf atıp sataşanlar olursa Divân-ı Örfî İdâre’de yargılanacak ve gereken en ağır ceza verilecektir¹⁵²⁶.

Nitekim 1913 yılında tesettür uyarılarına aykırı davranışlarda bulunan 50 kadar kadın tutuklanmıştır¹⁵²⁷.

4.2. Mutlu Aileler Kurulması İçin Öneriler

4.2.1. Tanışarak Evlenme

“Görücülük” usulü evlenme bahsinde de değindiğimiz üzere eşlerin birbirlerini görmeden, tanımadan evlenmesi nedeniyle ailelerin mutsuz olduğu yahut boşandıkları düşünülerek özellikle II. Meşrutiyetle beraber görücü usulü evlilik birçok çevrede yadırganmaya başlanmıştı. Eski usulün bırakılarak karı-koca adaylarının evlilik öncesinde birbirlerini tanımaları isteniyordu. Üstelik kadınlı erkekli sokaklarda, vapurlarda dolaşılabilirdi için bu istek çağın da bir gereği olarak görülüyordu. Artık “görücülük” usulünün yerini “görüşücülük” alacaktı.

Bu nedenle basında “görücülüğün yerine” gibi ünvanlı makalelerle konu tartışılmaya açılmıştı. Mesela görücü usulü evliliğin zararları hakkında yazılar yazan M. Belkıs bu yazıların ardından cesaretleterek “taassub-ı cahilanenin” şiddetle karşı çıkacağını bile bile görücü usulünün kaldırılarak, kız ve erkeğin birbirini iyice tanıyabileceği akli bir evlilik yöntemi önerisinde bulunarak şöyle diyordu:

...Bakınız bu da nasıl olabilir. Kızın ebeveyni ile erkek ebeveyni birbirleriyle görüşmeye başlar. Bu muarefe kızla, erkekle de teşmil edilir. Anneleri, pederleri ile birlikte mesirelere giderler, gezerler, konuşurlar, sanki bir aile gibi hareket ederler. Fakat burada lazım olan saffet ve ismet ebeveyni tarafından bu iki gence lâ-yetezelzel bir surette telkin edilmelidir. Onlara az çok nüfuz-ı nazar verilmeli ve tedkikât noktaları öğretilmeli ve en ziyade de itidal tavsiye edilmelidir....¹⁵²⁸.

¹⁵²⁶ Gündüz, *a.g.e.*, s. 317.

¹⁵²⁷ Gündüz, *a.g.e.*, s. 318.

¹⁵²⁸ Mükerrerem Belkıs, Görücülüğün Yerine, s. 3.

Ancak bazı kişilerin bu konuda birtakım çekincemeleri bulunmaktaydı. Görüşerek evlenme yani birbirini görüp beğenme, tanıma önemli olmakla beraber, günümüzde de tecrübe edildiği üzere, mutlu aileler kurulması için yeterli değildi. Birbirini beğenerek, severek evlenen insanlar da çok kısa bir süre sonra evliliklerinde sıkıntı yaşayabilmekte hatta artık birbirlerini beğenmemeye başlamakta, sevgilerinin yerini nefret almaktaydı. Ondan sonra ya hır gür giden bir evlilik yaşanıyor, yahut aileler yıkılıp gidiyordu. Çünkü aşk, sevgi tek başına evliliğin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi için yeterli değildi. Daha önemli olan etkenler vardı. Mesela “aşk aldatmacası” olmaması gibi. İşte görüşücülük usulü yaygınlaşmadan önce aşk aldatmacasını öngören Aziz Haydar mutlu ailelerin oluşması için yalnız görüp tanışmanın yeterli olmadığını düşünerek şöyle diyordu:

...Kızları delikanlılara delikanlıları kızlara gösteriverelim onlar da birbirini beğenip alsınlar mesele de hal olsun bitsin! Fakat acaba iş bu kadarla olub bitecek mi? Yekdiğerini beğenip alanların hepsi mesud olabiliyor mu?... İşte buralarını düşünecek olursak meselenin o kadar basit olmadığını anlarız. Eğer yalnız görmek ve beğenmek olsa ne kadar güzel.. Fakat, öyle değil!.. İzdivac denilen şey o derece kolay olmasa gerek... Nice yekdiğerini beğenenler var ki pek az zaman içinde birbirlerini hiç beğenmemeye başlarlar. İşte bunu nazar-ı dikkate alırsak mes'ud ailelerin meydana gelmesi için yalnız görüp tanışmanın kifayet etmediğini anlarız....¹⁵²⁹.

A. Haydar'a göre mutlu ailelerin oluşması için gençlere gerçek bir terbiye verilmesi, özellikle kızların adam akıllı bir eğitim görmesi gerekiyordu. Aksi halde gençler sadece birbirinin boyuna posuna, giyimine kuşamına, kaşına gözüne bakarak evlenmeye karar verecekti¹⁵³⁰.

Bu durum erkekler için de geçerliydi. Erkeklerin de pek çoğu aile hayatı ve kadınlık hakkında bilgiden noksandı: “Erkekler de bunun gibidir. Onların da pek çoğunun hayat-ı aile ve kadınlık hakkında ma'lumatı pek noksandır...”. Bu nedenle A. Haydar mesut bir aile kurulmak isteniyorsa öncelikle gençlere esaslı, metin bir terbiye verilmesini, onların hayatın fırtınalarına göğüs gerecek ve kendisiyle beraber ailesini kurtaracak kadar münevver fikirli yetiştirilmesini, adam akıllı okutulmasını savunuyordu. Çünkü o güne kadar kızlara “yarım yırtık bir tahsilden” başka bir şey gösterilmemişti. Ayrıca o, çocukların küçük yaşta evlendirilmemesi konusunda da aileleri uyarıyor ve evlilik durumunda eş adayları hakkında kızların onayına müracaat edilmesini öneriyordu. Eğer böyle yapılmazsa Osmanlı toplumunda evlilik bir felaket olacaktı¹⁵³¹.

¹⁵²⁹ Aziz Haydar. (5 Teşrinievvel 1329/18 Ekim 1913). Bizde İzdivac. *Kadınlar Dünyası*, 1(112)., s. 14.

¹⁵³⁰ Aziz Haydar, *a.g.m.*, s. 14.

¹⁵³¹ Aziz Haydar, *a.g.m.*, s. 14.

A. Haydar Hanım'ın yazısı üzerine M. Belkıs mantıklı, sağlam evliliklerin yapılması için iki esas üzerinde durmuştur. Bunlardan birincisi kendisinin iddia ettiği gibi erkeklerle kadınları doğrudan doğruya münasebette bulundurmaktır. Diğeri ise A. Haydar Hanım'ın söylediği gibi millete iyi bir terbiye ve eğitim verdikten sonra erkeklerle kadınları münasebette bulundurmaktır. Bu esaslardan hangisi ilk olarak uygulanırsa daha çabuk amaca ulaşılacağı tartışıldığı makalede “*görülyüyor ki milleti ne kadar tenvir etsek ne kadar terbiye etsek istediğimiz surette izdivac ve âile yapamayacağız*” diyen M. Belkıs, erkeklerle kadınların ayrı yaşadığı bir muhitte bu iki farklı cinsin ne kadar bilgili, ne kadar terbiyeli olurlarsa olsunlar görüştükleri anda hissiyatlarına mağlup olup mantıklı davranamayacaklarını söyleyerek ilk olarak onların münasebette bulundurulmasını öneriyor ve bunun sebebini şöyle açıklıyordu: “*...Bakınız bunun sebebi ve muhâsenâtı nedendir düşünelim. Gençleri hissiyatlarına mağlûb etmemek onlara akıllarını, muhâkemelerini isti'mâl ettirmek neyle kâbilidir. Hiç şüphe yok ki birbirleriyle istînâs-ı hâsıl ettirmekle kâbilidir....*”. Gençler öyle bir hâle getirilmeliydi ki onlar birbirlerini gördükleri zaman kendilerini hârikulâde bir vaka karşısında bulmayıp, bunu doğal karşılayabilmeliydiler: “*Dikkat ediniz biz hârikulâde hâdise gördüğümüz zaman hayrette kalırız. Onun şerâit-i vuku'unu filân tedkik edemeyiz, gözlerimiz kamaşır*”¹⁵³².

Anlaşılağı üzere M. Belkıs'a göre en iyi terbiye gençleri tetkiklerinde yanıltmamak, hislerine mağlup etmemektir. Bu ise bir kızın kendisini erkekler karşısında bir kız gibi görüp konuşması, bir erkeğin de kendisini kızlar karşısında bir erkek gibi görüp konuşmasıyla olacaktır. Kadınlarla erkekler sıkı bir münasebette bulundurulursa onlar birbirlerine alışacaklar, hissiyatları izole olup mantıkları ön plana çıkacak böylece sağlam aileler kurulacaktır: “*...Eğer biz şimdi kadınlarla erkekleri sıkı bir münâsebette bulundursak temâdi ederse birbirlerine alışacaklar bir erkek bir kızla görüşmeyi, bir kız bir erkekle görüşmeyi hârikulâde görmeyecekler görüştükleri vakit gözleri kamaşmayacak, kör olmayacak, hissiyât gittikçe izale edilecek...*”. M. Belkıs buna milleti tenvir etmek, “*milletin yırtıklarını yamamak*” diyordu. Bir inkılâb devresindeydiler ve o devrede yalnız bir vazifeleri vardı: “*fenâ âdetleri*” yıkmak. Zira “*tahrîb edilmeyince hiçbir şey i'mâr edilmez*”di. Bu düşünce

¹⁵³² Mükerrrem Belkıs. (12 Teşrinî Evvel 1329/25 Ekim 1913). İzdivâc ve Usul-ı İzdivâc-6. *Kadınlar Dünyası*, 1(113), s. 2-3.

hayatı darmadağın edebilirdi fakat iyi bir devreye geçmek için böyle fenâ bir dönemden geçmek mecburiydi¹⁵³³.

Bunun yanında M. Belkıs için az konuşmak, buluşmak da yeterli değildi. “...*Ne olur, bıraksalardı da bu iki genç ferd birbirinin hayatını zehirleyeceklerini anlasalardı da izdivac etmeselerdi...*” diyen M. Belkıs’a göre gençler nişanlı kaldıkları müddetçe birbirlerini dâima görmeliydi. Zira o zamanlarda evlenecek gençler birbirlerini görmediği için hissiyatta, ruhta, emelde bir olmuyor, evliliğin daha ilk gününden kara günler baş gösteriyor ve evlendikten sonra ise iş işten geçmiş oluyordu. Bir kız o boyunduruğa girdi mi artık kurtuluşu yoktu. Bu durum bir ölüme benzerdi. Mezara girenlerin dünyayı göremediği gibi eski usul ile evlenenler de saadeti görmezlerdi. M. Belkıs bu düşüncesine bazı kesimlerden kesinlikle tepki geleceğini de düşünerek “...*bizde kabil olmaz diyenlere şiddetle itiraz ederim. Neden olmaz? İslam mı diyeceksiniz?...*” diye sorarak İslam’ın yukarıdaki söylediklerini emrettiğini yani kızla erkeğin birbirlerini yakından tanımaya müsaade ettiğini belirtiyordu¹⁵³⁴.

Bu noktada Vedide Hanım “*İslamiyet’te kadın ve erkek izdivacdan akdem temasda bulunmalı mı bulunmamalı mıdır?*” diye görüşücülük usulünde yeni bir tartışma başlatarak bunun “*muhakk ki kabulu müşkül, reddi ise pek çok zarar-ı maddi ve maneviye mûcibdir*” diyordu. Vedide Hanıma göre bir erkeğin evlenmeyi düşündüğü kızla görüşebilmesi için birçok şartın gerçekleşmiş olması gerekiyordu. Bunlardan birincisi toplumsal terbiye idi. Fakat İslam dinine göre kadın ve erkeğin birbirine mahrem olması sebebiyle Türkler’de toplumsal ahlak pek aşağıdaydı. Hatta o kadar aşağıdaydı ki varlığıyla yokluğu arasında bir fark bulunmamaktaydı. Çünkü daha önceki dönemlerde basında “*Hukuk-ı Nisvan*” konusu tartışıldığında Türkler’de kadın ve kadınlığın bir mevki tayin etmediği ve erkeklerin dahi kadınları o güne kadar yalnız “*münasebât-ı zevciyette*” bulunmaktan başka bir sıfatla tanımadıkları anlaşılmıştı. Bu ise toplumsal ahlakın eksikliğinden kaynaklanmaktaydı¹⁵³⁵. Bu eksiklikle gerçekleşecek bir temasta ise birtakım zararlar ve suistimaller ortaya çıkacak tabiri caizse bu temas helâk edici olacaktı: “...*Tecârrüb-ı adide ve meşhudât-ı ruzmeremizle*

¹⁵³³ Mükerrer Belkıs, İzdivâc ve Usul-ı İzdivâc-6, s. 3.

¹⁵³⁴ Mükerrer Belkıs, Bizde Usul-ı İzdivac, s. 3.

¹⁵³⁵ Vedide. (3 Nisan 1330/16 Nisan 1914). İslamiyette Erkek ve Kız İzdivacdan Akdem Temasta Bulunmalı mı, Bulunmamalı mıdır?. *Kadınlık*, 1(5), s. 5-6.; Raife Halil. (10 Nisan 1330/23 Nisan 1914). Temas ve Adem-i Temasa Dair Bir İki Söz. *Kadınlık*, 1(6), s. 5-6.

sâbit olduğuna nazaran kadın ve erkeğin birbirleriyle temasta bulunmaları tabiri mazur görülürse ateşle barutun yekdiğerine takarrubu kadar mühliktir....”¹⁵³⁶.

Burada temastan kastedilen şeyin kadın ve erkeğin birbirlerinin ruh halini öğrenmesi olduğu açıklamasını da getiren Vedide Hanım, bu temasın suistimal edileceğine tekrar vurgu yaparak, ruh halini öğrenmenin ayrı bir ilim olduğu ve buna sahip olan kadının da erkeğin de sayısının oldukça sınırlı olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle o, kadın ve erkeğin görüşerek birbirini tanımalarının olumlu netice vermeyeceğini savunarak şunları söylemiştir:

...Şu halde zevceliğe namzed olacak bir erkekle kadın yekdiğerleriyle ne nokta-i nazardan temas edecek? Haydi temas etsin esna-yı mülâkatta ne görüşecekler? Madem ki ekseriyet itibarıyla usûl-ı muaşeret ve fenn-i ahvâl-i ruh-i beşere vâkıf değiliz. Şu halde sen beni seviyor musun? Ben seni seveceğim gibi basit ve fakat mühlik mübahasâta müncer olacak bir temasın tevlid edeceği mazarratı hakke'l-itisâf düşünür isek beni taassubla ittiham etmiş olmazsınız değil mi? ¹⁵³⁷.

Anlaşılabacağı üzere Vedide Hanım bir yandan görücü usulü evliliğin zararlarını kabul edip görüşerek evlenme yöntemine sıcak bakarken, diğer taraftan da görüşücülükle evlenmenin mahsurlarını göz önünde bulundurup bu usulün hemen uygulanması durumunda çok büyük sıkıntılar çıkmasından çekinmiştir. Bundan dolayı o, bu usulün resmi bir şekilde gerçekleşmesinin kabul edilebilir olduğunu söylemiştir: “...Evet fikriniz doğru ancak şimdi tatbiki pek büyük mazarrât tevlid eder. Birbirini tanımayarak vuku bulan izdivâclar da meydan da diyeceksiniz. Evet bu da doğru biz bu temasın aleyhinde değiliz. Ancak suret-i resmîyede vuku bulmasını kabul edebiliriz”..... Ayrıca o, görüşmeler esnasında kişilerin kötü huylarını saklayacağı gerekçesiyle gerçek anlamda bir kişilik analizi yapılamayacağından temasın gereksiz olduğunu, zaten ruh halinin yani kişilerin nasıl biri olduğunun araştırma yapılarak da öğrenilebileceğini savunmuştur. Bunlara ek olarak güzel bir kızın veya güzel bir erkeğin bir başkalarını görüp daima temasta bulunması ve münasebâtta bir derece laübalî olmaları halinde her türlü muâşeret kurallarının bertaraf edileceğinin şüphe götürmeyeceğini belirterek, “...çünkü Cenâb-ı Hakk insanlara bir his ve bir hiss-i giram bahş etmiştir ki bu her şeye tekaddüm eder. Kendisini onun pençesine kaptıranlar kâbil değil tahlis-i geriyân edemeyerek dam-ı iğfalinde zebun olurlardı....” demiştir. Bu endişesine bir de Fransa’yı örnek göstererek oradaki kadınların %90’ının bu temas neticesinde suistimale uğradıklarını söylemiştir¹⁵³⁸.

¹⁵³⁶ Vedide, *a.g.m.*, s. 5-6.

¹⁵³⁷ Vedide, *a.g.m.*, s. 5-6.

¹⁵³⁸ Vedide, *a.g.m.*, s. 5-6.

Kadın ve erkeğin temasının ortaya çıkaracağı mahsurlar noktasında Vedide Hanım'ın görüşünü onaylayan Raife Halil ise kişilerin birkaç defa görüşmeleriyle iyi-kötü huylarının anlaşılmayacağı noktasında Vedide Hanıma katılmayıp, insanların kötü hallerini ilk görüşmede belli etmeseler de daha sonraki görüşmelerde mutlaka ortaya koyacaklarını ileri sürmüştür. Çünkü insanlar gayr-i ihtiyarı olarak kişiliklerini belli edeceklerdir¹⁵³⁹.

Görüşücülük usulünün ortaya çıkaracağı mahsurların geçici olduğunu savunarak bunu olağan karşılayanlar da bulunmuştur. “...Görücü ile kanâat çürük köprüden geçmekten başka bir şey değil...” diyen Şükufe Nihal, her inkılapta olduğu gibi evlilik usulündeki bu yenilikte de ilk günler birtakım mahzurların görülebileceğini fakat bir süre sonra gençlerin şaşkınlıklarının, idaresizliklerinin geçerek görüşücülük usulünün ve gençlerin tabîi bir hal alacağını belirterek “...ve bence tabîileşmek biraz ahlaklılaşmaktır...” demiştir. Bunun yanında yazısının devamında “...ne çare ki bu adet kabul olunduktan sonra da ailelerde beklediğimiz hakiki saadet teessüs edemeyecek: gençler aradıklarını yine bulamayacaklar!... “Çünkü: Bugün ictimâi müesseselere karşı memlekette muhtelif tarz-ı telakkîler, muhtelif nokta-i nazarlar var....” diyordu. Mesela “gençler aradıklarını niçin bulamıyorlar” sorusunu soran beyefendinin genç arkadaşı aradığı hanımda şunların olmasını arzu etmiştir:

- 1) Kendi derecesinde namus sahibi olmak
- 2) Hüsnü, tahsili, serveti mütenasib ve mutavassıt bulunmak
- 3) Aile teşkil edebilecek bir ev kadını olmak¹⁵⁴⁰.

Görüşücülük usulü evlilikte kadın inkılabının bir parçasıydı. Bu nedenle yeniliklerin kabul edilmesini isteyenler, isteklerini halkın gözünde meşrulaştırmak için konuya dinsel açıdan da yaklaşarak her fırsatta yapılanların şeriata uygunluğunu belirtmişlerdir¹⁵⁴¹. Mesela

¹⁵³⁹ Raife Halil, *a.g.m.*, s. 5-6.

¹⁵⁴⁰ Şükufe Nihal, *a.g.m.*, s. 130-131.; Şükufe Nihal çok genç yaşta Mithat Sadullah (Sander) ile evlenmiş, bir erkek çocuk sahibi olmuş ve birkaç yıl sonra boşanmıştır. İkinci evliliğini yaptığı Ahmet Hamdi (Başar), Şükufe Nihal ve oğlunu çok sevmiştir ve bir de kızları olmuştur. Ancak Şükufe Nihal bu evliliğinde de mutluluğu bulamayınca tek taraflı olarak evliliğine son vermiş, daha sonraki yıllarda da boşanmıştır. Bazı çevrelerde Şükufe Nihal'den bahsedilirken, onun ilk aşkı olan Osman Fahri'yi unutmadığı ve o sevdanın arayışı içinde olduğu anlatılmıştır. Şükufe Nihal, Faruk Nafiz ve Nazım Hikmet'inde aralarında bulunduğu pek çok gönüle girmiştir. Bkz. Çolak, G., Uçan, L. (2008). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Basında Kadın Öncüler*. (Birinci Baskı). İstanbul: Heyamola Yayınları, s. 70.

¹⁵⁴¹ Çakır, *a.g.e.*, s. 270.

görüşücülükle evlenmekte dinen sakınca olmadığını belirten Şükufe Nihal inkılabın her şeyde olduğu gibi kadın hayatında da bir rol oynayıp artık kadının kafes, peçe altında gizlenen esrarengiz “*mahluk*” olarak görülmeyip, birçok yerde kadın ile erkeğin bir arada bulunması ve yakın bir zamanda da mektepte, tiyatrodaki birleşme düşüncesi olması nedeniyle ailelerin gözetimi altında gençlerin birbirleriyle görüşmelerinde hiçbir zarar görmediğini söyleyerek aileleri artık kapılarını açmaya davet etmiştir: “... *aileler artık bila tereddüd birbirlerine kapılarını açmalıdırlar. Tanıdığım gayr-ı müslim namuskâr ailelerde bunun hiçbir mahzurunu görmedim ve tesettür de bu inkılaba mani değildir...*”¹⁵⁴².”

M. Belkıs kızın mahrem yerleri görünmeyip “*tesettüre riayet*” edileceğinden ve dinen kız ile erkeğin konuşması yasak olmayıp bir kızın bir bakkal, bir tüccar ile konuşmasını uygun gören İslam’ın evlilik gibi mühim bir hususta kız ve erkeğin “*şer’in haricine çıkmamak*” üzere konuşmalarında engel olmadığını söylemiştir. Ayrıca bu düşüncesini paylaştığı bazı dostlarının “...*kızlarımızı sonra kim alır...*” demeleri üzerine onlara “...*vatanın selameti için yapılacak bu teşebbüslerde evham vatana hıyanetliktir...*”¹⁵⁴³ cevabını vermiştir. Ahmed Cevad ise İslam’da kadının kendi nefsinin tasarrufa hakkı olup, izdivaç için ancak kadının rızasının geçerli olduğunu, hatta bu maksatla kadının kendisini erkeğe arz ve takdimine bile izin verildiğini söyleyerek şöyle demiştir:

*...Bu hak İslamiyet’te, Şeriat’ta mevcuttur. Fakat tatbikata gelince bizde izdivaç nasıl cereyan ediyor. En hürriyetperveranesi, bi fotografiyayı veya ondan başka bir şey olmayan sokaktan geçen bir hayali göstermekle. Buna meşru bir tahsili denilebilir mi? Kadın tahsil-i ulûm ile tıpkı erkek gibi memurdur. Fakat nerede ve nasıl tahsil-i ilm edecek? Payitahtta bile kaç mektebimiz vardır ve ne öğretiliyor ki?....*¹⁵⁴⁴.

Bu konuda kalem oynatanlardan biri olan Aliye Cevad ise eski İslam milletlerinde görücü usulünün olmadığını, kadın ile erkeğin birbiriyle görüşüp konuştuktan sonra yani “*muaşaka-i sariha*” üzerine evlendiklerini, zaten muaşaka olmazsa kadın ile erkeğin biraraya gelemeyeceğini, ayrıca İslamiyet’in de evlilikte muaşakayı gerekli gördüğünü söylemiştir. Bunu anlamak için İslam’ın kanunlarına, Arap tarihine bakılmasını öneren A. Cevad’a göre “*saika-i cehalette*” İslam dininin arasına “*taassub-ı cahilane*” karışarak hem memlekette dine olan rağbet azalmış, hem de Avrupalıları kendimize güldürmüştük. Zira Avrupa’nın çıkardığı bütün ictihadlarda İslam kitaplarına başvurulmuştur. Oysa Osmanlı toplumunda İslam dininin hükümlerinden habersiz bir şekilde yaşanmaktadır. Yalnız namaz kılmak, oruç

¹⁵⁴² Şükufe Nihal, *a.g.m.*, s. 130-131.

¹⁵⁴³ Mükerrerem Belkıs, Görücüülüğün Yerine, s. 3.

¹⁵⁴⁴ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 32.

tutmakla İslam'ın hükümlerinin yerine getirilmiş olmayacağını söyleyen A. Cevad “...görücülük kalkmalıdır. Muaşaka ayıp değildir”¹⁵⁴⁵ demiştir.

Aliye Cevad'ın bu yazısına cevap veren Ayşe Sıdika Hanım ise “...bu kadar amik tedkikatınız neticesinde izdivacın mutlak muaşaka ile olmasını kabul ettiğiniz halde mantıki addettiğiniz bu gidişleri talim ve herkesin bu yollardan yürümesini temin için aceba ne gibi tedbirler hazırladınız?” diye sormuştur. Ayşe Sıdika Hanıma göre İslam milleti bu gibi muaşaka yollarının, usullerinin yabancıydı. Bu nedenle muaşakayı savunanlar, insanlara nerelerde ve ne suretle muaşaka yapabileceklerini öğretmek zorundaydı. Bu konuda Avrupa örf ve adetleri örnek teşkil edemezdi. Zira Avrupa’da da kızı mutlaka sevdiğine vermek adeti geçerli değildi. Avrupalılar oldukça muaşakaya müsait olan hayat tarzları içinde evlatlarının dengi olmayan kişilerle muaşakaya yol bulmaması için tedbirler alıyorlar ve bu uğurda çok fedakarlıkta bulunuyorlardı. Bundan dolayı Ayşe Sıdika Hanım “...biz ise tedâbir-ı ihtiyâtiye abes gören gözlerimiz, bizi nereye götürdüğünü bilmeyerek gayet lakaydi ile evlatlarımız hakkında takayyüdatı nasıl ifa edebiliriz? Gayet lâkaydi ile evlatlarımıza ‘Haydi gidin muaşaka edin de kendinize zevc arayın! da diyemeyiz...’” diyerek muaşaka ile izdivac bahsini bütün İslam alemine karşı şer’i delillerle isbat edenlerin, bunu ispat ettikleri gibi açacakları çıgırlar hakkında da yeterli derecede izahatta bulunmalarını istemiştir¹⁵⁴⁶.

Tesettür konusunda ilginç öneriler de bulunmaktaydı. Mesela Hayriye Fitnat öncelikle görücü usulü evlilik neticesinde daha evliliğinin kırkıncı gününde dul kalan kadın sayısının günden güne fazlalaştığını söyleyerek, bunun çözümü için Çerkezlere benzemeyi önermiştir. Hayriye Fitnat’a göre Çerkezlerin bu davranışları İslamiyetlerine hiçbir zaman zarar vermemiştir. Bu nedenle o, her kızın nikahı kıyılana kadar tesettür etmemesini, terbiye dairesinde serbetçe gezinmesi, böylece bir erkeğin alacağı kızın mahiyetini bir kızın da bütün hayatını vakf edeceği erkeğin dünyasını anlayıp mutlu olacaklarını belirtmiştir. Ayrıca Çerkezlerdeki bu usulün Arnavutlar ve Boşnaklarda da var olduğunu düşünüp, Osmanlı toplumunda o dönemdeki tesettürün tesettür olmadığını iddia etmiştir¹⁵⁴⁷.

Fakat görüşücülük usulünün din-tesettür boyutunda ele alınması bazı çevrelerin tepkisine neden olmuştu. Mesela “*Sebilü’r-Reşad*”ın 28 Mayıs 1914 tarihli sayısında “*Sıyânet*

¹⁵⁴⁵ Aliye Cevad. (30 Haziran 1329/13 Temmuz 1913). Görücülük. *Kadınlar Dünyası*, 1(88), s. 3-4.

¹⁵⁴⁶ Ayşe Sıdika. (10 Temmuz 1329/23 Temmuz 1913). Aliye Cevad Hanım’a. *Kadınlar Dünyası*, 1(98), s. 3-4.

¹⁵⁴⁷ Hayriye Fitnat, *a.g.m.*, s. 4-5.

Risale”, “*Kadınlar Dünyası*”¹⁵⁴⁸, “*Kadınlık*” gibi süreli yayınlarda İslâm kadınlarına yönelik çok menfî yayınlar yapılmakta olduğu, bu dergiler yoluyla her taraftan mukaddesâta, millî, dini ve manevî değerlere saldırıldığından şikayet edilmiştir. Benzer şekilde Konya’da yayımlanan “*Türk Sözü*” gazetesinde Müslümanların örtünmelerine ve evlenmelerine karşı gençliği isyana davet eden, kadınlarla erkekleri evlenmeden önce görüşmeye teşvik eden bir makale yazılması üzerine “*Sebilü’r-Reşad*” okuyucuları dergiye yazdıkları mektupta “*Türk Sözü*” dergisine acilen gereken cevabın verilmesini istemişlerdir. “*Sebilü’r-Reşad*” yazarlarının cevabı “...o makaleyi biz de okuduk, böyle edeb ve ahlâka aykırı bir mesleği uygun görenlere karşı cevap vermek lüzumsuzdur” olmuştur¹⁵⁴⁹.

Görüşücülük usulü hakkında erkekler de fikir beyan etmişlerdi. Mesela A. Cevdet toplum içerisinde insanların birbirlerini tanımalarının oldukça önemli olduğunu söylemiştir. Zira hakiki ve mesut bir ailenin oluşturulması kadın ve erkeğin daha önceden birbirlerini tamamiyle tanımalarıyla mümkündü. Hâlbuki Osmanlı’da toplum henüz yoktu. İnsanlar birbirlerini tanımıyordu. Kadınlar başka, erkekler başka bir âlemi oluşturuyorlardı. Bu nedenle o, toplumsal hayatın gerekliliklerinden olan incelik, terbiye, yemeye, içmeye, giyinmeye gösterilecek itina, nezaket, hoş sohbetlik hatta nüktedanlık gibi hususların Osmanlı toplumunda da oluşmasını cidden arzu ettiğini ifade etmiştir¹⁵⁵⁰. İctihad yazarlarından T. Nahid ise evlenmeyen kızlara Kılıçzade Hakkı’nın dediği gibi tesettüre bürünmemelerini, ailelerinin refakatinde gerek yaşlı ve bilge erkekler, gerekse aynı yaştan denk delikanlılarla görüşüp genel hayatı konuşmalarını tavsiye ederek, istenmeyen evliliklerin bu şekilde engellenebileceğini söylemiştir¹⁵⁵¹.

Anlaşılabacağı üzere Osmanlı toplumunda bazı kesimlerce ailelerin mutsuz olmasının nedenlerinden birinin de görücü usulü evlilik olduğu düşünülerek, artık gençlerin birbirini tanıyarak evlenmeleri yönünde öneride bulunulmuştur. Bu önerinin kabulü için konu dini yönlerden de ele alınmıştır. Görüşücülük usulünü savunanlardan bazıları, bu usulün mahzurlarına dikkat çekmişler ve gençlere iyi bir terbiye verilmesi üzerinde durmuşlardır.

¹⁵⁴⁸ “*Kadınlar Dünyası*”nda bir yandan aileler ikna edilmeye çalışırken diğer taraftan bu fikri desteklemeyenler “*kara kuvvet*” olarak gösterilerek gençler fikir ordusu kurmaya davet edilmiştir. Bkz. Mükerrrem Belkıs, *İzdivâc ve Usûl-ı İzdivâc*-3, s. 3-4.

¹⁵⁴⁹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 322.

¹⁵⁵⁰ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1248.

¹⁵⁵¹ Bulut, *a.g.e.*, s. 159.

Ayrıca mutlu evlilikler yapılması ve evliliğin gerçek amacının anlatılması için okullara izdivaç derslerinin konulmasını önerilmiştir. Böylece sağlam aileler kurulacak, sağlam ve mutlu bir millet oluşturulacaktı¹⁵⁵².

Görücü usulü evlilik 1920'lerde de tartışılmaya devam edilmiş, basında evlilikle ilgili anketler düzenlenerek halkın bu konudaki fikri alınmıştır. Mesela “Süs”te evlilik üzerine yapılan bir ankette “Görücülük mü? Görüşücülük mü” sorusuna; Yakub Kadri “*tabii görüşme ile... Fakat, resmi, sathi değil, tam, uzun ve samimi bir görüşme ile...*”, Yusuf Ziya “*nikâhta kerâmet'e inananlardan olmadığım için, annemin zevkine güvenerek saadetimi imam efendinin mucizesinden bekliyemem!*”, Hüseyin Rahmi “*görüşe görüşe olduğu halde tam on sene dayak yedim. Ya görücülükle olsa idi şimdi ne yapardım ve kim bilir nerelerde idim*”; Hüseyin Cahid “*neticesi evlenmeye çıkacak olduktan sonra hepsi bir. Hangi tarık ile evlenirsek evlenelim, emin olunuz ki ceryan-ı vakia değişmeyecektir! Mamefih görücü tarikiyle evlenmeyi bundan sonra tavsiye etmek pek tuhaf olur*”, Şükûfe Nihal “*ibtidai terbiyemiz kat'i bir vahdet ve inzibat altı alınmadıkça ne görücülükle ne de görüşücülükle!..*”¹⁵⁵³. Fatma Nilüfer “*ben görücülükle evlenmeyi görüşücülükle evlenmeye tercih edenlerdenim. İslâmiyet din-i mübeyyin şer-i şerifde bunu amirdir. Hiçbir vakit parklarda, bahçelerde, dans salonlarında, suvarelerde arkadaşlık ile gönül verme ile evlenmede aile hayatı yoktur ve olamaz diyorum. Çünkü muvakkattır*”¹⁵⁵⁴ cevabını vermiştir.

4.2.2. Kadınların Çalışma Alanlarının Genişletilmesi

“...ezildiğimizin başlıca sebebi de hep maişetimizin yalnız erkekler tarafından temin olunmasıdır”¹⁵⁵⁵.

Kadın sorununun ortadan kalkması dolayısıyla mutlu ailelerin oluşması için önerilen çözüm yollarından bir diğeri de kadınların çalışma hayatına girmesi, çalışma alanının genişletilmesiydi.

¹⁵⁵² Çakır, S. (1992). Meşrutiyet Devri Kadınlarının Aile Arayışı. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-1*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları No: 71, s. 243.

¹⁵⁵³ Toprak, Z. (Şubat 1988). Evlilik Üzerine Bir Anket. *Tarih ve Toplum Dergisi*, (50), s. 32-33.

¹⁵⁵⁴ Kaplan, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁵⁵⁵ Demirdirek, *a.g.e.*, s. 83.

Bir tarım toplumu olan Osmanlı’da tarım ekonomisinin yükü Anadolu’da kadınlı, erkekli ailelerin, bilhassa kadınların üzerine yüklenmişti. Mesela “*Aile*” dergisinde kadınların aile ekonomisine katkısı şöyle anlatılmıştır:

*Kadını çalışan bir köylünün evi menba-ı refah ve saadettir; bir ufak tarla ile beş on koyun kendisini mesûd etmeye kâfidir. Karısı o tarlanın mahsulüyle ve o koyunların sütü, peyniri, yağıyla kocasıyla ve çocuklarıyla bütün sene beslenir ve koyunların yününden kendi elleriyle bütün ev halkını giydirir. Ev halkını giydirdikten sonra, bir parça yünün artması o kadın için büyük bir vâsıta-i servettir: Yarım okka yünden birkaç çift çorap yapar, onları satar, aldığı akçe ile birkaç okka yün alır, bu veçhile yünü çoraba ve çorabın bedelini yüne tebdîl ederek, bir senede, hâline göre, büyük bir meblağ hâsıl edip, bununla ailesinin bazı ihtiyacını defettikten sonra artan miktarla da ya kocasının koyunlarını tezyîd eder...*¹⁵⁵⁶.

Ancak üretken olmanın yahut iş yaşamına katılmanın özellikle İstanbul’da devlet dairelerinde çalışmak olduğu biçimindeki yerleşik kanı henüz bu alana girmemiş olan kadınların çalışmadığı, ekonomiye katkıları bulunmadığı gibi bir yanlışlığa yol açmıştır¹⁵⁵⁷. Mesela L. Kırkpınar bir saptamaya göre Osmanlı’da kadınların iş hayatı içinde ilk kez yer almasının ebelik mesleğiyle başlayıp, bunu 1872’de ilk kadın öğretmenin, 1882’de de ilk kadın okul yöneticisinin atanmasının izlediğini söylemiştir. Ayrıca bu bilgileri kaydeden araştırmacıların söylemiyle bu gelişmeler hem kent kadınlarının sınırlı bir kısmını kapsamış hem de kadınların “*kadınısı*” diye nitelendirilen alanlarda çalışmaya başlamalarından öte anlam taşımamıştır¹⁵⁵⁸.

Çakır’a göre kadının iş hayatına katılmasıyla ilgili bu yanlışlığın nedeni bu konuda yeterli istatistiki bilginin olmamasındandı. Zira kadınların sanayi istatistiklerinde yer almaları 1913’te gerçekleşmiştir. Ayrıca kadınlarla ilgili önemli bilgiler içeren ferman ve şer’iyye sicilleri ile konsolosluk raporları yeterince incelenmemiştir. Farklı dönemlere ait bu belgeler incelendiğinde Anadolu kentlerinde tüccar ve ticarethane sahibi kadınlar, madenci kadınlar olduğu ortaya çıkacaktır. Mesela 1678’de Bursa’da 300 iplik eğirme atölyesinin yarısından fazlası kadınlara aittir¹⁵⁵⁹. 1898’de İstanbul’da kurulan Osmanlı Kibritleri A.Ş.’de çalışan 201 işçinin 121’i, Bakırköy bez fabrikasında çalışanların yarısını kadınlar oluşturmuştur. Adana, Ankara, Konya, Sivas ve Kayseri’de 8.000 kadın ev içinde yün dokumacılığı ile uğraşırken, Bitlis’te 1907’de 5.000 dokuma tezgahı bulunmaktaydı. Adana’da bir Alman’ın

¹⁵⁵⁶ Ev İdaresi. (2011). *Aile (1880) ve Hanım (1921)*. Hazırlayan: A. Oğuz İcimsoy. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, s. 16.

¹⁵⁵⁷ Çakır, *a.g.e.*, s. 343.

¹⁵⁵⁸ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁵⁵⁹ Coşkun, A. (2011). *Sosyal Değişme, Kadın ve Din*. (Birinci Baskı). İstanbul: Rağbet Yayınları, s. 155.

kurduğu dokuma fabrikasında 50 kadın, 50 erkek çalışıyordu¹⁵⁶⁰. Hatta N. Altınbaş'ın söylediğine göre 19. yüzyıl Osmanlı taşrasında pek çok kadın küçük ölçekli (aile) tarım işleriyle uğraşırken bazıları aynı zamanda pamuk endüstrilerinde, tekstil, ayakkabı imalatı ve tütün sıkıştırma gibi alanlarda ücretli işçi olarak da çalışmaktaydı¹⁵⁶¹. Bunlara ek olarak şehirde değirmen ve fırın sahibi kadınlar da bulunmaktaydı¹⁵⁶².

Kadınların çalışma hayatına katılması ve bu yöndeki taleplerin artması II. Meşrutiyet döneminde hız kazanmakla beraber bu konu daha önceki dönemlerde aydınlar tarafından dile getirilmiştir. Mesela Namık Kemal “*Tasvir-i Efkar*”daki “*Terbiye-i Nisvan Hakkında Bir Layiha*” isimli makalesinde erkeklerin çalışarak para kazandığı eril düzende kadınların boş oturup tüketici olmaları, kocalarını borca sokmaları gibi sorunlardan şikâyet ediyor ve kadınların da toplumsal yaşama katılması gerektiğini vurgularken “*kadınlar sadece eğlence, müzik ve mücevherden anlayanlar olarak görülmüştür. Onlar da bizden farklı değildir, öyleyse çaba ve çalışmadan neden mahrum bırakılsınlar*” diyordu¹⁵⁶³.

Şemseddin Sâmî (1850-1904) ise kadınların çalışması konusunda şunları söylemiştir:

*...Bir taraftan insan topluluğu bu kişilerin edeceği hizmetlerden geri kalıyor ve zaten masrafları erkekler masrafının iki katı nisbetinde olan kadınların idaresi gibi ağır bir yük erkeklerin üzerine düşüyor; kocaları ölüp dul kalan kadınlar küçük çocuklarıyla beraber aç ve sefil kalıyorlar, bir taraftan da bu işsizlik kadınları kötülüklerin anası olan tembelliğe alıştırır ki, o tembellikten pek çok fenalıkların ortaya çıkabileceği doğrudur....*¹⁵⁶⁴.

Meşrutiyet dönemi aydınlarından Ziya Gökalp de kadınların çalışmasını savunanlardandı. Gökalp'e göre bir cemiyette kadınların büyük haklara sahip olması kadınların ictimai ve iktisadi faaliyetlere katılması ile mümkündü. Nasıl ki bir toplum feodalizmden kurtulup da demokrasiye doğru gittikçe o toplumun kadınları fazla hukuka sahip olur ise, toplumsal iş bölümünde mevki sahibi oldukları nispette de hukukları yükselecekti¹⁵⁶⁵. Ancak Gökalp kadınların sadece hukuklarının yükselmesi için çalışmaları gerektiğini savunmuyordu. Zira son dönemlerde aile hayatında meydana gelen değişiklikler bazı kadınları çalışmaya mecbur bırakmıştı¹⁵⁶⁶.

¹⁵⁶⁰ Çakır, *a.g.e.*, s. 343-344.; Çakır, bu tarihi 1897 olarak vermiştir. Bkz. Çakır, *a.g.t.*, s. 101.

¹⁵⁶¹ Altınbaş, *a.g.m.*, s. 7.

¹⁵⁶² Coşkun, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁵⁶³ Sancar, *Türk Modernleşmesinin...*, s. 86.; Günay, *a.g.t.*, s. 190-194.

¹⁵⁶⁴ Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, s. 35-36.

¹⁵⁶⁵ Ziya Gökalp, Aile Ahlakı 3-Konak, 1(16), s. 303.

¹⁵⁶⁶ Dinç, *a.g.m.*, s. 168.

Ziya Gökalp kadınların çalışması gerektiği hakkındaki düşüncelerini “*Meslek Kadını*” isimli şiirinde de dile getirmiştir¹⁵⁶⁷.

Gökalp, yazımızın devamında görüleceği üzere F. Vecdi’nin aksine erkek ile kadın arasındaki hukuki farkların yaratılıştan gelen uzvî farklılıklardan değil, toplumsal inanç ve anlayıştan kaynaklandığını savunmaktadır. Bunu ispatlamak için çeşitli topluluklardan ve aşiretlerden örnekler veren Gökalp bazı aşiretlerde erkekler tarafından yapılan işlerin başka aşiretlerde kadınlar tarafından yapılmasının, yaratılıştan kaynaklanan farklılıkların kadın ve erkek arasında iş bölümünü de etkilediği görüşünü geçersiz kılacağını iddia etmiştir¹⁵⁶⁸.

II. Meşrutiyet döneminde kadınların çalışma hayatına katılmasındaki artışta ülke ekonomisinin bozukluğu, savaş nedeniyle Müslüman erkek işçi ve memur sıkıntısının çıkması, erkek işgücünün azalması, kadın hareketinin giderek yaygınlaşması, kadınların çalışma hayatına özendirilmesi, mesleki eğitim imkanlarının tanınması gibi gelişmeler etkili olmuştur. Hatta kadınlar için tarlalarda çalışma fetvası da bu dönemde alınmıştır. Çamaşırcılık, bohçacılık yapan, madenlerde, pazarlarda, tarlalarda çalışan kadınların sayısı artarken memur olmak isteyenlerin sayısı da çoğalmıştır¹⁵⁶⁹. Mesela “*Türk Yurdu*” 17 Ağustos 1916 tarihli sayısında erkekler için son yıllarda terzilik, kunduracılık, çırak mektepleri gibi mektepler açılmış ise de kadınların yalnız kendi teşebbüslerine, kendi gayretlerine bırakıldığını ve ihmal edildiğinden bahsederken, son ayın içinde Maarif Nezareti tarafından tahsil zamanını geçmiş olmaları nedeniyle mektebe gidemeyen yahut mektep tahsilini eksik bırakarak evlenen kadınlara istedikleri ilimler ile dikiş, biçki, nakış gibi sanatları ve Almanca, Fransızca, İngilizce dillerini ve piyano, kemân, ud gibi çalgılarla “*fenn-i idâre-i beytiye*” ve “*fenn-i tabâhati*” öğrenmelerini temin etmek üzere “*Bilgi Yurdu*” ismiyle bir müessese oluşturulduğunu haber veriyordu¹⁵⁷⁰.

Ancak kadınların çalışma hayatında yer almasını hızlandıran toplumsal, siyasi, ekonomik nedenlerin yanı sıra başka faktörlerde bulunmaktaydı. Bunu özele indirgeyerek dönemin kadın/aile bunalımını çözmek diyebiliriz. Nitekim Çakır, kadınların çalışmasının temelde iki nokta açısından önemli olduğunu; birincisi ülke ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunulması, ikincisi ve özellikle vurgulanının ise kadının ekonomik bağımsızlığının

¹⁵⁶⁷ Ziya Gökalp, (1918). *Yeni Hayat*. Evkaf-ı İslamiye Matbaası: İstanbul, sayfa numarası yok.

¹⁵⁶⁸ Ziya Gökalp, Cinsi Ahlak, s. 164.; Dinç, *a.g.m.*, s. 168.

¹⁵⁶⁹ Kaplan, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁵⁷⁰ Zinetullah Nuşirevan, Türk Kadınlığının Terbiyevî Mevki’i, 10(11), s. 3113.

sağlanması olduğunu söylemiştir¹⁵⁷¹. Zira bir toplumun kalkınması öncelikle kadınların durumunun iyileştirilmesinden geçiyordu. Bunu dönemin aydınlarının yazılarından takip edebiliriz. Mesela “*kadınsız bir cemiyet dilsiz bir adama benzer*” diyen A. Cevdet, Türk kadınlarının toplumda atıl bırakıldığından bahisle, kadınların katılımı olmaksızın bir toplum ilerleyemeyeceği için kadınların gündelik hayata faal olarak katılmaları gerektiğini savunmuştur. Ayrıca kadınları toplumsal hayattan men edecek geçerli bir delil olmadığını bu nedenle ortaçağ adetlerinden vazgeçilmesinin çarelerinin bulunmasını aksi halde hem Türklerin hem de Müslümanların darmadağın olacaklarını söylemiştir¹⁵⁷². “*Kadınlar Dünyası*” imzasıyla yayınlanan bir makalede de toplumun üst kesiminde taklit ve sefahattan, alt kesiminde ise cehalet ve taassuptan Osmanlı’da aile hayatının, aile mutluluğunun oluşmadığı, aile kelimesinden beklenen maddi ve manevi katılımın gerçekleşmediği, aile bireylerinin birbirinin hayat ortağı, aile saadeti değil, adeta can düşmanı oldukları, ne erkeklerin ne kadınların ne de çocukların ailedeki mevkilerini, vazifelerini bilmedikleri, bu düzensizlik nedeniyle ailelerin mutlu olmadığı, bu durumun düzeltilmesi için kadınların çalışma hayatına girmesi gerektiği ifade edilerek şöyle denilmiştir:

*...Hayat-ı aile intizâma girmez ise hayat-ı milli dahi intizâm bulamaz. Hayat-ı milli intizâm bulamayınca da bu millet pâyidâr olamaz... Bugün aile saadeti içinde yaşayan kaç aile gösterebiliriz? Hangi ailemiz vardır ki çocuğu çocuğu ile el ele vermiş, mesâisini teşrik ederek saadet zamanında olsun, idbar vaktinde olsun birbirine sarılabilmişlerdir? Aile hayatını tanzim etmeliyiz, aile hayatının intizâmı hayat-ı mesâinin uyanmasıyla, hayat-ı mesaiye kadın erkek iştirak edebilmesiyle olur. Bu da ilim ve idrak ile olursa kâvi olur, nema verir....*¹⁵⁷³.

Diğer konularda olduğu gibi kadınların çalışması konusunda da bunun lehinde ve aleyhinde fikirler ileri sürülmüştür. Kadınların çalışmasını savunanların gerekçelerinden birisi zorlaşan geçim şartlarıydı. Çünkü yapılan inkılaplar nedeniyle eskiden okuma-yazma bilmeyen erkekler herkes gibi geçinip gittikleri, zengin oldukları, büyük memuriyetlere kadar yükseldikleri halde artık bu mümkün olmuyordu. Mesela “*...küçük memuriyetler için bile büyük mekteplerin şهادetnameleri isteniliyor. Dün, evvelleri bir gün çalışıp kendisini, ailesini iki gün geçindirebilen bir erkek, şimdiki zamanımızda her gün sabahtan akşama kadar çalıştığı halde kendisini, ailesini mesud edemiyor...*” diyen F. N.’ye göre bu durum yalnızca şehirler için geçerli değil, köylerde de aynıydı. Hayat her tarafta yavaş yavaş değişmiş, maişetler güçleşmişti¹⁵⁷⁴. Bu da aile içinde huzursuzluklara neden olmuştu.

¹⁵⁷¹ Çakır, *a.g.e.*, s. 363.

¹⁵⁷² Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s.1249.

¹⁵⁷³ Aile Hayatı, Teâvün-i Umûmi. (18 Mayıs 1329/31 Mayıs 1913). *Kadınlar Dünyası*, 1(45), s. 1.

¹⁵⁷⁴ F. N., *a.g.m.*, s. 59-60.

Nitekim “*Kadınlar Dünyası*” imzasıyla yayınlanan bir yazıda yedi, sekiz kişilik belki daha fazla sayıdaki bir ailenin yeme-içme, giyinme gibi ihtiyaçlarının yalnızca evin erkeği tarafından karşılanması insafsızlık olarak değerlendirilerek “...bir de bu yedi sekiz ve daha ziyade canlar neden atalete, işsizliğe, işsizlik yüzünden dedikoduya, ahlaksızlığa mahkûm edilmiş bulunsun?” diye sorulup aile küçük bir şirkete benzetilip bu şirketin reisinin yanı sıra küçükü büyüklü azaları da çalışırsa ailede sefaletin yerini mutluluğun alacağı söyleniyordu¹⁵⁷⁵.

Kadınlarının çalışma alanlarının genişletilmesiyle çalışan kadınlar erkeğin üzerine yük olmaktan kurtulacaklar, aile içinde meydana gelen gereksiz kavgalar, anlaşmazlıklar sona erecek böylece hem karı-koca hem de çocuklar için huzurlu bir ortam oluşacaktı:

...Biz erkeklerimizle beraber adab-ı milliyemiz dairesinde teşrik-i mesai edebilmiş, onların kazandıkları gibi biz de ticaret edebilmiş olsa idik, velhasıl birbirimize bâr olmayacak surette çalışmak bilip de öylece teşrik-i hayat edebilmiş olsa idik tabiidir ki müteakıl bir hürmet devam ederdi. Evlerimizde bir intizam görüldü. Evlatlarımız güzel terbiye edilir, ataletten doğan dedikodulara dahi meydan bulunmaz, hele lüzumsuz kavgalar, imtizacsızlığa hiç de mahal kalmazdı. Teşkil-i aileden beklenen saadet tecelli eder görünür idi. Bugün muhitimiz kadınlığı rahat istiyor ise hane aile saadeti arıyor ise her şeyden evvel kadınlıkta kavi bir ittihat teşkil etmeli ve bütün mevcudiyetleriyle maarif ile hayat-ı mesaiye sarılmalıdır¹⁵⁷⁶.

Fakat kadınların çalışma alanlarının genişletilmesini isteyenlerin gerekçeleri bunlarla sınırlı değildi. Mesela hayat şartlarının zorlaştığından hareketle erkeklerin bile evlerini zor geçindirdiğini bu durumda erkekleri bulunmayan aileler için kadınların çalışma hayatına girmesinin bir zorunluluk halini aldığını söyleyen F. N., dul kadınların durumuna da değinmiştir. Çünkü savaşlar ve daha pek çok nedenle binlerce kadın dul kalarak kendi başına geçinmek mecburiyetinde kalmıştı. Ayrıca geçim derdinin ağırlığı nedeniyle artık evlenmeyen erkeklerin sayısı da artmış ve bu durumda birçok kadın bekar kalmıştı. “*Bu dertlerin çareleri taharri edilmez ise ileride şimdikinden pekçok ziyade ictimai, ahlaki felaketlere maruz kalacağımızdan emin olmalıyız*” diyen F. N. toplumsal ve ahlaki hayatı tehdit altında bulunduran bu durumun çaresini arayıp bulmanın yalnız kadınların değil aklı başında olan bütün erkeklerin de görevi olduğunu belirtmiştir¹⁵⁷⁷.

¹⁵⁷⁵ Her Aile Bir Şirkettir. (4 Mayıs 1329/17 Mayıs 1913). *Kadınlar Dünyası*, 1(31), s. 1.

¹⁵⁷⁶ F. N., *a.g.m.*, s. 59.

¹⁵⁷⁷ F. N., *a.g.m.*, s. 61.

F. N.'nin yukarıda bahsettiği ahlaki felaket “*fuhuş*”tu. Yazılarda kadınların fuhuşa düşmesinin yegane sebebi olarak ellerinde mesleklerinin olmaması gösteriliyordu. Mesela Meliha Cenen kocasından ayrı düşen, fakir ve kimsesiz bulunan kadınlar için iki, üç yol olduğunu söylemiştir. Bunlar aşıkare dilencilik, fuhuş yahut da ölmek için gizli dilencilikti:

...Bugün bizde kadınlarımızın bu kadar sefalet, rezalet, fuhuşa duçar olmalarına sebep-i yegane hayat ve mesai-i umumiye ve adem-i iştirakleridir... Eğer kadın fevkaide namuslu ise dilencilik tercih eder fakat mukaddema zengin olup da çocukluğunda ciddi bir terbiye görmemiş ise fuhuşa inhimak edeceği tabiidir. Bu da sefaletin diğer bir safhasıdır. İşte bizde sefaletin eşkal-i müteaddidesi bu saydığımız şeylerden inbias eder. Bizde bu nev' sefaletin, doğrusu emraz-ı ictimaiyemizin en birincisi olan bu sefaletin tahfifi için ne gibi müessir çarelere tevessül ettik? Hiç! Demek ki esas itibari ile kadının hayat ve mesa-i umumiye iştiraki katiyyen lazımdır¹⁵⁷⁸.

Dul kadınların durumuna “*Kadınlar Dünyası*”nda da değiniliyordu. “*Kadınlar Dünyası*” imzasıyla yayınlanan bir yazıda kadınların evde oturmaya mahkum edilmiş olup, ailenin geçiminin erkeğe bırakılmasından şikayetle, erkeğin vefatı durumunda o ailede açlığın ortaya çıkıp, ölen koca memur ise hükümet tarafından aileye bir miktar para tahsis edileceği, lakin bu paraya kadının kanaat etmeyip dışarda çalışma ihtiyacı hissedeceği belirtilerek kocası memur olmayan dul kadınların ne yapacağı soruluyordu. Ardından hiçbir şey yapamayacakları çünkü kadınların hayatlarını kazanmak için güçleri olmadığı, güçleri olsa bile dışarıda çalışmaları için muhitin müsait olmadığı cevabı veriliyordu. Bunun yanında bu durumdaki kadınların o zamana kadar çamaşır yıkamak, tahta silmek, hizmetçilik yapmak yahut çok cüz’i bir miktarla yaşayacakları belirtilip “*o biçarelerin kapınıza gelerek dilenmelerini mi bekliyorsunuz?*” diye sorularak iş evleri açılması öneriliyor ve sefaletin ortadan kaldırılması için destek çağrısında bulunuluyordu¹⁵⁷⁹.

“Ne muntazam bir aile hayatı var, ne de ihtiyaç zamanlarında kendimizi namusumuzla besleyecek bir kudrete malikiz” diyen “*Kadınlar Dünyası*” imzalı bir başka yazıda da bu durum milli bir felaket olarak nitelendirilerek bu halden kurtulmak için kadınlara iş evleri açma çağrısında bulunuluyordu. Böylece kadınlar kendi geçimlerini kendileri temin edebilecek, çocuklar da perişan olmayacaktı: *...Sanayi namına bir şey bilmiyoruz. Âdemiyyet namına her şeyden mahrum bulunuyoruz. Bu bir felaket-i milliyedir... Kadınlarımızı maruz olduğu felaketten kurtarmalıyız... İşevleri açarak kendimizi kendi kudretimizle*

¹⁵⁷⁸Meliha Cenen. (27 Haziran 1329/10 Temmuz 1913). Kadının Hayât ve Mesâi-i Umumiyyeye İştiraki Lazımdır. *Kadınlar Dünyası*, 1(85), s. 2-3.

¹⁵⁷⁹ İş Evleri. (17 Ağustos 1329/30 Ağustos 1913). *Kadınlar Dünyası*, 1(105), s. 2.

yaşatabilelim. Daima erkeklerimize bar olmayalım. Yalnız, erkeksiz kalabileceğimizi de düşünelim, evlatlarımızı âvare, perişan etmeyelim¹⁵⁸⁰”.

Başka bir yazıda da “... veliden, hamiden peder olsun, koca olsun mahruk kaldık mı sefil oluyoruz, perişan kalıyoruz. Neden mi? Çünkü iş bilmiyoruz, sanatımız yoktur. Kendimizi, kendi sa’yımızla geçindiremiyoruz..” denilerek kadınların çalışma hayatına girmesi için hükümetin yanı sıra topluma da sorumluluk yüklenerek kadınlar cemiyet kurmaya, mektepler açmaya davet ediliyordu:

...Aile hayatını tanzim etmeliyiz, aile hayatının intizâmı hayat-ı mesâinin uyanmasıyla, hayat-ı mesaiye kadın erkek iştirak edebilmesiyle olur. Bu da ilim ile idrak ile olursa kavi olur, nema verir. Bu halde maarife de ihtiyaç vareste-i izahtır. Maarif-i tamim, hayat-ı mesâiyi ihya söz ile olmaz, bu gibi milli işler için yalnız hükümetin himmeti de kâfi gelmez, bir teâvün-i umûmi-i milli ister. Teâvün-i umûmi-i milli ise cemiyetler sayesinde görülür. Biz kadınlar durmayalım. Cemiyetler teşkil ederek mektepler açalım. Sanayi himaye ile sınıfımızda dahi işçilik hayatını uyandıralım¹⁵⁸¹.

“Kadınlar Dünyası”dan M. Belkıs da kadınların zulüm ve esaretten kurtuluşunu okullar ve iş yerleri açılmasında görerek şöyle demiştir: “...Esareti kaldırmak için sebebini kaldırmak lazımdır. Bunun için maarife son derece ihtimam edelim. Hatta bütün mesaimizi maarifin intişarına sarf edelim... Kız daruşşafakaları açmakla veyahut başka şekilde mektepler ve işleri açmakla muvaffak olabilir ve zulümden, esaretten kurtuluruz¹⁵⁸²”.

Kadınları çalışma hayatına teşvik eden fikirlerde kadınların ekonomik bağımsızlığı da savunulmakta, ekonomik bağımsızlığın kadınları erkeğe bağlı kalmaktan, ezilmekten ve çeşitli ekonomik zorluklardan kurtaracağı ileri sürülmekteydi¹⁵⁸³. Zira kadınların cahilliğinden, haklarını bilmemelerinden faydalanan erkeklerin kadınlara zulmettiği, onları esaret altında bulundurduğu düşünülüyor, bu durumdaki kadınların boşanamamalarının nedeni olarak kendi geçimlerini kendilerinin temin edememeleri gösteriliyordu:

...Bakınız hemşirelerim, aile hayatında muvazene nasıl bozuluyor? Kadın karnını doyurmak, yaşamak için erkeğe ihtiyacı vardır. Yalnız başına kendisini yaşatamaz... işte bunun için korkar. Ayrılırsam ölürüm der. Yaşamak için çâr-nâçar (mecburiyet) erkeğin her bir hareketine boyun eğmek lazım olduğuna hüküm verir. Dikkat ediniz! İki şahıstan birisi son derece korkak olursa diğeri ona tagallüb, tahakküm etmez mi?¹⁵⁸⁴

¹⁵⁸⁰ Tevhid-i Mesai. (13 Haziran 1329/26 Haziran 1913). *Kadınlar Dünyası*, 1(71), s. 1.; Kadınların bu gibi durumlarda sıkıntı yaşadığına dair bkz. *DH.MKT.*, 2785/59, (13 Ra 1327).; *BEO*, 620/46477, (18 Za 1312).; *DH.MKT.*, 372/39, (1 Z 1312); *BEO*, 623/46660, (21 Za 1312).; *DH.MKT.*, 1521/61, (5 Za 1305).

¹⁵⁸¹ Kadınlar Dünyası İmzasıyla, Aile Hayatı, Teâvün-i Umûmi, s. 1.

¹⁵⁸² Mükerrerrem Belkıs, Kadınlıkta Esaretin..., s. 1.

¹⁵⁸³ Kaplan, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁵⁸⁴ Mükerrerrem Belkıs, Kadınlıkta Esaretin..., s. 1.

Dönemin aydınlarından Akçura'nın, kadınların ekonomik hayata katılmadan durumlarının tam anlamıyla düzelmeyeceğini savunması da bir anlamda kadınların ekonomik özgürlüğe kavuşmaları olarak yorumlanmıştır¹⁵⁸⁵. Başka bir Türkçü olan Süyüm Bike ise kadınların bir meslek edinmesinin onlara geleceğin sigortasını kazandıracağını söylemiştir¹⁵⁸⁶.

Kadınların çalışma hayatında yer almasını isteyenlerin bu isteklerinin bir gerekçesini de Müslüman kadınların kendi cinslerinden doktorlara, dişçilere, hastabakıcılara olan ihtiyaçları oluşturuyordu. Müslüman kadınlarının hastabakıcılık, dişçilik, cerrahlık, ebelik, tabiblik... gibi kadınlar için gerekli olan mesleklere de girebileceğini düşünen F. N.,

*Zavallı müslüman kadını karşısındaki erkek tabibe karşı içindeki gizli dertlerini söyleyemiyor ve bu hususta haklı da.. Hakikaten biz kadınlara mahsus bazı hastalıklar vardır ki kendi erkeklerimize bile söyleyemiyoruz. Tabibelere, müvellidelere olan ihtiyaç bizde değil, hayaca hayli aşağılarda olan Hristiyanlık âleminde bile takdir olunur. Müslümanlık âlemindeki bu ihtiyaç ise muzaaftır. Hele dinimizin talimatı ile, an'anemizin icabatı nazar-ı dikkate alınacak olur ise, bu meselenin şimdiye kadar takdir edilememiş olduğuna hayran kalmamak da elimizde değil...*¹⁵⁸⁷

diyerek kadınlara mahsûs bir “Tıbbiye Dârü'l-Fünunu” açılmasını talep etmiştir¹⁵⁸⁸.

Ayrıca o, dinin sınırları dahilinde müslüman kadınların kadın elbisesi tarzı, işlemecilik, kadın ve kız, çoluk çocuk eşyası ticareti gibi pek çok işler yapabileceklerini, özellikle Anadolu, Arabistan'ın bazı taraflarında olduğu gibi kadınlara ait bütün şubeleriyle kadınlara mahsus kapalı çarşılar, pazarlar bulunursa çok iyi olacağını, bu sayede kendi kendini geçindirmek mecburiyetinde bulunan kadınların kimseye yük olmaksızın alınlarının teri ile hayatlarını kazanmalarının yanı sıra işsizlik yüzünden sinir illetine tutulmaktan kurtulmuş olacaklarını söylemiştir¹⁵⁸⁹.

Kadınların çalışma hayatına katılmasını isteyenler, muhafazakar kesimin tepkisini çekmemek ve daha çok taraftar bulmak için yazılarında kadınların çalışmasında dinen mahsur olmadığı vurgusunu da yapmışlardır. Mesela “Kadınlar Dünyası” imzasıyla yayınlanan bir yazıda “... âdab-ı diniyemiz, âdât-ı milliyemiz, bizi çalışmaktan, tahsilden,

¹⁵⁸⁵ Gündüz, *a.g.e.*, s. 448.

¹⁵⁸⁶ Özden, *a.g.t.*, s. 197.

¹⁵⁸⁷ F. N., *a.g.m.*, s. 62-63.

¹⁵⁸⁸ F. N., *a.g.m.*, s. 62-63.

¹⁵⁸⁹ F. N., *a.g.m.*, s. 61.

erkeklerimize, evlatlarımıza yardımdan men etmemiştir, etmez. İşte din, işte medeniyet dâima ilmi çalışmayı emretmiştir, ediyor¹⁵⁹⁰” deniliyordu.

Belirli bir dönemde kadınla ilgili pek çok meseleyi İslami açıdan da değerlendiren Gökaltp ise İslam’da kadına aşağılayıcı bir bakış olmadığını, kadınların eğitim ve iftâ salâhiyetine sahip olduklarını, bilhassa İslam tarihinin ilk asırlarında dini, siyasi, ilmi, edebi, iktisadi hayatlarda kadınların da erkeklere yakın bir rol ifa ettiklerini, haram ve selamlık daireleri olmayıp, kadınların toplum hayatından çıkarılmadığını, aksine kadınlardan birçok şair, mutasavvıf, alim yetiştiğini, kadınların muharebede bulunabileceğini hatta Hz. Aişe gibi ordu kumandanlığı dahi yapabileceklerini söyleyerek toplumsal mesleklerin hepsinin kadınlara açık olduğunu ve dinen bir mahsur olmadığını vurgulamıştır¹⁵⁹¹. “*Türk Yurdu*”ndaki bir makalede ise Türk kadınlarının iktisadi hayatta erkeklerden daha fazla gayret gösterdikleri ve muvaffak olduklarından bahsedilip, bu durum memnuniyetle karşılanırken “*Türk kadını bütün o manevi meziyetleriyle bu hayatta erkeğine mu’âvenet ederse istikbalimiz şüphesiz maziden büsbütün farklı olarak tezâhür edecektir*”¹⁵⁹² denilmiştir.

Buraya kadar yazdıklarımızı özetlersek kadınların hem aile ekonomilerine katkıda bulunup aile içindeki ekonomik sıkıntılardan kaynaklı huzursuzluklarının giderilmesi, hem de evlenmemeleri yahut evlenip dul kalmaları, boşanmaları durumlarında hayatlarını namuslarıyla idare ettirmeleri için kadınların çalışma alanlarının genişletilmesi istenmiştir.

Ancak kadınların çalışma alanlarının genişletilmesinin aile hayatını iyileştirmek bir yana, çok daha kötü bir hale getireceğini savunanlar da olmuştur. Mesela “*Sırat-ı Müstakîm*”de Mısırlı yazar F. Vecdi’nin bu konudaki düşüncelerine yer verilerek kadınların çalışma hayatına girmesinin yaratacağı sıkıntılar ortaya konulmaya çalışılmıştır. F. Vecdi bu konudaki yazısında ilk olarak hayattaki her varlığın yaşamını temin edebilmesi için kendine has bir cinsten yaratılmış olduğunu ve her cinsin gerekli olan vazifesini yerine getirebilmesi için gerekli olan aza ve yeteneklerle donatıldığını, bu nedenle hiçbir canlının başkasının görev alanına girip sorumluluklarını yüklenmemesi gerektiğini söylemiştir: “...*Cenâb-ı Fâtır-ı Hakîm her mahlûka emr-i maişeti temin edebilmesi, kendisine hâs olup kemâl-i*

¹⁵⁹⁰ Her Aile Bir Şirkettir, s. 1.

¹⁵⁹¹ Ziya Gökaltp, Aile Ahlakı III-Konak, s. 261.; Dinç, *a.g.m.*, s. 167.

¹⁵⁹² Türk Kadınlarında İktisadi Terekkiyât. (24 Temmuz 1330/6 Ağustos 1914). *Türk Yurdu*, 6(11), s. 2392.

*cinsisi de ona vabeste bulunan vazifeyi yerine getirebilmesi için lazım gelen azayı, kabiliyeti vermiştir”*¹⁵⁹³.

Ardından Batılı düşünürler arasında kadınların erkek işlerinde çalışmasını zararlı bulanlar olduğunu belirterek bunun nedenini İngiliz âlimlerinden Samuel Smiles’in “*Ahlak*” isimli kitabındaki şu sözlerle açıklamaya çalışmıştır:

*...Kadınları fabrikalarda çalışmaya sevk eden nizam servet-i memleket nokta-i nazarından ne olursa olsun neticede bünyân-ı hayat-ı âileyi hâdimdir. Zira bu nizâm evin heykeline hücum ediyor erkân-ı aileyi yıkıp deviriyor, revâbıt-ı ictimaiyyeyi koparıyor. Bu nizâm zevceyi zevcinden, evladından akrabasından ayırdığı için kendine has bir tarz alarak kadının ahlakını bozmaktan başka bir netice vermiyor. Çünkü kadının vazife-i hakikiyesi umûr-ı beytiyesini tertib, ailesini terbiye, vesâil-i maişetinin ihtiyaçtan fazlasını hüsn-i idare gibi şeylerden ibarettir. Lakin fabrikalar kadını bu vezâifin kâffesinden mehcûr ettiği için evler artık eski evlikten çıktı, çocuklar terbiye görmeksizin kûşe-i ihmale bırakılmak suretiyle büyümeye başladı. Muhabbet-i zevciye müntafî oldu, kadın erkeğin sevimli bir refika-i hayatı olmaktan çıktı, şedâid-i a'mâlde meşâkk-ı hâriciyede ona rakib oldu, muhâfazâ-i iffet ve fâziletin yegâne medârı olan tevâzü-i fikri ve ahlâkiyi ale'l-ekser mahv eden birçok tesirâta maruz kaldı....*¹⁵⁹⁴.

Anlaşılabacağı üzere F. Vecdi'ye göre kadınların asıl vazifesi ev işleri yapmak, çocukları terbiye etmek, idareli olup israfta bulunmamaktır. Bu şekilde kadınlar aile ekonomisine de katkıda bulunabilirlerdi. Kadınların ev dışındaki işlerde çalışması onların ev içindeki görevlerini yerine getirmelerine engel olacak, bu da ailedeki düzeni bozacak, hem karı-kocanın arası açılacak, hem de kadınlar dışarıda çalışmaktan çocuklarıyla yeterince ilgilenemeyecekleri için çocuklar gerektiği gibi terbiye edilemeyip başıboş büyüyecekti.

Ancak F. Vecdi'ye göre kadınların çalışması kadınların sadece eşleri ve çocukları ile olan ilişkilerini zayıflatmakla kalmayacak, boşanmaları da artıracaktı. O, bunu Madam de Afrino'nun 1899'da çıkan “*Enisü'l-Celis*”inde Amerika kadınlarının edebiyat ve sanayideki ilerlemelerinin sonuçlarından bahseden yazısındaki şu sözlerle anlatıyordu: “...*Lakin şurası da zahirdir ki kadınlar ulûm ve fûnûnda ileri gittikçe erkekler de talakı artırmaktadırlar. Zira oralarda talak, memalik-i İslâmiye'de vesâir yerlerde görülmeyen müthiş bir dereceye varmıştır....*”¹⁵⁹⁵.

¹⁵⁹³ Vecdi, Müslüman Kadını, 1(16), s. 253.

¹⁵⁹⁴ Vecdi, Müslüman Kadını, 1(16), s. 254.

¹⁵⁹⁵ Vecdi, M. F. (12 Ramazan 1326/8 Ekim 1908). Müslüman Kadını. (Çev. M. A. Ersoy). *Sırat-ı Müstakim*, 1(7), s. 105.; Bayram, K. (2010). *II. Meşrutiyet Dönemi Yayın Organlarından Sırat-ı Müstakim'de Kadın ve Aile*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 35.

Burada şunu da belirtiyim ki F. Vecdi yukarıdaki alıntıdan sonra kadını erkeğin nazarında sevilmez, çekilmez bir hale getiren şeyin onun ilim ile edebiyatla uğraşması değil, dışardaki işlerde erkekle müsabakaya kalkışması olduğu açıklamasını da getirmiştir¹⁵⁹⁶.

F. Vecdi'nin bu düşüncelerine katılmayan “*Kadın*” dergisi yazarlarından Abdülgani Seni “*kadın nedir*”, “*kadınlarda istidad (kabiliyet) var mıdır*” gibi sorularla kadınları mercek altına alır. Kadın ile erkek arasında biyolojik farklılıkların olduğunu kabul eden A. Seni, kadınları şefkat, merhamet, mürüvvet gibi vasıflarla erkekten ayırarak daha duygusal grup olarak gösterir. Ve bunları argümanlarında bir avantaj olarak kullanır. Mesela şefkat hissi kadınları iyi bir anne yahut vatansever yapabilirdi. Yani A. Seni kadındaki bu biyolojik farklılıkları F. Vecdi'nin yaptığı gibi kadınları eve kapatmak için değil, İslam'da kadının boşanma hakkının yok denecek kadar az olmasının sebebini açıklarken kullanır. Ayrıca “*kadınlarımız, acaba merak ettikleri hangi işi ele aldılar da beceremediler?*” deyip eğitim eksikliği ile kadınların cahil bırakıldığına dikkat çeker ve kadınların da birçok işte yetenekli olduklarını ifade edip emsal olarak cahil, kaba saba, zavallı ellerin dokumuş olduğu narin, incelikli halıları gösterir. Kısacası A. Seni kadınların eğitilmeleri durumunda daha işlevsel olabileceklerini vurgulamıştır¹⁵⁹⁷.

Vecdi'nin bu düşüncelerine bir cevap da Gökalp'ten gelmiştir. Gökalp bazı müelliflerin hayatiyat ilmine istinaden kadınların fiziksel olarak erkeklerden aşağı, zayıf olmaları nedeniyle hiçbir zaman içtimai kabiliyetlerce erkeğe eşit olamayacaklarını, kadınların boy olarak erkeklerden kısa, vezince daha hafif, kandaki küreyvelerce daha fakir bulunduklarını, adet görme, gebelik, lohusalık, emzirme dönemleri olduğu için erkeklerden daha çok fiziksel üf'ulelere bağlı olduklarından bahsettiklerini söyleyerek, bunların doğruluğunu kabul etmekle beraber, fiziksel hallerle içtimaî kabiliyetlerin alakası olmadığını ifade etmiştir. Çünkü erkekler arasında da kısa boylular vardır. Hatta kısa boylu erkekler arasında uzun boylulardan daha çok içtimaî kabiliyet gösterenler bulunmaktadır. Erkekler arasında da vezince hafif yahut kırmızı küreyvelerce fakir olanlar bulunmaktadır. Fiziksel üf'uleler itibariyle de erkekler zannedildiği kadar serbest değildir¹⁵⁹⁸.

¹⁵⁹⁶ Vecdi, M. F. (12 Ramazan 1326/8 Ekim 1908). Müslüman Kadını. (Çev. M. A. Ersoy). *Sırat-ı Müstakim*, 1(7), s. 105.

¹⁵⁹⁷ Kılıç Denman, *a.g.e.*, s. 142-144.

¹⁵⁹⁸ Ziya Gökalp. (1980). Kadınla Erkeğin Müsaviliği. *Makaleler IX*. (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları: 359, s. 63-66.

F. Vecdi ile benzer düşüncelere sahip olan “*Sebilü’r-Reşad*” yazarlarından Hasan Hikmet de kadınların ev dışında çalışmasının aileye zarar vereceğini savunanlardandı. Ayrıca o da F. Vecdi gibi yazılarında batılı yazarların görüşlerine yer veriyordu. Bunlardan bir tanesi Ogüst Kont’tu. O. Kont’a göre kadınların erkeklerle maddi denklige sahip olmaları durumunda kadınların ruh halleri ve ahlakları bozulacak, bu da kocalarıyla olan ilişkilerine zarar verecekti¹⁵⁹⁹.

H. Hikmet’in yazısındaki oldukça dikkat çekici alıntı İngiliz tıpçılardan Mr. Donald Klark’a aittir. “*Üçüncü Cinsin Tehlikeleri*” ismiyle makale yayınlayan Mr. D. Klark’a göre İngiltere’de bir kısım kadının tabiatın kendilerinden beklemediği vazifeleri yerine getirmek için erkekleri taklit etmeye çalışmaları neticesinde ne kadın ne de erkek olmayan “*üçüncü sınıf mahlûklar*” ortaya çıkmıştır. Bu mahlûkların imparatorluk için tehlike teşkil ettiğini belirten Mr. D. Klark’ın aşağıdaki sözleri günümüzde doğal yoldan çocuk sahibi olmanın güçleşmesi haliyle tüp bebek merkezlerinin çoğalması yani çocuk yapımında gelinen noktayı öngörmesi bakımından oldukça kayda değerdir:

*...Bundan yüz sene sonra dünyaya getirilecek çocukların ancak üçte biri tabii haldeki kadınlar tarafından doğurulacaktır. Mütebaki kısmını sun’i kuluçka aletleri vasıtasıyla yetiştirmek lazım gelecektir! O zaman kadınlarımızın istedikleri gibi hoşlarına giden meşgalelerinde devam edebilirler. Fakat memleketimiz o zaman çoktan iflas yolunu tutmuş olacaktır....*¹⁶⁰⁰.

Bu yazı üzerine Batı’yı taklit edenlerin bu sözler karşısında ne diyeceğini soran Hasan Hikmet şöyle demiştir:

*...Laiklik menbaı addolunan Avrupa bile ahlak, cemiyet, menfaat namına kadınlığın gayr-i tabii, gayr-i şuuri bir mahiyet alan eşkâl ve inkilabatından tamamıyla müşteki ve vaziyetten ümitsizdir. Hiçbir iz’ân sahibi zulmeti nur namına kabul edemez. Meğer ki cemiyeti yıkmaya kast etmiş ve bunda menfaat görmüş olan deniyyü’t-tab‘ kimse ola*¹⁶⁰¹.

Kadınların ev haricinde çalışmasının aile hayatlarını olumsuz yönde etkileyeceği yönünde görüş bildirenler arasında kadınlar da bulunmaktaydı. Mesela “*Şehbal*”de Ayşe Bedia Hanım kadın ve erkek arasındaki maddi ve manevi farklılıklar nedeniyle kadınların çalışmaması gerektiğini, görevi ne olursa olsun dışarda çalışan bir kadının ev işleriyle ve ailesiyle gerektiği gibi ilgilenemeyeceğini söylemiştir. Ayrıca Batı’da yaşayan kadınların erkekler gibi memur ve bakan olmak istediklerini, ancak bunun mümkün olmayacağını belirterek bu gibi düşüncelere sahip olan kadınlara “...gördünüz mü erkeklere benzemeyi?”

¹⁵⁹⁹ Hasan Hikmet, *a.g.m.*, s. 4-5.

¹⁶⁰⁰ Hasan Hikmet, *a.g.m.*, s. 4-5

¹⁶⁰¹ Hasan Hikmet, *a.g.m.*, s. 4-5

Şu mutalebata ‘çocukları da bundan sonra erkekler doğursun’ sözünü ilave etmediklerine şaşıyorum....”¹⁶⁰² demiştir.

Anlaşılabacağı üzere İslamcıların pek çoğu kadının aile hayatı dışında, devlet idaresinde ve çalışma hayatında söz sahibi olmasını istememişlerdir. Bunda gelişen olaylar karşısında Türk ailesinin temel özelliklerini kaybetmeye yüz tuttuğu konusundaki endişeler de etkili olmuştur. Kadın hürriyeti konusunda Avrupa’nın örnek alınması tehlikeli görülmüştür. İslamcılara göre İslami Türk aile yapısı Avrupa’dan üstündür¹⁶⁰³. Bu nedenle İslamcılar umumî hayatta kadınları çarşı, pazara gitmekten men edecek beyannameler yayınlamış, İstanbul Merkez Kumandanlığı üzerinde tesir etmişlerdir¹⁶⁰⁴. Hatta Sait Halim Paşa gibi bazı kişiler tarih boyunca uygarlıkların çoğu kez kadının özgürlüğü ve saltanatı yüzünden çöktüğünü ifade etmişlerdir¹⁶⁰⁵. Mustafa Sabri’de kadınların idarede istihdamına kesinlikle karşı çıkmıştır¹⁶⁰⁶.

Kadınların çalışmalarının onların aile hayatlarını olumsuz etkileyeceği yönündeki düşüncelere “*Kadınlar Dünyası*”ndan cevap verilerek çocuk sorununun çözümü için bugün “*çocuk yuvası*” olarak adlandırılan “*çocuk müesseseleri*” nin kurulması, ev işlerinin ücret karşılığında başkalarına yaptırılması önerilmiştir. Böylece çalışan kadınların hem ev işleri aksayıp aile düzenleri bozulmayacak, hem de ev işleriyle yeni iş alanları ortaya çıkacaktı. Ayrıca “*geçim*” aile için sorun olmaktan çıkarak son zamanlarda evliliklerde görülen azalmanın önü alınarak arzulanan artış sağlanmış olacaktı¹⁶⁰⁷.

4.2.3. Çeyiz, Düğün Masraflarının Azaltılması ve Başlık Parasının Kaldırılması

Osmanlı toplumunda aile içi huzursuzluk ve boşanmanın bir diğer nedeni de evlilik yolundaki adetlerdi. Bilindiği üzere evliliğin terminolojisinde “*kız görme*”, “*kız isteme*”, “*söz kesme*”, “*nişan*”, “*bohça*”, “*çehiz*”, “*kız çıkarma*”, “*ere verme*”, “*oğlan verme*”,

¹⁶⁰² Ahmetoğlu, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁶⁰³ Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 65.

¹⁶⁰⁴ Tunaya, *a.g.e.*, s. 296.; Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 63-65; Caporal, B. (1999). *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını III* (1919-1970). (Çev. Ercan Eyüboğlu). İstanbul: Yeni Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık. (Eserin orijinalinin yayınlanma tarihi belirtilmemiş), s. 82-83.

¹⁶⁰⁵ Berkes, *a.g.e.*, s. 447.; Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 63.

¹⁶⁰⁶ Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 63.; Caporal, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁶⁰⁷ Çakır, *a.g.e.*, s. 371-373.

“dünür olma”, “mehir”, “başlık parası¹⁶⁰⁸”, “düğün” gibi kavramlar bulunmaktadır. Bu kavramlar aynı zamanda evliliğe giden yoldaki aşamaları ifade etmektedir ve adet halinde yaşanıla gelmiştir. Zira mehir ve nikah dışında diğer ayrıntıların İslami bir dayanağı bulunmamaktadır. Mesela gelinin dinen çeyiz/cihâz götürme zorunluluğu bulunmamasına rağmen¹⁶⁰⁹ bu zorunlulukmuş gibi aks ettirilmiştir. Bununla ilgili “*Menâkibu’l Ârifin*” yazarı Ahmet Eflâki’nin şu sözleri kayda değer: “*Erkeğin kadına mehir ve başlık parası vermesi gerekiyordu. Evlenecek kız ise giyim, ev ve mutfak eşyası olarak çehiz hazırlamak zorundaydı. Kız tarafının çehiz hazırlaması çok önemliydi*”¹⁶¹⁰. Bundan dolayı “*kız beşikte çeyiz sandıkta*” denilmiş ola gerek.

Bu adetler saraydan halka tüm Osmanlılar için önemli olmuştur. Mesela Sultan Murat bir gün veziri Halil Paşa’ya, “*Kızımı çehizledim çıkardım. Şimdi dahi oğlum Sultan Mehmed’i evlendireyim*” demiştir. Bir süre sonra da oğlu Fatih Sultan Mehmed’e Dulkadiroğlu Süleyman Beğ’in kızını almayı içinden geçirip, Amasya’da Hızır Ağa’nın hatununu kız görmek amacıyla Süleyman Beğ’e (Elbistan’a) göndermiştir. Hızır Ağa’nın hatunu, Süleyman Beğ’in kızlarından birini beğenip hünkara haber vermek için oradan ayrılıp tekrar kızı almaya gittiklerinde kızla beraber çeyizini de Edirne’ye getirmişlerdir. Bundan sonrasını Âşık Paşa Zâde şöyle anlatır: “*Hünkâr, gelinin çehizi ne ise hepsini gördü ve : ‘hele benim türemde bu değildir, hem azdır’ dedi. Hünkârın kendisi padişahlara layık bir çehiz hazırladı*”¹⁶¹¹.

Evliliğin olmazsa olmazıymış gibi görünen bu adetler, günümüzde bazı yerlerde halen devam etmekteyse de, o günün şartlarında Osmanlı toplumundaki çoğu aile için oldukça derin yaralar açan masraflar olmuştur. Mesela Aziz Haydar “*bizde bir kız evlendirmek evin bütçesine kapanması pek güç bir rahne açmak demektir*” dedikten sonra en aşağı beş liradan binlerce liraya kadar nişan takılacağını, bir kız için nişanı geri almanın da züll ad olunduğunu, nikah merasimine imam ve davetlilerin çağrıldığını, yemeklerin verildiğini, paraların gittiğini, küçük yaştan itibaren “*kızımın cehizi*” diye çarşıdan, pazardan paralar

¹⁶⁰⁸ Ancak burada şunu da ifade etmeliyiz ki önemli miktarda başlık parası ödeme adeti bulunan toplumlarda boşanma çok güç olmaktadır. Bkz. Ozankaya, *a.g.e.*, s. 288.; Yani mehir gibi başlık parası da boşanmayı zorlaştıran bir fonksiyona sahiptir. Benzer şekilde Bahaddin Ögel de eski Türkler’de kalın yanacağı için, aile üyelerinin buna karşı çıktığını ve bu yüzden boşanma olayının görülmediğini söylemiştir. Bkz. Tezcan, *a.g.m.*, s. 10.

¹⁶⁰⁹ Abdülazim ed-Dib, (1993). Çeyiz, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, s. 296.

¹⁶¹⁰ Doğan, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁶¹¹ Doğan, *a.g.e.*, s. 36-37.

dökerek birtakım lüzumsuz eşya alınmaya başlandığını, Anadolu'nun bazı yerlerinde evlenecek bir kızın evin hemen yarı eşyasını zevcinin evine götürdüğünü, halbuki aynı eşyanın orada da var olduğunu, ayrıca damadın da kızı bazı eşyalar “*teberru (karşılıksız bağışlama)*” ettiğini ve bu teberrunun kızın izinnamesine yazılarak bir daha hak iddia edilemediğini, en basit bir düğünün kırk elli lirayı bulup, kuzular kesilip, çeşitli yemekler pişirildiğini, davulcuya, zurnacıya, istikbalcilere, hizmetçilere bahşis verildiğini, kahve ve şekerin bolca kullanıldığını, üstelik nakliye sıkıntısı nedeniyle her şeyin birkaç misli fiyatta olduğunu ve bu paranın tedarik edilmesi için ya köyün, kasabanın derebeylerinden yahut Ziraat Bankası'ndan ağır faizle para alındığını, ancak bu parayı geri ödeyemediği için rehin olarak gösterilen arazinin derebeyler ve bankaların eline geçtiğini belirterek “...*başka memleketlerde köylülerin işine yarayan Ziraat Bankaları bizde köylülerin bais-i idbârı oluyor. Çünkü oradan alınan paralar ya düğüne ya kumara sarf olunuyor....*”¹⁶¹² diyordu.

Ayrıca sadece Anadolu'da değil, İstanbul'da da her ailenin az çok kızına çeyiz yaptığını, çünkü çeyizsiz kızın “*çıplak*” diye küçük düşürüldüğünü, damadın da ağırlık adıyla para gönderdiğini, düğün elbisesinin on, on beş liraya dikilip, bacalık için de ayrı elbise lazım olduğunu zira aynı elbiseyi giymesinin ayıplandığını, ne var ki daha sonra o elbiselerin modasının geçtiğini yahut her zaman giyilemediğini, düğünlerde giyse komşu hanımların “...*aa her gün de aynı elbiseyi giyiyor....*” diyerek küçümsediklerini, taç, elbiseyi kiralayanların biraz daha insaflica hareket ettiklerini fakat elbise bizzat gelin hanım için dikilmezse itibarı olmayıp fakrına hükmedileceğini belirttikten sonra şöyle diyordu:

*...O kadar şayan-ı hayrettir ki kime sorsanız fakirliği kabul etmez, ben fakirim diyemez kimse de çalışmaz. Hepimizin ceybi deliktir. Züğürtlükten canımız çıkıyor. Ailelerimiz harap oluyor. Acaba dünyada bizden de fakir bir millet var mı? O halde nedir bu debdebe-i vahşetimiz? Kime, ne ile?....*¹⁶¹³.

Yukarıdaki metinden anlaşılabacağı üzere bu adetler bir güç, bir onur meselesi olarak görüldüğü için aileler ister istemez bunları uygulamak zorunda kalmışlardır. Nitekim Abdülaziz Bey bu adetlerden çeyizin ne kadar önemsendiğiyle ilgili şunları söylemiştir:

Eskiden kübera ve rical, göstermek istedikleri servet ve kudretinin en iyi şekilde kerimelerinin cihazından anlaşılabacağını bildiklerinden, cihaza birinci derecede önem verir, büyük külfetlere, aşırı masraflara girişerek lüzumundan fazla cihaz tertip eder,

¹⁶¹² Cihangir Sacide, Kızlarımızın Çehizi Ne Olmalıdır? Maddiyat Değil Maneviyat Olmalıdır-8, s. 6.

¹⁶¹³ Cihangir Sacide, *a.g.m.*, s. 6.

*akranları arasında ‘Filan zat kerimesine şöyle bir cihaz vermiş’ dedirterek bunu bir iftihar vesilesi yaparlardı*¹⁶¹⁴.

Ne var ki bunların hepsi patolojik olgulardı. Selanik’te yayınlanmakta olan “*Yeni Felsefe Mecmuası*” Durkheim’in yaptığı tasniften yola çıkarak Osmanlı toplumunda patolojik olguların başında aile kurumuna özgü adetleri sayıyordu. Evlilikle ilgili adetler ıslah edilmeliydi. Düğünlerde ve çeyiz oluşturulurken gereksiz yere aşırı masraflara giriliyordu. Evlenecek tarafların üzerindeki diğer bir yük akrabaya “*bohça*” hazırlanmasıydı. Diğer patolojik olgular ise evlenen kızın kalabalık da olsa erkeğin ailesinin evinde oturma zorunluluğunun bulunması ve kız çocuklar arasında öncelik gözetilerek büyük evlenmeden küçüklerin evlendirilmemesiydi¹⁶¹⁵.

Esasında Osmanlı Devleti Meşrutiyet öncesinde bu tarz gereksiz harcamaları engellemek için bu konuda bazı tedbirler almaya çalışmıştır. Tedbirlerdeki asıl gaye ise söz konusu adetlerin getirdiği külfetin insanların evlenmelerini zorlaştırması nedeniyle evlilikleri kolaylaştırarak nüfusu çoğaltmak olmuştur. Bunun yanında evlenemeyen kişilerin fuhşa yahut kız kaçırma gibi şeylere yönelmesini engellemek bu tedbirlerin alınmasındaki diğer amaçlar arasında olmuştur. Ne var ki yapılan düzenlemeler bu adetlerin tam olarak önünü alamadığı için Meşrutiyet dönemine gelindiğinde adetlerin kaldırılması yönündeki çabalara devam edilmiştir.

Bunda Z. Gökalp ve çevresinin gündeme getirdikleri “*yeni hayat*” anlayışının da etkisi olmuştu. “*Yeni hayat*” aileye yeni bir veçhe kazandırmaya yönelikti. Aile patolojik ortamdan kurtarılarak normal bir yapıya kavuşturulmalıydı. Meşrutiyet feminizmi Cumhuriyet’in kadın haklarının biçimlenişinde bir açılım evresiydi¹⁶¹⁶. Nitekim Osmanlı Türkiye’sinden Cumhuriyet Türkiye’sine geçişi simgeleyen II. Meşrutiyet döneminde geleneksel aile yapısı ve evlilik anlayışı sorgulanır, eleştirilir olduğunda evlilik ile ilgili bu adetler tekrar masaya yatırılmıştır. Mesela R. Halil gittiği bazı yerlerde evlilikle ilgili bir konu açıldığında bu uğurda sarf edilen paraların fazlalığının ne kadar kötü olduğundan yakınıldığını söylemiştir. Hatta evlilikle ilgili bir sohbetleri esnasında annesinin kendisine “...artık herkes bu masarîfâtın zâid olduğunu, husus-ı izdivacın şeametini anlamaya

¹⁶¹⁴ Abdülaziz Bey. (2000). *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*. (İkinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 114-115.

¹⁶¹⁵ Toprak, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁶¹⁶ Toprak, *a.g.e.*, s. 48.

başlamışlardır ... diyorlar ki: aileye sarf edilmesi lazım gelen bir para ile âlemi eğlendirmek cinnet değil de nedir?” demesi üzerine ne kadar sevindiğini anlatarak “düğün çabuk geçer fakat bütçe kolay düzelmez....¹⁶¹⁷” demiştir.

Meşrutiyet döneminde evlilik yolundaki adetlerin sorgulanması sadece işin maddi boyutuyla, Tanzimat döneminde olduğu gibi nüfusun azalmasıyla sınırlı değildi. Bu dönemde ailelerin yahut evlenecek gençlerin paraya aldanarak biriyle evlenmek için gerekli olan asıl kriterleri görememesi, evlilik masraflarının daha sonraki süreçte ekonomik sıkıntılar oluşturarak aile huzurunu kaçırp boşanmalara neden olması ile de ilişkilendiriliyordu. Mesela B. Adeviye Sıtkı son zamanlarda nerede bir sohbet olsa, hangi gazete sayfaları karıştırılsa hararetle evlilik usulü ve aile teşkilatı hakkında o güne kadar takip edilen gereksiz masrafların, fena âdetlerin aleyhinde düşüncelere rastlandığını, artık herkesin evliliğin hakaret gibi olan bu pazarlıklarını eleştirdiği halde uygulamada bu adetlerin bırakılmadığını, mesela bir anne-babanın gelin edeceği kızı için bir iki lira karşılığında taç kiralamaktan vazgeçmediğini, oturduğu tek evini terhin ederek kızına cihâz adı altında fuzuli birçok bez parçası almanın peşinde koşmaktan geri durmadığını ve yine hala düğün, koltuk, hediye, saat gibi gereksiz şeyler ile duvak, tel yüz görümlük gibi bir günlük gösterişlerin devam ettiğini, hatta en düşünceli geçinen kadınların bile “*başına taç giymeyen olamaz*” bâtil inancından kurtulamadığını, hâlâ kırk liradan aşağı bir şey olursa kızını vermeyen annelerin evladı olduklarını ve yine hâlâ gelin olacak kızın terbiyesinden, ahlakından önce araştırmanın birinci ve sonuncu maddesini emlâk ve akârı, parasının oluşturduğunu, hala damat olacak bir erkek için her şeyden önce “*güzelliği ve parası var mıdır acaba?*” sorularının işitildiğini belirterek “*...ben doğrusu bizde izdivâcî: -Eğer teşebbüh caiz ise – borsa oyununa benzetiyorum. Takip edilen yegâne gaye menfaat ve maddiyât.! Bilmem acaba her memlekette de böyle midir? Maatteessüf görüyorum ki: bizde hâlâ ailelerin yekdiğerine merbutiyeti ancak altın zincirlerle taht-ı temine alınabilir!.*” diyordu. Ayrıca “*...karı parası Allah nasib etmesin. (!)*”¹⁶¹⁸ meşhur sözünü diline tesbih eden pek çok erkeğin evlenmeye kalktıklarında ilk olarak kızın evi dükkânı, apartmanı yahut bir parça gelirinin olup olmadığını araştırdıklarını söylüyordu.

“*...Bizde evlenmek için hep şekle bakılır ve buna göre karar verilir...çeyiz, ağırlık, yüz görümlüğü vesaire gibi bunların şaşasına asıl aranacak nokta feda edilmektedir*” diyen S.

¹⁶¹⁷ Raife Halil. (17 Mayıs 1330/30 Mayıs 1914). İzdivâcda Âsâr-ı Teceddüd. *Kadınlık*, 1(11), s. 4-5.

¹⁶¹⁸ B. Adeviye Sıtkı, *a.g.m.*, s. 3-4.

Ata ise çoğu kızın “ağırlık” gibi maddi şeylere aldanarak evlilik yapması nedeniyle evliliğin ilk iki ayında, her iki tarafın da ruhlarında biriken çarpıntıların tatlı tatlı israf edildiği zamanlar olması ve kızın erkeğin, erkeğin de kızın ruhunu anlamayacak derecede sarhoş bulunmaları nedeniyle kendilerini mutlu hissettiklerini, fakat ilerleyen zamanlarda uyumsuzlukların ortaya çıkmasıyla önce ufak tefek olan tartışmaların ilerleyen süreçte hararetli kavgalara yerini bırakarak her iki tarafın da evlendiklerine lanet ettiklerini söylemiştir¹⁶¹⁹.

Evlilik masrafları nedeniyle birçok kişinin evlenemediğini yahut evlenmek için borca girdiğini söyleyen C. Sacide ise başka zamanlarda ve başka yerlerde insaniyete büyük hizmetler sunan paranın izdivac ve çeyiz meselelerinde fenalık getirdiğini, çünkü ailelerin gözlerinin altın, gümüş ve elmasların parlaklığıyla kamaşıp başka şeyleri göremediğini, nihayetinde maddiyatın cazibesiyle ailelerin yıkıldığından bahsederek “...o mücevherat ailenin mukaddimesinde mangal vazifesini görüyor....” diyordu. Ayrıca kızlara verilecek en iyi çehizin “emin ve metin bir terbiye” olduğunu ifade ederek mühim bir noktaya temas etmiştir. Çünkü C. Sacide’ye göre milletin o günkü ve daha sonraki felaketlerden kurtarılması için tek çare mutlu ailelerin teşkil edilmesiydi. Bu ise her türlü “teklif-i sairenin”, tedbirlerin esasıydı. Aile hayatı bozuk olan milletin hükümet ve millet hayatı da berbat olurdu. Bu nedenle mutlu ailelerin teşkili için evlilik usulü değiştirilmeliydi. Bunu yapmak için ise kızların cehizi emin ve metin bir beden terbiyesi ve maneviyat olmalıydı. Çünkü o güne kadar her aile kızına cehiz hazırlamakta kusur etmemişti. Fakat bunu yapan aileler milleti ne yükseltebilmiş ne de kurtarabilmişti. Bu nedenle o “...eğer saadet-i aile bu cehizlerle kâbilse ben evlenecek adamlara zengin olmalarını tavsiye edeceğim...” diyerek alay ettikten sonra şöyle ilave ediyordu:

...Bu nokta-i nazardan şunu da kabul etmek lazım geliyor ki her zengin aile mesuttur. İşte kabul edemeyeceğim bu fikir. Belki en bedbaht bir kısım onlardır...Servetin aile hayatında mühim roller ifa ettiğini bilirim. Fakat cehiz servete inhisar etmemelidir. Başka zaman, başka yerlerde, insaniyete büyük hizmetler eden para, izdivac ve cehiz meselelerinde bize fenalık ediyor...O mücevherat ailenin mukaddimesinde mangal vazifesini görüyor... Manevi cehiz olursa maddi cehizin de faydeleri olur. Kanaatimce kadının zineti, cehizi, iffet ve terbiyesinden ibarettir... Ziynet çoğaldıkça kıymeti azalır, hele o bizim israflarımız... Paralarımız mücevherata, dantele, kurdalalara sarf ede ede cebimiz boşalır, akşama fasulye piyazı ile kanaat ederiz...¹⁶²⁰.

¹⁶¹⁹ Saniye Ata, *a.g.m.*, s. 2-4.

¹⁶²⁰ Cihangir Sacide, Kızlarımızın Çehizi Ne Olmalıdır? Maddiyat Değil Maneviyat Olmalıdır-8, s. 6-7.

Evlilik sürecindeki bu adetlerin ailelere zarar verdiği konusuna “*Sebilürreşad*”ta da değinilerek düğün ziyafetlerinin çoğu alime göre müstehap olup yalnız nikah akdi veya zifaktan sonra verilebileceği ve bunun da erkek tarafının durumunun uygunluğuna göre yapılıp, gücünün üstünde masraflara girilmesinin uygun olmadığı belirtilerek düğün ziyafetlerine gereksiz para harcanmaması için Hz. Fatıma’nın düğününden örnek veriliyordu. Bu düğünde misafirlere bir miktar arpa ekmeği, biraz hurma, bir miktar da hays-yağ ve yoğurt ile hurmadan yapılan bir yemek ikram edilmişti. Ayrıca düğün esnasında dinen birtakım men edilmiş şeylerin ve eğlencelerin nikahın bereketine ve saadetine gölge düşürdüğü konusunda uyarıda bulunularak mutlu bir evlilik için evlenme aşamasında dini hususlara uyulmasına dikkat çekilmiştir¹⁶²¹.

Buraya kadar yazdıklarımızı toparlarsak, evlilik esnasında yapılan gereksiz harcamaların evlilikleri dolayısıyla nüfusu olumsuz yönde etkilediği gerekçesiyle bu adetlerin engellenmesi için daha önceki dönemlerde alınan tedbirlere rağmen buna tam olarak uyulmayıp, adetlerin uygulanmasına devam edilmesi ve “*yeni aile*” anlayışının bu adetlerin kaldırılmasını gerektirmesi nedeniyle Meşrutiyet döneminde bu konu sadece bir nüfus meselesi olarak değil, ailelerin mutluluğu bakımından da ele alınıp bu adetlerin kaldırılması istenmiştir. Bunda en büyük pay kadınlara aittir.

4.2.4. Evlenme Yaşı

Günümüzde olduğu gibi Osmanlı toplumunda da aile içi huzursuzluk ve/ya boşanmanın nedenlerinden bir diğeri evlenme yaşı ve/ya eşler arasındaki yaş farkıydı. Bu konuya ilk değinenlerden biri Namık Kemal olmuştur. N. Kemal 1288’de (1872) “*İbret*” gazetesinde yayınlanan “*Aile*” isimli makalesinde “*kadınların, 6-7 yaşlarında, ‘gardiyanları’ beslenme ve bakımından sorumludur. 15 ve 16’sına geldiklerinde ise, gardiyan yerini kocaya bırakır... Aslında halâ çocuk olan bu kadın, sahibinin kendini bıraktığı yerde kalmak zorundadır*”¹⁶²² diyordu.

Bilindiği üzere Osmanlı uygulamasında velileri tarafından küçük yaşta evlendirilen kız çocuklarına rastlanmaktadır¹⁶²³. Bu küçük kızların bir kısmı yaşlıları erkek çocuklarla evlendirildikleri gibi çok sık rastlanmasa da, gelir elde etmek amacıyla bazen yaşlı erkeklere

¹⁶²¹ A. N. (3 Nisan 1340/3 Nisan 1924). İzdivâc Müessesesi-i İctimaiyesi. *Sebilürreşad*, 23(595), s. 358.

¹⁶²² Sancar, *Türk Modernleşmesinin...*, s. 85-86.

¹⁶²³ Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 365-374.

de nikahlamışlardır¹⁶²⁴. Mesela Bursa şerhiye sicillerinde 5 yaşında evlendirilmiş olan kız çocuğuna ait bir kayda rastlanmıştır. Bu aynı zamanda rastlanan en küçük evlenme yaşıdır¹⁶²⁵. Ancak belgelerden anlaşıldığı kadarıyla küçük yaşta evlendirilen kızlar gerekli fiziki olgunluğa erişinceye kadar babalarının evlerinde kalmaya devam etmekte ve evlilik fiilen başlamamaktaydı. Osmanlı kadıları yeterli fiziki olgunlukta bulunmayan çocukları velilerinden alarak kendi evlerine götürmek isteyen kocaların isteklerini, çocukların cüsselerinin yeterli olmadığı gerekçesiyle reddederek, fiziki olgunluğa erişinceye kadar velilerinin evinde kalmalarına hükmediyorlardı¹⁶²⁶.

Bir kız çocuğunun fiziki olgunluğa erişmesi bölgeden bölgeye değişmekle beraber Anadolu'da o günün şartlarına göre en azından 13-14 yaşlarından daha aşağı değildi¹⁶²⁷. Nitekim 18. yüzyıl Osmanlı toplumu üzerine inceleme yapan M. D'Ohsson da evlenen kız çok genç ise o zaman aylarca kendisinin yahut kayınvalidesinin evinde kaldığını, sağlık bakımından zıfafa yatağına elverişli hale geldiğinde kocasıyla birleştiğini anlatır¹⁶²⁸.

Ancak bu durum modernleşme sürecinde aile bunalımı üzerine yapılan tartışmalarda kızların çok küçük yaşta ve kendilerinden yaşı haylice büyük olan erkekler ile evlendirilmeleri eleştirisine engel olamamıştır. Mesela bu konuya değinen Zühre Hanım şunları söylemiştir:

*...Memleketimizde çocukluğu henüz ikmâl eden kızları derhal evlendiriyorlar. Bu halde o zevce edvâr-ı tabiiyeden birini atlama, yani çocukluktan zevceliğe müteakiben analığa geçmiş olur. Vaktinden evvel ileri devre sevkolan o gibi kadınlarda, atladığı genç kız devrinin evsâf-ı tabiiyesi tecelli ediyor. Yani zevcelikte başlıca lazım olan vakar ve ciddiyet-i niseviyeyi hâiz olamıyor....*¹⁶²⁹.

M. İrfan ise Türklerin evlenmek için eş seçerken evlenilecek adayın tahsil, ahlak, zeka ve yaşını kesinlikle dikkate almayıp yalnız paraya dikkat ettiklerini mesela 14 yaşındaki bir kızın 50-60 yaşlarında zengin bir erkek ile sırf zengin olduğu için evlendirildiğini söyleyerek artık buna karşı konulmasını istiyordu:

¹⁶²⁴ A. Duben'e göre Osmanlı toplumuyla ilgili evlilik yaşı, geniş aile yapısı ve çok kadınla evlilik konularında yanılgılar bulunmaktadır. Mesela 1950'li yıllarda başlayan kırsal dönüşümden önceki dönemde evlenme yaşı erkeklerde 20-22, kadınlarda 14-18 olup, evlenme yaşı ile eşler arasındaki yaş farkı çok değildir. İstanbul ve Selanik gibi büyük kentlerde ise durum çok farklıdır. 1885 yılı Osmanlı nüfus sayımı sırasında İstanbul'da kadınlar 19 yaş civarında evleniyorlardı. Bkz. Duben, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁶²⁵ Kurt, *a.g.e.*, s. 18.; Akyılmaz, *a.g.m.*, s. 366.

¹⁶²⁶ Belgelerde kız çocuklarının fiziki olgunluğuna işaret eden ifadeler de bulunmaktadır: "Cüssesinin tahammülü olmayıp, cima'a mutîka (muktedir) olmadığı zahir olup", "kesb-i salâhat edinceye değin", "maslahat-ı ricale sâliha oluncaya değin". Bkz. Kurt, *a.g.e.*, s. 20.; Akyılmaz, *a.g.m.*, s. 366.

¹⁶²⁷ Kurt, *a.g.e.*, s. 20-21.

¹⁶²⁸ D'Ohsson, *a.g.e.*, s. 202.

¹⁶²⁹ Zühre. (16 Teşrin-i Evvel 1324/29 Ekim 1908). Musâhabe-i Nisaiyye. *Mehasin*, 1(3), s. 119-126.

*...Hayatında bîzar olmuş böyle bir anadan tevellüt eden bir evlat o anadan nasıl terbiye alır ve bu çocuk vatana nasıl hizmet eyler, bundan vatan nasıl istifade edebilir? Hiç ve hiçbir şey değil mi?... Çünkü numunelerini gördük ve görüyoruz. Fakat şimdiden sonra görmemeliyiz....*¹⁶³⁰.

A. Cevad, çok erken yaşta yapılan evliliklerin buluğ dönemine geçişi hızlandırması nedeniyle bu durumda bir kızın cismen kadın olsa bile, ruhen hala çocuk olduğunu belirtiyordu¹⁶³¹. L. Hikmet ise vücut gelişimi henüz tamamlanmamış olan kız çocuklarının evlendirilmesinin hem çiftler hem de doğacak çocukları için oluşturduğu zararlardan bahsederek ideal evlenme yaşını kızlar için 18-25, erkekler için ise 23-30 olarak ölçütlendiriyordu¹⁶³².

Diğer taraftan kız çocuklarının küçük yaşlarda evlendirilmelerinin bazı faydaları olduğunu düşünenler de olmuştur. Mesela “*Sırat-ı Müstakim*” yazarlarından Eşref Edip küçük bir çocuğun bilhassa köylerde, fakir memleketlerde ne gibi zorluklar altında yetiştirildiği ayrıntılı olarak düşünülmeden, o çocukların ebeveynlerinin ne gibi zor hayat şartları içinde bulunduğu dikkate alınmadan sanki çocukların iyiliğiyle en yakınlarından daha çok alakadarmış gibi müdahalede bulunulmasını “...velayet-i âmmeye hududunu velayet-i hâssanın ince noktalarına kadar hâkim kılmaya...” kalkışmanın doğru olmadığını belirterek eleştiriyordu. Eşref Edip’e göre küçük bir çocuğun nikahla bağlanmasının onun hakkında zararlı olabileceği ihtimali bulunmakla beraber, kimi zamanlar böyle bir nikah o çocuğun hayatını, istikbalini kurtarmak için ele geçmez bir fırsat olabilirdi. Bu nedenle o, bu konudaki kararın velayet-i âmmeye değil, çocuğun en yakından hayatıyla ilgili olanlara verilmesini savunuyordu. Bunun yanında küçüğün nikahı caiz olması meselesinden derhal zıfâf icrası zaruri ve vaki imiş gibi sürekli olarak bunun ileri sürülmesinin doğru olmadığını belirterek şunları söylemiştir:

...Nikah, yukarıda söylediğimiz vechle bir eğlence gayesine değil bilhassa tenasül ve hayat-ı insaniyenin idame ve tasfiyesi hikmetine mübteni olduğu için küçük çocukların nikahlarını bile yalnız keyif ve arzu nokta-i nazarından düşünmek hiç de doğru değildir. Zaman olur ki bir küfüv bir daha ele geçmeyecek surette zâyi olabilir zaman olur ki küfüv ile müterafik az çok servet ve emvâl fırsatı yüz gösterir. Yine zaman olur ki bir çocuk kimsesizlik yüzünden sokaklara düşebilir. İşte bunlar öyle mühim ve asla ihmali caiz olmayan mesalihdir ki bir kanunun bu mesâliha sed çekmesi ancak onları diğer cihetle

¹⁶³⁰Mukadder İrfan. (7 Haziran 1329/20 Haziran 1913). Bizde Aile Teşkili. *Kadınlar Dünyası*, 1(65), s. 4.

¹⁶³¹Aliye Cevad, Aile-3, s. 2.

¹⁶³²Lamia Hikmet. (5 Teşrinî Evvel 1329/18 Ekim 1913). İzdivaç Etrafında. *Kadınlar Dünyası*, 1(112), s. 7-8.

*temin etmesine ve laakal bir çocuğa babası kadar bir alaka gösterebilmesine mütevakıftır....*¹⁶³³.

Evlilik yaşıyla ilgili olarak tartışılan konulardan bir diğeri de hangi yaşta yapılan evliliklerin daha sağlıklı olduğuydu. Avrupa’da kadınların kaç yaşında evlendiği¹⁶³⁴ gibi konulara değinen “*Hanımlara Mahsus Gazete*” 2 Aralık 1897 tarihindeki sayısında erken mi, yoksa geç mi evlenmenin daha iyi olduğu hakkında İngiliz gazetesindeki bir yazıya yer veriyordu. Buna göre çocuk denilecek yaşta olmamak kaydıyla, aile mutluluğu için erken evlenilmesi öneriliyordu. Mesela geç yaşta evlilik yapanların birbirinin huyunu, suyunu öğrenmesi diğer bir deyişle birbirini eğitmesi zor oluyordu. Bunun yanında geç evlenenler daha ziyade mantık evliliği yaptığı için bunların evliliklerindeki muhabbet genç yaşta ve erken evlenenlere göre daha az oluyordu. Ayrıca geç evlenen bir kadın kocasından küçük bir hoşnutsuzluk gördüğünde, kıyaslama yaparak “*keşke filanla izdivaç edeydim*” gibi bir düşünceye dalabilirdi. Tabi bu erkekler için de geçerliydi. Bu nedenle aile saadeti için tavsiye edilen zamanında evlilik yapmak, evliliği çok geç yaşlara bırakmamaktı. İngiltere iklimine göre evliliği erken sayılan ve dünyayı henüz hiç tanımamış farz edilen bir kızın yaşı 17, erkeğinki ise 23-24’tü¹⁶³⁵.

4.2.5. Akraba Evliliği ve Doktor Raporu

Dergilerde aileleri yok olmaya sürükleyen nedenler arasında akraba evliliği yapılması da gösteriliyordu. Bunun nedeni bu tarz evlilikler neticesinde doğan çocuklarda zihinsel ve bedensel engellilik durumlarının ortaya çıkmasıydı. Bunun yanında akraba evliliklerini ahlaki bulmayanlar da vardı. Mesela A. Cevad böyle bir evliliğin hem ahlak, hem toplum, hem de doğa kanunlarına aykırı olduğunu söyleyerek “*O halde nasıl oluyor da kanuna nazar-ı lakaydi atfediliyor?*”¹⁶³⁶ diyordu.

Aile içi huzursuzluğun ve boşanmaların önüne geçilmesi için diğer bir öneri ise evlenecek bireylerin mizaçlarının, bünyelerinin uygun olduğuna yani ölümcül bir hastalığa sahip olmadıklarına dair doktor raporu almaları ve ardından aralarında iyice anlaştıktan sonra

¹⁶³³ Eşref Edip, *a.g.m.*, s. 195.

¹⁶³⁴ Avrupa’da Kadınlar Kaç Yaşında Teehhül Ediyor. (28 Zilkade 1320/26 Şubat 1903). *Hanımlara Mahsus Gazete*, 9(399), s. 2.

¹⁶³⁵ Erken mi İzdivâc Etmeli, Geç mi?. (7 Recep 1315/2 Aralık 1897). *Hanımlara Mahsus Gazete*, 3(139), s. 1-3.

¹⁶³⁶ Aliye Cevad, *Aile-3*, s. 3.

birkaç kişinin huzurunda birbirlerini eş olarak kabul ettiklerini söylemeleri idi¹⁶³⁷. Bu düşünceyi savunanlardan biri olan A. Cevdet “evlenecekler ciddi bir surette muâyene-i tıbbiye ve bilhassa kan tahliline tabi tutulmalıdır” diyor ve ciddi sağlık problemleri olan kişilerin evlenmemesi gerektiğini söylüyordu¹⁶³⁸. Bu uygulamaya örnek olarak ise Almanya gösteriliyordu:

...En mühim olan bu şey ise zevce olacak kız ile zevc olacak delikanlının emrâz-ı mühlikeden masûn olup olmadıklarıdır. Mahza bidayet-i izdivâcta icra olunan tahkikât sırasında bu cihetin tetkiki ihmal ve müsamaha edilmek sebebiyledir ki bazı izdivâclar zevc veya zevce yahut her ikisi için mûcib-i saadet olmak şöyle dursun ayn-ı felaket olup kalıyor. Mesela zevc yahut zevcede Maazallahi Teâla sillü'r-rie istidadı bulunur yahut bu maraz-ı mühlik zarfından birinde irsen mevcut olur ise izdivâc hem onun mübtelasını pek çabuk fena eder. Hem de hayatta kalan refik yahut refikayı mâdâmü'l-hayat dâğidâr eyler. İşte böyle bir izdivâc tarafeyn için zarar-ı mahzdır. Sillü'r-rieden maada daha öyle hastalıklar vardır ki onların bazısı mevt ile neticelenmeyip ilanihaye uzar gider. Halbuki gerek zevcin gerek zevcenin akd-i izdivâc etmeleri ilanihaye birlikte yaşamak için olup yoksa hitam-ı ömre kadar bir hastaya hizmet için değildir... tabib zarfından zevc ile olacak olan şu zat yahut zevce olacak olan filan hanım tâmmü'l-sıhhadır ve izdivacında fennen hiçbir mahzur yoktur denilecek olur ve buna dair alınan raporlar zevc ve zevce yahut aileleri arasında teati olunursa iki tarafın sıhhatça hiçbir endişeleri olmaksızın itminan-ı tam ile izdivacı daha bidayet-i izdivacta ciddi, hakiki bir saadet dahi teşkil etmez mi? ... Bundan başka pek çok delikanlıları da bilahare izdivacdan mahrumiyet korkusuyla zaman-ı şebabetlerinde şenaetten teberriye mecbur eder. Almanya'da kable'l-izdivac zevc ve zevcenin yekdiğeri hakkında icra ettikleri tahkikatın en mühimini muâyene-i tıbbiye teşkil eylediğini orada izdivac eden bir zat tarz-ı izdivacını tafsilen hikaye ettiği sırada beyan eylemiş ve fenn-i celil-i tıbbın cevaz-ı izdivaca dair raporu olmadıkça akd-ı nikahın mümkün olamayacağını ityân etmiştir”¹⁶³⁹.

4.2.6. Özel Gün Kutlamaları ve Kadınların Ev İşlerinin Hafifletilmesi

Mutlu ailelerin oluşması için sunulan çözümler arasında o zamana göre oldukça ilginç sayılabilecek önerilere de rastlanmaktadır. Bunlardan ilki Batı’da olduğu gibi Osmanlı’da da dini ve milli bayramların yanı sıra aile bireylerinin her birinin doğum günü ve evli olan kişilerin evlilik yıl dönümü gibi şahsi ve özel günlerinin kutlanmasıydı. Çünkü dini ve milli bayramlarda muhatab olunan tebrikler ve hediyeler din ve millet adına beyan ve takdim ediliyordu. Ayrıca bu tarz kutlamaların aile bireyleri arasındaki muhabbeti artırmada çok etkili olduğu düşünülüp, mutlu olmanın, mutlu etmenin aslında zor olmadığı söyleniyordu: “...Saadet, zengin alven sakıflarından ziyade, fakirin harap damı altında oturur, darb-ı

¹⁶³⁷ Cihangir Sacide. (17 Ağustos 1329/30 Ağustos 1913). Kızlarımızın Çehizi Ne Olmalıdır? Maddiyat Değil Maneviyat Olmalıdır-9. *Kadınlar Dünyası*, 1(105), s. 6.

¹⁶³⁸ Meriç, *a.g.e.*, s. 513.

¹⁶³⁹ Bkz. Hikmet Refik. (11 Rebiülahir 1323/15 Haziran 1905). Tıp ve İzdivac. *Hanımlara Mahsus Gazete*, 12(514), s. 1-2.

meseli ekseriya doğrudur. Saadet! Bu herkesin eli yetişecek bir mevkide durur, fakat yazık ki biz ekseriya onu çiğner geçer de farkında olmayız....”¹⁶⁴⁰.

İkinci ilginç öneri ise özellikle toplumun fakir sınıfına mensup bir kadının evlendiği zaman evinin aşçısı, hizmetçisi, çamaşırcısı, zevcesi, validesi olmakla mükellef ve buna mecbur olması nedeniyle böyle her işe koşan kadınların hiçbir zaman istenildiği gibi bir anne, layıkıyla bir eş olamayacağı için kadınların ev işi yüklerinin hafifletilmesi idi. Bu önerinin sahibi Zühre Hanım öncelikle bir Osmanlı kadının kocasının tehlikelere maruz kalmasını hatırına bile getirmekten korktuğunu çünkü Osmanlı kadınlarının kalplerinde kocalarına karşı inkar olunmaz bir şefkat ve rikkat olduğunu belirttikten sonra Osmanlı erkeklerinin kadınlardan beklediği en mühim vazifeye değinerek bunun aşçılık olduğunu, en fikirli kadınların yazılarında İngiliz prenseslerinin bile yemek pişirmeyi hakir görmediklerini yazdıklarını söylemiştir. Zühre Hanıma göre kadınların yemek pişirebilmesi gerekmele beraber meraktan yemek pişirmek başka, mecburiyetten yemek pişirmek başkaydı. Kadınlar yemek pişirmeyi, dikiş dikmeyi, çocuk büyütmeyi bilmeliydiler fakat imkân buldukça yemeği başkasına pişirtmek, büyük dikişleri terziye vermek büyük bir hata değildi. Ayrıca prenseslerin dâima yemek pişirmekle meşgul olduğunu düşünmek ahmaklıktı. Mesela Fransız Kanol Mendes’in karsının “*izdivacın ilk devrelerinde kendimi kocama bir türlü sevdiremedim, nihayet onun kalbine midesinden yol bulabildim*” demesi üzerine kadınların eşleriyle mutlu olabilmeleri için mutfakta çalışmaları gerektiği yönünde bir anlayış ortaya çıktığını eleştirerek şöyle diyordu:

*...Ne güzel mantık! Eğer mideye hizmetle kalbe vâsıl olmak mümkün olsaydı aşçı kadınlar efendilerinin gönlünü teshir etmekle bahtiyar olurlardı...Bu Fransız kadını, zevcinin mizacını, aşçısına izah ile ne gibi şeylere itina etmesi lazım geleceğini anlatmış ve bu suretle zevcini memnun etmiş olabilir. Belki günün birinde de keyfi istemiş de bir yumurta pişirmiş olsun. Fakat hiçbir zaman bulaşık yıkamamış ve suret-i dâimede yemek pişirmemiştir. Eminim ki zevci de bir aşçılık ülfetinden kerâhet duyacak kadar zevk-i selime mâliktir....*¹⁶⁴¹.

Bundan dolayı Zühre Hanım erkeklerin riayet ettikleri iş taksimi kaidesinin kadınlara da tatbik edilmesini öneriyordu. Çünkü nasıl bir erkek aynı anda hem asker, hem mahalle imamı olamaz ise bir kadın da hem zevce, hem ana, hem aşçı, hem terzi olamazdı. Aşçılıkla uğraşan bir kadın ya anneliği ya da zevceliği eksik yapacaktı. Bu nedenle bu görevlerden hangisi

¹⁶⁴⁰ Mesaadet Bedirhan. (17 Ağustos 1329/30 Ağustos 1913). Evde ve Cemiyette Kadın. *Kadınlar Dünyası*, 1(105), s. 6-7.

¹⁶⁴¹ Zühre, *a.g.m.*, s. 119-126.

mühim ise -ki ona göre analık ve zevcelik en mühimdir- onun için enerji sarfedilip diğerleri aşçılara, terzilere bırakılmalıydı. Ancak bu kaide zengin ve orta halli aileler için geçerli olup fakirlerin yemeklerini kendilerinin yapması gerekeceğinden her kadının yemek yapmak gibi her türlü işleri bilmesi, aşçısız kaldığı yahut gerektiği zamanlarda geçici olarak bu işleri yaparak kocasını, çocuklarını memnun etmeye çalışması gerekiyordu¹⁶⁴². Bu öneri günümüzde evlere gelen yardımcı kadın, çocuk bakıcılığı gibi pek çok meslek dalının çıkmasını sağlamıştır.

Bu konuda M. Akif Ersoy'un bir şiirine yer vermek istiyoruz. Kadınların ne kadar hor kullanıldığını düşünen M. Akif Ersoy şiirinde İslâm'da kadının ev işi yapması, çocuk emzirmesi gibi zorunluklarının bulunmadığına değinmiştir:

*Karı iş görmeyecek, varsa piçin bakmayacak;
Çamaşır, tahta, yemek nerde? Ateş yakmayacak.
Bunların hepsini yapmak sana ait “şer'an”,
Çocuk emzirmeye hatta olacak süt anan¹⁶⁴³.*

Konumuzla ilgili son olarak dul kalmış, sosyal güvencesi olmayan kadınların da toplumsal yaşama katılmasının istendiğini belirtelim. Hükümetin, Rumeli'den hicret ederek kimsesiz ve dul kalmış kadınların iskanı için “*Darülaceze*” civarında bir mahalle kuracağı haberi üzerine “*Kadınlar Dünyası*”ndaki bir yazıda Osmanlı'daki dulhaneler ile Avrupa'da bulunan dulhaneler karşılaştırılmıştır. Avrupa'daki dulhaneler Osmanlı'daki gibi birer sefaletane değildi. Avrupa'daki dulhaneler mektebi, bahçesi, tenis ve futbol sahaları, hastahaneleri, banyoları, iş haneleri, konferans salonları, tiyatrosu olan küçük fakat mükemmel bir kasabacık, bir köydü. Bu dulhanelerde kadınlar para dahi kazanarak maddi ve manevi silahlar ile tekrar toplumsal hayata karışıyorlardı¹⁶⁴⁴.

4.3. Boşanma: Kadın ve Mahkeme

4.3.1. Tanzimat Döneminde Boşanma Üzerine Düşünceler

“*Osmanlı İslâm Hukukuna Göre Boşanma*” bölümünde değindiğimiz üzere Osmanlı toplumunda boşanmada İslam hukukunun kuralları geçerliydi. Fakat İslam hukukunda kadınların boşanabilme hakkı, erkeğin sınırsız boşama hakkı olan “*talak*”ın eş değeri

¹⁶⁴² Zühre, *a.g.m.*, s. 119-126.

¹⁶⁴³ Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 65.

¹⁶⁴⁴ Dul Kadınlar Mahallesi. (22 Mart 1330/4 Nisan 1914). *Kadınlar Dünyası*, 1(136), s. 2.

değildi. Bu durum kadını erkeğin karşısında savunmasız bir halde bırakıyor, kadınlar boşanma korkusu içinde kocalarının kaprislerine boyun eğmek zorunda kalıyorlardı. Tabi burada kadınların aleyhine haksız boşanmaların yapıldığını düşünsek de, kadınların kendi yetersizliklerinden, uygunsuz davranışlarından kaynaklanan boşanmaların da olduğunu ifade etmemiz gerek¹⁶⁴⁵.

Osmanlı'da boşanma ve kadının boşanma hakkı ile ilgili tartışmalara baktığımızda Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar ki süreçte kayda değer önemli bir tartışma olmadığı¹⁶⁴⁶, sadece tavsiye niteliğinde gereksiz boşanmalar yapılmaması üzerinde durulduğu görülmektedir. Mesela dönemin sosyologlarından Şemseddin Sami "*Kadınlar*" isimli kitabında evliliğin bir kadınla bir erkeğin beraber yaşamak, çocuk yetiştirmek ve bir aile oluşturmak üzere sözleşme ve ittifak etmek olması dolayısıyla özellikle çocukların varlığı durumunda sebepsiz bir şekilde kadın terk edilmesini ve boşanmasını haksızlık olarak değerlendirmiştir. Ş. Sami'ye göre dünyada pek çok kadın kocaları tarafından terk edildikleri için zarurete, sefalet yahut ümitsizliğe düşüp ya kötü yollara sapmış, yahut ümitsizlik yükü altında gaddar kocası ve mağdur evladının ayrılığıyla dünyayı terk etmiştir. Bundan dolayı o, İslam'ın boşanmaya izin vermekle beraber zorunlu bir neden olmaksızın eşlerin boşanmaması hakkında Kuran'ı Kerim'de yasaklama ve sınırlamayı içeren sayısız ayet olduğunu, hatta kadının boşanmasını gerektirecek bir neden ortaya çıktığında bile Kuran'ı Kerim'in affedilmesini tavsiye ettiğini söyleyerek boşanmalarda hassas davranılması konusunda erkeklere telkinde bulunmuştur. Ayrıca boşanmanın yasaklanılmasının da zararları olduğunu ifade ederek şunları söylemiştir:

*...Evlilik bir sözleşme ve ittifaktır dedik; evet, bir ömür ittifakı, bir hayat şirkettir; bu ittifakı yapan iki kişinin, yani koca ile karının doğaları uyumsuzsa, biri birinden hoşlanmazsa, geçinemezlerse, o halde ne yapmak lazım gelir? Sabretmek mi? İnsana birkaç gün, birkaç ay ve nihayet birkaç sene, bir kocanın uygunsuz doğası hakkında sabır ve tahammül tavsiye olunabilir; lakin beraberinde bir ömür geçireceği bir arkadaşın uygunsuzluğuna karşı sabır ve tahammül büyük bir ümitsizliktir; birbiriyle geçinemeyen ve sevişmeyen bir koca ile karının geçirdikleri ömür cehennem azabından beterdir. İnsanların böyle azaplardan kurtarılması için boşanmaktan başka çare yoktur*¹⁶⁴⁷.

Ş. Sami'nin bu sözleri onun hem fikri hem de dini yönden boşanmayı gerekli görüyor olduğunu göstermekle beraber, kadına da boşanma hakkı verilmesi gerektiğini belirtmemesi

¹⁶⁴⁵ Burçak, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁶⁴⁶ Yılmaz, İ. (2010). Kadının Boşanma Hakkı Bağlamında Post Modern Bir Yaklaşım Örneği: İftidâ. *İslam Hukuku araştırmaları Dergisi*, Cilt Yok (15), s. 211.

¹⁶⁴⁷ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 74-75-76.

boşanma kararını erkeğe bırakmış olduğu şeklinde yorumlanmaktadır¹⁶⁴⁸. Bunda İslam dinine göre sınırlı da olsa kadının da boşama yetkisinin olması etkili olsa gerek. Zira söz konusu eserinde erkeğin karısını boşamasına izin vermesi nedeniyle önceleri İslam dinini eleştiren bilginlerin artık Hristiyanlığın boşamayı yasaklamasına itiraz ettiklerini söylemiştir¹⁶⁴⁹. Ayrıca o, çok kadınla evlilik, tesettür, kadınların dışarı çıkması ve boşanma gibi konuların doğrudan İslam diniyle ilgili olmadığını, bunların İslam'ın gerçek buyruk ve yasalarının bilinmemesinden kaynaklandığını düşünmüştür¹⁶⁵⁰.

Tanzimat dönemi aydınlarından Ahmed Midhat Efendi ise boşanma konusunda eşlerden her ikisinin isteğinin dikkate alınması gerektiğini belirtmekle beraber Batı medeniyetinin aile müesseselerini Doğu'daki müesseselerle karşılaştırarak boşanma hürriyeti noktasında Doğuluların daha şanslı olduğunu ileri sürmüştür. Ahmed Midhat Efendi'nin bu kanıya varmasında Hristiyanlıkta özellikle katoliklerde boşanmanın yasak olması etkili olmuştur. Zira o, 1875'te yayınladığı “*Karı-Koca Masalı*” eserinde şöyle demiştir:

*Allelhusus hamden sümme şükren bir dine tâbiim ki hiçbir hürriyetime duvar çekmediği gibi bu bapta yâni keyfîm hususunda dahi beni bir dâire-i esâret içinde bulundurmuyor...kendime karı ederim. Onlar benden ben onlardan usanırsam ve iki taraf râzı olursak ayrılabiliriz de. O kendisine daha başka istediği gibi bir koca bulur. Ben de bir karı bulurum. Elhamdülillah Hristiyan değilim ki bir karının esiri olayım veyahut karı benim esirim olsun*¹⁶⁵¹.

Ayrıca Osmanlı ailesinin yalnız görücü usulü evlilik yöntemi ile kurulmasına itiraz etmiştir¹⁶⁵².

Anlaşılabacağı üzere Tanzimat döneminde şartların çok uygun olmaması ve bilmediğimiz nedenlerle Osmanlı'da boşanma konusu neredeyse hiç işlenmemiş, zaman zaman diğer milletlerin boşanmaları hakkında bilgi verilmiştir¹⁶⁵³. Bu dönemde daha ziyade İslam dininin boşanmaya izin vermiş olması, uygulamanın göz ardı edilerek, bu konudaki bütün sorunları çözüyormuşcasına büyük bir nimet olarak gösterilmiştir. Bu görüş Meşrutiyet'in ilanından sonra kadınlar tarafından da dile getirilmiştir. Mesela Rana binti Safvet İslam'ın boşanmaya

¹⁶⁴⁸ Karaca, Ş. (2010). Şemsettin Sami ve Kadınlar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(13), s. 145.

¹⁶⁴⁹ Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁶⁵⁰ Göle, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁶⁵¹ Okay, O. (1989). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*. İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, s. 221.

¹⁶⁵² Okay, *a.g.e.*, s. 221.

¹⁶⁵³ Mesela “*Mekteb*”te yayınlanan bir makalede, Beni İsrail’de, Yunan ve Roma Kanunlarında, Avrupa’da boşanmanın nasıl olduğu hakkında bilgi verilmiştir. Bkz. Nami. (25 Nisan 1312). Talak. *Mekteb*, 4(32), s. 503-504.

izin vermesinin çok yüce bir karar olduğunu, boşanmanın kabul edilmediği memleketlerde ahlaksızlığın, fuhşun çok fazla görüldüğünü, fikirleri ve duyguları birbirine tamamen zıt olan karı-kocanın ikisinin de boşanmak istedikleri halde dinleri izin vermediği için hayatlarının sonuna kadar azap içinde birbirlerinin bir an önce vefatı için duahan olarak yaşadıklarını söylemiştir¹⁶⁵⁴. Ancak o, bir sonraki yazısında boşanma konusunda boşanma dinen ne kadar insanların hakkı olursa olsun bu durumun kadınlar için büyük bir “züll” olduğunu, boşanmanın kadınların hayatına, geleceklerine tesir ederek onları mağdur bıraktığına da değinmiştir. Ayrıca kocanın karısını ailesinin evine gönderip ardından “boş kağıdı” göndermesini duyanların bu durumu doğal karşılayarak kadının hataları nedeniyle kocasının onu boşadığını düşündüklerini ifade etmiştir¹⁶⁵⁵.

4.3.2. II. Meşrutiyet Döneminde Boşanma Üzerine Düşünceler

4.3.2.1. Boşanmanın Evlilik Yöntemi Üzerinden Seslendirilmesi

Boşanma konusunda asıl tartışmaların II. Meşrutiyet ile başladığı, bu döneme gelindiğinde edebi ve fikri eserlerde kadının boşanma hakkıyla ilgili yoğun ve sert tartışmalar olduğu ileri sürülmektedir¹⁶⁵⁶. Ancak II. Meşrutiyet öncesine kıyasla bu dönemde boşanma konusunda daha fazla şey yazıldığına katılmakla beraber bunun çok kadınla evlilik konusuna nispetle fazla olduğunu söyleyemeyiz.

Bilindiği üzere Meşrutiyet’in ilanıyla beraber kadın ve aile konusunu işleyen çok sayıda kitap, gazete, dergi basılmıştı. Bu dönemde hem İslamcılar hem Batıcılar hem de Türkçüler bir aile sorunu olduğu ve kadının cehaleti konusunda hemfikirdi. Aile ve kadın sorunu ele alınırken Batıcılar özellikle Batıcı kadın dergileri ısrarla Osmanlı toplumunda ailelerin mutsuz olduğu, kadının aile yaşamında yerinin olmadığı, bir “baziçe” olduğu üzerinde durmuşlardır. Aile ve kadın sorununun çözümü için önerileri ise evlilik usulünün değiştirilmesi, tesettürün ve çok kadınla evliliğin kaldırılması, kadınların eğitilmesi, çalışma alanlarının genişletilmesi olmuştur. Ancak Hanefi mezhebine göre boşanma hakları sınırlı olan kadınların boşanma konusunda erkeklerle aynı haklara sahip olmadığı, istemedikleri evliliklerini sona erdirmekte çok zorluk çektikleri, boşanan bir kadının hayatının erkeğe

¹⁶⁵⁴ Rana binti Safvet. (20 Rebiülahir 1318/17 Ağustos 1900). Talak Hakkında Makale 1. *Hanımlara Mahsus Gazete*, 5(72-274), s. 4-5.

¹⁶⁵⁵ Rana binti Safvet, Talak Hakkında Makale 2, s. 1-3.

¹⁶⁵⁶ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 211-212.; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 245.

nispetle çok daha zor olduğu, gerek aile gerek toplum tarafından aciz bakışlar arasında kaldıkları, boşanmalarının aileleri¹⁶⁵⁷ ve sosyal çevreleriyle ilişkilerini nasıl etkilediği, denize düşen yılanı sarılır mantığıyla çaresizlikten ikinci bir hatalı evlilik yaptıkları, boşanma sonrasında erkekler kendilerine yeni bakireler düşünürken, kadınların evlilik piyasasında artık “ikinci, üçüncü el” muamelesi gördükleri neredeyse hiç dile getiril(e)memeşti¹⁶⁵⁸.

Nitekim Nimet Cemil, herkesin fikrini yazabilmeye başladığı Meşrutiyet’ten itibaren “*bu derd*” diye adlandırdığı boşanmaya çare olması için başta Halide Edib tarafından çok şey yazıldığını, fakat sayısı az olan ciddi feministlerden birkaçının sadece boşanmanın mahkeme huzurunda gerçekleştirilmesi hakkında bir kanun hazırlanmasını ve kocası tarafından boşanıp sokaklara atılan kadınların ve çocukların hukukunun muhafazası için tedbirler alınmasını talep ettiklerini söylemiştir. Ayrıca boşanma gibi mühim toplumsal meseleler dururken ara sıra yazılan makalelerde “*temcid pilavı*” gibi tesettür, açık saçık gezme meselelerinin tekrar edip durmasından rahatsız olduğunu belirterek kadınlardan orada burada laklakı ile zaman geçiren kocalarına bu toplumsal sorundan bahsetmelerini istemiştir:

*...Heyhât! Devr-i intibaha girdiğimizi iddia eylediğimiz halde henüz en mübrem ihtiyacâtımızı düşünmüyoruz. Her gün ictimâî felaketlerin içinde yuvarlandığımız halde bunların izalesine çalışanların adedi hiç tezâyüd etmiyor. Bir Madam Kayu meselesiyle aylarca sütunlar dolduran gazetelerimiz ictimâî derdlerimize dair haftada bir makale yazmaya bile nazlanıyor... Kadın, erkek bu meselede hepimiz şiddetle alakadarsınız....*¹⁶⁵⁹.

Mesadet Bedirhan da, 1913’te kaleme aldığı bir yazısında Meşrutiyet’in ilanından sonra Osmanlı toplumunun ilerlemesi hakkında basında yer alan yazılarda kadınların kocaları tarafından her an boşanabileceğinden ve sürdürmek istemedikleri evliliklerini mecburen devam ettirmek zorunda kaldıklarından bahsedilmemesini eleştirmiştir. Ayrıca böyle

¹⁶⁵⁷ Bununla ilgili sadece Rana bint-i Safvet’in şu sözlerine rastladık: “Bir gün bey kızın pederinin hanesine çoktan gidilmediğinden bahs ile bu gün gitmesini ve kendisinin dahi akşama geleceğini söyler, kızcağız ferih ü fahur (sevinçle) pederinin hanesine gidince arkasından “boş kağıdı” da gelir hane halkı şaşırır. Sebebini araştırırlar. Nihayet beyden “imtizâc edemedik” cevabını alırlar. Bu talakı duyanlar yine tabii bir şey addederler. Taaccüb (şaşıрма) bile etmezler kim bilir kız ne yapmıştır derler...”. Bkz. Rana binti Safvet, Talak Hakkında Makale 2, s. 1-3.

¹⁶⁵⁸ “Kocadan boşanmak, ne kadar hakkımız olursa olsun bir kadın için büyük bir züill addolunur. Bu onun hayatına istikbaline tesir ediyor. Hatta bazen böyle bir kız artık ebediyen dul yaşamaya mahkûm olmuş bir biçare oluyor. İşte şu tasvir ettiğimiz kız şayet verem olup gitse idi onu kim alacaktı. Zevcesi vefat etmiş altmışlık bir ihtiyar değil mi? Artık bi ikinci izdivâcda muhabbet, saadet aramak ilk izdivacda görülen latif ümitleri, saf emelleri bulmak kabil olur mu? Şu ikinci izdivac ayrı ayrı birer kâşâne-i muhabbetin bakiye-i inkizasından şöyle böyle yapılvirmiş bir kulubecik demektir ki hafif bir bâd-i sabadan bile mütessir olur yıkılır”. Bkz. Rana binti Safvet, Talak Hakkında Makale 2, s. 1-3.

¹⁶⁵⁹ Nimet Cemil, *a.g.m.*, s. 4-5.

huzursuz bir aile ortamında yetişen çocuklardan vatana bir hayır gelmeyip bu çocukların herhangi bir felaket durumunda vatan için sadece gözyaşı dökceklerini söylemiştir:

...İlan-ı Meşrutiyet'ten sonra...Gazeteler erkeklerimizde izzet-i nefis-i millinin yokluğundan feryad ettiler. Düşünmek istemediler veya düşünemediler ki her saat adi bir metres gibi zevcinin evinden kovulmaya maruz, her gün bin türlü zulüm ve tahkire hedef olan bir validenin yetiştireceği erkek izzet-i nefis sahibi olamaz. Yine düşünmediler ki 'ne yapayım bir lokma verecek kimsem yok, Allah'ından bulsun, ölünceye kadar çekeceğim...' enin-i tazallum kârisiyle evladlarının gözü önünde kocasının tekme ve tokatlarına boyun eğen, validesi böyle dayak yerken, babalarının bu zulmüne ancak ağlamakla iktifa ederek yetişen bir evlad, vatani için – eğer mütehasıs olabilir ise – ancak ağlar ve felaketlerine ancak ağlayacak evlada mâlik bir vatan da böyle çiğnenir. Binaen-aleyh evvela kadınlarımızı bu zulümden kurtaralım, onları hür, münevver, izzet-i nefis sahibi edelim, onların yetiştireceği âteşin, hamiyet-şiar evladlar da vatani kurtarırlar....¹⁶⁶⁰.

Esasında evlilik yönteminin yani görücü usulü evliliğin sıkça eleştirilmesine paralel olarak boşanma konusunda da çok şey yazılmış olmasını beklerdik. Zira evlilik usulünün çokça eleştirilmesi çoğu kadının evliliğinden memnun olmadığına işaret etmektedir. Bu noktadan hareketle bu eksikliği kadınların boşanamama sıkıntılarını dolaylı olarak görücü usulü evlilik üzerinden ifade etmeye çalıştıkları şeklinde yorumlamak sanırım yanlış olmaz. Nitekim Batıcı fikir adamlarının önde gelenlerinden biri olan ve Batıcılar içerisinde hukuk alanında en çok yazı yazan C. Nuri'nin boşamayı kısıtlayabilmek için evlenme yönteminin düzeltilmesi gerektiğini söylemesi boşanmaların evlenme usulü üzerinden seslendirildiği yönündeki kanımı desteklemektedir¹⁶⁶¹.

Bu seslendiriş biçimi ve şer'iyye sicillerindeki ses yoksunluğunun hemen hemen mecmualarda da bulunması nedeniyle burada ulaşabildiğim kaynaklar doğrultusunda Osmanlı toplumunda boşanma konusunun hangi yönleriyle ele alındığını, görüşleri, tartışmaları vererek yeni aile hukukuna ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaya çalışacağım.

4.3.2.2. Aydınların Boşanma Konusundaki Düşünceleri

Peyami Safa Meşrutiyet döneminde aile hukukuna ve kadının sosyal durumuna yaklaşan kesimleri Batıcılar, Türkçüler ve İslamcılar adıyla üç gruba ayırmıştır¹⁶⁶². Batıcıların önde gelen isimlerinden biri olup “bir ikinci medeniyet yoktur, medeniyet Avrupa medeniyetidir. Bunu gülü ile diken ile isticlas etmek zaruridir”¹⁶⁶³ diyen Abdullah Cevdet'in kadın

¹⁶⁶⁰ Mesadet Bedirhan, Evde ve Cemiyette Kadın, 1(101), s. 8.

¹⁶⁶¹ Celal Nuri, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁶⁶² Yılmaz, *a.g.t.*, s. 245.; Kurnaz, *Osmanlı Kadınının...*, s. 59-60.; Yılmaz, *a.g.m.*, s. 212.

¹⁶⁶³ Aydın, *a.g.e.*, s. 167.

konusuyla ilgili görüşleri oldukça cüretkâr ve çağdaşlarının ilerisindedir. A. Cevdet bu konudaki görüşlerini “İçtiḥad”ta yayınladığı “*Pek Uyanık Bir Uyku*” isimli makalesinde “*kadınlar ve genç kızlar erkekten kaçmayacaklar; her erkek gözüyle gördüğü, tetkik ettiği, beğendiği ve seçtiği kızla evlenecektir. Görücülük âdetine son verilecektir. Avrupa medeni kanunu kabul edilerek, bugünkü evlenme ve boşanma şartları tamamıyla değiştirilecektir*”¹⁶⁶⁴ ve “*birden fazla kadınla evlenmek ve bir sözle kadın boşamak usulleri kalkacaktır*” şeklinde ifade etmiştir ve aile reformu sorununda “*hem Kur’an’ı, hem kadınları aç*” sloganını kullanmıştır. Onun bu konudaki yazıları özellikle İslamcıların şiddetli tepkisini çekmesi¹⁶⁶⁵ nedeniyle İslamcılar ile Batıcılar arasında hararetli tartışmalara yol açmıştır.

Boşanma konusunda İslamcıların pek çoğu her ne kadar Hanefi mezhebine göre kadının boşanma hakkı sınırlı olsa da İslam dininin boşanmaya izin veriyor olmasına dayanarak, bunun sürdürülmesi mümkün olmayan evliliklerin sona erdirilebilmesi için yeterli olduğu düşüncesiyle yeni bir aile hukukuna ihtiyaç olduğuna dair bir söylem geliştirmemişlerdir. Mesela boşanmayı tesettür ve çok eşlilik meseleleri gibi medeniyetin gereklerinden ve insanlığın zaruri ihtiyaçlarından biri olarak gören Musa Kazım karı-koca arasında ortaya çıkan ahlaki uyuşmazlığın bir buğz ve bir düşmanlık meydana getirip, kadının töhmet altında kalması yahut karı ve kocadan birinin başka biriyle gayrimeşru bir ilişki yaşaması, hatta yaşama isteğini diğerinin hissetmesi durumunda artık ölünceye kadar mutsuz yaşayamayacakları için eşlerin boşanmalarının zaruri bir hal aldığını, bu durumda bir arada kalmaya devam etmelerinin onları hem dünyevi hem de uhrevi mutluluktan mahrum edeceği üzerinde durmuştur. Özellikle medeniyetin ilerlemesine paralel olarak ihtiyaçları artan insanların bu ihtiyaçlarını karşılamak için daha çok çalışmak mecburiyetinde olduklarını belirten M. Kazım’a göre insanlara çalışmak için gerekli olan kuvveti ailedeki muhabbet verecektir. Böyle bir muhabbetin olmadığı bir ailede kavga, gürültü etmekten huzur kalmayacağı için insanlar dinlenemeyecek, ahiret için de çabalayamayacaklardır. Bu nedenle o, artık birçok medeni milletin de boşanmayı insanlığın zaruri ihtiyacından görüp boşanma ilkesini kabul ettiklerini söylemiştir¹⁶⁶⁶. Fakat burada medeni milletlerin aile hukuku ile İslam aile hukukunun uygulamada eş değer olup olmadığı, ihtiyacı tam olarak karşılayıp karşılamadığı konularına girmemiştir.

¹⁶⁶⁴ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 245.; Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 67.

¹⁶⁶⁵ Berkes, *a.g.e.*, s. 444.; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 246.; Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 67.

¹⁶⁶⁶ Musa Kazım. (28 Şaban 1326/25 Eylül 1908). Hürriyet-i Musâvât. *Sırat-i Müstakim*, 1(5), s. 69.

M. Kazım boşanmanın gereklerini kabul etmekle beraber çok zorunlu haller dışında İslamiyet'in boşanmayı hoş görmediği üzerinde de durmuştur. Kadın itaatsizlik etmedikçe, gayrimeşru bir ilişkide bulunmadıkça, ailede bitmek bilmeyen bir kavga olmadıkça, çiftler arasında ahlaki uyuşmazlık nedeniyle bir buğz ve düşmanlık oluşmadıkça, suçsuz yere, keyfi olarak kesinlikle erkeklerin kadını boşamaması gerektiğini belirten M. Kazım “*zevk için kadın alıp boşamayınız bunları Allah sevmez*” diyerek gereksiz boşanmalara karşı çıkmıştır¹⁶⁶⁷. Çünkü boşanmada asıl olan hürmetti. Boşanma nikahı ortadan kaldırmakta ve bir ailenin perişan olması anlamına gelmekteydi. Halbuki bir medeniyetin yükselmesi aile irtibatından başladığı için mümkün mertebe ailelerin çoğalmasına çalışmak gerekiyordu. Evliliğin önemine de değinen M. Kazım nikahın ibadet sayıldığını, karı kocanın birbirinden istifade etmesiyle birçok kötülüklerin önünün alındığını, eşlerin birbirlerinin yorgunluklarını aldıklarını, çalışmak için kuvvet topladıklarını, evlilik sayesinde insanların çoğaldığını, ahlaklandığını ve dünyanın nizam bulduğunu söylemiştir. Ayrıca boşanmanın dindeki yeriyle ilgili olarak ayet ve hadis-i şeriflere yer vermiştir:

“...Eğer kadınlarınız size itaat ederlerse onların aleyhine bir yol aramayınız, yani onları tatlik etmeyiniz”, “Kadınları tezevvüc ediniz fakat sonra tatlik etmeyiniz. Yani bila-sebeb boşamayınız. Zira talâk öyle bir şeydir ki arş-ı rahman ondan ihtizâz eder ve “Cenâb-ı Hakk'ın sevmediği helal, talaktır” ve “Mücerred tecdid-i zevk için kadın alıp boşamayınız, zira mahza böyle tecdid-i zevk için kadın alıp boşayan erkekleri ve kocaya varıp boşanan kadınları Allah sevmez....”¹⁶⁶⁸.

M. Kazım'ın hangi hallerde boşanmanın olması ve olmamasına değinmesi erkeklerin boşanma hakkını kötüye kullanmasından, haksız yere, kolaylıkla boşama yapmasından kaynaklanıyor olsa gerek. Zira boşanma konusu üzerine kalem oynatanlar gereksiz, kolay bir şekilde boşanma yapıldığı konusunda genellikle hemfikirdi. Mesela Ortaylı Müslüman Osmanlı erkeklerinin mehir ve nafakasını vermek kaydıyla eşlerini kolayca, sebepsiz yere boşayabildiklerini¹⁶⁶⁹, Yılmaz “Allah'a en sevimsiz gelen helâl talâktır” gibi Hz. Peygamber'in hadislerinden hareketle kocalara bazı uyarılarda bulunulup karılarını boşamamaları hususunda bilinçlendirilmelerine rağmen kocaların kendi inisiyatiflerine bırakılan boşanma konusunu çoğu zaman istismar ederek, bunun sonucunda ekonomik bağımsızlığı olmayan kadınların mağdur olduklarını söylemiştir¹⁶⁷⁰.

¹⁶⁶⁷ Musa Kazım, Hürriyet-i Musâvât, 1(5), s. 68-69.

¹⁶⁶⁸ Musa Kazım, Hürriyet-i Musâvât, 1(5), s. 68.

¹⁶⁶⁹ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 122.

¹⁶⁷⁰ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 217.

Osmanlı'da aile kurumunun örnek durum almamasına boşanma ve çok kadınla evliliğin engel olduğunu söyleyen Batıcı fikir adamlarının önde gelenlerinden biri olan Celal Nuri de boşanma yolunun İslam'a ve Hz. Peygamberin buyruklarına tamamen aykırı olarak kötüye kullanıldığını belirtmiştir¹⁶⁷¹. Osmanlı'daki boşanmanın Avrupa'daki "divorce" in karşılığı olmadığını ifade eden C. Nuri'ye göre "divorce" gerçek nedenlerden dolayı yargıç kararıyla nikahın sona erdirilmesidir. Talak "divorce" i içermekle beraber "karı koğması"dır. Karıkoğmanın kolaylığı erkekleri baştan çıkarmakta, erkek karısından bıkar bıkamaz ya da karısı düğün gecesindeki tazeliğini ve gençliğini yitirdikten sonra bir ikinci, üçüncü vs. nikah yapmaktadır. Bunun resmi bir odalık tutmaktan başka bir şey olmadığını söyleyen C. Nuri "asıl amaç odalık-tutma olunca aile olmaz; kapatma ile aile kurulamaz" demiştir. Bunun yanında karıkoğmasının aile birlikteliğini engellediğini zira kocalarının kırgınlık anında kendilerini kovabileceği endişesini taşıyan kadınların, evliliklerinde kendilerini güvende hissetmemeleri nedeniyle kocalarıyla pek öyle tekvücud olamadıkları için kocalarının malına sahip çıkmak yerine elden geldiğince çok harcama yaptıklarını söylemiştir¹⁶⁷².

F. Davis'e göre Celal Nuri, Sir Edwin Pears'ın Türk aile yaşantısında dengenin bozulmasına neden olan üç fena şeyi (çok kadınla evlilik, odalık kurumu ve boşanmayı) kınadığı kitabından çok etkilenmişti. Bu Batılı gözlemcilerin kitabında sıkça karşılaşılan bir eleştiridir. Celal Nuri Osmanlı ailesinin sağlam bir dayanaktan yoksun olduğu konusunda Sir Edwin Pears ile aynı görüşteydi. Ve bu tür bir dengesizliğin Batıyla yarışta Türklerin zararına olduğunu düşünüyordu. Çünkü "devlet ulusa, ulus aileye, ailede evliliğe dayanıyordu". Ayrıca kuşkusuz pek çok kadın evliliğine güvenmiyordu. Celal Nuri boşanmanın kolayca ve adaletsiz olmasına karşıydı. Kuran'dan ve Hanefi alimlerinden

¹⁶⁷¹ Bu konuda şu sözleri önemlidir: "Nikâh için şer'an câiz olan kuyûd ve şurût bizde örfen unutuluyor. Şart ile nikâh bizde asla adete dahil olmamıştır. Halbuki bu nev münakehât İmam-ı Azam kavline göre bile sahihtir. Mihreyn asla düşünülmeden takdir ediliyor. Halbûki yirmi, otuz sene ve belki daha ziyade sene izdivaçtan meydana gelen evlad ve ahfad geldikten sonra bile bilâlüzûm, bilâ-sebeb meşru vukubulan talaklarda zevce-i gaddar, zevce-i mağduresinin eline bir iki bin kuruş ve bunun nisfi derecesinde nafaka verip işten styrılıyor. "Etat civil", yani kuyûd-u medeniye bulunmaması münakehâtı, vefayât ve tevellüdâtı hususiyle iftirakâtı bir herc ü merc içinde bırakıyor. Birtakım cahil, eçhel, mürtekip imamlar, nikâh üstüne nikâh kıyıyorlar; sahte talak şahitleri buluyorlar; zevç kelime-i küfr telaffuz etmiş diye kadınlar için talak vesileleri icad ediyorlar; daha da ileriye gidip sahte çocukları meşru şekline koyuyorlar. Bir cemiyet, bir devlet ve millet için bu gibi rezaletler bâdi-i hicabdır. Kezalik mehâkim-i şer'iyede manzur-ı dide-i tessüfümüz olan keşmekeş, perişanlık, ıttırâd u intizamgürlük nikâh, talak, iddet, hıdâne gibi hususatta milletin pek ziyade zararını mucib oluyor". Bkz. Celal Nuri. (1992). Türk Kadınının Vaziyet-i Hazırası. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-3*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 1065.

¹⁶⁷² Celal Nuri, *a.g.e.*, s. 86-89.

alıntılar yaparak kolay boşanmanın İslamiyetin ruhuna aykırı olduğunu göstermeye çalışıyordu¹⁶⁷³.

İşte bu nedenlerle C. Nuri önemli bir noktaya temas ederek ciddi bir boşanma yasasının hazırlanmasına ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür: “*Biz yasal boşanmaya her zaman yandaşız ve Hristiyanlıkta olduğu gibi boşanmadan ürkme düşüncesinden gerçekten uzaktayız; çünkü bu dünya düzenine aykırıdır*”. C. Nuri’ye göre böyle bir yasa birçok aile yıkımlarından ve sıkıntılarından toplumu kurtaracak, ülkede aile temellerini belgeye bağlayacak ve güçlendirecekti¹⁶⁷⁴.

Bunun yanında C. Nuri kadının kaza-i boşanma yolunu kullanması yani mahkeme kararıyla boşanması konusunda yürürlükteki Hanefi mezhebinin ihtiyaçları karşılamaması nedeniyle ya Maliki mezhebinde olduğu gibi yeni görüşler getirmeye izin verilmesini yahut yeni bir görüşün irade-i seniyye ile kanun haline getirilmesini önermiştir. Bütün bunlar yapılırken evlilik yönteminin de kesinlikle değiştirilmesi gerektiğini söyleyen C. Nuri bunu şöyle ifade etmiştir:

*...Boşanma ilkesi kabul olunmakla birlikte, bu yol bir düzen altına alınmalı, kötüye kullanılması önlenmeli ve nedensiz boşanmalara yol açılmamalıdır. Ama bu yol ancak ve ancak...evlenme biçiminin düzeltilmesine bağlıdır. Düzensiz evlenmeler oldukça düzensiz boşanmalar da olur. Bundan dolayı boşanma konusunda konulmasını savunduğumuz yasa, evlenme yolunun düzeltilmesine bağlıdır....*¹⁶⁷⁵.

Celal Nuri boşanmayla ilgili iki konu daha üzerinde durmuştur. Bunlardan birincisi erkeğin hakimın kabul edeceği yasalar dışında gönlünce yahut gelenek, görenek gereği sebepsiz yere karısını boşamamasıdır. Özellikle küçük çocukların olduğu durumlarda eşler boşanma konusunda uzlaşmış olsalar bile, çocukların durumu dikkate alınarak nedensiz boşanmalara izin verilmemelidir. Diğer ise kadının kusuru olmaksızın yapılan boşanmalarda sadece mehirle yetinilmeyip, zarar-ziyan ödencesine karar verilmesi yani kadına tazminat verilmesi gerektiğidir¹⁶⁷⁶. Kısacası Celal Nuri şeriatın gerçek ruhu saydığı şeyle bağdaşan yeni bir boşanma kanunu önermiştir. Böyle bir kanun bir erkeği kızgınlık veya kapris gibi eften püften nedenlerle karısını boşamaktan men edecekti ve çocukların haklarını gözönüne alacaktı. Celal Nuri evliliğin imamların denetiminden çıkarılmasını ve medeni hukuk kapsamına alınmasını da istiyordu. Düğün giderlerinin saçmalık olduğunu düşünüyordu.

¹⁶⁷³ Davis, *a.g.e.*, s. 142-143.

¹⁶⁷⁴ Celal Nuri, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁶⁷⁵ Celal Nuri, *a.g.e.*, s. 99-101.

¹⁶⁷⁶ Celal Nuri, *a.g.e.*, s. 101-102.

Evlenme yaşının yükseltilmesini istiyordu. Böylece gençler evlenmek için hem fiziksel olgunluğa, hem de atılan adımın ciddiyetini kavrayacak düşünsel olgunluğa erişebilirdi¹⁶⁷⁷.

Anlaşılabacağı üzere Celal Nuri oldukça köklü ve dönemine göre modern nitelikte yeni bir aile hukuku hazırlanmasını istemiştir. Ve bu isteklerin İslamiyet'e de ters düşmeyeceğini söylemiştir¹⁶⁷⁸. Celal Nuri'nin gerçekleşmesini istediği şeylerin büyük bölümü 1917 yılında Jön Türkler tarafından çıkarılan Aile Kanunu'na dahil edildi¹⁶⁷⁹.

Osmanlı'daki boşanma ile Avrupa'daki boşanma şeklini kıyaslayan Mehmed Said de "İkdam"daki bir yazısında Müslüman Osmanlı ailesinin evlilik biçimi ile İngiltere'yi kıyaslayarak Osmanlı'da bazen 20 yaşındaki bir kızın 60 yaşındaki bir erkekle adi bir alım satım muamelesi gibi evliliklere mecbur edilip, adamın birkaç sene veya aylık zevk ve ihtirasına alet edilmesi nedeniyle nikah ve boşama konularında esaslı bir tetkik yapılması gerektiğini ileri sürmüştür. Ayrıca İngiltere'de kadın ve erkeğin boşanma talep etmeye haklarının olup hangisi haksız çıkarsa diğerine tazminat ödemeye mecbur tutulduğunu, bir kızla nişanlanıp da evlenen ve sonra sözünü tutamayanların İngiltere kanunlarınca pek şiddetli cezalandırıldıklarını anlatarak İngiliz hakimlerinin kadın haklarına saygı duyup riayet ettiklerini anlatmıştır: "...Birkaç senelik müşâhedetimle, nice lordların markilerin, on bin, yirmi bin liralık tazminatlara mahkûm olduklarını görmekle bu cemiyet-i beşeriye içinde, kadın hayatına nasıl mürâ'ât (saygı) edildiğini memnuniyetle takip eyledim....". M. Said'e göre Türkiye'de de hukuki bir inkılabı ihya etmek isteyenlerin artık şark kadınlarını erkeklerin ihtirasında bir oyuncak olmaktan kurtarması gerekmektedir. Eğer bu yapılırsa memleketin genel ahlakında yükselme olacak, birkaç aylık veya senelik evliliklerin tehlikeli sonuçları olarak "vaziyet-i muhtereme-i nisâiyyelerine" kaybetmiş kadınlar sınıfı ortadan kalkacaktı. Bunun yanında zevk eglence düşkünü erkekler evliliğin bir oyuncak değil, "rabita-i samimiye-i hayatiye" olduğunu anlayıp mesuliyetini üzerlerine alacak kadar kendilerinde kuvvet bulamayarak kadınların "ismet"i ile oynamayacaklardı¹⁶⁸⁰.

Erkeklerin boşanmayı kötüye kullandığı konusunda kadınlar da eleştiride bulunmuştur. Mesela boşanmanın çokluğu ile meşru ve kanuni bir şekilde gerçekleşmemesinin herkesin

¹⁶⁷⁷ Davis, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁶⁷⁸ Aydın, *a.g.e.*, s. 168.

¹⁶⁷⁹ Davis, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁶⁸⁰ Mehmed Sadi. (8 Mart 1330/21 Mart 1914). Bizde ve Avrupa'da Ma'nâ-yı İzdivâc. *Kadınlar Dünyası*, 1(134), s. 9-10.

bildiği en büyük toplumsal dert olduğunu söyleyen Nimet Cemil bir erkeğin maddi manevi hiçbir şeyden korkmadan, düşüncesizce yahut sarhoşluğunda karısına “*seni tatlik ettim*” demesiyle bütün bir hayatın geçirilmesi maksadıyla kurulan ailenin darmadağın ve perişan olmasının hangi akıl ve mantığa sığdığını sormuştur¹⁶⁸¹.

Anadolu kadınlarının sorunlarına değinen Nilüfer Mazlum ise tarlada çalışan, kocasının çorabını ören, tarla dönüşü gıcirtısını duyar duymaz çorbasını pişiren yani her konuda erkeğe ait görevleri de yerine getirenin kadın olduğunu söyleyerek “...oralarda erkeklerin vazifesi *Benî İsrail zamanından kalma köhne kahvelerde çan çan etmekten başka bir şey değildir...Erkek isterse çamaşır değiştirir gibi boşar....*” demiştir. Ayrıca kadınların ne sıkıntılar çekmelerine rağmen erkeklerin nazarında bir kadının mevkiinin “*sarı öküz*”ün mevkiinden daha fazla olmadığını, eğer erkek çocuk olursa babasının ilk işinin, en büyük terbiyeyi verme adına, kadına tahakküm hislerini vermek olduğunu söylemiştir¹⁶⁸².

Gereksiz boşanmalar şiirlere de konu olmuştu. İslâmcıların ılımlı kanadından sayılan M. Akif Ersoy İslam’ın erkeğe verdiği boşama yetkisini erkeklerin gelişi güzel kullanarak, geçerli bir sebep olmaksızın kadınları boşamalarının doğru olmadığını savunmuştur¹⁶⁸³. Ayrıca toplumda kadının ezilmesi ve hor görülmesine şiddetle karşı çıkarak bu gibi tutumların İslâm diniyle ilgisi olmadığını, dinin tamamen yanlış anlaşılmasından ve toplumsal gelişmelerden kaynaklandığını belirtmiştir. Şiirlerinde kadın konusundaki çeşitli problemlere dokunan M. Akif Ersoy evlenme, boşanma ve çok karıllık hakkında şunları söylemiştir:

*İki alsam ne çıkar saye-i hürriyette?
Boşamışsam canım ister boşarım elbette.
İşte meydan da kitap! Hem alırız, hem boşarız!
Dara geldin mi, şeriat! Sus ulan iz’ansız!
Ne zaman camiye girdin? Hani tek bir hayrın?
Bir kızılbaşla senin var mıdır ayrın, gayrın?
Ağzı meyhaneye rahmet okuturken, hele bak,
Bana gelmiş de şeriatçi kesilmiş...Avanak!
Hangi bir seyyie yok defter-i a’melinde?
Seni dünyada var mı gören ayık halinde?
Müslümanlıkta şeriat bunu emretmiş imiş;
Hem alır, hemde boşarmış; ne kadar sâde bir iş !
Karı taliki için bak ne diyor peygamber:
“Bir tâlak oldu mu dünyada semâlar titrer!”*

¹⁶⁸¹ Nimet Cemil, *a.g.m.*, s. 4-5.

¹⁶⁸² Nilüfer Mazlum. (21 Eylül 1329/4 Ekim 1913). Düşünbildiğim! *Kadınlar Dünyası*, 1(110), s. 13.

¹⁶⁸³ Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 65.; Kurnaz, *Osmanlı Kadınının...*, s. 58.

*İki evlense ne varmış... Bu yenir herze midir?
Vâkıâ bazen olur, dörde kadar evlenilir...¹⁶⁸⁴.
Karı dövmüş boşamış... “Emr-i İlahî” ne denir!
Bunların hepsi emin ol ki cehalettedir”¹⁶⁸⁵.*

M. Akif Ersoy boşanmaların toplumu sefaletle sürükleyeceği, bu durumun bilhassa en çok çocukları madur edeceği üzerinde de durmuştur:

*Düğün olsaydı ne a'lâ idi tek bir perde;
Ayrılık faslı da var sonra bunun mahkemede.
Ne kadınlar, ne sefâlet doğuranlar görürüz;
İşte binlerce çocuk hem baba sağ, hem öksüz!
Üç sınıf halka içim parçalanır, hem ne kadar!
İhtiyarlar, karılar, bir de küçükler; bunlar
Merhamet görmeli, yüz görmeli insanlardan;
Yoksa insanlığı bilmem nasıl anlar insan?¹⁶⁸⁶.*

Bu nedenle M. Akif Ersoy şöyle öğütte bulunmuştur:

*“Boşarım, evlenirim bahsini kapa da,
Hak ne verdiyse yiyip hoş geçinin bir arada”¹⁶⁸⁷.*

Gereksiz boşanmalar konusunda bunun aksi yönünde görüş bildirenler de olmuştur. Mesela “Kadın” dergisinde,

...Hakk-ı talâk, erkeğin yed-i istibdâdına verilmiş, vicdân ve insâfına tevdi’ olunmuş bir kuvvettir; onu keyf-i mâ-yeşâ isti’ mâl edebilir. Bu kuvve, kadını her zaman taht-ı tehdide bulundurur; dâimî bir helecan içinde tutar; hayatında emniyet bırakmaz; dâimâ bir inkitâ’-i râbîta endişesiyle muzdarib kılar, değil mi?...¹⁶⁸⁸

diye soran A. Seni bu fikrin pek abartılı olup hiç de böyle bir şey olmadığını, bunu isbat etmek için yalnız nüfus dairelerinin talak ve nikah kayıtlarına bakmanın yeterli olup, boşanmaların yüzde biri bulmadığını söylemiştir.

Yeni bir aile hukukuna ihtiyaç olduğunu savunanların bir diğer gerekçesi de İslam hukukuna göre boşanmanın talak, tefrik, muhâla’a gibi çeşitli biçimlerde olmasıydı. “İçtihad” yazarlarından Tahsin Nahid “biz boşanmanın esasına değil, hâlihazırda çeşitli adlar altında oluş biçimine karşıyız” diyerek bu durumu eleştiriyordu. Ayrıca gereksiz boşamalar üzerinde durarak o zamanki boşanmaların dini açıdan meşru olmadığını ileri sürmüştür. Zira

¹⁶⁸⁴ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 251.

¹⁶⁸⁵ Kurnaz, *Osmanlı Kadınının...*, s. 58.

¹⁶⁸⁶ Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 65.; Kurnaz, *Osmanlı Kadınının...*, s. 58. ; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 251.

¹⁶⁸⁷ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 250-251.

¹⁶⁸⁸ A. Seni. (2010). Kadınlarımızın Mevki’-i Medenîsi (2), *Kadın (1908-1909)*, Haz: Fatma Kılıç Denman, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, s. 77.

İslam erkeğe boşamayı neredeyse yasaklamış, sadece bazı zorunluluklar karşısında bunu mübah görmüştü. Fakat bu konuda şeriat hilelerinden yararlanılarak hakiki İslam suiistimal edilmişti. Halbuki nikah iki tarafın onayıyla kabul edilen bir ortaklık ve sözleşme olduğu için boşanma taraflardan birinin diğerini boşayacak ölçüde bazı kötülükleri görmesinin ve yaşamasının sonucunda verebileceği bir karar olmalıydı. Aksi halde “boş ol” sözüyle yıkılacak bir aile aileden başka her şeye benzemekteydi. Bu nedenle o, İslam hukuku gelişmeye en yararlı yasa olduğu halde bunu kadınlar için bir işkence yöntemine dönüştürdüklerini söylemiştir¹⁶⁸⁹.

Tahsin Nahid’in yukarıda belirttiği gibi bazı kişiler İslam’ı suiistimal ederek geçerli bir neden olmaksızın boşama yapmaktaydı. Bu nedenle bazı çevrelerce haksız yere yapılan boşanmaların sorumlusu olarak İslam dini gösterilmekteydi. Mesela “*Sebilürreşad*”ta yayınlanan F. İmzalı bir makalede son senelerde Batı alimlerinden bazılarının boşanma meselesinden dolayı İslam’a karşı hücumlarında daha mülayim davranıp, İslam’ın hatasının boşanmayı kabul etmek değil de boşanmayı hiçbir şarta bağlamamasında ve bu hakkı sadece erkeğe vermesinde gördüklerini belirterek şöyle diyordu:

*...Ben, birtakım cahil kimselerin bu hakkı su-i istimal etmekte olduklarını itirafa mecbur olmakla beraber bunun vebali şeriata değil, aşağıda izah edeceğim vechle hâkimlere aid olduğunu açıktan açığa söyleyebilirim. O muterizlere de cevaben derim ki: talak Avrupa’da henüz yakın zamanlarda kabul edildiği ve taaddüd-ı zevcât olmadığı halde bu hâdise zirdeki istatistikten anlaşılacağı vechle memâlik-i İslamiye’den bir çoğunu geride bırakacak bir surette sâri ve müstevli bir şekil almıştır....*¹⁶⁹⁰.

F.’nin bahsettiği istatistik şöyledir¹⁶⁹¹:

Çizelge 2- 1886-1903 Yılları Arasında Avrupa’da Boşanma Oranları.

Memleketin İsmi	Sene	Zevcelerin Adedi	Aded-i Talak	Binde Nisbeti
Nemse	1900	214214	1313	24,3
160 000 Katolik bakiyesi Protestan				
Belçika	1902	56157	703	12,5
Danimarka	1903	17924	449	25
İngiltere	1903	261103	660	2,5
Fransa	1903	295996	8919	30
Almanya	1899	471519	14142	30

¹⁶⁸⁹ Bulut, *a.g.m.*, s. 158-159.

¹⁶⁹⁰ F., İngiltere’de Talak Kanunu. (7 Teşrinisani 1334/7 Kasım 1918). *Sebilürreşad*, 15(377), s. 244-246.

¹⁶⁹¹ F., bu istatistiğin eksik olduğunu, kanun dışı gerçekleşen boşanmalarda göz önünde bulundurulursa bu sayının çok daha fazla olduğunu söyler. Bkz. F., İngiltere’de Talak Kanunu, s. 244-246.

İrlanda	1903	22292 (Çoğu Katolik)	2 Protestan	0,09
Hollanda	1903	40261	561	14
Rusya	0	0	0	8,4
İskoçya	1903	32320	220	6,7
İsveç	1899	21710	387	12,2
Norveç	1899	15530	121	8,7
İsviçre	1903	25383	1105	43
Cemâhir-i Müttehide	1886	5	25535	61,2
Mosozoyls	1900	9996 (Katolik olanlar)	216	27
Avusturalya	1900	22957	229 Protestan	8,2

Boşanma konusunu bir din meselesi değil de, toplumsal bir mesele olarak gören Batıcı kanattan Rıza Tevfik bu konunun yanlış yorumlandığını düşünmekteydi. R. Tevfik'e göre haksız yere yapılan boşanmaların sebebi din değil terbiyesizlikti. Mesela bütün Anadolu'da erkekler tembel tembel kahvelerde bağdaş kurup otururlarken zavallı kadınların her işi yapıp tarlada çapa yapıyor, pazarda mahsûl satıyor, üstüne bir de tembel kocalarının dayacağını çekiyor olmaları din meselesi değil toplumsal bir mesele idi. Bu nedenle bu gibi davalar, din meselesinden ayrılmalıydı. Çünkü din böyle bir şey emretmiyor bilakis bu gibi haksızlıkların hepsini şiddetle reddediyordu. Zaten din bunları men etmese bile meselenin din ile doğrudan alakası yoktu. Bu tamamiyle ictimai bir hadiseydi. Spenser gibi filozofların ve sosyologların toplum hayatına dair yazdıkları kitaplarda aynı halin yüzlerce örneğinin bedevi kavimlelerinde de görüldüğünü belirten R. Tevfik Eskimolar'da da zahmetli, eziyetli işlerin kadınlara havale edildiğini, bir yapı yapılırken kadınların ağır taşlar taşıyıp, inerken kocalarının yan gözle seyredip çubuk içip hiç yardım etmediğini, eğer yardım ederse ayıp rezalet sayıldığını anlatıp “...eskimolar da Osmanlı ve müslüman değil ya...” diyerek meselenin din meselesi olmayıp, toplumsal bir mesele olduğuna vurgu yapıyordu. Ayrıca Anadolu'da hatta İzmir vilayetinin çoğu yerlerinde kadınların yapılarda, ağır işlerde kullanılıp pek genç iken evlendirildiğini, birkaç ay sonra kocaları tarafından boşanıp kocalarının bir başka kadınla evlendiğini, sonra o kadını da bırakıp bir diğer kadınla evlendiğini, bu şekilde kimsesiz, himâyetten mahrûm kalan kadınların el ele, baş başa kalıp boğaz tokluğuna dünyada geçinebilmek için çok büyük sefaletlere düşüp kalkamadıklarını söylüyordu. Bu nedenle R. Tevfik “...tamam işte, talak bu hale sebeptir. Onun da din ile alakası var denilecek olursa yanlıştır ve haksızlıktır...” diyerek bunun bir terbiye meselesi olduğunun altını çizmiştir:

*...Yirmi senelik karısının alil olması üzerine –hem evlâd getirirken- sakat olması üzerine, komşunun beslemesini tezvic eden ve bu hayvanlığından utanmayan bazı adamlar bilirim. Fakat gayet nazik ve vefakâr zevceler de bilirim. Bunlar hep müslümandır. Zannedirim ki bu fark-ı muamelede sebeb hakiki müslümanlıktan ziyade terbiyedir, medeniyet-i maneviyedir. Müslümanlıktır diyemem. Çünkü bu hayvanlığı, bu insaniyetsizliği müslümanlık men etmiş ve talakı birçok şürût ile takayyüd etmiştir....*¹⁶⁹².

Anlaşılaçağı üzere R. Tevfik müslümanlar içerisinde karısına çok değer verenler de, çok eziyet edenler de olması nedeniyle haksız yere yapılan boşanmaların sorumluluğunun dine yüklenmesini yanlış bulmuştur.

Aile hukuku alanında yapılması gereken yenilikler konusunda en çok yazı yazarların başında gelen ve yazıları ile Türkçülere yol göstermiş olan¹⁶⁹³ Ziya Gökalp ise Türk kadınının İran, Arap ve Bizans tesirlerinden arındırılıp, eski Türk medeniyetine dönülerek kurtarılmaya çalışılması üzerinde durmuştur. Kadının geçmişteki yerini inceleyerek eski Türk toplumunda kadının yüksek bir mevkisinin olduğunu savunan Gökalp'e göre o dönemde kadın ve erkek eşit haklara sahipti. Türkler hem demokrat hem feministti¹⁶⁹⁴. Feminizm de zaten Türkler'de doğmuştu¹⁶⁹⁵. İslam ailesi eski Arap ailesinden doğduktan ve buna Rum ile İran'ın pederşahi ailesinden birtakım unsurlar girdikten sonra Müslüman kadını gayet elim bir mevkiye düşmüştü. Mesela Mısır'daki, Yemen'deki, Mağrib'deki bir kısım İslam kadınları elim bir hayat sürerken Anadolu, Kıpçak, Arakan ve Maveraünnehir gibi yerlerdeki İslam kadınlarının bir kısmının erkeklerle eşit, onlardan hürmet görür, hür ve mesut bir hayat yaşaması bazı bölgelerde eski Türk aile yaşantısının hala devam etmesinden kaynaklanıyordu¹⁶⁹⁶.

¹⁶⁹² Rıza Tevfik, *a.g.m.*, s. 2097-2101.

¹⁶⁹³ Aydın, *a.g.e.*, s. 169.

¹⁶⁹⁴ “Türk ailesiyle Cerman âilesi feministdir. Cermanlar da ve Turânîler de ailenin feminist olmasından dolaydır ki ibtidâ kadının da erkek derecesinde bir hukûka malikiyetini kabûl eden milletler, Cerman cinsine mensûb olan Anglo Saksonlarla, Almanlar ve Turan cinsine mensûb bulunan Finlandiyalılarla Macarlardır. Kadınlara millet meclisinde ibtidâ intihâb hakkı i'tâ eden bir taraftan da Yenizelanda'nın ve Avusturya'nın Anglosaksonları ise, diğer taraftan da Turanlı olan Finlandiyalılardır. Komün yâhud ma'ârif meclisleri intihâblarında da Alman hükûmetlerinden bir kısmıyla Macarların, kadınlara aynı hukûku verdiği görülmektedir. Binâenaleyh bu günkü Türk feminizminin esâslarını, ictimâ'î tekâmülümüzün simye ve ocak devirlerinden başlayarak tedkik etmeliyiz. Çünkü bu günkü âdetler, eski törelerin tekâmül etmiş ve mu'âsırlaşmış şekillerinden ibâretidir”. Bkz. Ziya Gökalp, Aile Ahlakı 2-Ocak, s. 206.

¹⁶⁹⁵ Gökalp'in yalnız Müslüman inançlarına değil, ulus olmaya dayalı yeni bir kültürel öz vurgusuna yer vermesinden hareket eden Cumhuriyet dönemi feminist savlar kadınların özgürleşmesinin Batı'dan ithal edilen yabancı bir şey değil, kökleri Orta Asya'da bulunan Türk kültürünün ayrılmaz parçası olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Bkz. Kandiyoti, *a.g.m.*, s. 147.

¹⁶⁹⁶ Ziya Gökalp. (18 Teşrinievvel 1917). Aile Ahlakı 3-Konak. *Yeni Mecmua*, 1(15), s. 283.

Gökalp'in kadınların mevkinin İslamiyet öncesinde daha iyi olduğunu savunmasından onun kadınların içinde bulunduğu kötü durum nedeniyle İslamiyet'i sorumlu tuttuğunu düşünmemeliyiz. Gökalp'e göre İslamiyet cinsi ahlakı pederşahi ailede olduğu gibi yalnız kadınlar hakkındaki bir kaide olarak görmemiş, ahlaka riayeti aynı nispette erkeklerden de istemişti. Fakat İslamiyet iki cins arasındaki eşitliği sadece hukuk sahasında sağlayamamıştı. Bunun sebebi ise hukukun daha ziyade toplumsal itibarlara bağlı olmasıydı. İslamiyet ahlak sahasında erkek ile kadın arasında gayet kesin bir eşitlik tesis ettiği halde hukuk sahasında ancak o zaman ki Arapların adetlerinin müsaade ettiği nispette bir eşitlik verebilmiştir. Eski Arap hukukuna nispetle İslam hukukunun birçok feminist kaideleri barındırması İslamiyet'in bu eşitlikçi söylemine bir delildir. Hukukun tekamülü toplumsal bünyeye sıkı bir şekilde bağlı olduğu için bu bünye tekamül etmeden İslamiyet hukuk alanında radikal bir inkılap yapamazdı. Fakat ahlak daha çok fikri ve manevi olduğu bilhassa dinin esasını teşkil ettiği için İslamiyet hakiki temayülünü tercihan ahlak cihetinde göstermişti. Mesela İslamiyet talak ile çok kadınla evliliği hukuken caiz görmekle beraber ahlaken birincisini Allah'ın en sevmediği helal olarak addetmesi, ikincisini ise fiiliyatta mümkün olmayan adalet şartına bağlaması İslamiyet'in hakiki temayüllerini daha iyi göstermektedir¹⁶⁹⁷. İslamiyet'te asıl olan tek eşlilik. Fakat o günkü ahlaka göre fiilen uygulanması mümkün olmayan adalet kaydıyla ihtiyaç ve zarurete binaen çok kadınla evliliğe izin verilmiştir. Talakta da asıl olan haramlıktır. Fakat talaka da ihtiyaç ve zarurete binaen müsaade edilmiştir. Kural olarak nikah ebedi olmak üzere akd edilir. Nikahın belli bir süre ile sınırlandırılması caiz değildir¹⁶⁹⁸. Gökalp bu düşüncesini şöyle anlatır:

İslâmiyet, cinsel ahlâk/cinsiyet alanında kadın ve erkeği eşit kılmıştır. Ancak, kadının yasal haklarına karşı tutumu, Arap toplumunun Hz. Muhammed zamanındaki koşullarına göre belirlenmiştir ki, bu dönemde kadın erkek arasında cinsel eşitlikten bahsedilmesi imkânsızdır. Dolayısıyla, İslâmi yasalar bir yandan kocaya daha kolay bir boşanma hakkı tanırken, öte yandan bunu ahlâki açıdan “çok çirkin bir ödün” saymıştır¹⁶⁹⁹.

Yeni bir aile hukuku hazırlanması taraftarı olan Gökalp Osmanlı'daki bazı emirname ve fetvaların kadınların haklarını kısıtladığı düşüncesindedir¹⁷⁰⁰.

¹⁶⁹⁷ Ziya Gökalp, Cinsi Ahlak, s. 166.; Dinç, *a.g.m.*, s. 180.

¹⁶⁹⁸ Ziya Gökalp, Aile Ahlakı 3-Konak, 1(13), s. 242.; Dinç, *a.g.m.*, s. 180.

¹⁶⁹⁹ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 248.

¹⁷⁰⁰ Ziya Gökalp, Aile Ahlakı 3-Konak, 1(16), s. 303-304.; Gökalp'in kastettiği emirname ve fermanlarla ilgili konular için bkz. Akyılmaz, S. G. (2007). Osmanlı Miras Hukukunda Kadının Statüsü. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XI(1-2), s. 489-491.; Ünal, M. (1977). Medenî Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 34(1-4), s. 205-206.

Gökalp çok kadınla evlilik, cariyelerin odalık yapılması ve mirasta erkeğin kadın hissesinin iki katını alması gibi usulleri cahiliye devrinden kalma yaşantılar olarak değerlendirerek, İslami aile erkek ile kadın arasında ahlaken eşitliği kabul ettiği için bu gibi adetlere yalnız müsamahaten izin verildiğini söylemiştir¹⁷⁰¹. Gökalp'in bu düşüncelerinden hareketle onun Türk kadının durumunun kötülüğünü İslam'a değil de İslam'ı yanlış tatbik edenlere bağladığını söylemek sanırız yanlış olmaz. Bunun yanında Gökalp'in eleştirdiği bir diğer konu “asabe” meselesiydi. Ümmet devrinde kısas ve diyet hakları aile hukuku miyânından henüz çıkmadığı için velâyet ve verâset hakları da kısas gibi soy dairesine aitti. Fakat millet devrinde artık mesuliyet tamamıyla ferde ve ceza hakkı da tamamıyla velâyet-i âmmeye geçtiğinden artık soy dairesinin hiçbir vazife ve salahiyeti kalmıyordu:

*...Bir kızın babasından kalan mîrâsına uzak bir amcazâdenin ortak olması nasıl vicdâna uygun değilse, bu uzak amcazâdenin o kızın nikâh meselesinde velîsi olması da o kadar hakkâniyete uzaktı. Çünkü bu amcazâde, yaşça ve hâlce hiçbir münâsebet mevcûd olmamakla berâber bu kızla evlenmek isteyebilirdi....*¹⁷⁰².

Gökalp'e göre aile buhranının izalesi için asabe tesânüdünün sun'î surette takviyesine çalışmak boştur. Çünkü kısas ve diyet tesânüdlerine bağlı olan akrabalığın bu dairesi tabî'î bir kânunla gittikçe çözülmeye mahkûmdur. Asıl tesânüdleri takviye edilecek soy daireleri ise ehil ile iyâldir. Aile kanunu büyük âileyi ehilden küçük aileyi iyâlden ibâret görerek aile bağlarını bu esaslara göre teyide çalışırsa aile tesânüdünün takviyesine büyük bir hizmet ifa edebilir. Çünkü kanun ancak örfte yaşayan kâdielere istinâd ettiği zaman etkili olabilir. Fakat aile tesânüdünün kuvvetlenmesi yalnız kanundan beklenmemeli, bu hususta ahlâk cereyânlarıyla terbiye hareketlerinin de büyük etkisi bulunmaktadır¹⁷⁰³.

Gökalp'e göre “asri” devlet olmanın şartlarından biri çağdaş aile meydana getirmektir. Çağdaş devletteki eşitlik ilkesi erkekle kadının nikahta, boşanmada, mirasta, mesleki ve siyasi haklarda eşit olmasını gerektirmekteydi. Bu nedenle Gökalp yeni aile kanununun bu esaslara göre yapılması gerektiğini söylemiştir¹⁷⁰⁴. 1923'deki bir yazısından anlaşıldığı kadarıyla kadınların eşlerinin malına ortak edilmesini de savunmuştur¹⁷⁰⁵.

¹⁷⁰¹ Ziya Gökalp. (27 Eylül 1917). Aile Ahlakı 3-Konak. *Yeni Mecmua*, 1(12), s. 223.

¹⁷⁰² Ziya Gökalp, Aile Ahlakı 4-Gevşek Yuva, s. 343.

¹⁷⁰³ Ziya Gökalp, Aile Ahlakı 4-Gevşek Yuva, s. 343.

¹⁷⁰⁴ Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 70.; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 247-248.; Sancar, *Türk Modernleşmesinin...*, s. 91.

¹⁷⁰⁵ Ziya Gökalp, Aile Enmuzecleri, s. 251.

Gökalp kadınlarla erkeklerin her alanda eşit olmaları gerektiği düşüncesini “*Yeni Hayat*”ta yayımlanan “*Aile*” isimli şiirinde de dile getirmiştir¹⁷⁰⁶.

Ayrıca Gökalp boşanmaların çoğaldığını iddia ederek bunun gerek kadınların, gerekse kocaların çocuklarını düşünmeden Hodgâm duygulara gittikçe daha çok kapılmakta olduklarını gösterdiğini ve bu durumun memlekette gerçekten bir aile buhranı olduğuna delalet ettiğini söylemiştir¹⁷⁰⁷.

Kısacası Gökalp, İslamiyet’in kadınlara birçok alanda hak verip özellikle ahlak alanında kadınlara erkeği eşit kıldığı fakat hukuk alanında aynı eşitliğin sağlanamadığı görüşündedir. Bunun sebebi ise hukukun daha ziyade toplumsal kabullere ve koşullara bağlı olmasındandır. Devletin temeli olan ailede kadının mühim bir yeri bulunmaktadır. Onun eksikliği halinde toplum hayatında çözümler olabilecektir. Çok kadınlı evliliğe karşı çıkmış ve aile hukuku ile ilgili milli bir kanun çıkarılmamasından yakınmıştır. Ayrıca kadınlara yeni haklar verilmesini talep etmiştir¹⁷⁰⁸.

Türk tarihinin İslamiyet öncesi dönemini yani asr-ı saadeti kadın hürriyetinin zirvesi olarak gören ve bir nevi Türkçülerin sözcüsü gibi¹⁷⁰⁹ olan Zinetullah Nuşirevan ise Osmanlı Türk

¹⁷⁰⁶ Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*, sayfa numarası yok.; Taşkıran, *a.g.e.*, s. 56-57.; Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 71-72.; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 248.; Doğramacı, E. (1989). *Türkiye’de Kadının Dünü ve Bugünü*. (Birinci Baskı). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 84-85.; Cunbur, M. (1956). Ziya Gökalp Ve Kadın. *Türk Kültürü*, Sayı: 36, s. 962 ve 965.; Heyd, U. (1979). *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. (Birinci Baskı). Çev: Kadir Günay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 339, s. 112.

¹⁷⁰⁷ Ziya Gökalp, *Aile Ahlakı 4-Gevşek Yuva*, s. 343.

¹⁷⁰⁸ Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 71-72.

¹⁷⁰⁹ Özden, *a.g.t.*, s. 704.; Türkçüler, Türk kadınlarının Türk tarihinin bilinen en eski zamanlarından içinde bulunulan zamana kadar geçen süreçteki durumlarını ortaya koyarak, geçen sürecin kadınların aleyhine olduğunu göstermek istemişlerdir. Türk toplumunun eski dönemlerinde kadınlara büyük önem ve mevki verildiğini belirten Türkçüler bu görüşlerini bir anlamda içinde bulunulan dönemde kadınlara gereken önemin verilmediğini ifade etmek için ortaya atmışlardır. Bkz. Gündüz, *a.g.e.*, s. 440.; Mesela Z. Nuşirevan, eski Türklerde kadınların büyük bir mevkileri bulunduğunu, Türk kadınının kocasının tam manasıyla bir hayat arkadaşı olduğunu, eski Türklerde harp ve askerlik işlerinin tamamen erkeklere, aile ve başka maiyet işlerinin tamamen kadınlara verilmiş gibi olduğunu anlatmıştır. Fakat bu usul gitgide değişmiştir. Nuşirevan’a göre kadınların toplum içindeki konumlarının büyük ölçüde değişmesinin nedeni Türklerin başka dinlerle tanışmaları, medeniyetlerin temsiliydi. Bazı istisnalar var idiyse de İslamiyet’in kadınlara verdiği hukuk yüksekti. İslamiyet’in kadınlara verdiği hukuk hicretin ilk asırlarında masûn kalmıştı. Fakat bu durum çok sürmemişti. İslâmiyet’in farklı coğrafyalara yayılmasıyla farklı gelenek-görenekler dine dâhil olmuş, değişik siyasal örgütlenmeler ortaya çıkmıştı. Bu örgütlenmeler sahip oldukları geleneğin etkisinde toplumsal düzenlemelerini inşa etmişlerdi. Bu konuda özellikle İranlıların etkisi olmuştur. Zira Türklerin İslamiyet’i kabulü esnasında İranlıların büyük etkisi olduğundan kadınlar İslamiyet öncesindeki yüksek mevkilerini kaybetmişlerdir. İranlılar’ın İslamiyet’e girişi ve İslam medeniyetinin ameli hayat sahasına çıkması ile başlayan toplumsal sınıflar ve bunlar dolayısıyla gelen ihtilafları ve münakaşaları takip eden merkeziyet ve istibdad fikirleri medeni hukukun eksilmesine neden olmuştu. Türklerin İslamiyet’e girişleri yahut Türkler arasında İslâm’ın kökleşmesi bu hadiselerden sonra olmuştu. Bundan dolayı Türk kadınlığı eski hayatındaki konumunu kaybetmeye başlamış ve İslâm’ın verdiği hukuktan tamamen istifade edememişti. Bazı Türk kabileleri istisna olmak üzere bu durum böyle devam etmişti. Türk kadınlarının en acınacak durumda bulunduğu yer, İran’a en yakın olan Orta Asya, Türkistan’dı. Kadınların konumları öyle kötü bir hale gelmişti

kadınlığının en ezilen, erkeklerden en çok fenâlık gören sınıfının şehirliler olduğunu, son dört beş yıl ve Birinci Dünya Savaşı yılları içerisinde yapılan birkaç teşebbüs istisnâ tutulursa kadınlara daha bir hayat adamı gibi bakılmadığını, ictimâî bir mevki verilmek istenmediğini “*nasıl baktık ve istedik, diyebiliriz ki aile teşkilatımız, aile kanunlarımız kadınlarımıza, bu güne kadar, mu’âsır ve hayâtın îcâb ettirdiği muhît-i hukûkîyi vermiyordu*” sözleriyle ifade ederek bu konuda düzenleme yapılması amacıyla bir encümen teşkil edildiğini haber veriyordu¹⁷¹⁰.

4.3.2.3. Boşama Hakkının Kadına ve Mahkemeye Verilmesi Üzerine Düşünce ve Endişeler

Boşanma konusunda üzerinde tartışılan meselelerden biri de kadınlara boşanma hakkı verilmesiydi. Boşanmayı toplumun sosyal, ailevi ve medeni bir ihtiyacı hatta görevi olarak gören Batıcı görüşten Selahaddin Asım’a göre boşanmanın olmaması nasıl bir felaket ise bunun yalnızca eşlerden birine ait olması çok daha alçak, zulüm ve hıyanetti. Bu nedenle S. Asım ilk yapılacak işin kadın nasıl keyfi olarak kocasından ayrılmıyor ise erkeğin de bu hakkının elinden alınması, boşanmada eşitlik sağlanması olduğunu söylemiştir. Bunun yanında aile kişisel olmaktan ziyade toplumsal bir kurum olduğu için boşanmanın karı kocanın hazır bulunmasıyla şehremaneti, belediye daireleri, şer’iyyelerde yapılıp, taraflara boşanmak isteme nedenleri sorulup, hiçbir baskı altında bulunmadıklarına kanaat getirildikten ve aralarının hiçbir suretle düzelmeyecek bir halde oldukları anlaşıldıktan sonra nikahın fesh edilmesini belirtmiştir. Ayrıca bu davalar ister belediyeler de, ister mahkemeler de görülsün kesinlikle gizli celsede yapılmasını, aile sırlarının deşifre edilmemesi üzerinde durmuştur. Boşanmanın toplumsal ve sosyal yönüne de dikkat çeken S. Asım bu konuda şunları söylemiştir:

ki kadınlara namaz farz mı, değil mi? meselesi bile tartışılmıştı. Bunun yanında Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonra kadınların toplumsal yaşamdaki konumlarının düşüş göstermesi ilerleyen zamanlarda Gazneliler, Selçuklular ve Osmanlılarda daha hızlı bir şekilde devam etmiştir. Kadın toplumsal hayattan zaman içinde evine çekilmiş ve buradan çıkamaz olmuş, dış dünyaya kapanmıştır. Osmanlı’da da durum aynıdır. Fakat Osmanlı Türk kadınlığının en ezilen, erkeklerden en çok sıkıntı gören sınıfı şehirli kadınlar olmuştur. Köylü kadınların şehirli kadınlara göre daha iyi durumda olması köylü kadınlara daha fazla hak tanınmasından değil, yaşam şartlarının zor olmasından kaynaklanmıştır. Köylü kadınların çektiği daha çok kocalarına bir hayat arkadaşı olamamaktan değil, hayat ve daha doğrusu dâr-ı mihnet ve zahmet arkadaşı olmaktan ileri gelmiştir. Yani hayat şartları onları kocalarıyla eşit duruma getirmiştir. Taşra kadınlarının hukukuna, toplumsal konumlarına zarar veren kocaları değil, başkaları olmuştur. Onlar kocalarıyla beraber ezilmişlerdir. Bunun için Anadolu kadınları bir şahsın mağduru olmaktan ziyade toplumun ve tarihin mağduru olmuşlardır. Bkz. Zinetullah Nuşiveran. (17 Temmuz 1332). Türk Kadınlığının Terbiyevî Mevki’i. *Türk Yurdu*, 10(10), s. 151-153.

¹⁷¹⁰ Zinetullah Nuşiveran, Türk Kadınlığının Terbiyevî Mevki’i, 10(10), s. 152.

...Aile ve nikah kişisel olmaktan önce toplumsal bir kurum ve bir olgu olduğu için kişisel ve özel olarak koca ile zevceden hiçbirisinin boşanmaya zerre kadar hakkı olamaz. Bu yüzden bu boşanmayı toplumun çözmesi ve yerine getirmesi hak ve yetkisine koca ve zevceden daha fazla sahip bulunması doğal ve gerçektir. Şu kadar ki bu meselede hiçbir haksızlık ve hıyanete meydan vermemek için zevce de erkeğin konumunda bulunsun....¹⁷¹¹.

“Kadınlar Dünyası” imzalı bir yazıda da dinini, imanını bilen her Müslümanın bildiği üzere kadın ve erkeğin her yönden birbirine muhtaç ve karşılıklı hukuki durumda bulunan iki cins olup, beraber yaşamak amacıyla evlenmeye karar vererek bu kararlarını nikahla sağlamlaştırdıklarından bahsedildikten sonra aile bir şirkete benzetilerek bu şirketi taraflardan erkeğin fesh etme hakkı olduğu halde, kadının böyle bir hakkının olmaması eleştirilip, erkeğin bir kadını keyfi ve hatta bazen “zevk-i hayvanisi” yolunda “bıraktım” demekle nikah akdinin bütün şartlarını ihlal etmesinin hesabı sorulmuştur:

...Bu halde bi'l-rıza akdolunan bir şirketin -devamı mümkün olamayacak ahvâlde-bozabilmek hakkı teslim olunursa, bu hakka her iki cihetin dahi sahip olması iktiza etmez mi? İşitiyoruz: Kadın erkeğin şer'an ve tab'an müsavi ve aynı hukuka mâlik imiş... o halde sorarız?... Bizde bir erkek bir kadını keyfi ve hatta bazen zevk-i hayvanisi yolunda “bıraktım” demekle “akdin” bütün kuyud-ı ve revâbitini kırıyor. Kadın ise, ah mazlum olsa da böyle bir hakka sahip olduğu görülemiyor...¹⁷¹².

Başka bir yazıda ise Osmanlı toplumunda son bir iki senedir kadının da erkek gibi boşanma hakkına sahip olmasının mevzu edilip, bunun toplumdaki inkılapların en mühimi ve büyüğü olduğu belirtilerek “kadın, hakk-ı talaka malik olmalı mıdır? O, buna layık, bunu sû-i isti'mâl etmeyecek kadar metânet-i ahlakiyyeye sahip midir?” diye konu tartışmaya açılıp bunun lehinde ve aleyhinde olan sosyologların görüşlerine yer verilmiştir. Kadına boşanma hakkının verilmesini savunan sosyologlar, kadınların da erkekler gibi düşünen ve ruh sahibi olan bir varlık olması nedeniyle evliliği bir şirkete benzeterek evliliğin bitirilmesinde kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olmamasının hangi mantığa sığıldığını sormuşlardır¹⁷¹³.

Kadına boşanma hakkı verilmesinin aleyhinde olan sosyologların gerekçesi ise kadınların erkekler kadar sabırlı, düşünceli olmadıkları (!), maddi olarak erkekten zayıf, manevi olarak erkeğin aşağısında bulunmaları nedeniyle kadına boşanma hakkı verilmesinin toplumu darmadağın edeceği düşüncesi idi: “...Kadın erkek kadar mütehammil, (...), müdebber

¹⁷¹¹ Salahaddin Asım, *a.g.e.*, 129-130.

¹⁷¹² Kadınlık-Hakk-ı Talak, s. 2.

¹⁷¹³ Kadın ve Hakk-ı Talak. (16 Mayıs 1330/29 Mayıs 1914). *Kadınlar Dünyası*, 2(143), s. 2.

*olmadığından, maddeten erkekten zayıf, manen onun mâ-dûnunda olduğundan kadına hakk-ı talak vermek heyet-i ictima'ıyyeyi herc ü merc etmektir....”*¹⁷¹⁴.

Nitekim kadına boşanma hakkının verilmesinin mahsurlu olduğunu savunan İslamcı kanattan M. Kazım bu mahsurları şöyle sıralar:

1) Kadınlar yaratılış itibariyle duygusal oldukları için en küçük şeyden etkilenererek en önemsiz meselelerde, hatta bir hiçten dolayı bile hemen boşanma haklarını kullanmak isteyebilirler¹⁷¹⁵. Dolayısıyla kadına boşanma konusunda getirilen bu kolaylık ailenin mahvolmasına sebep olur. Bunun yanında kadınlar bu kararından pişman olduğunda iş işten geçmiş olacaktır. Bu nedenle M. Kazım “...eğer emr-i talak kadınların elinde olsa idi sahne-i arzada rüşte-i irtibatı muhafaza edecek pek az aileler kalır. Bu suretle şiraze-i âlem bozulur giderdi...” demiştir.

2) Kadına boşanma hakkı vermek ona bir nevi hakimiyet vermektir. Bu ise doğru olmaz. Zira ailenin her şeyinden mükellef olan erkektir. Hiçbir şeyle mükellef olmayan kadına boşanma yetkisi vermek akla, mantığa, hikmete uygun değildir.

3) Boşanma yetkisinin kadına verilmesinin dinen mahsuru yoktur fakat bu durumda kadın bu yetkiyi sağlıklı kullanamayacağı için kendi kendini boşamış olacaktır. Bununla beraber “emr-i talak/boşama yetkisi” kadının elinde olmak üzere nikah kıyılır ve icab da – yani evvelen söylenen sözde – kadın tarafından gerçekleşirse bu surette şer‘an nikah sahih ve şartı geçerli olacağından gerektiğinde kadın da kendisini boşayabilir. Fakat bu hüküm

¹⁷¹⁴ Kadın ve Hakk-ı Talak, 2(143), s. 2.

¹⁷¹⁵ Kadınların gereksiz yere boşanma hakkını kullanacağına dair bir de hikayeye yer verilmiştir. Hikayede kadının birinin daima kocasına sevgisinden bahsedip “Allah benim canımı senin yanında alsın, senden ayrılacağıma öleyim daha iyi” dermiş. Okuma yazması olmayan bu kadının kurnaz kocası bir gün eve üzüntülü bir şekilde gelmiş ve hiç konuşmuyormuş. Kadın, kocasına hasta mı yahut başka bir şey mi olduğunu sorunca adam hasta olmadığını fakat anlatamayacak kadar üzüntülü olduğunu söylemiş. Kadının merakını iyice artıran adam “Ah karıcığım...şimdiye kadar erkekler kadınları boşarlardı. Şimdi yeni bir usul çıkmış, bundan sonra kadınlar kocalarını boşayacakmış. Benim seni ne kadar sevdiğimi bilirsin. Şimdiye kadar senden ayrılmak benim elimde olduğu için ondan yana bi endişem yoktu. Şimdi ise ya sen beni boşarsan diye düşünüyorum. Nasıl kahırlanmayım?” demiş. Kadın “aa hele şu düşündüğün şeye bak, ben senden geçer miyim?” şeklinde kuvvetli bir cevap vermiş. Fakat yarım saat sonra adam karısından bir bardak su vermesini isteyince, kadın “aman! Ben kalkmam sen kalk da içiver” demiş. Adam “a canım sen dururken ben mi kalkayım. Gündüz akşama kadar sizin için kazanacağım diye çalışıp çabalıyorum. Yorgun argın eve geldiğimde biraz da rahat etmeyeyim mi?” diye sormuş. Kadın “a ayağın kırık değil ya, kalk da iç” deyince tartışma hararetlenmiş ve sonunda kadın “yok... O kadar üstüme gelme. Şimdi ağzımdan bir şey çıkacak demiş”. Bkz. Fatma Aliye, *Osmanlı'da Kadın Cariyelik...*, s. 104-105.; Ayrıca kadınların yaratılış olarak acele tepki verdiği söylenmektedir. Bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 249.

kadınlar için bir çeşit ruhsat ve teshil-i şer‘ (kolaylaştırma) olup bunun esasa taalluku (ilişkisi) yoktur¹⁷¹⁶.

Anlaşılabacağı üzere M. Kazım kadınların kaprisli, duygusal bir yapıya sahip olup, aile içindeki en ufak bir tartışmada boşanmayı isteyebilecekleri düşüncesiyle bu yetkinin erkeğe verildiğini, boşanma konusunda getirilecek kolaylıkların tabiri caizse aileyi uçuruma yuvarlayacağını savunmuştur¹⁷¹⁷.

M. Kazım’ın yukarıda tefvîz-i talak hakkındaki “...*fakat bu hüküm kadınlar için bir çeşit ruhsat ve teshil-i şer‘ olup bunun esasa taalluku yoktur...*” sözleri bu konuda şer‘i bir kolaylık olduğu ama bunun bağlayıcılığı olmadığıdır. Halbuki İslamcıların kadınların boşanması konusundaki ortak savunularından biri kadınların tefvîz-i talak yetkilerinin olmasıydı. Nitekim Ömer Nasuhi’ye ait bir yazıdan anlaşıldığı kadarıyla kadınlara boşanma hakkı verilmemesinin bir diğer nedeni de zaten kadınların ellerinde tefvîz-i talak yetkilerinin bulunması olmuştur. Ancak o, kadınların böyle bir uygulamadan faydadan ziyade zarar göreceğini savunuyor ve talak yetkisini eşlerine bırakacak erkekler için “...*ma‘amâfih kadınların da her halde emr-i talaka mâlikiyetini tasvîb eden erkekler bulunursa bunlar kendi zevcelerine emr-i talaklarını tefvîz edebilirler. Bu husûsda kendilerine kimse müdâhale edemez. Fakat sonra “zevcelerimiz bizi tatlik etti” diye mürâca‘at ederek mahkemeleri işgâl etmemelidirler!..*” diyordu. Aslına bakılırsa Ömer Nasuhi ile Musa Kazım’ın düşünceleri arasında büyük benzerlik bulunmaktadır. Ömer Nasuhi’nin boşanma konusundaki bu makalesinden anladığımız kadarıyla o her ne kadar boşanmanın çokluğunun ailelerin saadetini ve toplumun menfaatini olumsuz yönde etkileyecek ahlaki, toplumsal birçok mahsurları bulunduğunu kabul etmekle beraber, karı-koca için boşanmaktan başka çare kalmadığı durumlar için “*boşanma*”yı aileyi en büyük felaketlerden kurtaran, onlara yeni bir hayat imkanı veren bir nimet olarak değerlendirmektedir. Ona göre talak ehliyetinin yalnızca kocada olmasında birtakım hikmetler bulunmaktadır. Kadınların erkeklere göre daha hassas yapıda olmaları nedeniyle kadınlara boşanma hakkının verilmesi toplumdaki boşanma olaylarını artıracaktır. Ancak kat’i bir zorunluluk olmadığı müddetçe boşanılmaması gerektiğine ısrarla vurgu yaparak “*Furkan*” suresindeki “*zevceleriniz size itâ‘at ederlerse artık onlardan iftirâka vesîle aramayınız*” ayetine yer verir ve bu konuda erkekleri şöyle uyarır:

¹⁷¹⁶ Musa Kazım, Hürriyet-i Musâvât, 1(5), s. 69.

¹⁷¹⁷ Göle, *a.g.e.*, s. 31.

...Kadınlar her ne kadar za'if oldukları cihetle haklarında erkekler tarafından vâki' olacak mezâlimi def'a muktedir değillerse de Cenâb-ı Hak kuvvet ve azamete, adâlet-i mutlakaya mâlik olduğundan kadınlara zulm eden erkeklerden ahz-ı intikâma kâdirdir. Erkekler bu ciheti düşünüp de kadınlara zulm etmekten ve onları bilâ-lüzûm tatlik etmekden hazer etsinler. Fi'l-hakîka kadınlar zaifdirler, pek rakîk bir hisse mâlik olduklarından cüz'î bir vesîle ile muhâkemelerini, i'tidâllerini kaybederek hiddetlerine mağlûb olabilirler ve çok kere bir maksad-ı mahsûsa müstenid olmaksızın zevcin hoşuna gitmeyecek lâkırdılarda bulunurlar. Fakat kuvvet-i bedeniye metânet-i kalbe, hüsn-i muhâkemeye mâlik olması lâzım gelen, bir erkek için yakışmaz ki hemen böyle bir hâli vesîle ittihâz ederek talaka tevessül etsin. Bir erkek refîka-i hayâtının ba'zı kusûrları hakkında i'mâz-ı ayn etmelidir. Hüsn-i siyâset ve idâresiyle şerîke-i hayâtının ahlâk ve etvârını ıslâha çalışmalıdır. Bir kimse halkan, hilâten kerîh gördüğü zevcesinin bu hâline tahammül eder de taht-ı nikâhında ibkâ eyler ise memûldür ki bu yüzden büyük bir mükâfâta, meselâ hayırlı evlâda nâil olur da artık aralarındaki kerâhet ve münâferet bir muhabbet ve ülfete münkalib olur....¹⁷¹⁸.

Bunun yanında M. Kazım boşanma yetkisinin dinen erkeğe verilmesi nedeniyle bu yetkinin mahkemeye de verilmesine karşı çıkarak, böyle bir şey olduğunda ortaya çıkacak mahzurları şöyle sıralamıştır:

- 1) Boşanma birtakım zaruri nedenlerden dolayı meşru kılınmıştır. Boşanmaya mecbur eden sebebi karı-kocadan başkasının bilmesi caiz değildir.
- 2) Bu durumda hakim ne yapacaktır? Birbirini sevmeyen karı-kocayı zorla birbirini mi sevdirecektir? Olsa olsa pederâne bir şekilde nasihat edecektir. Kalkıpta "...ben hükmettim: sevişiniz, niza' etmeyiniz...." diyemeyecektir. Böyle bir şey dese bile bunun önemi olmayacak, amaca ulaşılmayacaktır. Çünkü bu durumda eşler hâkime hürmeten "peki" deyip daha mahkeme kapısından çıkar çıkmaz yine kavga etmeye başlayacaklardır. O zamanda aralarındaki anlaşmazlık bir kat daha artacak ve ölünceye kadar her ikisi şiddetli, büyük sıkıntı içinde kalacaklardır. Diğer taraftan hâkimin eşlerin arasını tefrik ettiği varsayılırsa bu da makul bir muamele olmayacaktır. Çünkü kadınlar genellikle çok küçük bir şeyden bile hemen etkileneceklerinden eğer mahkemeye böyle bir yetki verilecek olursa pek çok kadın kocalarıyla aralarında ortaya çıkan küçük bir tartışma nedeniyle hemen mahkemeye koşup kocalarıyla aralarında "tebâyün-ı ahlak (uyuşmazlık)" olduğunu ileri sürerek boşanma talebinde bulunacaklardır. Bu durumda da birçok aile perişan olacaktır.
- 3) Boşanma hakkının mahkemeye verilmesinde fayda bir tarafa pek çok zarar vardır. Davayı mahkemeye vermek demek, dava edilen kadını cemiyetten tard etmek demektir. Çünkü boşanmak için bir sebep yoksa hâkimler boşanmaya hükmedemezlerdi. Ve koca bu sebebi

¹⁷¹⁸ Ömer Nasuhi. (13 Aralık 1923). Müslümanlıkta İftirak-ı Zevceyn. *Sebilürreşad*, 23(579), s. 100-104.

ispat etmek için muhtara, komşulara müracaat edecek, “*benim zevcem şöyle bir hâlde bulunuyor*” diyecekti. Bunları söylemeye, yapmaya ise yüz, vicdan gerekiyordu¹⁷¹⁹.

Ömer Nasuhi yukarıdaki üçüncü maddeyi biraz daha açmıştır. Mesela kadının kötü ahlakı nedeniyle tefrik için mahkemeye giden kocanın iddiasını ispatlayamaması üzerine bu talebinin reddedilerek evliliğin devamı yönünde karar alınmasıyla bu evlilik sağlıklı devam etmeyecektir. İddiasını ispatladığı durumda ise o kadının toplum içine çıkması, toplumda kabul görmesi çok zor olacaktır. Bu durum kadının çocukları için de geçerlidir. Çocuklar da toplumda kabul görme sıkıntısının yanı sıra, annelerini deşifre eden babalarına tabiri caiz ise düşman olacaklardır. Bu nedenlerle Ömer Nasuhi de talak yetkisinin erkeğin elinde olmasını savunmuştur. Yani bu yetkinin mahkemelere intikalini istememiştir. Ancak o talak yetkisini suiistimal eden erkeklerin olduğunu da kabul ederek şunları söylemiştir:

...Farzediniz ki zevc zevcesinin sû-i ahlâkıdan, cevher-i ismetden mahrûmiyetinden bahs ederek beynlerinin tefriki için mahkemeye mürâca'at ediyor, fakat bu husûsda lâzım gelen delâili ihzâr edemiyor. Şimdi böyle ithâm ettiği bir kadınla idâme-i zevciyyete mecbûr edilecek, değil mi? Acaba bu hâl ile berâber idâme-i zevciyet nasıl kâbil olabilir? Artık bu iki refik hayâtın heyet-i ictimâ'îye arasındaki mevki'leri ne olur? Diyelim ki zevc ihzâr ettiği delâil ve beyyinâta binâen mahkemeden talak kararı aldı. Bu hâlde kadının hâli ne olur? Her nasılsa bir kere ahlaksızlıkta bulunmuş, yâhud böyle bir fezâhadan dâmen-i ismeti berî olduğu hâlde mücerred ihzâr edilen delâile binâen bu fazîha ile mahkûmiyet bedbahtlığına dâ'ir olmuş olan bu kadın için artık cem'iyet arasında yaşamak ne kadar kesb-i müştîlât eder. Yâ bunlardan dünyaya gelmiş olan çocukların âtisini, nâsiye-i nâmûsları üzerinde nâ-kâbil-i zevâl bir sûretde nümâyân olacak olan lekeyi düşünmek lâzım gelmez mi? Hâkim huzûrunda analarının sefâheti, sû-i terbiyesi sâbit olduktan sonra artık bunlar kendi vâlidelerine karşı ne gibi bir his ile mütehassıs olacaklardır? Acaba vâlidelerinin bu fazîhasını böyle teşhîre sebep olan pederleri hakkında dahi ne gibi bir fikirde bulunacaklardır? Artık bunların arasında muhabbet ve samîmiyetden eser kalır mı....¹⁷²⁰.

Anlaşılabacağı üzere M. Kazım ve Ömer Nasuhi bilhassa “*namus*” ile alakalı olaylar sebebiyle yapılacak boşanmaların kadını rencide etmemesi amacıyla boşanma yetkisinin mahkemeye verilmemesini savunmuşlardır. Ancak şer’iyye sicillerini göz önünde bulundurursak Osmanlı toplumunda herhangi bir hadisede şahit göstermek adına mahalle halkı çoğu zaman boşanma hadiselerinden haliyle de boşanmanın sebebinden haberdar olmuşlardır.

M. Kazım gibi düşünenlerden biri olan Ferid Vecdi ise medeniyet ve bayındırlık bakımından en ileri giden memleketlerde boşanmaların toplumu dehşet içerisinde bırakacak derecede

¹⁷¹⁹ Musa Kazım, *Hürriyet-i Musâvât*, 1(5), s. 69-70.

¹⁷²⁰ Ömer Nasuhi, *a.g.m.*, s. 100-104.

arttığından ve buna çare bulamadıklarından bahsederek, Fransa'daki Rovo'da isimli dergide yayınlanan istatistike yer verip¹⁷²¹ kadınların boşanma hakkına sahip olduğu yerlerde evlilik miktarı düşerken, boşanmaların hızla arttığına işaret etmiştir. Ayrıca Batı'da boşanma isteğinin % 80'inin kadınlardan geldiğini, boşanma konusunda erkeğin zayıf bir tesiri olduğunu, kadın ile erkek arasında boşanma algısının farklı olduğunu belirtmiştir. Şöyle ki, erkek boşanmaktan utandığı için artık karısından bıktığı zaman bir başka kadına yönelmekte fakat karısından ayrılmamaktadır. Tâ ki görüştüğü kadın kendisiyle evliliğe talip olana kadar. F. Vecdi Amerika'daki boşanma olaylarının ne kadar kolay olduğunu ve basitleştiğini Lousin'in şu sözleriyle ifade eder: “...Birçok adamlar vardır ki karıları tarafından boşanmış olduklarını ancak onların başka kocaya vardıkları zaman anlarlar!”¹⁷²².

Boşanmanın nedenleri üzerine de eğilen F. Vecdi'nin aktardığına göre Batı'da boşanma davaları genellikle erkeklerin kadınları nafakasız terk etmelerinden ortaya çıkmıştır. Kadınların nafakasız olarak terk edilme sebebinin ne olduğu üzerine de düşünen F. Vecdi, Batı'da kocaların kadınları nefasız bir şekilde terk etmelerinin sebebinin Doğu'da olduğu gibi kadının erkek nazarında hakir görülmesinden, işe yaramayan ev eşyası cinsinden bir şey ad edilmesinden kaynaklanmadığını, öyle olsa idi Batı'da boşanmanın olmaması gerektiğini söylemiştir. Çünkü Batı'da özellikle avâm takımı kadınlara son derece hürmet ettiklerini iddia etmişlerdir. Bu nedenle F. Vecdi kadınların nafakasız olarak terk edilme sebebinin altında kadınların hakir görülmesi yahut eğitimsizlik değil başka bir nedenin olduğunu ileri sürmüştür¹⁷²³.

Kadınlara boşanma hakkı verilmesinin mahsurlu olacağını düşünenlerin gerekçelerinden birisi de İslam dininin kadına diğer dinlere nisbetle çok fazla haklar vermiş olmasıydı. Mesela İslamcı kanattan Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi “*Din-i İslâm'da Hedef-i Münâkaşa Olmuş Mesâilden Talak*” isimli makalesinde boşanma konusundaki tartışmalara

¹⁷²¹Bu istatistiğe göre, Masajozt'ta 1894'te 1.622 boşanma evrakı düzenlenmiştir. Halbuki bir sene önce bu evrakın sayısı 770 kadardır. Bu durum boşanmaların arttığını göstermektedir. Bunun yanında 1877'de evlilik miktarı 1/105 iken, 1899'da 1/122 derecesine inmiştir. ABD'de bulunan Ohiyo'da 1865'te 22.198 tane yapılan evlilikten 837 tanesi boşanmayla sonuçlanmıştır. Bu da yaklaşık olarak 26 evlilikten 1'inin boşanma ile sonuçlandığını göstermektedir. 1894'te de 33.858 tane yapılan nikahtan, 2.753 tanesi yani 12 evlilikten 1'i boşanma ile sonuçlanmıştır. Bu durum 20 yıl içinde boşanma sayısının 11.000 kadar arttığını, evliliklerin ise azaldığını göstermektedir. Bu nedenle istatistiği tutan kişi “eğer Amerika tarz-ı hayatı yeni kadınların akıntılarına tâbi olmasa idi Ohiyo'da 94.256 aileden aşağı bulunmazdı” demiştir. Kaliforniya'da 1897'de 2.000 evlilikten 641'i boşanma ile neticelenmiştir ki bu hesaba göre üç nikaha bir boşanmanın isabet ettiğini gösterir. Konikot'da 10, Masajozt'da 21, Ruslan'da 13, Şikago'da 8 nikaha bir boşanma düşmüştür. Bkz. Vecdi, Müslüman Kadını, 1(16), s. 254-255.

¹⁷²² Vecdi, Müslüman Kadını, 1(17), s. 269.

¹⁷²³ Vecdi, Müslüman Kadını, 1(17), s. 269.

katılarak talak yetkisinin erkeğe boşuna verilmediğini, kocanın İslam'da kadının elini sıcak sudan soğuk suya sokmaya, kendisine bir bardak su vermeye, bir fincan kahve pişirmeye, çocuğunu emzirmeye, babasının hanesinden gelirken bir mal getirmeye mecbur etmeyip, kadın nikahında olduğu müddetçe onun geçimini temin etmekle yükümlü olduğunu, hatta boşanma durumunda da kadına nafaka ve mehir vermekle mükellef olduğunu belirterek, İslam kadınlarının birtakım havailiklerden, serbestliklerden mahkum olmalarına karşılık hanelerinde onlar kadar düşüncesiz, gâilesiz, maişetleri ve istirahatleri sağlanmış kadınlar olamayacağını söylemiştir¹⁷²⁴.

Mustafa Sabri Efendi ile benzer düşüncelere sahip olan Ömer Nasuhi bunu şöyle ifade etmiştir:

...Zevc, zevcesinin mührünü i'tâyâ, nafakasını tedârike ve sâir bir kısım ihtiyâcât-ı hayâtîyesini te'mîne mecbûr tutulur, zevcenin nâil olduğu bu kadar hukûka mukâbil zevc de hakk-ı talaka müstakillen mâlik bulunuyor. Artık erkeğe verilen bu hak neden çok görülmelidir? Ni'met, külfete göre değil midir? Saniyen zevc talaka muztar kaldığı takdîrde zevcesinin rızâsını istihâlâ mecbûr olacağından bu hâl müşkilâta bâ'is ve lede'l-hâce talakdan müntazır olan mesâlihın husûlüne mâni' olur....¹⁷²⁵

Ancak Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ile Ömer Nasuhi'nin ve onlar gibi düşünenlerin kaçırdıkları ya da görmezden geldikleri bir nokta vardı: Erkeklerin İslam'ın kadınlara verdiği haklara riayet etmemesi. Nitekim bu konuyu dile getirenler de olmuştur. Mesela “Kadın” dergisindeki bir makalede İslam'ın kadına verdiği hakların ne kadar yüce olduğundan bahsedildikten sonra şunlar söyleniyordu:

...Ancak tatbikatta biz bu imtiyâzâtın cihet-i ameliyyesini görmüyoruz, bu neden? Hükm-i şer'î ile suret-i tatbîki arasındaki bu tezâd nedir? Acaba bu ahkâm kâbilü'l-icrâ değil de onun için mi mühmel bırakıldı. Yoksa bu haller erkeklerin menâfi'ine tevâfuk etmediğinden onlar tarafından mı nazar-ı i'tibara alınmıyor?¹⁷²⁶

“...İkide bir kadın İslamiyet'te en vasi hukuka maliktir deniliyor ve bu hukuku Avrupa kadınlarının bile iktisab edememiş oldukları iddia olunuyor...” diyen Ahmed Cevad ise İslamiyet'in kadına geniş haklar verdiğini, mükemmel bir toplum hayatının esasını kurduğunu kabul etmekle beraber Bizans ve İran'dan alınıp muhafaza edilen toplumsal yapı nedeniyle kadınların haklarını kullanamadıklarını, ayrıca İslam'ın geniş müsaadesine rağmen, zaten İslam'ın kadınlara birçok haklar vermiş olduğu gerekçesiyle, kadın

¹⁷²⁴ Mustafa Sabri, Din-i İslâm'da Hedef-i Münâkaşa Olmuş Mesâilden Talak, 2(28), s. 651.

¹⁷²⁵ Ömer Nasuhi, *a.g.m.*, s. 100-104.

¹⁷²⁶ A. Senî. (2010). “Kadınlarımızın Mevki'i Medenîsi (1)”, *Kadın (1908-1909)*, Hazırlayan: Fatma Kılıç Denman, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, s. 70.

konusundaki sıkıntılarla ilgili hiçbir ıslah hareketinde bulunulmadığını söylemiştir. Ayrıca artık dini engel göstermekten vazgeçerek kadına haklarının verilmesine ve kadının bu haklarını kullanabilecek duruma getirilmesine gayret edilmesini önermiştir. Böyle yapıldığında hür kadınlarla güzel bir toplum ortaya çıkacaktı. Aksi halde toplumun, milletin, bağımsızlığın ve hürriyetin elden gidişi pek gecikmeyecekti¹⁷²⁷.

Kadınlara boşanma hakkı verilmemesinin haksızlık olduğunu ifade eden Türkçü kimliklerden Celal Sahir (Erozan) da, kadınlara verdiği bir konferansta, dünya kadınlarının hak elde etmek için büyük mücadeleler verip, hakim, öğretmen, gazeteci mühendis olabildiklerini hatta bazı yerlerde seçim hakkını elde ettiklerini ve meclislerinde kadın mebuslarının olduğunu fakat bu kadar gayretlerine rağmen Avrupa kadınlarından pek çoğunun Müslüman kadınları kadar hakka sahip olmadıklarını- mesela Fransa’da bir kadın evlendiği zaman kadının emval ve emlakının kocasının olduğunu, kocasının izni olmadan alım-satım, hibe etme hakkına sahip olmadığını, kocasından izinsiz dava edemediğini, mukavele yapamadığını- belirttikten sonra Osmanlı’da böyle olmayıp yalnız miras konusunda kadınların erkeklerden daha az almasının bir eşitsizlik oluşturabildiğini, bu eşitsizliğinde evlenirken alınan çeyizle giderilebildiğini söyledikten sonra “...*fakat boşanma konusuna gelince size bir haksızlık yapıldığını itiraf etmeliyim....*¹⁷²⁸” diyordu.

1923’te kanunlarda kadınlar lehine değişiklik yapılmasına dair bir makale yazan Suphi Nuri İleri de on beş seneden beri doktorların, ressamların, mühendislerin, zâbitlerin, avukatların terakkisinin kadınların terakkisi yanında pek aşağıda kaldığını, hâkimiyet-i milliye devrine giren Türk milletinin kadınlarını da asrî ve medeni bir surette yükseltmesi gerektiği ve bunun mekteple, hocayla, kitapla olacağını ve bunun için kanunların değiştirilmesi ve hükümetin yardımına ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kanun yapıcıların kanunlarında kadınlara daha fazla yer vermesini, hamilelerin rahatça doğum yapabilmesi için hekim, ilaç, hastahane, hastabakıcı olması gerektiğini, çamaşır, süt gibi ihtiyaçların giderilmesini, evlenecek kızların ihtiyar, hasta adamlara verilmemesini söylerken “*hele boşanmak hususunda kadına aynıyla erkeğin hukuk ve selahiyeti verilmelidir....*” demiştir¹⁷²⁹.

¹⁷²⁷ Ahmed Cevad, *a.g.e.*, s. 31-32.

¹⁷²⁸ Celal Sahir. (Eylül 1325/Eylül-Ekim 1909). Şair Nezîbe Celal Sahir Bey’in Sarıyer’de Bir Tiyatroda Hanımlara Verdiği Bir Konferans. *Mehasin*, 1(10), s. 686-693.

¹⁷²⁹ Suphi Nuri, *a.g.m.*, s. 3.

Yukarıda Mustafa Sabri'nin de beyan ettiği üzere pek çok İslamcı boşanma sonrasında mehir ve nafaka verilmesi uygulamasını -ki bu boşanmanın çeşidine, erkeğin dürüstlüğüne ve maddiyatına bağlıdır- büyük bir nimet gibi göstermiştir. Ancak mehir ve nafaka müesseseleri kadının menfaati bakımından önemli olmakla beraber yeterli değildir. Özellikle Osmanlı toplumunda muhâla'a tarzı yapılan boşanmalarda zaten kadın genellikle mehir ve nafakasından vazgeçmek zorunda kalmıştır. İkinci olarak her mehir ve nafaka miktarı tatmin edici bir tutarda olmamıştır. Bunlara ek olarak hiçbir meblağ boşanma psikolijisini, acısını dindirecek, yıkılan bir hayatın yaralarını saracak kadar tedavi edici olmamıştır, olamaz. Bu konuda bir dergideki hikayeye yer vermemiz ne demek istediğimizi sanırsanız daha iyi ifade edecektir. Hikayede cephede iken bir dedikodu nedeniyle karısını gereksiz yere boşanmış ve gözlerini kaybetmiş olan Miralay Dünder Bey'in karısına nafaka ödemekten yakınması üzerine ona hastanede refaket eden hemşiresi¹⁷³⁰ nafaka ödemenin kadınların hiçbir acısını dindirmediyini şöyle izah etmiştir:

...Nikah parası! Bu bir cezâ-yı nakdîdir değil mi? Boşamak bir cürüm olmalı ki bunun cezâsını para ile çekiyorsunuz! Fakat beyefendi, -sizin için söylemiyorum- bütün erkekler, bir kadına para ve ekmek verilmekle onun yıkılan hayâtı, sönen ümidi ta'mîr edilir mi zannediyorsunuz? Kadın hayâtı, paradan ziyâde, onu idâre edecek bir rehber, ona koltuk değneği olacak bir istinâda muhtâcdır; bunlar para ile bulunur mu? Boşamak... bu bir felaket; bu bir sükuttur. Dünder Bey, ailesinden komşusuna, komşudan en uzak bildiklere kadar herkes ona hor bakar, o artık eskimiş, giyilmeyecek bir çamaşır olmuştur. Nereye gitse, nerede bulunsa hor görülür. Sadakatsizlik!... Bu pek ağır bir cürüm, fakat bundan emîn olmadıkça hüküm vermek cinâyet olur. Çünkü bir kadının dâimâ düşmanı dostundan çoktur. Onun bu günahından emîn misiniz? Miralay Dünder Bey: Emin... Belki değilim, fakat şüpheliyim....¹⁷³¹

Burada yeri gelmişken Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin boşanma konusundaki diğer düşüncelerine de değinelim. Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi erkeğin üstünlüğü tezinden hareketle, İslâm'da talâk yetkisinin erkeklere ait olduğu üzerinde durarak bunu ispat etmek için nakli delil ortaya koymaya lüzum olmadığını, zira bütün şer'î nasların talâkı erkekler tarafından sadır olan bir fiil olarak gösterdiğini, mesela kocanın mutallik (boşayan), kadının mutallaka (boşanan) ismiyle yad edilmesinin bu konuda hiçbir şeye hacet bırakmayacak derecede sarîh ve kat'î olduğunu söylemiştir. Ayrıca bir dergide yayımlanan makalede "İslâmiyet'te kadınlar da talâkı talep etme hakkına malikdirler" ifadesine şöyle cevap vermiştir:

¹⁷³⁰ Aslında karısı fakat Dünder Bey gözlerini kaybettiği için bu hemşirenin eşi boşadığı eşi olduğunun farkında değil.

¹⁷³¹ Azîz Hüdâî, *a.g.m.*, s. 10-13.; "Şübhe", Türk Kadını (1918-1919), Hazırlayan: Birsan Talay Keşoğlu-Mustafa Keşoğlu, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul, 2010, s. 20-21.

*Şimdi bundan ne çıkar? Onu (boşanmayı) talep etme hakkına sahiptirler. Lakin her talep yerine getirilir mi? İşte bu bir sözdür ki, ne yanlıştır ne de doğrudur. En doğrusu bir galat ve teşvikten başka bir şey değildir... İşte İslâmiyet'te boşanmayı erkekler ika edebilirler. Çünkü erkeklerin üstünlük hakkı, amirlik hakkı bununla tamamlanıyor. Çünkü bir amir idaresi altında bulunan bir kimsenin alakasını kesebilmek salahiyetine malik olmazsa aciz addolunur*¹⁷³².

Mustafa Sabri Efendi kadının tefviz-i talak ve tefrik hakkına sahip olmasını da yine erkeğin bu üstünlük vasfıyla sahip olduğu talâk yetkisine bağlayarak şöyle demiştir:

*Zevcin*¹⁷³³ (karının) " boşanma hakkına malikiyeti yani tefviz-i talâk hakkına sahip olması, bu hakkı, yine zevcin kendisine bahşetmesiyle hasıl olduğundan mesele İslâm dinindeki erkekleri tafdil (üstün tutma) esas ile çatışmaz. Zira boşanma işinin nikâh esnasında veya sonrasında zevceye bırakılması bu hakkın zevc tarafından bir nevi kullanılması demektir. Haddi zatında bu durum erkekler için haiz oldukları salahiyeti teşkil eder... Sonra bazı özür ve meşru sebeplere binaen koca tarafından boşanmak üzere kadının mahkemeye müracaatı da erkeğin bu üstünlük esasına dayalı talâk yetkisini kullanma kapsamına girmektedir¹⁷³⁴.

İslamcılardan Muhammed Zahid el-Kevserî de Mustafa Sabri gibi boşanmanın fıkhi boyutu üzerinde durmuştur. O, bir dergide "talâkı sınırlandırmak ve taaddüd-ü zevcâtı men etmek İslâm'da mübâhtır; Veliyyü'l-emir, mübah olan bir şeyi emrettiğinde o mübah vacip olur, nehyettiğinde ise o mübah yasak/haram olur" denilmesi üzerine, "Allah'tan başkasının i'cap ve tahrîm hakkı var mıdır?" isimli makalesinde "İslâm'da devlet başkanının böyle bir yetkisinin olduğu mukarrar ve müselleme değildir, batıldır, "talak"ın erkeğin hakkı olduğu Kitap, Sünnet ve icma ile sâbittir" diyerek sert bir şekilde eleştirmiştir¹⁷³⁵.

¹⁷³² Yılmaz, **a.g.t.**, s. 250.; Birebir çevirisi şöyledir: "Şimdi bundan ne çıkar? Onu talep etmek hakkına sahiptirler lakin her talep is'âf (kabul) edilir mi? İşte bu bir sözdür ki ne yanlıştır ne de doğrudur. En doğrusu bu bir tağlit (yanlışını çıkarma) ve teşvişden (karıştırma) başka bir şey değildir. Eğer İslam kadınları erkeklerini tatlik edebilirler demek ise bu hal din-i islamda bulunmadığı gibi bununla edyan-ı saire (sair dinler) ashabına da yaranılmaz. Çünkü bu usul talak onlara da garip gelir... İşte islamiyette talakı erkekler ika' edebilirler. Çünkü ricalin hakkı tefevvuku, hakk-ı amiriyeti bununla itmam edilir. Çünkü bir amir taht-ı idaresinde bulunan bir kimsenin alakasını kat' edebilmek salahiyetine malik olmazsa aciz ad olunur". Bkz. Mustafa Sabri. (14 Rebiülevvel 1327/5 Nisan 1909). Din-i İslâm'da Hedef-i Münakaşa Olan Mesâilden Talak. **Beyanülhak**, 1(27), s. 629.

¹⁷³³ Yılmaz, "zevcin" deyip parantez içerisinde "karının" demiştir. Bkz. Yılmaz, **a.g.t.**, s. 250.; Ancak orijinal metinde "zevcenin"dir: "Zevcenin ika'-ı talak malikiyeti yine zevcin kendisine bahş etmesiyle hasıl olduğundan mesele din-i İslam'daki tafdil-i ricâl kanunu ile mütevâfıktır. Zira emr-i talakın ba'de'l-nikah zevceye tefvîz edilmesi yine bu hakkın zevc tarafından bir nevi isti'mali demek olduğu gibi tefvîz-i mezkurun hîn-i nikahta icrası dahi bu kabilden hariç değildir. Ve haddi zatında erkekler için hâiz oldukları salahiyetten kadınlara dahi verebilmeleri ikinci bir salahiyet teşkil eder". Bkz. Mustafa Sabri. Din-i İslâm'da Hedef-i Münakaşa Olan Mesâilden Talak, 1(27), s. 630.

¹⁷³⁴ Yılmaz, **a.g.t.**, s. 250-251.

¹⁷³⁵ Yılmaz, **a.g.t.**, s. 249.

“*Kadınlar Dünyası*”nda belirtildiği kadarıyla kadına boşanma hakkı verilmesini desteklemeyen kadınların¹⁷³⁶, erkeklerin ve sosyologların gerekçeleri ise kadınlarda bu hakkı suiistimal etmek için her türlü kabiliyetin bulunduğuydı. Bu nedenle onlar “...saçı uzun akli kısa olan kadınları henüz böyle haklara mazhar etmenin mevzu’ u bahs olamayacağını....” ileri sürüyorlardı¹⁷³⁷.

Bir kadın gözüyle kadınlara boşanma hakkı verilmesinin mahsurları konusunda, her ne kadar Cumhuriyet döneminde yazılmış olsa da, Halide Nusret’in kaleme aldığı yazı oldukça ilginçtir. H. Nusret erkeklerin aldatmasının normal karşılandığı, kadınların ise sinirli olduğu bir toplumda kadınlara boşanma hakkı verilmesinin boşanmaları artıracığını belirtmiştir. Mesela elinde boşanma hakkı olan bir kadın aldatıldığında bunu kadınlığına yediremeyip, gururundan boşanmak isteyecekti. “*Bunun neresi kötü? Hatta zaten kadına boşanma hakkı verilmesindeki amaç kadının evliliğinden rahatsız olduğu durumlarda evliliğini sonlandırabilmesi değil miydi?*” denilebilir. Ancak H. Nusret aldatılma dahi olsa bir kadın için boşanmanın ne kadar zor, evliliğin devamının ise ne kadar mühim olduğuna işaret etmek istemiş olsa gerek. Bunun yanında H. Nusret kadınların ellerinde boşanma hakkı olduğunda erkeklerin rahat davranıp “*istemiyorsan yahut beğenmiyorsan, işine gelmezse boşan*” gibi sözler söyleyerek yine gurur ve rahatsızlık duygularıyla kadınların boşanabileceğini belirtmiştir. H. Nusret bu gibi çekinceler sahip olmakla beraber kadınların müşkiliyetlerinin olduğunu da kabul ederek boşanmadaki sıkıntıların giderilmesi için ayrılmanın da evlilik gibi bir mukaveleye bağlanmasını yahut kadının evlilik mukavelesine bazı şartlar koyarak erkeği kayıt altına almasını önermiştir¹⁷³⁸.

“*Kadınlar Dünyası*” dergisi kadınlara boşanma hakkının verilmesini savunmakla beraber yukarıda olduğu gibi dergide aksi görüşlere yer vermekten de çekinmemiştir¹⁷³⁹. Mesela “*Kadınlar Dünyası*” imzalı bir yazıda on sene önce Galatasaray Mektebi’ne devam eden bir kardeşlerinin derste talaktan bahs eden hocasına, kadının bu hakka sahip olmamasının bir haksızlık teşkil edip etmediğini ve kadına bu hakkın verilmesi gerektiğini söylemesi üzerine

¹⁷³⁶ Mesela A. Senî şöyle diyordu: “...kadınların hâiz bulundukları birtakım ahvâl-i hususiye vardır ki bunların fitriyyet ve tabî’iyyeti hasebiyle vakit vakit üzerlerinde pek azîm tesirleri vardır. O sıralarda kadınlar âdetâ hâkimîyyet-i nefs, te’enni, basiret, metânet, miknet, sabır, tahammül gibi hasâisden hemen de tecerrüde mahkûmdurlar. Gerçi bu ahvâl-i muvakkite imtidâd etmez; bir müddet-i muvakkiteden sonra zâil olur ve hâl-i tabî’î, sükûnet-i asliyye avdet ederse de o buhrân-ı asabî esnâsında muvazenenin gaib olduğu bir sırada vâki’ olacak ahvâlin ne azîm neticeler hâsıl edebileceği şâyân-ı te’emmül olmaz mı?”. Bkz. Kadınlarımızın Mevki’-i Medenisi (2), s. 77.

¹⁷³⁷ Kadın ve Hakk-ı Talak, 2(143), s. 2.

¹⁷³⁸ Halide Nusret. (5 Kânunusani 1340/5 Ocak 1924). Kadında Hakk-ı Talak. *Sûs*, 1(30), s. 30.

¹⁷³⁹ Kadın ve Hakk-ı Talak, 2(143), s. 2.

hocasının, kadınlara boşanma hakkı verildi diye bir kocanın karısına haber verip sonra karısından su istediğinde, karısının kendisine “*bak fendi şimdi seni boşarım*” dediğine dair bir hikaye anlatılmaktadır. Hoca’nın “*işte oğlum kadına hakk-ı talak verilmemesinin hikmeti*” bundandır demesi üzerine ise bu düşünceye itiraz eden kardeşlerine dört hafta ev izni verilmemiştir. Yazının sonunda da bu düşünceye sahip olanlara şöyle seslenilmiştir:

...Biz, kadına kadın olduğu için hakk-ı talak vermek istemeyenlere, kardeşimizin havacesine dediğimizi deriz! Zavallı!.. Vakı’a biz kadınlığın bu gün lazım olduğu merteye-i’irâne irtikâ etmemiş olduğunu i’tiraf ediyoruz, ancak unutmamalı ki onu bu halde, bu seviye-i idrakta bırakan kendi hatası değil, erkeklerin netice-i tağlibidir. Eğer kadının hali hazırdaki seviye-i irfanını buna müsaait görmüyorlar ise -gölge etme başka ihsan istemez- yardımlarından vazgeçtik, bizim o seviyeyi istihsal için vakı’a sa’yemize mani’ olmasınlar. Kadınlık çalışıyor ve eminiz ki, onu her türlü hakk-ı ecnâ’iyi liyakatsız ad eden, erkeklerin muvacehesinde salâh ilm ve irfan ile mücehhez olarak çıkacağı, haklarını isteyeceği gün pek çok uzak değildir....¹⁷⁴⁰.

Kadınlara boşanma hakkı verilmesinin aleyhindeki yazılar üzerine kadınların boşanma hakkını suistimal edeceğini savunanların ön yargılarını kırmak amacıyla “*Kadınlar Dünyası*” 1911 yılında Fransa Adliye Nezareti’nin yayınladığı bir istatistiğe yer vermiştir. Bu istatistiğe göre 16.358 boşanma davasından 7.731’i erkekler ve 9.721’i kadınlar tarafından meydana gelmişti. Kadınların boşanma hakkını suistimal edeceğini düşünenler Fransa’da boşanmayı talep eden kadın sayısının erkeklerden daha fazla olmasını gerekçe göstererek, kadınların boşanma hakkını toplumun huzur ve selametini ihlal edebilecek bir şekilde kullandıkları yönünde yorumlamışlardı. İşte bu yüzden “*Kadınlar Dünyası*”nda Fransa’da erkeklerin açtığı 7.732 boşanma davasından 2.483’ü kadının kocasına hıyanetinden, kadınların açtığı 9.721 boşanma davasının ise 6.851’inin kocanın karısına hıyanetinden meydana geldiği ortaya konulmuştur. Diğer bir deyişle “*Kadınlar Dünyası*” boşanmak için başvuran kadınların sayısının fazla olmasının nedenini kocaların eşleriyle yaptıkları nikah akdini ihlal ederek gayrimeşru münasebette bulunmalarına bağlamıştır. Bundan dolayı dergide “*...kadın da elbette hakk-ı talaka malik olmalıdır ve olacaktır...*” denilmiştir¹⁷⁴¹. Ayrıca kadınların birçok hususta olduğu gibi boşanma konusunda da “*pek ince elemek*” istemedikleri belirtilerek kadınların gasp edilmiş hukuklarının herkes tarafından aranılarak anneliğin layık olduğu mevkiye ulaştırılması ümit edilmiştir. Çünkü cennet annelerin ayakları altındadır:

...Biz kadınlık söylesek hak, adalet arasak erkek yumruğu, sukut etsek mâtem ebedi mâtem... Ümid ederiz bundan böyle muhit-i Osmanimiz, muhit-i İslamimiz, bütün ulemâ ve bütün gençlik annelerinin hâl-i elem-nâkini gözleri önünden dûr tutmazlar, valideliğin

¹⁷⁴⁰ Kadın ve Hakk-ı Talak, 2(143), s. 2.

¹⁷⁴¹ Kadın ve Hakk-ı Talak, 2(143), s. 2.

*mevkiini, mevki-i mübeccelini vikayeye sarf-ı mesai ederler zira: El-Cennetü tahte akdâmi'l-ümmehât....*¹⁷⁴².

Buraya kadar yazılanları özetleyecek olursak, Batıcılar kadın konusunda ikiye ayrılırlar. Bunlardan Salahaddin Asım, Abdullah Cevdet gibi bazı isimler o zamana göre oldukça ileri fikirlere sahiptirler. Tesettüre karşı kesin tavır alabilmekte, kadınların perişanlığının nedeni olarak İslâmiyet'i göstermektedirler. Celal Nuri, Rıza Tevfik vs. gibi daha ılımlılar ise kadınların haklarını dine dayandırarak savunmaktadırlar. Bunlar kadının geriliğinin İslâmiyetten değil, içtimai şartlardan ve dış tesirlerden kaynaklandığı görüşündedirler. Ancak boşanma konusunda Batıcıların hepsi tek taraflı boşamaya karşı olup, tek evlilikten yanadırlar. Ayrıca kadının eğitilip sosyal hayata katılmasını savunurlar¹⁷⁴³. Türkçüler de Batıcılar ile benzer görüşler ileri sürerek boşanma konusunda eşitlik getirilmesini istemişlerdir. İslamcılardan radikal kanat ise birtakım mahsurlar ileri sürerek ve “*klasik doktrinde var olan erkeğin “talâk/boşama”* hakkını savunarak, kadının da boşama hakkının olduğu gerekçesi ile kadına boşanma hakkı verilmesini istememişlerdir. Ancak ılımlı İslamcı olarak bilinen M. Akif Ersoy haksız yere yapılan boşamaları eleştirmiştir. Hristiyan kadınları ile İslam kadınları arasındaki uçurumun İslamiyet'ten kaynaklanmadığını, İslamiyet'in ilerleme ve modernleşmeye engel olmadığını savunan¹⁷⁴⁴ İslamcı kanattan Fatma Aliye ise toplumdaki boşanma şeklini “*Muhadderât*” isimli romanında eleştirerek istemediği biriyle evlendirilen, aldatılan kadınların kocalarından boşanamaması sonucunda kadınların mutsuz olduğunu ileri sürerek, kadına boşanma hakkı verilmesine taraftar olmuştur¹⁷⁴⁵. Ayrıca eserlerinde babası Cevdet Paşa'nın konağına gelen hanımlarla Osmanlı kadınının boşanma, örtünme, çok kadınla evlilik meseleleri üzerinde yaptığı konuşmalara ve tartışmalara yer vermiştir¹⁷⁴⁶. “*Nisvân-ı İslâm*” adlı eserinde çok evliliği savunan Mahmut Esat Efendi'ye karşı savaş açmış, tartışmasını basın yoluyla da sürdürmüştür¹⁷⁴⁷.

Fakat Fatma Aliye bu hakkın kadınlara verilmesine taraftar olmakla beraber aydın kesim kadınlarını eften püften sebeplerle de olsa boşanmaya yöneltecek çok sebep olduğunu da ileri sürmüştür. Bu düşüncemi Fatma Aliye ile arkadaşları arasında geçen şu sohbetten çıkarıyorum: Fatma Aliye arkadaşlarıyla başka bir arkadaşlarının kocasından boşanmak

¹⁷⁴² Kadınlık-Hakk-ı Talak, 1(126), s. 2.

¹⁷⁴³ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 247.; Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 69.

¹⁷⁴⁴ Ahmetoğlu, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁷⁴⁵ Kurnaz, *Osmanlı Kadınının...*, s. 59-60.; Yılmaz, *a.g.m.*, s. 212.; Yılmaz, *a.g.t.*, s. 245 ve 250.

¹⁷⁴⁶ Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 37-38.

¹⁷⁴⁷ Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde...*, s. 60.; Kurnaz, *Balkan Savaşında...*, s. 29.

istediğini fakat kocası kabul etmediği için artık mahkemeye gideceği hakkında konuşturlarken içlerinden bir tanesi “...boşanma ancak erkeklerin elindedir. Bir kadını boşamak istediler mi bir lakırdıyla işlerini bitiriyorlar. Kadın da boşanacağım diye böyle mahkemelere kadar düşer...” diyerek şikayette bulunup, kadınların da istemedikleri zaman kocalarını kolayca boşamaları gerektiğini savunmuştur. Bunun üzerine Fatma Aliye arkadaşına “...öyle isteyen, gidip Antakya’da nikah yaptırısın... Mavi feraceyi giydiği gibi kocasından boşanıverir vesselam...” cevabını verince, arkadaşının “masal mı söylüyorsun” sözü üzerine şöyle devam etmiştir: “...Antakya’da kadınlar gelin olurlarken, bohça içinde bir de mavi feraceyi yanlarında götürürler. Kadın ne zaman kocasını istemezse, mavi feraceyi giyer. Artık kocasından boşanmış sayılır... Fakir olup da mavi feracesi bulunmayan bir kadın, başkasından ödünç alıp giyer, işi bittikten sonra iade eder”. N. isimli arkadaşı bunun dine nasıl uydurulabildiğini sorunca Fatma Aliye bunu şöyle izah etmiştir: “...Şer’an şart meselesi yok mu? Demek ki onlar, evlilik esnasında böyle bir şartla evleniyorlar. Kadın mavi feraceyi giydiği gibi boş düşecek diye bir mukavele...”. Fatma Aliye benzer uygulamanın Aneze aşiretinde de olduğunu, çadırlarında bir perde bağlı olduğu ve kadın kocasını istemediği zaman o perdeyi indirince kocasından boş olduğunu, Tecirli denilen Türkmen aşiretinde de kadın bir elçi aracılığıyla kocasına “ben senden nefret ediyorum” diye haber gönderince kadının eşinden boş düştüğünden bahsetmiştir. Arkadaşının böyle bir ferace uygulamasının Osmanlı toplumunda da olsa ne iyi olacağını söylemesi üzerine “...kim bilir ayda kaç tanesini boşardık” diyen Fatma Aliye, arkadaşının “...Antakya ve aşiret kadınları kadar da mı aklımız yok?..” sorusuna şöyle cevap vermiştir: “...Bizde boşanmaya yöneltecek nedenler çok! Dışarlık kadınlarının karnı doyup sırtı giyindi mi başka bir isteği olmaz. Gezme tozma yok ki ‘Beni niye göndermiyorsun’ diye kocasına hiddetlensin....¹⁷⁴⁸.”

Kadınların ufak şeylerden boşanabileceği konusunda Hz. Mevlana’nın hikaye kahramanına söylediği aşağıdaki sözler oldukça mühimdir. Bu sözler aynı zamanda Hz. Mevlana’nın boşanma hakkındaki düşüncelerini de ortaya koymaktadır:

Kadının biri kocasına dedi ki: “Ey adamlığı bir adımda aşan! Bana hiç bakmıyorsun, neden? Ne vakte kadar bu horlukta kalacağım?”. Kocasını dedi ki “Boğazına bakıyorum; çıplağım ama elim ayağım var, çalışıp çabalıyorum. Güzelim, ere kadının boğazına ve elbisesine bakmak farzdır. Ben ikisine de bakıyorum. Bu hususlarda eksiğin, gediğin yok”. Kadın, gömleğinin yerini gösterdi. Pek kaba ve kirliydi. Dedi ki: “Kabalığından bedenimi yiyor. Kimse kimseye bu çeşit elbise verir mi?”. Kocasını: “Ey kadın” dedi, “sana

¹⁷⁴⁸ Fatma Aliye, *Osmanlı’da Kadın Cariyelik...*, s. 102-104.; Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, s. 122-124.

*bir sorum var. Ben yoksul bir adamım, elimden ancak bu geliyor. Doğru, bu çok kaba, çok çirkin, fakat ey düşünceli kadın, bir düşün! Bu mu daha kötü, yoksa boşanmak mı? Bu mu sana daha kötü geliyor, yoksa ayrılık mı?”*¹⁷⁴⁹.

Kadına boşanma hakkı verilmesi Cumhuriyet döneminde de basına konu olmuştu. Türk “*Kadın Yolu*”ndaki bir makalede “*medeni nikâhda büyük faydalar bekliyor musunuz?*” sorusuna bir kadın şöyle cevap veriyordu:

...Elbette fayda bekliyorum. Bunun faydası, evlerin içinde sükûnun takrir edebilmesidir. Evvelce, ailenin imparatoru olan kocanın sözü yıldırım gibi tesirini yapardı. Boşamak hakkı kocanın elinde en şedid bir silâhtı. Bu silâhla şimdiye kadar ne kadar çok masum kadın imha edilmiştir. Eski nikâh usullerinin memleketteki ahlâkı tereddiye âmil olduğunu nasıl inkâr edebiliriz. Kısa süren bir hevesten sonra sokağa atılan nice kadınlar vardır ki sırf maişet yüzünden onları, ekseriya, sefiller ve namussuzlar defterinde gördük. Fakat onları bu vaziyete sürükleyen kocalar ve ellerindeki talâk salâhiyeti hiç nazar-ı dikkati celb etmezdi. İşte yeni kanun imparatoru hâl’, elindeki kılıncını kırdı. Şimdi kadın derin derin nefes alarak diyor ki: Hürüm!...¹⁷⁵⁰.

Kadınların boşanma haklarının olmamasının yarattığı sıkıntıları ortaya koymak adına “*Resimli Ay*”da ilginç bir hikayeye yer verilmiştir. Bu hikayede kendisine sarkıntılık eden bir adamı vurması nedeniyle hapse girmiş olan kocasından boşanmak isteyen bir kadının hakime karşı verdiği mücadele işlenmiştir. Kadın kocasız maddi manevi hayatın zor geçeceğini iddia edip boşanmakta direniyor, hakim ise boşamasının mümkün olmadığını belirterek kadına iş önerilerinde bulunuyordu. Hikayenin sonunda ise boşanamayan bu kadın kendisine talip olan başka bir adamla birlikte olduğu için “*sanat vesikası*” almak amacıyla hamile bir şekilde hakimin karşısına çıkıyordu¹⁷⁵¹.

Boşanma konusunda son olarak şunu söylemeliyim. Osmanlı toplumunda boşanmanın yaygın olup olmadığını tam olarak tespit etmek mümkün olmamakla beraber bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Mesela Faroqlı boşanmanın sık görüldüğünü, kocanın istediği zaman ve bir gerekçe göstermeksizin karısını boşayabildiğini söylerken, Ortaylı Müslüman Osmanlı erkeklerinin mehir ve nafaka vermek kaydıyla eşlerini kolayca, sebepsiz boşayabilmelerine rağmen talak ve boşanmanın her dinden cemaat içinde nadiren görüldüğünü, eşlerden birinin dul kalmasının ölümle gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ortaylı’ya göre sebepsiz yere kadın boşamak dinen uygunsuz bir davranıştı ve cemaat

¹⁷⁴⁹Yüce, A. (26-28 Ekim 2007). Mevlâna’ya Göre Aile. *Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu Bildirileri II*, Şanlıurfa, s. 97.

¹⁷⁵⁰ Enver Behnan, *a.g.m.*, s. 2.

¹⁷⁵¹ İbn-i Refik Ahmed Nuri. (Kanunuevvel 1340/Aralık 1924). Türkiye’de Hukuk-ı Aile. *Resimli Ay*, 1(11), s. 14-17.; **Ek-23**.

tarafından tasvip edilmezdi. Bundan dolayı Ortaylı boşanma konusunda kanunun daha çok engeller koyduğu bugüne göre o dönemlerde çok daha az insanın boşandığını, hatta bu günün “şiddetli geçimsizlik formülü” arkasındaki çoğu boşanma nedenlerinin Osmanlı’nın her dinden tebaası için tanınıp bilinen sebep ve vakalar olmadığını belirtmiştir¹⁷⁵². Benzer şekilde 1878 yılında İstanbul’da bulunan Harvey Türkiye’de evliliğin dini bir merasim olmayıp, eşlerin herhangi biri tarafından sebepsiz yere bile sonlandırılabilen bir kurum olmasına karşın, boşanmanın hoş karşılanmaması¹⁷⁵³, ayıp kabul edilmesi nedeniyle çok ciddi sebepler olmadıkça evliliklerin boşanma ile sonuçlanmadığını, boşanma yoluna çok nadir başvurulduğunu kaydetmiştir¹⁷⁵⁴.

SONUÇ

Modernleşme sürecinde Osmanlı’da yeni aile hukuku arayışlarının izini sürdüğümüz bu çalışmanın sonuç çerçevesini Refik Ahmed Nuri’nin 1924’te yayınladığı “*Türkiye’de Hukuk-ı Aile: Hayatın Kanuna ve Kanunun Hayata Uyması Yüzünden Aile Hayatımızda Husule Gelen Gülünç Sahneleri Tasvir Eden Nefis Bir Hikaye*” ünvanlı yazısı oluşturuyor. Çünkü hikaye bu çalışmada ileri sürülen savların en azından bir kısmını bir araya getirerek Osmanlı’da yeni bir aile hukuku hazırlanmasının ne kadar gerekli olduğunu ortaya koymaktadır.

Hikayenin kahramanı Zeynep isimli bir kadındır. Zeynep Hanım hapiste olan eşinden boşanmak için mahkemeye müracaatta bulunur. Ancak kocası hapiste olan kadınların boşanmasına henüz izin verilmediği için bu isteği yerine getirilemez. Bunun üzerine Zeynep Hanım, hakime, kocası gâib olan kadınlarla kendisinin bir farkı olmadığını, zira akşamları ne kapısını çalanın, ne bir parça ekmek getireninin bulunduğunu, genç yaşında ömrünün boşluk içinde geçtiğini, geceleri hayaletle sarılıp uyumayı göze aldığını fakat karnını nasıl doyuracağını sorar. Hakim kadınların artık çalışmakta özgür olduklarını, çalışıp karnını doyurabileceği cevabını verir. Daha önce bir mağazada çalıştığını fakat sarkıntılıkla bulunanların olduğunu, namuslu biri olup yabancı bir erkeğin yan gözle bakmasına bile günlerce ağlayacağını, bir komşusunun hizmetçilik yaptığı evde bir hafta içinde evin büyük,

¹⁷⁵² Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 122.

¹⁷⁵³ Şahin, *a.g.e.*, s. 282.

¹⁷⁵⁴ Akman, *a.g.e.*, s. 122.

küçük beyleri ve damatları tarafından taciz edildiğini anlatan Zeynep Hanım kısaca namusuyla çalışabileceği bir işin olmadığını, tahta silmek, çamaşır yıkamak, yemek pişirmek gibi işlerden ise anlamadığını söyleyerek eşinden boşanmakta ısrar eder. Çünkü Zeynep Hanım elinden hiçbir iş gelmeyen, daha doğrusu iş yapmak ve kahr çekmek istemeyen, sinemaya gitmekten, gezip dolaşmaktan hoşlanan bir kadındır. Üstelik kendisiyle evlenmek isteyen bir talibi bulunmaktadır. Bundan dolayı o, hapisteki kocasını beklemek yerine başka biriyle evlenip hem evinin geçimini temin etme derdinden, hem de yalnızlıktan kurtulmak, gençliğini öyle sıkıntılarla geçirmemek aksine doya doya yaşamak ister ve bunlardan dolayı boşanmakta ısrarcı davranır. O kadar ısrarcıdır ki boşanmasının mümkün olmayıp beklemek zorunda olduğunu, çünkü bu konuda kitabın hükümlerinin beklemesi gerektiğini emrettiğini ifade eden hakime kitapta yazılanların kabahatinin kendisinde olmadığı karşılığını vererek kuralların yanlış olduğunu söyler. Ayrıca daha önceki dönemlerde kadınların gâib olan kocalarından ayrılmak için tam doksan yıl beklemek zorunda kaldıklarını, onlarınkinin de can olduğunu ifade eden hakime “*ne zalim hâkimler imiş. O zavallı kadınlar yüz yaşından sonra ahirette mi kocaya varırlardı?*” diyerek kuralların yanı sıra uygulayıcıları da eleştirmiştir. Hakim ise, bu ısrar karşısında, kocası bir sene sonra hapisten çıkmazsa boşanma kağıdı vereceğine hükmederek Zeynep Hanım’ın dosyasını kapatmıştır. Ne var ki Zeynep Hanım yedi ay sonra tekrar mahkemeye müracaatta bulunmuştur. Ama bu defa kocasından boşanmak için değil. Zeynep Hanım gayrimeşru ilişki yaşamıştır ve polisler kendisinden “*sanat vesikası*” istemektedir. O da sanat vesikası almak için mahkemeye gelmiştir. Dahası hamiledir ve her ne kadar hamileliği kocasından olmasa da hakim kanuna göre çocuğun kocasından sayıldığını söylemiştir. Ha, bu arada Zeynep Hanım’ın kocası, bir gün kendisinin mahallede taciz edildiğini anlatan Zeynep Hanım’ın sözleri üzerine öfkeye kapılarak tacizde bulunan kişiye saldırması nedeniyle hapse girmiştir.

Peki bu hikayenin Osmanlı’da yeni bir aile hukuku arayışı ile ne ilgisi var?

Bu çalışma kısaca Osmanlı’da aile hukukunun işleyişini ve modernleşmenin kadın, aile ve aile hukukuna etkilerini ele alıyor. Bunu yaparken amacı, her ne kadar İslam aile hukuku kadınların haklarını gözetmiş ise de, uygulamada sıkıntılar oluşturması, değişen koşullara ve insanlara bağlı olarak ihtiyaçlara ve beklentilere cevap verememesi gibi nedenlerle aile hukukunda bir düzenleme yapılması gerektiğini ve bu doğrultuda birtakım adımlar atıldığını göstermektir. Bu aynı zamanda Medeni Kanun’un kabulünden önce Osmanlı’da kadınların ailedeki durumlarının düzeltilmesi için özellikle kadınlar tarafından bir mücadele verildiği

anlamına gelmektedir. Bu manada çalışma Türk tarih yazımında şimdiye kadar üretilmiş Osmanlı'da kadınların boşanamadığına, rahatça boşanabildiğine ve/ya Medeni Kanun öncesinde kadınlardan bu konuda bir talep gelmediğine dair ileri sürülen görüşlerin yanına bir başka görüş koymayı amaçlamaktadır.

Osmanlı'da uygulamada olan İslam Osmanlı Aile Hukuku'na göre kadınların boşanma imkanları yok denecek kadar az olduğu için başlangıçta verdiğimiz hikayenin kahramanı olan Zeynep Hanım gibi eşinden boşanmak isteyen fakat hukukun engelleriyle karşılaşp boşanamayan kadınlar vardı.

Osmanlı toplumunda kadınların rahatlıkla boşanabildiğini söyleyenlerin dayanak noktası muhâla'a yöntemiyle boşanma olmuştur. Muhâla'a kayıtlarının şer'iyye sicili defterlerinde talak kayıtlarından daha fazla olduğu bu konuda çalışma yapan hemen hemen bütün araştırmacılar tarafından ileri sürülmüş ve bu kayıtların fazlalığı kadınların boşanmada sıkıntı yaşamadıkları şeklinde yorumlanmıştır. Halbuki bu çalışma gösterdi ki kadınlar kimi zaman muhâla'a yapmak zorunda kalırlarken, kimi zaman da kocaları tarafından buna zorlanmışlardır.

Bu boşanma yönteminde kadınlar maddi haklarından genellikle feragat ederlerken erkekler boşadıkları eşlerine mehir ve nafaka verme yükümlülüğünden kurtulmuşlar hatta bazıları üstüne para bile almışlardır. Bu nedenle muhâla'a yöntemiyle boşanma kadınlara boşanma imkanı sağlayan önemli bir çıkış yolu olmakla beraber daha çok erkeklerin lehine işlemiştir. Dahası bu yöntemle boşanma kocanın onayına bağlı olduğu ve haliyle kocasını muhâla'aya razı edemeyen kadınlar evliliklerini sonlandıramadıkları için erkeğin sahip olduğu “*talak*” yetkisinin eş değeri olmamıştır, değildir.

Burada, özellikle Osmanlı aile hukukunda kadının statüsünü İslam diniyle açıklamaya çalışanlar için, şu ayrımı yapmak gerek: İslam dini kadınlara boşanma hakkı tanımış ancak bu hak erkeğin sahip olduğu boşanma hakkının eş değeri olmadığı gibi uygulamada da azımsanamayacak sayıda kadının aleyhine işlemiştir. Kadınlar için dinen bir hak, boşanma seçeneği olan “*tefvîz-i talak*” yetkisinin nikah anında padişah kızlarının dışında sıradan insanlara verildiğine dair yalnızca bir belgeye rastlanması da kadınlara ait boş(a)nma haklarının layığıyla uygulanamadığını göstermektedir.

Bunun yanında İslam dini kadınlara bazı gerekçelerle boşanma hakkı vermekle beraber Osmanlı Devleti'nin resmi mezhep olarak kabul ettiği Hanefi mezhebinin boşanma

konusundaki tutumu kadınların boşanma imkanını daha da sınırlamıştır. Hanefi mezhebine göre kadın için sadece kocada bulunan cinsel hastalık nedeniyle tefrik; süt kardeşlik, bülüğ muhayyerliği gibi nikahın sıhhatine dair durumlar için ise fesih uygulaması bulunmaktadır.

Tam bu noktada iki konuya daha temas etmek gerekiyor: Bunlardan ilki Hanefi mezhebine göre kadınların boşanma imkanının sınırlı olması nedeniyle Osmanlı'da 16. yüzyıla kadar diğer mezheplerden istifade edilerek kadınların boşanmalarına imkan sağlanması. İşte bu uygulama Osmanlı'da yeni bir aile hukuku hazırlanmasına ihtiyaç duyulduğunu ve bu ihtiyacın 16. yüzyıl öncesine kadar dayandığını göstermektedir.

Diğer mevzu ise, F. Davis'inde tespit ettiği gibi, erkeklerin boşanma kararlarını basitçe dile getirebilmeleridir. Hatta boşanmaya dair sözcüklerin yüz yüze dile getirilmesi şart olmayıp posta, telgrafla bir boş kâğıdı göndermek ve vekil aracılığıyla boşama yapmak mümkün olmuştur. Kadınlara kendi açılarından durumu değerlendirme fırsatı tanınmamıştır. Ayrıca bir erkeğin boşanma gerekçesini açıklaması hiçbir surette gerekmediği halde boşanmak isteyen bir kadından boşanabilmesi için geçerli bir neden göstermesi ve bunu ispat etmesi beklenmiştir.

Halbuki Osmanlı toplumunda evliliklerin basitçe bitmediği ileri sürülmüştü. Bu nedenle erkeğin bencilliğinden kaynaklı olarak basitçe de sona eren evliliklerin olduğu şeklinde düzeltmek yapmak gerek.

Evliliklerin basitçe bitmediğine dair savunuların bir dayanağı var mıydı bilmiyoruz ama boşanma durumunda kadına mehir ve nafaka verilmesinin ardına sığınan yazılar okuduğumuzu çok iyi hatırlıyoruz. Mehir ve nafaka müesseseleri aileyi bir arada tutmak, boşanma sonrasında kadının az da olsa rahatlamasına imkan sağlamak, özellikle boşanmak isteyen kadınlara boşanmayı satın alma, yani muhâla'a yapma imkanı sağlamak gibi işlevselliğe sahip olmuşlardır. Ancak nafaka ve mehir vermekten kaçan, nafaka ve mehrinden kadını vazgeçirmeye çalışan, zorla vazgeçiren, nafaka ve mehir vermemek için başka bir yerde yuva kurup terk ettikleri eşlerini senelerce aramayan, mehir ve nafaka borçlarını ödediklerini iddia eden düzenbaz kocaların var olduğunu da belirtmek gerek. Dahası, yine F. Davis'in tespit ettiği gibi, nafaka adı altında kocanın sadece sembolik bir destek verdiği örneklere de rastlanmıştır. Mesela kadının odası veya dairesinin önüne her gün ekmek ve bir mum bırakan koca kanuna harfî harfine uymuş kabul edilmiştir. Ayrıca nafaka miktarı ne olursa olsun iddet döneminden sonra koca nafaka ödemekle yükümlü

değildi. Kadın yaşamının geri kalanını bir tek nikah parasıyla yani mehriyle geçirebilirdi. Tabi muhâla'a yoluyla boşanıp mehrinden vazgeçmek zorunda kalmamış ise.

Böyle olmakla beraber nafaka ve mehir miktarları az da çok da olsa boşanmadan sonraki yaşamlarını düşünen, evlilikleri öncesindeki avantajlı durumlarını kaybetmeleri sebebiyle bu haklarını kocalarının yanına bırakmak istemeyen kadınları birtakım dolaplar çevirmeye itmiştir: Bazı kadınlar maddi haklarından vazgeçerek boşanmaları nedeniyle bu durumdan duydukları pişmanlıkla muhâla'a yaptıkları kocalarını mehir ve nafakalarını ödemediği iddiasıyla dava etmişlerdir.

Dolap dedik ama başka yerlerde yeni bir evlilik yapıp, çoluk çocuğa karışarak ardlarında bıraktıkları eşlerini senelerce perişan eden, mehir ve nafaka vermemek için çeşitli düzen kuran erkeklerin yanında boşanma hakları sınırlı olan kadınların bu yaptıkları zemzemle yıkanmış gibi kalmaktadır.

Burada yeri gelmişken boşanma hakları sınırlı olan ve eşlerini boşanmaya ikna edemeyen kadınların boşanabilmek için kocalarının kendilerini boşadıkları, özellikle şartlı talakta ve kendilerine kötü muamelede bulundukları gibi yetkilileri ikna edici gerekçeler ileri sürmek, yalancı şahit tutmak, kocalarını şartlı talakta bulundurmak, maddi haklarından vazgeçmek hatta başka bedeller ödeyerek kocalarını kendilerini boşamaya razı etmek, koca evlerini terk etmek, cinsel birliktelik yaşamamak, naibin evine kaçmak, arzuhal vererek davalarını bulundukları yerlerdeki mahkemelerden üst mahkemelere taşımak, müftülerden fetva almak, kocalarını zehirleyerek evliliklerini sonlandırabilmek, evli olmadıkları yahut reşit olmadan evlendirildikleri gibi iddialarda bulunmak, ihtida etmek -ki bu sadece gayrimüslim kadınlar için çıkış kapısı olmuştur-, kocalarını kendilerine ayrı bir ev açmamak ve kendilerini sarhoşken boşamakla suçlamak gibi stratejiler geliştirdiklerini ifade edelim.

Peki Osmanlı'da aile içi huzursuzluk ve boşanma sebepleri nelerdi? Osmanlı'da kadınların kendilerine göre nedenlerle boşanmak istediklerine hiç rastlanmadığı düşünülebilir. Halbuki kadınlar mehrin ödenmemesi, sevgi, ilgi ve saygı eksikliği, eşin başka bir yerde ikamet etmesi, geniş aile biçimi, kuma olması, ayrı bir hane açılmaması, sorumsuzluk, evin geçiminin temin edilmemesi, sözlü, duygusal, ekonomik ve fiziksel şiddet, güvensizlik, can güvenliğinin olmaması, eşlerinin kendilerinin dengi olmaması gibi nedenlerle boşanmak istemişlerdir. Erkekler ise çocuksuzluk, eşlerinin baba evine sık sık gitmeleri yahut uzun kalmaları, kendileriyle beraber olmamaları, tazeliklerini yitirmeleri gibi nedenlerle eşlerini boşamışlardır.

Ancak bütün bunlar Osmanlı toplumunda kadınların statüsünün çok kötü olduğu, kadınların boşanamadığı gibi bir anlama gelmemelidir. İtiraf edilmeli ki bir konuyla ilgili çıkarımları ele alınan malzemenin cinsi belirlemektedir. Biz Osmanlı’da yeni bir aile hukuku arayışı olduğunu ileri sürdüğümüz için bu düşüncemizi destekleyecek kaynakların izini sürdük. Bundan dolayı bu anlatılarımız Osmanlı’da bütün kadınların boşanamadığını iddia ettiğimiz şeklinde yorumlanmamalıdır.

Osmanlı’da elbette ki kadınların haklarının muhafaza edildiği şekilde boşanmalar da gerçekleşmişti. Kadınların haklarının gasp edildiği durumlarda ise kadınların haklarını aramaya kalkışması üzerine bazı devlet görevlileri kadınların tarafında yer alarak onların haklarını korumak için kadınlarinkine benzer stratejiler geliştirmişlerdi: Mehir ve nafaka borcunu ödemeyen kocanın peşine düşmek, karısına eziyet eden kocaya nasihat ve tembihte bulunmak, şartlı talak ettirmek, kefil istemek, sulh yaptırmak yani ara bulmak, Şafî mezhebinin görüşlerinin kullanıldığı dönemlerde Şafî mezhebinden naibler tayin ederek onların kendi mezheplerine göre verdikleri boşanma kararlarını uygulamak, kadınların çıkmazlarına göre fetva vermek ve son çare olarak kocaları boşanmaya zorlamak.

Ayrıca Osmanlı Devleti zaman zaman özellikle eşleri tarafından boşanmaksızın ve nafakasız olarak terk edilen kadınlar için “*tefvîz-i talak*” kuralının uygulamaya konulması, kadınlar adına gayrimenkul yapılması ve her ne kadar nüfusun artırılması için evliliklerin kolaylaştırılması adına mehir miktarı sınırlansa da, mehir miktarını artırmak gibi önlemler almayı düşünmüştür.

Fakat çalışmanın ikinci bölümünde görüldüğü üzere eşine kocalık yapmadığı halde ve zorlama metotlara rağmen eşlerini boşamamakta direnen, boşanma yetkisinin şer’en kocaya ait olduğunu ileri sürerek devlete bile meydan okuyan kocaların olması yeni bir aile hukukuna ihtiyaç duyulduğuna dair fikrimizi desteklemektedir.

Ancak elbette ki bunlar bütün kocaların, erkeklerin aynı olduğu manasına gelmiyordu. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında bir şeyler değişmeye başlamış, kadınların aile ve toplum içerisindeki ezilmişliklerine karşı seslerini yükselten Osmanlı’nın yukarı ve orta sınıfına mensup bir grup erkek ortaya çıkmıştı. Bu erkekler, o dönemin edebi eserlerinden de takip edilebileceği üzere ve D. Kandiyoti’nin ifadesiyle, görücü usulüyle evlenmek istemeyip aşk, romantik ilişki özlemi çekiyor, ailedeki ataerkil düzene baş kaldırıyorlardı. Bu erkeklerin çoğunluğu aynı zamanda mutlakiyet yönetimini de istemiyorlardı. Onların anayasal bir rejim altında yurttaş olma yolundaki arzuları II. Meşrutiyet’in ilanı ve İttihat ve Terakki

Cemiyeti'nin iktidara el koymasıyla gerçekleşti. Bundan dolayı kadın ve aile ile ilgili ideolojinin kesin ve gerçek anlamda özgün bir biçim alması bu dönemden sonraya rastlamıştır. Ayrıca bu döneme kadar Batılılaşma ve İslamlaşma arasında sıkışıp kalan tartışmanın imdadına Ziya Gökalp'in "*hars ve medeniyet*" ayrımı yetişmiştir. Kültürel milliyetçilik o zamana kadar modernlik sayılan öğeleri yerli Türk özellikleri şeklinde tanımlayarak özümsemeye başlamıştır. Örneğin Ziya Gökalp eski Türk ailesinde tek eşlilik ve kadın-erkek eşitliğinin hakim olduğunu, bundan dolayı Orta Asya geleneklerinin tek eşli ve demokrat aile içerisinde evli çiftlerin tam eşitliğini gerektirdiğini söylemiş ve "*yeni hayat*" kavramını ileri sürmüştür. Yeni hayat demek "*yeni aile*" de demekti. Yeni aile ise "*çekirdek aile*" olmalıydı. Gökalp'in bu düşüncesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aile politikasının bir parçasını teşkil etmiştir.

Kadın ve ailenin devlet politikasının bir parçası haline gelmesinin en önemli nedeni ulus devleti inşa etmekle ilgiliydi.

Bazı kesimlere göre Osmanlı'nın geri kalmışlığının sebeplerinden biri kadınların içinde bulunduğu kötü durumdu. Bu nedenle devleti çöküşten kurtarmak için sunulan formüller arasına kadınların durumunu iyileştirmek de girmişti. Çünkü güçlü bir devlet ile güçlü bir aile arasında sıkı bir ilişki bulunmaktaydı. Güçlü ulusları doğuran, yetiştiren kadınlardı. Bundan dolayı kadınların durumunun iyileştirilmesi gerekmişti. Önerilen çözüm yolu ise kadınların eğitilmesi olmuştu.

Bu manada kız çocukların cehaletini almak adına birtakım adımlar atılmıştı. Ne var ki kadınlar için açılan okullar, verilen dersler kısacası sunulan imkanlar erkeklerinkinin aynısı değildi.

İkinci Meşrutiyet döneminde basın sahasındaki gelişmeler yıllarca susmak durumunda kalan okur-yazar kadınların haklarını savunması için iyi bir ortam oluşturdu. II. Mahmut döneminden itibaren Avrupa görmüş erkeklerin artık Osmanlı kadınlarını beğenmemesi, onları cahil görmeleri, aile hayatındaki ataerkil düzen, Tanzimat ve ardından Meşrutiyet'in ilanı ile kendileri için de haklar bekleyen fakat bulamayan kadınları haklarını aramaya, aile ve toplum içindeki konumlarını iyileştirmeye sevk etti.

Diğer taraftan Tanzimat'ın ilanı ile kadın ve aileye yönelik büyük bir yenilik yapılmamıştı ama Tanzimat ve Meşrutiyet'in ilanı, erkeklerin Avrupa'ya eğitime gönderilmesi, Avrupai tarzda okullar açılması, kız çocuklara mürebbiyeler tutulması, sinema ve tiyatrolardaki

gösteriler, dönemin müstehcen ve romantik edebiyatı, İstanbul gibi büyük kentlerde yaşanan kentsel dönüşüm, batılılarla artan ticaret, Müslüman halkın gayrimüslim halkla, kadın ve erkeğin birbirleriyle vapurda, tramvayda, parkta, tiyatro ve sinemada bir araya gelmesi, aynı ulaşım araçlarında kadın ve erkeğin karşılaşmaları ve etkileşimleri şehri, insanları, insanların ihtiyaç ve arzularını değiştirmişti. İnsanlar artık hayatın en önemli ögesi olan aile ve ailenin evlenme, boşanma gibi en temel özelliklerini sorguluyor, kökenlerine iniyorlardı. Önceki nesillere göre daha farklı düşünen bu insanların evlilik ve hayattan beklentileri değişmişti. Bu yeni nesil kendilerinin seçeceği, sevdikleri insanla evlenmek, eğitim görerek çocuklarına iyi bir anne olmak, çalışarak eşlerine destek olmak ve eğer kocasız kalırlarsa kimseye muhtaç olmadan evlerini geçindirmek, evliliklerinden memnun olmamaları durumunda ise boşanabilmek için erkeklerin sahip olduğu gibi boşanma hakkı ve boşanma sonrasındaki hayatları için tazminat istiyorlardı. Benzer düşüncelere erkekler de sahipti. Onlar da kendi seçecekleri, aşık olacakları, eğitilmiş, çocuklarına iyi bir anne, kendilerine iyi bir eş olacak kadınlar arzuluyorlardı.

Nitekim başlangıçtaki verdiğimiz hikayenin kahramanı Zeynep Hanım, yıllarca sessiz sedasız kaderlerine boyun eğerek kocalarının evlerine dönmelerini bekleyen ebeveynleri gibi değildi. Zeynep Hanım mağazada, temizlikte çalışarak kendisini yormak, sıkıntıya sokmak, üzme, yıpratmak istemeyen, gençliğini doyasıya yaşama hevesinde, tiyatro ve sinemaya gitmekten, gezmekten hoşlanan, kuralları sorgulayıp eleştiren yeni kadınlıktan biriydi. Hikayenin devamında ise hapiste olan eşinden boşanamaması nedeniyle kötü yola düşmüş bir kadın olarak karşımıza çık(arıl)mıştı.

Osmanlı'da yeni bir aile hukukuna ihtiyaç duyuluyordu ama bunun için uygun bir zaman, zemin gerekliydi. Aile hukukunda yeni arayışları tetikleyen, ivme kazandıran ard arda yaşanan savaşlar, özellikle bir dünya savaşı olmuştu. Savaş kötüydü ama kadınların kamusal alana açılması, çeşitli işlerde çalışmaları gibi kadınların neler yapabileceğini göstermesi ve kadınların haklarını almaları gibi bakımlardan bütün bunlara iyi bir zemin oluşturmuştu. Savaş esnasında cepheye giden erkeklerin aralarında bıraktıkları eşleri ve kızları cephe arkasında kendi savaşlarını veriyorlardı: Ayakta kalma savaşı. Daha önce ailelerindeki bir erkek tarafından geçimleri temin edilen bu kadınlardan kendilerine iş bulabilenler alın teri ile çalışarak evlerini geçindirmeye çalışırken, bir kısım kadın yokluktan kötü yollara düşmüştü. Çünkü eşlerinin öldüğüne dair cepheden haber ulaşan kadınlar başka bir evlilik yaparak hayatlarını idame ettirebilirken, eşlerinin ölü mü diri mi olduğuna dair haber alamayanlar Hanefi mezhebine göre eşlerinin dönmesini yahut öldüğüne dair güvenilir bir

haber gelmesini beklemek zorundaydı. Bundan dolayıdır ki savaş esnasında kocanın gaiplik ve hastalık durumlarında kadınların boşanabileceklerine dair iki irade yayınlandı. Bu iradeler ise Aile Hukuku Kararnamesi'nin kabulüne zemin hazırladı.

İşte bir yanda Zeynep Hanım gibi eşinden boşanmak isteyip de boşanma hakları sınırlı olan kadınların yaşadıkları, diğer taraftan değişen koşulların dönüştürdüğü ve ataerkil düzeni kabul etmek istemeyen insanların talepleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ulus devlet oluşturma ve dik durma çabaları, özellikle savaş döneminde Zeynep Hanım gibi eşinden boşanamayıp da kötü yollara sürüklenen kadınların tecrübeleri yeni bir aile hukuku hazırlanmasını gerektirmişti.

Çalışmamızın sonucunu Osmanlı'da hararetli tartışmalara neden olan çok kadınla evlilik konusuna değinerek bitirmek istiyoruz. Çok kadınla evlilik konusundaki ortak kanı Osmanlı toplumunda çok kadınla evliliğin yaygın olmadığı ve ekonomik etkenlerin çok kadınla evliliği kısıtladığı yönünde olmuştur. Bu tez bir belgeden yola çıkarak bu görüşün yanına başka bir görüş koyuyor: Osmanlı mahkemeleri eşleriyle aralarında geçimsizlik olmasına rağmen, intikam duygusuyla, eşlerini boşamamakta direten ve eşlerini gönül rızasıyla kendileriyle beraber olmaya ikna edemeyen kocalara, başka bir kadınla evlenmek istediklerinde, evlilik izinnamesi vermemişlerdir. Üstelik bu hususa çok eskiden beri dikkat edildiği ileri sürülmüştür. Bunun yanında söz konusu belgede ikinci bir kadınla evlenmek isteyen kişinin kardeşi ve yengesiyle aynı evde yaşaması nedeniyle, değil iki kadına bir kadına bile bakabilecek durumu olmadığının belirtilmesi eşlerinin üzerine kuma getirecek erkekleri sadece düşük ekonomilerinin değil, düşük ekonomileri nedeniyle Osmanlı görevlilerinin de sınırladığını göstermektedir.

KAYNAKLAR

1-BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ KAYNAKLARI

1.1. Babîâli Evrak Odası Sadaret Evrakı

Sadaret Âmedî Kalemi (A. AMD)

A. AMD., 21/67, (20 Z 1266).

Sadaret Mektubî Kalemi (A. MKT)

A. MKT., 56/59, (19 Z 1262).; A. MKT., 6/98, (15/R/1259).; A. MKT., 137/84, (04/Ş/1264).; A. MKT., 200/56, (2 Recep 1265).; A. MKT., 235/27, (29 Z 1265).; A. MKT., 235/27, (29 Z 1265).; A. MKT., 69/73, (18 Ra 1263).; A. MKT., 237/28, (29 Z 1265); A. MKT., 143/43, (09/N/1264).

Sadaret Mektubî Kalemi Deavi Evrakı (A. MKT. DV)

A. MKT. DV., 55/33, (17.6.1268).; A. MKT. DV. 119/36, (23 Ra 1274).; A. MKT. DV., 72/5, (8 Recep 1269).; A. MKT. DV., 89/76, (21 C 1272).; A. MKT. DV., 16/59, (25 Ş. 1265).; A. MKT. DV., 170/93, (9 Ra 1277).; A. MKT. DV., 33/35, (22/R/1267).; A. MKT. DV., 102/30, (28 Ra 1273).; A. MKT. DV., 121/60, (4/Ca/1274).; A. MKT. DV., 204/43, (2 R 1278).; A. MKT. DV., 45/67, (12/M/1268).; A. MKT. DV., 126/68, (1275 M 08).; A. MKT. DV., 78/84, (19 Ca 1271); A. MKT. DV., 100/64, (27/S/1273).; A. MKT. DV., 119/45, (27 Rebiülevvel 1274).; A. MKT. DV., 13/27, (23/Ca/1265).; A. MKT., DV., 125/2, (24/B/1274).; A. MKT. DV., 141/32, (28 Muharrem 1276).; A. MKT. DV., 145/17, (06/R/1276).; A. MKT. DV., 56/30, (6. 7. 1268).; A. MKT. DV., 209/58, (7 Ca 1278).; A. MKT. DV., 195/77, (12 M 1278).; A. MKT. DV., 135/78, (3 Receb 1275).; A. MKT. DV., 48/21, (14 Z 1268).; A. MKT. DV., 132/71, (23 R 1275).; A. MKT. DV., 199/81, (17 S 1278).; A. MKT. DV., 157/94, (22 L 1276).; A. MKT. DV., 116/89, (7 Rebiülevvel 1274).; A. MKT. DV., 182/22, (29/B/1277).; A. MKT. DV., 32/58, (04/R/1267).; A. MKT. DV., 32/81, (9 R 1267).; A. MKT. DV., 65/94, (20 S 1269).; A. MKT. DV., 68/10 (13 Rebiülahir 1269).; A. MKT. DV., 41/46, (11/Za/1267).; A. MKT. DV., 35/50, (25 C 1267).; A. MKT. DV., 126/73, (8 Muharrem 1275).; A. MKT. DV., 34/65, (09/C/1267).; A. MKT. DV., 152/20, (18 Recep 1276).; A. MKT. DV., 165/62, (17/M/1277).; A. MKT. DV., 116/5, (25 M 1274).; A. MKT. DV., 78/99, (23 Ca 1271).; A. MKT. DV., 37/33, (04/Ş/1267).; A. MKT. DV., 124/93, (23/B/1274).; A. MKT. DV., 33/52, (28/R/1267).; A. MKT. DV.,

92/73, (03/N/1272).; **A. MKT. DV.**, 85/56, (17/S/1272).; **A. MKT. DV.** 100/50, (23 S 1273).; **A. MKT. DV.**, 106/90, (07/B/1273).; **A. MKT. DV.**, 169/64, (26/S/1277).; **A. MKT. DV.**, 8/51, (11/C/1264).; **A. MKT. DV.**, 204/43, (2 R 1278).; **A. MKT. DV.**, 112/72, (18 Z 1273).; **A. MKT. DV.**, 89/76, (21 C 1272).; **A. MKT. DV.**, 205/32, (7 R 1278).; **A. MKT. DV.**, 116/94, (07/S/1274).; **A. MKT. DV.**, 107/80, (24/B/1273).; **A. MKT. DV.**, 203/8, (19 Ra 1278).; **A. MKT. DV.**, 42/93, (04/Z/1267).; **A. MKT. DV.**, 42/93, (04/Z/1267).; **A. MKT. DV.**, 182/19, (29 B 1277).

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM)

A. MKT. MHM., 19/82, (03/Ca/1266).

Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Belgeleri (A. MKT. MVL)

A. MKT. MVL., 26/74, (5 C 1266).; **A. MKT. MVL.**, 29/42, (02/N/1266).; **A. MKT. MVL.**, 26/74, (5 C 1266).; **A. MKT. MVL.**, 26/74, (5 C 1266).; **A. MKT. MVL.**, 1/71, (5 L 1261).; **A. MKT. MVL.**, 34/21, (07/M/1267).; **A. MKT. MVL.**, 105/6, (23 C 1275).

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Belgeleri (A. MKT. UM)

A. MKT. UM., 168/89-1, (3 S 1271).; **A. MKT. UM.**, 12/81, (02/C/1266).; **A. MKT. UM.**, 474/49, (17/Za/1277).; **A. MKT. UM.**, 228/34, (03 B 1272).; **A. MKT. UM.**, 229/15, (11 B 1272).; **A. MKT. UM.**, 69/87, (16 L 1267).; **A. MKT. UM.**, 318/17, (24/Za/1274).; **A. MKT. UM.**, 204/39, (25/Za/1271).; **A. MKT. UM.**, 297/34, (26 Ra 1274).; **A. MKT. UM.**, 362/69, (28/M/1276).; **A. MKT. UM.**, 380/57, (11 Rebiülahir 1276).; **A. MKT. UM.**, 43/78, (26 S 1267).; **A. MKT. UM.**, 458/53, (17/Ş/1277).; **A. MKT. UM.**, 489/79, (29/M/1278).; **A. MKT. UM.**, 43/78, (26 S 1267).; **A. MKT. UM.**, 410/29, (23 Za 1276).; **A. MKT. UM.**, 141/71, (03/Z/1269).; **A. MKT. UM.**, 108/51, (28/Z/1268).; **A. MKT. UM.**, 198/85. **A. MKT. UM.**, 46/53, (18/Ra/1267).; **A. MKT. UM.**, 15/65, (08/B/1266).; **A. MKT. UM.**, 122/13, (6 Recep 1269).; **A. MKT. UM.**, 440/76, (22/Ca/1277).; **A. MKT. UM.**, 89/8, (22/S/1268).; **A. MKT. UM.**, 450/72, (11 B 1277).; **A. MKT. UM.**, 423/70, (11 S 1277).; **A. MKT. UM.**, 23/33, (11/N/1266).; **A. MKT. UM.**, 458/14, (16/Ş/1277).; **A. MKT. UM.**, 40/70, (21/M/1267).; **A. MKT. UM.**, 196/48, (04/N/1271).; **A. MKT. UM.**, 39/81, (15/M/1267).; **A. MKT. UM.**, 446/69, (24/C/1277).

1.2. Cevdet Tasnifi

Cevdet-i Adliye (C. ADL)

C. ADL., 32/1908, (28 S 1219).; C. ADL., 19/1150, (28 Zilhicce 1204).; C. ADL., 6/377, (29 Z 1300).; C..ADL., 46/2778, (03 N 1219).

Cevdet-i Askeriye (C. AS)

C..AS., 888/38183, (11/N/1259).

1.3. Dâhiliye Nezareti Evrakı

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Levazım (DH. EUM. LVZ)

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurin Kalemi (DH. EUM. MEM)

DH. EUM. MEM., 116/5, (4 Ş 1338).

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH. EUM. ECB)

Dahiliye Nezareti Muhabberât ve Tensikât Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM. MTK)

DH. EUM. MTK., 9/3, (1 Z 1331).; DH. EUM. MTK., 7/38, (27/L/1331).

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti Evrakı (DH. EUM. VRK)

DH. EUM. VRK., 26/34, (06/R/1329).; DH. EUM. VRK., 6/46, (30 Za 1328).

Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Tahrirât Kalemi (DH. EUM. THR)

DH. EUM. THR., 24/54, (29/M/1328).; DH. EUM. THR., 35/23, (2 Ca 1328).; DH. EUM. THR., 38/44, (18/C/1328).; DH. EUM. THR., 33/24, (06/Ca/1328).; DH. EUM. THR., 30/80, (30 Ra 1328).

Dahiliye Nezareti Muhabberât-ı Umumiye Nezâreti (DH. MUI)

DH. MUI., Dosya No: 49/-1, Gömlek No: 23, (17 Z 1327).

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalemi (DH. HMŞ)

DH. HMŞ. Dosya No:3/-1, Gömlek No:2/-25, (17 L 1337).

Dâhiliye İdâri Kısım Belgeleri (DH. İD)

Dahiliye İrade-i Umumiye Ekleri (DH. İ. UM. EK)

DH. İ. UM. EK., 105/96, (25/Ra/1335).

Dâhiliye Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB. HPS. M)**Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muâmelat****DH. TMIK. M., 4/54, (04 Z 1313).****Dâhiliye Nezâreti Kısım-i Adli Kalemi****DH. EUM. KADL., 22/37, (25 M 1329).****Dâhiliye Nezâreti Asayiş Kalemi Belgeleri****DH. EUM. AYŞ., 26/52, (21 S 1338).****Dâhiliye Mektubî Kalemi (DH. MKT)**

DH. MKT., 50/12, (12 Za 1310).; DH. MKT., 1296/24, (19/Ş/1326).; DH. MKT., 1389/5, (06/R/1304).; DH. MKT., 193/89, (27/Ş/1311).; DH. MKT., 2588/110, (7 Za 1319).; DH. MKT., 956/63, (09/Ra/1323).; DH. MKT. 2482/56, (22 M 1319).; DH. MKT. 1629/26, (17 L 1306).; DH. MKT., 76/32, (13/L/1311).; DH. MKT., 1443/118, (15/Z/1304).; DH. MKT., 1966/87, (02/Z/1309).; DH. MKT., 70/49, (17/Za/1311).; DH. MKT., 1869/115, (15 S 1309).; DH. MKT., 2242/113, (28/R/1317).; DH. MKT., 2451/65, (22/L/1318).; DH. MKT., 2445/59, (21/N/1318).; DH. MKT., 193/5, (28/C/1311).; DH. MKT., 1067/56, (17 S 1324).; DH. MKT. 226/7, (12 L 1311).; DH. MKT. 2262/147, (23 C 1317).; DH. MKT., 1951/117, (24/L/1309).; DH. MKT., 1566/66, (16 Ra 1306).; DH. MKT., 2441/146, (1 N 1318).; DH. MKT., 2033/10, (30 Ca 1310).; DH. MKT., 1951/70, (22/L/1309).; DH. MKT., 1636/87, (13/Za/1306).; DH. MKT., 1934/118, (22/Ş/1309).; DH. MKT., 70/49, (17/Za/1311).; DH. MKT., 2219/18, (26 S 1317).; DH. MKT., 85/17, (28 Z 1310); DH. MKT., 2012/67, (28 Ra 1310).; DH. MKT., 2030/37, (22 Ca 1310).; DH. MKT., 1532/76, (05/Z/1305).; DH. MKT., 1243/70, (26 S 1326).; DH. MKT., 550/51, (23 R 1320).; DH. MKT., 1067/56, (17 S 1324).; DH. MKT., 193/28, (28/C/1311).; DH. MKT., 878/46, (27/Ca/1322).; DH. MKT., 196/71, (09 B 1311).; DH. MKT., 1502/105, (10/Ş/1305).; DH. MKT., 1687/115, (15/Ca/1307).; DH. MKT., 1878/122, (13/Ra/1309).; DH. MKT., 1614/5, (07/Ş/1306).; DH. MKT., 1882/33, (20 Rebiülevvel 1309).; DH. MKT., 1273/30, (29/C/1326).; DH. MKT., 1377/28, (12/S/1304).; DH. MKT., 1983/13, (11 M 1310).; DH. MKT., 1331/93, (27/B/1297).; DH. MKT., 1737/84, (11/Za/1307).; DH. MKT., 2528/147, (20 Ca 1319).; DH. MKT., 22/41, (10 L 1311).; DH. MKT., 2195/41, (20/Z/1316).; DH. MKT., 1469/40, (27 Rebiülevvel 1305).; DH. MKT., 1925/121 (24 Recep 1309).; DH. H., 71/14, (01/Ca/1332).; A. MKT. DV., 94/67, (29/I/1272).; DH. MKT., 369/62, (06/Za/1312).; DH. MKT., 1315/64, (19/S/1288).; DH. MKT., 1754/32, (07/M/1308).; DH. MKT., 2141/105, (16 B 1316).; DH. MKT., 539/14, (04 R 1320).; DH. MKT., 2202/94, (03/Muharrem/1317).; DH. MKT., 683/15, (11/M/1321).; DH. MKT., 1558/105, (23/S/1306).; DH. MKT., 2386/124, (12 R 1318).; DH. MKT., 1679/108, (13/R/1307).; DH. MKT., 2507/29, (20 Ra 1319).; DH. MKT., 1625/100, (04/L/1306).; DH. MKT., 1692/49, (03 C 1307).; DH. MKT., 648/29, (9 Za 1320).; DH. MKT., 86/22, (27 Ca 1311).; DH. MKT., 1448/10, (29/Z/1304).; DH. MKT., 2108/119, (5 Ca 1316).; DH. MKT., 1071/6, (24 S 1324).; DH. MKT., 1589/19, (27 Ca 1306).; DH. MKT., 2005/78, (4 Ra 1310).; DH. MKT., 1482/8, (18 Ca 1305).; DH. MKT., 1256/21, (22 R 1326).; DH. MKT., 2785/59, (13 Ra 1327).; DH. MKT., 372/39, (1 Z 1312).; DH. MKT., 1521/61, (5 Za 1305).

Dahiliye Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH. SN. THR)

1.4. Hariciye Nezareti Evrakı

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR. TO)

HR. TO., 404/41, (9/5/1911).; **HR. TO.**, 179/27, (4. 7. 1892).; **HR. TO.** 175/62, (10/10/1889).; **HR.TO.**, 300/6, (02/5/1887).

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMS. İŞO)

HR. HMS. İŞO., 186/14, (15/Ra/1316).; **HR. HMS. İŞO.**, 14/12, (13 Ma 1324).; **HR. HMS. İŞO.**, 19/9, (7 Ar 1334).; **HR. HMS. İŞO.**, 16/12, (22/Ks/1335).; **HR. HMS. İŞO.**,17/4, (16 Ks 1326).

Hariciye Mektubi (HR. MKT)

HR. MKT., 11/14, (06/R/1262).; **HR. MKT.**, 263/83, (29/Ra/1275).; **HR. MKT.**, 79/30, (26/N/1270).; **HR. MKT.**, 191/77, (10/L/1273).; **HR. MKT.**, 130/32, (12/R/1272).; **HR. MKT.**, 13/7, (16 B 1262).

1.5. İrade Tasnifi

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS)

1.6. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

MV., 219/82, (tarih yok); **MV.**, 224/149, (27/S/1341).; **MV.**, 109/5, (09/M/1322).

1.7. Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL)

MVL., 806/61, (05/Ş/1274).; **MVL.**, 36/39, (6 N 1263).; **MVL.**, 793/4, (10/Ra/1281).; **MVL.**, 60/43, (08/Ş/1264).; **MVL.**, 745/33, (19 S 1283).; **MVL.**, 198/81, (20 L 1266).

1.8. Taşra Evrakı (TŞR)

Taşra Bosna Müfettişliği (TŞR. BNM)

TŞR. BNM., 22/28, (03/M/1281).

1.9. Yıldız Tasnifi

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y. A. RES)

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK)

Y. PRK. BŞK., 39/46, (21 B 1312).

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.)

Y. PRK. AZJ. 25/49 (29 Zilhicce 1310).; **Y.. PRK. AZJ.**, 26/2, (29/Z/1310).; **Y.. PRK. AZJ.**, 30/17, (29/R/1312).

Yıldız Perakende Meşihat Dairesi Maruzat (Y. PRK. MŞ)

Y. PRK. MŞ., 5/46, (15 N 1311).; **Y. PRK. MŞ.**, 5/34, (2 B 1311).

Yıldız Esas Evrakı Sadrazam M. Kâmil Paşa Evrakı (Y..E..KP)

Y.EE.KP., 43/4208, (29/Z/1341).; **Y.EE.KP.**, 34/3357, (12 M 1327).

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

Y.. A... HUS., 492/78, (04 B 1323).

1.10. Zaptiye Nezareti Evrakı

Zaptiye Nezâreti Belgeleri (ZB)

ZB., 61/54, (23/Ha/1309).; **ZB.**, 61/54, (23/Ha/1309).; **ZB.** 446/54, (3 Ks 1322).; **ZB.** 458/15, (04 Ma 1311).; **ZB.**, 350/54, (1 Teşrinievvel 1314).; **ZB.**, 350/69, (20 Temmuz 1315).; **ZB.**, 424/131, (24/Ma/1323).; **ZB.**, 104/33, (13 Temmuz 1324).

1.11. Şûra-yı Devlet Defterleri

ŞD., 1931/26, (17/S/1327).; **ŞD.**, 2616/22, (28 Za 1310).

1.12. Bâbâli Evrak Odası (BEO)

BEO., 343/25667, (07/B/1311).; **BEO.**, 19/1374, (18/Za/1309).; **BEO.**, 15/1068, (11/Za/1309).; **BEO.**, 240/17985, (04/M/1311).; **BEO.**, 1315/98566, (17/M/1317).; **BEO.**, 2777/208221, (14 M 1324).; **BEO.**, 24/1793, (29 Za 1309).; **BEO.**, 131/9784, (11/C/1310).; **BEO.**, 620/46477, (18 Za 1312).; **BEO.**, 623/46660, (21 Za 1312).

1.13. Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ. DUİT)

İ. DUİT., 6/66, (29 S 1339).; İ. DUİT., 6/74, (5 Ra 1340).; İ. DUİT., 6/46, (25 L 1340); İ. DUİT., 6/45, (25 M 1340).; İ. DUİT., 6/21, (11 B 1339).; İ. DUİT., 6/20, (5 B 1339).

1.14. Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı

TFR. I. KV., 22/2188, (4 R 1321).

1.15. Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı:

TFR. I. SL., 192/19104, (18 C 1326).

1.16. Teftişat-ı Rumeli Evrakı Arzuhaller (TFR. I. ŞKT.)

TFR. I. ŞKT., 153/15290, (25/R/1326).; TFR. I. ŞKT., 10/910, (9/S/1321).; TFR. I. ŞKT., 16/1520, (04/Ca/1321).; TFR. I. ŞKT., 13/1279, (14 R 1321).; TFR. I. ŞKT., 138/13703, (03/Z/1325).; TFR. I. ŞKT., 64/6355, (04/Ra/1323).; TFR. I. ŞKT., 2/121, (14 Şevval 1320).; TFR. I. ŞKT., 45/4457, (19 R 1322).

1.17. Amedi Mektûbi Kalemi Nezâreti ve Devâir (A. MKT. NZD.)

A. MKT., NZD. 43/100, (20 Z 1267).; A. MKT. NZD., 221/13, (24/Ş/1273).; A. MKT. NZD., 128/73, (29/R/1271).; A. MKT. NZD., 76/86, (07/B/1269).; A. MKT. NZD., 67/5, (15/S/1269).; A. MKT. NZD., 146/1, (08/Ş/1271).

1.18. Divan-ı Hümayûn Defterleri

Divan (Beylikçi) Kalemi Defterleri (A. DVN)

A. DVN., 10/21, (29 Z 1260).; A. DVN., 113/29, (29 Ş 1272).; A. DVN., 142/21, (25 Za 1275).; A. DVN., 118/90, (28 R 1273).; A. DVN., 117/20, (01/S/1273).; A. DVN., 10/59, (29/Z/1260).; A. DVN., 81/64, (1268).; A. DVN., 72/31, (29 Z 1267).; A. DVN., 98/50, (Hicri: 1270).; A. DVN., 127/78, (10 R 1274).; A. DVN., 141/67, (10 Za 1275).; A. DVN., 148/6, (3 Ca 1276).; A. DVN., 57/15, (05/S/1266).; A. DVN. 23/99, (3 R 1263).

1.19. Maarif Mektûbi

MF. MKT., 936/7, (25 R 1324).

1.20. Özel Şahıslardan İntikal eden (Satın Alınan) Arşiv Malzemesi (HSD. AFT)

HSD. AFT., 6/118, (16 M 1341).; **HSD. AFT.**, 19/41, (1 S 1341).

1.21. İrade Şûra-yı Devlet

1.22. Amedi Mektûbi

A. M., 7/3, (29/Z/1265).; **A. M.**, 26/9, (22/R/1278).; **A. M.**, 24/88, (23 Z 1277).

1.23. Sadaret Eyaleti Mümtâze Kalemî Evrakı

1.24. Hattı Hümayun

HAT., 250/14175.

1.25. İbnülemin Tasnifi Adliye (İE. ADL.)

İE.ADL., 13/850, (21 Za 1141).

1.26. İrâde-yi Dâhiliye (İ. DH.)

İ.DH., 1256/98612, (Tarih Yok).

1.27. Teşrifâtı Rumeli Evrakı Konsolosluk (TFR.I..KNS.)

2-MİLLÎ KÜTÜPHANE KOLEKSİYONU ŞER'İYYE SİCİL DEFTERLERİ

1 Numaralı Antalya Şer'iyye Sicili:

Belge No: 25, Sayfa No: 8, (19 Safer 1230).

152 Numaralı Antep Şer'iyye Sicili:

Belge No: Yok, Sayfa No: 48, (7 Rebiülevvel 1302).; Belge No: Yok, Sayfa No: 199-200, (10 Cemaziyelahir 1303).; Belge No: Yok, Sayfa No: 38, (8 Safer 1302).;

156 Numaralı Antep Şer'iyye Sicili:

Belge No: 376, Sayfa No: 217, (21 Zilkade 1312).;

1000 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili:

Belge No:153, Sayfa No. 102, (4 Rebiülahir 1324).; Belge No: 45, Sayfa No: 24, (20 Şevval 1325).; Belge No: 100, Sayfa No: 61-62, (16 Rebiülevvel 1324).; Belge No: 85, Sayfa No: 53, (22 Safer 1324).; Belge No: 124, Sayfa No: 80, (10 Rebiülevvel 1324).

1001 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili:

Belge No:63, Sayfa No: 46, (28 Şevval 1325).; Belge No: 37, Sayfa No: 26, (28 Ramazan 1325).; Belge No: 16, Sayfa No: 15, (4 Şaban 1324).; Belge No: 72, Sayfa No: 37, (27 Şaban 1325).; Belge No: 61, Sayfa No: 31-32, (25 Şevval 1325).; Belge No: 22, Sayfa No: 17, (17 Şaban 1325).; Belge No: 27, Sayfa No: 18, (Tarih Yok).

1003 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili:

Belge No: 200, Sayfa No: 83, (29 Şevval 1327).; Belge No: 129, Sayfa No: 56, (18 Şevval 1327).; Belge No: 141, Sayfa No: 62, (23 Şevval 1327).; Belge No: 111, Sayfa No: 80, (15 Şaban 1324).; Belge No:142, Sayfa No: 109, (23 Ramazan 1324).; Belge No: 10, Sayfa No: 7, (29 Cemaziyelevvel 1327).

1005 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili:

Belge No: 211, Sayfa No: 81, (23 Rebiülahir 1326).; Belge No: 243, Sayfa No: 165, (13 Şaban 1326).; Belge No: 264, Sayfa No: 179, (1326).; Belge No: 311, Sayfa No: 111, (9 Ramazan 1326).; Belge No: 228, Sayfa No: 156, (4 Şaban 1326).; Belge No: 472, Sayfa No: 160, (29 Şevval 1326).

260 Numaralı Adıyaman Şer'iyye Sicili,

Belge No: 12, Sayfa No: 14-15, (Recep 1320).; Belge No: 134, Sayfa No: 121, (21 Zilkade 1321).

937 Numaralı Bolu Şer'iyye Sicili:

Belge No: Yok, Sayfa No: 22, (5 Zilhicce 1285).

1 Numaralı Yozgat/Boğazlıyan Şer'iyye Sicili:

Belge No: 71, Sayfa No: 29, (13 Cemaziyelevvel 1307).

13/210 Numaralı Burdur Şer'iyye Sicili:

Belge No: Yok, Sayfa No: 54, (15 Recep 1285).; Belge No: Yok, Sayfa No: 3, (1 Rebiülahir 1259).

23/220 Numaralı Burdur Şer'iyye Sicili:

Belge No: Yok, Sayfa No: 172, (15 Şevval 1310).

412 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili:

Belge No: 87, Sayfa No: 79, (2 Şaban 1307).; Belge No: 138, Sayfa No: 113, (23 Zilkade 1307).; Belge No: 156, Sayfa No: 124-125, (25 Zilkade 1307).

21 Numaralı Çankırı Şer'iyye Sicili:

Belge No: 270, Sayfa No: 31, (10 Rebiülahir 1219).

456 Numaralı Elbistan Şer'iyye Sicili:

Belge No:112; Sayfa No: 278, (13 Safer 1308).; Belge No: 3, Sayfa No: 242, (8 Şevval 1307).; Belge No:167, Sayfa No: 292, (7 Şaban 1308).; Belge No:14, Sayfa No: 245, (18 Şevval 1307).; Belge No: 412, Sayfa No: 200, (25 Safer 1307).; Belge No: 449, Sayfa No: 211, (12 Rebiülahir 1307).; Belge No:162, Sayfa No: 291, (18 Recep 1308).; Belge No:100, Sayfa No: 274, (17 Rebiülahir 1308).; Belge No:195, Sayfa No: 299, (13 Ramazan 1308).; Belge No: 171, Sayfa No: 293, (15 Şaban 1308).

63 Numaralı Davudpaşa Şer'iyye Sicili

Belge No:132, Sayfa No: 63, (13 Recep 1232).; Belge No:145, Sayfa No: 68, (20 Recep 1232).

1304 Numaralı Gebze Şer'iyye Sicili:

Belge No: Yok, Sayfa No: 62, (12 Cemaziyelevvel 1309).

268 Numaralı Ilgın Şer'iyye Sicili:

Belge No: Yok, Sayfa No: 65-66, (4 Rebiülevvel 1326).; Belge No: Yok, Sayfa No: 68, (11 Rebiülevvel 1326).; Belge No: Yok, Sayfa No: 26, (Tarih Okunmuyor).; Belge No: Yok, Sayfa No: 79-80, (29 Nisan 1324).

279 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili:

Belge No: 68-69 ve 70, Sayfa No: 50, (18 Rebiülahir 1320).; Belge No: 53, Sayfa No: 43, (18 Muharrem 1320).; Belge No: 95, Sayfa No: 67, (21 Recep 1320).; Belge No: 233, Sayfa No: 128, (12 Recep 1321).

280 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili:

Belge No: 62, Sayfa No: 89, (Tarih Yok).; Belge No: 1, Sayfa No: 2, (27 Recep 1320).; Belge No: 2, Sayfa No: 2, (28 Recep 1320).; Belge No: 38, Sayfa No: 32, (16 Muharrem 1322).

238 Numaralı Mardin Şer'iyye Sicili:

Belge No: Yok, Sayfa No: 14, (8 Rebiülahir 1282).; Belge No: Yok, Sayfa No: 36, (6 Cemaziyelevvel 1282).

183 Numaralı Mardin Şer'iyye Sicili:

Belge No: Yok, Sayfa No: 155, (11 Şevval 1310).; Belge No: Yok, Sayfa No: 157, (3 Rebiülahir 1310).; Belge No: Yok, Sayfa No: 108-109, (21 Şaban 1309).; Belge No: Yok, Sayfa No: 70, (14 Cemaziyelevvel 1309).

426 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili:

Belge No: 31, Sayfa No: 1-18, (18 Zilkade 1328).; Belge No: 17, Sayfa No: 106, (23 Rebiülahir 1330).; Belge No: 174, Sayfa No: 93, (25 Zilkade 1329).; Belge No: 81, Sayfa No: 42, (21 Rebiülevvel 1329).; Belge No: 171, Sayfa No: 91, (28 Zilkade 1329).; Belge No: 29, Sayfa No: 112, (Tarih Yok).; Belge No: 59, Sayfa No: 31, (12 Muharrem 1329).; Belge No: 128, Sayfa No: 68-69, (Tarih Yok).; Belge No: 175, Sayfa No: 93 (16 Safer 1330).; Belge No: 141, Sayfa No: 76, (18 Zilkade 1329).; Belge No: 36, Sayfa No: 115, (3 Cemaziyelahir 1330).; Belge No: 122, Sayfa No: 65-66, (28 Recep 1329).; Belge No: 103, Sayfa No: 56, (18 Cemaziyelahir 1329).

149 Numaralı Marmaris Şer'iyye Sicili: 149 Numaralı Marmaris Şer'iyye Sicili,

Belge No: 17, Sayfa No: 110, (7 Cemaziyelevvel 1326).

1498 Numaralı Rize Şer'iyye Sicili:

Belge No: 77, Sayfa No: 74, (28 Cemaziyelevvel 1294).; Belge No: 121, Sayfa No: 98, (20 Şevval 1294).; Belge No: 99, Sayfa No: 85, (Tarih Yok).

60 Numaralı Sivas Şer'iyye Sicili:

Belge No: 340-166, Sayfa: 121-122, (3 Cemaziyelahir 1314).; Belge No: 298-124, Sayfa No: 89, (3 Safer 1314).; Belge No: 328-154, Sayfa: 112, (23 Rebiülahir 1314).; Belge No: 248-76, Sayfa No: 55, (3 Cemaziyelevvel 1313).; Belge No: 276-104, Sayfa No: 73-74, (21 Zilkade 1313).; Belge No: 314-141, Sayfa No: 101, (1313).; Belge No: 200-27, Sayfa No: 15, (27 Zilkade 1312).; Belge No: 311-137, Sayfa No: 98-99, (29 Safer 1314).; Belge No: 275-103, Sayfa No: 73, (6 Cemaziyelevvel 1313).

443 Numaralı Siverek Şer'iyye Sicili:

Belge No: 28, Sayfa No: 6, (Tarih Yok).; Belge No: 124, Sayfa No: 27, (1 Recep 1268).; Belge No: 183, Sayfa No: 42, (Tarih Yok).; Belge No: 23, Sayfa No: 5, (Tarih Yok)

204 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili:

Belge No: 262, Sayfa No: Yok, (27 Rebiülahir 1262).; Belge No: 123, Sayfa No: Yok, (Evasıt Rebiülahir 1294).

205 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili:

Belge No: 345, Sayfa No: 152, (Cemaziyelevvel 1273).; Belge No: 506, Sayfa No: 220, (27 Recep 1275).; Belge No: 119, Sayfa No: 53, (17 Şaban 1272).; Belge No: 151, Sayfa No: 64, (14 Şaban 1272).; Belge No: 152, Sayfa No: 64, (16 Şaban 1272).; Sayfa No: 38, Belge No: 79, (11 Safer 1272).; Sayfa No: 81, Belge No: 191, (17 Şaban 1272).; Sayfa No: 58, Belge No: 132, (13 Rebiülahir 1272).

206 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili,

Sayfa No: 242, Belge No: 757, (23 Rebiülevvel 1284).; Sayfa No: 366, Belge No: 181, (3 Zilhicce 1284).

208 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 211, Belge No: 947, (10 Muharrem 1298).; Sayfa No: 309, Belge No: 143, (13 Şevvâl 1298).; Sayfa No: 248, Belge No: 13, (27 Rebiülahir 1298).; Sayfa No: 253, Belge No: 22, (15 Cemaziyelevvel 1298).

210 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 50, Belge No: 248, (11 Muharrem 1294).

211 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 135, Belge No: 1053, (28 Safer 1293).; Sayfa No: 135, Belge No: 1053, (28 Safer 1293).; Sayfa No: 135, Belge No: 1053, (28 Safer 1293).

218 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 119-120, Belge No: 832, (3 Şaban 1313).; Sayfa No: 218, Belge No: 708, (12 Safer 1313).; Sayfa No: 47-48, Belge No: 720, (15 Safer 1313).; Sayfa No: 78, Belge No: 782, (11 Rebiülevvel 1313).; Sayfa No: 72, Belge No: 772, (12 Rebiülevvel 1313).; Sayfa No: 116, Belge No: 828, (30 Recep 1313).; Sayfa No: 15, Belge No: 660, (21 Zilhicce 1312).

219 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 223, Belge No: 352, (11 Rebiülevvel 1312).; Sayfa No: 356-357, Belge No: 561, (14 Ramazan 1312).; Sayfa No: 262-263, Belge No: 411, (22 Cemaziyelevvel 1312).

220 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 149, Belge No: 857, (28 Safer 1310).; Sayfa No: 328-329, Belge No: 1112, (30 Şaban 1310).; Sayfa No: 128-129, Belge No: 833, (22 Safer 1310).; Sayfa No: 149, Belge No: 857, (28 Safer 1310).; Sayfa No: 160, Belge No: 871, (6 Rebiülevvel 1310).

221 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 344, Belge No: 8, (7 Zilkade 1306).; Sayfa No: 386, Belge No: 1, (Rebiülahir 1307).

226 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 2, Belge No: 2, (5 Cemaziyelahir 1299).; Sayfa No: 301, Belge No: 631, (3 Rebiülevvel 1301).

227 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 19, Belge No: 431.; Sayfa No: 373-374, Belge No: 491, (9 Ramazan 1303).

228 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 54, Belge No: 124, (23 Rebiülahir 1288).; Sayfa No: 435, Belge No: 823, (12 Rebiülevvel 1290).; Sayfa No: 136, Belge No: 422, (11 Zilhicce 1288).

338 Numaralı Tarsus Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 22, Belge No: 44, (13 Safer 1312).; Sayfa No: 25, Belge No: 33, (27 Safer 1312).; Sayfa No: 32, Belge No: 62, (16 Rebiülahir 1312).; Sayfa No: 25, Belge No: 33, (27 Safer 1312).; Sayfa No: 4, Belge No: Yok, (5 Şevval 1311).; Sayfa No: 9, Belge No: 13, (16 Şevval 1311).; Sayfa No: 43, Belge No: 76, (20 Cemaziyelevvel 1312).

111 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 7, Belge No: 18, (19 Şaban 1327).; Sayfa No: 8, Belge No: 22, (22 Şaban 1327).

2039/225 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 74, Belge No: Yok, (14 Cemaziyelahir 1304).; Sayfa No: 100, (19 Cemaziyelevvel 1305).; Sayfa No: 78, Belge No: Yok, (23 Recep 1304).; Sayfa No: 90, Belge No: Yok, (15 Rebiülevvel 1305).

2032/218 Numaralı Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 24, Belge No: Yok, (26 Recep 1297).

2 Numaralı Yozgat Şer'iyye Sicili:

Sayfa No: 29, Belge No: 76, (11 Şevval 1300).

3-KANUN VE NİZAMNAMELER

Zevcin Gaybûbetinde Nafakanın Taazurr-ı Tahsîli Halinde Zevcenin Fesh-i Nikâhı Talebinde Salâhiyeti Hakkında İrâde-i Seniyye. (29 Rebiülahir 1334/20 Şubat 1331).

No: 305. **Düstur**, 2. Tertip, C. 8, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928, s. 478-482.

Zevcin cünûn, cüzzâm, baras ve emsali aletlerde ma'luliyeti halinde zevcenin feshi nikâhı taleb salâhiyeti hakkında irâde-i seniyye. (18 Cemaziyelevvel 1334/23 Mart 1916).

No: 390. **Düstur**, 2. Tertip, C. 8, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928, s. 853-858.

Hukuk-ı Aile Kararnamesi. (25 Teşrin-i Evvel 1333/25 Ekim 1917). No: 326. **Düstur**, 2. Tertip, C. 9, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928, s. 762-781.

Takvim-i Vekâyi, No: 3045, (13 Muharrem 1336/30 Teşrinievvel 1331).; No: 3046, (14 Muharrem 1336/31 Teşrinievvel 1333/31 Ekim 1917).; No: 3046, (14 Muharrem 1336/31 Teşrinievvel 1333/31 Ekim 1917)

4-SÜRELİ YAYINLAR

A. Feridun Efendi. (26 Kânunuevvel 1329). Kadınlarımızı Kollarımıza Takmakla Terakki Edemeyiz!. **Sebilürreşad**, 11(278), s. 279.

A. N. (3 Nisan 1340). İzdivâc Müessesesi-i İctimaiyesi. **Sebilürreşad**, 23(595), s. 356-358.

Abdullah Cevdet. (28 Şubat 1328). Mukadderat-ı Tarihiye Kârilerine. **İçtihad**, 4(56), s. 1246-1252.

Abdullah Cevdet. (1 Haziran 1925). Münâkahât ve Müfârakât Ni'met-i İslam. **İçtihad**, 21(205), s. 3991-3992.

Afife Fikret. (3 Rebiülahir 1336). Hanım Efendinin Musahabesi, **Âti**, Cilt No Yok (16), s. 1-2.

Ağaoğlu, T. (9 Kanunu Evvel 1926). Bizde Kadın. **Hayat**, 1(2), s. 26-27.

Ahmed İhsan. (30 Kanunusani 1335). İzdivaç. **Genç Kadın**, 1(3), s. 36-38

Aile Hayatı, Teâvün-i Umûmi. (18 Mayıs 1329), **Kadınlar Dünyası**, 1(45), s. 1.

Aile Yıkılıyor Efendiler!. (4 Eylül 1340). **Sırat-ı Müstakim**, 24(615), s. 264-268.

Ailede İmtizac. (12 Temmuz 1330). **Kadınlar Dünyası**, 2(151), s. 2.

Aksekili Ahmed Hamdi. (12 Kanun-ı Evvel 1329) İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât-2. **Sebilürreşad**, 11(276), s. 243-244.

Aksekili Ahmed Hamdi. (5 Kanun-ı Evvel 1329). İslâmiyet ve Taaddüd-i Zevcât-1. **Sebilürreşad**, 11(275), s. 226-228.

Aksekili Ahmed Hamdi. (9 Kanun-i Sani 1329). İslamiyet ve Taaddüd-i Zevcât-4. **Sebilürreşad**, 11(280), s. 309-312.

Ali Kâmi. Mes'ul Kimdir? (Kanunlar-Nizamlar-Talimler-Mesuliyetler). (12 Eylül 1329/25 Eylül 1913). **İşhad**, 4(80), s. 1759-1761.

Aliye Cevad. (16 Mayıs 1329). Aile-3. **Kadınlar Dünyası**, 1(43), s. 2-3.

Aliye Cevad. (30 Haziran 1329). Görücülük. **Kadınlar Dünyası**, 1(88), s. 3-4.

Aliye Hüsn. (10 Ağustos 1329). Görücüler. **Kadınlar Dünyası**, 1(104), s. 14-15.

Avrupa'da Kadınlar Kaç Yaşında Teehhül Ediyor. (28 Zilkade 1320). **Hanımlara Mahsus Gazete**, 9(399), s. 2.

Ayşe Sıdka. (10 Temmuz 1329). Aliye Cevad Hanım'a. **Kadınlar Dünyası**, 1(98), s. 3-4.

Aziz Haydar. (5 Teşrinievvel 1329). Bizde İzdivac. **Kadınlar Dünyası**, 1(112), s. 14.

Azîz Hüdâî. (22 Mayıs 1334). Şübhe ?!... **Türk Kadını**, 1(1), s. 10-13.

B. Adeviye Sıdkı. (10 Nisan 1330). Musâhebe: Bizde İzdivac.... **Kadınlık**, 1(6), s. 3-4.

C. S. (15 Kanun-i Sani 1330). Örf ve Âdât ve Kadınlarımız. **İctihad**, 5(126), s. 457-459.

C., İzdivaçlar Niçin Azalıyor ?. (1 Kanunisani 1342), **Asar-ı Nisvan**, 2(19), s. 13-14.

Celal Sahir. (Eylül 1325). Şair Nezibe Celal Sahir Bey'in Sarıyer'de Bir Tiyatroda Hanımlara Verdiği Bir Konferans. **Mehasin**, 1(10), s. 686-693.

Cihangir Sacide. (20 Temmuz 1329). Kızlarımızın Çehizi Ne Olmalıdır? Maddiyat Değil Maneviyat Olmalıdır-8. **Kadınlar Dünyası**, 1(104), s. 6-7.

Cihangir Sacide. (17 Ağustos 1329). Kızlarımızın Çehizi Ne Olmalıdır? Maddiyat Değil Maneviyat Olmalıdır-9. **Kadınlar Dünyası**, 1(105), s. 4-6.

Dul Kadınlar Mahallesi. (22 Mart 1330). **Kadınlar Dünyası**, 1(136), s. 2.

Edhem Nejad. (12 Eylül 1334). Kadın ve Erkek Eğlencede de Birlikte. **Türk Kadını**, 1(9), s. 132-133.

Edhem Nejat. (23 Şubat 1327). Manastır'da Hayat-ı Aile. **Türk Yurdu**, 1(8), s. 244-247.

Emine Müeyyed (1 Şubat 1926), İzdivaçlar Niçin Azalıyor ?, **Asar-ı Nisvan**, 2(20), s. 9-13.

Enver Behnan. (15 Teşrinisani 1926). Cumhuriyet Kadını Ne Düşünüyor?. **Türk Kadın Yolu**, 2(23), s. 2-3.

Erken mi İzdivâc Etmeli, Geç mi?. (7 Recep 1315). **Hanımlara Mahsus Gazete**, 3(139), s. 1-3.

Eşref Edip. (24 Kanunisani 1340). Hukuk-ı Aile Hakkında Türk Ocağı'ndaki İctima Münasebetiyle. **Sırat-ı Müstakim**, 23(585), s. 193-196.

Eşref Edib. (10 Şevval 1333). Tesettür Mesele-i Mühimmesi Hakkında. **Sebilürreşad**, 14(346), s. 64.

Evlenmeye Dair. (24 Nisan 1335). **Genç Kadın**, Cilt Yok (9), s. 134.

F. N. (30 Rebiülevvel 1332). Müracaat Ediyorum. **İslam Mecmuası**, 1(2), s. 58-63.

F., İngiltere'de Talak Kanunu. (7 Teşrinisani 1334). **Sebilürreşad**, 15(377), s. 244-246.

Fatma Nesib. (17 Ağustos 1329). Aile Hayatı. **Kadınlar Dünyası**, 1(105), s. 7-8.

Fatma Zerrin. (5 Haziran 1329). Tehlikenin Büyüğü. **Kadınlar Dünyası**, 1(63), s. 2-3.

Fatma Zerrin. (9 Mayıs 1330). Kardeş Mektupları. **Kadınlar Dünyası**, 2(142), s. 10-11.

Görücülük mü? Görüşücülük mü?. (30 Haziran 1339). **Süs**, 1(3), s. 15.

Halide Nusret. (10 Nisan 1335). Tesettür Meselesi. **Genç Kadın**, 1(8), s. 117-118.

Halide Nusret. (5 Kânunusani 1340). Kadında Hakk-ı Talak. **Süs**, 1(30), s. 30.

Halide Salih. (31 Teşrin-i evvel 1324). Kadınlar İçin. **Tanin**, 1(103), s. 2.

Hasan Hikmet. (1 Teşrinisani 1339). İctimaiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Asri Aile-2. **Sebilürreşad**, 23(573), s. 4-5.

Hatice. (30 Haziran 1329). Kızlarımızın Lüzum-ı Tahsili. **Kadınlar Dünyası**, 1(88), s. 2-3.

Hayriye Fitnat. (3 Nisan 1330). Bizde İzdivac. **Kadınlık**, 1(5). s. 4-5.

Her Aile Bir Şirkettir. (4 Mayıs 1329). **Kadınlar Dünyası**, 1(31), s. 1.

Hikmet Refik. (11 Rebiülahir 1323). Tıp ve İzdivac. **Hanımlara Mahsus Gazete**, 12(514), s. 1-2.

İbn-i Refik Ahmed Nuri. (Kanunuevvel 1340). Türkiye’de Hukuk-ı Aile. **Resimli Ay**, 1(11), s. 14-17.

İbrahim Alaaddin. (30 Kanunisani 1335). Kadın ve Terbiyecilik. **Türk Kadını**, 1(17), s. 259-260.

İş Evleri. (17 Ağustos 1329). **Kadınlar Dünyası**, 1(105), s. 2.

İzdivac ve Talak, (1 Şubat 1919). **İnci**, 1(1), sayfa numarası yok.

İzdivâcın İlmi Tefrikası: İzdivâc. (1918). **İzdivâc**, (Çev. E. M.), 1(3), s. 36-37.

Kadın ve Hakk-ı Talak. (16 Mayıs 1330). **Kadınlar Dünyası**, 2(143), s. 2.

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi’nin Mühim Bir Kararı. (20 Kanunuevvel 1333). **Türk Yurdu**, 13(150), s. 142.

Kadınlık Şuunu: İnâs Dâr-ül-Fünûnu Me’zûnelerinin Cemiyetleri. (6 Haziran 1334), **Türk Kadını**, 1(2), s. 31.

Kadınlık-Hakk-ı Talak. (11 Kanun-i Sani 1329). **Kadınlar Dünyası**, 1(126), s. 2.

A. Senî. (2010). “Kadınlarımızın Mevki’i Medenîsi (1)”, **Kadın**, Hazırlayan: Fatma Kılıç Denman, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, s. 68-71.

- A. Senî. (2010). Kadınlarımızın Mevki'-i Medenîsi (2), **Kadın (1908-1909)**, Haz: Fatma Kılıç Denman, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, s. 76-78.
- Kılıçzâde Hakkı. (6 Şubat 1329). Tamamen Hallolunmadıkça Bitmeyen Bir Mesele. **İçtihad (İştihad)**, 4(92), s. 2067-2070.
- L. V. (6 Mart 1330). Kalpleri İman, Alınları Haya Nurundan Mahrum Olanlar Tesettürün Fazilet ve Ulviyetini Takdir Edemezler. **Sebilürreşad**, 12(288), s. 29-30.
- Lamia Hikmet. (5 Teşrinî Evvel 1329). İzdivaç Etrafında. **Kadınlar Dünyası**, 1(112), s.7-8.
- Lebib Selim. (8 Teşrinievvel 1331). Türk Kadınlığının Harbi Umumideki Faaliyeti. **Türk Yurdu**, 9(3), s. 2782-2784.
- M. (16 Kanunisani 1334). Darülfünun ve Kadın Meselesi. **Türk Yurdu**, 14(152), s. 66.
- M. Sırrı. (4 Mart 1918). Kadınlarımızda Aile Fikri. **Âti**, Cilt No Yok (63), s. (sayfa numarası okunmuyor).
- Maide Rıza. (30 Rebiülevvel 1332). Kılıçzade Hakkı Beye. **Rûbab**, 3(104), s. 57-60.
- Marsel Tineber. (16 Muharrem 1336). Muharebe Zamanında Kadınlar Nefs-i Emmare. **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, (Çev. Dava Vekili Muallim Giridli Ahmed Saki), 2(49), s. 232-235.
- Mazhar Nazım. (14 Cemaziyelahir 1341). Bir Mukayese. **Akbaba**, 1(17), s. 3.
- Mehmed Fahreddin. (14 Nisan 1326). İkinci Hata. **Sırat-ı Müstakim**, 6(138), s. 118-121.
- Mehmed Fahrettin. (13 Cemaziyelahir 1335). İctimâiyyat: Feminizm Meselesi-1-Bizde Nisâiyûn Nasıl Türedi?. **Sebilürreşad**, 8(195), s. 235-236.
- Mehmed Sadi. (8 Mart 1330). Bizde ve Avrupa'da Ma'nâ-yı İzdivâc. **Kadınlar Dünyası**, 1(134), s. 9-10.
- Meliha Cenân. (27 Haziran 1329). Kadının Hayât ve Mesâi-i Umumiyyeye İştiraki Lazımdır. **Kadınlar Dünyası**, 1(85), s. 2-3.

Mesaadet Bedirhan. (17 Ağustos 1329). Evde ve Cemiyette Kadın. *Kadınlar Dünyası*, 1(105), s. 6-7.

Mesaadet Bedirhan. (20 Haziran 1330). Talak. *Kadınlar Dünyası*, 2(148). s. 5.

Mesaadet Bedirhan. (20 Temmuz 1329). Evde ve Cemiyette Kadın. *Kadınlar Dünyası*, 1(101), s. 8.

Muhlise Fuad. (9 Teşrinisani 1329). Merhamet İstememeliyiz. *Kadınlar Dünyası*, 1(117), s. 4-5.

Mukadder İrfan. (7 Haziran 1329). Bizde Aile Teşkili. *Kadınlar Dünyası*, 1(65), s.4

Musa Kazım. (21 Şaban 1326). Hürriyet Musâvât. *Sırat-ı Müstakim*, 1(4), s. 52-54.

Musa Kazım. (28 Şaban 1326). Hürriyet-i Musâvât. *Sırat-i Müstakim*, 1(5), s. 68-70.

Mustafa Sabri. (16 Mart 1325). Din-i İslam'da Hedef-i Münakşa Olan Mesâilden Talak. *Beyanülhak*, 1(26), s. 595-598.

Mustafa Sabri. (14 Rebiülevvel 1327). Din-i İslam'da Hedef-i Münakaşa Olan Mesâilden Talak. *Beyanülhak*, 1(27), s. 628-631.

Mustafa Sabri. (21 Rebiülevvel 1327). Din-i İslam'da Hedef-i Münakaşa Olan Mesâilden Talak. *Beyanülhak*, 2(28), s.651-654.

Mükerrem Belkıs. (12 Teşrini Evvel 1329). İzdivâc ve Usul-ı İzdivâc-6. *Kadınlar Dünyası*, 1(113), s. 2-3.

Mükerrem Belkıs. (14 Kanunuevvel 1329). İnkılab-ı İctimaiyede Esaslar. *Kadınlar Dünyası*, 1(122), s. 3-4.

Mükerrem Belkıs. (21 Eylül 1329). İzdivâc ve Usûl-ı İzdivâc-3. *Kadınlar Dünyası*, 1(110), s. 3-4.

Mükerrem Belkıs. (25 Haziran 1329). Muzır Adetleri Yıkmak Farzdır. *Kadınlar Dünyası*, 1(83), s. 2.

Mükerrem Belkıs. (3 Ağustos 1329). Bizde Usul-ı İzdivac. *Kadınlar Dünyası*, 1(103), s. 3.

- Mükerrem Belkıs. (8 Temmuz 1329). Kadınlıkta Esaretin Müvellidi. **Kadınlar Dünyası**, 1(96), s. 1.
- Mükerrem Belkıs. (4 Haziran 1329). Görücülüğün Yerine. **Kadınlar Dünyası**, 1(62), s. 3.
- Mükerrem Belkıs. (5 Teşrin-i Evvel 1339). İzdivâc ve Usûl-ı İzdivâc-5-İzdivâcda Peçenin Mazarratı. **Kadınlar Dünyası**, 1(112), s. 4-5.
- Nafî Atuf. (27 Temmuz 1917). Aile Münasebetlerimiz. **Türk Yurdu**, 7(8), s. 252-254.
- Nami. (25 Nisan 1312). Talak. **Mekteb**, 4(32), s. 503-504.
- Necmeddin Sadık. (1 Ağustos 1334). Kızların Terbiyesi. **Türk Kadını**, 1(6), s. 82-83.
- Necmeddin Sadık. (3 Şubat 1927). Kadınlar Erkekleşiyor mu?. **Hayat**, 1(10), s. 4-5.
- Nezihe Muhiddin. (23 Temmuz 1341). Cumhuriyet'in Türk Kadınlığı Üzerindeki Feyzi. **Kadın Yolu**, 1(2), s. 18.
- Nezihe Rikkat. (26 Kanunuevvel 1334). Sinemalara Dâir Bir Temennî. **Türk Kadını**, 1(15), s. 225-226.
- Nezihe Rikkat. (28 Teşrin-i Sani 1334). Erkekleşme, **Türk Kadını**, 1(13), s. 194-195.
- Nilüfer Mazlum. (21 Eylül 1329). Düşünebildiğim! **Kadınlar Dünyası**, 1(110), s. 13.
- Nimet Cemil. (9 Mayıs 1330). Talak. **Kadınlar Dünyası**, 2(142), s. 4-5.
- Ömer Nasuhi. (13 Aralık 1923). Müslümanlıkta İftirak-ı Zevceyn. **Sebilürreşad**, 23(579), s. 57-59.
- Perihan Saide. (26 Eylül 1334). Genç Kızlarımızın Dertleri. **Türk Kadını**, 1(10), s. 146-148.
- R. Mihri. (12 Haziran 1330). Ailede Erkek Cinayetleri. **Musavver**, 1(18), s. 282-283.
- Raife Halil. (10 Nisan 1330). Temas ve Adem-i Temasa Dair Bir İki Söz. **Kadınlık**, 1(6), s. 5-6.
- Raife Halil. (17 Mayıs 1330). İzdivâcda Âsâr-ı Teceddüd. **Kadınlık**, 1(11), s. 4-5.

Rana binti Safvet. (20 Rebiülahir 1318). Talak Hakkında Makale 1. **Hanımlara Mahsus Gazete**, 5(72-274), s. 4-5.

Rana binti Safvet. (27 Rebiülahir 1318). Talak Hakkında Makale 2. **Hanımlara Mahsus Gazete**, 5(73-275), s. 1-3.

Rana binti Safvet. (11 Cemaziyelevvel 1318). Talak Hakkında Makale 3. **Hanımlara Mahsus Gazete**, 6(75-277), s. 1-3.

Refika Zâti. (10 Nisan 1335). Tettebbu' ve Tenkid. **Genç Kadın**, Cilt Yok (8). S. 122-123.

Rıza Tevfik. (20 Şubat 1329). Musahabe-i İctihad: Kadın Meselesi Etrafında. **İctihad**, 4(94), s. 2097-2101.

S., (1340 Cemâziyelahtiresine Mahsus Nüsha). Kadının Vazifesi ve Mevkii Nedir. **Mahfel**, 2(20), s. 135-136.

Sabiha Zekeriya. (Eylül 1340). Bizde Bir Kız Nasıl Evlenir?. **Resimli Ay**, 1(8), s. 8-10.

Sâde Giyinen Kadınlar Cem'iyeti. (2010). **Türk Kadını (1918-1919)**, Haz: Birsen Talay Keşoğlu-Mustafa Keşoğlu, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, s. 76-77.

Sadreddin. (12 Kanunu-ı Evvel 1334). "Hukuk-ı Aile ve Usûl-i Muhakemat-ı Şer'iyye Kararnameleri Hakkında". **Sebilürreşad**, 15(382), s. 321-323.

Safiye Büran, (9 Haziran 1329). Biraz Daha Derine. **Kadınlar Dünyası**, 1(67), s. 3-4.

Sahib-i İffet Bir Hanımın Mektubu. (26 Kanun-ı Evvel 1329). **Sebilürreşad**, 11(278), s. 278-279.

Saniye Ata. (14 Haziran 1329). Türk Kadınlarına Aile-2. **Kadınlar Dünyası**, 1(72), s. 2-4.

Selim Sırrı. (5 Kanunuevvel 1329). Hüsne Hanım Oğluna Kız Buldu!?, **İctihad**, 4(83), s. 1835-1836.

Suphi Nuri. (11 Şubat 1339). Kadınlarımız. **İleri**, Cilt Yok (1804), s. 3.

"Şübhe". **Türk Kadını (1918-1919)**, Haz: Birsen Talay Keşoğlu-Mustafa Keşoğlu, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul, 2010, s. 20-21.

Süs, (23 Eylül 1339), 1(15), s. 12.

Şehrâzad. (6 Haziran 1334). Moda 1. **Türk Kadını**, 1(2), s. 26-27.

Şükufe Nihal. (12 Eylül 1334). Gençler Aradıklarını Niçin Bulamıyor?. **Türk Kadını**, 1(9), s. 130-131.

Şükufe Nihal. (15 Ağustos 1334). Mekteplerde Kıyafet. **Türk Kadını**, 1(7), s. 98-99.

Şükufe Nihâl. (17 Teşrinievvel 1334). Bizde Kadın Telakkisi. **Türk Kadını**, 1(11), s. 162-163.

Taaddüd-i Zevcât Hakkında İstifsar. (31 Teşrin-i Evvel 1329). **Sebilürreşad**, 11(270), s. 150.

Taaddüd-i Zevcat Meselesi 1. (10 Nisan 1335). **Genç Kadın**, 1(8), s. 113-114.

Taaddüd-i Zevcat Meselesi 2. (24 Nisan 1335). **Genç Kadın**, 1(9), s. 132-133.

Telefon Cilveleri!.., (21 Nisan 1340), **Akbaba**, 2(144), s. 4.

Teşebbüste Azim Lazımdır. (17 Mayıs 1329). **Kadınlar Dünyası**, 1(44), s. 1

Tevhid-i Mesai. (13 Haziran 1329). **Kadınlar Dünyası**, 1(71), s. 1.

Türk Kadınlarında İktisadi Terekkiyât. (24 Temmuz 1330). **Türk Yurdu**, 6(11), s. 2392-2393.

Ulviye Mevlan. (25 Kanunisani 1329). İçtimai Dertlerimizden: Zevc-Zevce. **Kadınlar Dünyası**, 1(128), s. 2-3.

Vecdi, M. F. (12 Ramazan 1326). Müslüman Kadını. (Çev.: M. Akif Ersoy). Sırat-ı Müstakim, 1(7), s. 103-107.

Vecdi, M. F (16 Zilkade 1326). Müslüman Kadını. (Çev.: M. Akif Ersoy). **Sırat-ı Müstakim**, 1(16), s. 252-255.

Vecdi, M. F. (10 Teşrinevvel 1329). Kadınlara Hürriyet-i Mutlaka Vermek İsteyenlerin Elinden Vay O Biçarelerin Başına !. **Sebilürreşad**, 11(267), s. 103-104.

Vecdi, M. F. (17 Teşrin-i Evvel 1329). Kadınlara Hürriyet-i Mutlaka Vermek İsteyenlerin Elinden Vay O Biçarelerin Başına !. **Sebilürreşad**, 11(268), s. 114-115.

Vecdi, M. F. (23 Zilkade 1326). Müslüman Kadını. (Çev.: M. Akif Ersoy). **Sırat-i Müstakim**, 1(17), s. 269-270.

Vedide. (3 Nisan 1330). İslamiyette Erkek ve Kız İzdivacdan Akdem Temasta Bulunmalı mı, Bulunmamalı mıdır?. **Kadınlık**, 1(5), s. 5-6.

Yaşar Nabi. (15 Kanunuevvel 1926). Bugünkü İctimaî ve Ahlâki Vaziyetimiz. **Türk Kadın Yolu**, 2(24), s. 3-4.

Yedi Türk Kızı Namına Şehzade Baş: Lamia Zeyna. (10 Ağustos 1329). İsyan. **Kadınlar Dünyası**, 1(104), s. 15.

Ziya Gökalp. (6 Eylül 1917). Cinsi Ahlak. **Yeni Mecmua**, 1(9), s. 162-168.

Ziya Gökalp. (20 Eylül 1917). Aile Ahlakı 2- Ocak. **Yeni Mecmua**, 1(11), s. 201-206.

Ziya Gökalp. (27 Eylül 1917). Aile ahlakı 3-Konak. **Yeni Mecmua**, 1(12), s. 221-223.

Ziya Gökalp. (4 Teşrinievvel 1917). Aile Ahlakı 3-Konak. **Yeni Mecmua**, 1(13), s. 241-245.

Ziya Gökalp. (11 Teşrinievvel 1917). Aile Ahlakı III-Konak. **Yeni Mecmua**, 1(14), s. 261-265.

Ziya Gökalp. (18 Teşrinievvel 1917). Aile Ahlakı 3-Konak. **Yeni Mecmua**, 1(15), s. 281-285.

Ziya Gökalp. (25 Teşrinievvel 1917). Aile Ahlakı 3-Konak. **Yeni Mecmua**, 1(16), s. 301-304.

Ziya Gökalp. (1 Teşrin-i Sani 1917). Aile Ahlakı 4- Konaktan Yuvaya. **Yeni Mecmua**, 1(17), s. 321-322.

Ziya Gökalp. (8 Teşrinisani 1917). Aile Ahlakı 4-Gevşek Yuva. **Yeni Mecmua**, 1(18), s. 341-343.

Ziya Gökalp. (22 Teşrinisani 1917). Aile Ahlakı-Asri Aile ve Milli Aile. **Yeni Mecmua**, 1(20), s. 381-383.

- Zühre. (16 Teşrin-i Evvel 1324). Musâhabe-i Nisaiyye. **Mehasin**, 1(3), s. 119-126.
- Z.(inetullah). N.(uşirevan). (8 Teşrinisani 1333). Türk Kadınlığı. **Türk Yurdu**, 13(6), s. 91-93.
- Z.(inetullah) N.(uşirevan). (6 Kanunuevvel 1333). Kadınlar Hukuku. **Türk Yurdu**, 13(8), s. 124-126.
- Zinetullah Nuşirevan. (17 Temmuz 1332). Türk Kadınlığının Terbiyevî Mevki'i. **Türk Yurdu**, 10(10), s. 151-153.
- Zinetullah Nuşirevan. (4 Ağustos 1332). Türk Kadınlığının Terbiyevî Mevki'i. **Türk Yurdu**, 10(11), s. 3112-3113.
- Zinetullah Nuşirevan. (22 Teşrinisani 1333). Türk Kadınlığı. **Türk Yurdu**, 13(148), s. 3652-3657.

5-TELİF ESERLER

5.1. Kitaplar

- Afetinan, A. (1962). *The Emancipation Of The Turkish Woman*. Netherlands: Unesco.
- Abdülaziz Bey. (2000). *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*. (İkinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ağaoğlu, A. (1985). *İslamiyette Kadın*. Çev. Hasan Âli Ediz. (Birinci Baskı). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Ahmed Cevad. (1988). *Bizde Kadın*. (Haz. Hayrünnisa Köni). Yayın Yeri: Yok. Tarih ve Toplum Kitaplığı. (Eserin orijinali 1912'de yayımlandı).
- Ahmet Mithat Efendi. (2011). *Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*. (Çev. Bedia Ermat). İstanbul: Sel Yayıncılık. (Eserin orijinali 1911'de yayımlandı).
- Ahmetoğlu, S. (2010). *İttihatçı Aktüaliteden Kitlesele Popülariteye: Şehbal Mecmuası (1909-1914)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Libra Yayınları.
- Akaltun N., Aydın, M. S. (1976). *1071 Fetva*. (İkinci Baskı). Ankara: Elif Matbaacılık.

- Akkad, M. ***Kur'ân da Kadın Hakları***. (1977). (Çev. Ahmet Demirci). İstanbul: Çığır Yayınları, (Eserin orijinali 1959'da yayımlandı).
- Akman, F. B. (2011). ***Batılı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını***. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Akşit, E. E.(2012). ***Kızların Sessizliği***. (İkinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aköz, A. (2006). ***Bir İmamın Nikâh Defteri (Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi)***. (Birinci Baskı). Konya: Tablet Yayınları.
- Altınay, A. R. (2000). ***Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı***. (Haz. Abdullah Uysal). (İkinci Baskı). Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Altındal, M. (1994). ***Osmanlıda Kadın***. (Birinci Baskı).İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, s. 171-173.
- Amicis, E. (1993). ***İstanbul (1874)***. (Çev. B. Akyavaş). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, (Eserin orijinalinin yayınlanma tarihi belirtilmemiş).
- Asutay, H. (1999). ***Sorulu-Cevaplı Nikah ve Talak***. (Birinci Baskı). Ankara: Hacegan Yayınları.
- Ateş, A. O. (2006) ***Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın***. (İkinci Baskı). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Aydın, M. A. (1985). ***İslâm-Osmanlı Aile Hukuku***. (Birinci Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Nu:11.
- Aydın, M. A. (1996). ***İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları***. (Birinci Baskı). İstanbul: İz Yayınları.
- Bardakçı, M. (2006). ***Şahbaba***. (İkinci Baskı). İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2015). ***Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın***. (Birinci Baskı). İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın nu: 137.

- Baer, M. D. (2016). *Atmeydanı'nda Ölüm*. (Çev. Pınar Yanardağ). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları: 88, (Eserin orijinalinin yayımlanma tarihi belirtilmemiş).
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (6. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berki, O. F. (1943). *Türk Hususî Hukuku Düvelinde Boşanma ve Ayrılık*. (Birinci Baskı). İstanbul: Kenan Matbaası.
- Bilgin, V. (2003). *Fakih ve Toplum*. (Birinci Baskı). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Bilmen, Ö. N. (1985). Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu. (Baskı sayısı belirtilmemiş). C. 2. İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Bilmen, Ö. N. (1985). Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu. (Baskı sayısı belirtilmemiş). C. 3 İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Bulut, F. (1999). *İttihat ve Terakki'de Milliyetçilik Din ve Kadın Tartışmaları*. (Birinci Baskı). C. 1, İstanbul: Su Yayınları.
- Busbecq, O. G. (1939). *Türk Mektupları*. (Tercüme: Yalçın, H. C.). (Birinci Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi. (Eserin orijinali 1589'da yayımlandı).
- Caporal, B. (1999). *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını III* (1919-1970). (Çev. Ercan Eyüboğlu). İstanbul: Yeni Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık. (Eserin orijinalinin yayımlanma tarihi belirtilmemiş).
- Cebeci, D. (2009). *Tanzimat ve Türk Ailesi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Celal Nuri. (1993). *Kadınlarımız*. (Eski yazı ve Osmanlıca'dan aktaran: Özer Ozankaya). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. (Eserin orijinali (1331) 1915'de yayımlandı).
- Cin, H. (1974). *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. (Birinci Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 341.
- Cin, H. (1988). *Eski Hukukumuzda Boşanma*. (İkinci Baskı). Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları No: 41.
- Cox, S. S. (2013). *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları 1885-1887*. (İkinci Baskı). (Eserin orijinali 1893'de Newyork'ta basıldı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

- Cin, H., Akgündüz, A. (1990). *Türk Hukuk Tarihi*. (Birinci Baskı) Cilt: 2. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Çakır, S. (2011). *Osmanlı'da Kadın Hareketi*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Çandarlı Z., Berki, O. F. (1949). *Medeni Kanun ve Devletler Hususi Hukukunda Boşanma-Ayrılık ve Buna Mütedair Yargıtay Kararları*. (Birinci Baskı). Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O.
- Çolak, G., Uçan, L. (2008). *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Basında Kadın Öncüler*. (Birinci Baskı). İstanbul: Heyamola Yayınları.
- Çoşkun, A. (2011). *Sosyal Değişme, Kadın ve Din*. (Birinci Baskı). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Davis, F. (2009). *Osmanlı Hanımı*. (İkinci Baskı). (Çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- D'Ohsson, M. de M. (1973). *XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Âdetler*. (Çev. Zerhan Yüksel). İstanbul: Kervan Kitapçılık. (Eserin orjinalinin basım tarihi belirtilmemiş).
- Dalgın, N. (1999). *İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi*. (Birinci Baskı). Samsun: Etüt. Yayınları.
- Demirdirek, A. (1993). *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*. (Birinci Baskı). Ankara: Ayizi Yayıncılık.
- Doğan, İ. (2001). *Osmanlı Ailesi –Sosyolojik Bir Yaklaşım-*. (Birinci Baskı). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Doğramacı, E. (1989). *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*. (Birinci Baskı). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Duben, A., Behar, C. (1996). *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*. (Birinci Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duben, A. (2012). *Kent, Aile, Tarih*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Düzdağ, M. E. (1972). *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. (Birinci Baskı). Enderun Kitabevi.
- Ekmekçioğlu, L., Bilal, M. (2010). Feminizmin Ermenicesi. *Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*. (İkinci Baskı). İstanbul: Aras Yayınları.
- Eraslan, S. (2013). *Kadın Sultanlar*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Erişirgil, M. E. (1984). *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*. (İkinci Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erkoç, N. (2010). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Cariyelik ve Kadın*. (Birinci Baskı). İstanbul: Postiga Yayınları.
- Erten, H. (2001). *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Yapısı (XVIII. y.y. İlk Yarısı)*. (Birinci Baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Evren, B., Can, D. G. (1997). *Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını*. (Birinci Baskı). Yayın yeri yok: Milliyet Yayınları.
- Faroqhı, S. (2011). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*. (Çev: Elif Kılıç). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Eserin orijinali 2003'de yayımlandı).
- Fatma Aliye. (2012). *Nisvan-ı İslam*, (Hazırlayan: Hülya Argunşah). (Birinci Baskı). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Fatma Aliye. (2012). *Osmanlı'da Kadın Cariyelik, Çokeşlilik ve Moda*, (Sadeleştirerek Yayına Hazırlayan: Orhan Sakin). (İkinci Baskı). İstanbul: Ekim Yayınları.
- Fatma Aliye-Mahmud Esad. (2007). *Çok Eşlilik*. (Hazırlayan: Firdevs Canbaz). Ankara: Hece Yayınları. (Eserin orijinali 1898'de yayımlandı).
- Göle, N. (1991). *Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme*. (Birinci Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Gündüz, M. (2007). *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*. (Birinci Baskı). Ankara: Lotus Yayınevi.

Hablemitoğlu, Ş., Hablemitoğlu, N. (1998). *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*. (Birinci Baskı). Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık.

Hatemi, H.-Serozan, R. (1993). *Aile Hukuku*. (Birinci Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi.

Heyd, U. (1979). *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. (Birinci Baskı). Çev: Kadir Günay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 339.

Imber, C. (2004). *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*. (Çev. Murteza Bedir). İstanbul: Tarih Vakfı yurt Yayınları. (Eserin orijinali 1997'de yayımlandı).

Kadınlar Dünyası (1913-1921). (2009). Hazırlayanlar: Tülay Gençtürk Demircioğlu-Fatma Büyükkarcı Yılmaz. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı.

Kandiyoti, D. (2011). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.

Kankal, A., Özçoşar, İ., Güneş, H. H., Gürhan, V. (2007). *183 Nolu Mardin Şer'iyeye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*. (Birinci Baskı). İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No:13.

Kaplan, L. (1998). *Cemiyetlerde ve Siyasî Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*. (Birinci Baskı). Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası'nda basılmıştır.

Karakoç, S. (2006). *Külliyât-ı Kavânîn*. C. 1, Fihrist-i Tarihi, (Yayına Haz.: M. A. Aydın vd.), Ankara: Türk Tarihi Kurumu.

Karaman, H. (2008). *Anahatlarıyla İslâm Hukuku (1. 2. 3. Ciltler Bir Arada)*. (3. Baskı). İstanbul: Ensar Neşriyat.

Kaymaz, K. (2009). *Gölgedeki Kalem Emine Semiye*. (Birinci Baskı). İstanbul: Küre Yayınları.

Keskioğlu, O. (1988). *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*. (Dördüncü Baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Kılıç Denman, F. (2009). *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*. (Birinci Baskı). İstanbul: Libra Yayınları.

- Kırkpınar, L. (1999). *Türkiye’de Toplumsal Değişme ve Kadın*. (Birinci Baskı). İzmir: Zeus Kitabevi Yayınları.
- Konya Büyükşehir Belediyesi. (2011). *Konya Kadı Sicili 1916-1921 (Kataloglarda Yer Almayan)*. (Haz. Erdoğan, H. Ve Küçükdağ, Y.). Konya: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No 168, s. 1-128.
- Konya Büyükşehir Belediyesi. (2012). *Konya Kadı Sicilleri 150-151 (1903-1907&1898)*. (Haz. Arslantürk H. A. ve Türkhan, S.). Konya: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No 192, s. 1-182.
- Kurnaz, Ş. (1991). *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*. (İkinci Baskı). Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kurnaz, Ş. (2011). *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kurnaz, Ş. (2012). *Balkan Savaşında Kadınlarımız*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kurnaz, Ş. (2013). *Osmanlı Kadınının Yükselişi (1908-1918)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kurt, A. (1998). *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*. (Birinci Baskı). Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Kulin, A. (2000). *Füreyâ*. (Beşinci Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Mardin, Ş. (2006). *Türk Modernleşmesi 4*. (16. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardinî Zade Ebül’ulâ. (1934). *Medenî Hukuk Dersleri*. C. 3, İstanbul: Güneş Matbaası. (Kaçınıcı baskı olduğu belirtilmemiş).
- Meriç, N. (2007). *Âdâb-ı Muâşeret: Osmanlı’da Gündelik Hayatın Değişimi (1894-1927)*. (İkinci Basım). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Moğol, H. (1996). *Teke Sancağı Şer’iyye Sicili-1 (1223-1232/1807-1817)*. (Birinci Baskı). Ankara: Mehter Yayınevi.

- Okay, O. (1989). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*. İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- Oktar, T. (1998). *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- Omran, A. R. (1995). *İslâm Kültüründe Aile Planlaması*. (Bir komisyon tarafından tercüme edilerek Dr. Fahri Demir tarafından kontrol edilmiştir). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. (Eserin orijinali 1992’de yayımlandı).
- Ongan, H. (1974). *Ankara’nın İki Numaralı Şer’iye Sicili*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIV. Dizi Sa. 4.
- Ortaylı, İ. (2010). *Osmanlı Toplumunda Aile*. (On İkinci Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2004). *Ottoman Studies*. (İkinci Baskı). İstanbul: Bilgi University Press.
- Ostorog, C. L. (1972). *Ankara Reformu*. (Tercüme: Yusuf Ziya Kavakçı). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası. (Eserin orijinali 1927’de yayınlanmıştır).
- Ozankaya, Ö. (1986). *Toplumbilim*. (Altıncı Baskı). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Özbilgen, E. (2010). *Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdâb-ı Osmâniyye*. (Beşinci Baskı). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özçoşar, İ, Güneş H. H., Gümüş, E. (2007). *238 Nolu Mardin Şer’iye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 14.
- Özdemir, R. (1991). *Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)*. (Belleten. Cilt LIV, Sayı: 211 Aralık 1900’dan ayırabım). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özer, İ. (2009). *Osmanlı’dan Cumhuriyete Yaşam ve Moda*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: Truva Yayınları.
- Peirce, L. (2005). *Ahlak Oyunları*. (Birinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Eserin orijinali 2003 yılında California’da basıldı).
- Safa, P. (1988) *Türk İnkılâbına Bakışlar. (İkinci Baskı)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

- Said Halim Paşa. (1973). *Buhranlarımız*. (Birinci Baskı). (Hazırlayan: M. Ertuğrul Düздаğ). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser 9, (Eserin orijinali 1919’da basıldı).
- Salahaddin Asım. (1989). *Osmanlıda Kadınlığın Durumu*. (Haz. Metin Martı). İstanbul: Arba Yayınları. (Eserin orijinali 1910 ya da yakın bir yılda yayımlandı).
- Salahaddin Asım. (Tarihsiz). *Türk Kadınlığının Tereddidi Yahud Karışmak*. (Birinci Baskı). İstanbul Resimli Kitap Matbaası, Türk Yurdu Kütüphanesi. Tarihsiz.
- Sancar, A. (2010). *Osmanlı Kadını Efsane ve Gerçek*. (Birinci Baskı). İzmir: Kaynak Yayınları.
- Sancar, S. (2013). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*. (İkinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Savcı, K. (1973). *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadını*. (Birinci Baskı) Ankara: Cihan Matbaası. s. 41.
- Semiz, A. (1948). *Eski Hukukta Nikâh ve Talâk Meseleleri*. (Birinci Baskı). Son İçtihatlar Dergisi Yayınlarından, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Şahin, G. (2007). *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı*. (Birinci Baskı), İstanbul: Gökkubbe Yayınları.
- Şahin, G. S. (Aralık 2014). İsmail Gaspıralı, Türk Kadını ve Âlem-i Nisvan Dergisi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi İsmail Bey Gaspıralı Özel Sayısı*. 11 (4), s. 210-223.
- Şemseddin Sami. (1996). *Kadınlar*, (Hazırlayan: İsmail Doğan). (Birinci Baskı). Ankara: Gündoğan Yayınları. (Eserin orijinali 1879’da yayımlandı).
- Soykan, T. T. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler*, (Birinci Baskı), İstanbul: Ütopya Kitabevi Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2005). Batı’da Aile ve Kadın. İ. Kurt ve S. Ali Tüz. (Yayına Hazırlayanlar). *Sosyal Hayatta Kadın*. (Üçüncü Basım). İstanbul: Ensar Neşriyat. s. 177-197.
- Taşkıran, T. (1973). *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*. (Birinci Baskı). Ankara: Başbakanlık Basımevi.

- Tekeli, Ş. (2011). *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*. (Beşinci Baskı). İstanbul İletişim Yayınları,
- Tekeli, İ. (2005). Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması. *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. (Üçüncü Baskı). (Editörler: Bozdoğan, S.-Kasaba, R.). (Çev: Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 136-152.
- Thevenot, J. (1978). *1655-1656'da Türkiye*. Çev. Nuray Yıldız. Tercüman 1001 Temel Eser İstanbul: Kervan Kitapçılık. (Eserin orijinalinin basım tarihi belirtilmemiş).
- Topaloğlu, B. (1997). *İslâmda Kadın*. (Yedinci Baskı). İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Toprak, Z. (2015). *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1962). *İslâmcılık Cereyanı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Baha Matbaası.
- Ulu, C. (2013). I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul'da Yaşanan Sosyal Ve Ahlaki Çözülme (1914-1922). *Tarih Dergisi*. S. 58, s. 87-129.
- Ülken, H. Z. (2010). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. (Dokuzuncu Baskı). Yayın Yeri Yok: Ülken Yayınları.
- Vecdî, M. F. (2013). *Müslüman Kadını*, (Çev. Mehmed Âkif Ersoy). İstanbul: Erkam Yayınları. (Eserin orijinali 1902'de yayımlandı).
- Velidedeoğlu, H. V. (1968). *Türk Kadınının Eski ve Yeni Hukuktaki ve Gerçek Hayattaki Durumu*. (Birinci Baskı). İzmir: İzmir Eğitim Enstitüsü Uyanış Dergisi Yayınları: 10.
- Yılmaz, Ç. (Editör). (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*. C. 8, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Yarsuvat, D. (1964). Mukayeseli Hukukta Cinsel Suçlar ve Müeyyideleri. İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, XXX (1/2), İstanbul, s. 119.
- Yüce, A. (26-28 Ekim 2007). Mevlâna'ya Göre Aile. *Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu Bildirileri II*, Şanlıurfa, s. 93-97.

- Yüksel, A. (2003). *Tirebolu Bir Sahil Kasabasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1788-1858)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Zihnioğlu, Y. (2013). *Kadınsız İnkılap*. (İkinci Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Ziya Gökalp. (1918). *Yeni Hayat*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası: İstanbul.
- Zuhaylî, V. (1994). *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*. (Tercüme: Ahmet Efe). C. 9. İstanbul: Risale Yayınevi.

5.2. Makaleler

- Akyılmaz, S. G. (2002). Osmanlı Aile Hukukunda Kadın. *Türkler*. C. 10. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 365-374.
- Akyılmaz, S. G. (2007). Osmanlı Miras Hukukunda Kadının Statüsü. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XI(1-2), s. 471-502.
- Abdülazim ed-Dib, (1993). Çeyiz, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, s. 297-298.
- Acar, H. İ., Turan, M. F. (2006). İslam Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Cilt Yok (7), s. 525-528.
- Aksel, M. (Eylül 1972). Direklerarası'nın Sonu. *Türk Edebiyatı*, (9), s. 10-13.
- Aktan, H. (1992). İslâm Aile Hukuku. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-2*. T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 396-433.
- Aktan, H. (Eylül-Aralık 2002). Kur'an'a Göre Boşanma Prosedürü. *Dinî Araştırmalar*, 5 (14), s. 5-16.
- Akyüz, J. (2005). Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Ögesi Olan “Mehir” Hakkında Bazı Düşünceler. *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV(37), s. 213-230.
- Altınbaş, N. (2014). Marriage and Divorce in the Late Ottoman Empire: Social Upheaval, Women's Rights, and the Need for New Family Law. *Journal of Family History*, 39 (2), 1-12.

- İpşirli Argıt, B. (2005). Osmanlı Hukuk Çalışmalarında Kadın. *Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi*. 3(5), s. 575-621.
- İpşirli Argıt, B. (2014). Women In The Early Modern Ottoman World: A Bibliographical Essay. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 15(60), s. 1-28.
- Aydın, M. A. (1986). Osmanlı Hukukunda Kazâ Boşanma “Tefrik”. *Osmanlı Araştırmaları*, C. V. İstanbul, s. 1-12.
- Aykut, E. (Şubat 2010). Osmanlı’da Zehir Satışının Denetimi ve Kocasını Zehirleyen Kadınlar. *Toplumsal Tarih*, (194), s. 58-64.
- Benedict, P. (1947). Hukuk Reformu Açısından Başlık Parası ve Mehr. Adnan Güriz ve Peter Benedict (Editörler). *Türk Hukuku ve Toplumuna Üzerine İncelemeler*, (Birinci Baskı). Ankara: Sevinç Matbaası, s. 1-39.
- Berktaş, F. (2011). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Feminizm. *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, (Dokuzuncu Baskı). C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 348-361.
- Beşirli, M. (1999). 385 Numaralı Harput Şer’iye Sicili’nin Tanıtımı ve Osmanlı Şehir Tarihi Açısından Önemi. *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, (10), Ankara, s. 3-25.
- Bizde Münakâhatın Nısfı Nisbetinde Talak Vuku Buluyor, (Ağustos 1341), *Resimli Ay*, 2(7), s. 35.
- Burçak, B. (1998). II. Abdülhamid Devrinde İslam ve Batılılaşma Karşısında Kadının Konumu. *Doğu-Batı*, 1(3), s. 109-117.
- Çakır, S. (1992). Meşrutiyet Devri Kadınlarının Aile Arayışı. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-1*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları No: 71, s. 238-251.
- Celal Nuri. (1992). Türk Kadınının Vaziyet-i Hazırası. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-3. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 1060-1068.
- Cunbur, M. (1956). Ziya Gökalp Ve Kadın. *Türk Kültürü*, Sayı: 36, s. 959-65.

- Çalışkan, İ. (Tarih Yok). İslam Hukukunda Zina Suçunun Mahiyeti ve Cezası. **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XXXIII(Sayı Yok), s. 61-100.
- Demirel, Ö., Gürbüz, A., Tuş, M. (1992). Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı. **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-1**, Ankara: T. C. Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 97-161.
- Dinç, E. N. (2016). Kadın ve Aile Hukuku ile İlgili Meseleler Bağlamında Ziya Gökalp'in Fıkha Bakışı. **Turkish Studies**, 11/7, s. 151-188.
- Ekinci, E. B. (2006). Eski Hukukumuzda Hile-i Şer'iyeye Dair. **AÜEHFD**, X(1-2), s. 1-16.
- Emrence, C. (2001). İstanbul Tramvayında Sınıf ve Kimlik (1871-1922). **Toplumsal Tarih**, S. 93, s. 6-13.
- Ev İdaresi. (2011). **Aile (1880) ve Hanım (1921)**. Hazırlayan: A. Oğuz İcimsoy. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, s. 14-17.
- Evlenmeye Dair. (2011). **Genç Kadın 1919**. Hazırlayan: Çiçek İlengiz. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, s. 120-122.
- Gerber, H. (1999). Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa'da Kadın'ın Sosyo-Ekonomik Statüsü (1600-1700). (Çev. H. Erten). Selçuk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi, (8), Konya, s. 327-343.
- Gözcü, A. (2016). I. Dünya Savaşı Ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler. **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVI(32), s. 133-169.
- Güner, O. (2007). İslam Düşüncesinde Kadına Yönelik Şiddet Söylemine Bir Bakış. **Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (23), Samsun, s. 51-63.
- Güzel, Ş. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın. **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3-4. İstanbul: İletişim Yayınları. s. 858-876.
- Heyd, U. (Tarih Yok). Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şariat. (Tercüme: Selâhaddin Eroğlu). **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXVI, s. 633-652. (Orijinal makalenin yayım tarihi 1969).

- Imber, C. (2010). Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behcetü'l-Fetâvâ'sında Mehr. *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. (İkinci Baskı) (Editör: Madeline C. Zilfi), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., s. 78-102.
- J. Schacht. J. (1979). Talak, *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul: MEB, s.
- Khalapyan, H. (2010). Kendine Ait Bir Feminizm: Zabel Yesayan'ın Hayatı ve Faaliyetleri. *Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*. (İkinci Baskı). (Çev.: Maral Aktokmakyan). İstanbul: Aras Yayınları, s. 167-224.
- Karaca, Ş. (2010). Şemsettin Sami ve Kadınlar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume:3(Issue13), s. 136-146.
- Karaman, H. (1992). İslâmın Getirdiği Aile Anlayışı. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-2*. T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 385-395.
- Kaya, A. (2008). 17. Yüzyıl Bursa Şer'îye Sicillerinin İslam Aile Hukuku Açısından Tahlili. *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), s. 81-107.
- Keşoğlu. B. T. (2010). Son Dönem Osmanlı'da Türk Kimliğinin Oluşturulmasında Kadınlara Biçilen Roler: Milliyetçilik ve Türk Kadını. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Cilt Yok (11), s. 143-163.
- Kırpık, C. (2009). Anadolu'da Savaş, İstanbul'da Kanun Hazırlığı ve Hanedan-ı Âl-i Osman Kararnamesi. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (19), s. 1-24.
- Kıvrım, İ. (2011). 17. Yüzyılda Osmanlı toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği; Talâk, Muhâla'a ve Tefrik). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), s. 371-399.
- Koçak, Z. (2011). Ayntab Şehrinde Aile Birliğinin Sona Erme Süreci (1600-1650). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), s. 417-435.
- Konan, B. (Bahar 2011). Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu. *OTAM*, (29), s. 149-172.
- Kurt, A. (1999). Osmanlı Toplumunda Poligami. *Osmanlı*. (Editör: Güler Eren). C. 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 397-406.

- Kurt, A. (1999). Osmanlı'da Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu. *Osmanlı*. (Editör: Güler Eren). C. 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 434-449.
- Moğol, H. (Nisan-Mayıs 1991). Osmanlı Aile Hukukunda Şartlı Talâk. *Diyanet Dergisi*, 1991, 27(2), s. 135-139.
- Mutaf, A. (Summer 2008). Teorik ve Pratik Olarak Osmanlı'da Recm Cezası: Bazı Batı Anadolu Şehirlerindeki Uygulamalar. *Turkish Studies*, 3(4), s. 573-597.
- Nicole A. N. M. Van Os. (2011). Osmanlı Müslümanlarında Feminizm. *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*. (Dokuzuncu Baskı). C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 335-347.
- Ortaylı, İ. (1980). Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler. *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul, s. 33-40.
- Ortaylı, İ., Türk Osmanlı Aile Yapısı, *Perşembe Konferansları*, s. 29-53.
- Ortaylı, İ. Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şariat ve Örf. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-2*, Ankara: T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 456-467.
- Ökten, Ş. (2009). Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Toplumsal Cinsiyet Düzeni. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(8), s. 302-312.
- Özer, İ. (2003). Mütareke Ve İşgal Yıllarında Osmanlı Devletinde Görülen Sosyal Çöküntü ve Toplumsal Yaşam. *OTAM*., 14(14), s. 247-271
- Özkeraz, A. (2011). İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), s. 1-10.
- Özkeraz, A.-İşçi Baş, G. (2016). Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplumunda Aile Yapısı ve Boşanma. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(30), s. 87-95.
- Öztürk, S. (2002). Osmanlıda Çok Evlilik. *Türkler*. C. 10, (Editörler: H. C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 375-384.
- Pamuk, B. (2003). XVII. Yüzyıl Erzurum'unda Toplumsal Bir Vaka: Şartlı Boşanma. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(30), s. 103-115.

- Sak, İ., Aköz, A., (Bahar 2004). Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma ile Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18. Yüzyıl Konya Şer'iyeye Sicillerine Göre). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt Yok (15).
- Savaş, S. (1992). Fetva ve Şer'iyeye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 504-547.
- Saydam, A. (2000). Trabzon'da Gayri Resmî Nikâh'ın Doğurduğu Problemler ve Boşanma Davaları (1830-1844). *Osmanlı Araştırmaları-XX*. İstanbul, s. 329-353.
- Schick, İ. C. (2011). Print Capitalism and Women's Sexual Agency in the Late Ottoman Empire. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*. Vol: 31, No: 1, s. 196-216.
- Selçuk, H. (Tarih Yok). Kadına Uygulanan Şiddetin Osmanlı Mahkeme Tutanaklarına Yansımaları. *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)*, 1(1), s. 109-126.
- Şimşek, F., Eroğlu, H., Dinç, G. (2009). Osmanlı İmparatorluğunda Iskat-ı Cenin (Çocuk Düşürme). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2 (6), s. 593-609.
- Taaddüd-i Zevcât. (2011). *Genç Kadın 1919*, Hazırlayan: Çiçek İlengiz, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, s. 66.
- Tezcan, M. (2000). İslam Öncesi ve Sonrası Eski Türk Ailesinin Sosyo-Kültürel Nitelikleri. *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri (Mayıs 1998)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi. İstanbul: Globus Dünya Basımevi, s. 1-20.
- Toprak, Z. (1992). II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile Ve Feminizm. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi- 1*, Ankara: T. C. Başbakanlık Aile ve Araştırma Kurumu Yayınları, s. 228-237.
- Toprak, Z. (Şubat 1988). Evlilik Üzerine Bir Anket. *Tarih ve Toplum Dergisi*, (50), s. 32-33.
- Toprak, Z., (Mart 1988). Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile. *Tarih ve Toplum*, 9(51), s. 43-38.

- Tüccarzâde İbrahim Hilmi. (1992). Aile Hayatımızda Avrupalılaştırmanın Tesiri. **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-3**. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, s. 1073-1079.
- Türk Kadın Yolu (1925-1927)**. (2009). (Hazırlayan: Nevin Yurdsever Ateş). İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı.
- Türkiye’de İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**. (Eylül 1958). 5(11), s. 2095.
- Üçok, Ç. (1946). Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler. **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. 3(1), s. 48-73.
- Ünal, M. (1977). Medenî Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi. **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 34(1-4), s. 195-231.
- Yakut, E. (1996). Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi’nin “Fetevâ-yi Ali Efendi” Adlı Fetvâ Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılması. **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt Yok (7), s. 287-318.
- Yakut, E. (2004). Eskişehir Şer’iye Sicillerine Göre Evliliğin Sona Ermesi ve Sonuçları. **I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu**, s. 103-116.
- Yakut, E. (2008) XIX. Yüzyılda Orta Anadolu Bölgesi’nde Evliliğin Ortaya Çıkışı, Sona Ermesi ve Sonuçları. **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, XII(1-2), s. 237-265.
- Yakut, E. (2009). XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Kadınların “Boşanmak İstiyoruz” Haykırışları. **Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi**, İzmir, s. 40-45.
- Yenice, M. S. (2014). Türkiye’nin Kentsel Dönüşüm Deneyiminin Tarihsel Analizi. **BAÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, 16(1), s. 76-88.
- Yılmaz F. B., Demircioğlu, T.G. (Yayına Hazırlayanlar). (2009). **Kadınlar Dünyası**, İstanbul: Hanlar Matbaası.
- Yılmaz, İ. (2010). Kadının Boşanma Hakkı Bağlamında Post Modern Bir Yaklaşım Örneği: İftidâ. **İslam Hukuku araştırmaları Dergisi**, Cilt Yok (15), s. 209-240.

- Yüksel, H. (1992). Vakfiyelere Göre Osmanlı Toplumunda Aile. **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi-2**. Ankara: T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 468-503.
- Zafer, A. B. (2013). Cumhuriyet İle Birlikte Değişen Türk Aile Yapısı ve Kadının Durumu. **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**. 14(24), s. 123.
- Zilfi, M. C. (2010). “Geçinemiyoruz”: 18. Yüzyılda Kadınlar ve Hul. Madeline C. Zilfi (Editör). **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**. İkinci Baskı. İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 261-294.
- Ziya Gökalp. (1982). Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler. **Makaleler II**. (Birinci Baskı). (Hazırlayan: Süleyman Hayri Bolay). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 361, s. 40-46.
- Ziya Gökalp. (1980). Kadınla Erkeğin Müsaviliği. **Makaleler IX**. (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları: 359, s. 63-66.
- Ziya Gökalp. (1980). Türk Ailesi. **Makaleler IX**. (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları: 359, s. 120-124.
- Ziya Gökalp. (1982). Türk Ailesinin Tekâmülü -I- İye Oza. **Makaleler VII**. (Birinci Baskı). (Haz. M. Abdülhalûk Çay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 387, s. 238-240.
- Ziya Gökalp. (1982). Aile Enmuzeceeri. **Makaleler VII**. (Birinci Baskı). (Haz. M. Abdülhalûk Çay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 387, s. 245-252.

5.3. Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

- Akşit, R. Y. (1999). **279 Numaralı Şer’iye Sicili (H. 1319-1322/M. 1901-1904)**. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Altınbaş, N. (2014). **Marriage and Divorce in Early Twentieth Century Ottoman Society: The Law of Family Rights Of 1917**, Department Of History İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara.

- Babanınoğlu, Y. (2004). *155 Nolu (H. 1308-1310) Gaziantep Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Bağmancı, F. (2006). *216 Nolu Urfa Şer'iyeye Sicilinin Hukuksal Analizi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Başaran, S. (2012). *1498 Numaralı Rize Şer'iyeye Sicil Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (101-200 Arası Sayfalar)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Bayram, K. (2010). *II. Meşrutiyet Dönemi Yayın Organlarından Sırât-ı Müstakîm'de Kadın ve Aile*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bilirli, T. (2006). *111 Numaralı Tokat Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Boztaş, A. (2006). *Islahat Döneminde Bolu Tarihi (1868-1869) (937 No'lu Şer'iyeye Sicili Defterine Göre)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Bursa, F. (2002). *Manisa'nın 14 Numaralı H. 1002 Tarihli Şer'iyeye Sicil Defteri (Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Bülbül, M. (2007). *2039/225 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicilinin (Vr. 71-123) Transkribi ve Değerlendirilmesi (H. 1303-1305/M. 1886-1888)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Ceylan, Y. (1991). *Konya Şer'iyeye Sicillerinden İkinci Defterde Kayıtlı Olaylar ve Hükümler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Cide, Ö. (2007). *205/2 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

- Çakır, B. (2011). *Modernleşme Sürecinde Türkiye’de Evlilik Kurumunun İşleyişi ve Boşanma Eğilimlerinin Seyri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dağıstanlı, M. F. (2010). *456 Numaralı Elbistan Kadı Sicili (H. 1302-1308/M. 1884-1890) 196-300. Sayfalarının Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Durakşahin, D. (2006). *652 Numaralı Karahisar-ı Sahib Şer’iyye Sicili*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Elibol, A. (1995). *Şer’iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Başlarında Çankırı’nın İdâri ve Sosyal Durumu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ercoskun, T. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erkmen, A. (2005). *156 Numaralı Ayntab Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1312-1314); Sayfa 167-250, 1-93, 1-8)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Ermış, A. (2000). *Dokuz Numaralı Şer’iyye Sicil Defteri (185-233 Sayfalar) (H.1308/1891) Transkripsiyon Değerlendirme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Geçkil, A. (2006). *141 Numaralı Gaziantep Şer’iyye Sicili, Metin-Değerlendirme (H. 1234-1236/M. 1818/1821)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Göçer, G. (2010). *220 ve 221 Numaralı Şer’iyye sicillerine Göre Burdur’un Sosyo-Ekonomik Tarihi (1889-1893)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

- Gökbayır, S. (2013). *Osmanlı Hukuk Sisteminde Fıkhın Belirleyiciliği Erzincan Şer'iyeye Sicilleri Evlenme-Boşanma Kayıtları Örneği (Günümüz Erzincan'ı ile Mukayeseli)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günay, N. (1990). *Nâmık Kemâl'in Tasvîr-i Efkâr ve Diyojen Gazetelerindeki Makaleleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Gündaş, S. (2004). *Tarsus'un 338 Numaralı Şer'iyeye Sicili (H. 25 Şa'bân 1311- 6 Şevval 1312/M. 6 Eylül 1893-1 Şubat 1895)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Gündoğdu, A. (1989). *Çorum'un 2 Numaralı Şer'iyeye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1268-1280 M. 1852-1863)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hussein Bahjat Hussein Ali. (2012). *İslam Aile Hukukunda Nikâh Akdinin Feshi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İbiş, E. (2004). *1304 Numaralı Gebze Şer'iyeye Sicili (1289-1290 H./1873-1874 M.) Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Kanadıkırık, İ. (2005). *260 Numaralı Hısn-ı Mansûr (Adıyaman) Kadı Sicilinin 1.-122. Sahifelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Karabaş, M. (1997). *157 Nolu Mut Şer'iyeye Sicili Defteri Transkrib ve Kataloğu (1317/1900-1319/1901)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Karaoğlu, Ş. (2007). *Şer'iyeye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Rize (H. 1295-1296)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Kaya, Ü. (2004). *60 Numaralı Sivas Şer'îye Sicili (H. 1312-1314/M. 1895-1897) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Kaynar, H. (2007). *Cumhuriyet İstanbul'unda Modernlik Fragmanları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kızıllorman, F. (2006). *381 Numaralı Şer'îye Sicili'ne Göre (1885-1893) Kandıra Kazâsı Şeyhler (Kaynarca) Nahiyesi'nde İctimai, İktisadi ve İdari Hayat*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Korkmaz, Ş. (2003). *Çorum'un İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Meşrutiyet)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Korkmaz, M. (1988). *“Şer'îye Sicillerine Göre” 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyal, İktisadi Ve Kültürel Hayat*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Köse, C. (1994). *Boğazlıyan'ın 1 Numaralı Şer'îye Sicili H. 1306-1321/M. 1888-1903 – Transkripsiyon ve Değerlendirme-*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kür, H. (2008). *210 Numaralı Şer'îye siciline Göre Burdur Kazası'nın İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (H. 1255-1261/M. 1839-1845)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Mızrak, A. A. (2011). *Havâss-ı Refîa Mahkemesi'ne Ait 15/585 Numaralı Şer'îye Sicili (H. 1316-1317/M. 1898-1899) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Nergiz, H. (2010). *Teke Sancağı Şer'îye Sicili 1807-1817 Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, s. 59.

- Oğur, Ö. (2011). *1322-1326 Tarihleri Arasında Ilgın'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (268 Numaralı Ilgın Şer'iyeye Sicili Defterine Göre)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Okudan, M. (2004). *2032/218 Numaralı Şer'iyeye Sicili (H. 1296-1297/M. 1879-1880) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Özden, M. (1994). "Türk Yurdu" Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özdere, M. O. (2004). *H. 1320-1326, M. 1902-1908 Tarihli 280 Numaralı Kayseri Şer'iyeye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Sarıhan, S. (2003). *I Numaralı Şer'iyeye Siciline Göre XIX. Yüzyıl Başında Antalya'nın Sosyo-Ekonomik Profili*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Seven, U. (2009). *426 Numaralı (1328-1330/1910-1912) Yıllarına Ait Manisa Şer'iyeye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Siligül, M. (2007). *Karahisar-ı Sahip Sancağı'nın 615 No'lu Şer'iyeye Sicili (Trasnkripsiyon)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Soytürk, S. (2004). *Marmaris Şer'iyeye Sicillerine Göre H. 1303-1329/M. 1885-1911 Tarihleri Arasında Marmaris'te Sosyo-Ekonomik Hayat*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- Süme, M. (1993). *42 Numaralı Develi Şer'iyeye Sicili*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

- Taş, Y. (2013). *Kadı Sicillerine göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Topal, M. (1992). *İstanbul Kadılığı 247 Numaralı Şer'iyeye Sicili: 1296-1297/1879-1980*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Türker, M. (2006). *H. 1320/I (M. 1902) Tarihli Şer'iyeye Siciline Göre Fethiye Şehri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Uluçay, S. (2006). *412 Numaralı Bitlis Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (Hicri: 1306/1308-Miladi: 1889/1891)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Yakut, Y. (2006). *XIX. Yüzyıl Sonlarında İnegöl (C-233 Numaralı H. 1313/M. 1892 Yılına Ait Şer'iyeye Sicili Kayıtlarına Göre)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Isparta.
- Yıldırım, M. A. (2006). *152 Numaralı (H. 1302-1303/M. 1884-1885) Ayntab Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Yıldız, F. (2000). *Kur'an ve Sünnete Göre Kadının Evliliği Sona Erdirme Hakkı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yılmaz, İ. (2006). *Yetki ve Sistem Açısından İslâm Hukukunda Boşanma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmazçelik, İ. (1987). *392 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili H. 1260-1264 (M. 1844-1848)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Yiner, A (1996). *443 Numaralı Siverek Şer'iyye Sicili (H. 1268-1269. M. 1851-1853)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.

Yüzgeçer, H. (2005). *2 Numaralı Yozgat Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1299-1304/M. 1882-1887)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

6. İnternet

<http://www.degisimterapi.com/makale/sozel-siddet-kadinin-ruh-sagligini-derinden-etkiliyor.>

<http://www.multimediaquran.com/quran/turkce/004/004-034.htm>.

<http://www.islamansiklopedisi.info/yayin.php>.

<http://www.suleymaniyevakfi.org/yazar/dr-yahya-senol.html>.

EK-2. Boşanmayı inkar ve müdahale

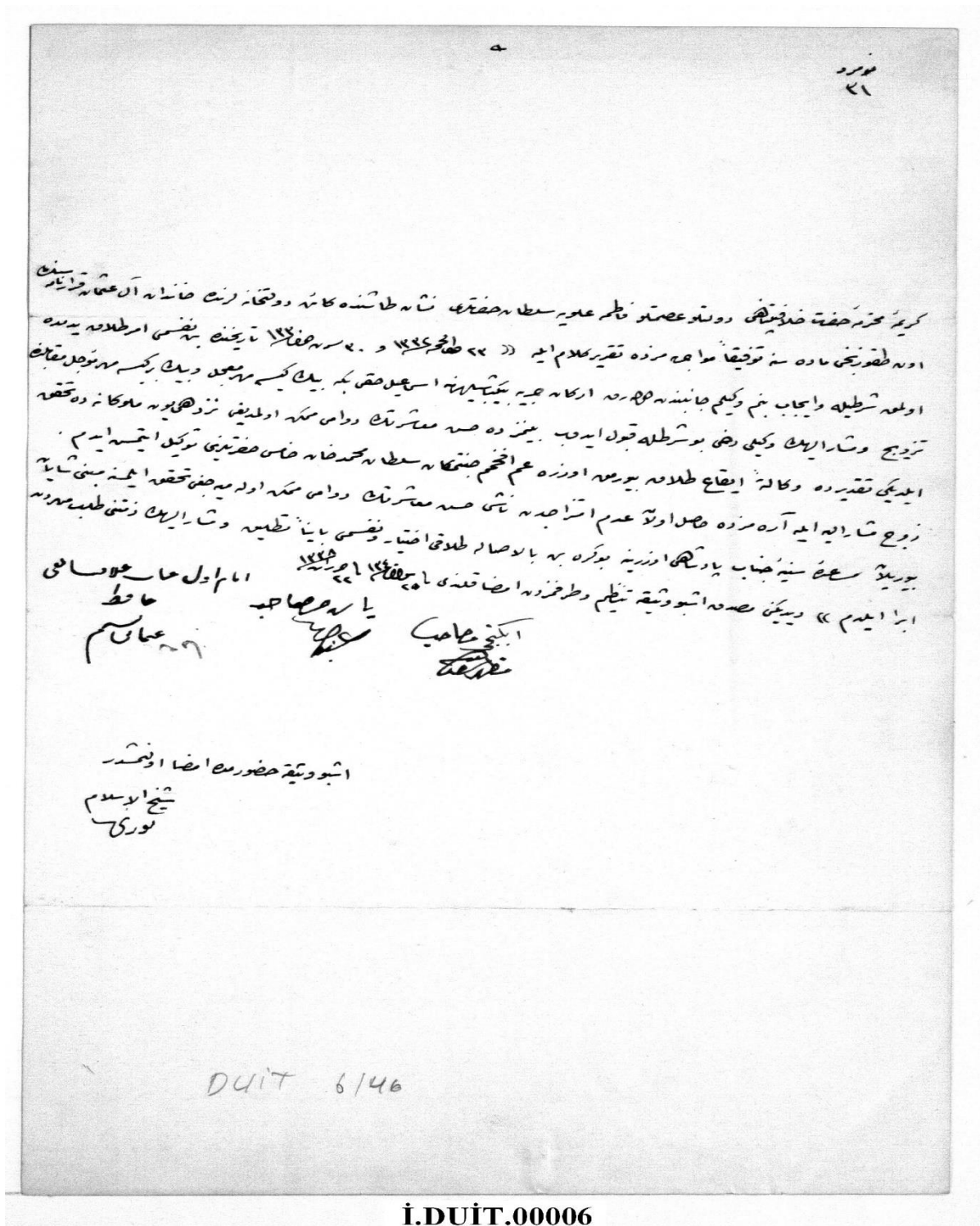

1005 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili, Belge No: 264, Sayfa No: 179, (1326).

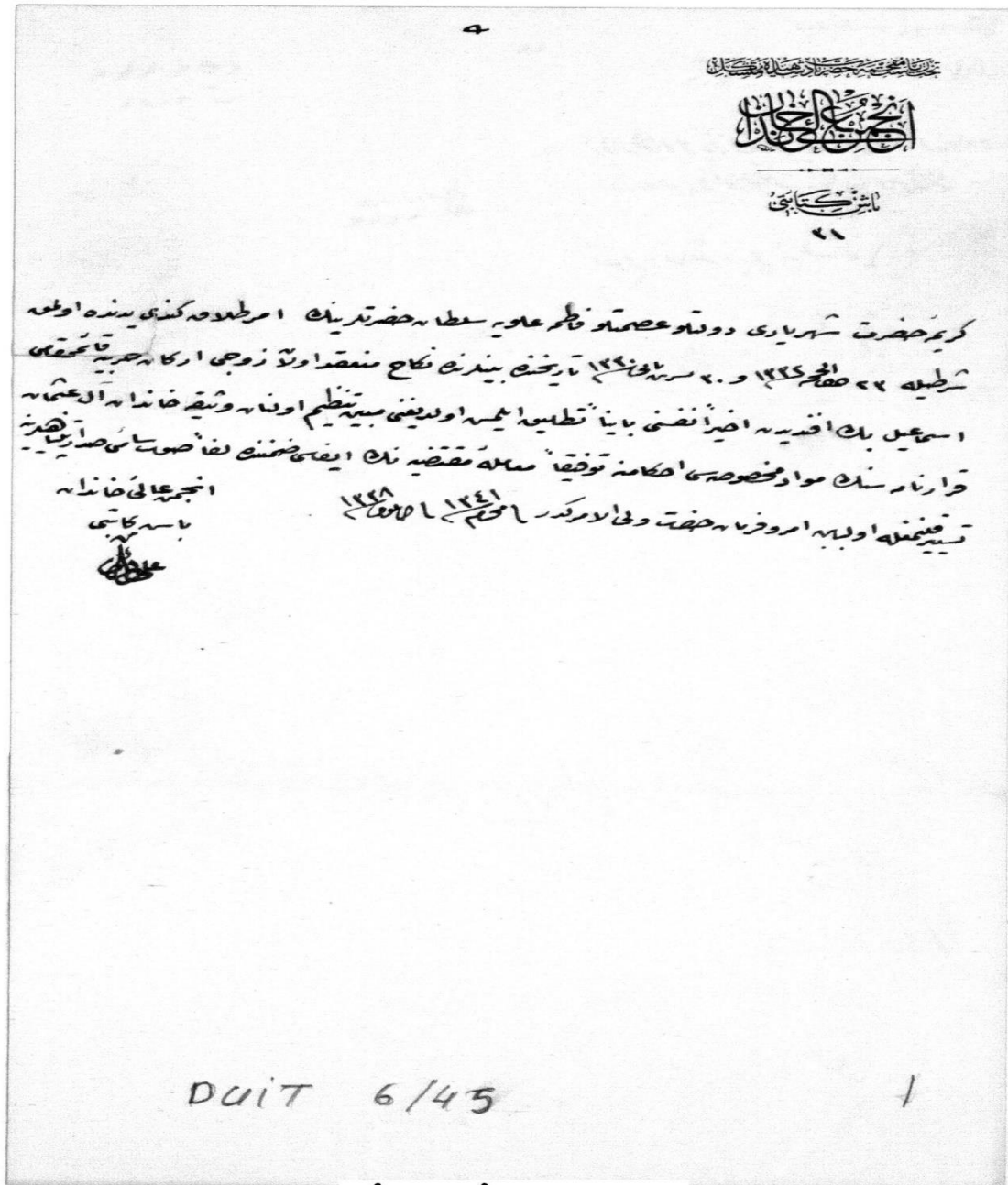
Medîne-i Ankara'nın Kırış mahallesinden olup zâtı Hacı Abdullah ibn-i Aziz ve Mehmed Çavuş bin Yusuf ta'rîfleriyle mu'arrefe Safiye bint-i Mustafa medîne-i mezbûre mahkeme-i şer'iyyesinde ma'kûd meclis-i şer'-i şerîf-i enverde mahalle-i mersûmdan zevc-i dâhili Mehmed Ali ibn-i Ali muvâcehesinde üzerine da'vâ ve takrîr-i kelâm edip merkûm Mehmed Ali beş yüz bir guruş mehr-i müeccel tesmiyesiyle zevc-i dâhili iken bundan on beş gün ya'ni Perşembe günü ale's-sabah beynimizde zuhûr eden münâza'a üzerine mehir ve nafaka ve me'ûnet-i süknam ile merkûmun firâşından hâsıl ve benden mütevellide ve bi-hakk'l-hızâne hucr ve terbiyemde bulunan dört yaşlı Halime hızânededen sukûtuna değin nafakası kezâlik üzerime olmak üzere beni hul'a tâlibe olup ol dahî meşrûh-ı mukarrere vechile emîn ol deyü üç def'a tekrâr ederek beni talâk-ı selâse ile tatlık edip ol vechile talâk-ı selâse ile mutallakası olduğum hâlde merkûm hâlâ zevcemdir deyü müdâhale etmekde olduğundan suâl olunup müdâhalesinin men'ini taleb ederim deyü müdde'â-aleyh-i merkûm cevâbında müdde'îye-i mezbûre beş yüz bir guruş mehr-i müeccel tesmiyesiyle zevce-i menkûha-i medhûlün-bihâsı olduğunu ikrâr mâ'adâ ber-vech-i meşrûh hul' müdde'âsını külliyyen inkâr etmekle müdde'îye-i mezbûreden müdde'âsına mutâbık beyyine taleb olundukda mahalle-i mezbûreden Hacı Abdurrahman ve Mehmed Çavuş ibn-i Yusuf li-ecli's-şahâde meclis-i şer'a gelip istişhâd olunduklarında bundan on beş gün mukaddem müdde'îye-i mezbûre bizi hanesine çağırıp zevc-i merkûm Mehmed Ali ile vâki' olan münâza'a üzerine zevc-i mûmâileyh? Müdde'îye-i mezbûre Vasfiye ile diğer zevcesi Hadice'den her ikisini bundan emin olsun deyü üç def'a tekrâr etti. Müdde'îye-i mezbûreyi ol vechile talâk-ı selâse ile tatlık eylediğine şahidiz ve şehâdet ederiz deüy her biri bi'l-muvâcehe edâ-i şehâdet-i şer'iyye etmeleriyle şahidân-ı merkûmân evvelâ mensûb oldukları Kırış mahallesi imâmı Nuh Efendi ibn-i Abdullah ve muhtârânı Osman bin Mustafa ve Halil ibn-i Ali nâm kimesnelerden bâ varaka-i mestûre sırran ve ba'dehû Abdullah ibn-i Halil ve Sadık ibn-i Salih nâm kimesnelerden alenen lede't-ta'dîl ve't-tezkiye âdil ve makbûlû's-şehâde.

حاضر اولندی حاله حجت بشی شرح کله اینکین ذات منوره بالمعرفه الشریعه عا
 عبد الرحمن و محمود و احمد تعریفله معرفه الذات منوره الف حاتون مجلس معقود
 سیو کلی محکمه ساکنندز حاجی علی قندی ابن احمد مولودش تفر کلام ایدوب ادر فیک
 ساکنندز ابراهیم خلیل بن کوخیل سکزندز متجاوز دیوز الی غوش طکر منوخل نسیم
 اریزندز ابیکسه ابکی آی مقدم اکبر بن بونیز بوبله عرفی ایچر البسم زوجه حاجی بدکت کر
 بندز طلاق ثلثه ایله مطلقه اوسون جو شرط و تعلیق ایدوب شوهار یخیزد اکر کوز منفر
 شرطک وقوعه باین کند و سندن مطلقه اولیله خصوصی طلاق و ذمتن منفر
 مهر منوخلی عذرت معلومه نفقه و منوت سکنا و بر قطعه معذات و نری منوخل معلوم
 معلوم ایله طایات و مخشائی و حقوق زوجینه منصرفه خصوصیات سائمی و منوخل ابراهیم
 و اخذ و قبضه و باک ابعاله حسب الایجاب خصوصت و رد جوابه و خصوصی ضرورت منفر
 کلینه و کالت عامه مطلقه صحیح شرعی اید طرفندز شوهر منوخل علی قندی کس و کس
 و تعین ایدم و دیگر منوخل حاجی قندی دخی بر منوال حرر و کالت منوره کس قول و قدر
 ادر ایقعد و التزام ای کلام مؤدوم الیه محلی کتب و مجرر و مجلس شرعه کلوب علی و نری
 مایق باطل کب و ملا اولندی صریح الیوم الذی من ذی القعدة الشریفه سنه ست
 صلیب الرضی محکم دلال محمد بن احمد
 باقی دخی احمد بن
 مولود و فیله

EK-5. Fatma Ulviye Sultan'ın tefviz-i talak yetkisini kullanarak eşini boşaması

EK-5. (devam) Fatma Ulviye Sultan'ın tefviz-i talak yetkisini kullanarak eşini boşaması

İ.DUIT.00006

BOA, İ. DUIT., 6/45, (25 M 1340).

EK-5. (devam) Fatma Ulviye Sultan'ın tefviz-i talak yetkisini kullanarak eşini boşaması

دیوان هما یوز
۴۰۶

دولت و عصمت و قلم و علم و یسعه به حضرت نیک زوجه اولاده حربیه قاضی اسماعیل ملک افندی به ایدل نفسی باینا تطلب ایسرج و لیسج
بسیه تنظیم اولونقا نه آل عثمانه قرا ناسنک سواد مخصوصه سی احاطه نه توفیقاً معاملات مقضیه نیک ایضاً ضمیمه انجمه علی خانزاده بک کتاب
جلید سنده بایسکره عضو عالی قاضی شهباز نسیم و دیوایه ایوانه به محضرت دفتر مخصوصه قید ایسج اولاده و بیقه نیک صورت صدقه سی
مجلس عیانه کونیه ملک اوزره لقا نصیب نمنه اولغله جاری ایجا بسط ای سنی غیره فحیدر ارف و طایه حضرت حق لایم کره -

DUIT. 6/45

2

i.DUIT.00006

BOA, Í. DUÍT., 6/45, (25 M 1340).

EK-6. Kadının mehrini iade edip, nafakasından vazgeçmesi üzerine kocasının boşamayı kabul etmesi

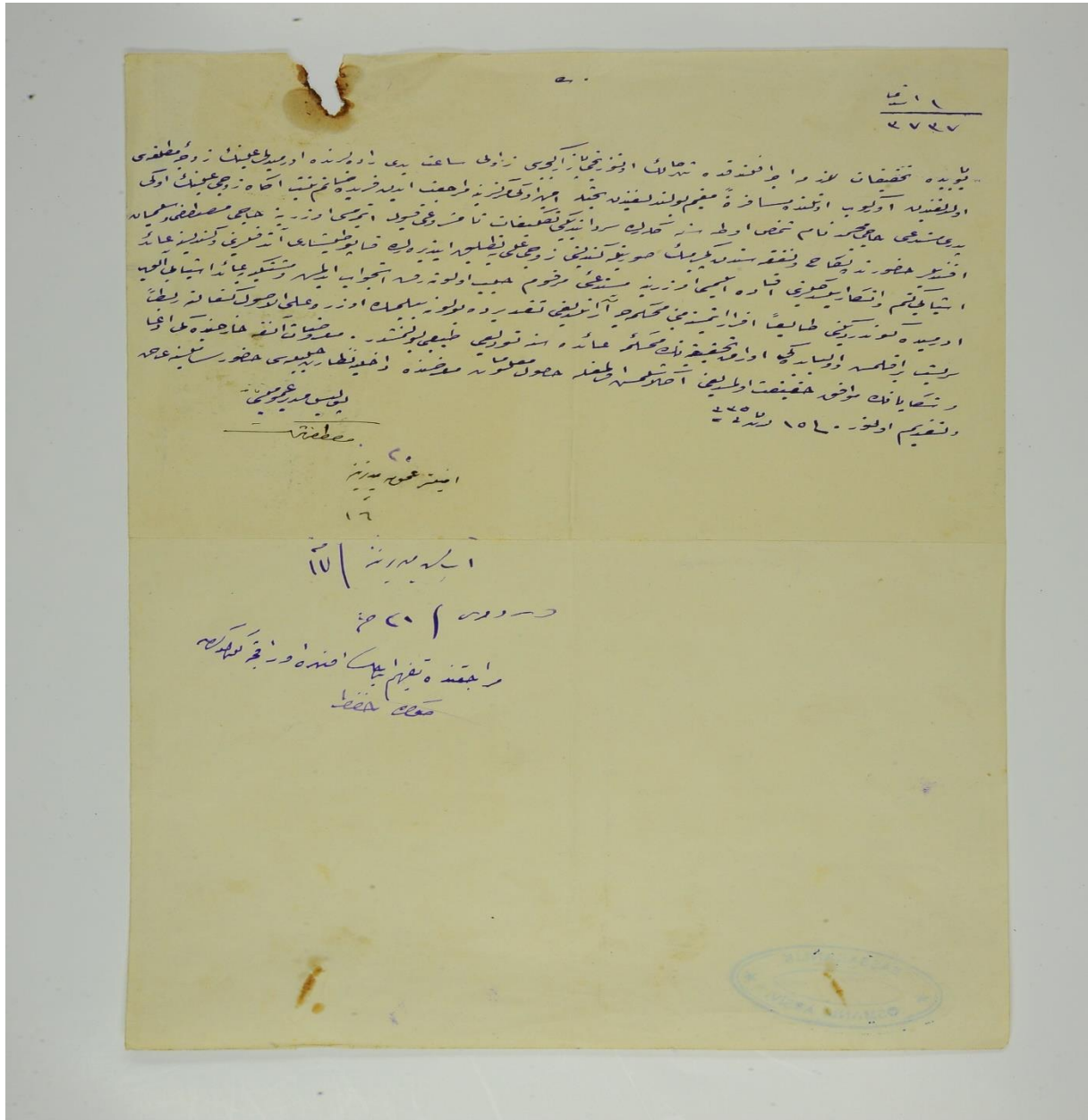
262
 شای عیبر تن زن عا دله بنت عیسی نام مرد حضور شیخ اندر د بطل ملام و تقیر کلام
 ایدر که بوزن اقدم زوجم محمد بن حاجم زوجم اولوب بینه یزد و متبراع اولد غنیمت تقیر
 مطلوب ایدرم و دیگر زوج محمد بن سحرال اولد قس طلاق ویریم او حیو ز غرض
 هر مجلی ویریم و دیگر عا دله ویر دکل او حیو ز غرض سکا دوا ایدرم و مهر نوزد
 و نفقه عه غدن کجیم بدنه بکا طلوع ویر دیگر مرقوم زوج محمد راضی اولوب مهر نوزد
 رد اولوب و مهر نوزد و نفقه مقایده مرقوم عا دله خلیه اینده که بوجله قید نشد عی
 2

[illegible]

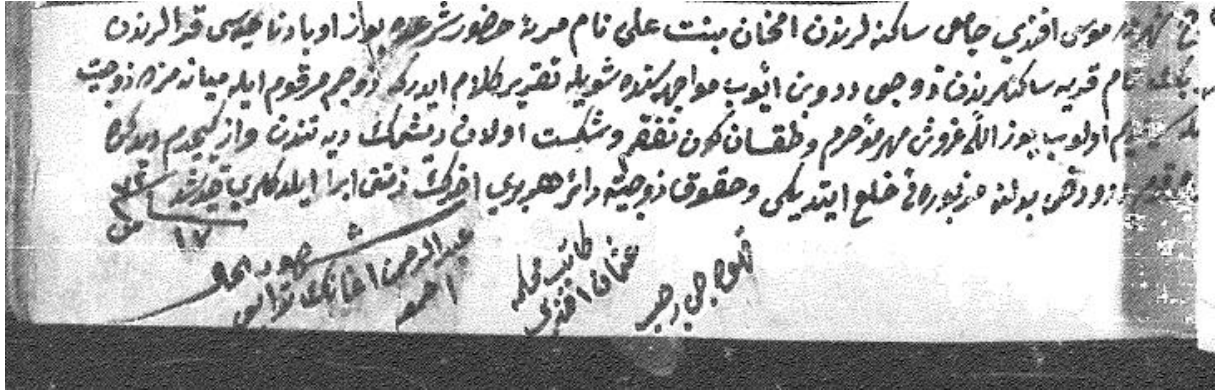
855

علو لایه علیه دانه کانه مرمر حقه طایفه ایستاده ایستاده
 مذکور معقود مجلس شریف از روز داخلی طایفه بابا از ام
 شمس بیله نیم زوج واطم اولوب بخیر حسن صاحب بخیر
 معطر مذکور یکدیگر بخیر غرضش از این بخت او هم به لطف نفقه قرآن و
 ایستاده شریفه دفعه نسلیم ایستاده بخت التون بیده زک واون برادره باقر واون طاق اعطای و نسلیم ایستاده
 مرقومین مخالفه صحیفه شریفه ایستاده اولادها برصوالا خیر خلع مذکور می بود الظهور حقوقه ویت و است
 زو ویتفردن ایستاده تابع اعلامه دیکه ساز حقوق شرعیه متعلقه عرفه دعاوی و طایفه و لحاظه ای
 و محاصدن طرفیده بر برسی امر که دفعی ابراهیم صلی علیهم اجمعین از او ایستاده از او طرفیده ایستاده
 تجید و معقود علیه اعلام اولادها و ایستاده النامین من شریفه المکرم نسج و نلخانه و الف

EK-10. Mehir ve nafakasından zorla vazgeçirilerek boşanan bir kadın

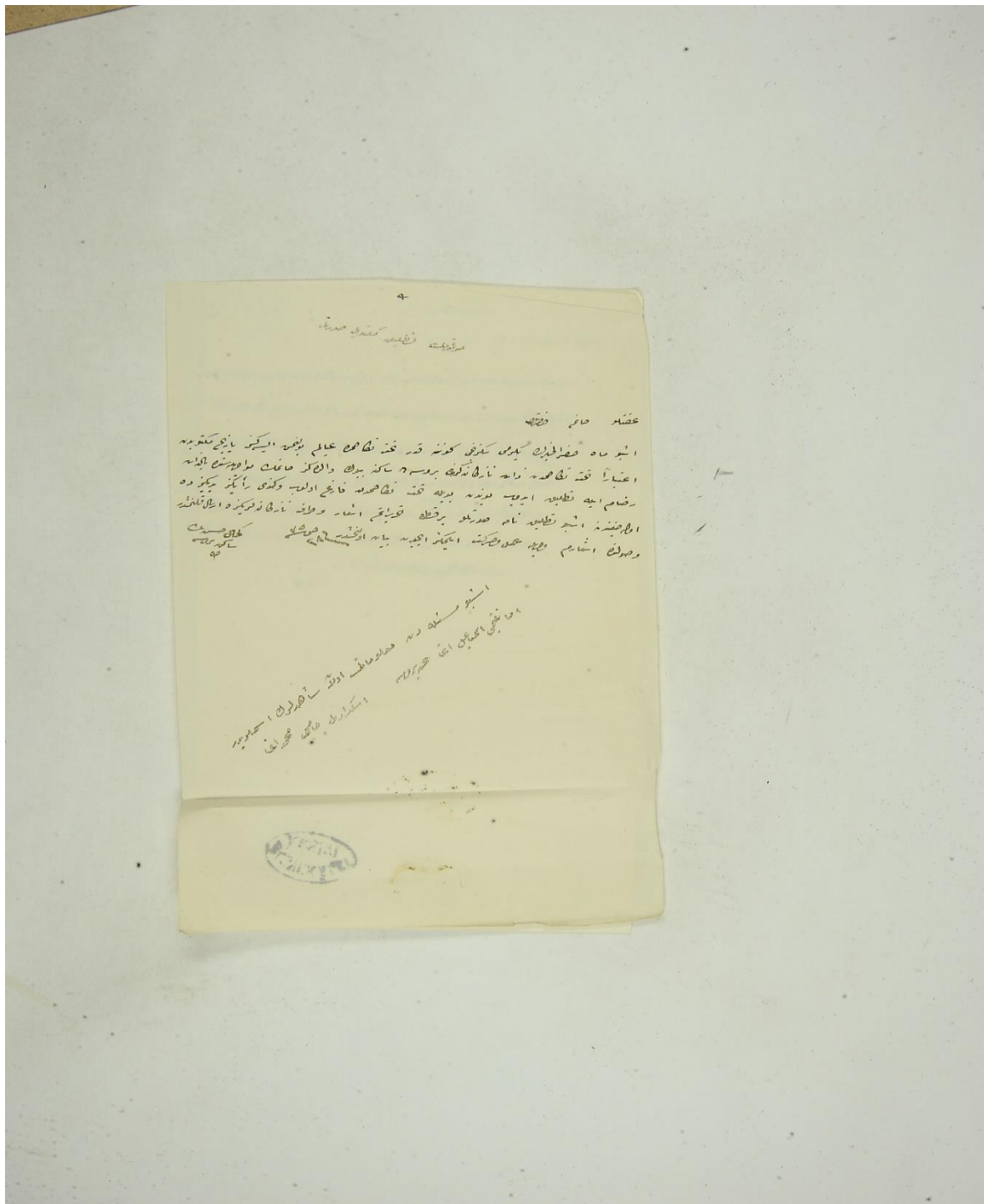

EK-12. Mehir, nafaka ve kırılan dişinin diyetinden vazgeçerek boşanmak zorunda kalan bir kadın

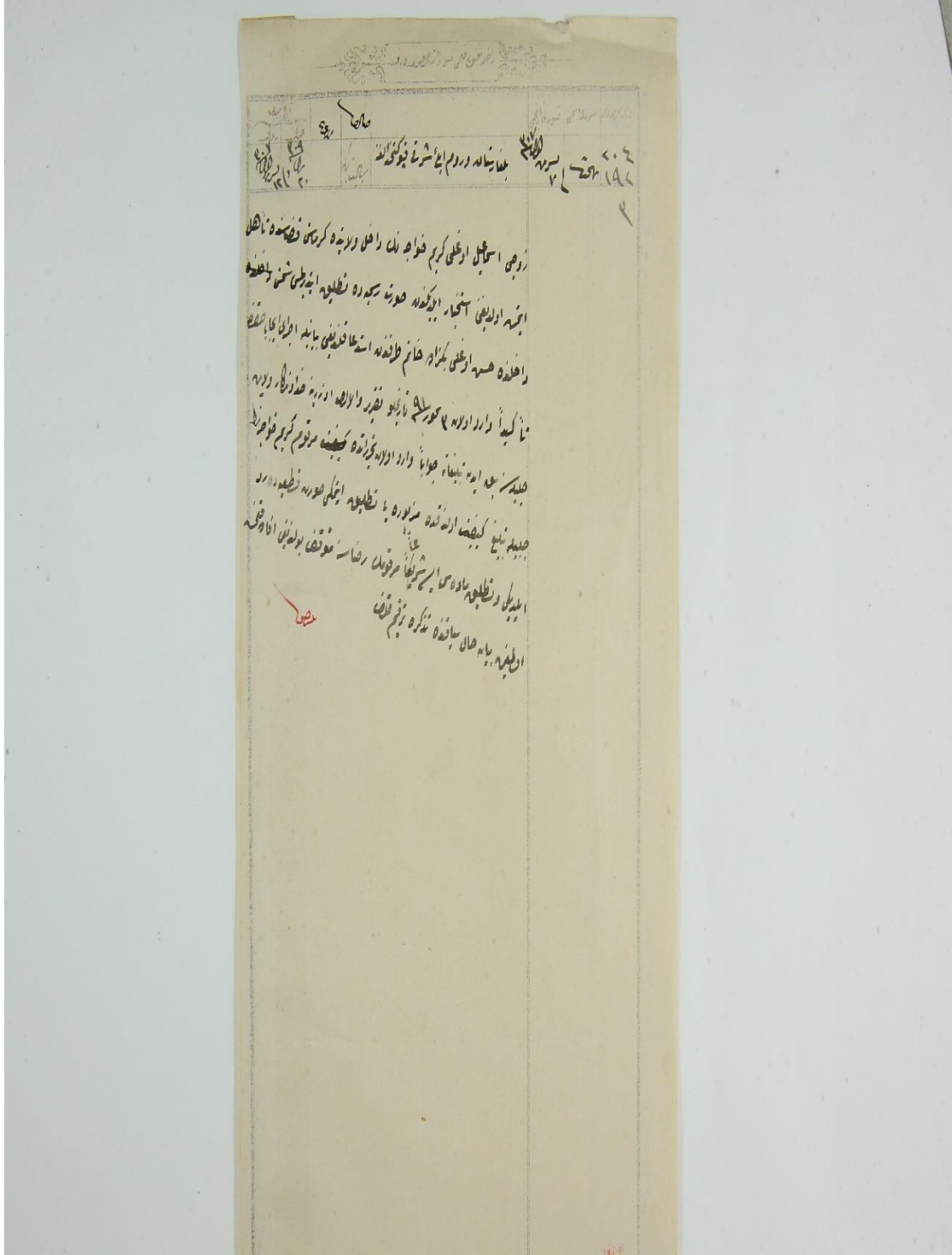
205 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili, Belge No: 119, Sayfa No: 53, (17 Şaban 1272 (23 Nisan 1856).

EK-13. Boşanma mektubu

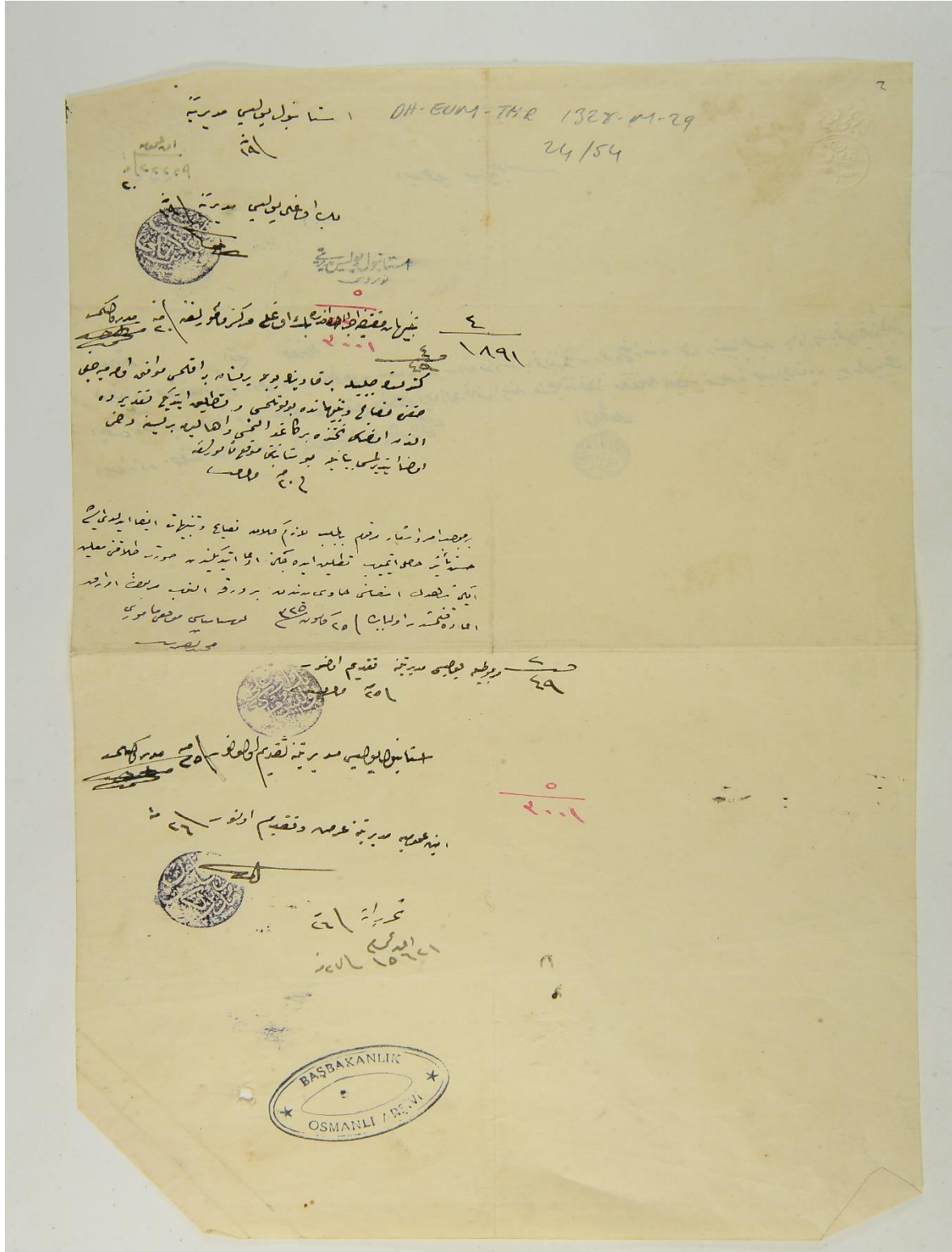
BOA, A. MKT. DV., 132/71, (23 R 1275).

EK-17. Boşanma yetkisinin şer'an erkeğin elinde olduğu maddesine sığınarak eşini boşamak istemeyen bir erkek

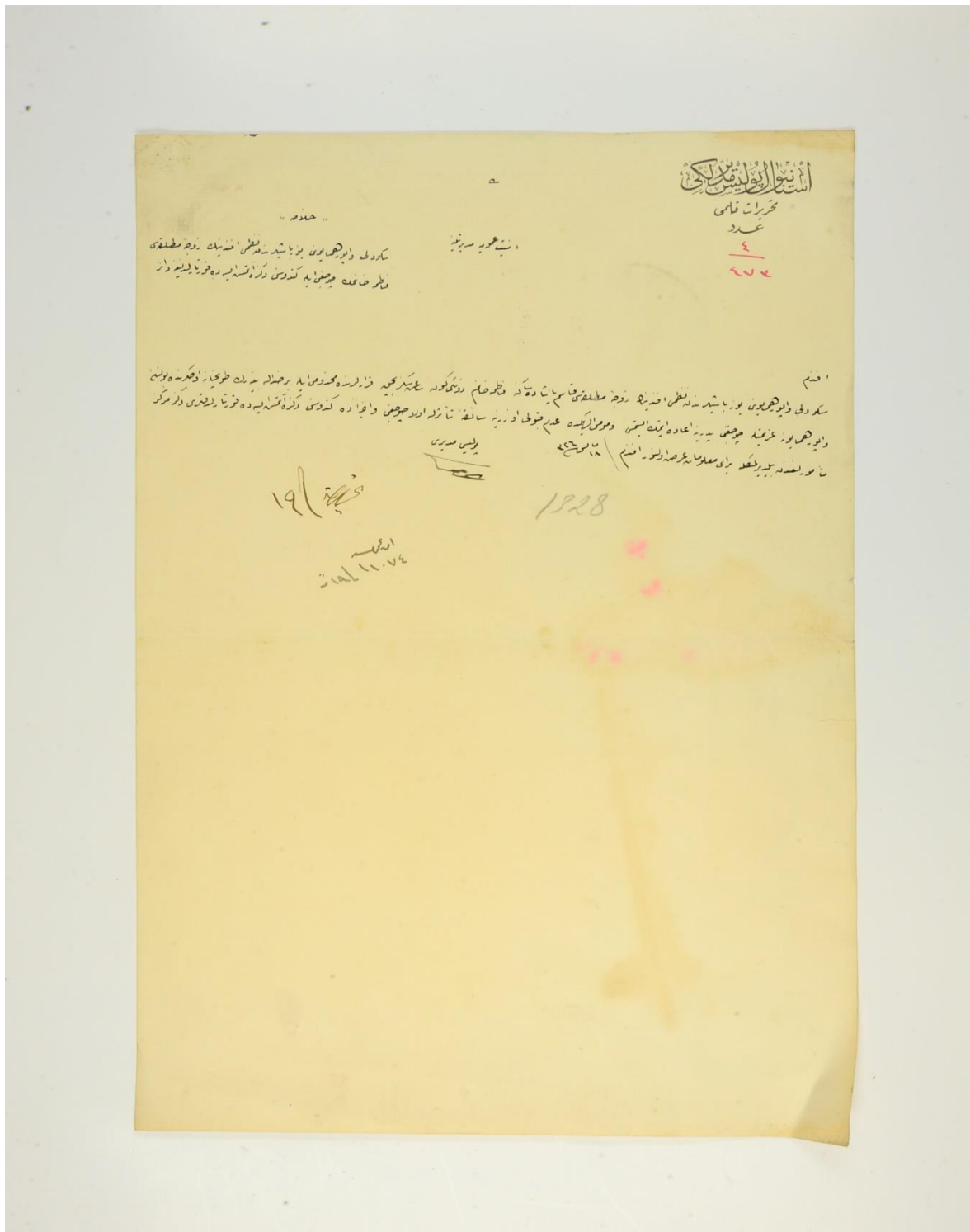
BOA, DH. MKT., 1882/33, (20 Rebiülevvel 1309/24 Ekim 1891).

EK-18. Osmanlı Devleti'nin önceliği evliliğin devamından yana kullandığına, olmadığı takdirde kocaları boşanmaya zorladığına dair

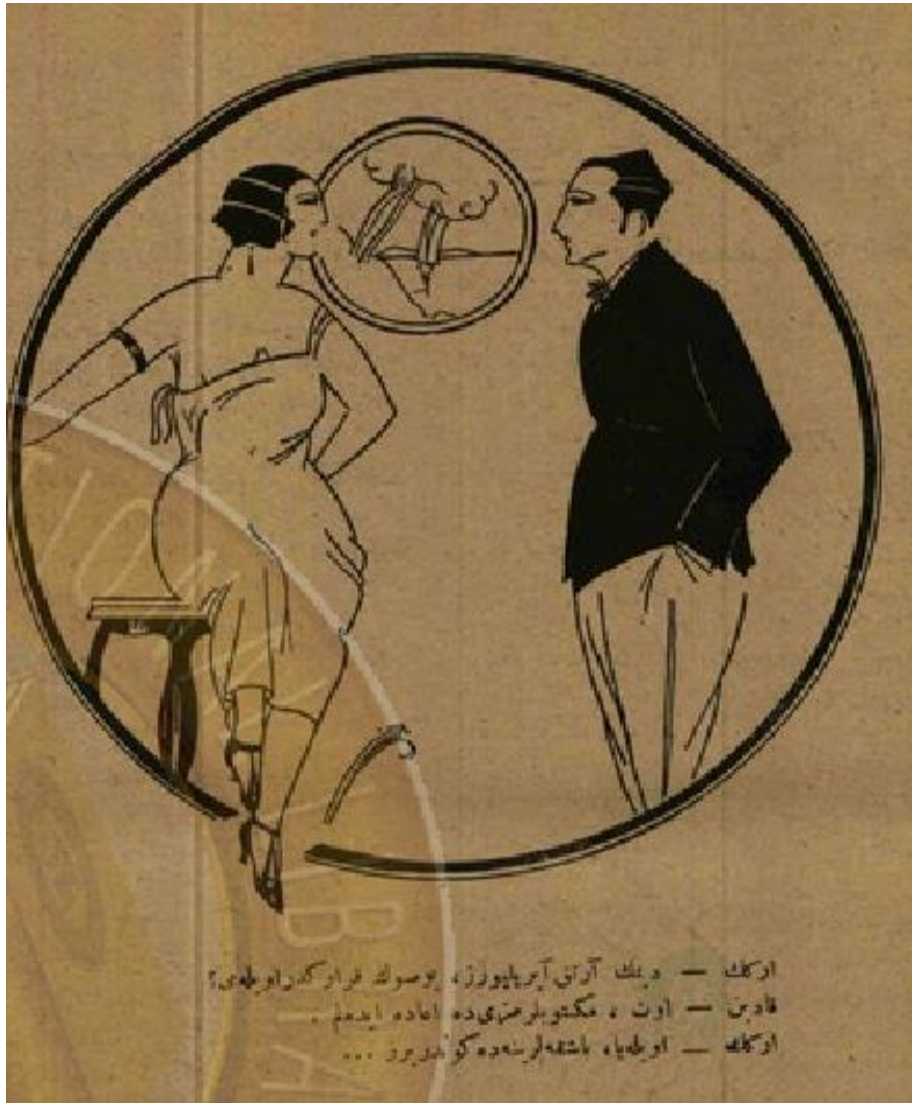

BOA, DH. EUM. THR., 24/54, (29/M/1328).

EK-19. Boşanma sonrasında çocuğuyla beraber intihara kalkışan kadın

EK-20. İlişkilerin ve duyguların basitleşmesi.

“Erkek: Demek artık ayrılıyor bu son kararındır öyle mi?

Kadın: Evet, mektuplarımızı da iade edelim.

Erkek: Öyle ya, başkalarına da göndeririz...”

Süs, (23 Eylül 1339), 1(15), s. 12.

Ek-21. Telefon Cilveleri.

“Zevc: Evde yemiş var mı?”

“Zevce: Yalnız keçiboynuzunu eksik!..”

Telefon Cilveleri!.., (21 Nisan 1340/1924). *Akbaba*, 2(144), s. 4.

EK-22. Eş tercihinde değişen kriterler.

"Asr-ı Sabık: "servet merdud, aşk mergub!"

Asr-ı hazır: servet mergub, aşk merdud!"

Mazhar Nazım. (14 Cemaziyelahir 1341). Bir Mukayese. **Akbaba**, 1(17), s. 3.

EK-23. Kocanın hapiste olmasının boşanmaya imkan vermemesi nedeniyle geçimini sağlamak için hizmetçilik yapmak zorunda kalan bir kadının evin erkekleri tarafından taciz edildiğine dair.

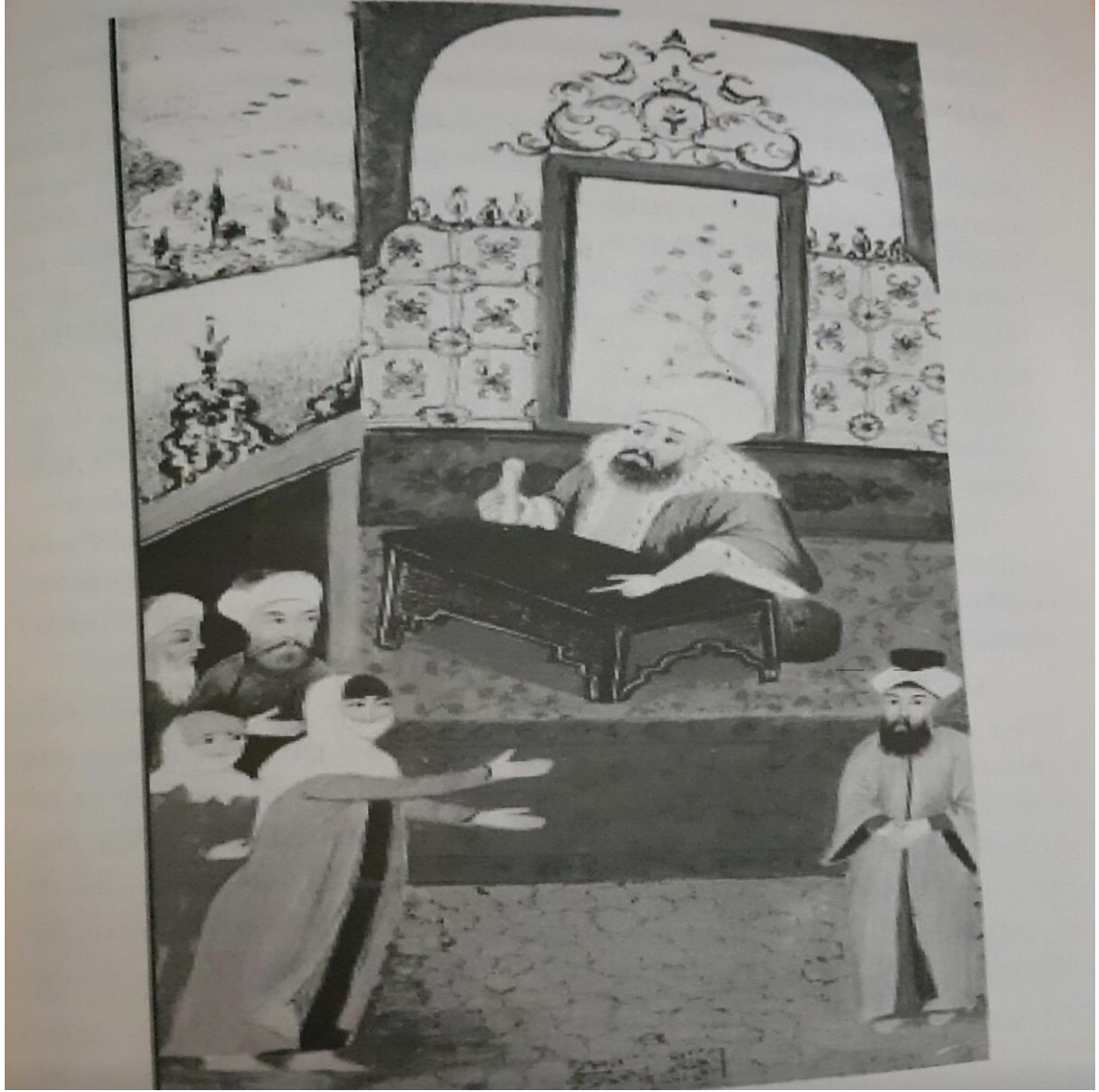

“Hizmetçi olmuşdu da, büyük bey, küçük bey, ortanca bey arkasına takılmışlardı”.

İbn-i Refik Ahmed Nuri. (Kanunuevvel 1340/Aralık 1924). Türkiye’de Hukuk-ı Aile.

Resimli Ay, 1(11), s. 14-17.

EK-24. Gaiplik sebebiyle boşanma talebinde bulunan kadın.

Erkoç, N. (2010). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Cariyelik ve Kadın*. (Birinci Baskı). İstanbul: Postiga Yayınları, s. 53.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Tuba Çınar
Uyruğu : T.C.
Doğum tarihi ve yeri : -
Medeni hali : -
Telefon : -
Faks : -
e-mail : tcinar@cu.edu.tr

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2011	Çukurova Üniversitesi	Okutman

Yabancı Dil

İngilizce

Yayınlar

.....

Hobiler

.....

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

